श्रीः

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽद्भुतभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—५६

ग्रहणे देवतान्वयस्यादृष्टार्थत्वान्नैकार्थ्यमिति वदता ग्रहणसंस्कारार्थत्वेन देवताविधानात्तत्र देवतोद्देशस्य दृष्टार्थत्वायोगात् ग्रहणेनादृष्टः संस्कारो जन्यतइति भाष्यार्थः * सूचितः * ननु निर्वापादिष्विव देवतोद्देशस्य वक्ष्यमाणदेवतास्मृत्यर्थत्वान्नादृष्टार्थतेत्याशङ्कते * कथमिति * ग्रहणान्वयात्प्राग्देवताया यागे ऽन्वये सति देवतास्मृत्या प्रधानोपकारासिद्धेर्ग्रहणे देवतोद्देशः स्मृत्यर्थः स्यान्न त्विह तथास्तीति परिहरति * उच्यतइति * नन्वन्यथाविनियोगे ऽपि यागवद्ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विनेत्युक्तं देवतोद्देशयागावयवत्वात्तेन विना यागासिद्धेर्यागसिद्ध्यर्थमेव तत्रोद्देशः ग्रहणावयवत्वाभावात्तु नोद्देशेन विना ग्रहणसंस्कारासिद्धिरित्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * ततः शब्देन तादित्यव्ययं व्याख्यातं भजनशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या देवतावाचिशब्दाभिधानाद्देवतोद्देशो ऽदृष्टार्थमिति नपुंसकलिङ्गसिद्ध्यर्थं विवक्षितः ननु प्राग्यागान्वयानवगमे ऽपि ग्रहणान्वयद्वारा यागान्वयज्ञानात्तत्स्मृत्यर्थत्वाविरोध इत्याशङ्कते * ननु चेति * विधीयमानस्य ५१६। देवतोद्देशस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां देवतास्मृतेः प्रधानोपकारित्वानवगमेन प्रयोजनत्वयोग्यत्वानवधारणात्प्रयोजनत्वकल्पना न युक्तेत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतु प्रश्नपूर्वं परिहरति * नैतदिति * ननु विधीयमानाया एव देवतायाः प्रकरणात्प्रधानार्थत्वावगतेस्तत्स्मृतेः प्रयोजनत्वयोग्यतावधारयिष्यतइत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * ऐन्द्रवायवमिति * देवतानां वाक्येन ग्रहसंयोगादसंयुक्तग्राहिणा प्रकरणेनाग्राह्यत्वे ऽभिहिते मीहिप्रोक्षणाविवदविरोधात्संयुक्तस्यापि ग्राह्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्याक्रियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणायोग्यतोक्ता। ननु पश्चादपि देवतास्मरणस्य प्रयोजनत्वयोग्यतावधारणे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशङ्क्यानुनिष्पादिनो ऽपि शास्त्रेण प्रयोजनतया ऽनङ्गीकृतत्वान्न तेन शास्त्रस्यादृष्टप्रयोजनकल्पने * प्रवृत्तिः प्रतिबध्यतइत्युक्तम् * तस्यापीत्युपसंहारभाष्यं देवतोद्देशसमुच्चयद्वारग्रहणसमुच्चयाभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे * तेनेति * नन्वदृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशसमुच्चये ऽपि ग्रहणानां स्वरूपेण दृष्टार्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य न चेत्यभ्यासाधिकरणभाष्योक्तगुणभेदनिमित्तकर्मभेदन्यायाभिधानं यदि ग्रहणानि न समुच्चीयन्तइति वाच्ये मेदानभ्युपगमे ऽभ्यासेनापि समुच्चयः संवत्स्यतीति प्रौढिप्रदर्शनार्थम् * नावर्ततइत्युक्तम् * अग्रेन सूत्रं योजयति * एष तावदिति * यागाभ्यासविषयतया

ग्रहणे देवतान्वयस्याऽदृष्टार्थत्वादैकार्थ्यमिति वदता ग्रहणसंस्कारा-
र्थत्वेन देवताविधानात्तत्र देवतोद्देशस्य दृष्टार्थत्वायोगात् ग्रहणेना-
दृष्टः संस्कारो जन्यतइति भाष्यार्थः * सूचितः * ननु निर्वापादि-
ष्विव देवतोद्देशस्य वक्ष्यमाणदेवतास्मृत्यर्थत्वान्नादृष्टार्थतेत्याशङ्कते
* कथमिति * ग्रहणान्वयात्प्राग्देवताया यागेऽन्वये सति देवता-
स्मृत्या प्रधानोपकारसिद्धेर्ग्रहणे देवतोद्देशः स्मृत्यर्थः स्यान्न त्विह
तथास्तीति परिहरति * उच्यतइति * नन्वन्यत्राविनियोगे ऽपि
यागवद्ग्रहणे देवतोद्देशस्याऽदृष्टार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विनेत्युक्तं
देवतोद्देशस्य यागावयवत्वात्तेन विना यागासिद्धेर्यागसिद्ध्यर्थमेव त-
स्योद्देशः ग्रहणावयवत्वाभावात्तु नोद्देशेन विना ग्रहणसंस्कारासि-
द्धिरित्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * ततः शब्देन तदि-
त्यस्यार्थं व्याख्यातं भवणशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या देवतावाचिशब्दाभि-
धानाद्देवतोद्देशो ऽदृष्टार्थमिति नपुंसकलिङ्गसिद्ध्यर्थं विवक्षितः
ननु प्राग्यागान्वयानवगमे ऽपि ग्रहणान्वयद्वारा यागान्वयज्ञाना-
त्तत्स्मृत्यर्थत्वाविरोध इत्याशङ्कते * ननु चेति * विधीयमानस्य ६।१६।१
देवतोद्देशस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां देवतास्मृतेः प्रधानोपकारित्वा-
नवगमेन प्रयोजनत्वयोग्यत्वानवधारणात्प्रयोजनत्वकल्पना न युक्ते-
त्याशयेन प्रतिज्ञाहेतु प्रश्नपूर्वं परिहरति * नैतदिति * ननु विधी-
यमानाया एव देवतायाः प्रकरणात्प्रधानार्थत्वावगतेस्तत्स्मृतेः प्रयो-
जनत्वयोग्यतावधारयिष्यतइत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे
* ऐन्द्रवायवमिति * देवतानां वाक्येन ग्रहणसंयोगादसंयुक्तग्रा-
हिणा प्रकरणेनाग्राह्यत्वे ऽभिहिते व्रीहिप्रोक्षणादिवदविरोधात्संयु-
क्तस्यापि ग्राह्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्याक्रियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणा-
योग्यतोक्ता। ननु पश्चादपि देवतास्मरणस्य प्रयोजनत्वयोग्यताव-
धारणे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशङ्क्यानुनिष्पादिनो
ऽपि शास्त्रेण प्रयोजनतया ऽनङ्गीकृतत्वान्न तेन शास्त्रस्यादृष्टप्रयोज-
नकल्पने * प्रवृत्तिः प्रतिबध्यतइत्युक्तम् * तस्यापीत्युपसंहार-
भाष्यं देवतोद्देशसमुच्चयद्वारग्रहणसमुच्चयाभिधानार्थत्वेन व्या-
चष्टे * तेनेति * नन्वदृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशसमुच्चये ऽपि ग्रहणानां
स्वरूपेण दृष्टार्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य न चेत्यभ्यासा-
ऽधिकरणसाध्यां कर्मगुणभेदनिमित्तकर्मभेदन्यायापादितामन्यादृग्ग्रहणा-
नि न समुच्चीयन्तइति वाच्ये भेदानभ्युपगमे ऽभ्यासेनापि समु-
च्चयः सेत्स्यतीति प्रौढिप्रदर्शनार्थम् * यावदेतदित्युक्तम् * अ-
त्रैव सूत्रं योजयति * एष तावदिति * यागाभ्यासविषयतया

वक्ष्यमाणार्थान्तरसूचनार्थस्तावच्छब्दः संस्कारशब्दोक्ते ग्रह-णेन विशेषणभूतदेवतासंयोगोपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शो-पपत्तिः गृहीतस्य ग्रहणायोगाशङ्कानिरासार्थं द्रव्यपृथ-क्त्वादिति सूत्रावयवपूरणार्थम् * देवतासंयुक्तेत्युक्तम् * कथं देवतोद्देशभेदस्य ग्रहणाभ्यासे हेतुतेत्याशङ्कानिरासार्थमनर्थकं ही-त्यवयवं सकृद् ग्रहणेनैकदेवतोद्देशस्याशक्यत्वेनानुष्ठानायोगात्तच्छ-ब्दानर्थक्याभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुम् * संयोगान्तरेत्युक्तम् * अतो भिन्नार्थत्वाद्देवतानां समुच्चयोपपत्तिरित्यभ्यासोक्तिप्रयोजना-भिधानार्थत्वेन भेदशब्दं व्याख्यातुम् * तेनेत्युक्तम् * देवतोद्देशस्य द्रव्यविषयत्वादेकस्मिंश्च द्रव्ये ऽनेकदेवतोद्देशायोगात्प्रकृतिप्रत्यय-पौर्वापर्यनियमाच्च धात्वर्थभेदेन भावनाभेदवत्प्रकृत्यर्थदेवताभेदेन प्रत्ययार्थद्रव्यभेदस्य न्याय्यत्वाद्देवतोद्देशभेदेन द्रव्यभेदे ऽप्येक-स्मिन् ग्रहणे बन्धने वाविरत्वाद्विकल्पेनानेकद्रव्यान्वयसम्भ-वेनानेकदेवतान्वयोपपत्तेर्न देवतोद्देशभेदाद्ग्रहणाभ्यासकल्पना यु-क्तेत्याशङ्कानिरासार्थं द्रव्यगुणीभावादित्यवयवं पूरयितुम् * सं-स्कार्यमित्युक्तम् * वाविरादेस्तु संस्कार्यत्वेन बन्धनं प्रति गुणत्वान्न बन्धनभेदोपपादकतेत्याशयः । ननूक्तप्रकारेण ग्रहणे देवतोद्देश-स्यादृष्टार्थत्वात्तत्समुच्चयेन ग्रहणाभ्यासप्रतीतेर्दशमो गृह्यते दश गृह्णातीति ग्रहणविषयक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तावपि विना ते-न यदि यासौ न सिद्ध्यतीत्यनेनैव न्यायेन यागे देवतोद्देशस्य दृष्ट-त्वात्प्रकरणगृहीतानामपि देवतानां विभागमन्त्रादिवद्विकल्पोपपत्ते-र्यागाभ्यासानापादकत्वात्तृतीयो हूयत इति यागविषये क्रमसमुच्च-यदर्शने नोपपद्येयातामित्याशयेनाशङ्क्याह * एतद्देवतावन्तीति * देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादित्यनेनैव देवतासमुच्चयस्योक्तत्वाद्यागे ऽपि देवतानां समुच्चयसिद्धिरिति प्रतिज्ञाते तदुपपादनार्थमिन्द्रवा-य्वादिदेवतायुक्तानां ग्रहणानां द्रव्यदेवतान्वयापादकयागापेक्षत्वा-द्यागस्य च श्रुत्यादिप्रयालभ्यमानदेवतत्वेनाविहितदेवताकतया दे-वतापेक्षत्वात्प्रकरणस्य चाक्रियात्मकदेवताविनियोगे व्यापारामा-वाद् ग्रहणविनियोगद्वारा देवताविनियोजकत्वावगतेर्देवताविशिष्टा-त्मना च ग्रहणानामदृष्टार्थत्वाद्यागप्रकरणेन समुच्चितानां ग्रहण-मुक्तं तद्विनियोजकमिति तच्छब्दो ऽध्याहार्यः । ननु भगो वां विभजत्वित्यादिमन्त्राणां प्रकरणग्राह्यत्वे ऽपि विकल्पदर्शनान्न या-गे देवतासमुच्चयसिद्धिरित्याशङ्कते * नन्विति * मन्त्राणामप्य-क्रियात्मकत्वेन साक्षात्प्रकरणग्राह्यत्वात्पौरोडाशिकसमाख्यया ल-

न्धसामान्यसम्बन्धेन लिङ्गेन विभागाङ्गत्वज्ञानोत्तरकालं तद्द्वारा प्रकरणेन ग्रहणाल्लिङ्गेन च विभागे विकल्पेन मन्त्रविनियोगाद्वैपरीत्यमाह * सत्यमिति * ननु समाख्ययैव सामान्यसम्बन्धलाभे प्रकरणानपेक्षेण लिङ्गेन त्रैयम्बकपुरोडाशविभागे ऽपि मन्त्रविनियोगापत्तेः प्रकरणबाधाच्च दार्शपौर्णमासिकपुरोडाशविभागमात्रार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य * विभागान्तरेऽपीत्युक्तम् * आनर्थक्यपरिहाराया पूर्वसाधनलक्षणार्थं प्रकरणमप्यनुग्राह्यमित्याशयः। ग्रहणानां मन्त्रे ऽपि सामान्यरूपेणैक्यविवक्षया देवतासमुच्चयाभिधानम्। नन्वेवमपि यागस्य प्रत्येकं देवताग्रहणसमर्पत्याद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य * तत्रेत्युक्तम् * ननु द्वारभूतानां ग्रहणानामपि यागीयद्रव्यपृथक्करणार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशस्यापि च यागापेक्षितदेवतासमर्पणेन दृष्टार्थत्वोपपत्तेर्विकल्पस्य न्याय्यत्वात्तद्द्वारा ऽपि प्रविष्टानां देवतानां विकल्प एव युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति * एकदेवतासमर्पणेन यागस्य नैराकाङ्क्ष्यमिशेरनेकदेवताविशिष्टग्रहणाम्नानानर्थक्यप्रसङ्गाद्देवताविकल्पार्थे चानेकाम्नाने गुणपरत्वेन ग्रहणभेदकत्वायोगाद् ग्रहणस्य भेदाभावेन विकल्पानुपपत्तेस्तद्द्वारा देवताविकल्पायोगादनेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानायैवानेकाम्नानस्याङ्गीकार्यत्वादनेकदेवत्ययागानवगतेश्चानेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानस्य दृष्टार्थत्वायोगाद्विकल्पानुपपत्तिरिति परिहरति * भवेदिति * ग्रहणस्य दृष्टार्थत्वे ऽपि तद्भेदस्यादृष्टार्थतेति भेदशब्देनोक्तम्। ननु पुनः श्रुतेर्देवतान्वयार्थत्वेन भेदकत्वाभावाद् ग्रहणस्य भेदानुपपत्तेस्तन्त्रात्वैकार्थ्याद्देवतानां विकल्पापत्तेः कथं तद्द्वारा यागे समुच्चयः स्यादित्याशङ्क्याह * अवश्यं चेति * निर्गुणग्रहणाश्रुतेः केन चिद्वाक्येन देवताविशिष्टग्रहणापत्तेरङ्गीकार्यत्वाद्वाक्यान्तरे कल्पयितिविशिष्टदेवतावरुद्धग्रहणे देवतान्तरविध्यशक्तेः ग्रहणान्तरापर्येव विधीयन्तइत्याशयः। वस्त्वशक्तेरपि गुणस्यात्र भेदकत्वोत्पत्त्यतिशयं वक्तुमारभते * न हीति * युगपत्तावत्सर्वोद्देशो ऽशक्य एवेत्याह * यौगपद्यं तावदिति * नन्विन्द्रवायुमित्रावरुणाद्यास्तैः प्रातिपदिकैर्निर्दिश्य सर्वान्ते सकृच्चतुर्थ्युच्चारणेन सर्वा युगपदुद्देष्टुं शक्या इत्याशङ्क्याह * अदेवताभूत एव चेति * सकृच्चतुर्थीनिर्देशे समुदायो देवत्वेनोद्दिष्टः स्यात् न चास्य देवतात्वमस्तीत्यर्थः। क्रमोद्देशासम्भवं प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति * न चेति * विशिष्टविधिना विशेषणविशेष्ययोर्देवतोद्देशग्रहणयोरिन्द्रवायूद्देशविशिष्टं ग्रहणं कार्यमिति युगपद्विधानाद्वाक्यकरणभेदेन च यौगप-

चमसपात्रनशक्तेर्विशेषः। ननु ज्ञानाद् गृह्यमाणे द्रव्ये देवतोद्देशः कार्यः न च ग्रहणकाले सर्वदेवतोद्देशः शक्य इत्यर्थः। त्रिचतुर्दे-वतोद्देशासम्भवे ऽप्यल्पाभिप्रायेण * एकमित्युक्तम् * नचैकस्या-दयासम्भवे ऽपि प्रागूर्ध्वं वा ग्रहणप्रत्यासन्ने काले क्रमेण सर्वोद्देशः सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * (प्राकृतदेवतोद्देशना-
५१८॥ शापत्तेरपि क्रमेणोद्देशो न भवतीत्याह * किं चेति * दास्यामीति त्यागरूपतेतिकरणेन परामृष्टा। श्लोकं व्याचष्टे *यदीति*) एकदे-वतोद्देशेन त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पितस्य तदानीमित्युक्तस्याप्यन्यदा-विनियोज्यत्वम् *प्रायशब्देनोक्तम् * इन्द्रवायुभ्यां गृह्णामीति श-ब्दोच्चारणरूपस्योद्देशस्याध्वर्युत्वे ऽपि त्यागसङ्कल्परूपोद्देशं विना तस्यापर्यवसानात्तस्य च यजमानादन्येन कर्तुमशक्यत्वात् * यज-मान इत्युक्तम् * पूर्वपक्षरियुक्तेरुपलक्षणार्थत्वम् * पूर्वसङ्कल्पे-त्यनेनोक्तम् * गुणहेतुकभेदोक्तिमुपसंहरति * तेनेति * एवं ग्रह-णस्वरूपस्य दृष्टार्थत्वे ऽपि देवतोद्देशविशिष्टरूपेणादृष्टार्थत्वाभिधा-नपरतया भाष्य व्याख्यायेदानीं स्वरूपेणैव दृष्टार्थत्वाभिधानपरत-या व्याख्यातुमाह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतोद्देशेति* प्रकरणालोचनेन रसस्य प्रदेयत्वावसायात्तत्सिद्ध्यर्थं पावनादिसं-स्काराधीनत्वात्पूयमानावस्थेनेत्युक्तम्। उत्पत्तिवाक्यमात्रालोचने तु लतायाः प्रदेयत्वप्रतीतेः क्रयातिरिक्तसंस्काराणामदृष्टार्थत्वं प्रौढ्या वक्तुं क्रयोत्तरकालतोक्ता रसाभिधानमेव पुरोगवादिवैषम्याभिधा-नेन सूचयितुमाह * यत्र त्विति * ननु ग्रहैर्जुहोति चमसैर्जुहोती-ति विध्यर्थस्य ग्रहचमसपात्रेषु ग्रहणमन्तरेणासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थत्वा-द् ग्रहणं दृष्टार्थमेवेत्याशङ्क्याह *न चेति* ग्रहचमसविध्योरप्यदृष्टा-दृष्टार्थत्वात्तद्द्वारा ग्रहणस्यापि प्रधानं प्रति दृष्टोपकारित्वाभावाददृ-ष्टार्थतेत्याशयः। सोमस्य यागसाधनत्वविधिकाले ग्रहचमसस्थत्व-विधौ सत्यन्यत्रस्थस्य साधनत्वाभावाद् ग्रहचमसस्थस्य दृष्टार्थं स्या-दुत्तरकालं तु प्रकरणालोचनयागवत्तस्यापि तत्स्थत्वस्य साधनान-न्तर्गतेरदृष्टार्थतेति सूचनायोत्पत्तिशब्दः। अतो न केवल नानादेवतो-द्देशजन्यादृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थं ग्रहणानि समुच्चेतव्यानि किं तु स्वजन्या-दृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थमपीत्यदृष्टार्थत्वोक्तिप्रयोजनमाह * तेनेति * दृष्टा-र्थत्वे ऽपि ग्रहणस्य ग्राह्यभेदात्समुच्चयाभिधानार्थं ग्रहणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * दृष्टेति * कृत्स्नस्य ग्रहणं नावकल्पत इत्यभिधा-नमनिष्टापादकत्वादयुक्तमाशङ्क्य समुच्चयं विनेत्यध्याहारेण व्या-

---

१ चय पा० २ पु० मा०।

ख्यातुं स कृत्स्नः सोमो न ग्रहणभेदमन्तरेण शक्यते *
ग्रहीतुमित्युक्तम् * दशमुष्टिरभिषवे सति रसस्याल्पत्वादेक- ५१९।१
स्मिन्पात्रे ग्रहणोपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वमुदककलशेषु संस्कारा-
भिधानं व्याख्यातुम् * नियतेत्युक्तम् * यानि चैवाभिषूयन्ते पु-
ष्पमूलफलैः शुभैरिति मिश्रीकरणे ऽभिषुणोतिप्रयोगदर्शनात् मि-
श्रीकृतवाच्यभिषुतशब्दः प्रादेशमात्रोक्तिप्रयोजनमल्पशब्देनोक्तम् ।
अन्ययागसाधनभूतसोमावयवग्रहणस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः कृत्स्नस्यैव
ग्राह्यतया न्याय्यत्वात्कृत्स्नग्रहणसमर्थमहापरिमाणपात्रोत्पादनेनै-
कस्मिन्पात्रे कृत्स्नस्य सोमस्य ग्रहणमुपपत्स्यत इत्याशङ्कानिरासार्थं
यद्यपि चेत्यादिना ऽवकल्पेतेत्यन्तं भाष्यं श्रुतपरिमाणपात्रकलश
त्यागेनाश्रुतपात्रान्तरोत्पादनाशङ्कानुपपत्तेर्नित्यवद्विहितानामपि वै-
कार्थ्ये व्रीहियवादिवद्गत्या विकल्पाश्रयणोपपत्तेर्दैवतासमुच्चयश-
ङ्कानिरासार्थस्य च कृत्स्नस्य ग्रहणे हीतिभाष्यावयवस्यैतस्या इति
सङ्कल्प इत्यादिवार्त्तिकेन व्याख्यातार्थस्वत्र व्याख्यातमान्यवयवशो
ग्रहणेन गृह्यभेदाग्रहणाभ्यासोपपत्तस्तद्विषयकमसमुच्चयदर्शनोप-
पत्तावप्यवयवशो गृहीतस्यापि सोमस्यैकीकरणेन कृत्स्नस्य सकृद्या-
गसाधनत्वोपपत्तेस्तृतीयो हूयते इति यागविषयकमसमुच्चयदर्शनानु-
पपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तस्मादित्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्ताव-
द्व्याचष्टे * तथावस्थेन चेति * भेदेन गृहीतस्य सोमस्यैकीकर-
णायोगाद्भिदावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वावगतेरनभ्यस्तस्य च या-
गस्य तथावस्थितसर्वसोमविषयसमीहितकार्योपयोगित्वकरणलक्ष-
णसम्भावनमाभ्यसितव्यो याग इत्यर्थः । येन कारणेन यागाभ्यासो
भाष्यकृतोक्तस्तेन कारणेन ग्रहणाभ्यासवद्यागाभ्यासे ऽपि सूत्रं
योज्यमित्याह * तेनेति * योजयति तद्भेदादिति यथार्थत्वे ग्रहणस्य
भेदकप्रमाणाभावेन भेदायोगाद्भाष्यकृतोक्तं तद्भेदमनादृत्य सं-
स्कारेण संस्कार्यद्रव्योपस्थापनात्सच्छब्देन परामर्शः । यागवेलायामे-
कीकरणे प्राक् पृथक्करणमनर्थकमिति भाष्यकृद्व्याख्याने सूत्रादप्र-
तीतेरनादृत्य यागानभ्यासे द्रव्यपृथक्त्वमनर्थकमित्येवं व्याख्यातु-
* मतोपमित्युक्तम् * पश्ववयवानामिव सोमावयवानामप्यसर्वेत्या-
गोपपत्तिमाशङ्क्यैकादशपशोरवदानानीति यद्विद्धावयवान्तरपरिस-
ख्याभावात्पशुवैयर्थ्याभिधानार्थत्वेन पृथक्कृतस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्य
यागं प्रति गुणीभावाद्यागानुष्ठानभेद इत्येवं व्याख्यातुम् * मत इत्यु-
क्तम् * अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यादिना अवयवान्तराणामन्यत्र
विनियोगवत्सोमावयवानामन्यत्राविनियोगेनानर्थक्यपरिहारायोग-

सूचनार्थोऽतःशब्दः। वाक्यान्तरैः कल्पिताभिरावृत्त्या यथोत्पत्तिकस्य द्रव्यस्य तस्य यागं प्रति गुणत्वं तदर्थेनेत्यर्थः। तात्पर्येण व्याख्यातं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुस्तत्परं हि स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं नानेति भाष्यं कथमशक्यतेत्यपेक्षायामुपपादयितुमाह * तर्हीति * सूत्रावयवोक्तोपपत्त्यभिधानात्तद्व्याख्यानार्थं तैकध्यनिरासभाष्यस्य सूचितां भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याचष्टे * न चेति * पुनरेकीकरणात्यनुषङ्गः भागव्यवस्थानुपपत्त्याशयेन भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याख्याय सर्वदेवतोद्देशानुपपत्त्याशयेन व्याचष्टे * न चेति * प्रस्तरप्रहरणोत्तमप्रयाजवत्क्रमेण सर्वा देवता उद्दिश्य सर्वस्त्यागोपपत्तेः सर्वदेवतोद्देशानुपपत्तिपरिहारसम्भवे ऽपि भागव्यवस्थानुपपत्तिरशक्यपरिहरेत्याह * तथा कृते ऽपि चेति * सर्वदेवतोद्देशेन सकृद्दाने कृते ऽपीत्यर्थः। ननु वायव्यैन्द्रवायवयस्सङ्करो ऽपि न दोषायेत्याशङ्क्याह * सङ्कल्पिते चेति * सङ्करे, भागनानात्वकल्पनानर्थक्यापत्तेरेकपात्रा गृह्यन्त इति वचोऽसङ्करविध्यभावात्सङ्करो ऽनर्थक इत्याशयः। नन्वैकध्यकरणाशक्तावप्येकेन भागेन विहितयागनिष्पत्तेर्नाश्रुताभ्यासकल्पना युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यमेतद्देवतावन्ति ग्रहणानीत्यादिवार्त्तिकेन व्याख्यातार्थत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तयागरूपवाचित्वेनाभ्यासस्य ज्योतिष्टोमश्रुत्युक्तत्वाभिधानार्थं च तासु चेति भाष्यं न त्विह प्रत्येकं ज्योतिष्टोमनिवर्त्तनसामर्थ्यमित्यादिवार्त्तिकेन सर्वास्वेवेज्यमानासु श्रुतो ज्योतिष्टोमाख्यो यागो निर्वृत्तो भवति नैकस्यां देवतायामिति व्याख्यातार्थत्वान्न देवतान्तरमिति च भाष्यं प्रकृतदेवताविनिर्वृत्यत्वादेव च श्रुतो यागो न देवतान्तरमाकाङ्क्षत्यन्यथा देवताशून्यत्वेनारूपत्वाच्छ्रुतो यागो न निर्वर्तेतेत्येवं स्पष्टार्थत्वात्कृत्स्नेन चेत्यादि च भाष्यं दश मुष्टीर्मिमीत इति चेत्यादिवार्त्तिकेन भाष्यान्तरव्याख्यानार्थेनापि तस्मात्प्रकल्पनभेदादिभाष्यसमुदायतात्पर्यव्याख्यानार्थतयावस्थितेन चेत्यादिवार्त्तिकसहितेनार्थभेदो द्रव्यगुणीभावादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थत्वेन व्याख्यातत्वाद्व्याख्याय तस्मिंश्चेत्येतदभ्यासोपपादनप्रयोजनाभिधानाभिधार्थं तस्मादिति परिचोदनापरिहारोपसंहारार्थं च भाष्यं निगमनपूर्वकमेकहेलया व्याचष्टे * तस्मादिति * दशेति ग्रहणसमुच्चयदर्शनं दशम इति क्रमदर्शनं तृतीयमित्येकमेव प्रकृत्यंशेन समुच्चयदर्शनं प्रत्ययांशेन च क्रमदर्शनं यथासङ्कल्पितस्य पृथगवस्थितस्य कृत्स्नस्य सोमस्य प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चयाच्चोपपन्नमित्यर्थः। स-

मुदायानुवादापवादस्य कर्मभेदापवादासिद्ध्यर्थत्वाल्लक्षणसङ्गतिर-
प्यस्तीति सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तेनेति * ननु कर्मैक्ये
ऽपि तत्तद्देवतोद्देशेन पृथक् द्रव्यत्यागे सत्यनुष्ठाने विशेषाभावात्कि
चिन्तायाः प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * प्रकृतौ वि-
शेषाभावे ऽपि कर्मभेदे सत्यकर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनै-
कत्वादित्याद्यमाधिकरणन्यायेनैकस्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहितस्य या-
गस्य विकृतौ विकल्पेन विध्यन्तातिदेशाद्विकल्पेनैकस्य धर्माः कार्याः
सकृच्च याग. कर्मैक्ये यथा प्रकृताविति विशेष इत्यर्थः । ऐन्द्रवाय-
वादिवाक्येष्वै यागविधायैन्द्रवायवेन यजेतेति वचनव्यक्त्यापत्ते-
र्ज्योतिष्टोमस्यापि स्वार्थविहितद्रव्यदेवतायत्त्वलक्षणव्यक्तचोदनत्वा-
देकाहाहीनसत्रेष्वव्यक्तचोदनत्वेन ज्योतिष्टोमसादृश्याभावाच्च त-
द्विधिविध्यन्तप्रवृत्तिः सोमयागे । ननु विधौ द्रव्यश्रवणे ऽपि स्वार्थ-
विहितदेवताराहित्येन ज्योतिष्टोमस्याप्यव्यक्तचोदनत्वात्तत्सादृश्ये-
नैकाहादिषु ज्योतिष्टोमिकविध्यन्तप्रवृत्तिरिति प्रयोजनान्तरं त्वव्य-
क्तासु तु सोमस्येत्यष्टमाधिकरणेन सुज्ञानत्वान्नोक्तम् ।

संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥७॥

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

संख्यानिमित्तभेदविचारस्याभ्यासनिमित्तभेदविचारेण सङ्ग-
त्यस्फुरतेरभ्यासप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्गतिं दर्शयितुमाह
* गत इति * प्रासङ्गिकचिन्ताया सम्बन्धित्वेन प्रसञ्जकचिन्ताबु- ५२०।
द्धिस्थकरणसामर्थ्याद्यथा यत्प्रसक्त्या या चिन्ता क्रियते तत्समाप्तौ
प्रसञ्जकचिन्ता बुद्धिस्था भवति तथापवादकचिन्ताया अपि सम्ब-
न्धित्वाविशेषेणापवाद्यचिन्ताबुद्धिस्थीकरणसामर्थ्याद्यदपवादेन चि-
न्ताया चिन्ता क्रियते तत्समाप्तावपवाद्यचिन्तापि बुद्धिस्थी भवती-
त्यधिकरणत्रयकृतया समुदायानुवादापवादचिन्तया ऽभ्यासनिमि-
त्तभेदापवादभूतायाः समुदायानुवादचिन्ताया पौर्णमास्यधिकरण-
कृताया बुद्धिस्थीकरणात्तद्वारा समुदायानुवादापवाद्याभ्यासचि-
न्ताया बुद्धिस्थत्वात्तत्सङ्ख्याभिधानोपपत्तिसूचनायाभ्यासनिमित्तभे-
दापवादानन्तरं तदपवादत्वेन प्रसङ्गो बुद्धिस्थत्वं यस्येति वि-
ग्रहाऽभ्युपगमेनाभ्यासापवादापवाद प्रसङ्गशब्देनोक्त. । सोमयागस्यै-
कत्वे ऽप्यभ्यासेन क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिवत्तिस्र आहुतीरिति त्रि-
त्वसंख्याया अभ्यासेनोपपत्तेर्न कर्मभेदकत्वमित्यनन्तरोक्ताभ्यासोपजी-
वनेन पूर्वपक्षकरणादनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीं ग्रन्थः । ननु प्राजा-

पत्यवाक्ये ऽभ्यासेन पूर्वपक्षाकरणादिदानीं शब्दसूचितानन्तरसङ्ग-
तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * द्रव्यसंख्यानिवृत्त्यर्थं शब्द-
ब्देन कर्मणि परामृष्टे समिधो यजतीत्यादिषड्त्वसंख्याया अप्युदा-
हरणत्वोपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थम् * चोदिता इत्युक्तम् * समिदादिना-
मधेयस्य देवतायोगनिमित्तत्वात्समिधो ऽग्नआज्यस्य व्यन्त्वित्यादि-
मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतायट्त्वानुवादोपपत्तेर्न कर्मभेदकत्वमित्याशय। एकाद-
श प्रयाजान्यजतीत्याद्युत्पन्नकर्मसंख्यानिवृत्त्यर्थमुत्पद्यमानेत्यविशेष-
णं पार्वणौ जुहोत्याज्यभागौ यजतीत्याद्युत्पद्यमानकर्मगतसंख्यान्तर-
ग्रहणायादिशब्दः । सर्वत्रानन्यपरपुनः श्रुत्या कर्मोत्पत्त्यवगतेर्न
प्रमेयानुप्रवेशित्वापत्तिः सकृच्छ्रुत्या कर्मस्यावगतेर्विज्ञातसंख्ये क-
र्मण्येकादशप्रयाजानित्यादिवदनपेक्षितपदान्तरोपात्तसंख्यानिवेशा-
योगादावृत्तिकल्पनया च संख्यानुग्रहोपपत्तेर्न कर्मभेदे इति वक्ष्य-
माणाशयेन पूर्वपक्षमाह * सकृदिति * आख्याते कर्मसंख्यानुपा-
दानाद्वाक्यान्तरश्रुतयागसम्भवे चैन्द्रवायवादिवाक्ये यागकल्प-
नानुपपत्तिवत्पदान्तरश्रुतसंख्यासम्भवात्स्वपदसंख्याकल्पनानुपप-
त्तेरनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्कर्मस्वरूपे संख्यानिवेशोपपत्तेः । पृथक्त्वैका-
र्थनिवेशित्वाच्चैकातिरिक्ते संख्याया भेदं विनानुपपत्तेः संख्यापि भे-
दिकेति वक्ष्यमाणाशयेन सिद्धान्तमाह * इतीति * धात्वर्थनाम-
त्वेनाहुतीतिशब्दस्याहुतीरिति संख्याया धात्वर्थविषयत्वावधारणा-
त्तात्पर्यमात्रभेदकत्वं होमशब्देन सूचितम्। पृथक्त्वेन विनेत्यनेन यत्र
पृथक्त्वं तत्र निवेश इत्येवं पृथक्त्वैकार्थनिवेशाच्चित्वेन पृथक्त्वनि-
वेशशब्दो व्याख्यातः । यस्त्वभ्यासेन संख्यानुग्रहो ऽभिहितः स न
युक्त इत्याह * न चेति * कथं तर्हि दशमे पशुपुरोडाशस्याग्नि-
रुपकारित्वनिरासेन देवतासंस्कारत्वे सिद्धान्तिते सौत्रामण्यामा-
श्विनसारस्वतैन्द्रेषु पशुष्वैन्द्रसावित्रवारुणानां पुरोडाशानां पशुदे-
वतासंस्कारत्वायोगमाशङ्क्य तन्निरासार्थं ऽभ्यासो वा प्रयोजनवदे-
कदेशो ऽन्यदेवत्य इति सूत्रे तथया पशौ पञ्चानां प्रयाजानां चोद-
केन प्राप्तानामेकादशसंख्या विधीयते सा चान्तरेणाभ्यासं नावक-
ल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजा इत्यभ्यासेन संख्यापूरणं भाष्यकृद्वद-
तीत्याशङ्क्याह * अगत्या सा हीति * इह त्वनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्स्वरू-
पभेदोपपत्तेर्नागतिरस्तीत्याह * सम्भवति चेति * चतुः शब्दार्थे
चशब्दः । [illegible]वोपसंहरति * [illegible]ति * अत एवैकविशेनाति-
रात्रेण [illegible] [illegible]ागमेन संख्यापूरणं द-

मे वक्ष्यते इत्याह * तथा चेति * पूर्वपक्षाशयं विवृणोति * ननु चेति * सिद्धान्ताशयं विवृणोति * नेति * निष्पन्नरूपत्वेनाप्रतीतिरसत्वम्। ननु तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः सुब्वाच्यसंख्यावत्प्रकृत्यर्थविषयत्वावगतेः कथं धात्वर्थस्यासंख्यतेत्याशङ्क्याह * या हीति * तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविषयतायाः स्मृत्याचारविरोधाद्यनुमातुं शक्यत्वेत्याशयः। भावनाग्रहणं दृष्टान्तार्थम्। ननु तिङ्वाच्यस्यैकत्वस्य धात्वर्थगामित्वाभावेऽपि निःसंख्यधात्वर्थानुष्ठानाशक्तेः संख्यापेक्षायां सकृच्छ्रुत्यैकत्वावगतेर्न पक्षान्तरोक्तसंख्याश्रयणं युक्तमित्याशङ्क्याह * तथेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * कर्मसंख्यानुदाहार्यत्वे कस्माद्भाष्यकृता द्रव्यसंख्योदाहृतेत्याशङ्क्याह * यदिति * तत्रेति सन्देहभाष्यं यागकल्पकप्राजापत्यशब्दार्थभूतदेवताविशिष्टद्रव्यसाम्यद्वयात्कर्मसादृश्यप्रतीतेः पूर्वपक्षायोगेनाक्षिपति * कुत इति * सास्य देवतेति सर्वनामार्थे ५२१।। तद्धितप्रवृत्तेः सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात्पशुशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेनैकशेषत्वावधारणात्तत्परामर्शित्वसिद्धये सर्वनाम्नोऽप्यस्य चास्य चेति सर्वनाम्नामुच्चार्य उच्चार्यैवामिति सरूपैकशेषं कृत्वा प्रजापतिर्देवतेति देवतासम्बन्धे प्राजापत्य इति तद्धितः कार्यः। सन्निहितपरामर्शित्वेऽपि वा सर्वनाम्नस्तद्धितान्तपदान्तर्गतत्वेन बहुवचनान्वयात्प्रागपरिपूर्णे तद्धितान्ते पदे पदान्तरान्वयायोगात्पशुशब्दगतबहुवचनालोचनेनैकशेषाप्रतीतेः। पशुशब्दस्य च तद्धितविषयसमर्पकत्वेन के प्राजापत्या इत्यपेक्षायामन्वयात्तद्गतस्य बहुवचनस्य प्राजापत्यशब्दगतबहुवचनोक्तसंख्यानुवादित्वावगतेः। सर्वनाम्नस्तद्दशैकशेषत्वकल्पनायोगात्तद्धितान्तानामेव शब्दानामेकशेषत्वं न सर्वनाम्न (इति सर्वनामैकशेषत्वसदसद्भावसन्देहे तत्तद्रव्यदेवतान्वयभेदाभेदसन्देहात्कर्मभेदाभेदसन्देहमुपपादयितुमाह * उच्यत इति * यो बहुवचनान्यथानुपपत्त्यैकशेषः कथ्यते किमयं तद्धितान्तानां प्राजापत्यशब्दानामेव कृतः स न युक्तो भवेद्ध तु सर्वनाम्नः) कार्य इति सिद्धान्तवचनव्यक्तिः कृतैकशेषाणां वा सर्वनाम्नां पश्चात्कृतेन तद्धितेन देवतासङ्गतिरिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिरितरेतरयोगाद्व्यवार्थस्मृतद्वन्द्वापवादत्वेनैकशेषस्येतरेतरयोगत्वाचित्वावगतेरितरेतरयोगिनां चेतरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेरेकशेषे कृते तद्धितानुपपत्तिप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षदूषणसूचनार्थं पश्चादुक्तवचनव्यक्तिद्वयस्य प्रातिलोम्येन पूर्वसिद्धान्तपक्षोपयोगितामाह * प-

---

१ [illegible] पा॰ २ सू॰ [illegible]

दीति * सप्तदशानामित्यनेन पशुसमूहस्य द्रव्यास्यसम्बन्ध्यैक्ये सम्बन्धैक्यसिद्धये ऽभिहिते द्रव्यैक्ये ऽपीन्द्राय रथन्तरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय रैवतायेन्द्राय शाक्वरायेतिवद्देवताभेदे सम्बन्धभेदापत्तेस्तच्छङ्कानिरासाय * एकस्याश्चेत्युक्तम् * कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्याम इत्यादिविरूपैकशेषस्यार्थप्रकरणसापेक्षत्वाद्विलम्बेनावगतेः शीघ्रप्रतीतिसूचनार्थः सरूपशब्दः किं तावदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किं तावदिति * (कुत इत्यादिभाष्येण प्रश्नजिज्ञासोपन्यासपूर्वं सप्तदशपशुसमूहस्यैकदेवतासङ्कल्पेनोपपत्तिं यागैक्ये हेतुत्वेनोक्तामुपपादयितुमाह * कुत इति *[1]) विग्रहवाक्यस्य तद्धितपदार्थकथनार्थत्वाद्विग्रहवाक्यस्थसर्वनामपरामृष्टस्य पशुशब्दार्थस्य तद्धितप्रत्ययार्थत्वावगतेः पशुशब्दस्थेन बहुवचनेन तद्धितप्रत्ययार्थस्य पशुद्रव्यस्य तद्धितोत्पत्तेः प्राग्विग्रहवेलायामेव बहुत्वोपलम्भात्प्राजापत्यशब्दस्थस्य बहुवचनस्य तदनुवादित्वोपपत्तेस्तद्धितान्ते प्राजापत्यशब्दे बहुवचननिमित्तैकशेषत्वकल्पनायोगात्सर्वनाम्नामेवैकशेषः कार्यो न तद्धितान्तानामेवेत्याशयः । प्राजापत्यशब्दस्य चैकशेषत्वकल्पने तस्यावृत्तिपूर्वकत्वात्केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवेन प्रकृतिनिरपेक्षतद्धितमात्रवृत्त्ययोगात्प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्त्या गौरवं स्यात्सर्वनाम्नस्त्वेकशेषकल्पने गौरवानापत्तिरित्याशयेनोपपत्त्यन्तर * माहेतीति * इतिकरणेनोक्तप्रकारपरामर्शात्तद्धितान्तैकशेषत्वाभावएव प्रजापतिप्रातिपदिकात्मिकायां प्रकृतौ प्रत्यये चोभयत्रैकशेषत्वं न भवेद्येन गौरवं नस्यादित्येवं चशब्दयोरध्याहारेणोपपत्त्यन्तरं योज्यमाद्ययोरिति वाक्ये प्रत्ययानन्तरं बहुवचनश्रुतेस्तत्रैकशेषकल्पनोपपत्तावपि प्रकृतौ बहुवचनाश्रुतेर्नैकशेषकल्पना युक्तेति सूचयितुम * प्रकृतावित्युक्तम * पूर्वपक्षे लाघवोक्त्या सिद्धान्ते गौरवं सूचितमुपपादयितुमाह * यो हीति * (ननु प्रजापत्यशब्दस्थबहुवचनान्यथानुपपत्त्योभयोरेकशेषकल्पना युक्तेत्याशङ्क्य प्राजापत्यशब्दप्रतिपादके बहुवचनानुपलब्धिरुक्ता[2]) ननु प्राजापत्यशब्दस्थबहुवचनोपपत्त्यर्थं प्राजापत्यर्थशब्दे प्रत्ययार्थबहुत्वस्यावश्यदर्शनीयत्वात्तस्य च प्राजापत्यशब्दैकशेषं विना दर्शयितुमशक्यत्वात्प्रत्ययमात्रस्य चैकशेषत्वायोगाद्युक्तैवोभयोरेकशेषकल्पनेत्याशङ्क्य प्रत्ययार्थबहुत्वस्य विगृह्यमाणप्राजापत्यशब्दवेलायां कृते-

---

१ अय पा० १ पु० ना० ।

२ अर्थ पा० १ पु० ना० ।

एकशेषेण बहुवचनान्तेन सर्वनाम्नोक्तत्वात्सर्वनाम्नश्च तद्धितप्रत्य-
यार्थकथनार्थत्वात्सर्वनाम्नस्थबहुवचनात्क प्रत्ययार्थबहुत्व प्राजाप-
त्यशब्दैकशेषत्व विनापि प्राजापत्यशब्दस्यैव बहुवचनानुवादाय
दर्शयितुम् * शक्यत एवेत्युक्तम् * ये तु प्रत्ययानन्तर बहुवचन-
श्रुतेस्तन्मात्रस्यैकशेषतापत्तेर्न श्लोकेनोच्यते कृत्स्नश्लोकव्याख्याना
येश्च यो हीत्यादिग्रन्थ इति व्याचक्षते। तत्पक्षे तद्धितप्रत्ययस्य देव-
ताविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्तन्मात्रैकशेषत्वे ऽपि यागकल्पकदेवतावि-
शिष्टरूपभेदाद्यागभेदापत्त्या पूर्वपक्षासिद्धि । न च तदेकशेषमन्तरेणा-
प्यस्य च सर्वनाम्ना प्रत्ययैकशेषत्वस्य कथ्यमानत्वात्प्रातिपदिकै-
कशेषत्व विनापि प्रत्ययरूपस्यार्थस्यैकशेषता दर्शयितु शक्येत्येव
व्याख्येयत्वापत्ते कथं सर्वनाम्ना प्रत्ययैकपदशेषत्व कथ्यतइति
वाच्यम्। सर्वनाम्नैकशेषत्वाभ्युपगमेन तद्धितान्तैकशेषनिरासस्य प्रकृ
तोपयोगमाह * तस्मादिति* प्रजापतिसकृच्छ्रुतत्वोक्तिर्देवताभेद-
निरासार्था सन्तद्यानामेवेति भाष्यावयवाक्यमनुपपत्ति व्याख्याय
या हि बह्व्यायागानित्यनेनोक्तामेवमल्पीयसीत्यनेन चोक्तामेवाह
स्था व्याचष्टे * किं चेति * स्तोककल्पनेनैव द्रव्यदेवता-
न्वयरूपस्यार्थस्य सिद्धत्वान्न मे पक्षे बहुकल्पनास्तीत्यर्थः ।
महति विशेषणसामर्थ्यात्परपक्षे सूचित कल्पनागौरवमुप-
पादयति * कृत्वापि हीति * ननु कल्पनाम्नाय बहुध
त्वकल्पनयो को विशेष इत्याशङ्क्याह * न चेति * अदृष्टार्थाना-
मुपकारकल्पनाल्पीयसी व्याप्येत्यादिभाष्य ऽल्पकल्पनयानुपपत्ति-
परिहारसम्भवे बहुकल्पनाया नार्थापत्ति प्रभवतीत्युक्तमित्यर्थ
शब्दान्तराधिकरणपूर्वपक्षोक्तमेव न्यायमत्रापि योजयति * यन्मा-
त्रेण निर्वृत्ति * ननु प्रागेवानेककल्पने ऽल्पस्याकल्पितत्वेनानुपप- ५२३।१
त्त्यपरिहारात्कथमधिकालाभ इत्याशङ्कानिरासार्थं यो हीति भा-
ष्योक्तमेव कल्पनाक्रम विवृणोति * अवश्य हीति * नन्वेवमपि
कल्पकसाम्यदृश्यात्वल्पसादृश्य युक्तमेवेत्याशङ्क्याह * तत्रेति *
यथा यागभेदे ऽपि देवतैक्याद्देवतोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये ऽथ यागानु-
ष्ठितो नायमित्यगृह्यमाणविशेषत्वात्सकृदनुष्ठानेनामेव यागसिद्धेर्ना-
नुष्ठानभेद कल्प्यते तथा द्रव्यभेदे ऽपि यागकल्पकदेवतान्वयैक्या-
देकस्मिन्यागे कल्पिते ऽस्य द्रव्यस्य देवतान्वय सिद्ध । नास्तीति
विशेषाग्रहात्सर्वद्रव्याणां देवतान्वयसिद्धेर्नानेकयागकल्पना युक्त
त्यर्थ । ननु देवतान्वयैक्य ऽप्येकस्मिन्यागे ऽनेकद्रव्यानथक्याप-

---

१ एकश्रवतामेवेति २ पु० पा० ।

त्तिर्द्रव्यभेदाद्यागभेदः कल्पयिष्यत इत्याशङ्क्याह * किं चेति * न हि हृदयादिभेदात्तदुपादानकद्व्यवदानभेदाद्वाग्नीषोमीयादिपशुयागकर्म भिद्यतइति द्रव्यभेदस्य यागभेदव्यभिचारितोक्ता। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * द्रव्यभेदस्य यागभेदासाधकत्वं षष्ठाधिकरणसिद्धान्तावयवसूत्रेणोपपादिता नन्वेकस्य यागस्यैकपशुनिष्पन्नेनैकेनैव हृदयाद्येकादशावदानगणेन सिद्धेः पश्वन्तराणां यागसाधनत्वाभावेन देवतान्वयाभावापत्तेः । सप्तदशानां प्राजापत्यत्वे न स्यादित्याशङ्क्याह * प्रकृतौ चेति * अवदीयते ऽस्मादित्यपादानव्युत्पत्त्या हृदयादिष्ववदानशब्दपश्वङ्गत्वेनावदानगणस्योपाकरणादिवत्प्रतिपश्वावृत्तेस्तत्प्रकृतित्वेन सप्तदशानामपि पशूनां यागसाधनत्वोपपत्तिरित्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * विग्रहकाले तद्धितपदस्य विभक्त्यन्वयेनापरिपूर्णत्वात्तदर्थकथनार्थं विग्रहवाक्यान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः पशुशब्दान्वयायोगेन तद्गतबहुवचनालोचनाऽऽभावात्तन्निमित्तैकशेषानवगतेः कृते च सर्वनामैकशेषे तस्येतरेतरयोगवाचित्वात्सर्वनामपदामृष्टानां द्रव्याणामितरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेस्तद्धितानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तद्धितापेक्षत्वे चेतरेतरयोगासम्भवेनैकशेषानुपपत्तिप्रसङ्गादितरेतरयोगे च समुदायस्य देवतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथंचिद् बहुवचनोत्पत्तौ विग्रहतद्धितयोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्तेः सर्वनामैकशेषस्यायोगादेकवचनान्तेन सर्वनाम्ना विग्रहावगतेः प्रत्येकं देवतान्वयावसायेन द्रव्यभेदाद्यागभेद इति सर्वनामैकशेषस्य निरासेन सिद्धान्तोक्तिसम्भवे ऽपि यत्नैकया चतुर्थ्या बहुवचनान्तपदोक्तानां पशूनां पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्याद्युत्सर्गविध्यभावेनातिदेशप्राप्तैकादशावदानगणवतां देवतान्वयः क्रियते तत्रापि यागभेदसिद्ध्यर्थं चोदकप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाधनत्वबलेन भाष्यकृतोक्तं सिद्धान्तमुपपादयितुमाह * इतीति * दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति संसृष्टानां दध्यादीनामेकदेवतान्वयाद्यागैक्ये ऽपि मधूदकयोराज्यविकारत्वेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चोदकैक्ये चाज्यविकारानाज्यविकारयोः समसंख्यत्वेन भूयो ऽनुग्रहन्यायाविषयत्वान्मुख्यानुरोधेन सर्वेषु दधिधर्मप्राप्तेराज्यविकारत्वोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रतिद्रव्यं चोदकभेदावगतेः कर्मैक्ये चोदकैक्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * अत्रेत्युक्तम् * द्रव्य-

१ तर्हीत २ पु० पा०।

धर्मविषयत्वात्तस्य न्यायस्यैकादशावदानगणस्य च यागधर्मत्वा-
दशावदानगणे कर्मैक्ये सति चोदकैक्यं स्यादित्याशयः। एकस्य ग-
णस्यैकस्माच्च पशोर्गणस्य प्राप्तत्वेऽप्येकशब्दो द्वेधा विग्रहविवक्षया
तन्त्रेण प्रयुक्तः। श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * वाक्यशेषेण सन्दि-
ग्धोपदेशनिर्णयार्थत्वं चोदकोपन्यासस्य सूचयितुं वाक्यशेषत्वो-
क्तिः। ननु प्रकृतिवद्वाक्यशेषाङ्गीकारेऽपि तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यादित्य-
ष्टमाधिकरणे प्राजापत्येष्वेकादशिनीविध्यन्तातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्तस्यां च प्रतिपश्ववदानगणदर्शनादिहापि तत्प्राप्तिरुपपत्स्यतइत्या-
शङ्क्य भिन्नयागविषयत्वात्तस्य न्यायस्य यागैक्यपक्षे तुल्याका-
रत्वसाम्येनैकादशिनीवत्प्राजापत्येष्वपि सवनीयविध्यन्तापत्तिरु-
क्ता। तत्र प्राजापत्या इति श्रवणमुपरुध्येत सप्तदशसंख्या ना-
वकल्पेतेति च भाष्याक्षरद्वयस्य विविक्तविषयत्वं स्वपक्षो-
पात्तमित्यनेनोक्तं, यागभेदे संख्यासामञ्जस्योपपादनार्थं बहु-
र्ष्विति भाष्यं व्याचष्टे * यद्वा स्विति * पशुयागसादृश्ययु-
क्तौ केन चित्प्रमाणेन कृतायामश्रुतमपि पशुसादृश्यं सोमविवृद्धा-
श्रुतसामागमवदागमनेन पूर्वोक्तस्य पशूपगमस्य यथार्थः वाक्यशेषत्वो-
क्तिसूचितं चोदकोपन्यासाभिप्रायं विवरीतुमाशङ्कते * ननु चेति *
शङ्कामेवोपपादयति * पदयोरिति * श्लोकं व्याचष्टे * नाचेति *
प्राजापत्यानीनीतिकरणेन टुप्टीकोक्तः सिद्धान्तोपक्रमेऽस्माभिर्द-
र्शितः। सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन तद्धितान्तैकशेषोपपादनप्रकारः
सूचितः। तद्धितव्युत्पादनात्प्रागधिकरणे पूर्वपक्षासिद्धेः सर्वनामैक-
शेषस्य तु पश्चादपि करणं सिद्धान्तासिद्धेरेकशेषस्य तद्धितात्प्रा-
करणे तद्विषयत्वायोगात्सर्वनामविषयत्वं पश्चात्करणे तद्विषयतेति
पौर्वापर्यस्यैकशेषः सर्वनामविषयस्तद्धितविषयो वेति सन्देहो द-
र्शितः। प्राक् सन्देहोपपादनावसरोपादिष्टं सन्दिह्यमानमेकशेषस्य
तद्धितात्पौर्वापर्यस्योपदेशस्य रूपमिति विगृह्यैवंरूपत्वात्किमेकया-
गविधावप्ययमुपदेशोऽनेकयागविधायी वेति विधेयपरिमाणवि-
षयसामर्थ्यविशेषो न निश्चितोऽस्येति विग्रहोक्तस्य विधेर्भेदानि-
श्चयस्योपदेशेनैव कर्मभेदोऽवधारित इति निश्चयोक्तिविरुद्धत्वा-
त्प्रौढ्याभ्युपेत्यवादमात्रत्वं द्रष्टव्यम्। तच्छब्देनातिदेशोऽस्त्युपस्थापिता-
तिदेशविषयभूतप्राकृताङ्गपरामर्शात्प्राकृतैकपशुनिष्पन्नैकावदानगण-
ग्रहणे यादृशं सामर्थ्यमेकपशुसाध्याया विकृतेः प्रकृ-
तिवद्वाक्यशेषान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते तादृशेनात्रापि क-

५२३।

१ क्रियेति क० २ पु० पा०।

लिप्तेनोपदेशः समुदायायागविधायितया निर्णीतइत्यर्थः ।
यस्तु कर्मोत्पत्तिकालएव भेदाभेदावधारणावसरान्न पा-
श्चात्यातिदेशाधीनतेत्युक्तम् * तत्सत्यप्ययसरे सन्दिग्धत्वे-
नावधारणासामर्थ्यात्परिहरति * यद्यपि चेति * ननु देवतावि-
शिष्टद्रव्यवाचिप्राजापत्यप्रातिपदिकपरबहुवचनवतोपदेशेनैव या-
५२४॥ गबहुत्वनिश्चयोपपत्तेः किमतिदेशापेक्षयेत्याशङ्क्याह * ततश्चेति *
परमार्थेनोपदेशान्निश्चयोपपत्तावपि भ्रान्त्या सन्देहमभ्युपेत्यातिदेशा-
न्निर्णयाभिधानमित्याशयः । विपर्ययोक्तिरतिशयार्था ननूपक्रमबली-
यस्त्वादुपदेशानुरोधेनातिदेशेन वर्त्तितव्यमित्याशङ्क्याह * न चा-
त्रेति * आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेनान-
न्यगतित्वादतिदेशो ऽत्रोपदेशाद् बलीयानित्याशयः । प्रकृतिद्र-
व्याणि प्रापयितुं समर्थ इत्यनुषङ्गः । यश्चोपदेशस्यातिदेशानुरोधे वृत्ति-
त्वे सन्दिग्धत्वरूपो विरुद्धरूपश्च प्रकारः सो ऽत्र नास्तीति न चे-
त्यादिनोक्तं तेनोभयथापि विग्रहोपपत्तावतिदेशानुरोधादेकवचना-
न्तेनैव सर्वनाम्नो विगृह्य तद्धितानामेकशेषत्वनिश्चयाद् द्रव्यदेवता-
न्वयभेदेन यागभेदसिद्धिरिति सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादिति
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु प्रदेयैकावयवावदानगणप्रकृति-
त्वस्य पशुधर्मत्वात्कर्मैक्ये ऽपि प्रतिपश्वावृत्तेर्न्यायेनत्वात्समुदायाव-
दानगणप्राप्त्युपपत्तेरतिदेशाविरोधात्तदनुरोधेन यागभेदानवधार-
णात्पापमुपसंहारो युक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तं पशुधर्मत्वमनुभा-
षणपूर्वं दूषयति * यदुक्तमिति * पशुसंस्कारेषूपाकरणादिषु द्र-
व्यकथम्भावोपपत्तावप्यवदानगणे ऽवदानप्राप्तेः प्राक् त्यज्यमान-
त्वलक्षणस्य प्रकारस्य तद्धितसामर्थ्यादेव ज्ञातत्वात्कथम्भावो ना-
स्तीत्यनेनोक्तम् । यागस्य तु कथं पशुना निष्पादितेन मया ऽपूर्वं साध-
नीयं किं पुरोडाशवत्साक्षाद् व्रीहिवद्वा प्रदेयावदानगणप्रकृतित्वेने-
त्यवदानगणे कथम्भावोद्भावाद्यागधर्मत्वैवावदानगणस्यावसीयतइ-
त्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * प्राजापत्येति * ननु प्राजापत्यपशुष्ववं-
दानोपदेशाभावात्साक्षात्साधनत्वोपपत्तेरवदानगणानपेक्षायामप्य-
ग्नीषोमीये ऽवदानाशितस्य पशोः साक्षाद्यागसाधनत्वायोगात्कथं
मया यागः साधनीय इत्यवदानगणापेक्षोपपत्तेः । पश्वङ्गतावदानग-
णस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतावपि चेति * नाशितस्य
पशोः सक्तुवन्निष्फलत्वाद्धर्माकाङ्क्षा न युक्तेत्याशयः । ननु संस्का-
रकत्वेनावदानानपेक्षणे ऽपि द्वारत्वेन यागस्यापूर्वापेक्षावत्पशोरव-
दानापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तद्धर्मत्वेति * अवदानोपदेशा-

त्प्राक् पशोर्विनाशाज्ञानाद्यागवत् द्वारापेक्षानुपपत्तेर्द्वारत्वे वापूर्ववदेव द्वारिधर्मत्वायोगात्पशुधर्मत्वमिच्छता हृदयाद्यवदानानां पशुसंस्कारत्वैव द्व्यवदानस्य पुरोडाशसंस्कारत्वावदेष्टव्येत्याशयः ।

क्रत्वर्थश्चापि संस्कारः पशोर्नाशादुपक्रिया ।
स्यैव त्ववदानानां निष्पत्तिः क्रत्वपेक्षिता ॥

इति वार्त्तिके तु हिंसायाः पशुसंस्कारत्वाभिधानं तस्याः प्राणवियोजनात्मकत्वे ऽपि स्वरूपनाशकत्वाभावादवदानप्रकृतित्वौपयिकत्वाच्चाविरुद्धम् । अवदानानां पशुधर्मत्वनिरासस्य पूर्वोक्तमतिदेशस्यैकस्मिन्कर्मणि सप्तदशावदानगणप्रापणासामर्थ्यमेकस्य चावदानगणस्य सप्तदशद्रव्यप्रकृतिप्रापणासामर्थ्यं प्रत्युपयोगमाह * तस्मादिति * नन्वौपदेशिक्या सप्तदशसंख्यया ऽतिदेशिक्या हृदया- ५।२५।१ द्येकादशावदानगणप्रकृत्येकत्वं संख्याया बाधादनेकगणग्रहणे ऽप्यनेकपशुग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सप्तदशयागकल्पनेनाविरोधोपपत्तेर्बाधाभावो यद्यपिशब्देन सूचितः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं पशुसामानाधिकरण्येन श्रुतस्य सप्तदशत्वस्यावदानगणत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * पश्ववदानगणयोः सम्बन्धाप्रसिद्धेर्लक्षणानुपपत्तिमाशङ्क्य * यागेत्युक्तम * पशुशब्दस्य प्राजापत्यशब्दसामाधिकरण्याद्यागीयद्रव्यवाचित्वाद्यागतेरवदानगणस्य च साक्षाद्यागसाधनत्वात्सल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । नैतदिति परिहारभाष्यं पशुष्वपि श्रुतायाः संख्याया लक्षणयावदानगणस्य त्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नैतदिति * पशोरपि यागीयद्रव्यप्रकृतित्वाद्यागीयत्वोपपत्तेर्लक्षणाकारणविरोधाभावान्न लक्षणा युक्तेत्याशयः।पशुभिरेव तर्हि सप्तदशभिश्चोदकं बाधित्वा पंक्ष्यतइत्याशङ्कानिरासार्थमवदानानि चेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * ननु शुक्लकृष्णादिवर्णभेदभिन्नानामृजुवक्रादिशृङ्गभेदभिन्नानां कुब्जवामनादिसंस्थानभेदभिन्नानां वा सप्तदशानां मध्ये कश्चिदेकः पशुरित्येवमभिप्राया सप्तदशसंख्या यागैक्ये ऽप्युपपत्स्यतइत्याशङ्कार्थमेवमिति भाष्यमश्रुतवर्णादिविषयत्वकल्पनप्रमाणाभावाद्वर्णादीनां च साप्तदश्यनियमाभावादानर्थक्यापत्तेश्च ये सप्तदशेत्यनुवादानुपपत्तेर्विशेषानवधारणाच्च वर्णान्तरादिव्यवच्छेदानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य मन्दा ऽप्याशङ्का पशुमातिपदिकस्यावदानलक्षणार्थत्वाभावात्प्राजापत्यैकपशुनिर्धारणावच्छेदकपशुबहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेरतिदेशप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानसाध्यत्वाच्च कृत्स्नस्य प्रकृतिवद्याज्यापेक्षसहितस्योपदेशा-

कयस्यागमनिष्कार्थमुदन्यस्तत्याह * कृत्स्नेति * शङ्काशयमुक्तार्थं व्याचष्टे*एतदिति * श्यामत्वं नियमाद्वर्णाशयत्वमशृङ्गत्वाख्यरूपपरत्वनियमाच्छृङ्गाशयत्वं न युक्तं पश्वनेकत्वं च विनानेकसंस्थानाप्रसक्तेः संस्थानैक्यरूपैक्योक्तिरनर्थिकेति परिहारार्थत्वेन ते इति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * पूर्वपक्षप्रयोजनभाष्यं प्रजापतये सप्तदश पशवः सङ्कल्पन्त इति पूर्वपक्षोपक्रमादेको यागः सप्तदशभिः पशुभिर्निर्वर्त्स्यत इति उपसंहाराच्च सर्वपशुसाध्ययागत्वस्य पूर्वपक्षार्थस्यावगतेरेकपशुसाधनत्वस्य पश्वन्तरार्थत्वस्य च पूर्वपक्ष्यनभिमतत्वादसायादयुक्तमाशङ्क्योक्तमालभ्यमानमभ्यालभ्येरन्न इत्याद्यपर इति सिद्धान्तभाष्येऽप्यभिमतस्याप्येकपशुसाधनत्वस्येतरार्थत्वस्य चापादनादापाद्योक्त्यर्थत्वेनोपपादयति * प्रयोजनमिति * अवदानव्यमित्यनेनायज्ञानप्राग्भाविनामुपाकरणादीनां विशसनान्तानां पशुसंस्कारत्वादेकस्यावदानप्रकृतित्वरूपसाक्षात्साधनत्वे ऽपि सप्तदशसंख्यस्य साधनत्वात्साधनत्वप्रयुक्तत्वाच्च संस्काराणां सर्वपशुष्वनुष्ठानमवदानानां संस्कार्याभावादेकस्मादेव पशोरनुष्ठानमिति सूचयता लभतेः संस्कारमात्रोपलक्षणार्थत्वोक्तेश्चावदानप्रकृतित्वनिरासार्थत्वं व्याख्यातम् । यदा चैकस्यैवावदानप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वात्प्राधान्ये पश्वन्तराणां तु साधनभूतपशुसंख्यासम्पादनार्थत्वात्तादर्थ्यमिति पूर्वपक्षप्रयोजनमापादितं तदैकपशुनाशे कृत्स्नपशुगणवृत्त्याख्यप्रयोजनान्तरोक्तिर्गुणानुरोधेनेतरावृत्त्ययोगादवदानप्रकृतिभूतपशुना ऽव्याधिपयेति दर्शयितु-

५२६।१ माह * तद्विनाशे चेति * पूर्वोपात्तानामपि पशूनां विनष्टत्वापशुप्रतिनिधिभूतपश्वन्तरसंख्यासम्पादनार्थत्वोपपत्तेः कृतानामपि संस्काराणां पुनः क्रिया पश्वावृत्तित्वेन विवक्षिता । एकस्य तु पशोरवदानप्रकृतित्वे पश्वन्तराणां देवतानन्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनायोगप्रसङ्गादापाद्योक्तप्रयोजनापर्त्तोपेक्षैकास्मिन्नित्याद्यप्रयोजनभाष्यमवदानगणस्य प्रतिपश्वावृत्त्यौ सर्वपशूनां यागसाधनत्वाविशेषात्समप्राधान्यमभिप्रेत्य यस्य कस्य चित्पशोर्नाशे कृत्स्नपशुगणावृत्त्युक्त्यर्थत्वेनान्यथा व्याख्यातुमाह* अथ चेति* य एव कश्चिदेको ऽनेको वा पशुर्नष्टस्तस्मिन्यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नष्टे समस्तपश्वावृत्तिः न त्वेकस्मिन्नष्टे पशौ सर्वेषां यागसाधनत्वाविशेषादित्येवकारार्थः । ननु यथाप्रस्तोतोद्गातृप्रतिहर्तॄणामन्योन्यहस्तधारणेन समन्वारब्धानां सतां गच्छतामुद्गात्रा हस्तमोचनेन विभागाख्ये विच्छेदे कृते

यज्ञावृत्तिर्विहितातिदेशेनाहर्गणे प्राप्ता किं यस्मिन्नहन्यवच्छेदस्तस्यैवावृत्तिः कृत्स्नस्य वाहर्गणस्येति सन्दिग्धे साहित्यसम्पत्त्यर्थं कृत्स्नावृत्तौ प्राप्तायामहर्गणेषु यस्मिन्नवच्छेदस्तदावर्त्तेत कर्म पृथक्त्वादिति षष्ठाधिकरणसूत्रेण प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयादेकस्यैवावृत्तिर्वक्ष्यते तथात्रापि प्राप्तेन कृत्स्नपशुगणावृत्तिर्युक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * पृथगुत्पन्नत्वेनाह्नां प्रत्येकं साधनत्वावगमात्सह प्रयोगेऽप्याग्नेयादिवत्प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयोपपत्तिरेकावृत्त्युपपन्नावपि पशूनां पूर्वपक्षे व्यासङ्गिसाधनत्वात्साहशानामेवेतिकर्त्तव्यतान्वयार्थं समस्तावृत्तिर्युक्तेति परिहरति * नैतदिति * सिद्धान्तप्रयोजनभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्ते त्विति * ननु समुच्चितानां साधनत्वविधानादेकनाशे कृत्स्नावृत्त्यावेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयत्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यादौ समुच्चितानां मन्त्राणां स्तोत्रसाधनत्वविधानात् तृचं शस्त्रं सूक्तं शंसतीत्यादौ च शस्त्रसाधनत्वविधानाच्चतुर्भिरादत्त इत्यादौ चाभ्रचादानादिसाधनत्वविधानादेकमन्त्रविनाशे कृत्स्नमन्त्रावृत्तिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वार्थाभिधानद्वारा मन्त्राणां स्तोत्रादिसाधनत्वात्प्रतिमन्त्रं च वाक्यार्थभेदात्प्रत्येकमेव स्वार्थाभिधानाख्यावान्तरकार्यद्वारा स्तोत्रादिसाधनत्वे सति संख्यायुक्तेन वचनेन साधनानां समुच्चयाश्रयणात्समुच्चितसाधनत्वाभावेन साधनत्वस्य व्यासङ्गित्वाभावान्नैकनाशे कृत्स्नावृत्त्यापत्तिरिति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * यदिति * प्रत्येकं वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनाशक्तौ विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थत्वापत्तेरेकस्तोत्रादिसाधनानामेकमन्त्रत्वं स्यादित्यर्थः । ननु मन्त्राणां स्वार्थाभिधानलक्षणेऽवान्तरकार्ये प्रत्येकं निर्वर्तनसामर्थ्ये स्तोत्रादौ संहत्यकारित्वात्साधनत्वं व्यासङ्गि भविष्यतीत्याशङ्क्य * भिन्नैरेव चेत्युक्तम् * वाक्यार्थाभिधानानां प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनत्वशक्तिर्भिन्नशब्देनोक्ता संहत्यशब्देन साधनसाहित्यं मन्त्रकार्यैर्वाक्यार्थाभिधाने प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनशक्तिमद्भिरेव साधनसमुच्चयविधिना सह कृत्य स्तोत्रादिकार्यान्तरारम्भावगतेर्व्यासज्यसाधनत्वावसायाच्च कार्यान्तरेऽपि मन्त्राणां व्यासज्यसाधनतेत्यर्थः। पशूनां तु न मन्त्रवत्साधनानां साहित्यं किं तु सहितानां साधनतेति वैषम्यमाह * पशूनां त्विति * मन्त्रवत्तत्कार्याणामपि सहितसाधनत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेणापि कृत्स्नावृत्तिद्योतनायाशङ्कते * तावन्मन्त्रेति * एकमन्त्रनाशेनैककार्यनाशे सति कृत्स्नस्वकार्यावृत्तिः स्यात्तथा तत्सिद्ध्यर्थं कृत्स्नमन्त्रावृ-

शिरपि स्यादित्याशयः । परिहरति * नेति * कार्याणां नान्तरीयकत्वेन सहितसाधनतया विध्यभावादेककार्यनाशे साधनत्वरूपनाशकल्पनानुपपत्तेः साधनभूतमन्त्रनाशेनैव नाशस्याभ्युपेतव्यत्वान्मन्त्राणां च प्रत्येकं साधनत्वेनैकमन्त्रनाशे ऽप्यविनष्टमन्त्रे कार्यनाशायोगादनुनिष्पादित्वेन च मन्त्रावृत्तिं विनावर्त्तयितुमशक्यत्वान्निष्पन्नाविनष्टस्य च कार्यस्य साधनावृत्त्यनपेक्षकत्वान्नावृत्तिर्युक्तेत्याशयः । मन्त्राणां पशुवैषम्यमुपसंहरति * इतीति *

॥ संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

ननु संख्यागुणयोः कर्माङ्गत्वेन तुल्यरूपत्वाद् गुणनिमित्तभेदचिन्तासंख्यानिमित्तभेदचिन्तानन्तरं युक्ता न संज्ञानिमित्तभेदचिन्तेत्याशङ्क्याह * बह्विति * बहुचिन्तायां बह्वायासत्वात्कृत्स्नान्तराक्षिप्तचित्तेन कर्त्तुमशक्तेस्ततः प्रागल्पचिन्ताया युक्तत्वादल्पत्वसाम्येन च बुद्धिस्थत्वात्संख्याचिन्तानन्तरं संज्ञाचिन्ता युक्तेत्याशयः । पृथक्त्वनिवेशाख्यहेतुसाम्यादप्यनन्तरसङ्गतिः संख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशित्वमिति वार्त्तिके सूचयिष्यते * किमेभिरिति * भाष्यं प्रकृतसङ्कीर्त्तनकान्येतानि नामानि कर्मान्तरोपदेशीनि वेति संज्ञाया भेदकत्वसद्भावसन्देहात्तदर्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्यं प्रकरणस्य तादर्थ्यप्रमाणत्वेन भेदाभेदयोरव्यापाराद् गुणविधानस्य च कर्मान्तरे ऽप्युपपत्तेस्तदुपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वप्रकृतस्य पश्चादुच्चारिताभ्यामथैषशब्दाभ्यां ग्रहणादित्येवं प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्यानुग्राहकत्वादित्येवं वा प्रकरणानुग्रहवद्व्याख्यानं गुणविध्युक्तेश्च कर्मविध्यभावेन कल्पनालाघवाभिधानार्थत्व सूचयितुमाह * तत्रेति * पञ्चम्यन्तापेक्षितं साध्यमकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । एषशब्दस्य सर्वनामत्वात्पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वलक्षणं पूर्वप्रकृतापेक्षत्वम् । अथशब्दस्य तु कर्मभेदप्रमाणाभावेनाधिकारार्थत्वायोगात्पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षत्वानन्तर्यार्थतया च स्वयमेव निषेत्स्यमानत्वाद् गुणविधानार्थस्य ज्योति शब्देन ज्योतिष्टोमानुवादस्य पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमविध्यपेक्षित्ववाचित्वलक्षणं पूर्वप्रकृतापेक्षत्वमभिप्रेत प्रकृतहानेरप्रकृतप्रक्रियाकल्पनस्य च दौर्बल्यलक्षितबाध्यत्वोक्त्या प्रकरणशब्दस्य तद्बाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञानलक्षणार्थत्वं सूचितम् । पृथक्त्वनिवेशिशङ्काश्रुतिबलेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानस्यैव

५२७।१

१ यदेहभाष्यमिति २ पु० पा० ।

वाच्यत्वमाशङ्क्य ज्योतिरिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमित्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणेन ज्योतिः शब्दवाच्यत्रिवृदादिसर्वस्तोमवत्त्वलक्षणगुणयोगेनाथ पुनरिति भाष्यवक्ष्यमाणेन च द्योतनादिगुणयोगेनैकस्यापि ज्योतिष्टोमस्यानेकसंज्ञोपपत्तिरुक्ता अनेकानि नामधेयानि यस्यासावनेकनामधेयस्तस्य भावस्तत्वमिति विग्रहः। यथैकस्यैव दर्शपूर्णमासाख्यस्य कर्मणो ऽयनादिशब्दवाच्यावृत्त्यादिगुणयोगेनानेकदाक्षायणादिसंज्ञोपपत्तिरिति दृष्टान्तार्थः। न चेत्यनेन गुणविध्युक्तेः फलनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचितं गुणोक्त्या फलस्याप्युपलक्षणं सूचयितुं फलशब्दः। गुणान्वयार्थे फलान्वयार्थे वा ज्योतिरादिशब्देन ज्योतिष्टोमस्यैवानुकीर्त्तनार्थत्वस्योपपत्तेर्न संज्ञान्तरं कर्मान्तराक्षेपकमित्याशयः। भविष्यन्तीत्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुपङ्गः भाष्यमप्यर्थेपदशब्दाभ्यां प्रकृतग्रहणात्तुपपद्यतायाः संज्ञायाः प्रकृतविषयत्वावगतेः प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्य चानुग्राह्यत्वात्प्रकृतस्य च गुणविधानार्थं फलविधानार्थं चानेकसंज्ञोपपत्तेर्ज्योतिष्टोम एव ज्योतिरादिसंज्ञको न कर्मान्तरमित्येवं प्राप्तमिति वक्ष्यमाणमाध्यान्वयेन पूरणीयम्। संज्ञाया वा भेदकत्वनिरासायैव प्रकृते गुणविधानोपपादनार्थं प्रकरणानुग्रहेक्तिरित्येकवाक्यत्वेन भाष्यस्य व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * कथम्भावेति * अत्रापि भविष्यतीत्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुपङ्गः किं चाथशब्दोपबन्धेन वा संज्ञाया भेदकत्वं स्यात्स्वतो वा तत्राधिकारार्थत्वे मन्दकफलत्वापत्तेः पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षितार्थत्वेनापेक्ष्यापेक्षकभावस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदद्योदकता ऽऽथशब्दस्य वाच्या न चाङ्गाङ्गिभावं संहत्य फलसाधनत्वं वा विनान्योन्यापेक्षा सम्भवतीत्याशयेनाह * न चेति * पञ्चमे च क्रतूनां क्रमानादरस्य वक्ष्यमाणत्वादानन्तर्यार्थत्वस्याप्यनुपपत्तेर्न तद्वशेनापि भेदद्योतकतेत्याह * न च क्रतूनामिति * स्वतस्तु संख्याया भेदकत्वमनाशङ्क्यमेव भावनाभेदो हि लक्षणार्थः। न च ज्योतिरादिसंज्ञा भावनावाचिनी येन तां भिन्द्यादित्याह * न च संज्ञेति * ननु भावनावाचित्वाभावे ऽपि संज्ञाया धात्वर्थवाचित्वाच्छब्दान्तरवद्धात्वर्थद्वारा भावनाभेदकत्वे (भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न च धात्वर्थ इति * धातूक्तस्य धात्वर्थस्य भावनासंलग्नत्वात्तदवच्छेदकत्वावगतेर्वोध्यस्य बुद्धिभेदकत्ववद्भावनाभेदकत्वं युक्तं नामोक्तस्य तु भावनोपश्लेषाभावेन तदवच्छेदकत्वानवगतेरवुध्यमानस्य घटादेर्बुध्या भेदकत्वं न सम्भ-

१ षष्ठ पा० ३ पृ० ना०।

घतीत्याशयः[1]) । ननु शब्दान्तरवत्संज्ञाया भावनावच्छेदकत्वरूपेण धात्वर्थवाचित्वाभावाच्छब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वायोगे ऽपि संज्ञाया विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य च धात्वर्थस्य विधेयत्वायोगाद्विधेयभावनाभेदं विना ऽनर्थक्यापत्तेरभ्यासन्यायेन भावनाभेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * (विधेरप्रवृत्तप्रवर्तनस्वाभावत्वादन्यतः प्राप्तेर्विधित्वव्याघातापत्तेः पुनर्विधानलक्षणस्याभ्यासस्य भेदकत्वं युक्तं) सञ्ज्ञायास्त्वप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावान्नाभ्यासन्यायविषयतासीत्याशयः । नन्वप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावे ऽपि विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञान्तरासंनिपाते विशेषे सञ्ज्ञान्तरानर्थक्यापत्तेर्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चाप्रवर्त्तित इति * नानासञ्ज्ञानामविशेषाद्विकल्पेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न तत्प्रच्छेदप्रतीतिरित्यपि शब्दार्थः प्रतीतो ऽपि तु भेदो विध्यसंस्पर्शादनादृत्य इत्यतिशयोक्तिः । ननु सञ्ज्ञाया विधातृत्वाभावात्स्वतो भेदकत्वायोगे ऽपि ज्योतिरादिसञ्ज्ञस्य यागस्यैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्येतच्छब्दपरामृष्टस्याख्यातेन विधानाद्विधायकोपबृंहिताया भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्विति * विधायकस्यान्याक्षिप्तत्वे सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावाद्भिन्नविषयत्वेन सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकत्वानुपपत्तेर्विशिष्टविधित्वाद्वा ऽन्यानाक्षिप्तत्वाभ्युपगमे सञ्ज्ञानिरपेक्षस्यैव तस्य भेदकत्वोपपत्तेः सञ्ज्ञासहकारित्वायोगान्न विधायकसहकृताया अपि सञ्ज्ञाया भेदकता युक्तेत्याशयः । आदिशब्देनैतेनर्द्धिकामो यजेतेत्यादौ फलाक्षिप्ततोक्ता गुणादिना कर्मस्वरूपानुत्पादात्माभिमुख्येन क्षेपः प्रेरणं विधायकस्यात्मनि सञ्चारणमाक्षेपः प्रयुक्तिवाचिना चाक्षेपशब्देनातदर्थस्य प्रयुक्त्ययोगात्तादर्थ्यं लक्षितम् । ननु गुणार्थस्य विधायकस्य सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावात्सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकत्वायोगे ऽपि फलस्यानुपादेयत्वेन कर्मोद्दिश्योपादातुमशक्यत्वात्फलार्थस्य विधायकस्य फलोद्देशेन कर्मोपादायकत्वात्प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मस्वरूपविषयत्वात्सञ्ज्ञां च विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदासिद्धेस्तन्निरपेक्षस्यानुपादेयान्वयस्य भेदकत्वाभावात्सञ्ज्ञासहकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * फलेति * सञ्ज्ञां विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदाभावे प्रकरणान्तरन्यायाविषयत्वादन्यतो वा प्रकृतबुद्धिविच्छेदे संज्ञानपेक्षणात्फलान्वितकर्मविधिसहकृताया भेदकत्वं

[1] पूर्व पा० २ पृ० ना० ।

न सम्भवतीत्याशयः। गुणफलयोस्त्वेकवाक्योपादाने प्रकृतकर्माश्रितस्य गुणस्य फलसाधनत्वावगमात्फलान्वयस्य भेदकत्वशङ्का नास्तीत्याह *यद्येति* नन्विति भाष्येणापूर्वसञ्ज्ञाश्रितस्य कर्मान्तरस्यैतेन सहस्रदक्षिणेनेत्येतच्छब्दसमभिव्याहारलक्षणाद्वाक्याद् गुणान्वयप्रतीतेः प्रकृतस्य गुणविध्ययोगमाशङ्क्य नैष इत्यनेन ज्योतिः शब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वाद्विश्वज्योति सर्वज्योतिः शब्दयोश्च ज्योतिःशब्दवाच्यत्रिवृदादिस्तोमयोगात् ज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः प्रकरणस्य वाक्याविरोध उक्तः। तदत्राधिकरणे न्यायतुल्यत्वादेवैष गौरित्यादीनामप्युदाहरणत्वावगतेर्गवादिशब्दानां च ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तादर्शनादव्यापकत्वेनायुक्तमाशङ्क्य सर्वेषामुदाहरणत्वे ऽप्युदाहरणविशेषे पूर्वपक्षोपपत्तिविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति * ज्योतिरादिषु त्विति * तुशब्देन तत्राथैषज्योतिरित्यादिष्वित्युदाहरणपरिग्रहार्थवार्त्तिकस्थस्यादिशब्दस्याथैष गौरथैष आयुरित्याद्युदाहरणान्तरपरिग्रहार्थत्वं सूचितम्। अवयवसाहचर्ये ऽप्यवयवान्तरत्वात् ब्राह्मणशब्दाद् ब्राह्मशब्दस्येव ज्योतिष्टोमशब्दो ज्योतिःशब्दस्य पदान्तरत्वावगतेस्तत्प्रतीकत्वाभावमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमशब्दार्थे प्रयोगात्तत्प्रतीकतोपपादिता विश्वज्योतिरिति भाष्यावयवः स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः तस्मात्सञ्ज्ञान्तरविषये ऽपि सञ्ज्ञान्तरप्रयोगदर्शनेन सञ्ज्ञायाः स्वतो भेदकत्वाभावाच्छब्दान्तरादीनां च सहकारिणामभावाच्च कर्मभेद इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्माद्धिति* सञ्ज्ञा हीतिभाष्येण संख्ययेति तृतीयोक्तस्य भेदहेतुत्वस्य चशब्देनानुकर्षणात्सञ्ज्ञापि कर्मभेदहेतुरित्येवं सञ्ज्ञा चेति सूत्रावयवं व्याख्यायोत्पत्तिसंयोगो व्याख्यातस्तदार्थेव ज्योतिरादावाख्याताभावेन सञ्ज्ञाविनोत्पत्तिवाक्यत्वानवधारणादुत्पत्तिवाक्यस्थाया अपि च समिदादिसञ्ज्ञाया भेदकत्वानभ्युपगमाद्युक्तमाशङ्क्याख्यातपारतन्त्र्यनिरासायाख्यातेन भेदाभेदावधारणात्प्रागेव सञ्ज्ञाश्रुतेरित्येव प्राथम्यवाचितयोत्पत्तिशब्द व्याख्यातुमाह * इतीति * आख्यातसमुच्चारिताया अप्युद्भिदादिसञ्ज्ञाया नाम्नैव चैत्रमादीनां भेद इत्युद्भिदधिकरणवार्त्तिके ऽभिहितत्वात्समिदादिसञ्ज्ञाया अपि चाख्यातोच्चारणात्प्रागेव प्रवृत्तेर्भेदाभेदावधारणव्यापाराभावार्थो ऽनुक्तशब्दो व्याख्येयः। उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादेस्तु कर्मशब्दस्य फलादिपरत्वोपपत्तेः समिदादिवदनन्यपरत्वेन श्रुतित्वाभावाद्भेदावधारणाशक्तेर्य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इत्यादिवच्च यच्छब्दोपबन्धाभावादतिदेशतश्च रूपलाभसम्भवेनारूपत्वाभावादभेदावधा-

रणायत्तेः सञ्ज्ञाया भेदकत्वोपपत्तिरित्याशयः । वस्त्वन्तरबुद्धेः सका-
शात्सञ्ज्ञानपनयनोक्त्या पौर्णमास्यादिसञ्ज्ञाया अपि स्वतो वस्त्व-
न्तरबुद्धिहेतुतास्त्येव यच्छब्दोपबन्धेन च रूपकर्मशब्देनाभेदावधारणा
ऽपनीयतइति सूचितम् । अनुक्त इति विशेषणस्य फलं दर्शयन् श्लो-
१२८।४ कं व्याचष्टे * या हीति * अनुक्तशब्दस्य सूत्रभाष्यस्थोत्पत्तिशब्द-
स्याप्यनार्थत्वसूचनायोत्पन्न इत्युक्त्वा संज्ञातः पूर्वं भेदकत्वेना-
भेदकत्वेन वावधारित इति समुच्चरितधूमं दर्शयतलमितिवह्नि-
श्चयापरपर्यायाभिव्यक्तिवाचिनोच्चरतिना वधिरूपाख्यातः । यदि-
षयोंऽश्च गमिसमानार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वादुच्छब्दस्य चोत्कर्षार्थत्वेन
निश्चयरूपज्ञानोत्कर्षवाचित्वादुत्पत्त्युच्चरितशब्दयोरवधारितार्थत्वा-
विशेषः । ननु कर्मशब्दसमानाधिकरण्यं विना संज्ञायाः कर्मनामत्वा-
प्रसिद्धेः कथं तद्भेदकत्वेत्याशङ्क्य संज्ञायशाब्दाद्विधकर्मविषयत्वे-
नावधारयिष्यमाणकर्मशब्दसामानाधिकरण्यमेतेन यजेतेत्युपरस्य-
मानशब्देनोक्तम् । नन्वेवं संज्ञायोगेनाख्यातस्य कर्मान्तरविषयत्वावधा-
रणं तथा ऽवधारिताख्यातसमानाधिकरण्याच्च संज्ञायाः कर्मान्तर-
नामत्वावधारणम् । इतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्य संज्ञायाः सर्वसन्ना-
विषयत्वनिवेशायोगेन पृथक्त्वनिवेशात्कर्मनामतायामाख्यातापेक्षणे
ऽपि भेदकत्वे निरपेक्षत्वं संख्यावच्चेत्यनेनोक्तम् । पृथक्त्वनिवेशपदस्यापि
हेतुश्चशब्देनानुकृष्टः अपवादकाभेदावधारकाख्यातसंयोगनिवृत्त्यर्थं
तूत्पत्तिसंयोगात्किरिति सूचनार्थो दृष्टान्तः । पृथक्त्वनिवेशित्वमेव प्रश्न-
पूर्वमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह * कथमिति * अनेकार्थत्वस्या-
न्याय्यत्वेनार्थान्तरदर्शनात्संज्ञान्तरापेक्षोक्तिर्दृष्टान्तायो औत्सर्गिको-
क्त्या ऽन्योन्याश्रयत्वशङ्का परिहृता सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति * त-
दिहेति * ज्योतिरादेः संज्ञान्तरत्वस्योपपादनापेक्षत्वान्निश्चितसंज्ञान्तर-
त्वमुदाहरणान्तरमुक्तं सर्वशब्दः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिसोमयागवाचिप्रकृतसर्व-
यजतिविषयः प्रागुच्चारिताः सर्वे यजतयो ज्योतिष्टोमविषयत्वाद् गा-
व्यादिसंज्ञान्तरसामानाधिकरण्यं न लभन्ते येन ज्योतिष्टोमविषयय-
जिसामानाधिकरण्यात्संज्ञान्तरस्यापि ज्योतिष्टोम एव संज्ञी स्याद्-
इत्युक्ते ऽर्थान्तरशब्देन लुप्तविषयशब्दकेनार्थान्तरविषयत्वालाभो दृ-
ष्टान्तत्वेनोक्तः । प्रागुच्चारितयजिविषयभूतो ज्योतिष्टोमश्चेन्न संज्ञी क-
स्तर्हि संज्ञीत्यपेक्षिते यस्त्वेतेन यजेतेति प्रस्तूयमानो यजतिः सो
ऽर्थान्तरे वर्त्ततइति कृत्वा तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी-
त्युक्ते । ननु तथापि गुणोपबन्धात्फलोपबन्धाद्वा विधायकस्य गुणे

फलेच्छाव्यापृतत्वेन यज्यर्थे व्यापाराभावादभ्यासन्यायेनार्थान्तरे वृत्त्ययोगात्कथं तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी स्यादित्याशङ्क्य यद्यपि प्रस्तूयमानो यजतिर्विधायकवशेन भिन्नार्थविषयो न भवति तथापि विच्छिन्नानुसन्धानत्वादर्थान्तरे वर्ततइत्युक्ते ऽनुसन्धानविच्छेदोपपादनायार्थान्तरानुरक्तायां बुद्धौ यजेर्निपातमुक्तमुपपादयितुं प्रकरणविच्छेदस्योक्तस्योपपादनार्थं पूर्वकर्मविषयाया बुद्धेः प्रस्तूयमानयज्युच्चारणकाले ननु वृत्तिमुक्तामुपपादयितुं गोशब्दस्य पूर्वकर्मण्यनिवेशो ऽभिहिते गोशब्दस्य पूर्वांशनिवेशो ऽपि कस्मात्पूर्वं बुध्यमनुषङ्ग इत्याशङ्क्य व्यवायाच्चानुषज्यतइतिन्यायोक्तिः प्रस्तूयमानस्य यजेः संज्ञान्तरावरुद्धं ज्योतिष्टोमं प्रति गमनाशक्तौ ज्योतिष्टोमसंज्ञाविलक्षणगवादिसंज्ञान्तरावच्छेदं हेतुं रूपकद्वारा*तथा हीति* पूर्वस्य यजेः प्रस्तूयमानं यजर्थागमनं दृष्टान्ततयोक्तं प्रस्तूयमानस्य यजेरर्थान्तरवृत्तिमुपसंहरतीति या तु कर्मान्तरपक्षे ऽथ शब्दस्य पूर्वप्रकृतविध्यपेक्षायाश्चित्यायोगात्क्रतोश्च क्रत्वन्तरानपेक्षत्वेन पूर्वप्रकृतक्रत्वपेक्षायाश्चित्यायोगादविवक्षितक्रमत्वेन चानन्तर्यार्थत्वायोगादानर्थक्यापत्तिरुक्ता सा कर्मान्तरत्वे सत्यधिकारार्थत्वोपपत्तेर्नास्तीत्याह*एवं च सतीति*आदिशब्दः पूर्वपक्ष्यभिमतपूर्वप्रकृतविध्यपेक्षाग्रहणार्थः प्रतिपत्तृचित्तसमानार्थत्वाद्याधिकारोक्तेर्नैष्फल्यानापत्तिरित्याशयः । एषशब्दस्य चैष देवदत्त इति प्रागनिर्दिष्टे ऽपि सन्निहिते प्रत्यक्षे प्रयोगदर्शनात्प्राक् प्रकृते ऽपि च सन्निहितप्रत्यक्षत्वेनैव प्रयोगोपपत्तेः प्राक्प्रकृतत्वस्य वाच्यत्वकल्पनायोगात्सन्निहितप्रत्यक्षरूपत्वस्य चोत्तरकालं प्रस्तूयमाने ऽप्यविशेषाच्चैषशब्दःप्राक् प्रकृतत्वमपेक्ष्यतइत्याह*एष शब्दो ऽपीति* या च प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाकल्पनयोर्दुष्टतोक्ता सापि तयोः संज्ञाश्रुतिप्रभवत्वादयुक्तेत्याह*प्रकृतेति* नासामिति भाष्यं पुनःश्रुतित्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनाभासमानशङ्कानुपपत्त्याक्षिपति * नासामिति * एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्यातेनाभेदावधारणाच्च संज्ञाया भेदकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरभेदावधारणाशक्तत्वान्निराकर्तुमभेदावधारणोत्तरकालत्वं पुनःशब्देनोच्यते नावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते * इतीति * गुणसंक्रान्तशक्तित्वेनाख्यातस्याभिन्नतयावधारिते कर्मणि पश्चाद्यदि ज्योतिरादिसंज्ञानामिमानि श्रवणानि स्युस्ततो न भिद्युर्न त्वाख्यातेनाभेदः शक्यो ऽवधारयितुमिति भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । ननु विधिभेदं विना विधेयभेदायोगादथैष ज्योतिरित्यादौ च विध्यप्रतीतेर्न संज्ञाया भेदकता-

५२२॥

त्वादेवं सूचनोपपत्तिः ज्योतिरादिसञ्ज्ञानां ज्योतिष्टोमवाचित्वाद्भेदकत्वं पूर्वपक्षोक्तं ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वाद्वास्यां ज्योतिष्टोमवाचित्वम् अवयवार्थालोचनया वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थं तावन्न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * दशमे कण्वरथन्तरपृष्ठकार्ये विहितमवयवभूतेन रथन्तरशब्देन रथन्तरधर्मातिदेशाद्रथन्तरयोनौ गेयमिति पूर्वपक्षिते कण्वरथन्तरशब्दस्य पुनानः सोम धारयेऽस्यस्यामृच्युत्पन्ने सामविशेषे रूढत्वाद्रथन्तरशब्दस्य तदवयवत्वं स्वयोनौ गेयत्वं सिद्धान्तयितुं निराकरिष्यमाणं दृष्टान्तितं विश्वज्योतिःसर्वज्योति शब्दयोरेकदेशसादृश्ये ऽप्येकदेशान्तरेणासादृश्याच्छालामालाशब्ददृष्टान्तेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वनिरासद्वारा तदर्थवाचित्वे निरस्ते ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वं पूर्वपक्षोक्तं यस्त्विति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं प्रकरणसामर्थ्याद्धीति भाष्यं प्रतीकत्वोपपादनार्थं पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तप्रयोगदर्शनानुमापणपूर्वं व्याचष्टे * यस्त्विति * नन्वेतेन यजेतेत्येतच्छब्दसमभिव्याहारालोचनया यजेज्योतिःशब्दैकवाक्यतावगमेऽपि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कर्मान्तरे ज्योतिःशब्दप्रवृत्त्ययोगमाशङ्क्य द्योततेर्द्धातोर्द्युतेरिसिन्नादेश्च ज इत्यौणादिके सिन्प्रत्ययविधेर्दकारस्य च जकारादेशविधेश्चद्विसाधनत्वकारितं द्योतनं मत्वर्थलक्षणया वा ज्योतिष्मत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं वक्तुमथ पुनरिति भाष्यमर्थतो व्याचष्टे * न चेति * भाष्योक्तकर्मान्तरप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्चेहान्यथानर्थक्यापत्तिप्रमाणकात् गौणत्वात् ज्योतिष्टोमविषयतावगम्यत इत्याशयः। अवयवार्थालोचनया विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोर्ज्योतिष्टोमवाचित्वेति द्वितीयं पक्षं पूर्वपक्षोक्तं यच्चेति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * यो ऽपीति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥

संज्ञावद् गुणस्यापि पूर्वकर्मनिवेशानर्हत्वेन भेदकत्वाद् गुणचिन्तायाः संज्ञाचिन्तानन्तरं सङ्गतिमाह * अत इति * वाजिनवाक्यमेवाधिकरणस्य विषयः प्रतियोगियागविधायित्वेन तु वैश्वदेवीवाक्यं दध्यानयसंस्कृततत्पय· परामर्शितच्छब्दव्याख्यानार्थं च तत्सवाक्यमुपन्यस्तमिति विवेक्तुमाह * चातुर्मास्येष्विति * सन्देह- ५।३०।२

भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * देवताया अप्यप्राप्यत्वादुभयविधिः क-स्मान्न पूर्वपक्षित इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * तस्माद्युक्तं सन्देहमा-त्रमित्याह * तेनेति * पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * वाजिनामप्यप्राप्तेर्विधेयत्वावगमात्प्राप्ते च कर्मण्यनेकगुणविध्ययो-गाच्च पूर्वत्र गुणविधिः सम्भवतीत्याशयेन प्रश्नपूर्वं कुत इत्याशयेन पूर्वं कुत इत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * नन्वेव दे-वताप्रतीतावपि कर्माप्रतीतेः कथं तत्र द्रव्यविधिरित्याशङ्क्य द्रव्यदे-वतान्वयस्य कर्मनिबन्धनतयैवावगतत्वादिह वैश्वदेव्यामिक्षान्वयानुमितं कर्मापि वाजिशब्दादेव प्रतीयत इत्युक्तं तस्मादिह पूर्वविहिते कर्मणि वाजिनविध्युपपत्तिरित्युपसंहारः। ननु वाजिशब्दस्य रूढ्या देवताविशे-षवाचित्वान्नावयवयोगकल्पना युक्तेत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्या-चष्टे * वाजिनो नामेति * नन्वेकस्मिन्कर्मणि गुणद्वयसमावेशः कथमित्याशङ्कानिरासार्थं तेनोभयमिति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * त-स्मादिति * वाजयोगस्य देवताविशेषणत्वे वाजिशब्दादामिक्षान्व-यापरित्यागेनैव वाजिनान्वयावगतेः समुच्चयः। उपलक्षणमात्रत्वे तु वाजिनविधावामिक्षान्वयाप्रतीतेरन्योन्यानिरपेक्षैकार्थ्याद्विकल्प इ-त्याशयः। ननूत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वस्य वैश्वदेवाधिकरणे स्थितत्वा-दुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे यागे वाजिनविध्यनुपपत्तेर्न विकल्पः स-
५३११८
मुच्चयो वा युक्त इत्याशङ्क्याह * सत्यपि चेति * वैश्वदेवशब्दवत् वाजिनशब्दस्य नामधेयत्वायोगाद् गुणविधित्वे विनानर्थक्यापत्तेर्वा-जभेपामस्तीति च सर्वनामार्थवृत्तिना वाजिशब्देन देवताद्वारा सन्नि-हितयागोपस्थापनात् गुणविशिष्टकर्मान्तरविध्यनुपपत्तेरामिक्षानिरा-काङ्क्षे ऽपि सोमक्रये हिरण्यादिविधिवत्सम्भवतीति स्पष्टत्वादनुक्ता विकल्पोपपादनार्थं निष्कर्षोक्तिः। ननु क्रयवद्यागस्येह स्वशब्दानुक्त-त्वाद् द्रव्यदेवतानुमितत्वं च ततो निष्कृष्टुमशक्यत्वान्न निष्कृष्टे यागे गुणान्तरविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * द्रव्यदेव-तानुरक्तत्वेनाप्यनुमितस्य यागस्य क्रियारूपतया कारकरूपाभ्यां द्र-व्यदेवताभ्यां निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। ननु सत्यपि व्यतिरेके वै-श्वदेवीशब्दाच्छुद्धयागाप्रतीतेरशब्दावगतस्य च शाब्दवाजिनान्वया-योगान्न तस्मिन्वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यागेति * वैश्वदेव्यामिक्षाया यजेतेति श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्ने वाक्ये शुद्ध-यागवाचिपदानुमानाच्छब्देनापि निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। नन्वेवं वैश्वदेवीवाक्ये निष्कृष्टयागोक्तावपि वाजिशब्देन निष्कृष्टानुवादान्न तत्र वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * वाजीति * तत्रापि

याजिदेयत्वो यो यागस्तत्र वाजिनं कुर्यादिति निष्कृष्टयागवाची शब्दो ऽनुमीयत इत्याशयः । तेन पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अनेकगुणोपादानलक्षणस्य पूर्वकर्मसंयोगहेतोः पौर्णमास्यधिकरणव्युत्पादितस्यात्राभावात् गुणान्तरावरोधलक्षणं हेत्वन्तरमत्राभिमतमिति दर्शयन् सिद्धान्तमाह *अत्रेति* अप्रकृतेनेति भाष्येण नञ्समासपूर्वकोत्तरपदसमासेनापूर्वसंयोगव्याख्यानं ऽपि द्ध्यादेः कर्मान्तरसंयोगार्हस्य भेदकत्वनिवृत्त्यर्थमपूर्वेणैव संयोग इत्यवधारणेन पूर्वकर्मासंयोगस्यैवोक्तत्वादपूर्वकर्मणयसम्भवादित्यमेनैव सूचितमपूर्वसंयोगशब्दस्य व्याख्याद्वयमाह * अपूर्वेति * कारकयोः साक्षादनन्वयादेवताशब्दं कर्मलक्षणार्थं मत्वा * कर्मान्तरेण्युक्तम् * द्वितीयव्याख्यायामुत्तरपदसमासपूर्वको नञ्समासः पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वे ऽपि वैश्वदेववाक्यवत्कर्मोत्पादकत्वाभावे भेदकत्वायोगादपूर्वसंयोगस्य भेदापादकत्वाय कर्मविध्याक्षेपकत्वाभिधानार्थत्वेन वाक्ययोरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स मे हीति भाष्यमिति सूचयन्सूत्रावयवं व्याचष्टे * वाक्ययोरिति * अपूर्वसंयोगाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * यदुत्याक्षेपभाष्यावयवं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं सिद्धान्तिनः शङ्कामाह * तत्कार्येति * समुच्चयाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे *कथमिति * विकल्पाशयेनैतमेव भाष्यावयवं व्याख्यातुमेकार्थास्तु विकल्पेरन्नसमुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति द्वादशाधिकरणन्यायेन समुच्चयासम्भवं शङ्कते * एकार्थास्त्विति * आमिक्षावाक्ये निरपेक्षामिक्षासाधनकर्तव्यतावगते यागे समुच्चयविध्ययोगाद्वाजयोगस्य चोपलक्षणमात्रत्वोपपत्तेर्न कथद्व्यवद्वचनात्समुच्चयसिद्धिरित्याशयः । विध्यकल्पाशयत्वेन व्याचष्टे * विकल्प एवेति * समाधानार्थं न तुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * तद्धितेति भाष्यं पूर्वभाष्योक्तातुल्यबलत्वविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * भाष्यद्वये ऽपि तद्धितचतुर्थ्योः श्रुतिवाक्यत्वकृतबलाबलोक्तत्वविशेषात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वस्य तावत्सामान्यन्यायोक्त्यार्थत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव तावदिति * क्व चित्तद्धितेन क्व चिच्चतुर्थ्येति वाक्ये बलाबलोक्तये श्रुतिवाक्योपन्यास इत्यनेन सूचितम् । द्वितीयस्य बलाबलोपपादनार्थत्वं सूचयितुं शङ्कते * आहेति * द्वयोः श्रुतित्वाविशेषादित्याशयः विशेषोक्तौ भाष्यं योजयति * तदिति * यत्रेति भाष्यस्य प्रकृते समान्यन्यायजनार्थत्वं सूचयितुमाह * वैश्वदेवी हीति * देवतान्वयस्योभयत्र श्रौतत्वाद् द्रव्यान्वयस्य तूभयत्र वाक्यीयत्वाच्छ्रुति- ५।३।२।

वाक्यत्वकृतविशेषायोगाशङ्कानिरासार्थं तत्रैवामिति भाष्यमाक्षिपति * नन्विति * भाष्यस्थो विशेषशब्दस्तद्धितान्तर्गतास्यशब्दोक्तद्रव्यान्वयस्याश्रौतत्वाद्वाक्यीयत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य सामान्यस्याप्रदेयत्वेन देवतान्वयानर्हत्वाद्विशेषस्यैवान्वयो वाच्यः । स च वाक्याधीन इत्यभिधानार्थो ऽथ द्रव्यमात्रान्वयस्य श्रौतत्वे ऽपि विशेषान्वयो वाक्यगम्य इत्यभिधानार्थ इति विकल्प्याद्यपक्षे द्रव्यान्वयस्योभयत्र वाक्यीयत्वाद्देवतात्वस्य उभयत्र श्रौतत्वादविशेषे द्रव्यसङ्क्लृप्तिमात्रं करणादित्यन्तेनोक्ते ऽथ द्रव्यमात्रसंयोग इत्यादिना चतुर्थ्या अपि कर्माभिप्रेयमाणत्वलक्षणसंप्रदानवाचित्वात्कर्मभूतद्रव्यान्वयोक्तिं विना सम्प्रदानोक्त्यनुपपत्तेर्द्रव्यान्वयवाचित्वस्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्मृत्याक्षेपाद् द्रव्यान्वयस्यापि श्रौतत्वावगत्याशयेन द्वितीयपक्षे ऽप्यविशेषमुक्त्वापि चेत्यादिना द्रव्यमात्रान्वये विरोधाभावेन बलाबलस्यावाच्यत्वात् विशेषान्वयस्योभयत्र वाक्यीयत्वान्नैकस्यापि श्रौततास्तीत्युक्तमिति विवेकः । आक्षिप्तं भाष्यं समाधातुं श्रुत्या देवतात्वमिति भाष्यावयवं तावत्तद्धितान्ताद्देवताशब्दात्परस्य भावप्रत्ययस्य सम्बन्धवाचित्वमङ्गीकृत्य द्रव्यविशेषस्य श्रौतदेवतान्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तद्धितेति * विशेषस्यैव देवतोच्यत इत्यनुषङ्गः । अस्य शब्दस्य विशेषवाचित्वमनुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * विश्वेदेवा इति * विशेषस्यैव सर्वनामवाच्यत्वात्त्यागलक्षणव्यवहारयोग्यत्वाच्चास्य शब्देनाभिधानात्तद्धितेन देवतान्वयोक्तिरित्यर्थः । सम्बन्धग्रहणाशक्तेर्विशेषस्य वाच्यत्वायोगमाशङ्क्य सन्निहितत्वं सम्बन्धोपलक्षणार्थेनोक्तम् । ननु द्रव्यविशेषस्यैव देवतान्वये तद्धितेनोक्ते सत्यामिक्षाशब्दो ऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्रव्यविशेषस्य देवतासम्ब-

५३३।१

न्धितया तद्धितोक्तस्यामिक्षया सह विशेषणविशेष्यसम्बन्धो वाक्येन गम्यत इत्येवमुत्तरावयवं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * त्यज्यमाने द्रव्ये प्रत्युद्देश्यत्वेन देवताया विशेषत्वात्सामान्यस्य च त्यागायोगाद्विशेषावगत्युपादानायोपसर्जनत्वमुक्त्वा सम्बन्धं विनोपसर्जनत्वासिद्धेस्तत्सिद्धये ऽन्तर्णीतः सम्बन्धो यस्यां देवतायां सोपसर्जनं यस्य द्रव्यस्य तत्प्रत्यये तद्धितान्तेन सन्निहितो द्रव्यविशेषो देवताविशिष्ट इत्येवं निष्पादिते स्वरूपावगतिं विना तदपर्यवसानात्तत्समर्पणाय *आमिक्षापदेनेत्युक्तं* ननु देवताविशिष्टस्य तद्धितान्तपदवाच्यत्वाभ्युपगमे सम्बन्धस्य लक्ष्यमाणत्वापत्तेः श्रौतत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य वैयाकरणमतेन श्रौतत्वोक्तिरित्याह * तत्रेति *

एवं तु स्वमते श्रौतत्वासिद्धेरपरितोषादेकपदगम्यत्वेनौपचारिकी श्रौतत्वोक्तिरित्यन्यथा परिहरति * अथापीति * भाष्यावयवद्वयस्योक्तमेव विविक्तविषयत्वं स्पष्टयति * तेनेति * येन कारणेनामिक्षापदेन तद्धितोक्तो द्रव्यविशेषः समर्प्यते तेन कारणेन विशेषणविशेष्यत्वलक्षणस्यासम्बन्धस्याभावात् द्वाविह सम्बन्धावित्यर्थः । नन्वेवं सति पदान्तरान्वयसापेक्षत्वाच्छ्रुतेरपि न वाक्याद्विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह * इतीति * सर्वनाम्नः पदान्तरसन्निधापितार्थविषयत्वात्तेन विना स्वार्थाभिधानपर्यवसानानुपपत्तेः पदान्तरस्यापि सन्निधापकस्य सर्वनामश्रुतिव्यापारान्तर्गतत्वावसायात्पर्यवसिताभिधानाभिधेयार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वाधीनपदान्तरान्वयात्सर्वनामार्थवृत्तितद्धितविषयसमर्पकपदद्वयान्वयस्य शीघ्रं प्रतीतेरस्त्यामिक्षावाजिनयोर्विशेष इत्याशयः । ननु विशेषणविशेष्यत्वलक्षणसम्बन्धाभ्युपगमे तस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्भिन्नार्थत्वापत्तेर्नीलोत्पलशब्दयोरिव वाक्यलक्षणपदान्वयः स्यात् न श्रौत इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * यतश्च कारणादामिक्षापदेन तद्धितोक्तद्रव्यविशेषसमर्पणनिमित्तं विशेषणविशेष्यत्वम् अतोऽर्थभेदसमर्पणायोगाद्भिन्नार्थत्वानुपपत्तेर्नार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वं किं तु शब्दयोरेवेत्यर्थः । किं तर्हि विशेषणविशेष्यत्वे द्वारमित्यपेक्षायामामिक्षापदसन्निधानात्तद्धितस्य द्रव्यविशेषवाचित्वव्यवस्थापकं द्वारमाह * किं तर्हीति * पदद्वयश्रवणानन्तरं तत्प्रतीतेः समुदायवाक्यत्वशङ्का तद्धितपदेत्येवकारेण निरस्ता सर्वनामार्थवृत्तित्वलक्षणोपपत्तिरेवशब्देनोक्ता श्लोके व्याचष्टे * नैवेति * अपत्यादितद्धितवद्विशेषानभिधाने ऽपि सन्निहितत्वमात्रत्वाभिधानात्पर्यवसानमाशङ्क्य * अनुपयुक्तेरयुक्तम् * औपगवादिशब्दे देवदत्तादिविशेषाप्रतीतावप्युपगवापत्यत्वमात्रप्रतीत्युपपत्तेर्युक्तमभिधानपर्यवसानं सन्निहितत्वस्य तु प्रकृत्यर्थेनाविशेषणान्निर्विशेषणस्य च सर्वपदार्थसाधारण्येनानुपयोगितयानभिधेयत्वादपत्यादिविशेषणवच्चोपपदार्थविशेषणफलत्वाभावाच्च सन्निहितत्वमात्राभिधाने तद्धितस्य शक्तिः कल्प्येत्याशयः । वैश्वदेवीशब्दे पदेत्यनेन तद्धितपदेत्यन्वयः सूचितः । न चेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् । नन्वामिक्षापदेन विनामिक्षाविषयत्वाप्रतीतौ देवतायोगस्यामिक्षाविषयत्वं वाक्यार्थः स्यादित्याशङ्कानिरासायामिक्षामेवेत्यादावेवकारान्वयसूचनार्थम् * न च वाक्यार्थत्वमित्याद्युक्तम् * सन्निहितार्थविशेषविहितत्वात्तद्धितस्य तत्समर्पकपदानपेक्षस्या-

न्वर्थाप्रसिद्धेः स्वतन्त्रपदार्थाग्रहणाद्वाक्यार्थत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । भाष्यस्थविशेषपदोक्तशङ्कानिरासोपपादनार्थं तद्धितस्य विषया- र्पणमेवेत्येकारान्वयं सूचयितुम् * तेनेत्युक्तम् * उपपदसर्वनाम- तद्धितानामैकार्थ्ये वृद्धसम्मतिमाह * तथा चेति * आमिक्षाश- ब्देनैव सिद्धे वैश्वदेवीशब्दानर्थक्यं त्वनाशङ्क्यमेवेति सूचयन्नैकार्थ्य- मुपसंहरति * तेनेति * यैवेत्येवकारेणामिक्षा * शब्दोक्तैवेत्यु- क्तम् * सैव वैश्वदेवीशब्देनोक्ता सती देवतासम्बन्धं यास्यतीत्ये- तदर्थं वैश्वदेवीशब्देनोच्यत इति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे लृट्- व्याख्यानेन योज्यमाधकार्थं प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्सामानाधिकर- ण्यायोगमाशङ्क्यामिक्षाशब्दस्यामिक्षात्वं वैश्वदेवीशब्दस्य देवतान्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं देवतान्वयायामिक्षाशब्दोक्तार्थोक्तिपरामर्शिना तच्छ- ब्देन सूचयन्नर्थविशेषणविशेष्यस्यानपेक्षत्वमुपसंहरति * तेनेति * वाजिने तु द्रव्यदेवतान्वयो विशेषणविशेष्यत्वं च द्वयमपि वा- क्यीयमेवेत्यभिधानार्थमेकत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * इतरत्र त्विति * सम्प्रदेयाद्विना सम्प्रदानायोगादर्थाक्षेपेण विभक्त्या द्रव्यदेवतायो- गोक्तिमाशङ्क्य * स्वत इत्युक्तम् * सामान्यतो द्रव्यदेवतायोगा- क्षेपे ऽपि स्वेन वाजिनशब्दवाच्येन रूपेण हविषो देवतायोगो न वि- भक्त्योक्त इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * वाजिभ्य इति * तस्य द्रव्यविशेषस्य देवतासम्बन्धः । तत्सम्बन्धः सामान्यतो विशेषतो वा द्रव्यदेवतासम्बन्धो न वाजिपदे ऽन्तर्गत इति कथं चिच्छब्दे- नोक्तम्। यदि च तद्धितवच्चतुर्थी सर्वनामार्थे स्मर्येत ततः सम्प्रदेय- स्य द्रव्यस्य सम्प्रदानभूतदेवतान्वयश्चतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह * अपि चेति * देवतात्वापेक्षयापिशब्दः श्लोकं व्याचष्टे * सास्येति * यदि चान्यपदार्थो ऽपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयेत ततो स्मृतौ ऽपि देवतान्वयचतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न त्वेतद- स्त्यस्तीति सम्प्रदानमात्रं प्रतीयत इति यदुक्तम्। ननु सम्प्रदेयं विना सम्प्रदानायोगात्सम्प्रदेयमपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयत एवेत्याशङ्क्याह * तेन त्विति * ननु सम्प्रदानमात्रस्य चतुर्थ्यर्थत्वे देवतात्वस्या- पि तयानुक्तत्वाद्वाक्येनापि द्रव्यदेवतावगत्यनुपपत्तेरुभयस्य वा- क्यीयत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * लक्षणया दे- वतात्वोक्तिमभ्युपगम्य भाष्यमित्याशयः । नन्वेवं सति देवतात्व- स्यामिक्षावाजिनवाक्ययोः श्रौतत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वं स्यादित्या- शङ्क्याह * तत्र चेति * अनेन च तद्धितेति भाष्यस्थो ऽपि देव- तात्वशब्दः पूर्वभाष्यस्थस्वरसम्बन्धवाचितया व्याख्यातः । श्रौतवा-

५।३।४।२

पर्यायत्वविशेषोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थं विरोधे चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * इनीति * सन्निकर्षविप्रकर्षौ वा भाष्यस्थाभ्यां श्रुतिवाक्यशब्दाभ्यां विवक्षिताविति व्याख्यानान्तरमाह * किं चेति * श्रुतिशब्दस्य सन्निकृष्टत्वमर्थो वाक्यशब्दस्य विप्रकृष्टतार्थं इत्यर्थः । कथमामिक्षान्वयस्य सन्निकृष्टत्वं वाजिनान्वयस्य विप्रकृष्टापेक्षिते ऽष्टप्रकारं सन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिजानाति तावत् * विप्रकृष्टेति * एतदेव व्याचष्टे * सर्वेति * आमिक्षायां सामान्यतो देवतान्वयाभिधानं न वाजिनस्येति तावत्प्रकारमाह * तद्यथेति* यद्यपि च भवतु नामेत्यनेन द्रव्यमात्ररूपत्वाविशेषादारमतोक्ता तामनुभाषणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति * वैश्वदेवीतीतिकरणेन सन्निहितार्थवृत्तितद्धितपरस्त्रीप्रत्ययपरामर्शात्तेन च सन्निहितस्त्रीद्रव्योक्तेर्वाजिने च नपुंसकव्यवहितशब्दनिर्दिष्टे स्त्रीत्वसान्निध्ययोगाद्विरोधो ऽस्त्येवेत्याशयः । ददातिकल्पनाकल्पनरूपं प्रकारान्तरमाह * अपि चेति * अवद्यकल्पकसंव्यतावचनेनैव पदद्वयान्वयसिद्धौ ददातिकल्पनानापत्तेस्तत्कल्पनासिद्ध्यर्थं सम्प्रदानसम्प्रदेयसङ्गतिर्ददातिं विना * नास्तीत्युक्तम् * देयशब्दे ऽपि कल्पनीये धातुमात्रकल्पनस्यासाधारण्येन पर्यनुयोज्यत्वसूचनार्थं धात्वर्थेन तल्लक्षणा अवद्यकल्पकसंव्यतावचनकल्पने ऽपि विप्रकर्षासिद्धेः कस्मान्न निरस्ता इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * कर्तव्यतेति * प्रश्नपूर्वं वैधर्म्यमुपपादयति * कुत इति * वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोस्तु सामाधिकरण्याद्वैधर्म्यदृष्टान्तस्योपपत्तिरित्याशयः वाजिशब्दस्य कारकविभक्त्यन्तत्वादपि न नाम्नान्वयः सम्भवतीत्याह * न चेति * ददात्यध्याहारे च विप्रकर्षद्वयापत्तिर्दोष इत्याह * तत्रेति * नन्वामिक्षावाक्ये ऽपि वैश्वदेव्यामिक्षया यजेतेति कल्पनाद्विप्रकर्षद्वयापत्तिरविशिष्टेत्याशङ्कते * इतरत्रापीति * पदद्वयान्वयहेतुत्वाभावान्नान्वयविप्रकर्षापादकं यजिकल्पनमित्याशयेन परिहरति * नेति * आमिक्षावाक्ये च यजिमात्रं कल्प्यं वाजिनवाक्ये तु यजिर्ददातिश्चेति विशेषमाह*तव त्विति* वाजिनवाक्यस्यानेकदोषदुष्टत्वसूचनार्थं परकीयत्वं विवक्षितुम् * तवेत्युक्तम् * त्वदीये वाजिनवाक्ये ऽर्थयोर्द्रव्यदेवतयोः सम्बन्धसिद्ध्यर्थं यजिश्च पश्चाद्भविष्यत्यादौ च द्रव्यदेवतापदयोरन्वयार्थं ददातिरित्युक्ते ददातिनैवार्थयोरप्यन्वयसिद्धेः । किं यजिनेत्याशङ्क्य * परेत्युक्तम् * परस्या देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन तत्स्वत्वापादनलक्षणदानायोगाच्च तेन द्रव्यदेवतान्वयः सम्भवतीत्या-

५३५।१
५३६।१

शयः व्यतिरेकवाचिना तुशब्देनामिक्षावाक्ये वाजिमात्रकल्पनेति सूचितं चतुर्थ्याश्चोत्सर्गतो ऽवगतस्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्य वाजिनपदन्वयात्प्रागपवादकोपपदयोगाभावान्निश्चयेनानिर्णीतस्य देवतात्वलक्षकत्वायोगात्प्रागेव च देवतात्वलक्षणायां ददातिकल्पनायोगापत्तेः सम्प्रदानसम्प्रदेयपदैकवाक्यत्वार्थं कल्पितेन ददातिना तदन्वये निष्पादिते वाजिनप्रतिग्रहीतृत्वाभावात्सम्प्रदानत्वानुपपत्तेर्देवतालक्षणार्थत्वं वाजिपदस्याभिप्रेत्य देवतापदत्वोक्तिर्ददातिकल्पनोत्तरकालमपि कारकपदयोरन्योन्यान्वये विप्रकर्षमाह * कल्पिते ऽपि चेति * वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यात्कारकविभक्त्यन्तत्वाभावाच्च न कश्चिद्विप्रकर्षहेतुरित्याह * नन्विति * सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षणं तृतीय प्रकारमाह * सत्यपि चेति * सर्वत्रैकविषयत्वनिबन्धनत्वादन्वयस्यैकविभक्त्यन्तत्वं विनैकविषयत्वाप्रतीतेर्वाजिसम्प्रदानकं वाजिनमित्येकविभक्त्यन्तत्वाय सम्प्रदानवाचिन्याश्चतुर्थ्याः सम्प्रदेयलक्षणार्थत्वाद्वैयधिकरण्ये विप्रकृष्टतेत्याशयः । एतदेवारुणाधिकरणभाष्यसम्मत्या द्रढयति * तथा चेति * श्रुतिलक्षणात्मकं चतुर्थं प्रकारमाह * किं चेति * लक्षणामुपपादयति * न हीति * दृष्टान्तेनामिक्षायां श्रुतिः सूचिता प्रसिद्धिविरोधाच्चाग्नेयस्य देवतात्वमस्तीत्याशय । सम्प्रदानस्य देवतात्वे ऽनिष्टापत्यन्तरमाह * यदि चेति * विरुद्धलक्षणत्वादपि संप्रदानस्य देवतात्वं नास्तीत्याह * प्रतिग्रह इति * एवमपि कथं सम्प्रदानत्वेन देवतात्वं लक्ष्यत इत्यपेक्षायां प्रकारद्वयमाह * तेनेति * तस्या देवताया उद्देश इति समासान्तर्गतषष्ठ्युक्तस्योद्देशकर्मत्वस्य विशेषणाप्रधानेन निर्देशेन लक्ष्यतोक्ता अन्यप्रतिग्रहीतृत्वाद्देवतायामैश्वर्यं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तादात्म्येति * देवब्राह्मणराज्ञां च विशेय द्रव्यमुत्तममित्यादौ ब्राह्मणादिवद्देवताया अप्यैश्वर्यप्रसिद्धेर्यस्यै वा कस्यै देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरित्यर्थवादेऽप्यश्च देवतात्वस्यैश्वर्यरूपत्वप्रसिद्धेः प्रतिग्रहाभावे ऽपि तदुद्देशपूर्वकेण त्यागेन तदधीनत्वापादनान्मुख्यैश्वर्याभावे ऽपि औपचारिकमैश्वर्यमस्तीत्याशय । ये ऽपि सम्प्रदानद्वैविध्यमभ्युपगम्य प्रतिग्रहणात्मकस्य सम्प्रदानस्य देवतात्वाभावे ऽप्यनिराकरणात्मकसम्प्रदानस्य देवतात्वमिच्छन्ति तन्मते ऽपि चतुर्थ्युक्तैव सम्प्रदानत्वसामान्ये, नन्वद्विष्वेदप्रत्यक्षणादिसम्बन्ध इत्यत * न्यायपीति * सन्निधत्वलक्षणां पञ्चमं प्रकारमाह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे
५२७।१ * वाजिभ्य इति * शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुम् * नन्वित्या-

युक्तम् * सकलरूपसाम्ये ऽपि पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सू-
रयः क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यस्मृतिश्रुतीरिति प्रकृतिप्रत्यया-
न्वाख्यानस्मृतेरपि पदभेदावधारणोपायत्वेनेष्टत्वात्प्रयाजाः सविभ-
क्तिकाः कर्त्तव्या इत्यादौ च वेदे ऽपि विभक्तिप्रसिद्धेर्विभक्तीनां
पारिभाषिकत्वाभावादन्वाख्यानभेदेन शब्दभेदात्सन्देहोपपत्तेरर्थस-
न्देहस्य चोभयसाधारण्येनापर्यनुयोज्यत्वाच्छब्दसन्देह एवं विप्रक-
र्षोपादक इत्याशयः । उत्पन्नशिष्टत्वलक्षणं षष्ठं प्रकारमाह * किं
चेति * अस्तु तावदुत्पन्नशिष्टत्वलक्षणो विशेषो वैश्वदेवाधिकर-
णोक्तेनोत्पत्तिवाक्यविज्ञातमित्यादिवार्त्तिकाधिकरणवार्त्तिकोपपादिते-
नोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि गुणान्तर वि-
धातुमेवाशक्यमित्याह * यथा चेति * श्लोकोक्तमुत्पन्नानुत्पन्नशि-
ष्टत्वविशेषस्य सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारत्वमुपपादयितुं प्रतिजानाति
* वैश्वदेवेति * प्रश्नपूर्वं वैश्वदेवाधिकरणोक्तमेव न्यायमुपपाद-
नार्थं स्मारयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * वाजिनं हीति *
अस्मिंश्च व्याख्यानप्रकारे सामान्यतो ऽप्यामिक्षान्वयस्य श्रौतत्वा-
भावे ऽपि वाजिनाद् बलीयस्त्वमित्याह *ततश्चेति* वाक्येनैव सामा-
न्यतो ऽप्यामिक्षादेवतान्वयितया विधीयतइति व्याख्येये तथापि सामा-
न्यस्य ऽश्रौतीत्याद्यप्रकारानभ्युपगमे ऽपि आमिक्षाया बलीयस्त्वो-
क्त्यैतद्बुद्धिस्थीकरणार्थो विपरीतोक्तिः । ननु यागमात्रान्वये ऽपि
भेदस्तावन्न सिध्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकरणानपेक्षेति * अप्रकृतानां
यागानामप्रतीतेः प्राकृतानां चानपेक्षणाद्यागाम्नयायोगाद्विशिष्टवि-
धिरेवापद्यतेत्याशयः । स्वार्थसमाप्तत्वेन च वाक्यान्तरानपेक्ष-
त्वाच्च तद्विहिते कर्मण्यनेन गुणविधिः सम्भवतीत्याह * न चेति*
रूढियौगिकत्वलक्षणं सप्तमं प्रकारमाह * विश्वदेवाश्चेति * उत्त- ५३८।१
रार्द्धं व्याचष्टे * वाजिन इति हीति * अवयवप्रसिद्धेर्विप्रकर्षोप-
पादनार्थमक्षरैरेव बुध्यन्तइति प्रोक्षण्यधिकरणवार्त्तिकोक्तं दौर्बल्यं
स्मारयति * वाक्यार्थश्चेति * न केवलं विश्वेदेवस्ये शब्दस्यया
रूढ्या वाजिशब्दस्यावयवप्रसिद्धिबाधः किं त्वात्मनस्यापीत्याह *वा-
जांति * देवतात्वे ऽश्वानामयोग्यत्वादस्त्येव विश्वेषु देवेषु वृत्तेर्दे-
वतात्वसिद्धिः । कार्यमित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * देव-
तात्वं नामेति * अन्यत्र देवतात्वोक्त्या न च गतयोग्यत्वस्यान्यादे
रनवगतयोग्यत्वस्य चाश्वादेः शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्युक्तं देवतात्व-
मित्यर्थः । यौगिकत्वाभ्युपगमे ऽपि विश्वदेवविषयता क्लेशगम्ये-
त्याह * सत्यपीति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वे हीति * ननु मी-

हीन्प्रोक्षतीत्यादिवत् प्रकृतग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्यमाह * * गुणेति * एतदेव विवृणोति * संस्कार्यत्वे हीति * देवतायाः संस्कार्यत्वं विनाप्यारादुपकारित्वाद्यागस्य प्रयोजनवत्त्वोपपत्तिरित्यर्थः । संस्कारकर्मत्वेऽपि तप्तस्य पयसो दध्यानयनसंस्कृतस्यामिक्षाशब्देन घनीभूतस्य वैश्वदेवयागे विनियोगात्तदनुनिष्पादिनो द्रवस्य वाजिनशब्दोक्तस्योपयुक्तशेषत्वात्प्रतिपत्त्युपेक्षस्य प्रतिपत्तिर्भ-
५३९।१ विष्यतीत्याह * कामं वेति * प्रकृतग्रहणेऽप्यग्न्यादीनामष्टानां प्रकृतस्याविशेषाद्विश्वेदेवमात्रविषयत्वं न सिध्यतीत्याह * प्रकृतेति * ननु विश्वेदेवशब्देनाष्टानामपि ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्य * अथेति * एकदेवतोद्देशेन यागसिद्धेः सर्वदेवतोद्देशो निष्प्रमाणक इति परिहरति * तदिति * बहुवचनं प्रमाणत्वेनाशङ्क्य * बह्विति * न तत्सर्वोद्देशे प्रमाणमिति परिहरति * नेति * अष्टानां मध्ये केऽत्र ये ग्राह्या इत्यनवधारणात्सर्वग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्य * न त्रिष्विति * द्वादशाधिकरणन्यायेनाद्या लिङ्गो देवता इत्यवधारणं सम्भवतीति परिहरति * न मुख्यं वेति * अतोऽष्टानां मध्ये विश्वेदेवमात्रग्रहणं निष्प्रमाणकमित्युपसंहरति * तस्मादिति * अनन्तरोपदिष्टयाजवतां च वाजिशब्देनोक्तौ नैराकाङ्क्ष्यात्र वाजिनान्वयो युक्त इत्याह * साकाङ्क्षा चेति * सप्तमं प्रकारमुपसंहरति * तस्मादिति * देवशब्दस्य वाजिशब्देन लाभोपपत्तेर्दुर्लभत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * तत्रापि चेत्युक्तम् * वाजिशब्दोच्चारणेनैव विश्वेदेवग्रहणसिद्धेः किं प्रयोजनलाभेनेत्याशङ्क्याह * ■ चेति * शास्त्रेण च वाजिशब्दोच्चारणमेव पुरुषस्य प्रदर्शितवान्न वाजिशब्देनार्थद्वारा विश्वेदेवशब्दलक्षणायां प्रमाणमस्तीत्याह * वाजीति * एवं च वाजिनयागे विश्वेषां देवतात्वे सत्यपि वाजिशब्देनैवोक्तानां देवतात्वाद्देवताभेदेनामिक्षावाक्यस्थदेवतानुवादायोगात्पौर्णमास्यधिकरणव्युत्पादिततया प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविध्यशक्त्यापि कर्मभेदसिद्धिरित्याह *
५४०।१ ततश्चेति * परस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेतेति सूत्रमथेत्यादिभाष्येणोपवर्णनापरिहारार्थत्वेन व्याख्यायाथ वेत्यादिना दध्यादेरपि गुणस्याष्टदोषविकल्पापत्तेः पूर्वकर्मण्यसम्भवाद्भेदकत्वप्रसक्तावयवादार्थतया ऽधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातं तत्र द्वितीयव्याख्यायां तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः प्रयोगकालीनविकल्पालोचनेन चोत्पत्तिवाक्यान्यथात्वकरणायोगात्पूर्वपक्षानुपपत्तेरथैव

व्याख्या युक्तेत्याह * अगुणेति * गुणान्तरावरुद्धकर्मोत्पत्त्यभावेनोदाहरणभेदहेतुत्वेनोक्तस्यापूर्वसंयोगस्याभावात्प्रत्युदाहरणत्व दध्यादेर्वैपम्योक्तये ऽनेनोच्यतइत्यर्थः । प्रत्युदाहरणत्वं विवृणोति * अन्येनेति *

॥ दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५॥

सम्भवत्प्रकृताश्रयत्वाभस्य गुणस्योदाहरणत्वाभिधानार्थमग्निहोत्रमिति भाष्यं व्याचष्टे * अग्निहोत्रमिति * सन्देहभाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * तस्यैवेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिपूरणेनापवादतयानन्तरसङ्गतिः सूचिता गुणशब्दस्य सिद्धार्थवाचित्वात्सिद्धस्य च निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चानेनैव द्वारभूतव्यापारविध्ययोगाद्गुणफलान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं प्रकृतकर्मसंयन्धोक्तिः । ननु शुद्धकर्मोत्पत्तौ गुणस्यानन्तरस्तत्र पूर्वाभेदकत्वोक्तेः पूर्वपक्षायोगात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्कयाह * इयमेवेति * यथा शुद्धोत्पत्तावभेदकतोक्ता तथानेकस्य गुणस्य प्राप्ते कर्मण्यप्राप्त्या विधित्वाद्भेदकतापि चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्यत्रोक्ते ननु विध्यशक्तेस्तत्र भेदकत्वादिह गुणनिमित्तभेदप्रकरणे पूर्वपक्षहेतुत्वेनोपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्य यथा सगुणकर्मोत्पत्तौ पूर्वसंयोगानर्हत्वात् गुणस्य भेदकत्व तथा शुद्धोत्पत्तावनेकस्यैव पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वहेतुसाम्याद्भेदकत्वं विध्यशक्तिस्तु पूर्वसंयोगानर्हत्वोपपादिकेति सूचनार्थ दृष्टान्तत्वेन * स गुणोत्पत्तावियुक्तम् * प्रकारान्तरव्याख्यानार्थम् * विधीयमानत्युक्तम् * इयमेवेत्येवकारेण प्राप्ते कर्मण्यनेकविध्यशक्तेः साक्षाद्भेदहेतुत्वाभाव सूचित । भेदहेतुत्वेन फलस्य गुणस्यानेकार्थोपादाने ऽप्युपपत्तौ भाष्यविरोधा विध्यशक्तेर्भेदकतेत्याशय । एवमपि कथं सन्देहोपपत्तिरित्याशङ्क्य * तेनेत्युक्तम * गुणफलात्मकानेकार्थोपादानस्य पूर्वत्रासम्भवे भेदकत्वात्सम्भवे चाभेदकत्वात्सम्भवासम्भवविषयः सन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुरित्याशय. । नन्वेवमपि किमग्निहोत्रान्तरमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिप्रतियोगितया स एवेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिर्दर्शयितव्या न गुणात्फलमितीत्याशङ्क्याह * तत इति * यत कारणात्पूर्वकर्मण्यनेकार्थोपादानसम्भवासम्भवसन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुस्तत कारणादेतयोः सम्भवासम्भवयोः सिद्ध्यर्थं फलान्वय. कर्स्येति विचार्यमित्यर्थः । कर्मणो हि फलान्वय ऽनु

पादेयफलान्वयेन कर्मोत्पत्तेः प्रतीयमानाया बाधकस्य प्रत्यभिज्ञानस्य गुणाधिक्येनाभावात्पूर्वस्मिन्कर्मणि गुणफलोपादानासम्भवः । गुणफलान्वयस्याश्रयत्वेन पूर्वकर्मापेक्षणात्सम्भव इत्याशयः । दृष्यन्तरोदाहृत्यातिक्रमेणोदोदाहरणान्तरोपादाने प्रश्नपूर्वकारणमाह

५४१।१ * किमर्थं पुनरिति * ननु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोगेऽपि कर्मणः फलान्वये दधिगोदोहनादेः क्रत्वर्थत्वात्फलकामनां विनाप्यनुष्ठानं विकृतौ चातिदेशः स्यात् गुणफलान्वये तु पुरुषार्थत्वात्तस्यां कामनायामनुष्ठानमनतिदेशश्चेत्यनुष्ठानविशेषस्य द्वयेऽपि साम्याद्विशेष इत्याशङ्क्याह * क्रत्वर्थेति * गोदोहनादेः पुरुषार्थत्वेनोत क्रत्वर्थतापीति क्रत्वर्थपुरुषार्थचिन्ता चतुर्थे करिष्यमाणस्यान्नेह कार्यस्याशयः । नन्वनुष्ठानविशेषानुपयोगेऽपि भेदाभेदनिर्णयस्तावद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * इह त्विति * अनुष्ठानानुपयोगिनिर्णयानर्थक्यानुपयोगानुगुणमेवोदाहार्यमित्याशयः । कथं गोदोहनोदाहरणे भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोग इत्याशङ्क्योपपादयति * न चेति * ननु गोदोहनात्फले क्रत्वर्थप्रणयनाश्रितस्य फलसाधनत्वादन्तः क्रतुप्रयोगः प्रणयनात्तु फले क्रत्वर्थात्प्रणयनात्तस्य भेदापत्तेर्विधा एतदवच्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रतीतत्ऽन्यस्य तन्त्रे प्रतीयत इति क्रतुमध्येऽन्यप्रयोगनिषेधाद् बहिः करिष्यत्यनुष्ठानविशेषाशङ्कानिरासार्थम् * प्रणयनस्येत्युक्तम् * देशान्तरप्रापणरूपसंस्कारस्वभावत्वात्प्रणयनस्य प्रणेतव्यापेक्षायां स्ववाक्ये प्रणेतव्याश्रवणाच्चमसेनापः प्रणयन्तीति सन्निहितवाक्यान्तरश्रुतानामपां प्रणेतव्यत्वावगतेस्तासां च क्रत्वर्थत्वेन नैराकाङ्क्ष्यात्पदकर्मत्वप्रणयनस्याप्रयोजकत्वेनान्यासामनाक्षेपाद् बहिः प्रयोगे च पृथगितिकर्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवार्थे भेदेऽप्यन्तः क्रतुप्रयोगः सेत्स्यतीत्याशयः । दध्युदाहरणे तु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषोपयोगोऽस्तीत्याह * इह पुनरिति * नन्विहापि पृथगितिकर्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवायान्तः क्रतुप्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्य * दर्वीत्युक्तम् * सर्वेषां जुहोतिचोदितानां दर्विहोमाख्यत्वस्यापूर्वत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वादित्याशयः । अग्निहोत्रविध्यन्तप्रहणात्सायम्प्रातरभ्यासासिद्धेः सकृत् क्रियानुपपत्तिशङ्कानिरासार्थो वा पूर्वोक्तिः प्रयोजनाभावमात्रेण चेह गोदोहनस्यानुदाहरणोक्तिः । परमार्थतस्तु तस्यापि दाक्षायणादेरभ्यादिसंस्थानां च फलान्वयेनैनैव न्यायेन सिद्धे तत्र तत्रांशान्तरचिन्तेति द्रष्टव्यम् । ननु स्वर्गे यावज्जीवशब्दोक्ते च जीवने ऽनुपादेये विधीयमानोऽपि होमः प्रत्यभि-

ज्ञानाद्यथा न भिद्यते तथेहापीति कर्मफलान्वयोक्तेर्भेदानुपयोग-
माशङ्कते * नन्विति * गुणाधिक्येनाप्रत्यभिज्ञानाद्वैरूप्यमा-
ह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * फलेति * प्रत्यभिज्ञासम्भवं
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * अग्निहोत्र- ५४२।१
मिति * शुद्धोत्पन्नस्यापि वाक्यान्तरेण दधिवैशिष्ट्यात्प्रत्य
भिज्ञानं शङ्कते * नन्विति * तस्यामुत्पादकत्वेन मुख्यत्वनि-
मित्तबलीयस्त्वाभावादुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन प-
रिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * येन तावदिति * अनु-
दयकार्यत्वादप्यगुणवाक्यस्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह
* उत्पत्तीति * फलवाक्यानन्वयादपि गुणवाक्यस्य फलोत्पाद-
कत्वप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह * उत्पत्तीति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * गुणादिवाक्यानामपेक्षास-
न्निधिभ्यामुत्पत्तिवाक्येनैवान्वयः । परस्पर त्वनपेक्षत्वादेव तावदन-
न्वयः दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादौ कथं चिदपेक्षासम्भवे ऽप्यसम्बद्ध-
त्वपर्यायेणानानुपङ्गात्सन्निधिरनादृत्य एवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे* अ-
नुत्पन्नस्येति * नन्वित्यनेन परस्परानपेक्षोत्पत्तिर्मिथोपेक्षन्तत्स्यव-
धारणाऽभ्युपगमेन सूचिता चतुर्थे त्वेकस्य दध्नः क्रत्वर्थत्वे पुरुषा-
र्थत्वे च दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति संयोगपृथक्त्वं
कारणमित्युक्ते शेष इति चोदिते सूत्रेण दध्ना जुहोतीति विहितस्य
दध्नः फलापेक्षायामितरेण इन्द्रियफलस्योक्तेरेकवाक्यत्वात्संयोग-
पृथक्त्वाभावमाशङ्क्य नार्थपृथक्त्वादिति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य
दध्नः फलानाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यताभावं वक्ष्यतीत्याह * वक्ष्यति
चेति * ननु फलवाक्यस्य गुणवाक्यान्वये ऽप्युत्पत्तिवाक्येनैव
गुणवाक्यान्वितेनान्वयाद्दधिविशिष्टप्रत्यभिज्ञोपपत्स्यतइत्याशङ्कते *
तत्रेति * एवमपि ।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।
सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव [illegible] ॥

इति दश द्रव्यविशिष्टत्वादुत्पत्तेर्नेह प्रत्यभिज्ञा सम्भवतीत्या-
शयेन परिहरति * तदिति * दशद्रव्यवैशिष्ट्याद्वैलक्षण्येन प्र-
त्यभिज्ञाने निरस्ते यदि कश्चित्फलवाक्ये गुणवाक्यानालोचनाद्वै-
लक्षण्यं ब्रूयात्तन्मते प्रत्यभिज्ञानुत्पत्तिः प्रागेवोक्तेति सूचनपूर्वं श्लोकं
व्याचष्टे * उत्पत्तीति * ननु दशद्रव्यवैशिष्ट्ये सत्यप्याकाङ्क्षा- ५४३।२
वशाद्दधिमात्रविशिष्टो होमः फलवाक्ये ग्रहीष्यतइत्याशङ्कते * अथ
दधिसद्भावेति * फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्वयमनपेक्ष्य गुणवा-

क्यान्वितोत्पत्तिवाक्यमात्रान्वयद्वारा फलवाक्येन दधिविशिष्टहोमग्रहणे सर्वगुणवाक्यानामगृह्यमाणविशेषत्वेन युगपत्फलवाक्यान्वयात्केवलदधिविशिष्टहोमग्रहणाशक्तेस्तन्मात्रग्रहणमिच्छता फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्वयो ऽभ्युपेतव्यः स च प्रागेव वारित इति परिहरति * तथा सतीति * ननु दशानां द्रव्याणां समुच्चयेन होमविशेषणत्वे सति दधिमात्रविशिष्टहोमग्रहणाशक्तिरस्तु तथा तु विकल्पेनान्वयाशक्यो दधिमात्रविशिष्टो होमो ग्रहीतुमित्याशङ्क्याह * अपि चेति * एवमपि नित्यपाक्षिकत्वेन वैलक्षण्यात्प्रत्यभिज्ञा न सम्भवतीत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति * ननु फलवाक्येनापि दधिपक्ष एव होमो ग्रहीष्यत इत्याशङ्क्याह * न चेति * उद्देशं विना यच्छब्दान्वयायोगात्फलोद्देशे च होमस्योपादेयत्वावगतेरुद्देश्यत्वायोगान्नित्यं दध्नः विशेषणत्वाप्रतीतेर्नित्यदधिविशिष्टस्य च होमस्यान्यतो प्राप्तेर्विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याशयः । ननु नित्यदधिविषयरूपाप्रत्यभिज्ञाने ऽपि फले विधीयमानस्य होमस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञानोपपत्तेः कर्मफलान्वयोत्तरकाले कर्मणो गुणाधिक्यं विधीयमानमपि न भेदमापादयतीत्याशङ्कते * नन्विति * एवं सति प्रत्यभिज्ञोपपत्तावप्यनेकार्थविधानादाग्नेयादिवद्व

५४४।१ कर्मभेदापत्तिरिति परिहरति * मैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * दधिहोमेति * ननु विकल्पेन प्राप्तस्य दध्नो नियममात्रकरणान्नानेकार्थविध्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * यद्येव चेति * नियमस्यापि विधित्वादन्यथा च गुणवाक्यानालोचने ऽप्यर्थादनियतानेकद्रव्यप्राप्तेर्दधिशब्देन नियममात्रकरणात्कर्मफलान्वयरूपैकार्थविधानाद्वाक्याभेदापत्तेर्यथा दध्यादेर्वाक्यान्तरेण विधाविन्द्रियकामवाक्ये यदि फलान्वयमनादृत्य केवलो दधिनियमः क्रियते तत्र एवैकार्थविधानं फलान्वयस्यापि तु विधेयत्वादपरिहार्यमनेकार्थविधानतया वैकल्पिकपशुद्रव्यफले वाक्यान्तरैः कल्पिते ऽपि यदि केवलस्य दधिनियमस्य करणं तत्र एवैकार्थविधानं सिद्ध्येत्त्वेतदस्तीति व्यवधारणकल्पनया ज्योज्यम् । विशेषतो ऽस्मिन्पक्षे तण्डुलादिपरिसंख्याप्रत्तेरपरिहार्यानेकार्थतेति तण्डुलादीत्यनेन सूचितं फलान्वयस्यापि तु करणे दधिनियमस्याप्यन्यतो प्राप्तस्य करणादपरिहार्यो वाक्यभेद इति सूचयितुमाह * न हीति * होमात्फले भेदापत्तिमुपपादित्वामुपसंहरति * तेनेति * विधेयशब्दाध्याहारेण कर्मात्र विधेयं स्यादिति भेदसिद्धौ कर्मविधित्वं प्रतिज्ञाय तद्धेतुत्वेन कर्मणः फलान्वयः सूत्रशेषेणोक्त इत्येवं किमित्यादिभाष्यव्याख्याते ऽथ सूत्रं

योजयन् पूर्वपक्षमाह * अत इति * भाष्यस्थन्याय्यशब्दं भाष्यार्था-
धिकरणन्यायविषयं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समस्तमेवेति *
कर्मणः फलान्वयसम्भवो गुणस्य चासम्भव इति द्वयस्यापि भा-
ष्यार्थाधिकरणसिद्धत्वोक्त्यर्थः समस्तशब्दः । ननु फले गुणविध्य-
योगे ऽपि कर्मणि गुणो विधास्यते ऽत आह * नेति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * अप्राप्तस्यापि गोदोहनादेः
फलश्रुतिविषयत्वापत्तेर्न कर्मणि विधियुक्त इत्युत्तरार्द्धेनोक्तं श्लोकं
व्याचष्टे * तत्र नामेति * कर्मणि गुणविध्ययोगे ऽपि फलं गुणविधि-
र्भविष्यतीत्याशङ्कापि तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यम् । न दध्नः फ-
लमिति न्याय्यमित्यादिभाष्यपर्यालोचनया कर्मण एव न्याय्यं न गु-
णादित्यवधारणप्रतीतेरनेनैव भाष्येण निरस्तेति सूचयन् समस्त पूर्व-
पक्षभाष्यं व्याख्यानायावतारयति * अत इति * समस्तं भाष्यमव-
तारितमवयवशो व्याख्यास्यमानं किमित्यस्य दृष्टं हीत्येतदेकवाक्यत-
या भिन्नवाक्यतया च द्वेधा प्रतिभाने ऽप्येकवाक्यतैव युक्तेति वक्तु-
मुपक्रमते * तत्रेति * एतद्भाष्यमध्य इति तत्रशब्देनोक्तं भिन्नवाक्य-
त्वव्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * एकस्माद्वदिति * ननु दृष्टं ही- ५४५।१
त्येतदेकवाक्यतया किमेतदेव न्याय्यत्वे कारणं कारणान्तरं वेति
कारणविशेषप्रश्नप्रतीतेः किमितीति कारणप्रश्नार्थत्वेन व्याख्या न
युक्तेत्याशङ्क्यैतावानित्युक्ते तदुपपादनार्थम् * नेतीत्युक्तम् * सि-
द्धान्तप्रक्रियायां न्याय्योगान्निराकरणप्रतीत्योपपादितं दृष्टं हीत्यादेस्तर्हि
कथं योजनेत्यपेक्षायाम् * इतर इत्याद्युक्तम् * दृष्टं हीत्यनेन पूर्वपक्षि-
णोक्ते सामान्यतो दृष्टेनेत्यादिना सिद्धान्ती स्वयमेव यदीत्याद्याशङ्का-
शङ्कां निराकरोतीत्यर्थः । नेति ब्रूम इत्यादेर्दृष्टादृष्टसिद्धिरित्येतस्य
सिद्धान्तग्रन्थत्वे कथं तर्हीति सिद्धान्ती प्रश्नस्यासङ्गतत्वापत्तेरिमां
व्याख्यां दूषयति * तत्र त्विति * पूर्वपक्षिप्रश्न एव तर्ह्यसावस्त्वि-
त्याशङ्क्य होमफलान्वयाक्षेपविषयत्वात्सिद्धान्तिप्रश्नत्वावगतेरै-
कान्तिकशब्देन सूचिता स्वमतेन दृष्टं हीत्येकवाक्यतया किमिति
प्रश्नं व्याख्यातुं सम्यक्तर्कं तावदाह * इतीति * कीदृशीत्यपेक्षा-
यामाह * तच्चेति * स्थितन्यायसम्भवोपपादनार्थम् * दधीत्युक्त-
म् * नन्वतन्त्रप्रमाणकत्वाद्वेदार्थे ऽनुमानाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह
* यद्यपि चेति * वेदावगम्ये ऽर्थे ऽनुमानादीनां निषिद्धे ऽपि
कारणत्वे वेदार्थसन्देहे यो ऽनुमानाद्यविरुद्धः सो ऽङ्गीकार्यो न विरुद्ध
इत्येवं वेदार्थनिर्णये तेषां हेतुत्वं भविष्यतीत्याशयेनेतीति पूर्वप-
क्षभाष्यं व्याचष्टे * पुनः पुनरिति * सामान्यतो दृष्टे पूर्वपक्षिणा

होमफलान्वयरूपवेदार्थनिर्णायकत्वेनाभ्युपगम्यमाने वहून् दोषानु-द्भावयिष्यामीत्येवं दुष्टाशयेन सिद्धान्तिना सामान्यतो दृष्टं मद-भिप्रेतत्वेनारोपितमिति विदितसिद्धान्त्याशयस्यं पूर्वपक्षिणः सूच-यितुं * मेत्युक्तम् * निर्दोषकारणासम्भवे काशकुशावलम्बन-न्यायेनानुमानं मया वाच्यं शब्दस्य करणस्य सद्भावादनुमानस्य च बहुदोषत्वेन मयापि ज्ञातत्वान्नानुमानमहं ब्रवीमीत्यर्थः । कृष्या-दितः कर्मणः सकाशाद् व्रीह्यादिफलं दृष्टमिति कर्मफलान्वयस्य न्यायत्वे कारणमारोपयता सिद्धान्तिना यत्कर्मफलान्वये साध्ये कर्मणः फलवत्तया दर्शनमुक्तं तत्किं हेतुत्वेन सादृश्यरूपेण वा साधर्म्यमात्रत्वेनैवेति त्रेधा विकल्प्य स्वयमेवाशङ्क्याशङ्क्य पूर्वपक्षि-णा यदीत्यादिभाष्येण निरस्तं तद्व्याख्यातुमुपक्रमते * कथमिति* यदीति हेतुत्वाशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * यदि तावदिति * कृष्यादा-विति भाष्येण होमविषयः कर्मशब्दः कृष्यादिविषयो वेति विक-ल्पहोमदर्शनमसिद्धं कृष्यादौ च यद्दर्शनं तद्धोमधर्मं इति दोषद्व-यमुक्तं तद्व्याचष्टे * तत इति * फलवत्त्वस्य साध्यत्वेन साध्यध-र्मविशिष्टधर्मिरूपप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वादसिद्धेस्तस्तत्र दर्शनायोगादसि-द्धतेत्याशयः । स्वयीयसो ऽपि द्वितीयकल्पस्य कृष्यादितः कर्मेण इति सामानाधिकरण्यादाद्यकल्पे ऽपि च होमस्यस्य फलवत्त्वदर्शन-स्य कृष्यादावन्वयाभावेन स्वयीयस्त्वतुल्यस्यानुत्थानं ननु दृष्टं हीति भाष्यस्य व्याप्त्यभिधानमात्रार्थत्वात्तद्गतस्य कर्मशब्दस्य हेतुविशे-षणार्थत्वाप्रतीतेर्फलवत्त्वदर्शनमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मत्वसम्भवाद्धेतुरि-त्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं होमे फलवत्त्वदर्शनमात्रस्याप्यसिद्धत्वे-नापक्षधर्मत्वापरिहारादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अथ विनेति * वस्तुतो सत्यपि पक्षधर्मत्वं कल्पनया ऽभ्युपगम्याशङ्केत्याशयः । वास्तवपक्षधर्मत्वाभावे ऽपि कल्प्येत पक्षधर्मतेत्यर्थः । फलवत्त्व-मात्रस्याद्रव्ये ऽपि तन्त्वादौ पटादिफले दर्शनाद् द्रव्यादपि दृष्टः फलापत्तेरिष्टविघातकारी हेतुस्तन्त्वादेर्वा निष्फलाभ्युपगमे ऽप्यन्व-यव्यतिरेकजस्य फलवत्त्वदर्शनस्यापह्नोतुमशक्यत्वादनैकान्तिक इत्य-भिधानार्थं द्रव्यादपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु सौर्यादौ प्रयाजादिदर्शपूर्णमासधर्मान्वयेनावगतात्सादृश्यात्तदीयानुयाजादि-धर्मान्तरान्वयस्य तथा हि लिङ्गदर्शनामिति वदता . वक्ष्यमाणत्वात्प्र-सिद्धधर्मान्वयेन प्रवृत्तस्योपमानस्याप्रसिद्धधर्मान्वये ऽपि प्रामाण्यप्र-तीतेर्होमे कृषिसादृश्यात्फलवत्त्वोपमानं भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथ कृषीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ सादृश्येति * उपमया फलवत्त्वं

कल्प्यतइत्यर्थः। साधनवैलक्षण्येन स्वरूपवैलक्षण्येन च होमस्याप्य-
सादृश्यादुपमानासम्भवोक्त्यर्थं होमो ऽपीति भाष्ये किं चिद्वैलक्षण्ये
ऽपि व्यापाररूपत्वेन सादृश्याविघातादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *
तत्रेति * धर्मसामान्यभूयस्त्वलक्षणत्वात्सादृश्यस्य भूयस्त्वस्य ५४६।१
स्वापेक्षिकत्वेन भूयस्तरापेक्षायां भूयसो ऽप्यभूयस्त्वापत्तेः सुसदृ-
शापेक्षायां मन्दसादृश्यस्य सादृश्यभावो युक्त एवेत्याशयः। प्रक्षे-
पाधिकस्त्यागो विवक्षितः यदीत्यादिशङ्कोत्तराणि पूर्वपक्षवचनत्वे-
नैकग्रन्थत्वे ऽपि विवेकायास्माभिः पृथक् कृतानि सुसदृशानपेक्षणे
ऽतिप्रसङ्गापत्तिलक्षणाकारणोक्त्यर्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * यदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्य-
गुणकर्मणां सामान्यमिति कणादवचनाद्यो ऽपि सद्रूपत्वादि-
धर्मसामान्ययोगेन कपिसादृश्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं सुसदृशापेक्षेति
यो ऽभिप्राय· पूर्वं मनसि कृतः सो ऽनेन विवृत इत्यर्थः। होमो
ऽपीति भाष्याभिप्रायविवरणार्थमथ द्रव्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * भाष्यार्थं वृद्धश्लोकेन सङ्क्षिपति * आह चेति * न चे-
तिभाष्यमुपमानस्य यावद्दृष्टैकावच्छिन्नापराधारधर्मविषयत्वेनाप्रसि-
द्धधर्म्यन्वये प्रामाण्यायोगात्सोयादौ तु प्रकृतधर्मातिदेशस्य करणा-
नुग्राह्यत्वानुपपत्तिप्रभवार्थापत्तिप्रमाणकत्वेन लिङ्गदर्शनस्योपोद्-
बलनमात्रार्थत्वात्सादृश्यमात्रेणादृष्टधर्मोपमानं न सम्भवतीत्यभि-
धानार्थं जातिप्रयोगापत्तेः साधर्म्यमात्रेणानुमानं न सम्भवतीत्य-
भिधानार्थं चेति द्वेधा व्याचष्टे * न चेति * फलवत्तया दृश्य-
मानकपिसाधर्म्याद्धोमस्य फलवत्त्वानुमाने सत्त्वादिना द्रव्य-
साधर्म्याद्यो ऽपि फलवत्त्वं स्यादिति साधर्म्यसमाख्या जातिः सा-
धनादिवैलक्षण्येन कपिवैधर्म्यान्निष्फलतेति वैधर्म्यसमाख्याधिक-
त्वसमाख्यादीन्यपि जात्यन्तराणि यथासम्भवं योज्यानि साधर्म्य-
शब्देन भाष्यस्थस्य सादृश्यशब्दस्य व्याख्यान्तरं कृतम्। मात्रशब्द-
व्याख्यानायोनुमानवादोक्तनियम्यनियामकत्वलक्षणव्याप्यव्यापक-
भावे नैरपेक्ष्योक्तिः साधर्म्यमात्रेण सर्वधर्मप्राप्त्ययोगं चोदनासू-
त्रस्थेन भाष्येण दूषयति * तथा चेति * उपमानेन सर्वधर्मप्राप्त्य-
योगमुपपादयति * तथा हीति * यद्धीतिभाष्यं स्वरूपतस्तावद्व्या-
चष्टे * यद्धीति * आक्षेप्तुमाह * अत इति * साध्याक्षेपकत्वव्य-
क्तिः प्रयोजकत्वाख्या कारणशब्देनाभिप्रेतेति समाधत्ते * तस्मा- ५४७।१
दिति * दृष्टान्ते सन्ततोर्ध्वगत्याद्यवच्छिन्नस्य धूमादेर्विपक्षवृत्त्यभा-
वात्साध्याक्षेपशक्तिलक्षणप्रयोजकत्वरूपव्याप्यत्वावगमे ऽपि गो-

पालघटिकादौ तादृग्रूपत्वाभावे साध्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्पक्षे ता-
द्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य साधकतेति वक्तुं सपक्षे यद्व्याप-
कस्य साध्यभूतस्य गमकत्वसम्भावनात्मककारणत्वलक्षणव्याप्य-
त्वरूपेण दृष्टं तदन्यत्र पक्षे तथाविधमेव गृह्यमाणं साधकमिति व-
क्तुं तद्यद्यथाविधं करणभूतं तथाविधमेव साध्ये ऽप्यवगम्यतइ-
त्येवं कारणभूतमितीतिकरणस्य तादृग्रूपप्रत्यभिज्ञानार्थत्वमभ्युगम्य
भाष्यं व्याख्यातं कारणशब्दस्य शक्त्यभिप्रायत्वं प्रकटयितुं न त्वप्र-
सिद्धेः कार्यकारणभावइति भाष्यस्य स्वयं कृतां व्याख्यां स्मारयति
*एवं चेति * न चैतत्स्वमनीषिकामात्रेणैवं व्याख्यायते किं स्वग्र-
न्थोपसंहारभाष्यालोचनयैवेत्याह * तथा चेति * अथेति हेत्व-
न्तराशङ्काभाष्यं तन्निरासार्थं चोपरत इति भाष्यमेकग्रन्थेनावतार-
णापूर्वकं व्याचष्टे * यदि तर्हीति * इदमा पक्षधर्मत्वाभावेन दूषि-
तात्फलवत्त्वदर्शनात्कर्मत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वमिश्रयाद्विशेषः सू-
चितः । भाष्योक्तस्यानुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान्वदताग्निहोत्रवा-
क्यविहितस्य कर्मणः सिद्धान्तिनापि फलवत्त्वाभ्युपगमात्सिद्ध-
साध्यतापरिहारायात्र वाक्ये यच्छ्रुतमिति विशेषितम्।अर्थाक्षिप्ते प्र-
योगान्तरे फलस्याप्येतदेव विशेषणमिदमोक्तमनुमास्येत्यनेन दृष्टं हीति
भाष्योक्तस्यैवानुमानस्यायमपि विकल्प इति सूचितं सम्प्रति साध-
नत्वस्यापि सन्देहहेतुत्वेनैकान्तात्यनिर्णयसाधकत्वाद् * अनैका-
न्तिकी करोतीत्युक्तम्* तदेव फलवदिति सावधारणस्य प्रतिज्ञार्थ-
स्यात्सम्प्रति साधनत्वोपपत्तिः दधिहोमसम्बन्धस्यापि सिद्धान्तिना
फलसाधनत्वेनेष्टत्वात्तदभिप्रायेणैतद्वाक्यश्रुतो दधिहोमसम्बन्धः
फलवान्द्रव्यसम्बन्धत्वात्तन्तुसंयोगवदित्यनुमानसूचनार्थं संयोगा-
नां चेति भाष्यावयवनोक्ते दधिहोमसम्बन्धस्य द्रव्याश्रितत्वेन
द्रव्यमात्राश्रितत्वाभावाद् द्रव्यसम्बन्धत्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्यानेका-
श्रितत्वे ऽपि योगस्य द्व्याश्रयत्वे ऽपि भवत्यन्यतराश्रयो व्यपदेश इ-
त्यनेन न्यायेनैकाश्रितत्वाविरोधसूचनार्थस्तच्छब्दः शक्तिरूप एव
च क्रियाकारकयोः सम्बन्ध इतिवार्त्तिकाच्छक्तेः फलसाधनत्वप्रती-
तेर्दध्नेति तृतीयोक्ता दध्नो होमकरणत्वाच्छक्तिः फलवती शक्तित्वा-
त्तन्तुशक्तिवदिति चशब्दसूचितानुमानान्तरप्रदर्शनायादिशब्दः प-
टादेर्वानादिकर्मजन्यत्वात्साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्यापङ्क्य कर्मणो
विनष्टत्वेनाभावे सति पटाद्युत्पत्तेस्तन्तुजन्यत्वायोगोत्तथत्वेनोपर-
तग्रहणं व्याख्यातुम् * उपरतेत्यात्युक्तम * फलोत्पत्तिकाले उप-
रतग्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभावस्तद्दर्शनार्थमित्यर्थः । कर्मा-

भावे फलोक्तिदर्शनार्थमित्यर्थः द्रव्यमपीति भाष्यावयवव्याख्याना-
र्थम् * तेनेत्युक्तम् * उपरतग्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभा-
वस्तच्छब्देन परामृष्टः अपि चेति भाष्ये धर्मविशेषाविपरीतसाधन-
त्वलक्षणविरुद्धत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * दृष्टो ऽर्थः
फलमस्येति विग्रहः प्रत्यक्षदृष्टत्वस्याशब्दगम्यत्वोक्त्या व्याख्यानादा-
नन्तर्यादयो ऽयं दृष्टशब्दः ये ऽपि यथा निरपेक्षस्य कर्मणः संयोगवि-
भागौ फलमभिघाताद्यपेक्षस्य च वेगाख्यः संस्कारस्तथावयवसंयो-
गापेक्षस्यावयविद्रव्यमपीति वदन्ति । तन्मते ऽप्यवयवसंयोगापेक्ष-
त्वात्तदारब्धमवयविद्रव्यमेव प्रीत्यादितुल्यं स्यात् नापरोक्षार्थग्रह-
णशक्तिरूपमिन्द्रियमित्यभिधानार्थं रूपीति भाष्यं व्याख्यातुम् * प्री-
त्यादीत्युक्तम् * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
स्मादिति * एवं जातीयकशब्देन शब्दैकसमधिगम्यत्वोक्त्या हेतो-
रप्रयोजकत्वं सूचितं कथं तर्हीति सिद्धान्तिप्रश्नभाष्यमवाधिद्वयेन
व्याचष्टे * यदीति * द्वितीयावधिनोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * उच्य-
तइति * आद्यावधिपक्षे शब्देनैत्यवधारणीयं विशिष्टविधानाद्दधि-
पदानर्थक्यमपरिहार्यमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमेकस्य
व्याख्यत्वोक्तावितराभ्यां व्याख्यत्वस्यार्थसिद्धत्वेनातिरिक्तत्वादयुक्तमाश-
ङ्क्य समाधत्ते * तस्मादिति * न केवलमेकमेदोपादानलक्षणया
श्रुत्या होमस्य फलभावनाकरणत्वावगतेर्वाक्योपात्तस्य दध्नः कार-
णत्वाभावः किं तु दध्नः फले होमे च विधौ वाक्यभेदापत्तेरपीत्य-
भिधानार्थमपि चेति भाष्यं होमे दधिविधेः सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वा-
दयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अपि चेति * मिथ्योपास्यस्याध्यापार-
रूपस्य करणत्वायोगाद्दापादितयुक्तमित्याशयः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं
वस्तुसामर्थ्ये ऽपि वाक्यभेदापत्तेरुभयार्थत्वेन विध्ययोगाद्विध्यधीन-
त्वाच्च तादर्थ्यस्यायुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * फलार्थ-
मेव विहितस्याश्रयापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याश्रयत्वावगमात्प्रसङ्गेन
होमसाधनत्वसिद्धेर्नोभयार्थत्वायोमयत्र विध्यापादनं युक्तमित्या-
शयः । यद्वैकस्य वस्तुनो ऽनेककार्यशक्त्याशयमसामर्थ्याभिधान-
मिति मत्वेयमाशङ्केत्यन्यथा व्याचष्टे * वस्त्विति * नन्वेकस्य
वस्तुनो ऽनेककार्योत्पादनशक्तेरनेकत्र दर्शनाद्वस्तवशक्त्याशयेनासा-
मर्थ्योक्त्यनुपपत्तेर्विध्यशक्त्याशयैर्वा सामर्थ्योक्तिरवसीयतइत्याश-
ङ्क्याह * तथा हीति * न ब्रूम इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * न
ब्रूम इति * अविहितत्वेनेनाश्रयापेक्षायामपि विधिं विना दधिहो-
मान्वयानुष्ठानासिद्धेः प्रसङ्गसिद्धिर्निरस्ता युगपत्सम्भवासम्भवा-

५४८॥

ऽभ्युपगमापत्तेरप्युभयार्थत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्याह * सन्निकृष्टे-
ति * स्वपदार्थेऽन्यान्वयविधानाद्दधिहोमान्वयः सन्निकृष्टः । ननू-
भयार्थत्वेन विध्ययोगेऽपि फलपदानर्थक्यपरिहारार्थं सन्निकृष्टत्या-
गेन विप्रकृष्ट. विधिरपि युक्त इत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * दधि-
विशिष्टस्य होमस्य फले विधौ स्वपदार्थस्यैवान्यान्वयविधानात्स-
न्निकृष्टविध्युपपत्तेस्तदभिमतो विप्रकृष्टविधिर्न सम्भवतीत्याशयः । त-
स्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं सूत्रोक्तकर्मफलान्वयोपसंहारार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * इतीति *

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२६॥

स्वर्गकामवाक्यातुल्यत्वोक्तेर्भावार्थाधिकरणन्यायाविषयत्व-
५४९॥ सिद्धिं प्रयोजनमाह * यागस्येति * फलस्यैकत्र कर्मान्वयेनाप-
रत्र गुणान्वयेनातुल्यत्वं भाष्यव्याख्यातं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * क-
थमिति * सर्वत्र विधेर्भावनाविषयत्वाद् गुणस्याश्रयायोगाशङ्कानि-
रासमाघाराग्निहोत्राधिकरणोक्तं स्मारयन् श्लोकं व्याचष्टे * भाव-
नास्थमेवेति * नन्वग्निहोत्रनामवद्दधिपदस्यापि वैकल्पिकदधि-
प्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेन नामत्वोपपत्तेर्विधातव्यार्थस्यायोगाच्च तेन धा-
त्वर्थोपहितस्य विधिरयस्य धात्वर्थानुसारेणं सम्भवतीत्याशङ्क्य
* अदोषेत्युक्तम् * कर्मविषयतत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावेऽपि फले
संप्रापणवैयर्थ्याभावादिह तत्प्रख्यन्यायोऽस्तीत्याशयः । ननु विधे-
यान्तरोपादानेऽपि विशिष्टविध्युपपत्तेर्धात्वर्थविधित्वानुसाराद्द-
धिविशिष्टस्य होमस्य साधनत्वोपपत्तिरत्यसीयत इत्याशङ्क्याह * न
चेति * तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यत्रोक्तं परामृष्टम् । ननु वि-
शिष्टविध्ययोगेऽपि होमे दधिविध्युपपत्तेर्न गुणफलान्वयः सेत्स्य-
तीत्याशङ्क्याह * यथा चेति * दध्नो वाक्यान्तरात् प्राप्तेस्तण्डु-
लादिवैयर्थ्यापत्तेश्च तद्व्युदासार्थविध्याशङ्कायोगाच्च होमदधिविधि-
रित्याशयः । गोदोहनादेः प्रणयनादौ विध्याशङ्का दधिव्याजेन निर-
सितुम् * फलेत्युक्तम् * अतुल्यत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तस्मादिति * गुणफलयोः कारकत्वेन क्रियां विनान्वयायोगा-
त्तु दध्ना कुर्यादित्यनेन दधिविशिष्टभावनाविधायुक्तं नामपदयो-
र्भावनानभिधायित्वादाख्यातपदार्थस्य चाविधेयत्वाऽभ्युपगमाद्विधे-
यत्वाभ्युपगमे वा भावार्थाधिकरणोक्तश्रुतिबलीयस्त्वाख्यातार्थस्यैव
फलान्वयापत्तिरित्याशङ्क्यार्थं कतमोऽसेति भाष्यं व्याचष्टे * कत-
मोऽसेति * फलान्वयस्याप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकविधिविषयत्वाभावे

ऽप्यज्ञातज्ञापनात्मकविधिविषयत्वसद्भावात्प्राप्तायां च भावनायां
फलान्वयज्ञापने गुणान्वयज्ञापने च भावना वा विधिप्रत्ययावृत्तिलक्ष-
णवाक्यभेदापत्तेर्भावनाविध्यवगमे ऽपि धात्वर्थविध्यापादकहेत्वभा-
वाच्च धात्वर्थस्य फलान्वयापत्तिरित्याशयेन जुहुयादित्युत्तरभाष्यं
व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विधित्वविधिसम्बन्धो विधेयतेत्यर्थः । ५५०।१
नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ननु होमान्वयस्य
श्रौतत्वोक्तावपि विधेयत्वानभिधानात्कथमनेन प्रश्नाभिप्रा-
यविवरणमित्याशङ्क्याह * पुरुषेति * प्रत्ययान्तस्य पुरुषाव्यभिचा-
रित्वाद्विशेषणानर्थक्यापत्तेः पुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रयत्न यद्‌तीत्यर्थाव-
गमाद्विध्यधीनत्वाच्चानुष्ठेयत्वस्य होमसम्बद्धं प्रयत्नं विधेय य-
द्‌तीत्यभिधानाद्धोमस्यापि विधेयतोक्ता भवतीत्याशयः । होमान्व-
यविधौ दधिपदानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारायैकपदोपादानलक्षणप्रत्या-
सत्तिरूपायाः श्रुतेः शब्दधर्मत्वेनाक्षरश्रवणलक्षणाश्रुतितो दुर्बलाया
बाधायुक्त पयेत्यभिधानार्थमत्रेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सत्य-
मिति * अस्मदीयेष्वितिभाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय युष्मदीये-
ष्विति भाष्यं पूर्वोक्तदधिश्रुतिबाधातिशयोपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं
व्याचष्टे * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्लोकार्थेति * तस्मादिति
पूर्वपक्षनिरासोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय स्वपक्षसाधुत्वो-
क्त्यर्थं गुणेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * अवश्यं हीति भाष्य
शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति
* कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रत्ययस्तावदिति * एवमपि धातु- ५५१।२
विशेषस्य कथं पक्ष्यतेत्याशङ्क्य * तत्रश्चेत्युक्तम् * अप्राप्तार्थत्वा-
दुच्चारणो धात्वर्थविध्यापत्तेर्गुणफलान्वयरूपविवक्षितार्थालाभात्प्र-
करणप्राप्तहोमानुवादिधातूपादानमङ्गीकृतमित्याशय । होमशब्दस्त-
द्वाचिधातुलक्षणार्थः । ननु जुहोत्युपादाने ऽपि निराश्रयस्य गुणस्य
फलसाधनत्वायोगाद्विधित्सितस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धस्यापि विध्याप-
त्तेर्वाक्यभेदे प्रसङ्गाज्जुहोत्यनुपादाने तु पशुकाम उक्थ्य गृह्णीयादित्या-
दिवद्धोमं कुर्वता दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्याश्रयाश्रयिसम्बन्धविधायिवा-
क्यकल्पनेन गुणफलान्वयोपपत्तेर्जुहोत्युपादानमयुक्तमित्याशङ्क्याह
दधिसम्बन्धो ऽपि चेति वाक्यभेदापत्तेः श्रुतस्य वाक्यस्याश्रयाश्र-
यिसम्बन्धविधयशक्तित्वेन वाक्यकल्पनाप्रतिबन्धकत्वादधिकारलक्ष-
णप्रकरणोपस्थापितहोमान्वयविधायकादेव वाक्यात्प्राप्तस्याश्रयाश्र-
यिसम्बन्धस्यानुवादाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अनेन चैक-
स्य विधेः सम्बन्धद्वयविध्यसामर्थ्यं पूर्वपक्षोक्तं परिहृतमानन्वनुवाद-

मात्रार्थत्वे जुहोतेरविवक्षितार्थत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * यथा चेति * अर्थाविवक्षायामपि प्रत्ययानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्त्वं भविष्यतीत्यर्थः। नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्ययानुग्रहायाप्युच्चारिताद्धातोः प्रतीतस्य होमस्याश्रयत्वेनाप्यवश्यविधेयतया ग्रहैकत्ववद्विध्यसंस्पर्शलक्षणाविवक्षाकारणाभावाद्विधानापत्तेस्तस्यैव भावार्थाधिकरणन्यायात्फलसाधनं स्यादित्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * विध्यसंस्पर्शलक्षणाविवक्षाकारणाभावे ऽपि वाक्यभेदापत्तेरनुवादत्वलक्षणाविवक्षाकारणासद्भावेनाविधेयत्वान्न फलसाधनत्वापत्तिरित्यभिप्रायं नेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * नैष दोष इति * करोत्यर्थस्य होमान्वयप्रतीतावपि तन्निरपेक्षस्य विधेयत्वानपायात्सन्मात्रविधानेन च गुणफलान्वयरूपप्रयोजनसिद्धेः कल्पविधिप्राप्तभावनावच्छेदकगुणाश्रयत्वाद्वा भावनाविशेषणत्वानुवादोपपत्तेर्न विधेयत्वापत्तिरित्यर्थः। भाष्यमपि होमान्वितो ऽपि करोत्यर्थः शुद्ध एव विधेयो होमान्वयरूपस्तु करोत्यर्थविशेषो ऽनूद्यते केवलं ननु होमविशिष्टं यत्नं कुर्यादिति करोत्यर्थविधौ होमविशिष्टतानूद्यमाना करोत्यर्थस्य विधेयतां बाधते येन सा ऽपि विधेया स्यादिति व्याख्येयम्। नन्वित्यगृहीताभिप्रायशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * प्रतीयमानस्वरूपेणापरित्यज्यमानो होमो विधेयो ऽपि भवन्करणीभवतीत्यपिशब्दसूचितो ऽर्थः परिहाराभिप्रायविवरणार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * शब्दसामर्थ्याद्धोमान्वितभावनाप्रतीतावपि दधिपदानर्थक्यापत्तेर्होमस्य फलसाधनत्वेन विध्ययोगात्साधनत्वप्रतीतिर्भ्रान्तेत्यर्थः। साध्यत्वेनाविधेयत्वोक्तेः दृष्टान्तार्थत्वं वक्तुम् * यथैवेत्युक्तम् * दधिपदेत्यनेन वाक्यशब्दस्य वाक्योपात्तदधिपदानर्थक्यापत्तिलक्षणाद्धोमविधिनिरासहेतूक्त्यर्थतोक्ता दध्यवच्छिन्नताभिप्रायेणोक्तेत्यंशशब्देन सूचितं होमवैशिष्ट्यप्रतीतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्कानिरासार्थता विशिष्टशब्दस्य यथा चेत्यनेनोक्ता। ननु होमस्याविधेयत्वे दध्नः साक्षात्फलसाधनत्वापत्तेस्तस्येति सूत्रावयवेन होमस्याश्रयत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य यत एव दध्यवच्छिन्ना भावना गम्यते ऽत एव धात्वर्थानपेक्षस्य गुणस्य भावनावच्छेदकत्वायोगाद्धोमद्वारा गुणस्य फलसाधनतोपपत्तेर्णोक्तेत्यभिधानार्थमत एवेति भाष्यं व्याचष्टे * यथेति * राजदृष्टान्तेन द्वाराद्याचिताश्रयशब्दस्योपपत्तेर्णोक्तेति सूचनार्थं दृष्टान्तो ऽभ्युदाहृतः तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारे भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं कथमितीति कर्तव्यताप्रश्नभाष्यं द्वारतया

५५२।१

न्वितेन धात्वर्थेनैव गुणस्यानुग्रहासिद्धेरिति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्ष-त्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाश्रयाश्रयिसम्बन्धो ऽशत्रयातिरिक्तः करणांशान्तर्गतो वेति पृच्छति * कः पुनरिति * द्वारान्वयस्यांशत्रयातिरिक्तत्वे गुणस्य करणत्वे द्वारेणैवानुग्रहासिद्धेः कथम्भावायोगात्तत्सिद्ध्यर्थमतिरेकानतिरेकौ विचार्यावित्याशयः प्रश्नार्थं विवृणोति * किमिति * व्यतिरेकपक्षं गृह्णाति * के चित्ताव-दिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * गुणकरणिकायां भावनायां द्वारांशेनैव कथम्भावाकाङ्क्षानिवृत्तौ वा व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थकरणभावनांशत्रयातिरेकप्रदर्शनार्थश्चतुर्थशब्दः। श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * धात्वर्थेन गुणस्य करणस्यानिष्पादने सिद्धान्तवद्धात्वर्थस्य करणांशान्तर्गत्यापत्तेः करणत्वस्य साधकतमत्वलक्षणत्वात्तमवर्थस्य चातिशयस्यापेक्षिकत्वादपेक्ष्यमाणानुग्राहकधात्वर्थाभावे ऽनुपपत्तिरभिप्रेता आपेक्षिकत्वातिशयरूपस्य करणत्वस्यापेक्ष्यमाणेनानुग्राहकेणोपजननमभिप्रेतं करणांशातिरेके च सति आश्रयस्य करणत्वोपजननेन करणानुग्राहकतयाङ्गत्वात्प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तिरित्याह * तत्रेति * अङ्गत्वादेव च प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तेश्चोदनालिङ्गभूतेन धातुना ऽनुवादोपपत्तिरित्याह * तथा लब्धश्चेति * कथं पुनः करणांशातिरेकमात्रेणाङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * पदेति * नामपदमस्येति नामार्थो बहुव्रीहिणोक्तः स्वमतेन करणांशे व्यतिरेकमाह * वाक्यतेरियति * प्रचिततरत्वमुपपादयति * धात्वर्थेन हीति * धात्वर्थस्य व्यापाररूपत्वात्साक्षात्कारकत्वोपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वोपपत्तेश्च दीर्घं करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वं गुणस्य त्वव्यापाररूपत्वात्कारकादिवत्साक्षात्कारकत्वानुपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च भावनावयक्रियावच्छेदकधात्वर्थसम्बन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्पत्तेश्चिरेण करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकतेत्यर्थः। करणांशान्तर्गतिमाश्रयस्योपसंहरति * तस्मादिति * आश्रयस्यांशत्रयातिरेकनिरास किमर्थ इत्यपेक्षायां कथम्भावोपपत्तिप्रयोजनत्वोक्तिपूर्णं संस्थाधिकरणन्यायेन सर्वेषां गुणानां काम्यानामाश्रयैः सह सामानाधिकरण्यनिरासात्तत्रैव गुणस्य कर्मसादृश्याभावेन तद्धर्मतातिदेशायोगादिति कर्त्तव्यताविरहेण करणत्वानिर्वाहाशङ्कानिरासार्थमाश्रयभूतकर्मणमार्द्दिदेशस्य चकर्त्तव्यत्वात्सान्निधानात्तु नित्यस्येति कर्त्तव्यतयेति गम्यत इति च संस्थाधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिहाभिधानमयुक्तं प्रासङ्गिकाभिधाने ऽपि वा यस्मादेवं चायं जुहोत्यर्थो ऽनुवाद इत्यादिभाष्येणाधिकर-

शेषे समासे ऽभिधेयत्वात्ततः प्रागयुक्तमभिधानमित्याशङ्क्याद्दयं निरस्यति *तेनेति* एतदधिकरणव्युत्पाद्यगुणकरणत्वनिर्वाहार्थेहै-वाश्रयधर्मातिदेशस्य वक्तव्यत्वेन प्रसक्तत्वादापन्नत्वादग्निहोत्रस्य चाश्रयत्वेनोपस्थानाद्विध्यन्तार्थत्वे ऽभिहिते तस्य स्वयं फलवत्त्वेन गुणं प्रति द्वारत्वाख्याश्रयत्वायोग्यद्दन्यस्य चाश्रयत्वयोग्यस्य होमस्या-प्रकृतत्वादनेनैव वाक्येनाश्रयविधौ वाक्यभेदापत्तेर्गुणफलान्वयानुप-पत्तिरित्याशङ्काशेषस्याग्निहोत्रविध्यन्तातिदेशोक्तः । प्रागनुत्थानात्त-न्निरासार्थं यस्मादेव चेत्यादिभाष्यदोषं विनाप्यधिकरणपर्यवसानो-पपत्तेस्ततः प्रागस्मिन्नधिकरणे ऽभिधानं युक्तमित्याशयः । यद्यपि च संस्थाधिकरणे सामानविध्ये निरस्ते कुतस्तर्हीति कर्त्तव्यताप्राप्ति-रित्यपेक्षायामाश्रयगतेतिकर्त्तव्यतानिर्देशो वक्ष्यते तथापीह गुणफ-लान्वयनिर्वाहार्थं वक्तव्य एवेति प्रयोजनभेदेनापौनरुक्त्यसूचनार्थं संस्थाधिकरणाविषयत्वोक्तिः । यद्वा संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नित्य-धर्मान्वयानुपपत्तेः सामानविध्यायोगाद्विकारताप्यर्दा एवधर्मप्राहितेति विकारशब्देनान्यदीयधर्मग्राहित्वे ऽभिहिते कस्यासौ विकार इत्यपे-क्षिते स नित्यस्येति मूलावयवेन नित्यस्याश्रयस्योक्त्यादिः काम्यो गुणो विकार इति नित्यत्वमात्रेणाश्रयस्य नित्यधर्मान्वयाविरोधादित्येवं विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वादिति संस्थाधिकरणसि-द्धान्तसूत्रस्य व्याख्यान्तरसूचनार्थः । आश्रयधर्मातिदेशस्य वक्त-व्यमुक्त्वा तदभिधानार्थस्यान्वयेति भाष्यस्य किं केन कथं भाव्ये

५५३।१ ऽव्यतिरिक्ताश्रयापेक्षावादिव्याख्यां दूषणायोपन्यस्यति * तत्रे-ति * दूषयति * तस्येति * स्वमतेन षष्ठीसमासार्थेन व्याचष्टे * भव इति * प्रश्ने कुत इति भाष्यं नासौ साध्यस्य भवतीति सा-धनेन सम्बन्ध्यत इत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतधात्वर्था-न्वयद्वारा साधनभूतस्य गुणस्येतिकर्त्तव्यतान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वा-द् गुणस्य साक्षादितिकर्त्तव्यतान्वयायोग्यत्वावगतेः कर्त्तव्यताविशेष-त्वार्थेतिकर्त्तव्यतायाः कर्त्तव्यतापरपर्यायानुष्ठेयरूपेण धात्वर्थेनैवा-न्वययोग्यत्वप्रतीतेः । सिद्धरूपस्य गुणस्येति कर्त्तव्यतान्वयो न स-म्भवतीत्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे *कुत इति* करणत्वमयुक्तत्वादि-तिकर्त्तव्यतान्वयस्य साक्षात्करणत्वाभावाद् गुणस्य साक्षादितिक-र्त्तव्यतान्वये ऽपि धात्वर्थद्वारा करणत्वेन तद्वारेतिकर्त्तव्यतान्व-याविरोधात्कर्त्तव्यताविशेषत्वोक्तेश्चानुष्ठेयपर्यायत्वं धात्वर्थस्यानु-ष्ठेयत्वेनेति कर्त्तव्यतां प्रति प्रयोजकत्वापत्तेरपूर्वप्रयुक्तयुक्तिवाध-प्रसङ्गाद् भाव्यान्वयिपर्यायत्वापत्तेर्गुणस्यापि करणत्वेन भाव्यक-

लापूर्वान्वयाविशेषाद्धात्वर्थवदितिकर्त्तव्यतान्वयो युक्त एवेत्याशय. । फलसाधनस्येत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * फलेति * गुणस्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षित्वे ऽप्यग्निहोत्रगतायाः कथमप्राप्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं यस्याश्चेति भाष्यं सन्निधानशब्दस्य प्रकरणे स्थाने वा प्रसिद्धेस्ताभ्यां चेतिकर्त्तव्यताप्राप्तौ संख्याधिकरणनिराकरिष्यमाणसामानविध्यापत्तेरतिदेशहेतुचोदनालिङ्गोक्तिविरोधापत्तेश्चायुक्तामित्याक्षिपति * अस्याश्चेति * चोदनालिङ्गस्यापि प्रकृतविशेषसान्निधानेनैवातिदेशहेतुत्वादतिदेशहेतुत्वेनैवेह सन्निध्युक्तिर्न सामानविध्यमापादयति। जुहोतेस्तु नारिष्टादिसाधारण्येन चोदनालिङ्गत्वायोगादभ्युच्चयहेतुत्वेनोपन्यास इत्याशयेन समाधत्ते *तद्वति* स्वातन्त्र्येणेतिकर्त्तव्यतासन्निधाने समानविध्यापत्तेस्तन्निरासार्थं होमद्वारत्वे ऽभिहिते होमस्यैव कथं सन्निधिरित्यपेक्षायाम् *आश्रयतयेत्युक्तम् * अन्यतिदेशस्य प्रकृतिविशेषमात्रसमानासिद्धेराश्रयत्वेनाग्निहोत्रस्य सन्निधानादिति वाच्यमितिकर्त्तव्यतासन्निध्युक्तिस्त्वनर्थिकेत्याशङ्क्याग्निहोत्रार्थमेवानुष्ठितायाः प्रसङ्गात्तन्त्रमध्यपतितं दध्यपि प्रत्युपकारसूचनायेतिकर्त्तव्यतासन्निध्युक्तिरिति सूचनाय * उपकारेत्युक्तम् * दध्नः करणत्वनिष्पाद्यलक्षणोपकारप्रदानं यथा स्वफलसिद्ध्यर्थमेवानुष्ठितेन होमेन प्रसङ्गात् क्रियते तथेतिकर्त्तव्यतयापि होमसन्निधापितया प्रसङ्गादुपकारः क्रियतइति प्रकारवाचिना क्रमशब्देनोक्तं चोदनालिङ्गस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्वं चशब्देनोक्तं जुहोतेर्वा नारिष्टादिसाधारण्याच्चोदनालिङ्गत्वात् प्राग्पि तदर्थस्य प्रत्यभिज्ञायमानस्याग्निहोत्रस्यसाधारण्याच्चोदनालिङ्गताभिप्रेता। नन्वग्निहोत्रस्य स्वयं फलवत्त्वेन गुणं प्रत्याश्रयत्वानर्हत्वादनेनैव वाक्येनाश्रयत्वयोग्यहोमान्तरविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं यस्मादेव चेति भाष्यमप्राप्तत्वात्प्रयोजनाभावाच्चानुवादानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यस्मादेव चेति * प्रकरणात्प्राप्तिश्चोदनालिङ्गत्वं च प्रयोजनमित्यर्थः । न विद्यते विधायको ऽस्येति बहुव्रीह्यर्थव्याख्याना * वास्येत्युक्तम् * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतेन प्रत्ययेनाश्रयत्वाविधाने ऽप्युत्पत्तिफलान्वयस्याकरणिकाद्विध्यन्तरादाश्रयत्वाप्राप्तेर्विधिं च विना प्रकरणागते ऽप्याश्रयान्वये पुरुषस्याप्रवृत्तेरवश्यकल्प्यानुमानिकाश्रयविधायिप्रत्ययसद्भावाद्विधायकप्रत्ययराहित्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्योत्पत्तिफलान्वयविषयस्यैव विधायकाभावो विवक्षितो नाश्रयत्वविषयस्य इति परिसंख्यारूपेण सूचयितुमुत्पत्तेः फलं वा * प्रतीत्युक्तम् * न चेति भाष्यं गुणका-

मवाक्यस्य कर्मोत्पत्तिवाक्यानन्वयात्तत्प्राप्तकर्मानुवादकत्वं न स-
म्भवतीत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * केनेति * उभयाकाङ्क्षालक्षणा-
न्वयाभावे ऽपि गुणकामस्याश्रयभूतकर्मोत्पत्त्यपेक्षत्वादुत्पत्तिवा-
क्यान्वयो ऽस्तीत्याशयः । परिसंख्यासूचनार्थं गुणकामवाक्यस्य
कर्मफलान्वयाविधायित्वे प्रागुक्ते ऽपि फलवाक्यान्वयाभावेन त-
त्प्राप्तकर्मानुवादस्यानाशङ्क्यत्वात्फलं प्रति वा विधायकं वाक्यं ना-
स्तीति व्याख्या न कृता । ननु गुणकामवाक्ये फलवाक्यप्राप्तहोमानु-
वादसिद्ध्यर्थं नान्यद्धोमस्य फलविधायकं वाक्यं नास्तीत्यथवाच्ये
ऽपि होमस्य फलापेक्षत्वात्तस्यैवैन्द्रियं फलं भविष्यतीत्याशङ्कानि-
रासायास्य भाष्यस्यैषो ऽर्थः कैश्चिद् कृतः स किमित्युपेक्षित इत्या-
शङ्कोपन्यासपूर्वं तद्व्याख्यां दूषयति * के चिदिति * होमस्यावि-
धेयत्वे विहिते फलविध्याशङ्कानुत्थानादप्रस्तुतोपन्यासापत्तिरि-
त्याशयः। तस्मादित्याशङ्काशेषनिरासोपसंहारभाष्यं भिन्नवाक्यत-
या भासमानमेकवाक्यतया व्याचष्टे* तस्मादिति * अग्निहोत्रवाक्य-
प्राप्तकर्मानुवादित्वेनैन्द्रियवाक्यस्य कर्मान्तराविधायित्वाभावाच्च गु-
णफलान्वयविधायित्वानुपपत्तिरिति भाष्यार्थे दर्शिते जुहोतेः प्रय-
त्नानुग्रहार्थत्वपचोदनालिङ्गत्ववत्प्राश्रयैलिङ्गत्वमपि फलमनुवाद्य-
र्थत्वाय सूचयितुं गुणफलात्मककारकान्वयस्य क्रियात्मकभा-
वनाद्वारत्वाद् गुणस्य भावनावच्छेदकतया धात्वर्थद्वारत्वाद्धोमस्या-
नुग्राहकतोक्ता गुणधात्वर्थयोः साध्यसाधनान्वयस्य वा फलसाध-
नतेति पक्षान्तरोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * येन
कारणेन दध्नः फलमुक्तं तेनैव सम्बन्धादित्युक्ते किं तत्कारणमित्य-
पेक्षिते विवक्षितशब्दोक्तं दधिशब्दोपप्रमादपाठत्वे कारणमुक्त्वा दध्न

५५४।१

एव तर्हि फलं युक्तमित्याशङ्क्य * केवलायेत्युक्तम् * अस्मिन्पक्षे
वाक्यभेदं शङ्कते * अत त्विति * अत्र पक्षे ऽनेनैव वाक्येन द-
धिहोमान्वयविधानात्तस्य फलान्वयविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादि-
त्युक्ते प्रकरणाद्धोमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * दधिफलसम्बन्धे
वेत्युक्तम् * गुणस्य फलान्वयोत्तरकालं तदन्यथानुपपत्त्या सामा-
न्यतो धात्वर्थान्वये ऽवगते तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणाद्धोमाख्यो वि-
शेषो लभ्यते नान्यथेत्याशयः । दध्ना जुहोतीति वाक्यात्तर्हि
होमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * पूर्वोक्तेनेत्युक्तम् * गुणादीनां
त्वसम्बन्धादिति वार्तिकोक्तेन न्यायेनैन्द्रियवाक्यस्य दधिहोमान्व-
यकारियाक्यैकवाक्यत्वाभावादैन्द्रियवाक्ये तत्कारितहोमान्वयग्र-
हणमित्याशय. । तस्माद्वायैवैन्द्रियवाक्यव्याख्या युक्तेत्याह * अत

इति * अत्रैव समाप्तिभाष्यानुगुण्यमाह * तथा चेति * का त-र्हेय चेति भाष्यस्य गतिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * युक्तिशून्योत्प्रे-क्षाविकल्पः एवं तु समस्तभाष्यभङ्गापत्तेराद्यपक्षोपसंहारैकवाक्य-त्वेन व्याचष्टे * अन्ये त्विति * उपसंहारे दधिशब्दस्य विवक्षित-त्वादिति हेतूक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य * सोपपत्तिकइत्युक्तम् * सम्ब-न्धशब्देन विशेषणप्रधानेन सम्बन्धोपसर्जनदधिनिर्देशात्समस्तभा-ष्यैकवाक्यत्वाविरोध इत्याशयः भाष्यस्येति करणव्याख्यानायेति शब्दः स्वमतोपपादनाय वाक्यभेददूषणपरिहारं प्रतिजानाति * वा-क्येति * प्रश्नपूर्वं परिहरति * कथमिति * तृतीयोक्तस्य करण-त्वस्येन्द्रियभावनाद्देशेन विधानात्तस्य च क्रियासम्बन्धिरूपत्वाद्-र्थापत्त्या प्रतिसम्बन्धिरूपक्रियाप्रतीतेः सम्बन्धावगममात्र वाक्यभेद इत्याशयः। क्रियात्मकभावनावच्छेदकधात्वर्थविशेषानिर्धारणं मात्र-शब्देनोक्तम्। ननु वाक्यभेदाभावे ऽपि श्रुतस्य दध्नो विधेयत्वसम्भवे गम्यमानस्य सम्बन्धस्य विधेयत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * श-क्तीति * करणशक्तिरेव क्रियाकारकरूपार्थद्वयाधीननिरूपणत्वा-त्सम्बन्धशब्देनोपचरितेत्याशयः। नन्वेवमपि करणत्ववद्दध्नो ऽपि विधेयत्वात्तस्य च धर्मित्वेन प्राधान्यात्करणत्वविशिष्टस्य दध्नः फ-लहेतुत्वं युक्तं न दधिविशिष्टस्य करणत्वस्येत्याशङ्क्याहेतीति शाब्दे व्यवहारे शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्सम्बन्धस्यैव विभ-क्त्युक्तत्वेन प्रत्ययार्थतया शब्दतः प्राधान्यात्फलहेतुता युक्तेत्याश-यः। नन्वेवमपि होमाख्यधात्वर्थविशेषानवच्छिन्नक्रियामात्रसम्ब-न्धस्य फलसाधनत्वविधौ धात्वर्थविशेषानपेक्षणाद्धोमावच्छिन्नक्रि-यासम्बन्धस्य तु विधौ प्रकरणालोचनात्प्रागेव होमलाभाभ्युपग-मापत्तेरुभयथापि प्रकरणाद्धोमलाभोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्र त्विति * यथा वैश्वदेवीशब्देनैव सन्निहितस्य द्रव्यविशेषस्य दे-वतान्वये ऽभिहिते ऽप्यामिक्षाशब्दो विशेष्यान्वयार्थस्तथेहापि धा-त्वर्थविशेषानवच्छिन्नायां भावनायां दध्नः करणत्वायोगाद्वाक्यभे-दापत्तेश्च वाक्योपात्तेन जुहोतिनेदन्तया धात्वर्थविशेषानुपनयनाच्च प्रकरणाद्धात्वर्थविशेषो लभ्यते तदवच्छिन्नायां भावनायां करण-सद्दधिफलसाधनमिति प्रकरणलभ्यधात्वर्थविशेषावच्छिन्नया क्रि-यया सह दध्याख्यकारकसम्बन्धस्य फलान्वये वाक्येनावगते को ऽसौ क्रियात्मकभावनावच्छेदको धात्वर्थविशेषः प्रकरणलभ्य इति निर्द्धारणापेक्षायां प्रकरणाद्विशेषनिर्द्धारणेत्यर्थः। प्राकरणिकहोम-लाभोक्तेर्भाष्योपपादने प्रयोजनमाह * तेनेति * ननु दध्नेन्द्रियं

भावयेदिति फलभावनायां दध्नः करणत्वाभिधानाद्धोमभावनां प्रति करणत्वानवगतेः फलभावनाकरणत्वलक्षणस्यैव तु क्रियाकारकान्वयस्य फलहेतुत्वाभ्युपगमे कर्मफलान्वये ऽपि फलभावनाकरणाभूताद्धोमात्फलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्क्रियाकारकान्वयस्य फले विधापत्तेरन्यतरप्राप्तौ च सम्बन्धविधेर्जाघन्याधिकरणे निषेत्स्यमानत्वाद्धोमप्राप्तौ दधिहोमसम्बन्धविध्यनुपपत्तेरप्राप्तौ वा होमस्यापि विध्यापत्तेरयुक्तमिदं पक्षान्तरमित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * समस्तभाष्यसमर्थनायायुक्तमपि पक्षान्तरं प्रौढ्योपपादितमित्याशयः । समाप्तिभाष्यं कथं तर्हि समर्थनीयमित्याशङ्क्य द्वेधा समर्थ्यते * समासीति * विशेषणभूतसम्बन्धप्रधानो ऽयं निर्देश इत्याशयः । ननु कारकाणामन्योन्यान्वयायोगाद् गुणस्य साक्षात्फले विध्यनुपपत्तेर्भावनायां विधेयत्वात्प्राप्तायां च तस्यां फलान्वये गुणान्वये च शास्यमाने सकृदुच्चरितस्य वाक्यस्यानेकार्थपरत्वायोगादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं गुणफलान्वितापूर्वभावनाविध्यभ्युपगमे ऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्य * नन्विति * पदद्वयान्वयव्यापारस्य पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यत्वेनैकार्थवाच्यनेकपदकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनलक्षणगौरवात्तत्पादकत्वादनेकार्थविशिष्टैकभावनाविधायकस्य विधिप्रत्ययस्य नैकविधिकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनाद् गौरवं वाच्यं तथेह फलान्वयस्याविधेयत्वात्प्राप्तत्वाशयेन प्रतिज्ञाहेतुप्रदर्शनपूर्वं परिहरति * नैव इति * श्लोकं व्याचष्टे * बहवो ऽपीति * फलभावनायां प्रवृत्तेर्विध्यनपेक्षत्वोपपादनार्थम् * यो हीत्युक्तम् * ननु भावनात्वे ऽपि विधित्वे गुणार्थत्वाद्विधेर्भावनायामतात्पर्याद्विधेयस्य च गुणस्य करणत्वात्क्रियात्मकभावनाकाङ्क्षत्वे ऽपि प्रकृतस्वर्गफलकभावनान्वयार्थेराकाङ्क्षयोपपत्तेर्भाव्यानाकाङ्क्षत्वाद्नुवादायाश्च भावनाया भाव्येन विशेषणमशक्यत्वाद्भावनामात्रानुवादेन दधिविध्यापत्तेरिन्द्रियविशिष्टभावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य दधिविशिष्टायां भावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य दधिविशिष्टायां भावनायां विधेस्तात्पर्यं वक्तुम् *भावना विधत्त इत्युक्तम्* विधिमात्रार्थस्यापि प्रत्ययस्य स्वार्थमिव फलोद्देशप्रवृत्त्यनुमोदकत्वाभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तेर्नैकस्य प्रत्ययस्य विध्यनुवादार्थत्वविरोध । ननु गुणकर्मसु भावनाविध्यभ्युपगमे विहितविध्ययोगाद्भावनाभेदः स्याद्विधेयायाश्च भावनायाः करणाकाङ्क्षायां प्रत्यासत्तेर्धात्वर्थस्यैव करणत्वात्र गुणात्फलं स्यादित्याशङ्क्याद्वय निरस्यन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रा-

५५।१

स्यां भावनायां गुणफलयोर्द्वयोरन्वयायोगादन्यतरानर्थक्यापत्ते-र्भावनान्तरविध्यभ्युपगमे ऽपि धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्क-रणत्वानुपपत्तेर्गुणस्यैव करणत्वमविधेयत्वादेव च धात्वर्थस्याभे-दात्तस्यैव चेह कर्मशब्देनोक्तत्वादकर्मान्तरता युक्तेत्याशयः।

॥ वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयापवादार्थत्वेन धात्वर्थाभेदा-पवादार्थत्वेन चानन्तरसङ्गतिमाह * इदानीमिति * रेवतीवाक्यस्यैव विचार्यत्वादग्निष्टुद्वाक्योदाहरणानर्थक्यमाशङ्क्याह * तत्रेति * गु-णफलान्वयस्य कर्मान्तरत्वस्य च पूर्वकर्मापेक्षत्वाद्विचार्यप्रतियोगि-कर्मविधायित्वेनाग्निष्टुद्वाक्यस्यापि विचारविषयतास्तीत्याशयः। वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तौ पक्षद्वये ऽपि वाक्यभेदापत्तेस्त-त्परिहारार्थं भाष्यानुदाहृतमपि वारवन्तीयवाक्यमुदाहृतम् * त-त्रेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रापीति * पूर्वपक्षवचन-व्यक्तिः क्लिष्टत्वसूचनार्थं पश्चादुक्ता पूर्वपक्षभाष्यं संक्षिप्य व्या-चष्टे * किमिति * विदितस्येति भाष्योक्तो धात्वर्थानुवादः पशु-काम एवं कुर्वीतेत्यादिभाष्योक्तश्च फलस्य कर्मसमभिव्याहारनिरा-सेन गुणसमभिव्याहारः समस्तशब्देन व्याख्यातः। एतदेवोपपादय-ति * तथा हीति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयविधानात्तस्य च फलान्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * रेवतीति * पृ-थक्छ्रुतिः श्रवणमस्येति विग्रहः। शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे * यस्त्विति * उत्पत्तिशब्देनोत्पत्तिफलत्वाल्लक्षणया रेवतीवारवन्ती-ययोः सम्बन्धापादिका रेवत्याधारवारवन्तीयक्रियोक्ता तेन रेव-तीषु वारवन्तीयं कुर्यात्तेन च पशून् कुर्यादित्यावृत्तिः स्यादित्याश-ङ्कार्थः क्त्वाप्रत्ययेन विधायकस्मृतेनापि धातुवाच्याया· क्रियायाः पू-र्वकालत्वोक्तेस्तस्याश्चाप्राप्तत्वेनानुष्ठानं विना पूर्वकालत्वायोगाद्वि-धिफलानुष्ठानाक्षेपसिद्धेर्न विधिप्रत्ययावृत्तिरित्युत्तरार्थः। नन्वेवम-प्यग्निष्टुति वारवन्तीयस्य प्राप्तत्वाद्रेवतीषु विधिसंक्रान्तेस्तास्वा-मेव फलहेतुत्वापत्तेर्वारवन्तीये पशवः फलमिति भाष्यमयुक्तमि-त्याशङ्क्याह * तत्रापीति * गुणफलान्वयविचारे तेनेति सर्वना-म्नो गुणपरामर्शित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्राधान्यनिर्दिष्टपरा-मर्शित्वाद्रेवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशून्कुर्यादिति वाक्यार्थप्रती-तेर्वारवन्तीयस्य क्रत्वर्थत्वेन प्राप्तस्यापि दधिवत्फलं प्रति विधियु-

५५६।१

क इत्याशयः। यागवद्वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वाद्विधिर्न सम्भवतीत्याशङ्कां गुणोपादानवशेन यागाद्विधायकोच्चारणं न प्राप्तिमात्रेण रेवतीनां च करणीभूतगुणपरामर्शिनेतच्छब्देन विलिङ्गसंख्यात्वाद्नुपादानाशक्तेर्न वारवन्तीयाद्विधायकोच्चारणावगतिरित्याशयेन निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * गुणेति * नन्ववगतप्राधान्यस्यान्यार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य धात्वर्थस्थानीयशब्देनेप्सिततमत्वाभावे ऽप्यनीप्सितकर्मत्वेन प्राधान्योपचार इत्युक्ते तथापि कर्मत्वेनोक्तस्य कथं करणतेत्याशङ्क्य करोतिवाच्यां भावनां प्रति कर्मत्वे ऽप्यात्वर्थं प्रति करणत्वाविरोधं करोत्यभिहितामित्यनेनोक्तः दधिहोमसम्बन्धो वाक्येन विधीयते इति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेनेहापि रेवतीष्विति सप्तमीश्रुतेरधिकरणभूताभ्यो रेवतीभ्यः फलमित्यवगमाद्धिकरणत्वाक्षिप्तस्य चाधाराधेयसम्बन्धस्य विभक्त्यन्तर्गतत्वेन प्रत्ययार्थतया प्राधान्याच्छ्रुत्या फले विधिप्रतीतेरेतेनेत्येकवचनान्तेन च सर्वनाम्नो परामर्शोपपत्तेर्यज्ञायज्ञीयेत्येतेन रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धेनेति वचनव्यक्त्यभ्युपगमे तु सम्बन्धादेव फलमित्याह * अथ वेति * नन्वन्येषामपि वाक्यभेदानां सिद्धान्ते वक्ष्यमाणानां कः परिहारः पूर्वपक्षिणो ऽभिमत इत्याशङ्क्याह * एवं च सतीति * एतच्छब्दार्थस्य रेवत्यन्वयविषयत्वेनाप्राप्तस्या ऽप्येकविंशनित्यमग्निष्टोमसाम कुर्यादतो वारवन्तीयवाक्यसहिताद्वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविषयत्वेन प्राप्तस्यादिशब्देनानुवादः सूचितः। सिद्धान्तप्र-

 तीतिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याह * कर्मान्तरेति * अत्यार्थविधौ च सर्वपदार्थान्वयसम्भवे पदार्थविधिर्न लभ्यतइति प्रतिपादितुमसन्नगौरवलक्षणो ऽपूर्वमुपपादयति * तथेति * पूर्वपक्षे वाक्यभेदपरिहारमुपसंहरति * तेनेति * भाष्यकृता तदेतच्छब्दादीनामनुवादकता कस्मादित्याशङ्क्याह * सर्वे चेति * प्रकृतवाच्येनच्छब्दान्वयेनाभेदोक्त्यर्थमपि चेतिभाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं फलतो व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रकृताश्रयत्वलाभाद्गुणफलान्वयानुपपत्तिं वक्तुं गुणफलान्वयस्य प्रकृताश्रयत्वमात्रापेक्षां दर्शयन् सिद्धान्तमारभते* इतीति *स गुणः फले विधातुं शक्य इति वाच्ये प्रकृताश्रयत्वलाभे गुणफलान्वयायोगपदान्वयगतस्य कर्मसम्बन्धस्यानुवादत्वायोगाद्विध्यापत्तेः प्रकृतयागाधिकस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयाभ्युपगमे ऽपि दुष्परिहरो वाक्यभेद इति सूचयितुं फलभूतयागाभेदोक्तिः। उत्तरार्द्धसूचितमर्थं विवृणोति * इह तावदिति * फले विधीयमानस्य गुणस्या-

श्रयभूतधात्वर्थापेक्षायामेकवाक्योपात्तस्य यागस्याश्रयत्वप्रतीतेस्ता-
दृशस्याप्तत्वेनानुवादायोगाद्विध्यापत्तेर्विध्ययोगाद्यागान्तरत्वं स्यादि-
त्याशयः। स चेति यज्यर्थः परामृष्टः अत्रैव दृष्टान्तमाह * तद्यथेति *
यथेन्द्रियकामवाक्ये ऽन्यत एव दध्नो होमान्वयलाभान्न कर्मान्तर-
ता व्यवसितेति पूर्वानुषङ्गेण योज्यम्। दृष्टान्तं विवृणोति * श्रुतेति *
यद्वा दधिहोमसम्बन्धमात्रे विधीयमानइति ल्यब्लोपे पञ्चमीभङ्गी-
त्यैकग्रन्थतया योज्यमानन्विहाप्याश्रयापेक्षायां प्रकरणान्वयो ल-
प्स्यत इत्याशङ्क्याह * शक्नोति हीति * साम्नो यागनिष्पत्त्यशक्ता-
वपि देवतानां याज्यानुवाक्याद्देवतोद्देशद्वारा निष्पादकत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्कामभिप्रेत्याग्नेया ग्रहा भवन्तीति सर्वाभ्यासेष्वाग्नेयत्वाद्य
श्रुतेरैन्द्रीणामृचां साधनत्वायोगात्तन्निराकर्तुं यस्यामपि सप्तम्या सा-
माधारत्वश्रुतेर्यागसाधनत्वाशङ्कैव नोत्तिष्ठतीत्येवं निराकर्तुम् *रे-
वतीगुणकमित्युक्तम् * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * सा-
क्षाद्यागसाधनान्तरपरिसंख्यार्थं फलंग्रहणम् देवताभिधानार्थगक्ष-
राभिव्यक्तिद्वारापि स्तोत्रसाधनस्य यागसाधनस्य यज्ञकर्मणी-
यकश्रुत्यविधिविरोधाम्नानास्वरसमाहारात्मकस्य साम्नो न स-
म्भवतीति सूचयितुम् * साम्नेत्युक्तम् * स्तत्सम्बन्धानुवादित्वा-
दित्यनेन सूचितमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि स्तो-
त्रस्याश्रयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्विय-
ति * नन्वयान्तरप्रकरणात्प्रयाणस्य गोदोहनाश्रयत्ववदिहापि
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टोमस्तोत्रान्तरप्रकरणान्तः
पातकल्पतयाग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वमभ्युपगमिष्याम इत्याशङ्क्य * ५५८।२
आतिदेशिकत्वादित्युक्तम् * उत्पत्त्यैव प्रकरणाभिव्यक्तेर्विकृ-
तावुत्पत्त्यभावान्न स्तोत्राणां प्रकरणं सम्भवतीत्याशयः। वारवन्तीय-
स्याश्रयालाभं वृद्धवाक्येन द्रढयति * आह चेति * ननु पद्यादि-
स्वरसमाहाररूपाया गीतेः सिद्धरूपायाः फलसाधनत्वेन विधीयमा-
नाया निर्व्यापारायाः साधनत्वायोगात्साध्यभूतव्यापारापेक्षायां प्र-
करणाद्यागसाधनत्वस्यावगतस्य साक्षादसम्भवे ऽपि तदङ्गस्तोत्र-
द्वारोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्क्यते * अथेति * वार-
वन्तीयस्य यागानङ्गत्वादाङ्गाङ्गभूते स्तोत्रे ऽवतारो न सम्भवतीति
परिहर्तुं यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदङ्गो ऽपि स्थित उ-
पकरोतीत्येवं फलवत्त्वौदुम्बराधिकरणवार्त्तिकोक्तमङ्गावतारन्या-
यस्याङ्गमात्रविषयत्वं स्मारयति * तादिति * एतदेवाङ्गावतारन्या-
योदाहरणं सत्तदवारत्निवे वाजपेयाङ्गत्वं दर्शयन्नुपपादयति * स-

सद्शेति * वाजपेयोपकारित्वं विना तदङ्गत्वायोगाद्वाजपेयस्य च साक्षात्परिमाणेनोपकारासम्भवाद्यथा वाजपेयस्योपकर्त्तुं शक्नोति सप्तदशारत्नित्वं तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानाद्वाजपेयाङ्गपशुयागाङ्गयूपाङ्गत्वद्वारोपकरोतीत्यवधार्यतइत्यर्थः । इदं पुनरित्यनेनोत्तरा॰मुपपादितं वारवन्तीयस्य क्रियानङ्गत्वं वक्तुमनङ्गभूताया अपि क्रियाया वारवन्तीयस्य करणत्वोपजननेनोपकारित्वाद् गुणभूतत्वोक्ता। ननु वारवन्तीयस्य क्रियां प्रत्यनङ्गत्वे ऽपि फलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या साधनत्वावगमात्साक्षात्साधनत्वायोगे ऽपि स्तोत्रद्वारा कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य योग्यतानपेक्षेणाकाङ्क्षामात्रेण साध्यक्रियान्वयायोग वक्तुमपेक्ष्यमाणं केवलं न तु सप्तदशारत्निवद्यो * यमानामित्युक्तम् * अङ्गत्वं चपरम्परयाप्युपकारित्वमात्रेण युक्तमाश्रयापेक्षायास्तु निर्व्यापारस्य कारकत्वानुपपत्तेर्व्यापारवत्त्वसिद्ध्यर्थत्वाद्योग्यतया च क्रियया व्यापारवत्त्वासिद्धेः फलसाधनत्वानुपपादकाव्यवहिताश्रयकल्पना न युक्तेत्याश्रयत्वोक्त्या सूचितम्। अप्रकृतमेव तद्बाश्रयत्वयोग्यं क्रियान्तरं कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य * अधेत्युक्तम् * कर्मान्तराङ्गत्वरूपवाक्यार्थान्तरप्रतिपत्त्यापि वारवन्तीयार्थवत्त्वोपपत्तेः फलान्वयस्यावश्योपादेयत्वाभावाद्नाप्राप्ताश्रयकल्पना युक्तेत्याशयः अन्यथापि चानर्थक्यपरिहारोपपत्तौ नानर्थक्यतदङ्गन्यायो ऽस्तीत्याह * न चेति * फलान्वयवत्कर्मान्तरान्वये प्राकरणिकाश्रयान्वयकल्पनक्लेशाभावात् * सुतरामित्युक्तम् * नन्वावृत्तिसंस्यादेर्गुणस्य प्रकृतकर्मस्वरूपसाधनत्वाभावे ऽपि कर्मसम्बन्धिप्रयोगपरिच्छेदसाधनत्वात्फलान्वयवद्वारवन्तीयस्यापि यागसम्बन्धिस्तोत्रसाधनत्वात्फलान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत्यन्तेति * कर्मसिद्धिं विना प्रयोगपरिच्छेदासिद्धेः प्रयोगपरिच्छेदे साधिते कर्मसाधितमिति बुद्धेर्वैपरीत्यमित्याशय. । नन्वत्यन्तभेदे ऽपि सम्बन्धिसम्बन्धात्पशुयागे ऽनुगृहीते वाजपेयो ऽनुगृहीत इति बुद्धिवत्स्तोत्रे कृते यागः कृत इति बुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * वाजपेयस्येति त्विति * पशुयागविषयो यागशब्दः साध्यसाधनभावलक्षणसम्बन्धाविशेषस्तु न व्यवधाने संभवतीत्याशयः । यथा कथं विधायाध्यवसायात्सम्बन्धानुवादोपपत्तावप्यग्निष्टोमसाम्नस्तोत्रसाधनसामस्यन्वलक्षणस्याग्निष्टोमसामत्वलक्षणस्याग्निष्टोमसामत्वस्याप्रसिद्ध्यानुवादायोगात्कल्पभेदापेक्षा वि-

५५१। ध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याह * यद्यपीति * साभ्यन्तेन प्रसज्यमानैर्व्यवधानैः । अग्निष्टोमसाम्नीति साम-

शब्दः स्तोत्रलक्षणार्थः । एवमेतस्येत्युभयथा अनर्थकं स्यादित्याह * पुनरपि चेति * सन्निधानेनाग्निष्टुद्यागाङ्गाग्निष्टोमस्तोत्रसम्बन्धलाभशङ्कानिरासार्थम् * वाक्येनेत्युक्तम् * एतस्य यदग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं साम तद्रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशून्भावयेदित्यग्निष्टोमसाम्नो ऽग्निष्टुता विशेषणे विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अथैतस्य यत्स्तोत्रसाम तद्रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति पूर्वं वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्धः क्रियते ततः पूर्वयस्य सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेरग्निष्टोमशब्दानर्थक्यात्प्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं विशेषणे यथा वाक्येनाश्रयकल्पने वाक्यभेदस्तथैव स्यादित्याह * तथैवेति * तथैव वाक्यभेदे पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तस्यैवेति विशेषणे यो विशिष्टानुवादलक्षणः स एवेत्यनेकार्थविधिलक्षणादन्यतोक्ता रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य च क्त्वाप्रत्ययेनाक्षेपोपपत्तेः विधायकानावृत्तावप्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थव्यापाराद् गौरवमपरिहार्यमित्याह * अपसामेति * वारवन्तीयस्य फलं प्रति विधेयोपादेयगुणभावाद्रेवतीः प्रत्यनुवाद्योद्देश्यप्रधानभावाद्वैरूप्यं चकारेण सूचितमनन्यगिष्टुत्प्रकरणेनाश्रयान्वयलाभात्तस्मिंश्च वारवन्तीयमग्निष्टोम सामकार्यमिति विधिना वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्धेऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयातिरेकं वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति * ननु क्रत्वर्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रान्वयविधाने ऽपि फलार्थस्य पार्थं तदन्वयसिद्धिरित्याशङ्क्याह * वारवन्तीयं हीति * वारवन्तीयेन साध्यतया क्रत्वपेक्षणाद्ग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव च वारवन्तीयस्य साधनत्वात्कृतोऽच साध्यत्वात्प्रकृतातिक्रमकारणाभावाच्च नान्यगतत्वाशङ्केत्यर्थः । पुरुषार्थस्य वा [2]वाक्येनाग्निष्टोमस्तोत्राश्रयत्वविधाने च प्रकरणलभ्याश्रयानपेक्षणात्स्वतन्त्राग्निष्टोमस्तोत्रप्रयोगाभावे ऽपि क्रत्वन्तरार्थप्रयोज्यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वोपपत्तेरेतच्छब्दानर्थक्यप्रसङ्गं परिहर्त्तुं तेनाश्रयविशेषणे वारवन्तीयस्याश्रयान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदवदाश्रयस्याग्निष्टुद्विशेषणविधिनिमित्तो ऽपि वाक्यभेदः स्यादित्याह * पुनरपि चेति * एतस्य यद्वारवन्तीयं तद्रेवतीषु कृत्वा पशून् भावयेदिति प्रकरणप्राप्तक्रत्वङ्गत्वस्यैव वारवन्तीयस्य रेवत्याधारतया विधीयमानस्य फलान्वयविधानात्तस्य च वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविधिवाक्येनाग्निष्टोमस्तो-

१ एवमेतस्येत्यारभ्यशक्त्यासमिग्यन्तस्य ग्रन्थस्य पाठान्तरं पाकेनेतदारभ्य पठ्यमानमेतत् ज्ञेयम् ।

२ इद पाठान्तरं ।

प्रद्वारैवाग्निष्टुदङ्गन्यायगमाचैतद्वाक्यभेदद्वयापत्तिरित्याशङ्क्याह * एतस्यैवेति * वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयात्प्रागग्निष्टुदन्वये ऽप्याग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्र प्राकृतानामाग्नेयीनां स्तोत्रादिद्वारा क्रत्वन्वये ऽपि द्वारविशेषानपेक्षे क्रत्वन्वयाध्ययणेनोपस्थानान्वयवद्वारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयानपेक्षक्रत्वन्वयमात्रोपलक्षितस्य फलान्वयोपपत्तेः । क्रत्वन्वयप्राग्भाविफलान्वयपक्षवत्पश्चाद्भाविफलान्वयपक्षे ऽपि सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेः द्वितीयवाक्यभेदाभावे चाद्यो वाक्यभेदः स्यादेवेत्यपिशब्दार्थे वाशब्दः स एवेत्येवशब्दोरैकपाठ्ङ्किकारेण व्याख्येयम् । क्रत्वन्वयानुवादपूर्वं च वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयकरणे कृत्वाशब्दस्यातिगौरवं स्यादित्याह * श्रुत्वसामिति' * रेवतीषु वारवन्तीयवाक्येन साग्निष्टोमस्तोत्रगामित्वं स्यात्तद्वाक्यविहिताद्वाक्याभेदात्सामान्यतो दृष्टेन वेति त्रेधा विकल्प्य गुणादीनां त्वसम्बन्धादिति वार्त्तिके गुणाद्विविधवाक्यानामन्योन्यान्वयाभावस्योक्त्वाद्रेवतीवाक्यस्य वारवन्तीयवाक्यैकत्वाभावेनाद्यं तावत्कल्पं दूषयति * नैतदिति * वारवन्तीयरूपैक्ये ऽपि क्रत्वर्थपुरुषार्थरूपेण भेदाद्देवदत्तस्येव युद्धभोजनावस्थयोः स्थानैक्यनियमो नास्तीति द्वितीयं दूषयति * पूर्वेति * पुरुषार्थस्य वारवन्तीयस्यात्मनो व्यापारवत्त्वसिद्ध्यर्थं क्रतुं साधयतो ऽपि क्रत्वङ्गार्थं वैलक्षण्योक्त्या निरस्तम् । ननु वेदस्य तत्स्थानत्वाकल्पकत्वे ऽपि क्रत्वर्थवारवन्तीयवक्रत्वन्तःप्रयोज्यवारवन्तीयत्वात्पुरुषार्थस्यापि सामान्यतो दृष्टेनाग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वकल्पना भविष्यतीति तृतीयं कल्पमाशङ्क्य दूषयति * सामान्यतो दृष्टेति * विशेषणेनाधानाङ्गवारवन्तीयादिव्यभिचारनिवृत्तावपि शब्दैकसमधिगम्येष्वर्थेषु सामान्यतो दृष्टप्रमाणत्वस्य नैवं जातीयकेष्वेतद्भवति दृष्टादृष्टसिद्धिरितीति पूर्वाधिकरणभाष्येणोक्तत्वाच्च सामान्यतो दृष्टेनाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वसिद्धिरित्यर्थः अग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वाभवगतिमेव वृद्धवाक्येनोपपादयति * आह चेति * फलाय विहितं सामवेदमध्ये पाठं स्वरूपज्ञानार्थमपेक्षते न क्रतुकालीनमग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने पाठं वारवन्तीयरूपमात्रविधानेनाग्निष्टोमस्तोत्रान्वयनैरपेक्ष्यलक्षणस्वातन्त्र्यावगमादित्यर्थः । नन्वप्यादीनां फले विधीयमानानां ज्योतिष्टोममाश्रयतां वाक्यान्तरवचनेनान्ते निवेशवद्वारवन्तीयस्याप्याश्रयभूते ऽग्निष्टुत्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने विधानात्तत्रैव निवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति * स्था-

१ इदं पाठान्तरमिवप्रारभ्यैतावत्पर्यन्त, पन्य पुनरुक्तः प्रतिभाति ।

नान्तरादर्शनेनोक्थ्यादीनामन्यत्र निवेशो नाश्रये तत्स्थानत्वदर्शनमा-
त्रादित्याशयः। प्रकृतातिक्रमकारणाभावादिति यदुक्तं तदपि दूषयति
* यदि चेति * शङ्कादूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु ५६०।२
पुरुषार्थस्यापि वारवन्तीयस्य प्रसङ्गेन क्रतुसाधनत्वात्क्रत्वर्थवारव-
न्तीयधर्मलाभो भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यथाभ्युदिते-
ष्टयामिज्यार्थयोरपि दधिपयसोस्तण्डुलैः सह श्रपणविधानेन प्रास-
ङ्गिकतण्डुलश्रपणरूपप्रतीनौ कार्यसाधनत्वात्प्रणीताधर्मलाभ इति
भावमिकदृष्टान्तार्थः। ग्रहणप्रणयनादीनां प्रणीताद्यङ्गत्वात्कार्यप्रयुक्त-
त्वाच्चाङ्गानां प्रणीताकार्यश्रपणापूर्वोपकारित्वावगतेरनङ्गास्थितानाम-
पि चोपकारित्वस्थितत्वमात्रेणोपकारित्वोपपत्तेः श्रपणोपकारिणोर्दधि-
पयसोः स्थितानां श्रपणापूर्वोपकारित्वात् प्रणीताकार्यापन्नयोर्दधि-
पयसोर्युक्तं करणमग्निष्टोमसामत्वस्य तु क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वा-
दनङ्गस्य चानतिदेश्यत्वात्क्रत्वर्थवारवन्तीयकार्यापन्ने ऽपि पुरुषार्थ-
रूपवारवन्तीये ऽतिदेशानुपपत्तेनानुष्ठानं युक्तमिति वैषम्यमाह * त-
त्रैवेति * क्रत्वर्थवारवन्तीयाङ्गताग्निष्टोमसामत्वस्यानाशङ्क्यैवास्य-
र्थान्तरन्यासेनाह * प्रकरणेति * फलार्थेन वारवन्तीयेन प्रकृता-
ग्निष्टुद्ग्रहणे सति वारवन्तीयस्याग्निसाधनत्वे ऽग्निष्टोमसामत्वस्य द्वा-
रत्वेनोपकारित्वात्पुरुषार्थं वारवन्तीयं प्रति गुणत्वं शङ्क्येत क्रत्वर्थं
तु प्रतिगुणत्वमाशङ्कितुमप्यशक्यत्वादाशयः। साक्षाच्च साम्नो यागसा-
धनत्वाशक्तेरग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा यागसाधनत्वं यागसाधनत्वाच्चा-
ग्निष्टोमस्तोत्रान्वय इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रकृताग्निष्टुद्ग्रहणस्यैवाभि-
त्रत्वात्पुरुषार्थमपि प्रति गुणत्वं नास्तीति* तदेव स्थित्वनेनोक्तम् *
कदा चिदर्थसिद्धमितिवाच्ये * मृदूक्त्याद्यापीत्युक्तम् * नन्व-
ग्निष्टोमसामत्वस्य क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वे ऽपि प्राकृताग्निष्टोम-
साम यज्ञायज्ञीयधर्माणां कार्यापत्त्या वारवन्तीयाङ्गत्वात्पुरुषार्थे ऽपि
वारवन्तीये प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वात् प्राप्ते ऽग्निष्टोमसामधर्मक-
त्वात् गुणावृत्त्याग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तेर्न वाक्यभेदो भविष्य-
तीत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेनैव निरस्यन्नाह * यदि स्थिति * पुरु-
षार्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामशब्दवाच्याग्निष्टोमस्तोत्रसम्ब-
न्धावगमे सत्यग्निष्टोमसामभूतक्रत्वर्थवारवन्तीयधर्माणां पुरुषार्थे
वारवन्तीये दधिपयसोरिव प्रणीताधर्माणां प्राप्तिः स्यात्तदनवगमा-
त्तु क्रतुसाधनसामत्वमात्रेण सामान्तरेष्विवाग्निष्टोमसामधर्माप्राप्तेः
कार्यप्रयुक्तत्वाच्च धर्माणां वारवन्तीयत्वमात्रेणाधानाद्यङ्गवारवन्तीय
इव प्राप्त्ययोगाच्च गुणावृत्त्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्या-

शयः । अतः प्रासङ्गिककतुसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामत्वलाभादपि वाक्यभेदपरिहारो न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति *. अतो गुणफलान्वये वाक्यभेदपरिहाराशक्तेस्तत्परिहारार्थं यागान्तरविधिरेष्टव्य इत्याह * इतीति * ननु यागान्तरविधावप्राप्तानेकार्थविशिष्टयागविधानाद् गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह *तथा सति हीति * साद्यस्काः साहस्रा इति चैकेन शब्देन युगपदुपादानलक्षणसङ्घत्वनिकायवतामग्निष्टुदादीनामेकाहानां निकायित्वावान्तरसामान्येन सुसदृशत्वात्पूर्वस्याग्निष्टुतो विध्यन्तो रेवत्यादियागेषु उत्तरेषु प्रवर्त्तते इत्यष्टमे निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्तदीयधर्मप्राप्तेरित्यर्थः । बहुप्राप्तिमेव विवृणोति * पञ्चशब्दत्वाच्चदिति*अतः कृत्वाशब्दाक्षिप्तार्थविशिष्टयागमात्रविधानाल्लाघवमित्युपसंहरति * कृत्वाशब्देति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्याग्निष्टोमस्तोत्रक्रियाविशेषणत्वात्तस्याश्चेहाविधेयत्वात् न विशिष्टविधिः सम्भवतीत्याशङ्कते * न त्विति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * अग्निष्टोमस्तोत्रस्याविधेयत्वात्तद्विशेषणत्वेन रेवतीवारवन्तीयान्वयानपेक्षे ऽपि कृत्वाशब्दोक्तायाः अग्निष्टोमस्तोत्रभावनायाः स्वरूपेण प्राप्ताया अपि रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येन विधेयत्वात्तद्विशेषणत्वस्यैवाक्षेपोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसङ्गाद्विशिष्टविधिः सम्भवतीति परिहरति * नैव इति * करोत्यर्थमिति वाच्ये करोत्यर्थस्याकारकत्वात्क्रियारूपभावनान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं धातुसम्बन्धाधिकारविहितक्त्वाप्रत्ययसामर्थ्यात्क्रिययाप्यन्वयः प्रतीतेः क्रियाकारकलक्षणान्वयायोगे ऽपि च समानकर्तृकत्वेन पूर्वोत्तरकालत्वेन च विशेषणविशेष्यरूपान्वयोपपत्तिसूचनार्थं क्त्वान्तकरोत्युक्तिः । ननु कृत्वाशब्दोक्तभावनाद्वारा यागभावनया रेवतीवारवन्तीयान्वयग्रहणे ऽप्यग्निष्टोमसाम्ना विशेषणे वाक्यभेदापत्तेरग्निष्टोमस्तोत्रावच्छिन्नैव भावना कृत्वाशब्देनोक्तेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्वारवन्तीयस्य च स्वरूपेणातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयप्राप्तावपि रेवत्याधाररूपेणाप्राप्तेस्तद्रूपविधावग्निष्टोमसामत्वानुवादायोगादग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * नवेनेति * भावनावच्छेदकधात्वर्थान्वयं विना रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य भावनाविशेषणत्वायोगात्साम्नश्च यागसाधनत्वाशक्तेः प्रधानभूतयागाख्यधात्वर्थान्वयायोगाद्रेवतीषु वारवन्तीयं यागसाधनं कृत्वेति यागस्य कृत्वाशब्दोक्तभावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेस्तदवच्छेदकधा-

५६१।१

त्वर्थापेक्षायां वारवन्तीयस्यातिदेशतोऽग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशेषणत्वावगतेर्वारवन्तीयान्वितानां रेवतीनामपि तद्विशेषणत्वावगताद्रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्याशय । आद्य श्लोकं व्याचष्टे * रेवतीति * कृदन्ताक्षेपशब्दयोगेन क्रतोरिति षष्ठ्या कर्तृवाचित्वात्स्वाविशेषणस्यैव क्रतुनाक्षेप इत्यर्थ । द्वितीयं व्याचष्टे * सत्विति * साक्षाद्रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धोपजीवनाशक्तेर्गुणत्वेन चानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वादङ्गेषु तत्सम्बन्धं विक्षेप्तुमारभमाणं क्रतु क्वाङ्गे निक्षेप्तव्य इत्यपेक्षाया वारवन्तीयस्यातिदेशेन विज्ञातस्थानत्वाद्रेवतीरपि तत्स्थाना कल्पयतीत्यत्र वाक्यं ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनतयाविधानेऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयं क्रतुविशेषणमप्यग्निष्टोमस्तोत्रे सकामतीत्यग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषो नास्तीत्यर्थ । एवमद्रव्यदेवतात्मकत्वेन वारवन्तीयस्य यागासिद्धशक्तत्वात्र साक्षात्प्रकृतयागान्वयोऽस्ति अङ्गावतारन्यायाविषयत्वाच्च स्तोत्रद्वारापि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति क्रत्वर्थत्वपक्षे त्वङ्गावतारन्यायविषयत्वादस्तीति वैषम्यमुक्त्वा साम्नः स्वयं क्रियारूपत्वेनाश्रयभूतक्रियान्तरानपेक्षत्वात्पुरुषार्थस्य चाङ्गत्वे मान्वयायोगादिति वक्ष्यमाणादपि कारणात्प्रकृतयागान्वयो नास्तीत्याह * अतश्चेति * परपक्षदूषणवेलायामेवैतदपि कारणं वाच्यं सत्कस्मात्स्वपक्षसमर्थनावसर उक्तमित्याशङ्क्य मन्दत्वप्रत्यूचनार्थेतीव दर्शनाच्चाङ्प्रयोगेण दर्शितं वारवन्तीयस्य गीतिरूपत्वेन क्रियात्वादाश्रयभूतक्रियानपेक्षत्वे सौभरस्यापि वृष्ट्यादिफलार्थस्यानेनैव न्यायेनाश्रयानपेक्षत्वाद्बृह क्रतुप्रयोगापत्ते क्रत्वङ्गभूतस्तोत्राश्रयत्वप्राप्त्यभावेन स्तुवीतेत्यनुवादानुपपत्तिप्रसङ्गात्करणनिर्देशमात्रेण त्वाश्रयापेक्षत्वे यागादेरपि करणत्वाभ्युपगमादाश्रयापेक्षापत्तेर्वारवन्तीयस्यापि च फलभावनाकरणत्वे पशुकामो ह्येतेनेत्येतच्छब्देन परामर्शापत्ते करणत्वनिर्देशेनाश्रयापेक्षत्वस्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गाद्यागादिवच्च सौभरस्यापि फलभावनाकरणत्वमात्रात्करणत्वनिर्देशोपपत्ते । प्रत्युतैकक्रियाकरणस्यान्यकरणत्वानुपपत्ते फलभावनाकरणत्वमात्रात्करणत्वनिर्देशोपपत्तेर्वाच्यत्वादनभिमतैव साम्नः क्रियारूपता प्रौढ्योक्तेति गम्यते षड्जादिस्वरसमूहात्मकत्वेन गीते सिद्धरूपत्वात्तद्रूपस्यापि साम्न क्रियात्वाभावादपि तु कर्मशब्दस्याद्भावो ऽर्थ प्रसिद्धग्रहणत्वाद्विकारो ह्यविशिष्टोऽन्यैरिति मा प्रमिक्रयाश्च क्रियात्वोक्ते सामार्थो य कश्च गीते मस्वरइति श्रुते सामशब्दस्य षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतात्स्वरसमूहवा

चित्त्वावगमात्स्वरशब्दस्य च मारुतस्तूरसि चरन्मद्रं जनयति स्वर-
मित्यादिदर्शनाद्वायवीयसंयोगविभागजनितनादाख्यध्वन्यपरपर्याय-
घोषात्मकशब्दपरत्वावगतेस्तस्य चाकाशगुणत्वप्रसिद्धेः क्रियात्वे च
साम्नो ऽशब्दात्मकत्वेनोच्चारणाध्ययनायोगात्सामान्यधीयतइति
प्रयोगायोगापत्तेर्ध्वनिनादापरपर्यायस्वरात्मकगीतिजनिकायामुच्चार-
णक्रियायामृचं प्रति प्रधानसाम्नो गुणभूतत्वाय संस्कारकर्मत्वव्य-
पदेशसिद्ध्यर्थं गीतित्वमुपचर्य व्याख्यातुं शक्यत्वादुच्चारणक्रिया-
द्वारैव च वक्ष्यमाणाधिकरणस्थाया हिंकारादिप्रति सौरभस्याश्रयत्वो-
पपत्तेरुपपादयितुं शक्यत्वाद्वारवन्तीयस्य च क्रियात्वे तस्यैवाग्निष्टुतो
ऽग्निष्टोमस्य गुणे वारवन्तीये पशवः फलमिति पूर्वपक्षवचनव्यस्त्य-
योगात्सन्देहासम्भवेनाधिकरणारम्भानापत्तेर्न पारमार्थिकी क्रि-
यात्वोक्तिः सप्तमाधिकरणे तु स्वरस्य सामत्वनिरासो न ह्यभिव्यक्ष-
णामभिव्यञ्जको यो ऽनादे स कथतीषु भावयितुं शक्यो यदि भा-
व्येत न कवत्यो ऽभवेयुरिति तत्रत्यभाष्यालोचनयैव गीत्यावयवषड्जा-
दिस्वराभावे ऽप्यक्षराभिव्यक्तिदर्शनेन तेषां स्वानुरक्तत्वरूपाभिव्यञ्ज-
कत्वे ऽप्यक्षरस्वरूपानभिव्यञ्जकत्वात्तदभिव्यञ्जकवायवीयसंयोग-
विभागानां स्वरजनकत्वात्स्वरत्वमुपचर्यतइति द्रष्टव्यं तद्वैधर्म्यात्तस्यैव
षड्जादिस्वरूपस्यार्थस्याभिधनीयस्य कवतीषु भावयितुं शक्यतया
भावो ऽर्थ इति तत्रत्यसिद्धान्तसूत्रावयवेनाभिधानात्तेनापि क्रियावा-
चिता सामशब्दस्योक्तेति नाशङ्कनीयं रथन्तरादिशब्दस्य च गाननिधा-
नत्वेन प्रसिद्धगानवाचित्वात्क्रियावाचित्वे प्रसिद्धग्रहणाद्यित्यवयवेन
निरस्ते हविर्विधयादिजन्यविकारवत्तद्विकारवाचित्वात् क्रियावाचिता न
युक्तेति विकारो हविषिष्टो ऽन्यैरित्यन्यस्यावयवेन द्रव्यान्तराभिधाना-
च हस्त्यादिदृष्टान्तोक्त्या क्रियात्वे सामसु विज्ञितमिति शङ्कनीयं कि
तत्कारणमित्यपेक्षायामाह * पश्यति * श्लोकं व्याचष्टे * दधी-
९६२।१ ति * गड्वियदनैकदेशे दाक्षिणात्यो विदिअवयवस्याप्यक्रियायामपि
धातुस्मृतेर्गर्यद्वादिशब्दाच्च क्रियानवगतेर्धातुवाच्यत्वमात्रात् क्रिया-
त्वासिद्धेः परमार्थतो वारवन्तीयस्याव्यापारत्वेनाक्रियात्वे ऽपि प्रायेण
• धातूनां क्रियावाचित्वादौपचारिकाक्रियात्वसूचनार्थं धातुवाच्यत्वो-
क्तिः क्रियानपेक्षत्वे को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * सि-
द्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय भाष्य-
मनुसन्दधानः ममोष्विति सूत्रावयवं भाष्यकृद्व्याख्यानस्य क्लिष्ट-
त्वात्स्वयं भावयाचष्टे * ममेष्वपि * गुणशब्दस्येह सिद्धरूपार्थ-
पर्यायत्वाद्ययास्थानपेक्षत्वे ऽप्युच्चयमात्रेण क्रियात्मकत्वोक्तिः

भाष्यकृद्व्याख्यानमपि समर्थयते *भिन्नेति* न हीति भाष्यमप्राधा-
न्याद्रेवतीनामेतच्छब्दान्वयायोगादप्राप्तेश्चोद्देश्यत्वायोगादाशङ्कानुपप-
त्तेरयुक्तमाशङ्कोपपादयति *न हीति* वारवन्तीयात् प्राथम्योक्तेर्य-
द्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्युद्देश्यलक्षणमिति न्यायेनोद्देश्यत्वमुद्देश्य-
त्वाच्च प्राधान्यमप्यासातीत्यानन्तर्योक्त्या सूचितम्। ननु सतीष्वपि रेव-
तीषु विशिष्टानुवाददोषः प्राप्नुवन्कस्मान्नोक्त इत्याशङ्क्याह *तत्रेति*
तत्राग्निष्टोमसामेत्यपरोऽपि वाक्यभेदः प्राप्नोतीति सूचनार्थकश-
ब्दः असतीनां च रेवतीनां फलार्थवारवन्तीयान्वयविधौ क्रत्वन्व-
याप्राप्तेरन्यत्र च गुणभूतानामन्यान्वयविध्ययोगादेतच्छब्दोऽर्थद्व-
यः स्यादित्येतच्छब्दान्यथानुक्त्या सूचितं भाष्यकृतेत्युत्तरभाष्य-
पातनिकार्थमाह * तच्छब्देति * शुद्धानां रेवतीनां वारवन्तीयं प्र-
ति विधौ पश्चादग्निष्टुद्यागान्वयायोगेऽपि प्रागेव यागान्वयितया
तां विधाय तासां च यागान्वये द्वारापेक्षायां द्वारतया वारवन्तीया-
न्वयं विधाय यागविशिष्टरेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्य फलान्वय-
विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ रेवति *
रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तेरनुवादायोगा-
द्वाक्यभेदापत्तेश्च विध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषोक्त्यर्थं
तथेति भाष्यं रेवतीयागान्वयरेवतीवारवन्तीयान्वयवारवन्तीयफला-
न्वयरूपार्थत्रयविधिनिमित्तवाक्यभेदानुपन्यासमयुक्तमाशङ्क्य व्या-
चष्टे * तथापीति *

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम्।
वेदोऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत्॥

इत्यनेन न्यायेन वाक्यभेदत्रयाभ्युपगमवच्चतुष्टयाभ्यु-
पगमेऽप्यदोष इत्याशयेनाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे
* अथेति * एतत्सर्वेति परिहारभाष्यमेतत्पदानुरोधेनै-
वाग्निष्टुद्वेवत्यन्यथाऽभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे *
तथा सतीति * वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वविधावनुज्ञाते वाक्य-
भेदत्रयातिरेकापत्तेस्तत्परिहारार्थमग्निष्टुद्देवत्यन्वयविध्युपगमाद्वा-
क्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरेव चैतच्छब्दस्य रेवतीशब्दवदग्निष्टोमसाम-
शब्देनाप्यनन्वयादानर्थक्यं तथैतस्याग्निष्टोमसामेत्यन्वयविधौ वा-
क्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरित्याद्यव्याख्याने ऽर्थः रेवतीविशेषणत्वेनैत-
च्छब्दविवक्षायामपि वाक्यभेदपञ्चकापत्तेः सकृच्छ्रुतस्यैतच्छब्दस्याने-
कविशेषणत्वायोगादग्निष्टोमसामविशेषणत्वाविवक्षाविवक्षायां वा
क्यभेदपञ्चकापत्तिरिति द्वितीये। यथा विशिष्टानुवादपक्षे यथा-

क्रममवस्थितस्यैतच्छब्दस्य रेवतीविशेषणत्वं तथा रेवत्युपादानपक्षे ऽपि यथाक्रममेवावस्थानं नोत्कर्ष इत्येवकारार्थः। अस्मिन्पक्षे रेवतीनामुपादेयत्वात्सामाम्नायासिद्धा या रेवत्यस्ता एतस्याग्निष्टुत कार्या इति स्वरूपानुवादार्थतया यच्छब्दो योज्यः। सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्तरस्य क्रियान्तरविशेषणस्यैव विधानात् वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशयेनार्थेति प्रश्नभाष्यं गुणे पुनः फले कल्पनात इत्यादिभाष्येण पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणानां वाक्यभेदानामसमाप्तत्वान्मध्ये सिद्धान्तदो-

५६३।८ षं वक्ष्यानवकाशादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *इहैवेति* यागान्तरस्याग्निष्टुद्यागाङ्गत्वेन विधिर्गुणविशिष्टस्य वाग्निष्टुत फले विधिः फलार्थस्यापि वा गुणस्य प्रकरणप्राप्तयागाङ्गत्वानुवाद इति पक्षान्तराणां सिद्धान्तप्रतियोगित्वात्पूर्वपक्षत्वमभ्युपेत्यापि प्रश्नावसरसमर्थनार्थ-

[illegible]

भाष्योक्तयागानुवादद्वारेतरानुवादसिद्धिरेवं च सति विपरिवृत्तिप्राप्तो यजिरित्यादिवार्तिकोक्त्या तथा शब्देन परामृष्टयागस्यायोग्यत्वे-नाश्रयत्वाप्राप्तेर्वस्तुतो ऽसम्भवन्नप्यनुवादः पूर्वपक्षे स्थितयोक्त इति नामशब्देन सूचितम्। रेवतीष्वित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * नन्विति प्रश्नाशयविवरणभाष्यं स्वविशेषणाविशिष्टायाः क्त्वाशब्दोक्ताया भावनाया यागभावनाविशेषणत्वाद्विशिष्टैकार्थविध्युपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * स्कान्तरवोक्त्या तस्य वाक्यस्यैकविशमग्निष्टोमसाम कृत्वेति क्त्वाशब्दोक्तभावनाया रेवतीयागे ऽतिदेशप्राप्तायाः प्रत्यभिज्ञानादविधेयत्वेनाविधेयभावनाविशेषणत्वायोगः सूचित। स्वरूपेणाविधेयत्वे ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेण विधेयत्वाद्विशेषणत्वोपपत्तिरित्याशयेनेतीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * नेति * उच्यत इत्याद्युभाष्यं विधेययागभावनाविशेषणत्वात्क्त्वाशब्दार्थस्य लिङा ऽर्थाद्विधाने ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयो लिङा स्वकाप्रत्ययेन वा न विहित इत्येवं व्याचष्टे *रेवतीनामिति* ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयाभिधाने ऽप्युभयोः क्त्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वेनाकांक्षैकवाक्यतीयदन्योन्यानियमस्मिद्धः। समभिव्याहारलभ्यान्वयप्रतीतिराविरुद्धेत्याशङ्कानिरासार्थं तत्रेति भाष्यमवर्णकवाक्यनीन्यायवैयर्थ्याच्चायुक्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तत्रेति * रेवतीवारवन्तीयविशिष्टक्त्वाशब्दार्थविशिष्टयागभावनाविध्यपर्यावसानक्त्वाशब्दार्थस्य रेवतीवारवन्तीयविशिष्ट-

रथप्रतीत्या तयोरन्योन्यनियमः प्रतीतो ऽप्यविधेयत्वान्नादर्तव्य इत्या-
शयः।सम्बद्धेति विशेषणप्रधानो निर्देशः। नन्वविधेयत्वे रेवतीवा-
रवन्तीययोरप्रयोग एव स्यादित्याशङ्क्य *यागेत्युक्तम्* क्त्वाशब्दो-
क्तभावनाविशेषणत्वेन प्रतीयमानयोः कथं यागभावनाविशेषणते-
त्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * रेवतीवारवन्तीयसम्बद्धत्वरूपेणोक्त-
त्वात्सम्बद्धत्वरूपेण सतीं प्रतीयमानामपि क्त्वाशब्दवाच्यां स-
म्बद्धत्वरूपस्याविधेयत्वाच्छुद्धायाश्चानुष्ठानाशक्तेरनादरणीयत्वाद-
सतीमप्रतीयमानामिव प्रतिपद्य रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि प्राप्नु-
वन्ति सामान्यन्यास्वृक्षु प्राप्नोतीत्यव्यवस्थितीत्यध्याहारेण व्यव-
स्थयो योज्यः । सन्निहितक्त्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वस्याविधे-
यत्वेनानादरणीयत्वात्तद्व्यवहितयाप्येकवाक्योपात्तया प्रधानभूतया
यागभावनया ऽन्वयो युक्त इत्याशयः । ननु यागभावनाविशेषणत्वे
ऽपि साक्षात्तदन्वयायोगादङ्गत्वेन चाङ्गावतारन्यायविषयत्वात्तद-
ङ्गावतारावगतेः । कस्मिन्नङ्गविशेषे ऽवतार इत्यपेक्षायां वारवन्ती-
यस्य प्रकृतावग्निष्टुत्यग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनेहापि तद्विषयत्वावगमा-
द्रेवतीनां चाधारत्वश्रुतेः । सामैव प्रत्यृचामाधारत्वप्रसिद्धेः सा-
मान्तराणां चातिदेशतो निर्ज्ञातत्वेनर्गन्तरानाकाङ्क्षत्वादेकाग्निष्टो-
मस्तोत्रविषयतयाऽन्योन्यनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य * एकस्तोत्रेत्यु-
क्तम् * वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनातिदेशतः प्राप्तेरुपदे-
शानर्थक्यापत्तेः स्तोत्रान्तरविषयत्वावगमाच्चात्र च प्राकृतसामकार्या-
पत्तिप्रमाणाभावेनाधिकायावगतेरारोप्यमाणानां च साम्नां त्रीणि
ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुबत्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वप-
न्तीति श्रुत्या प्राकृतीष्वेव गायत्र्यादिष्वभ्यस्यमानासु निवेशावगतेः
ऋगन्तरानाकाङ्क्षत्वाद्रेवतीनां तद्विषयत्वानवगतेरेकस्तोत्रविषय-
त्वानियमादेकस्तोत्रविषयत्वे ऽपि वानेकसामकयोर्माध्यन्दिनार्भवप-
वमानयोर्यस्मिन्नेवाद्ये मध्यमे ऽन्त्ये वा स्तोत्रैकदेशे वारवन्तीये तस्मि-
न्नेव रेवत्य इति नियमाभावाच्चान्योन्यनियमः सेत्स्यतीत्याशयः । उ-
प्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते सामान्यास्विवाति अधिकरणवाचि घञन्तेनावापश-
ब्देनागन्तुकस्य साम्नो ऽभिनिर्ज्ञातप्राकृतर्गाधारत्वेनाधारभूतर्गन्तरा-
नाकाङ्क्षत्वं सूचितम् । एवं सति को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रे-
ति * तेनानयोरन्यथायातिदेशे ऽवगताग्निष्टोमस्तोत्रस्थानवारवन्ती-
योद्देशेन रेवतीविध्यापत्तेर्यागभावनानन्वयाद् दुष्परिहरो वाक्यभेदः
स्यादित्याह * अत इति * यागभावनान्वयनिरासार्थश्चकारः नैष ६६४।२
दोष इत्यादिपरिहारभाष्याशयमाह * नैष इति * अप्राप्तविषय;

तैर्वंविधशब्देनोक्ता अप्राप्ते ऽर्थे कृत्वेत्यस्य विध्यन्वयो विधेयत्वाख्य फलमित्यर्थः । श्लोकार्थमुपपादयति * सर्वत्रैवेति * कृत्वाशब्दार्थविशिष्टयागभावनाविधिना विशेषणस्याविधाने ऽपि क्त्वाप्रत्ययेन धातुवाच्यायाः क्रियायाः क्रियान्तरसमानकर्तृकत्वाभिधानादनुष्ठान च विना कर्तृत्वायोगादनुष्ठानावगतेरप्राप्तत्वाच्च रेवतीवारवन्तीयानुवादायास्त्वयक्रियाया अभिपुत्य कुर्वतिवन्निमित्तार्थश्रवणायोगादनुष्ठानानुवादानुपपत्तेर्विधावस्मृतस्यापि कृत्वाशब्दस्यार्थाद्विध्याक्षेपकत्वाद्विधेयं कृत्वा शब्दार्थविशेषणस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । कृत्वाशब्दोक्तायाः क्रियायाः प्राप्तत्वान्निमित्तार्थश्रवणोपपत्तिमाशङ्क्य स्वरूपेण प्राप्तावपि रेवतीवारवन्तीयान्वयवैशिष्ट्यरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येनैव च विधेयत्वाभ्युपगमान्न निमित्तत्वाश्रयणं युक्तमिति * न चेहेत्यनेनोक्तम् * द्वावितिभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * यदि तर्हीति * यथेति दृष्टान्तभाष्यमपि सकृदुच्चरितस्य क्त्वाप्रत्ययस्यानुष्ठेयत्वपूर्वकालत्वरूपानेकार्थपरत्वायोगादप्रवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कथमिति * पूर्वकालत्वानुष्ठेयत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावात्पूर्वकालत्वविशिष्टानुष्ठेयत्वरूपैकार्थोपपत्तेर्विशिष्टरूपेण च क्त्वाप्रत्ययेनोपादानादेकशब्दोपादानलक्षणाया अपि च वाक्यभेदपरिहारप्रक्रियायाः शोणशब्दे च स्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचिनि दृष्टत्वाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । क्त्वाप्रत्ययान्निष्पादितापरपर्यायानुष्ठानावगमे ऽपि भुक्त्वाऽऽगच्छतीत्यादौ विध्यभावे तत्कार्यत्वाप्रतीतेः कृत्वाशब्देनैव च तदर्थविधौ न चैतदन्येन विना इत्यनेन न्यायेन विशिष्टयागभावनाविध्ययोगापत्तेर्भाष्योक्तपरिहारापरितोषात्स्वयं निर्विशेषणस्य करोत्यर्थस्य विशेषणत्वायोगाद्रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विधेययागभावनाविशेषणान्तर्भावाभ्युपगमेन लिङैव विधेयत्वमुपपादयति * अथ चेति * द्रव्यस्याविशेषितस्यापि स्वरूपमात्रेण विशेषणत्वोपपत्तेस्तद्विशेषणस्यानन्तर्भावादविधेयत्वे ऽपि करोत्यर्थस्याविशेषितस्य निरूपणाशक्तेर्विशेषणत्वायोगाद्विधेयविशेषणान्तर्गतत्वाद्रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विशेषणविशेषणत्वे ऽपि विधेयता युक्तेत्याशय । श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * पञ्चदशाधिकरणपूर्वपक्षन्यायस्यापि क्रियाविशेषणत्वेऽनुपादेयत्वात्तत्र भाष्यानुपपत्त्या स्वरूपमात्रविशेषणस्य करोत्यर्थस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टतां विना विशेषणत्वायोगात्तत्परत्वमभ्युपगम्यत्वेनोक्तं तत्र पदान्तरोपात्तस्यान्तर्गतिरित्यपेक्षायां यस्यो-

अथ हविरार्त्तिमार्च्छेदित्यार्त्तेर्निमित्तभूतायां सृष्ट्यामदे हविषा वि-
शेषणमिति वदता भाष्यकारेण पदान्तरोक्तहविर्विशिष्टाया आर्त्ते-
र्निमित्तत्वोक्त्या पदान्तरोक्तस्य निमित्तान्तर्गतिर्मुक्ता दृष्टान्तत्वेन
सूचयितुमार्त्त्यधिकरणभाष्यं पठितं ननु विशेषणविशेषणस्य कथं
प्रधानान्वय इत्याशङ्क्याह * तथा चेति * अङ्गगुणाविरोधे च ता- ५६५।४
दर्थ्यादित्यङ्गसाद्गुण्यानुष्ठानस्य प्रधानसाद्गुण्यार्थताया वक्ष्य-
माणत्वादित्याशयः । रेवतीवारवन्तीयान्वयविध्युपपादनस्यानिय-
माशङ्कापरिहारोपयोगमाह * तस्मादिति * रेवतीवारवन्तीया-
न्वयेन विशेषिताया कृत्वाशब्दोक्ताया भावनायामुक्ता-
नयानियम इत्युक्तं तस्याः पूर्वकालत्वलक्षणनिष्पन्नरूपत्वात्कथम-
निष्पन्नरूपेणान्वयेन विशेषणमित्याशङ्क्य शुद्धस्य करोत्यर्थस्य पूर्व-
कालत्वनिरूपणाशक्तेरिष्टस्य पूर्वकालत्वोक्त्या विशेषणस्य पूर्व-
कालत्वोक्तिर्निष्पन्नशब्देन सूचिता । ननु वारवन्तीयस्यानिदर्शतः ऽग्नि-
ष्टोमस्तोत्रसाधनत्वावगमात्तस्य च सर्वस्तोमान्तर्गतत्वेन यागात्प्रागयोगा
त्पूर्वकालत्वानुपपत्तेः । क्त्वाप्रत्ययस्य च मुखं व्यादाय स्वपिती-
तिवत्समानकर्तृकत्वमात्रेणाप्युपपत्तेः । पूर्वकालवाचित्वायोगाच्च त-
द्वशेनानुष्ठेयतया एकप्रत्ययोपात्तस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्योत्तर-
क्रियान्वय सिद्धेरित्याशङ्क्याह * कृत्वाशब्दश्चेति * मुखं
व्यादाय स्वपिति सम्मील्य हसतीत्युपमयोगानात्समानकर्तृत्वमात्र-
वाचित्वे ऽप्याह स्मृतेः प्रयोगाच्च पूर्वकालवाचित्वस्यावगतस्य त्या-
गायोगादनेकार्थस्य करोतेरिहानुष्ठानवाचित्वायोगे ऽपि यागप्रक-
मात्प्रागेवाविकलानुष्ठानसिद्ध्यर्थं सर्वे पदार्थानामिदं करिष्यामी-
त्येवमध्यवसायात्मा वा करोति मनसा करोतीत्यादौ चाध्यवसाने
ऽपि प्रयोगदर्शनात्परिकल्पनाध्यवसानापरपर्यायप्रतिपत्तिवाचित्वा
पगमे । सामानुष्ठानस्य चार्त्विककर्तृत्वाद्यजमानकर्तृकयागसमानक-
र्तृकत्वस्याप्यनुपपत्तेरेकप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वाविरोध इ-
त्याशयः । नन्वेवमप्यान्याशङ्काभाष्यमनर्थकं तादृक् वाक्यमित्यत्रै-
शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाऽभ्युपगमात्ताद्यभेदमात्रेण वाक्यभेदानाप-
त्तेरयुक्तमाशङ्क्य विधिप्रयोजनत्वाद्वाक्यस्य विधेयभेदाशय इति
व्याचष्टे * नन्विति * नैष इति परिहारभाष्यं रेवत्यभिधान-
स्याप्यप्राप्तार्थत्वेन विधिप्रयोजनं वाद्विधेयभेदप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य
रेवत्यादिविशिष्टैकयागभावनाविधिसिद्ध्यर्थं रेवत्याद्यभिधानोपपत्ते
र्न विधेयभेदो ऽस्तीत्येवमर्थं इति व्याचष्टे * नैष दोष इति * वाक्य-
नानात्वेनानर्थकत्वस्यार्थकत्वादित्यत्र प्रयोजनैकत्वादुपपन्नमिति भा-

ष्येण निरस्तत्वात्प्रयोजनस्य च विशिष्टभावनाविधानस्यैकत्वान्न वा- क्यभेदापत्तिरित्युक्ते भावनाया विधेयत्वे यागविध्युक्तिर्भाष्यकारी- या न युक्तेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् * नन्वितिभाष्यं पूर्वशङ्का- धायाविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * वाच्यानेकत्वनिमित्ताने- कार्थत्वशङ्काभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् * यदीत्युक्तम् * अत्रेति परिहार- भाष्यं विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितैर्विधिभिरनेकार्थविधाने ऽपि प्राधान्येनैव विधेयस्य प्रयोजनत्वात्तस्य चात्रैकत्वान्न वाक्यभेदाप- त्तिरित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * उच्यतइति * न हीति भाष्यावय- ६६१॥१ वमनेकप्राधान्यनिरासोपपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वकं व्याचष्टे * तद्वाहेति * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * वारवन्त्यव्यापृत- रेवतीपर्यवसाने रेवत्यो वारयेयुरिति निर्देशप्रसङ्गाद्रेवत्याश्रयवा- व्यापृतवारवन्तीयपर्यवसाने सम्बन्धिद्वयसम्बन्धेन व्यापृतसम्बन्ध- पर्यवसाने वा रेवतीषु वारवन्तीयं कुर्यादिति निर्देशापत्ते स्वोत्प- त्तिव्यापृतयागपर्यवसाने यागः स्यादिति निर्देशापत्तेः फलपर्यवसा- ने पशवः स्युरिति निर्देशापत्तेस्तच्छब्दपरामृष्टरेवत्यो वारवन्तीयमि- तिं भाष्योक्तरेवतीवारवन्तीयतत्सम्बन्धयागपशुक्रियाणां यजमान- व्यापारयागभावनान्तरव्यापारत्वायसायात्ततः प्राग्विधेरपर्यवसा- नापत्तेर्नानेकस्य प्राधान्येन विधिः सम्भवतीत्याशयः । तस्मादिति वाक्यभेदपरिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अतं तस्मादिति * ननु गुणफलान्वयपक्षे ऽप्येतच्छब्दस्याग्निष्टोमसाममात्रविशेषणत्वाभ्यु- पगमं रेवतीविशेषणत्वानभ्युपगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वानभ्यु- पगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वनिमित्तो वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्य इत्याशङ्कानिरासार्थं गुणे पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * त- थाप्यग्निष्टोमसाम्नो वारवन्तीयेनाग्निष्टुतान्वयविधानाद्वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशयः । अथेति भाष्येणाग्निष्टुद्यागाङ्गत्वेन यागान्तरं रेवतीवारवन्तीयवाक्येन विधास्यतइत्याशङ्का तथापीत्यनेन निरस्तं तदनेनापि प्रकारेण कर्मान्तरत्वासिद्धेः पूर्वपक्षानुपयोगित्वात्सिद्धा- न्ताविरोधाच्चानर्थकमित्याशङ्क्याह * अथेति * शङ्काभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एवं विधपक्षान्तराभ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति पृ- च्छति * किमिति * गुणविषयत्वे ऽपि सामान्यविवक्षया नपुंसक- निर्देशाविरोधः प्रकरणावाधैतत्पदानुग्रहरूपं गुणद्वयमाह * प्रकरणं तावदिति * परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * कीदृग्वाक्यभेद इ- त्यपेक्षायां प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षण इति दर्शयितुमाह * न हीति * अथैवमित्यादिशङ्काभाष्य गुणफलान्वयस्याभिधानात्पु-

तदुक्तमाभासमात्रं परमते तादर्थ्यमभ्युपेत्यैव रेवत्याद्यृगन्तप्रगा-
णाद्वायव्यगाधारत्वलक्षणविशेषहानेनाश्रयवैगुण्यरूपदोषान्तरोक्त्य-
र्थ्येन व्याचष्टे * अथेति * अग्निष्टोमस्यैव गुणान्तर-
विशिष्टस्य फलान्वयाभिधानार्थेनदिति स्वमतेनार्थान्तरं गु-
णकामत्वापरित्यागेनैव वक्तुमाह * अथ चेति * एतदेव पक्षान्तर-
मुपपादयति * तथा च सतीति * कर्मान्तरपक्षे ऽपि सन्निकृष्टार्थ-
विधिर्लभ्यतइत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * गुणविशिष्टकर्मान्तर-
विधौ गुणपरत्वात्कर्मोत्पत्तिपरत्वायोग ऽपि कर्मोत्पत्तिसिद्ध्यर्थं उ-
त्पत्तिपरत्वस्यापि कल्प्यत्वात् गौरवापत्तेर्नास्मिन्पक्षेहानि विशेष
इत्याशयः ।/उत्पत्तिं करिष्यतीत्यनुषङ्गः । नन्वनुत्पत्तिपरस्य रेवत्य-
मासां च पदान्तरोपात्तवारवन्तीयान्वय इत्यनेकार्थविधानं लभ्य-
तइत्याशङ्क्य * विधानाचेत्युक्तम् * फलस्यानुवाद्यत्वेन प्राप्त-
स्यापि कर्मणः फले विधानादनेकगुणविशिष्टता सेत्स्यतीत्यर्थः ।
श्लोकं व्याचष्टे * यागं हीति * फलस्याख्यानमापनं विधिर्विवक्षि-
तः । ननु विशेषणफले चास्मिन् वाक्यभेदो भविष्यतीत्यनेन व्या-
येन कर्मविधाने ऽपि तात्पर्यस्य फले ऽवतारात् गुणविशिष्टत्वानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्य विधेः फलपरत्वनिरासार्थं तस्येद्दृश्यतोक्ता इति
करणः श्लोकार्थसमाप्त्यर्थः॥ननु फले विधीयमानस्य कर्मणो ऽपां-
कुत्पत्तिविधिमप्यनुभवितुं प्रक्रममाणस्य गुणान्तरविधिर्न्यायवत्त्वप-
रिवृत्त्यभावनोत्पत्तेरनिवारणात्कथमकर्मान्तरतेत्याशङ्क्य मन्यमान-
शब्देनानभिमततार्थं सूचयितुमाह * यथमिति * नन्वेवं सति सा- ६१७।१
न्तो यागासाधनत्वात्तृतीया न युज्येतेत्याशङ्क्य द्वेधा समर्थय-
ति * स्तोत्रेति * दोषान्तरोक्त्यर्थं नैष शक्यमिति भाष्यं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * गुणान्तरविशिष्टत्वे प्रत्यभिज्ञानतिरोधानेनानुपादेया-
न्वयनिमित्तकर्मोत्पत्त्यनिवारणात्कर्मान्तरत्वापत्तेर्न पूर्वस्मिन्यागे रे-
वतीवारवन्तीयान्वयविधिः शक्य इत्याशयः। रेवतीवारवन्तीयान्व-
यस्य क्रियान्तरविशेषणत्वाल्लिङ्गं विधशक्तेरङ्गान्तराणामविधेय-
त्वमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति तन्निरासाय लिङो ऽशक्तत्वे ऽपि कृत्वाशब्द-
स्य विधिशक्तेरुक्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयपक्षे काम्येनैव
गुणविशिष्टकर्मफलान्वयपक्षे नैमित्तिकेन क्रत्वन्तरप्रयोगेन नित्यप्र-
यव्याधारत्वरूपविशेषबाधाद्धाने ऽपि वैगुण्यानापत्तिरित्यभिधानार्थं
नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * कृत्वाशब्देन विधातुं श-
क्यमिति सूचनार्थौ भाष्ये करोति कर्मान्तरपक्षे नीरूपस्य कर्मणो
विधेयत्वायोगेन साधनाकाङ्क्षत्वाद्विधानाच्च भागतिद्वयतो लाभा-

भावादर्थात्साधनान्तरविधिर्युक्त । पूर्वकर्मपक्षे त्वनाकाङ्क्षितसाधनविधायित्वकल्पना कृत्वाशब्दस्य न युक्तेत्याशय सतीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वचनं तर्हीत्याशङ्काभाष्ये वचनशब्दस्य पूर्वभाष्यस्थवचनशब्देनत्कर्मान्तरविधिवाचित्वे ऽभ्युपगमविरोधापत्तेर्गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिवाचित्वं तु प्रकृते कर्मानाकाङ्क्षितगुणान्तरविधिकल्पनस्यानन्तरभाष्यनिरस्तत्वेन गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविध्ययोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * वचनं तर्हीति * केनेत्यपेक्षायां गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधेर्निरस्तस्याप्यनिरस्तत्व मत्वेयमाशङ्केति सूचनार्थं पूर्वोक्ताभिप्रायद्वयोक्ति । ननु कर्मविध्यभ्युपगमे यजत्यनुवादोक्तिर्न युज्यतेत्याशङ्क्याह * यजिरिति * फलोद्देशेन कर्मविधाने ऽपि फलान्वयस्यापि गुणान्वयवद्विशेषणत्वात्पक्षपरत्वे गुणविधेरेवायोगनानेकगुणविधर्दूरोत्सारितत्वापत्तेरत्पत्तिपरत्व विनानेकार्थविध्ययोगात्तदन्यथानुपपत्त्योत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पत्त्योत्पत्त्ययोगात्कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्त्यर्थं यदीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * स्वाभिमतं कर्मान्तरत्व यदनेकार्थं विध्यन्यथानुपपत्त फलं तत्कथयतीति यद्वतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रकृतकर्मविधिनिरस्त इति प्रकटितम्। अनेन वा रेवतीवारवन्तीयमन्त्रसम्बन्धितया कर्मणो वचनमित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता। ननु एतया यजेतेत्युपपदाक्रान्तत्वेन विधिशक्तेर्योगादवतारो यागस्वरूपानुवादायतनेरङ्गाङ्गिसम्बन्धार्थत्वेन चानुवादार्थत्वापत्तेर्न कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं पूर्वस्मिन्कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्ते कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्त्या सूचितत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिपक्षस्य कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्तिसूचितया वाक्यभेदापत्त्या निरस्तस्यापि कण्ठोक्त्या वाक्यभेदवचनेनानिरस्तत्वात्पुन शङ्कोपपत्तिरित्याशय । भाष्ये च एतच्छब्दसमभिव्याहाराद्ध विधिसमाप्तिसूचनार्थस्तेन शब्द प्रयोजनशब्दस्य प्रधानवाचित्वाद्रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धस्याङ्गप्रधानलक्षणो यागेन सम्बन्धो भविष्यतीत्यर्थ । इहाप्युत्पत्त्यविधानाभिप्रायेणानुवादोक्ति नैतदस्मिन्निति परिहारभाष्यं कर्मान्तरत्वासिद्धयुक्तिसूचितार्थविवरणत्वेन व्याचष्टे * नैतदस्मिन्निति * परिहारविवरणमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * न तेन यागेन सम्बध्यतेत्युक्त गुणेन तर्हि सम्बध्यतामित्याशङ्क्य गुणेनापि ॥ सम्बध्यत इति नञनुषङ्गाभिप्रायाध्याहारेण्या यद्वा यागस्य रेवतीयसम्बन्धस्य च पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्यत्र भाष्य

व्याख्यातम् । यद्वा गुणेनेतीत्थंभूततृतीयया गुणविशिष्टेन यागेनेत्यभि-
धानाद्विशिष्टस्य यागस्य पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम्
उभयेतिभाष्य रेवतीयसम्बन्धस्य यागफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवम-
र्थमाभासमानमस्मिन्पक्षे गुणस्य फलान्वयाभावादयुक्तमाशङ्क्य
यागस्य गुणफलाभ्यां सम्बन्ध इत्यर्थं व्याख्यातुमाह * सम्बध्यमानं ५६८।१
चेति * फलवद् गुणविशिष्टेन यागेन सम्बध्यमानं यागस्योभयस-
म्बन्धापादकत्वाद्वाक्यं भिन्द्यादित्यर्थः । वाक्यभेदांकल्पलक्षणा-
त्वात्स्थय पूर्वाधिकरणोपक्रमोक्तं कर्मान्तरत्वं युक्त्यन्तरं स्मा-
रयति * गुणेति * या, च यदि तु पशुकामः स्यात्ततो ऽनेनैव
रेवत्यादिविशिष्टेनेति वचनव्यक्तिरुक्ता भाष्यप्राप्तफलान्वया-
नुवादायोगादयुक्तेत्याह .* न चेति * अप्राप्तत्वादेव फला-
न्वयस्य यदिशब्दोक्ता निमित्ततापि प्रत्युक्तेत्याह * तेनेति * फ-
लान्वयस्य निमित्तत्वाभावे नैमित्तिकनर्गन्तरप्रमाणेन नित्यवाय-
व्याधारत्वाख्यविशेषबाधाद्गुणविधिपरिहाराशङ्का न युक्तेत्याह * अत-
श्चेति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य यागाङ्गत्वे यागस्य च फ
लान्वये विधीयमाने वाक्यभेदापत्ते । प्रकृतस्य यागस्य गुणवि-
शिष्टस्य फले विध्ययोगे ऽपि गुणस्यैव फले विधि प्रकरणप्राप्त-
यागाङ्गत्वानुवादश्च भविष्यतीति पक्षान्तराशङ्कार्थमथेति भाष्य
व्याचष्टे * अथेति * नन्वाश्रयाश्रयिभावानुवादनिरासन्यायेने-
वाङ्गत्वानुवादनिराससिद्धेः पृथगुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कानिरा-
सार्थं प्रश्नपूर्वं विशेषमाह * कः पुनरिति * गुणफलान्वयविधायि-
नो वाक्यस्याश्रयलाभार्थं प्रकरणापेक्षत्वेन तद्बाधकत्वायोगात्प्रक-
रणेनाङ्गत्वबाने सत्यानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वसम्भवाद्योग्यतया
त्साम्यं ऽग्नतो वारवन्तीयस्य तद्विशेषापेक्षायां क्रतुमात्रार्थो वार-
वन्तीये ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वदर्शनेनास्यापि तत्स्थानत्वावगतेस्त-
द्वारा रेवतीनामपि तत्स्थानत्वावधारणादनुवादोपपत्तिरित्याशयः ।
सर्वादित परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आश्रयलाभायाधिका-
रलक्षणप्रकरणापेक्षत्वे ऽप्यङ्गत्वप्रमाणभूतकथम्भावलक्षणप्रकरणा-
नपेक्षत्वात्तस्य चासंयुक्तप्रकरणादिति तृतीयाधिकरणसूत्रे श्रुत्या-
दिप्रयसंयुक्ताङ्गविषयत्वनिषेधाद्वाक्यबाधितेन प्रकरणेनाङ्गता न श-
क्यावगन्तुमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे ■ तस्मा-
दिति * यागगुणकं वेति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति*
रेवतीवारवन्तीयस्येति भाष्यावयवेन रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य
फलसम्बन्धो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या-

चष्टे * तस्मादिति * रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य यागगुणत्वे ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयो न स्यादित्याशङ्कार्थमथ पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * अथ पुनरिति * क्रियान्तरस्य यागस्य विशेषणेन रेवत्याधारेण वारवन्तीयेन सहाग्निष्टोमसाम्नः कथं सम्बन्ध इत्यर्थः । उच्यतइति परिहारभाष्यं कृत्वाशब्दस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयार्थत्वेनाग्निष्टोमसामान्वयायोगादनेन वचनेनाग्निष्टोमसामत्वासिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टुत्प्रकरणस्थातिदेशप्राप्तवचनस्यान्वयेनोपपादयति * तत्रेति * नन्वतिदेशाद्वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वप्राप्तावपि रेवतीनां कथं तत्स्थानत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्य कल्पतस्थानेन साम्नैव रेवतीस्थानकल्पनेति प्रागुक्तन्यायोपन्यासः । अस्यैव भाष्यस्य स्वरूपार्थं व्याख्यातुमाक्षिपति * अग्निष्टोमेति * द्वेधा व्याचष्टे * तेनेति * प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयस्याग्निष्टोमाख्यस्तोत्रसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामशब्दवाच्यत्वात्तत्कार्यापत्तिर्वारवन्तीयस्यास्य व्याख्याने ऽभिप्रेता द्वितीये सामशब्दस्य सामसाध्यस्तोत्रलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य कार्यार्थत्वात्साधननियमस्य स्तोत्रकार्यार्थत्वेन श्रुतिर्विवक्षिता अथेति भाष्येणापि चैतस्यैवेति विरूपत्वमकर्मान्तरवचनमिति पूर्वपक्षभाष्यार्थमनुभाष्य तन्न्यायविरोधादित्यनेन परिहृतं तदेतच्छब्दस्तावद्धर्मलक्षणायामनुवादो भविष्यतीति वार्तिकेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
५६९।१ स्मादिति *

॥ सौभरनिधनयोः काम्यैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सौभरस्य केवलकाम्यत्वे हीषादेः समाम्नायावगतस्य निधनान्तरस्य क्रत्वर्थे सौभरे ऽनुपयुक्तत्वात्समाम्नायानर्थक्यपरिहारार्थं काम्यसौभरविषयत्वावगतेर्निधनत्वानुवादसम्भवाद्वाक्यभेदापत्त्या पूर्वपक्षनिरासासम्भवं तत्साध्यफलार्थस्य हीषादेर्भेदेन प्रार्थने ऽपि मन्दप्रयोजनत्वापत्तेः । फले विध्ययोगात्पूर्वपक्षासम्भवं चाशङ्क्य नित्ये नैमित्तिके च सौभरे हीषादेरनन्यसाध्यफलसाधनत्वं भविष्यतीति सूचयितुं त्रैविध्यमाह * ज्योतिष्टोम इति * यदि बृहत्सामानिरात्रः स्यात्सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम कार्यं यदि रथन्तरसामा सौभरं कुर्यादिति वाक्याभ्यां बृहद्रथन्तर-

---

१ वचनाद्वक्ष्यते भेदो वि २ पु० पा० ।

योर्निमित्तयोः सौरभविहितमित्यर्थः । नित्यविधिस्तु षोडशीसंस्थाविषयः । फलान्वये कादाचित्कत्वापत्तेर्नित्यत्वायोगात्सौभरमुख्यानां ब्रह्मसाम भवतीति दाक्षायणयज्ञे द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इति काम्याया दर्शपूर्णमासावृत्तेरिवोत्पत्त्यर्थं भविष्यतीत्याशङ्क्य * नित्यस्यैवेत्युक्तम् * फलोद्देशपूर्वकस्यानुष्ठानस्य कादाचित्कत्वे ऽपि तन्निरपेक्षानुष्ठानस्य नित्यतोपपन्नेत्याशयः । काम्यस्यापि नित्यत्वाविरोधं संस्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवेन द्रढयति * तथा चेति * ननु क्रत्वर्थे सति पारार्थ्यज्ञानात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्याशङ्क्याह * क्रत्विति * अर्थवादफलपफलविषयः पर्णमय्यधिकरणन्याय इत्याशय. । नन्वेवमप्येकस्मात्सौभरप्रयोगात्फलत्रयसिद्धेर्निधनव्यवस्थानुपपत्ते. । सिद्धान्तासम्भवे नेदमनारभ्यमित्याशङ्क्य प्रयोगभेदेनानेकफलसाधनत्वं चतुर्थाधिकरणे वक्ष्यमाणमाह * एतदपि चेति * सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादिशेषश्रुतेरेकस्मिन्प्रयोगे सर्वफलोत्पत्ति पूर्वपक्षयित्वार्थस्य फललक्षणस्योरपरया प्रयोगे सोपादानलक्षणयोगाभावाद्नुपादेयस्य चाविवक्षितत्वादित्यत्वात्सर्वशब्दस्य च प्रकृतग्राहित्वात्प्रकृतानां चाग्निमाध्यानां पशुग्रामादीनामन्योन्यनिरपेक्षसाध्यत्वावगमात्तद्वानामेव सर्वशब्दानिर्दिष्टानां दर्शपूर्णमाससाध्यत्वावगतेरेकमेव फलमेकस्मिन्प्रयोगे भवतीति योगेन पर्यायेण फलसिद्धिरिति सिद्धान्तयिष्यते अधिकरणारम्भसिद्ध्यर्थं क्रत्वर्थस्यैव सौभरस्य फलत्रयान्वय. स च पर्यायेणेत्युक्त्वा निधनवाक्यमात्रस्य चिन्ताविषयत्वात्सौभरप्रयोदाहरणमनर्थकमाशङ्क्य गुणफलान्वयस्याश्रयलाभार्थं निधनव्यवस्थायाश्च विषयलाभार्थमिति पक्षद्वये ऽप्युपयोगं प्रकृत्येतिशब्देन सूचयन्नुदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ननु सङ्ख्यासञ्ज्ञावद् गुणस्यापि धात्वर्थानपेक्षस्य भावनानन्वयात्साक्षाद्भावनाभेदकत्वानुपपत्ते संख्यया कर्मभेद इति धात्वर्थभेदवाचिन. कर्मभेदपदस्यात्रानुषङ्गाद्धात्वर्थभेदाभेदयोर्गुणप्रकरणे विचार्यत्वावगतेरिह चोभयथापि धात्वर्थाभेदात्प्रकरणासङ्गतिं विचारस्याशङ्क्य भावनाभेदाभेदविचारस्य प्रासङ्गिकत्वेन तावत्सङ्गतिमाह * यद्यपि चेति * भावनाभेदाभेदयोरपि वा लक्षणार्थत्वेन गुणप्रकरणे ऽप्यनुषङ्गाद्धात्वर्थभेदाभेदप्रकरणसङ्गतिः सम्भवतीति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * तस्या एव च शब्दान्तरं भेदकं भविष्यत्यपूर्वस्यानभिधेयत्वात्कर्मभेदानुनिष्पाद्येव च तदिति न पृथग्विचारमर्हतीति शब्दान्तराधिक-

रणवार्त्तिके पूर्वभेदस्य लक्षणार्थत्वनिषेधाद्भावनाभेदाभेदावपीति वा-
क्ये शुद्धाया भावनाया निरूपणाशक्तेर्भेदचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य
धात्वर्थावच्छेदेन भेदानिरूपणे ऽपि फलावच्छेदेन भेदं निरूपयितुं
फलतो ऽपूर्वाभिन्नवेति व्युत्पत्त्या भावना फलापूर्वशब्देनोक्ता भाव-
नाभेदाभेदयोरेव लक्षणार्थत्वे ऽपि धात्वर्थनिरपेक्षायास्तस्या नि-
रूपणाशक्तेस्तत्सिद्ध्यर्थं धात्वर्थभेदाभेदयोरपि विचार्यत्वात्तत्स-
पार्थतापिशब्देनोक्ता यद्वा लक्षणार्थो चेत् भेदा कृत्वाप्रकरणेनापि
सम्बन्ध इति सूचनार्थत्वेनोत्कृष्यापिशब्दो योज्यः । फलभेदादेव च
कर्मैक्याविशेषे ऽप्यनुष्ठानविशेषसिद्धेर्विचारस्य प्रयोजनवत्त्वं सं-
स्पष्टीत्याह * एवं चेति * हीषादेः फले विधौ निधनस्य नञाप
कामाभावात् वृष्ट्यर्थे सौभरे हीष्वनियमाभावादन्नाद्यर्थे स्वर्गार्थे वा
इतरयोरपि प्रयोगे निधनव्यवस्थायां हीषेव प्रयोक्तव्यमित्येको
विशेषः । यदा तु हीषापि वृष्टिमेव प्रार्थयते तदा हि वृष्टिः पूर्वपक्षे
प्रार्थनीये सिद्धान्ते स्वेनैव सौभरेणेति विशेषान्तरं वृष्ट्यभावात्स-
स्यशोषापत्तौ यावत्या वृष्ट्या सस्यानि निष्पद्यन्ते तावत्या एव का-
म्यमानत्वात्तावत्याश्च सौभरादेव सिद्धेर्वृष्टेः सर्वस्य चाम्नातत्वेन
कान्ते वृष्ट्यादीति विचारग्रन्थवार्त्तिके कालान्तरीयतया काम्यत्व-
निषेधात्कालान्तरीयशोषशङ्कायामपि वृष्टिकामनानुपपत्तेरन्नाद्य-
मात्रेणोक्तमिति सूचनयापि चशब्दः कथमिति सन्देहहेतु-
५७०॥ प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * यद्यवमित्याद्-
यधिकरणसमाप्तिपर्यन्तस्याप्येषां व्याख्यां सूचयितुमुपन्यस्यति
* केचित्तावदिति * ननूक्तयोर्वाक्ययोर्निधनपदश्रुतेर्निधनपदा-
श्रयो ■ लम्भकत्वीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * शाखान्तरे त्रि-
ष्वपि वाक्येषु निधनपदश्रुतेस्तदालोचनेनेहाप्यावाङ्कल्पनया
ऽनुषङ्गोपपत्तिर्वेदपिशब्देन सूचिता पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किं
तावदिति * पुरुषप्रवर्त्तकविधिलक्षणार्थं पुरुषशब्दमभिप्रेत्य पुरुष-
धर्मत्वाख्यानार्थं पुरुषस्येत्यादिभाष्यमावपन्न व्याख्यात विधौ
पुरुषस्येत्यादिभाष्यमावपदेन व्याख्यातं विधौ पुरुषशब्दप्रयोगात्पुरुषा-
पेक्षार्थाहितमन्त्र भवतीति च न्यायेन नियतस्य निधनस्याक्रिया-
समाम्नानाद्याधारणत्वं प्राप्तस्यापि विपर्ययस्योपपत्तेरपरितो-
षाद्व्यवस्थाश्रुतिव्याख्यानार्थमथ चेति भाष्यं निधनपदेनापि ही-
षाख्यं निधनाक्षिप्तसौभरविशेषणत्वेन श्रुतिवाक्येव विनियोगपद-
स्यान्यथोपपत्तेः सौभरलक्षणार्थत्वायोगाद्युक्तमावाङ्क्य श्रुतिशब्दः
स्वप्रमाणान्तरवाची लक्षणाशब्दश्चान्यविधिवर्णनापरत्वेन द्वितीयेन

व्याख्याते सूत्रसूचितहेत्वन्तरोक्त्यर्थमेवं चेति भाष्यं तृतीयेन सू-
त्रावयवं सौभरावयवत्वाद्धीपादेः सौभरद्वारा वृष्ट्याद्यन्वयसिद्धे-
र्निधने कामसंयोग इति प्रतिज्ञासूत्रावयवानुपपत्तिमाशङ्क्य फला-
न्तराभिप्रायत्वेन व्याख्यानार्थं सौभर इति पूर्वपक्षोपक्रमभाष्यं श्लो-
कस्य समस्तपूर्वपक्षभाष्यव्याख्यार्थत्वसूचनायान्त्येन व्याख्यातं ही-
षादेरित्यनेन निधनशब्दस्य हीषादिलक्षणार्थतोक्ता फलान्तरान्वय
हीषादेः सौभरानपेक्षत्वापत्तेर्निधनत्वासिद्धिमाशङ्क्य फले विधि
तस्य हीषादेराश्रयापेक्षायां प्रकरणात्सौभराश्रयत्वावगतेस्तत्र फ
निधनत्वेनैव समाम्नानान्निधनस्यानुवादोपपत्तिरिति सूचनार्थः।सौ-
भर इति सूत्रावयवो निधनशब्दस्य हीषादिलक्षणार्थत्वव्याख्ययैव
व्याख्यातो भवति आद्यपादं व्याचष्टे * यदि हीति * शाखाभेदेन
हीषादेः सौभरनिधनत्वेन पठितस्य सौभरविधिश्रुत्या विकल्पेन
प्राप्तस्य स्वरसतः प्रापणात्मकविधिमात्रप्रवृत्तवैकल्पिकश्रुत्या फला-
न्वयविधेरप्राप्तविषयत्वतया गतिसम्भवे ऽप्यत्यावृत्तिफलत्वायोगा-
द् बाधानुपपत्तेर्नियमो ऽनर्थकः स्यादित्याशयः । द्वितीयं व्याचष्टे *
वृष्टिकामेति * तृतीयं व्याचष्टे * पुरुषार्थेति * चतुर्थं व्याचष्टे * ५७१॥
तस्मादिति *

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः

स्यान्निधनार्था पुन. श्रुति. ॥ २९ ॥

पाशब्दव्याख्यानार्थं तेन नास्य निधनादपरं फलमिति भाष्यं व्या-
चष्टे * उच्यत इति * अथेति भाष्येण हीषादेर्निधनपदान्वये फल-
पदस्य वाक्यभेदभयेनानन्वयात्प्रमादसमाम्नायापत्तिरित्याशङ्क्य त-
न्निरासार्थत्वेन वृष्टिकामायेत्यादिका या कामश्रुतिः सा तच्छब्दपरा
मृष्टसौभरविषया तद्विशेषणार्था न हीषादेः फलान्वयविध्यर्थेत्येवं स-
र्वस्योक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्य-
त इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *निधनेन त्विति* फलश्रुतेर्हीषाद्यनन्वये
ऽपि निधनत्वस्याविषयभूतसौभरविशेषणार्थत्वान्नानर्थक्यापत्तिरि-
ति विशेषणत्वोक्त्या सूचितं निधनमात्रे हीष्विधौ निधानान्तरा-
नर्थक्यापत्तेर्निर्विशेषणस्य निधनस्यार्थिचदनुवादायोगाद् वृष्टिकामस्य
प्रकरणलभ्यनिधनविशेषणासौभरद्वारा निधनविशेषणत्वेनावगतस्या-
नुवादान्तर्गत्यवगतेरत्वात्पर्यभेदाशयः । भाष्ये लक्षयतीति विशेषणवा-
ची पूर्वार्धं व्याचष्टे * हीषेति * हीषो निधनपदेनासम्बन्धे नि-

धनपदानर्थक्यमित्यर्थः * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति *
सौभरफलान्वयविधायिनो यो वृष्टिकाम इति वचनान्तरस्यैक्ये ऽपि
फलस्योद्देश्यत्वात्प्रत्युद्देश्यं च वाक्यसमाप्तेर्वचनान्तरैरिति यद्व-
चनं पदशब्दस्य लक्षणयावयववाचित्वात्सौभरावयवानां निधना-
दीनां समाम्नायादेव प्राप्तत्वाद्धीषादिनियममात्रविधौ नानेकार्थ-
विधिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । किमर्थं त्वित्याशङ्का-
स्पदत्वेन निधनार्थेति मृषावयवव्याख्यानार्थं भाष्यं व्याचष्टे *
न चेति * वृष्ट्यादिफलत्वेनोक्तस्यापि सौभरस्यात्रोपलक्षणं नान-
र्थकमित्यर्थः । यत्तु काम्यत्वाभावे हीषादीनां बलविशेषाभावेना-
न्योन्यबाधकत्वायोगान्नियमानर्थक्यमुक्तं तत्परिहरति * विनापि
चेति * सौभरत्वसामान्याभावात्सर्वासां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहा-
रोपद्रवनिधनाख्यानां भक्तानां यः साधारणत्वात्सामान्यरूपः स-
मूहस्तद्वाचित्वादित्यर्थः । तथापि कथं बाध इत्यपेक्षायामाह * त-
च्छ्रुत्या हीति * सौभरश्रुत्या लक्षणया निधनान्तरप्राप्तेरर्थाक्षिप्त-
बह्निप्रकर्षविशेषाद् बाधा युक्तेत्यर्थः।सौभरशब्दस्य चाक्षरवाचित्वा-
भावात्तद्बाधेन श्रुत्यर्थबाधो नास्तीति परिहारमाह * अथ चेति *
स्तुतिसाधनगेक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वात्साम्नस्तद्बाधे प्रधानबाधप्रसक्तावपि
बाधः शङ्क्येत ऋगक्षरातिरिक्तविवर्णाश्रयाख्यसौभरबाधे तु तस्य नि-
यतकालसामभागपरिपूरणार्थत्वेन साम प्रति गुणभूतत्वात्तद्बाधेन
कथंचित्सामबाधेति सूचनार्थम् * स्तोभेत्युक्तम् * परव्याख्यां
७२॥ दूषयितुमुपक्रमते * एवं त्विति * सन्देहहेतुं तावत् दूषयति *
तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * हीषिति * सिद्धान्तं दूषयति * तथे-
ति * श्लोकं व्याचष्टे * निधनेति * निधनमात्रानुवादेन हीषादिविधौ
फलपदानर्थक्यात्सौभरश्रुत्येव च प्राप्तत्वेन पुनः श्रुत्यानर्थक्याद्व्य-
वहितान्वयदोषपरिहारार्थं च वृष्टिकामविशिष्टनिधनानुवादेन ही-
षिविधानस्योक्तत्वाद्वृष्टिकामत्वादेः प्राप्तत्वादनेकार्थविधिलक्षणवा-
क्यभेदाभावे ऽप्यबाधः कामत्वादेरपि प्राप्तेर्नित्यानुवादायोगाद्यथा
वाप्तेः शुद्धाया नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टाया निमित्तता-
विना तथेह विधेयान्वयनिरपेक्षस्वरूपमात्रालोचने शुद्धस्यापि नि-
धनस्यानुवादोपपत्तेर्विशिष्टस्यानुवादान्तर्गत्याश्रयणादैन्यभावाद्विशि-
ष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्यर्थः । प्रकृताधिकारालाभस्य
पूर्वपक्षनिराकरणेनारनुकरणीनिधनान्यथोपपत्तिर्नमित्तवाक्यभेदप्रस-
ङ्गस्य च निरासहेतोः सुपरिहरत्वात्पूर्वपक्षनिरासो ऽप्ययुक्त इत्याह
* पूर्वपक्षेति * स्वमतेन व्याचक्षाण सन्देहस्वरूपं तद्धेतुं च ता-

यत्प्रतिज्ञापूर्वमाह * तस्मादिति * श्रुत्या फलपरत्वसम्भवे सा-
धनभूतसौभरलक्षणानुपपत्तेः सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकृतसौभरार्थ-
त्वसम्भवासम्भवलक्षणसन्देहहेतुसूचनार्थम् * वाक्येत्युक्तम् *
प्रकृतार्थयालाभाद् गुणफलान्वये वाक्यासामर्थ्ये सति श्रुत्यासम्भ-
वाल्लक्षणोपपत्तेर्वाक्यसामर्थ्यमदसद्भावालोचनात्सन्देहोपपत्तिरि-
त्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * ह्रीषिति * कथं तर्हि भाष्यं व्याख्येय-
मित्यपेक्षायामाह * तदा चेति * वृष्टिसाधने सौभरे ह्रीष्विधौ
समाम्नायादेव प्राप्तेः फलतो निधनव्यवस्थार्थत्वावगतेर्ह्रीषिति निध
नमित्यर्थो लभ्यत इत्याशय । विधेयह्रीषक्षरान्वये च वृष्टिकामशब्दस्य
ह्रीषक्षरान्वयान्यथानुपपत्त्या सौभरलक्षणार्थत्वकल्पनोपपत्तेस्तद्वि-
षयतया विशेषणशब्दो व्याख्येय इत्याह * वृष्टिकामायेति * ननु
सिद्धान्ते ऽपि ह्रीषक्षरान्वयिसौभरोपलक्षणार्थत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य
ह्रीषक्षरान्वयाभ्युपगमेन ह्रीषिति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यावयवेन
तन्निरासो न युज्यतेत्याशङ्क्याह * न ह्रीषेति * वृष्टिकामशब्दोक्तस्य ५७३।५
फलस्य सौभरोपलक्षणत्वमनपेक्ष्य स्वेन रूपेण न सम्बन्ध इत्यर्थः
पूर्वोक्ते सन्देहे सन्देहभाष्यमुपपाद्य पुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्य यथा-
पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यनेन ह्रीषादित्वनियोगविभागस्य व्याख्यातं
तथैव व्याख्येयमित्याह * नक्तेति * तत्र शब्दस्योक्तेन प्रकारेण स-
न्देहोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः । व्याख्यातभाष्यान्तर्गतस्य प्रयोगेति
भाष्यावयवस्य श्रुतिप्राप्तानां नियमेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वादित्यादि
वाक्यस्यैकेन ह्रीषादिप्रयोगस्य सौभरश्रुत्याख्यवचनप्राप्तत्वेन सम-
र्थत्वाद् बाधितुमशक्यत्वान्नियमार्थत्वेनापि विधेरर्थवत्त्वेन सम्भव-
तीति सूचितमुपाख्यानादन्यथा सौभरप्रयोगविधिनैव तदङ्गभूत-
ह्रीषाद्यनुष्ठानसिद्धेः कुर्यादिति पृथक्प्रयोगविधिरनर्थकः स्यादित्ये-
षमपि व्याख्या सम्भवतीत्याह * प्रयोगेति * तामेव दर्शयति
* यदि ह्रीति * अथ चेति द्वितीयपुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्यम् । अस्मि-
न्व्याख्याने सिद्धान्ते ऽपि निधनपदानन्वयेन तस्य सौभरलक्षणार्थ-
त्वायोगात्स्ववाक्यानुपात्तस्य विशेष्टुमशक्यत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य
सौभरलक्षणार्थत्वे ऽपि तद्विशेषणत्वानभ्युपगमात्स्वप्राधान्योपप-
त्तेर्भाष्यानाक्षेपात्तेश्च स्वार्थन्याय्य फलश्रुतेर्गतिरिति स्वप्राधान्याशय-
व्याख्यानायोगाद्यथाश्रुतं व्याचष्टे * किं चेति * ननु प्रकृतसौभ-
राधिकारिपुरुषप्रत्यभिज्ञानात्तस्य चावगतसौभरसाधनत्वेन काम्य-
मानवृष्टिसाधनतानपेक्षत्वात्साधनवाचिह्रीषादिपदान्वयानुपपत्तेः । शा-
खाभेदप्राप्तानेकह्रीषादिव्यवस्थापेक्षत्वावगमाद्ध्रीषादिपदानां निधन-

व्यवस्थार्थत्वप्रतीतेः क्व तेषां व्यवस्थेति निधनव्यवस्थाविषयापेक्षा-
यां यथा यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्र-
जापतये च प्रातरिति देवताव्यवस्थार्थयोर्वाक्ययोर्व्यवस्थाविषय-
भूतहोमलक्षणार्थत्वेन सायम्प्रातःशब्दयोर्देवतापदान्वयस्तथा वृष्टि-
कामादिशब्दानां निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरलक्षणार्थत्वेन ही-
षादिपदान्वयसम्भवे प्रत्यभिज्ञाऽविरुद्धा पूर्ववृष्टिकामादिकल्पनया
प्रकृताश्रयलाभक्लेशापादिका गुणफलान्वयकल्पना न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * साधनेति * अग्निसूर्ययोरन्यतोऽप्राप्तयोः कालद्वयल-
क्षितहोमे विधानात्फलतो व्यवस्था युक्ता इह तु सौभरश्रुतिप्राप्त-
निधनत्रयावृत्तौ त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः व्यवस्थार्थत्वायोगात्प्रकृता-
नुपपत्तेरपूर्ववृष्टिकामाद्यवगमात्साधनापेक्षायां साधनसमर्पणार्थेनैव
हीषादिपदेन वृष्टिकामादेः सम्बन्धो न व्यवस्थार्थेनेत्याशयः । अ-
पूर्ववृष्टिकामाद्यवगतिः साधनापेक्षित्वोक्त्या सूचिता इतरस्मिन्निति
भाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * अनेन च भाष्येणास्मत्कृतमेव सन्दे-
हव्यावर्णनं स्फुटीकृतमित्याह * तथेति * अभ्युच्चयमात्रार्थ-
त्वाद् भूयस्त्वमाष्यमुपेक्षितम् * हीषो निधनपदानन्वयाद्वाक्यभे-
दापत्त्यानुपपत्तेस्तन्निरासार्थत्वेनाद्यसिद्धान्तसूत्रावयवव्याख्यानायोगा-
त्स्वयं सर्वस्य सौभरस्यैककामत्वेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाल्लक्षणया प्र-
कृतसौभरानुवादिका कामश्रुतिर्नापूर्वफलोक्त्यर्थेत्येवं व्याचष्टे *
सिद्धान्ते त्विति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वस्येति * परोक्षवृत्त्या
निधनान्तरप्राप्तेर्मन्त्रत्वादप्राप्तावस्यैव हीषः प्रत्यक्षवृत्त्या प्राप्ति-
विधानान्न त्रिदोषतापत्तिरित्याशयः । वृष्ट्यादेः स्ववाक्यानुपात्तसौ-
भरविधित्वायोगात्किमर्थं सौभरं विशेष्यत इत्याशङ्कोत्तरत्वेनोत्त-
रापथवाक्यस्यानायोगात्किमर्थमनूद्यत इत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याच-
ष्टे * किमर्थेति * वृष्टिकामादिशब्दैः श्रुत्युपात्तफलत्यागेन सौभर-
लक्षणा न युक्तेत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * प्रकृतस्य सौभर-
स्यैकार्थसाध्यत्वेनाश्रयत्वायोग्यत्वादाश्रयत्वयोग्यस्य च निधन-
स्य प्रकरणाभावात्प्रकृताश्रयालाभेन गुणफलान्वयायोगाच्छ्रुतत्वयो-
र्व्यर्थानुपपत्तेर्लक्षणा युक्तेति परिहरति * तदिति * फले साध्ये ने-
यमाश्रयमाप्नुयादित्यन्वयः । श्लोकं व्याचष्टे * हीषेति * न केवलं
फलान्वयपक्षे वाक्यभेदोऽपि किं त्वाश्रयभूतस्य
निधनस्य सौभरेण विशेषणादपीत्याह * तथेति * वाक्यं सौ-
भरानुपादानात्प्रकरणाद्विशेषलाभः कथमपीत्यनेन सूचितः । एवं
सति को दोष इत्याशङ्क्याह * तत्रापीति * ननु साक्षात्सौभरस्या-

५७४पृ०

भयत्वायोग्यत्वे ऽप्यवयवावयविनोरत्यन्तभेदाभावेनात्यन्तभेदाच्च यागस्तोत्रयोर्न स्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुमिति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायाभावादवयवद्वाराश्रयत्वोपपत्तेस्तस्य च प्रकरणलभ्यत्वाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याभ्युपेत्यवादेन परिहरति * किं चेति * हीषित्यक्षरं यद्यपि सौभरस्य साधनं तथापि क्व भक्तौ तन्निवेशितइत्यनेन च धारणाविधनानुवादानुपपत्तेस्तद्विधायपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः। सामानाधिकरण्यबुद्धिहेतुकत्वाद्भेदस्यैकस्मिन्नवयवे ऽवयविसामानाधिकरण्यबुद्ध्यभावेनाभेदाभावादेकावयवसाधनत्वेनावयविसाधनत्वानुपपत्तेरनङ्गाङ्गायतारन्यायस्य प्राधान्यावस्थितमात्रस्तु तदङ्गेनोपसर्पतीति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकं निषिद्धस्यावयवा शक्नुयात्तथार्थयेदिति कल्पनानुपपत्तेरभ्युपेत्यवादमात्रत्वं दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति* द्वादशाधिकरणसूत्रोदाहरणेनातिशयोक्तिः। ननु यथा पशुकामस्योक्थ्यं गृह्णीयात्षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्युक्थ्यादिग्रहयागाभ्यासानां फले विहितानां यागाभ्याससमुदायात्मकज्योतिष्टोमावयवत्वेनावगतानां ज्योतिष्टोमस्यानेकयागाभ्यासरूपावयवस्योक्थ्याद्यभ्यासमात्रेणाप्राप्तेः क्वावयवे स्थितानां ज्योतिष्टोमसाधनतत्वपेक्षायां तमग्निष्टोमात्परार्ध्यं गृह्णीयादित्युक्थ्यस्याग्निष्टोमपरत्वं वाक्यान्तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो गृह्णीयादिति च षोडशिनमन्त्यपरत्वं वाक्यादतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति चोक्त्यपरत्वेनावगतस्य षोडशिना ऽतिरात्रे विधानादतिरात्रस्य सर्वान्त्यस्य प्रतीतिरन्ते निवेशस्तथा समाम्नायाद्विष्यतीत्याशङ्क्य * अथेति * उक्थ्यादीनां ज्योतिष्टोमस्याद्ये मध्यमे वा प्रदेशान्तरे शास्त्रदृष्टेरलौकिकत्वेन चान्यत्र स्थितानां रूपावधारणफलान्वयोक्त्यादिव्यपदेशासम्भवात्सम्भवत्स्वपि रूपावधारणफलान्वयोक्त्यादिव्यपदेशेषु वाक्यान्तराश्रयगतत्वान्ते निवेशस्य विषयान्तराविधानेन फलार्थोक्थ्यादिविषयत्वावधारणायुक्तो ऽन्ते निवेशः हीषादीनां लोकावेद्यसामान्तरभक्त्यन्तरेष्वपि दृष्टेरन्तनिवेशानियमात्सौभरान्तनिवेशस्य च पाठप्राप्तस्य क्रतुपुरुषार्थसौभरासिद्ध्यर्थं हीषादिविषयत्वेनोपयोजितस्यास्वातन्त्र्येण फले विहितानां स्वाननिवेशानवगतेर्निधनानुवादो न सम्भवतीति परिहरति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * युक्तमिति * अलौकिकत्वं त्रेधोपपादयितुम् * ५७५।१ न चेत्युक्तम् * ग्रहयागाभ्यासान्वयस्यान्यत्रापि मायात् ज्योतिष्टोमरूपनिरूपणार्थाभ्यासातिरिक्तत्वेनैवेषां निरूप्यत्वात्तन्मध्यपाते च

ज्योतिष्टोमरूपनिष्पत्तावेव व्यापारापत्तेरद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेष
स्यादित्यद्रव्यदाऽभ्युपगमेन यागान्तरत्वायोगाच्चाम्नातनिवेशं विना रू-
पावधारणं न चानवधारितरूपाणां फले विधिकल्पनादिसम्भवोपप-
द्यत इति स्वरूपेण फलान्वयित्वेन सन्निहितत्वेन च त्रेधाप्यलौकिकत्वे-
त्याशय । सम्भवत्यप्यन्यथा रूपाद्यवधारणे वाचनिकस्यान्ते निधन-
स्यानन्यविषयत्वात्फलार्थस्यैवोक्थ्यादेर्विषयत्वावसाय इत्यभिधानार्थो
ऽनन्यविषयत्वेनेति श्लोकद्वयो ऽन्तनिवेशं विना रूपाद्यवधारणा-
भ्युपगमे ऽप्यन्तनिवेशोपपादनार्थ इति यो ऽपि चेति पश्चाद्व्याख्य-
या सूचितम् । अनेन चोक्थ्यादिषु व्यवस्थितं नियतमेव स्थानं यद्य-
प्यव्यवस्थितं तथापि वाचनिकस्य स्थानानियमस्यानन्यविषयत्वात्त-
द्विषयतयैव व्यवस्थितमित्यपि योजना सूचिता । क्रत्वर्थत्वेन फ-
लार्थत्वेन च यत्सौभरविधानं तेनोपयोजितं इत्युक्ते गुणफलान्वय-
विधिवाक्येनाश्रयान्वयाविधाने ऽप्यविहितस्याग्राह्यत्वापत्तेः क-
ल्पितविधिविषयत्वाभ्युपगमाद्धीषादेः फलान्वयसिद्ध्यर्थेन सौभर-
विधानेनोपयोजितं इति भ्रान्तिं निरसितुं सौभरेण फलं विशेषित-
मन्वयस्य हीषादेर्लौकिकादिधर्मित्वे ऽपि प्रकृतस्य सौभरावयवभूतस्या-
नन्यधर्मित्वादित्यभ्य इत्याशङ्क्याह * यदीति * प्रकृतनियमे प्रमा
णं नास्तीत्याशयः । ननु स्वरूपेण हीषादेः प्रकृतग्रहणनियामकाभा
वे ऽप्यावश्यकत्वेन गृहीते सौभरे हीषादेर्निधनस्थानत्वात्फलार्थस्यापि
हीषादेः सौभरावयवत्वेन सौभरे समाम्नाता तेन हीषादिनैकवाक्यान्निध-
नस्थानत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य * ननु चेति * यद्यपि लोकादिगतो
हीषादिर्गुणफलान्वये विधिना गृह्यते तथापि प्रकृतसौभराश्रित
स्यापि एव सौभरावयवत्वेन समाम्नातो हीषादिः प्रकृत फलार्थो
ऽपि स एवेति सौभरावयवत्वेनैकवाक्यत्वादेव स्थानं भविष्यतीत्येकस्य
हीषादेर्नानास्थानत्वाद्दर्शनेनैवान्तनिवेशनियामकाभावश्चोक्तस्वारस्य-
रूपैक्यमात्रेणाशङ्कानुपपत्तेः । सौभरावयवस्यैवैक्ये स्थानैक्यम् सत्यप्ये-
क्ये प्रयोजनभेदे स्थानस्य देवदत्तादौ शक्तिभेददर्शनात्स्थानान्तरे ऽपि
च सौभरारम्भसमाप्त्यन्तराले प्रयुक्तस्य हीषादेः सौभरावयवत्वो-
पपत्तेरवयवान्तरोपजनापेक्षयोक्थ्यादिवदविरोधात् कार्यान्यत्वे
तत्स्थानस्य नियमाभावादिति परिहरति * नैतदिति * दृष्टार्थः स्या-
त् * न शब्दैकार्थ्येनेति * स्थान एकमार्थ्यमित्यत्र न शक्तिभेदः । त
त्स्थानस्यैवाध्याहारः सूचितः । स्वरूपनानात्वादेवानुपपत्तेरभिसंसा-
योगाद्दार्मीयगाथिनस्य शब्दाद्धीकारेण सौभरात्मीयस्य तदवयवत्व-
रूपत्वागाणादिति व्याख्येयम् । न चैतन्नोत्तरार्धे व्याख्यातं पादप्य-

र्तीये निरस्तमपि प्रणीताधर्मन्यायामितरेतराश्रयाख्यदोषान्तराभिधित्सया पुनरुपन्यासपूर्वं निरस्यति * प्रासङ्गिकेति * निधन- ५७६।
स्थानप्रयोगाभावे समाम्नातेनैव ह्रीषा सौभरसिद्धेः फलार्थस्य ह्रीषः सौभरसाधनत्वायोगात्स्थाननिवेशाद्देव सौभरसाधनता वाच्येत्याशयः। नन्वप्रकृतस्य ह्रीषादेः फले विधौ तस्य सौभरसाधनत्वात्प्राक् स्थानविशेषासिद्धेरितरेतराश्रयं स्यात्प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने तु तद्विरोधेनाप्रकृतग्रहणायोगात् प्रकृतग्रहणावगतेस्तस्य च समाम्नायादेव स्थानविशेषसिद्धेर्नेतरेतराश्रयापत्तिरित्याशयेनाशङ्कते * नन्विति*यद्विच वारवन्तीयसंस्कारः कश्चिद्विधीयेत ततः कथं चिद् व्रीहिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेदिति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकन्यायेनोपादीयमानत्वे प्रकृतग्रहणायोगमाशङ्क्य यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति अभ्युदितेष्टावुपादीयमानत्वे ऽपि तण्डुलादीनां प्रकृतग्रहणं दृष्टान्तितं चन्द्राभ्युदये निमित्ते दार्शं हविः दार्शेभ्यो देवताभ्यो ऽपनयेदिति विभज्रतिवाक्यार्थस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वाद्देवतां विना प्रकान्तदर्शानिष्पत्तेर्देवतान्तराकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यैरत्र प्रकृतस्य हविषो देवतान्तरविधायनपेक्षितविध्यापत्तेः प्रकृतहविर्विषयत्वावगमाद्यच्छब्दोपबन्धेन प्रकृतविषयत्वदृढीकरणात्प्रकृतनियमो युक्तः। इह [illegible] श्रुतिकृतस्य ह्रीषादिमात्रप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञारूपेण सन्निधिना।

श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं सन्निधेरेककर्मता।

तत्र श्रुतिर्बलीयस्त्वं जानतां कथमेकता॥

इति न्यायेन बाधायोगाद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यान्न प्रकृतनियमस्त भवतीति वैषम्योक्त्या परिहरति * युक्तं तत्रेति * अतो गुणफलान्वयरूपवाक्यार्थायोगान्निधनव्यवस्थारूप एव वाक्यार्थो युक्त इत्युपसंहरति * तस्मादिति* ननु वृष्टिकामादिशब्देन सौभरलक्षणापत्तेर्निधनव्यवस्थापक्षो ऽप्ययुक्त इत्याशङ्क्याह * यदेति * अनेन च पुरुषश्रुतेरिति पूर्वपक्षहेतोर्द्वितीयव्याख्यापक्षे परिहार उक्तः। ननु साधनलक्षणायामपि कारीर्यादिसाधनलक्षणाप्रसङ्गे सौभरेण विशेषणाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रेति * लक्षणायाः प्रकृतविषयव्यवस्थापकत्वात्प्रकृतस्यैव साधनस्य लक्षणेत्याशय.। निधनव्यवस्थाविषयभूतप्रकृतसौभरविशेषलक्षणार्थत्वाच्च वृष्टिकामशब्दस्य कारीर्यादिलक्षणा-

शङ्कामपि नाधिरोहतीत्याह * प्रकृतेति * कामोपबद्धानां पदानां फलपरत्वस्यैकादशाद्ये वक्ष्यमाणत्वाद् वृष्टिकामशब्द एव वृष्टिशब्द वक्तः । यथाश्वाद्यस्य स्वर्गस्य वा साधनभूतं सौभरं वृष्टिशब्दो लक्षयतीत्याशङ्का न सम्भवति तथा वृष्टिसाधनकारीर्यादिलक्षणाशङ्कापि न सम्भवतीति सूचनार्थम् * दृष्टान्तत्वेन न चेत्युक्तम् * पुरुषश्रुतेरिति पूर्वपक्षहेतोर्विधिपुनःश्रुत्यपेक्षव्याख्यापक्षे परिहारमाह * सत्यामपि चेति * काम्यस्याभावे हीषादीनां तुल्यवत्त्वेनैकस्येतरथाप्रकृत्वायोगान्नियमायोगाशङ्का विनापि च गुणकामत्वेनेत्यादिवार्त्तिके निरस्तेतीत्युक्तमित्यनेनोक्तम् । ननु यवो देवा अय इत्याज्यसूक्ते समाम्नायावगतक्रमात् क्रमान्तरेण चाप्रयोगदर्शनेन सौभराङ्गरूपापि विधीयमानस्य हीषादेः समाम्नायावगतस्थाननियमप्रमाणाभावात् वृष्टिसाधनं यत्सौभरं तस्य च यन्निधनमिति विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदो ऽस्मिन्नपि पक्षे स्यादित्याशङ्क्याह * ते चेति * नियमस्य यथाप्राप्तविषयत्वादपूर्वविधावपि क्रमान्तराशङ्काभावः । व्याख्याते ऽर्थे भाष्यं योजयति * यदिति * समासे ऽधिकरणार्थे पदव्याख्यानाद्व्याख्याक्षिप्तचित्तत्वात्प्रागनुक्तमनन्तरसङ्गतिमाह * तदिति * ननु वृष्टिसाधनस्य सौभरेण विशेषणादस्मिन्नपि सिद्धान्तव्याख्याने "पदव्याख्यायां द्विविशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदस्य प्रसक्त्यपरिहरणत्वेनाधिकरणार्थसमासेरन्तराले व्याख्यावसरानुक्तानन्तरसङ्गत्यभिधानमयुक्तमाशङ्क्यास्मिन् व्याख्याने वाक्यभेदाप्रसक्तिमाह * यस्त्विति * हीषा निधनान्वये तस्योद्देश्यस्यैवाविवक्षिततविशेषणत्वाद्वाक्यापत्तस्य निधनमात्रान्वयस्य प्रकरणलभ्यसौभरविशेषणत्वेनापादनप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तिः । फलपदान्वये तु तस्योद्देश्यलक्षणार्थत्वेन स्वयमनुद्देश्यत्वाल्लक्षणायाश्च हीषाद्यन्वयसिद्ध्यर्थत्वेन तदन्वयापादकप्रकृतसौभरविषयत्वावगमाच्च वाक्यभेदप्रसक्तिरित्याशयः । पदव्याख्याने चोदित आसीदिति भूतनिर्देशेनोक्तः प्रसङ्गाद्विधनमात्रव्यवस्थार्थान्येतानि वाक्यानि तन्निधनकसौभरविशेषव्यवस्थार्थानि चेत्यनुष्ठानोपायिकं चिन्तान्तरं प्रस्तौति * एवं स्थितमिति * सर्वेषामागतानां सौभरविशेषाणां न चैकं प्रतिनियतफलत्वेन व्यवस्था प्रत्येकमपि च फलसिद्धेः समुच्चयायोगे ऽपि विकल्पेन प्रयोगोपपत्तेर्हीषादिष्वपि सौभराणाविशेषेण सद्व्यवस्थापकत्वायोगान्निधनमात्रव्यवस्थार्थानीति पूर्वपक्षमाह * नवेति * सिद्धान्तं प्रतिजानातीति प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * सौभरगीत्यविशेषे ऽपि प्रतिज्ञायमयान्तरगीतिविशेषसद्भावाच्छा-

५७७।१

शाखान्तरस्थस्य सौभरगीतिविशेषस्य शाखान्तरस्थसौभरभक्तियोगे सत्याधारभूताक्षरभूताक्षरविशेषाधीनत्वात्स्वरविशेषात् क्रमगीतिविशेषाभिव्यक्तेर्विकल्पप्राप्तिविषयस्यैव नियमविषयत्वात्समस्तस्य च सौभरस्य - वृष्ट्यादिसाधनत्वेन विधानाद्विकल्पप्राप्तेः शाखाभेदेन पठितस्य समस्तस्यैव सौभरस्य व्यवस्थेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे* सामरूपं हीति*सूक्ष्माभिरभिन्नत्वाद् गीतिविशेषाणां भक्त्यन्तरयोगे रूपनाशापत्तेरित्याद्युक्त्यर्थः। ननु न गिरागिरेति ब्रूयादिति गिरापदनिषेधानुवादेनैरं कृत्वोद्गेयमितीरापदविधानाद्यज्ञायज्ञीयस्य गिरापदस्थाने इरापदप्रयोगाद्रूपान्यत्वापत्तिर्यथा न विरुध्यते तथा रूपान्यत्वापत्तिरविरुद्धेत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * तत्र रूपान्यत्वात्मकविकारानभ्युपगमाद्गिरापदविधिविरोधापत्तेस्तत्परिहारार्थं विकारो युक्तः न त्विह विरोधो ऽस्तीत्याशय.। ननु विकाराश्रयणे विरोधो नास्तीत्याशङ्क्य * सर्वत्र चेत्युक्तम् * प्राप्तरूपान्यत्वात्मके विकारे प्राप्तिप्रमाणविरोधापत्तेः शरैः कुशानां फलचमसेन सोमस्य सूर्यादिपदेन याग्न्यादिपदस्यागत्यैव बाधदर्शनात्सत्याङ्गतौ बाधा न युक्तेत्याशयः। विकल्पप्राप्तौ चेत्यनेन समस्तैव चेति चशब्दाध्याहारेण युक्त्यन्तरोक्त्यर्थत्वेनोत्तरार्धं व्याख्यातम्।ननु निधनमात्रनियमश्रुतौ अश्रुतसमस्तनियमाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अत इति * शिष्याचार्ययोः सहभोजनप्राप्तौ शिष्यस्य कांस्यमाजित्वनियममानियतपात्रभोज्याचार्यो ऽनुरुन्धानो लोके दृश्यत इति द्वादशाधिकरणसिद्धो दृष्टान्त । यद्वा वृष्टिकामः सौभरेणेति विधितः सौभरप्राप्तेः समाम्नायाच्च हीष्प्राप्तेरुभयप्राप्तौ च सम्बन्धविधिर्जाघन्यधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्सम्बन्धाविधिप्रतीतेर्हीष निधनसौभरविशेषोपादानं च विना सम्बन्धासिद्धेर्हीषनिधनकसौभरनियम एव विध्यर्थ इत्याह * एषो ऽपि चेति * एवमेव सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

॥ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ ग्रहाग्रतायां ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयत्संयोग- ५७८।
स्याशेषभूतत्वात् * १ *

निश्चिताविधेयत्वस्य गुणस्य कर्म पूर्वत्वासम्भवाद्भेदकत्वं कर्म वा फले विधानेन व्यवस्थार्थत्वेन वा पूर्ववत्सम्भवात् अभेदकतेति निर्णीते सन्दिग्धविधेयत्वस्य कर्म विधेयत्वात् भेदकत्वं कर्म वा तदभावादभेदकतेति निर्णेतुं यदि रथन्तरसामा यदि बृहत्सामेति वाक्ययोः किं रथन्तरसामत्वबृहत्सामत्वे विधीयेते ज्योतिष्टोमस्य वा ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्ततयोच्यते इति चिन्तां दर्शयितुं तत्रेति सन्देहभाष्यं एकापूर्वसाधनीभूतस्तुतिसमूहात्मकस्तोत्रविशेषरूप-पृष्ठैक्ये ऽप्यवान्तरकार्यभूतायाः स्तुतेर्गुणसङ्कीर्णात्मकत्वाद् द्रव्या-न्तरेण सूराद्यैर्बृहता च चित्राद्यैर्गुणस्य कीर्तनात् बृहद्रथन्तरयोर्द्वार-भेदेन पृष्ठसाधनत्वात्समुच्चयावगतेर्नित्यत्वेन कादाचित्कत्वान्निमि-त्तत्वानुपपत्ते । सिद्धान्तवचनशक्त्ययोगादयुक्तमाशङ्कोपपादयितु-माह * ज्योतिष्टोम इति * न्यायाद् बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयावगमे ऽपि बृहद्वा रथन्तरं वेति वचनाद्विकल्पावगते पाक्षिकत्वान्निमित्त-त्वोपपत्तिरित्याशय । एवमपि कर्मान्तरत्वेऽतद्भेदाभेदसन्देहो न युक्त इत्याशङ्कां निरस्यन् भेदाभेदविषयत्वेन सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * रथन्तरसामत्वस्य बृहत्सामत्वस्य वा गुणस्य साम-यागविषयत्वात्सोमशब्दस्य सोमसाध्ययागलक्षणार्थत्वसूचनार्थं सगुणमित्युक्तं बृहद्रथन्तरसामत्वयोर्ज्योतिष्टोमे प्राप्तत्वेन विधेय-त्वात्सामान्तरनिवृत्त्यर्थत्वे च तद्विध्यानर्थक्यापत्ते । कर्मान्तरत्व-निश्चयात्सिद्धान्तासम्भवेन सन्देहायोगमाशङ्क्य प्राप्तयोरपि बृहद्रथ-न्तरसामत्वयोर्ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्तार्थं कीर्तनमिति सूचनार्था

प्रह्यग्रताविशेषविध्युक्तिरित्येवं सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यं व्याख्या-
तुम् * तस्यैवेत्युक्तम् * यदीति सन्देहहेतुभाष्यं प्रकरणाद् बृह-
द्रथन्तरसामशब्दयोर्ज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः पूर्वपक्षायोगादयुक्त-
माशङ्क्योपपादयितुमाह * तत इति * सर्वसामकार्येषु रथन्तर-
मेव बृहदेव वा न सामान्तराणीति कृत्स्नेन क्रतुना रथन्तरस्य बृहतो
वा संयोगे ज्योतिष्टोमे सामान्तरविध्यानर्थक्यापत्तेस्तदयोगात्कर्मा-
न्तरत्वं रथन्तरं बृहद्भवत्येवेति सत्तामात्रेण रथन्तरस्य बृहतो वा
क्रतुसंयोगे स्वकर्मान्तरतेत्याशय। नन्वेवं सति बृहद्रथन्तरयोर्वि-
शेषणत्वेन सामान्तरव्यावर्तकत्वावगतेः कृत्स्नक्रतुसंयोगस्यैव स्या-
प्यत्वात्सिद्धान्तानुपपत्तेः। सन्देहो न युज्यतेत्याशङ्क्यासत्ताव्यावृ-
त्त्यापि बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिकत्वात् विशेषणत्वोपपत्तेर्न तन्मात्रेण
कृत्स्नक्रतुसंयोगसिद्धिरिति परिहारसम्भवे ऽपि प्रौढ्या क्रतोरेव
विशेषणत्वाभ्युपगमेन सिद्धान्तसम्भवं वक्तुमाह * तत्सिद्ध्यर्थम-
पीति * विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्कते *
ननु चेति * पूर्वपक्षे तावन्निमित्ततैव नास्तीति परिहरति * सर्वे-
दिति * केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वस्याप्राप्तत्वान्निमित्तत्वं न स-
म्भवतीत्याशयः। ननु सिद्धान्ते ऽपि अप्राप्तत्वादेव केवलबृहद्रथ-
५७२॥ न्तरसामकत्वस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * निमित्तत्व-
मपि चेति * समासश्रुत्यवगतस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य केवल-
बृहत्सामकत्वस्य वा प्राप्त्यभावान्निमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरव-
त्त्वस्य बृहद्वत्त्वस्य वा निमित्तत्वसम्भवात् बृहद्रथन्तरयोरसत्ताव्या-
वृत्त्यान्योन्यमात्रव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वाभ्युपगमेन विशेष्यत्वाभ्यु-
पगमेन वा बृहद्रथन्तरसामकत्वापादनेन निमित्तता सिद्धान्ते
ऽभ्युपगन्तव्येत्याशय। नन्वेवमपि विशिष्टानुवाददोषापत्तेः कः
परिहार इत्यपेक्षायामाह * यन्नसम्बन्धाच्चेति * गुणस्य क्रतोः ना-
म्नो वा प्रह्वाग्रविधौ निमित्तत्वायोगात्क्लिष्टस्यैव निमित्तत्वाव-
गतेर्विशेषणस्याप्युद्देश्यान्तर्गतेनेन विशिष्टानुवाददोषापत्तिरित्याशयः।
गुणस्योद्देश्यत्वायोगे विशेषणस्योद्देश्यान्तर्गतस्याभ्युपगमे ऽपि वाक्य-
भेदानापत्तिसूचनायायमधिकरणभाष्यपाठः। पूर्वपक्षसूत्रस्य तु शब्द-
श्वायत्वं सिद्धान्तोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यप्रकरणोक्तियुक्त्यन्त-
राणामप्युपलक्षणार्थत्वेनं व्याचष्टे * किं तावदिति * सन्निधिल-
क्षणात्प्रकरणात्सोमशब्दस्य ज्योतिष्टोमविषयत्वप्रतीतेर्बृहत्पृष्ठं भव-
ति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वचनान्तरेण बृहद्रथन्तरप्राप्तेश्चार्थ शब्द-
प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्य प्राप्त्यपेक्षत्वादकर्मान्तरत्वे च प्रह्वाग्र-

विशेषस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगवचनेन ग्रहणात्प्रकृतकर्मसामर्थ्यानुग्रहो-
पपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्य चोत्पत्तिशिष्टसामान्तराभावेन बृहद्रथन्तरवि-
रोधिगुणान्तरानवरोधात् बृहद्रथन्तरयोः पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वा-
भावेन भेदकत्वानुपपत्तेर्दध्ना जुहोतीत्यादिवच्च प्रकृतकर्मप्रत्यभि-
ज्ञानादकर्मान्तरत्वेत्यर्थः। बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणो गुणः कर्मान्तर-
माक्षिपेदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यानार्थमिति भाष्यं
व्याचष्टे * एवमिति * बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरपूर्वक्रतुसंयोगादित्येव-
मर्थाभ्युपगमेन हेत्वर्थं क्रतुसंयोगादिति सूत्रावयवे पठिते त्वनि-
तिभाष्येण शब्दद्वयस्यापि ज्योतिष्टोमवाचित्वोपपत्तेर्हेत्वसिद्धिमाश-
ङ्क्य नेति ब्रूम इत्यनेन संयोगस्य कारणभूतत्वादित्येवमर्थेनान्यसूत्राव-
यवेन तन्निरासमुपक्रम्य तदुपपादनार्थं कथमित्यादिना तत्सन्देह-
हेतुरुक्तस्तं प्रागेव व्याख्यातत्वादुपेक्ष्य कृत्स्नक्रतुसंयोगोपपादनार्थस्य
यदि रथन्तरसामेति को ऽर्थ इत्यादिभाष्यस्यार्थं व्याचष्टे * कुत
इति * सामर्थ्यस्यैकार्थ्याधीनत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वं च विनैकार्थ्यो-
योगाद्विशेषणस्यापेक्षा व्यवच्छेद्यत्वशब्देनासाधारण्यं व्याख्यातम्।
ज्योतिष्टोमस्य चेति भाष्यावयवो ऽन्त्यपादेन व्याख्यातः। प्रातिलोम्येन
श्लोकं व्याख्यातुं ज्योतिष्टोमे केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वाभावमात्रेण
कथं कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्यपेक्षायां केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणा-
त्केवलबृहत्सामकत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेदसिद्धिं वक्तुमाह * गुण-
श्चेति * तस्मात्कर्मान्तरमिति हिशब्दान्वयाध्याहार्यम्। ननु विधेय-
स्यैव गुणस्य भेदकत्वात् बृहद्रथन्तरसामकत्वयोश्च निमित्तत्वे-
नाविधेयत्वाच्च भेदकतेत्याशङ्क्याह * इह चेति * यदि श-
ब्दोपचयेनेह निमित्तत्वं गम्यमानं बहुव्रीह्यर्थस्य विद्यमान-
स्य गम्येत तस्य च केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वरूपस्याविद्य-
मानत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विधेयत्वेन युक्ता भेदकतेत्याशयः। ननु
बहुव्रीह्यर्थस्य निमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरस्य बृहतो वा विद्यमान-
त्वान्निमित्ततोपपत्स्यत इत्याशङ्क्याह * नेति * ननु रथन्तरमस्य
सामेति विग्रहे रथन्तरस्य विशेष्यत्वप्रतीतेर्निमित्ततोपपत्स्यत इत्याश-
ङ्क्याह * न चेति * विग्रहवाक्यस्यावैदिकत्वेन समासस्यैव वि-
शेषणविशेष्यत्वस्य प्राप्तत्वात्तत्र च सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति
विशेषणस्य पूर्वनिपातस्मृतेः पूर्वनिपाताद्रथन्तरस्य विशेष्यता न
युक्तेत्याशयः। कल्पान्तरे ऽप्यपि च रथन्तरमद्वारास्य रथन्तरं क्रतुना
विशेष्टुं शक्यमित्याह * न च तादिति * अतो रथन्तरमेवास्य सा-
मेति बहुव्रीह्यर्थत्वात्तस्य चाप्रामाण्यान्निमित्तत्वं न सम्भवतीत्युपसं-

हरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वायोगेन विधेयत्वावगतेः केवलरथन्तरमेवास्य सामेति बहुव्रीह्यर्थत्वात्तस्य चाप्राप्तत्वान्निमित्तत्वं न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वायोगेन विधेयत्वावगतेः केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणस्य गुणस्य भेदकता युक्तेति प्रकृतमुपसंहरति * अत इति * * निमित्तत्वावेदकस्य यदिशब्दस्य का गतिरित्याशङ्क्य प्रतीतमपि निमित्तत्वमसम्भवात्याज्यमित्यभिहितम् । निमित्तत्वान्यथानुपपत्त्या केवलरथन्तरसामकक्रत्वन्तरस्य विधेयत्वकल्पनापक्षस्तु केवलरथन्तरसामकक्रत्वन्तरस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगात्प्रौढिमात्रेणोक्तः । ननु कर्मान्तरे ऽप्यतिदेशात् गायत्र्यादिसामान्तरप्राप्तेः केवलरथन्तरसामत्वं

५८०॥ न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यस्यं हीति * अतिदेशस्योपदेशेन बाधोपपत्तेरित्याशयः । श्लोकान्त्यपादं व्याख्याय सामान्तरव्यावृत्त्या रथन्तरस्य ज्योतिष्टोमविशेषणत्वायोगे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन तृतीयं व्याचष्टे * न चेति * रथन्तरस्याविशेषात्सर्वसामकार्यविशेषणत्वप्रतीतेः पृष्ठव्यतिरिक्तेषु च सामकार्येषु तस्यायोगव्यावृत्तेरप्ययोगात् सर्वव्यापिविशेषणत्वं सम्भवतीत्याशयः । महाबलमिदं चेच्छब्दमित्यादिवत्तर्ह्यविशेषणस्यैव सत्तामात्रेण निमित्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्वितीयं व्याचष्टे *नेति* विशेषणादिगायत्रच्छन्दस इत्यादिवत्तर्ह्यसामर्थ्यमेवास्त्वित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाद्यं व्याचष्टे * न च सामर्थ्येनेति * गायत्रच्छन्दःप्रभृतीनां तु मन्त्रगतत्वेन विधातुमशक्यत्वादगत्या यथा कथं चिद् गतिः कल्प्येत्याशयः । समासाभावस्तु शङ्कितुमेवाशक्य इत्याह * दृश्यते चेति * अतः सिद्धा कर्मान्तरतेत्याह * एतीति * ज्योतिष्टोम एव तर्ह्येकसामकत्वं विकल्पेन विधास्यत इति शङ्कते * अथेति * विषमशिष्टत्वाद्विकल्पायोगमाह * न शक्यमिति * एतदेवोपपादयति * इदं हीति * क्रत्वन्तरे ऽपि तर्ह्येकसामकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * क्रत्वन्तरे त्विति * अनेन च ननु यथेत्याद्याशङ्कापरिहारभाष्यार्थो व्याख्यातः । स्वार्थप्राधान्याविघातादपि केवलरथन्तरसामकक्रत्वन्तरविधिरेव युक्त इत्याह * एवं चेति * ननु निमित्तार्थत्वे ऽपि बहुव्रीह्यर्थस्यैव निमित्तत्वात्स्वार्थप्राधान्यं न विहन्यत इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति * अतो स्वरूपेण निमित्तत्वायोगादित्याशयः । उक्तेन च प्रकारेण केवलरथन्तरसामकत्वस्याप्युभयविधेयत्वे व्यर्थीदितान्यपदेतुदेतुमद्विरपक्षयोर्यदि रथन्तरसामेत्यस्य महाप्रविध्येकवाक्यताभ्युपगमात्

चोदना या गुणानां युगपच्छास्त्रादित्यनेन न्यायेनानेकार्थोपादानल-
क्षणादपि गुणात्कर्मान्तरविधिसिद्धिरित्याह * यदि चेति * ऐ-
न्द्रवायवाग्रत्वस्य ग्रहणविशेषणत्वेन यागविशेषणत्वाभावात्तस्य च
पूर्वपक्षे ऽप्यतिदेशलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तद्द्वारापि विधेययागविशे-
षणत्वानुपपत्तेः । कर्मान्तरस्याप्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टस्य विध्ययो-
गमाशङ्क्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टगृह्णातिपरप्रत्ययोक्तापूर्वभावनावि-
शिष्टयागभावनान्तरविध्युपपत्तिसूचनार्था ग्रहाग्रभावना विधानश-
ब्देनोक्ता फलवर्थोत्पादकस्य वाजिनादगुणस्य तन्निरपेक्षभावनाभेद-
कत्वाभावे ऽपि तदनुत्पादकस्य साक्षाद्भावनयैवान्वयाद्भेदकत्वसू-
चनायापूर्वभावनाविध्युक्तिः । विधायकस्याच्छब्दानन्तर्यादपि सो-
मशब्दलक्षितयागविधिरवसीयत इत्याह * सोम इति * नन्विति
कर्तव्यतानुपदेशान्न कर्मान्तरविधिर्विर्भवतीत्याशङ्क्याह * सोमे-
ति * व्याप्यते ऽर्थे भाष्यमनुसन्धत्ते * इदमेवेति * वाक्येनेति
भाष्यावयवं यदिशब्दत्यागरुच्यध्याहारपक्षयोर्ग्रहाग्रविधेर्यागविध्ये-
कवाक्यत्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य वाक्यग्रहणस्य च यदि रथन्त-
रसामा सोमः स्यात्सौभरेण स्तुवीतेति सन्दंशाभिव्यङ्ग्यावान्तर-
प्रकरणोपलक्षणत्वेनोपपादयितुमाह * ग्रहाग्रेति * आहेति भा-
ष्येण स्याच्छब्दस्य यदिशब्दोपहतशक्तित्वाद्यागविध्ययोगमाशङ्क्य
यदिशब्दत्यागेनानुपघातोक्त्यर्थमत्र धूम इत्यादिभाष्यं महावाक्ये
ऽवान्तरवाक्याप्रामाण्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यद्यपीति *
अथ वा यदीत्यथवाशब्दं यदिशब्दत्यागपक्षनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
परित्यागवदिति * ननु कल्पकाभावात्स्वोत्प्रेक्षामात्रकल्पितो रुच्य-
ध्याहारः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * कर्तव्यतेति * विधिनानिच्छतः
प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या रुचिः कल्प्यत इत्याश-
यः । यैकदिफलत्वसिद्धिश्च रुच्यध्याहारप्रयोजनमथकारेण सूचि-
ता अथ वा यथेत्यप्यथवाशब्दमध्याहारपक्षनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे
* अध्याहारादपीति * पक्षान्तरमन्यथाभूतं यद्वचयति तदेवं मत्वे-
त्यर्थः । कथं पुनरित्याशङ्काभाष्यं दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वोक्त्यर्थ-
त्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * यद्युपचन्धात्साक्षान्न शालिभोजनस्य ५८१।४
विधेयत्वप्रतीतिर्व्यत्ययाभ्युपगमे ऽपि दध्युपसेचनस्य शालिभोजनं
प्रति यदिशब्दावगतनिमित्तत्वायोगात्सदेकवाक्यत्वानुपपत्तेः । स
यदि केन वाक्येन विहितत्वोक्तिः कथमित्याशयः । उच्यत इति भा-
ष्येण व्यवहितान्वयकल्पनया दध्युपसेचनस्येष्यमाणत्वेनावगतस्य
भोज्यव्यञ्जनार्थत्वेनेष्यमाणतया षाष्टिकान् पयसा भुञ्जीतेति व्य-

अनार्थपयःसाहचर्येणावधारणात् भोजनप्रयुक्तत्वेन तदभावे ऽनु-
ष्ठानासिद्धेः कांस्यभोजिन्यायेनोपसेचननियमाच्छालिभोजननियमा-
वगतेः स यदि केन वाक्येन भोजनविधिसिद्धिरिति परिहृतेन वै
खल्वित्यनेन यदिशब्दान्वये ऽपि इच्छावाचित्वाभावान्नेष्यमाणत्वा-
वगतिः सम्भवतीत्याशङ्कोच्यत इत्यनेन कामप्रवेदने ऽकच्चिदिती
ति कच्चिच्छब्दोपपदवर्ज्जं कामस्येच्छायाः प्रवेदने प्रज्ञापने गम्यमा-
ने लिङ्विभक्तिस्मरणाल्लिङैवेष्यमाणत्वावगतिरुपपादिता तत्र कथं
ऽप्रत्ययो लिङश्च कामप्रवेदनार्थतावगम्यत इत्याशङ्क्याह * ऽप्रत्ययेने-
ति * अमगत्याक्षेपिष्यति गत्यर्थस्यामो धातोर्भावे क्तप्रत्ययमुत्पाद्या-
नुनासिकस्य क्विप् झलोः क्ङितीति दीर्घत्वादाम्तशब्दमवगतमित्याम्त-
शब्दस्य ज्ञानवाचित्वाल्लोकप्रसिद्धस्य ऽप्रत्ययकामप्रवेदनार्थत्वज्ञानस्य
सिद्धे च तद्वान्तं चेति विग्रहेणोक्तस्य विवरणं कथनमित्यर्थः ।
एवं जातीयके वाक्ये लोके ऽप्रत्ययकामप्रवेदनार्थत्वप्रतीतेरनिष्पन्न-
स्य चोपसेचनस्य निमित्तत्वायोगात्तदिच्छाया निष्पन्नाया यदिश-
ब्देन निमित्तस्योक्तत्वगतेस्तत्समभिव्याहृताया लिङः कामप्रवेदना-
र्थत्वस्य न्याय्यत्वाद्दङ्गभूतोपसेचनकर्त्तव्यतया च प्रधानभूतेष्यमा-
णभोजनाक्षेपाच्छाकंभोजनेष्यमाणस्योक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्वाक्यस्य
न्याय्यत्वावगतेर्व्यत्ययकामप्रवेदनार्थलिङङ्गीकरणं युक्तमित्याशयः ।
एवमिति दार्ष्टान्तिकभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * स यदि लौकिक-
वाक्येष्वेवं विधवाक्यार्थदर्शने सतीति तत्रशब्दार्थः ऽप्रत्ययाभ्युप-
गमस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां विधिशक्तिप्रतिबन्धकयदिशब्दाप-
नयनं प्रयोजनमाह * ततश्चेति * गुणविधायित्वान्तरसामर्थ्यादनपे-
क्षत्वे ऽपि कर्मविधित्वावत्सम्भवतीति पदद्वयोपन्यासेन सूचितम् ।
मन्येवं सतीति भाष्येण प्रज्ञाप्रताविधेयदिशब्दान्वये सत्यविधायक-
स्यापसेऽप्रज्ञाप्रता मानुष्ठेया स्यादित्याशङ्क्योच्यत इत्यादिना परिहृतं
सद्याशयद्वयमाह * प्रज्ञानिति * ऐन्द्रवायवशुक्रप्रत्ययोर्विधेय-
त्वेनेष्टत्वात्तच्छब्दयोरुपन्यसनीयत्वे ऽपि तयोरप्रासत्वाद्विधायकाथ-
वणे ऽपि विधायककल्पनेनावश्यविधेयत्वसूचनायानुपन्यासः । इ-
ष्यमाणस्य साध्यत्वावगतेः फलवच्च यागानुष्ठानमात्रेण प्रज्ञाप्र-

गुष्ठानापाद्यके सम्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुमित्यनेन स्मृते प्रयोजके हे-

तुमति च फले परेण स्वार्थानुष्ठेनयापाद्ये प्रयोज्ये लिङ्विभक्तिस्मृतेः स्यादिति हेतौ लिङ् गृह्णीयादिति विधौ गृह्णीयादिति चाहेतुमति स्यादिति विधाविति पक्षान्तरोपन्यासो ऽपि पूर्वापरितोषेणैवेत्याह * विनैवेति * न केवलं यदिशब्दस्यागाध्याहारोऽयं विनेत्यपिशब्दार्थः। रथन्तरसामेति भाष्यं हेतौ स्यादिति लिङ्पक्षे रथन्तरसामसोमहेतुका ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः कर्त्तव्या इत्येवं विशेषणपरत्वेन व्याख्यातुमाह *तत्रेति* यागकर्त्तव्यतास्मिन्पक्षे न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह*न चेति*हेतुमति गृह्णीयादिति लिङ्पक्षे ऽप्येतदेव भाष्यम्। ऐन्द्रवायवाग्रत्वहेतुरथन्तरसामा सोमः कर्त्तव्य इत्येवं व्याख्यास्यन् पक्षं तावदाह * अथ वेति*ननु हेतुमति लिङ्पक्षे यदिशब्दस्य व्यवहितान्वयाभावे ऽपि ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य विशेषणत्वेन प्रागभिधेयत्वादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादिति पदानुपूर्व्या वाक्यार्थव्याख्यापक्षे मध्यपतितस्य यदिशब्दस्य पूर्वत्रापि सहेतुमदर्थे लिङन्वयाभ्युपगमे न स्यादिति लिङन्वयाभावान्निरूपपदायाश्च लिङो हेत्वर्थत्वानुपपत्तेः सोमयागस्य केन चिच्छब्देन हेतुत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * अनुक्तमपि चेति * हेतुमता हेतुमाक्षेपात्सोम एव हेतुरिति कथमवधारणेत्याशङ्क्य सन्निधेरित्युक्तं भाष्यं व्याचष्टे*तत्रापीति*परप्रकरणस्यस्य क्रत्वन्तरस्याथान्तरप्रकरणाभिव्यञ्जकसन्देशशून्यायां शाखायां वाक्यं विना ग्रहाप्रविशेषस्य तद्गत्वायोगाद्ग्राह्निरनलक्षणार्थत्वं प्रयोज्यप्रयोजकरयाख्यहेतुहेतुमत्योक्त्यैवकृतु कार्यते ऽस्यार्थमन्यस्तुष्ठाप्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तेन.कारणशब्देन हेतुशब्दो वैयाकरणानुसाराद्व्याख्यात.। फलशब्देन च वैयाकरणानां हेतुमच्छब्दव्याख्यापरार्थापायानुष्ठानत्वलक्षणप्रयोज्यत्वविवरणायैव द्रष्टव्या सुराग्रहणार्थोकाश्चतुर. पक्षान्संगृह्णाति* यदिशब्देति* ननु किमर्थः पूर्वपक्षे ऽतिनिर्बन्ध इत्यपेक्षायामाह * सर्वं चेति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय बृहद्रथन्तरसामसंयोगस्य ग्रहाग्रत्वलक्षणाङ्गरूपस्यानुष्ठानवेलायामभूतत्वादनिष्पन्नत्वादित्येव संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * क्रतोरपि ग्रहणवेलायामनिष्पन्नत्वात्कथं हेतुमल्लिङ्पक्षे निमित्ततेत्याशङ्क्यानिष्पन्नस्याप्यारब्धत्वेन वर्त्तमानत्वान्निमित्तत्वं भवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तेन सूचितम्। श्लोकं व्याचष्टे * प्रातःसवने हीति * स्वसत्तयान्यानुष्ठानापादकयाव्ययं कारणशब्दः पक्षत्रयाशयेन भमःरित्युक्तं चतुर्थपक्षाशयेनाह*अथ वेति*क्रतोरप्यनिष्पन्नत्वेनानिमित्तत्वाशङ्का स चेत्यनेन निरस्ता।यदि

जगत्सामाग्रयणाग्रानिति जगत्सामसंयोगस्य ज्योतिष्टोमं प्रत्यनङ्गभूतत्वात्तत्साहचर्येण बृहद्रथन्तरसामसंयोगयोरप्यनङ्गत्वात्कर्मान्तराक्षेपकत्वेत्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि च निःसन्दिग्धमिति भाष्यं व्याचष्टे * जगत्सामा चेति * जगदाख्यस्य साम्नः क चिदभावाज्जगत्यामृच्युत्पन्नस्य साम्नो जगत्सञ्ज्ञत्वप्रतीतेः सामशब्दस्य रथन्तरसामबृहत्सामेतिवत् तुल्यवन्निर्देशात्पृष्ठसाधनसामत्वाचित्त्वावगतेर्विषुवति च महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं भवतीति विष्णावृबृहत् पिबत्विति जगत्यामुत्पन्नस्य महादिवाकीर्त्यस्य साम्नः पृष्ठसाधनत्वेन विधानात् विषुवत्येवाग्रयणस्याग्रत्वं निश्चितमिति चक्तुं दशमे ज्योतिष्टोमस्य जगत्सामत्वं निषेत्स्यति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षनिरासद्वारा सिद्धान्तोक्त्यर्थतया तुशब्दस्यावधार्यं तुशब्दादिभाष्ये प्रकरणग्रहणं प्राग्यदुक्तान्तराणामप्युपलक्षणार्थेति दर्शयितुमाह * पूर्वेति * ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रदानत्वलक्षणगुणविधौ प्रकरणादेव तद्गुणत्वलाभात्तद्वाची सोमशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थमेकस्येत्यादिसूत्रावयवं व्याचष्टे * एकस्यैव हीति * भाष्ये स्पष्टार्थव्याख्यानायोदाहरणमित्युक्तं सोमः स्यादिति कर्मविधिमतीतिर्भेदमाशङ्क्य सहाप्रविशेषलक्षणगुणविधानार्थत्वेनाकर्मविधित्वात्कर्मभेदनिरासार्थमेकत्वमिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * गुणेति * नन्वेतदुक्तमित्यादिभाष्येण बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरनेकसामकत्वाज्ज्योतिष्टोमे ऽनुपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वेन ज्योतिष्टोमस्य बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं पृष्ठं वा भवतीति गुणवाक्यान्वयात् बृहद्रथन्तरयोरनेकसामत्वे ऽपि बृहद्रथन्तरसामव्यपदेशोपपत्तेर्न बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेद इत्येवमेकत्वमिति सूत्रावयवस्य सूचितं व्याख्यान्तरमाह * अथ वेति * बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं वेति वाक्याद् बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिकत्वावगतेस्तयोरन्यतरस्या विशेषणस्यासम्भवसूचनार्थं गुणवाक्यैरिति बहुवचनं पुनरिति भाष्यं समासासम्भवानुभावनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * वस्त्विति * विशेषणासम्भवादिति आवश्युत्पत्त्येन विशेषणतादर्थ्येन सानेकसामकस्य कर्तारत्वेन साम्ना विशेषणासम्भवे ऽभिहिते ननु सामान्तरस्यावृत्त्या बृहद्रथन्तरयोर्विशेषणत्वासम्भवे ऽपि चैक-

लिपकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्यास्य क्रतोर्यत्सामेति सर्वसामकार्यानुवादेन तत्र रथन्तरं भवत्येवेति अयोगव्यावृत्तेरव्यापकत्वेनासम्भवस्य न च रथन्तरसत्तामात्रं विशेषणमिति वार्त्तिकेनोक्तत्वात्सामान्तरसापेक्षस्य रथन्तरस्य विशेषणत्वापत्तेः सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्समासविघातः स्यादिति सामान्तरेत्यनेनोक्तं तदुच्यतइत्यादिभाष्योक्तं तावत्परिहारमाह *तत्रेति*प्रौढ्या स्वयं परिहारान्तरमाह *विग्रह इति* पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *यदि हीति* पाक्षिकत्वाविशेषणफलं नित्यशब्देनोक्तं स्वातन्त्र्यलक्षणार्थवस्तुशब्दोक्तान्यनैरपेक्ष्यविशेषणफलमन्यसहितशब्देनोक्तं स तथैवेत्येवकारेणान्यव्यवच्छेदव्यावर्त्योर्याथर्त्तितयाश्रितस्य चान्यव्यवच्छेदं विना ऽन्यसहितस्य च व्यात्तिविना विशेषणत्वायोगादुभयमुक्तं पाक्षिकत्वात्स्वान्यव्यवच्छेदाभावे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवे यतस्त्वित्यनेनोक्ते नन्वेवकारं विना विशेषणत्वानभिव्यक्तेर्यत एव कारस्ततो ऽन्यस्य व्यावृत्तिरिति न्यायेनैवकारस्यान्यव्यवच्छेदवाचित्वात्तदभावव्यवच्छेदोपपत्तिरित्याशङ्क्य *यदि चेत्युक्तम्* विनाप्येवकारं समाससामर्थ्याद्विशेषणत्वाभिव्यक्तिर्यदिशब्देनोक्ता एवकारापेक्षणं ऽप्यत्र सत्ताया विशेषणत्वात्तदस्यास्तीति यास्त्वर्थस्मृतमत्वर्थवृत्तिबहुव्रीहिकृतत्वाच्च तत एवैवकारप्रयोगेणासत्त्वव्यावृत्तिर्युक्तेत्याशयः। यद्वास्यनेन श्रुतविशेष्यान्वितेनाप्येवकारेण रथन्तरासत्त्वव्यावृत्तिसिद्धेर्नो श्रुतसत्तान्वयो ऽवश्यकल्प्य इत्युक्ते कथमन्यान्वितेनैवकारेणान्यासत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशयेन तत्रेति पृष्ठे तद्धीत्यनेन सामरूपताया नित्यत्वेन तद्विषयावधारणानर्थक्यादस्य क्रतोः सामकार्यं करोत्येवेत्यवधारणार्थप्रतीतेरसतश्च कार्यकरणत्वायोगाद्*असत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्युक्तम्* ननु पाक्षिकत्वे ऽपि ज्योतिष्टोमगतसर्वसामकार्यव्यापित्वात्केवलस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः सामान्तरसापेक्षस्य विशेषणत्वाभ्युपगमापत्तेः समासानुपपत्तिरित्याशङ्क्यान्यसहितं च स्यादित्यनेन सूचितं परिहारमाह * न चेति *बृहद्रथन्तरे सामनी भवत इत्यादिवत् द्वन्द्वनिर्देशे तदभावे ऽपि वा गायत्रामहीयवादिवदेकस्तोत्रविषयत्वे सत्यन्यसाहित्यं विना विशेषणत्वायोगात्केवलस्य सापेक्षत्वापत्ति। रथन्तरं पृष्ठं भवतीति तु सामान्तरनिरपेक्षस्य रथन्तरस्य पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन विधानादस्य क्रतोर्यत्सामेत्यनुवादे ऽपि रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रमात्रद्वारा क्रतुसम्बन्धित्वप्रतीतेः सर्वसामकार्यव्यापित्वे ऽपि विशेषणत्वस-

५८३।६

म्भवाच्च सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः। सामशब्दस्य क्रतुसम्बन्धिरूप-
वाचित्वेऽपि रथन्तरशब्दसमभिहारात्पृष्ठमात्रद्वारा क्रत्वन्वयनिमित्त-
त्वावगतेः पृष्ठसिद्धौ च रथन्तरस्य सामान्तरानपेक्षत्वात्समासा-
विघातः प्रौढिमात्रेणोक्तः। परमार्थतस्तु सामशब्दं विनापि क्रतुसम्ब-
न्धिनो रथन्तरस्य निमित्तत्वप्रतीत्युपपत्तेः। सामशब्दानर्थक्यप्रसङ्गा-
च्चुक्थ्ये वैरूपसामा षोडशी वैराजसामेत्यादिषु पृष्ठार्थे वा प्रकृति-
लिङ्गसंयोगादित्यनेन न्यायेन वैरूपादेः पृष्ठसाधनत्वद्योतनार्थत्वेन
साम्नः पृष्ठलक्षणार्थत्वात् दूरापास्ता सामान्तरापेक्षेति यद्येतेनोक्त-
म्। सामशब्दस्य च पृष्ठलक्षणार्थत्वे बृहद्रथन्तरयोस्तद्विषयत्वे-
नेतरेतरव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वं सम्भवतीत्याह * अथ वेति * पू-
र्वार्द्धव्याख्यानमुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रम-
ते *अथ वास्त्विति * विग्रहे यद्विशेष्यत्वमित्यवयवं व्याख्यातुं न
च क्रतुविशिष्टं रथन्तरमिह प्रतीयतइति पूर्वोक्तं दूषणमनुभाषते *
ननु चेति * परिहारत्वेन श्लोकावयवं व्याचष्टे * उच्यतइति *
क्रतुसंयोगाभावेन रथन्तरस्य विशेषणत्वायोगाद्वैदिकस्यापि च
विग्रहवाक्यस्य वैदिकसमासव्याख्यानार्थत्वेन वेदानुमतत्वात्तद्ग-
तापि विशेष्यतागत्याङ्गीक्रियतइत्याशयः। वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वा-
योगाद्रथन्तरं साम यस्याः सावितिविग्रहस्यापि अन्यपदार्थप्राधा-
न्यार्थत्वावगतेर्लोहितोष्णीषादिवद्विशेषणतात्पर्यमात्रमत्राभिप्रेतमि-
ति विवक्षोक्त्या सूचितम्। ननु क्रत्वन्तरेष्वपि रथन्तरस्याभावाच्च क्र-
तुना विशेषणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सर्वाङ्गोप-
संहारिणा क्रतुप्रयोगविधिना युगपत्सर्वसामग्रहणाद्विनियोगवाक्ये-
ष्वच्च प्रकरणालोचनं विना क्रत्वन्वयाप्रतीतेरेकैकसामान्वयानयन-
मात्रैकेन साम्ना क्रतुर्विशेष्टुं शक्यः साम्नस्त्वेकैकेन क्रतुना पर्याये-
णान्वयादेकेन विशेषणत्वोपपत्तिरनन्तरमेवोपपादयिष्यते। यद्यपि
च विधिना रथन्तरस्य युगपदनेकक्रतुसाधारण्यप्रतीतावपि वास्त-
वसाधारण्यादस्यैव रथन्तरं सामेति क्रत्वन्तरव्यावृत्त्या ज्योतिष्टोम-
स्य रथन्तरविशेषणत्वासम्भवस्तथाप्ययोगव्यावृत्त्या सम्भवतीत्यभ्यु-
पेत्यवादाशयः। परमार्थतस्तु कार्यान्वये विशेषणापेक्षणात्स्व-
वाक्योपात्तैन्द्रवायवग्रहत्वलक्षणकार्यान्वयिनि च रथंतरे ज्योतिष्टो-
मस्यासाधारण्योपपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैव रथन्तरमैन्द्रवायवग्रहत्वे नि-
मित्तमित्यन्यव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवं वक्तुमाह * स्ववाक्ये चे-
ति * देवदत्तस्य पौत्तस्य दृश्यते। वस्तुतो देवदत्तयज्ञदत्तादीनां
गोसम्बन्धतुल्यत्वेऽप्यानयनान्विते गवि देवदत्तस्यासाधारण्याद्वि-

शेषणतेत्याशयः । दृष्टान्तमेवोपपादयति * तथा हीति * गोसम्बन्धो न देवदत्तस्य केवलः किं तु यज्ञदत्तादेरपि येन गौरितस्यैवोच्येत न चोत्पलस्य नीलत्वं केवलं किं तु रक्ततापि येन तदेवोत्पलमुच्येतेत्येव योज्यम्। वस्तुतो ऽसाधारण्ये च विशेषणमनर्थकं स्यादित्याह * यदि चेति * अतो देवदत्तस्य गौरित्यादौ वाक्योपात्तानयनादिकार्यान्वितगवादिविशेष्यविषयमेव देवदत्तादेर्विशेषणस्यासाधारण्यं वाच्यं न वास्तवमित्याह * तस्मादिति * नन्वन्येषामपि सोमयागानां ज्योतिष्टोमविकारत्वाद्रथन्तरसामत्वनिमित्ते- ५८४।१

स्यैव निमित्तत्वेन पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्तीत्यादौ स्तोत्रान्तरसाधनरथन्तरवति क्रत्वन्तरे रथन्तरनिमित्तैन्द्रवायवाग्रत्वप्राप्तिनिवृत्त्यर्थमिष्टत्वात् ज्योतिष्टोमस्यापि स्ववाक्योपात्तकार्यान्वितरथन्तरविषयमसाधारण्यमस्तीत्यर्थः । शुद्धस्य च निमित्तस्यायोगान्निमित्तत्वप्रतीत्युत्तरकालं तन्निर्वाहार्थं विशेषणान्वयाभ्युपगमात्ततः प्राग्विशेषणविशेष्यभावानपेक्षणादुपसर्जनत्वेन रथन्तरस्य निमित्तत्वनिषेधानुपपत्तेः क्रतुरथन्तरयोर्मध्ये कस्य निमित्तत्वं कस्य निमित्तविशेषणतेत्यपेक्षायां प्रथमप्रतीतत्वाद्रथन्तरस्यैव निमित्तता युक्तेत्याह * प्रथमतरेति * इष्यते पाक्षिकं वक्ष्यति श्लोकव्याख्यानमुपसंहरति * तस्मादिति * सम्भवति च रथन्तरविशिष्टस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य वा रथन्तरस्य निमित्तत्वे यदिशब्दत्यागादयश्चत्वारो ऽपि पक्षा न युक्ता इत्या * हेतीति * शुद्धायाश्च लिङः कामप्रवेदने हेतुहेतुमतोर्वा प्रयोगाभावात् यदिशब्दोक्तस्य निमित्तत्वस्यानिष्पन्नक्रियाविषयत्वायोगान्निष्पन्नतदिच्छाविषयत्वाभ्युपगमेन तदुपबद्धाया लिङः कामप्रवेदनार्थतां निमित्तत्वायोगाद्वा तद्गतेन स्वकृतयाप्यनुष्ठानप्रयोजकत्वेन प्रयोजकत्वसाम्यात्स्वार्थान्यानुष्ठानप्रयोजकत्वलक्षणया हेत्वर्थतां मध्यमानाग्न्यनुत्पत्तिनिमित्तकरक्षोघ्न्यनुवचनविधिशेषे वा रक्षांसि वा एवं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायत इत्यग्न्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरक्षोपघातार्थत्वेन रक्षोघ्नीस्तुत्यर्थे यर्ह्युपबद्धस्याग्न्यजननतदुपबद्धरक्षःप्राप्तिनिमित्तकनैमित्तिकत्वकीर्तनात् यर्हिशब्दसमानार्थस्य यदिशब्दस्य नैमित्तिकवाचित्वमभ्युपेत्य तद्गतेनान्यसत्तयास्यानुष्ठानस्य प्रयोज्यत्वेन प्रयोजकत्वसाम्यात्परार्थप्रयो-

ज्यस्यानुष्ठानत्वलक्षणया तदुपलक्षाया लिङ्गो हेतुमदर्थतां वक्तुं निमित्तत्वप्रतीतेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्योपकरीत्यासम्भवित्वेन त्यागायोगाच्चाप्रतीतकामप्रवेदनाद्यर्थग्रहणं युक्तमित्याह * न चेति * गृहद्रव्यान्तरयोर्ग्रहणवेलायामनिष्पन्नत्वान्निमित्तत्वायोगस्याथेत्याद्यनुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं व्याचष्टे * भूतेति * लोके भूतस्य पुत्रजन्मादेरुत्सवादौ वर्त्तमानस्य च क्षेमसुभिक्षत्वस्य वासे भविष्यतश्च वर्षस्य गृहकरणे वेदे च पुत्रजन्मादेरेव भूतस्येष्ट्यादौ वर्त्तमानस्य च दीक्षितत्वस्य दानादिपर्युदासे भविष्यतश्च दर्शपूर्णमासारम्भस्यारम्भणीयायां निमित्तत्वायोगहेतुत्वेनाशङ्कनीयमित्यर्थः । यदि तु निष्पन्नेनैव निमित्तेन भाव्यमित्याग्रहस्ततः सङ्कल्पितत्वेनाननुष्ठितस्यापि भोजनस्य स्थलसम्मार्जने निमित्तत्वोपपत्तेर्निष्पन्नकार्यकारित्वान्निमित्तत्वोपचारः स-
५८५।१ म्भवत्येवेत्याह * अपि चेति * सूक्तवाकस्य याज्येतिवदौपचारिकत्वद्योतनार्थेवकारः एकान्तावधारितत्वमेवोपपादयति * ज्योतिष्टोमेति * अङ्गभेदेन साङ्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिकाङ्गानवधारणात् कस्य चित्प्रयोगस्य निरूपितैकरूपस्योपक्रमपूर्वसमाप्त्यसिद्धेरिदं कुर्यामिदं वेति च प्रयोगमध्ये दोलायमानमतेः कालविक्षेपात् प्रयोगनैपुण्यासिद्धेः प्रयोगप्राशुभावार्थं च शुष्केष्टिकाले निरूपितैकरूपप्रयोगाभ्यासासिद्धेर्वैकल्पिकाङ्गनिमित्तकेषु नानर्त्विककर्तृकेष्वैन्द्रवायवाग्रत्वादिषु नानर्त्विजां यजमानस्य च सम्प्रतिपत्त्यसिद्धेः प्रयोगस्य कौशलस्याभ्यासस्यादिशब्दोक्तायाश्च सम्प्रतिपत्तेर्वैकल्पिकाङ्गावधारणाधीनसिद्धत्वादेवं विधाङ्गमिदं कर्म कर्त्तव्यमित्यवधारणपूर्वकप्रवृत्तिनियमाज्ज्योतिष्टोमक्रमेणैव रथन्तरं प्रयोक्ष्यत इत्यकान्तेनावधारितमित्यर्थः । एकान्तावधारणमात्रेण कथन्निष्पन्नकार्यकारितेत्याशङ्क्याह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * क्रतोस्तु निमित्तत्वे वर्त्तमानमेव निमित्तं भविष्यतीत्याह * यदा त्विति * स्यादितिचेति भाष्यं व्याचष्टे * चेति * यत्त्वित्यादिसामान्यतो दृष्टानुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * यत्त्विति * स्वयं साध्यविकल्पत्वं दृष्टान्तस्याह * अपि चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * जगत्साम्नो ऽप्यपूर्वकर्मत्वाभावात् ज्योतिष्टोमापेक्षया कर्मान्तरं जगत्सामेत्युक्तं न विषुवदपेक्षयेति बहुवचनेन सूचितम् ।

॥ अथ अवेष्टेः क्रत्वन्तरताधिकारताधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

उदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * राजेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ब्राह्मणादिकर्तृलक्षणेन गुणेनेह भेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्तुश्च प्रयोगाङ्गत्वात्तन्मात्रभेदकत्वोपपत्तेर्भाष्ये यागशब्दः प्रयोगलक्षणार्थ इति प्रयोगान्तरोक्त्या सूचितम्। कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा राजसूयवाक्यस्थो राजशब्दः क्षत्रियमात्रे वर्तते ब्राह्मणादिष्वपि चेति सन्देहो हेतुत्वेनोक्तस्तस्य साक्षान्मूलसन्देहत्वायोगाद्वर्णत्रयस्य राजसूये ऽधिकारः क्षत्रियमात्रस्य चेति मूलसन्देहहेतुभूतसन्देहहेतुत्वद्वारा मूलसन्देहहेतुत्वं दर्शयितुमाह * तत्सिद्ध्यर्थं चेति * न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतिम इति इत्यादिवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वाभावाद्राजसूयवाक्यस्थराजशब्दविषयत्वं विचारस्य वक्तुमधिकारीत्युक्त त्रयाणामपि क्षत्रियस्यैवेति तथैवेत्यनेनातिदिष्ट योग्यत्वाद्वाचक इत्यध्याहारेण पूरणीयं केनचित्प्रकारेणेति यौगिकत्वोक्त्या सूचितम्। सन्देहान्तरं वर्णत्रयक्षत्रियमात्रवाचित्वसन्देहहेतुत्वेन दर्शयितुमाह * ततो ऽपीति * चतुर्थ्यर्थे तसिः। ननु राजसूये क्षत्रियमात्राधिकारे ऽप्येतयान्नाद्यकामं याजयेदित्येतद्वाक्यविहितेष्टिप्रयोगान्तरे वर्णाविशेषानुपादानात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्भेदकत्वानुपपत्तेः सिद्धान्तासम्भवात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्कते * ननु चेति*योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेनैकस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगादन्नाद्यकामावेष्टेः प्रयोगस्य राजसूयान्तर्गताद्वेष्टेः प्रयोगान्तरात् भेदावगते सन्निधौ त्वविभागादित्यत्र कर्मान्तरविधित्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि प्रयोगान्तरविधिनान्नाद्यकामवाक्यस्यास्त्वेवेति सूचयितुं पृथक्प्रयोगस्यैव वचनमित्येवकारः प्रत्युक्तः। राजसूयवाक्यस्यापि फलपरत्वाद्वाक्यभेदापत्तेर्वर्णविशेषान्वयायोगमाशङ्क्य कर्तुः प्रयोगाङ्गत्वाद्वाक्यान्तरेण च राजसूयप्रयोगाविधानात् प्रयोगस्य चोत्पत्तिवद्क्रियाविषयत्वात्फलकर्तृविशिष्टक्रियाविषयप्रयोगविधौ वाक्यभेदानापत्तिसूचनार्थम् * प्रयोगेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोगान्तराविधायित्वे राजसूयमध्यप्रयुक्ताया एवावेष्टेः संयोगपृथक्त्वात्फलद्वयोपपत्तेस्तस्याश्च विज्ञातक्षत्रियकर्तृकत्वाद् ब्राह्मणादिवाक्यवदन्नाद्यकामवाक्ये कर्त्रन्तराश्रवणान्न प्रयोगान्तरानाक्षेपकत्वाद्योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन चैतस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगात्प्रयोगान्तराक्षेपे ऽपि क्षत्रियस्यैवान्नाद्यकामस्य प्रयोगान्तरोपपत्ते-

वर्णान्तरस्याप्राप्तत्वात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य विधेयत्वाद्भेदकत्वोपपत्तेः।सन्देहं समाधत्ते * नैतदिति * नन्वन्नाद्यकामशब्देन वर्णान्तरस्याप्युपादानात्कथं न वर्णान्तरसम्बन्ध इत्याशङ्क्य दृष्टान्तद्वयेनोपपादयति १८६१२ * तद्यथेति * अप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाद्विधेरस्मिन्सति कुर्यादिति कादाचित्कयाः कर्त्तव्यताया विध्यर्थत्वात्कदाचित्केनैव निमित्तेनान्वयादधिकारिविशेषणस्य च तस्मिन्सत्यधिकारान्निमित्ते ऽन्तर्गते जातेश्च नित्यत्वेनाधिकारिविशेषणत्वायोगात्कथं राजशब्दात् भोक्तृत्वलक्षणाधिकारिविशेषणावगतिरित्याशङ्क्य * राजेत्युक्तम् * जातेर्नित्यत्वेनापाङ्क्तशक्तेस्तद्वत एवाधिकारात्कर्तृविशेषणभूताया एवार्थादधिकारिविशेषणतापीत्याशयः। यथा राजसूयान्तर्गते ऽवेष्टिप्रयोगे भोक्तृत्वविशेषो भवति तथा वाह्ये ऽपीत्यस्यान्नसाम्यार्थं दृष्टान्तान्तरम्।अतोऽन्नाद्यकामवाक्येन ब्राह्मणादिप्राप्त्ययोगाद्राजशब्दस्यायौगिकत्वे राजसूयाधिकारेण जातिवाचित्वे वा ब्राह्मणो यजेतेत्यादिवाक्यैर्ब्राह्मणादिप्राप्तिरिति द्वावेव पक्षौ न त्वन्नाद्यकामवाक्यात्प्राप्तिः शङ्कनीयेत्युपसंहरति * तस्मादिति * किं तावदित्यादि पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं तत्सिद्ध्यर्थमित्येतदर्थेन ततःशब्देन निमित्तार्थसिद्ध्यर्थवर्णत्रयप्राप्तिसिद्ध्यर्थवर्णत्रयवृत्तित्वसिद्ध्यर्थता यौगिकत्वस्योक्ता इत्येवं व्याचष्टे * किं तावदिति * सहशब्देन राजशब्दस्यापि वर्णत्रयवृत्तित्वमुक्तं राज्येत्यनेन राज्यं यस्येति भाष्यावयवो यौगिकशब्दस्य कुलालनापितादिशब्दवद्व्यवच्छ्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि क्रियागनिमित्तत्वप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातः। भाष्ये वक्ष्यमाणयुक्तेः सुखग्रहणार्थं संक्षेप्तुमाह * तथा हीति * क्रियायोगनिमित्तत्वे क्रियाकर्तृत्वयोर्द्वयोरपि शक्तिकल्पनापत्तेर्जातिमात्रे शक्तिकल्पनायाः प्रयोगसम्भवे योगनिमित्तत्वायोगाच्च धूमो न प्रयुज्यत इत्यादिभाष्येण प्राग्वक्ष्यमाणो ऽपि जातियोगलक्षणनिमित्तद्वयसम्भवे ऽपि प्रकरणवशाद्यदिशब्दसमभिव्याहाराच्च योगनिमित्तत्वैवोचितेति युक्तिश्च शब्देन राजसूयशास्त्रस्य त्रैवर्णिकाधिकारोक्त्यर्थत्वेन महाविषयत्वलाभ सूचित इत्येवमथ चेत्यादिभाष्यं वक्ष्यमाणयुक्तेः पश्चादभ्युच्चयमात्रत्वद्योतनार्थं व्याख्यातम्। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * उभयेति * तावच्छब्देनैवं तावद्युक्तिरिति चदताभ्युच्चयत्वं सूचितं निमित्तेत्यनेन भाष्यं वक्ष्यमाणप्रकरणादियुक्त्यन्तरसूचनार्थंता एवं चेति चकारस्य व्याख्याता बार्हस्पत्यादेर्मध्यनिधानपूर्वकाभिधारणस्य राजसूयप्रयोगवचनेन ग्रहणं ग्रहणायेष्टिप्र-

१ कर्मीऽन्न प्रसुजात १० २ पु० पा०।

योगप्रत्यभिज्ञानं चादिशब्देनोक्तम्।यौगिकत्वोक्तेः प्रयोजनमाह*तस्मा-
दिति*ननु राजशब्दस्य जातिवाचित्वाभावे राजयोगनिमित्तराज्यश-
ब्दार्थानवधारणाच्च राजशब्दस्य तत्कारणनिमित्तता युक्तेत्याशयेन किं
पुनरिति भाष्येणाशङ्का जनपदेत्यनेन परस्वहरणे चौर्यशब्दवत् ज-
नपदस्य च सर्वतो रक्षणे चौरादीनां च जनपदपुरेभ्यो निष्कासने
राज्यशब्दस्य रूढितोक्ता तद्व्याचष्टे*तच्चेति*नामशब्देन रूढित्वं सू-
चितम् । यद्वा राजशब्दस्य पालननिमित्तत्वे ऽपि अध्वर्य्वादिशब्दवत्
रूढित्वात्पायात् पूर्वपक्षे ऽपि राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वोपपत्तेः
प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थबाधायोगात्पालनस्य राजकर्मत्वाच्च राज्यना-
मकत्वात्पालनकारिवाचिता राजशब्दस्यावसीयतइति सूचनार्थो ना-
मशब्दः । भाष्यमपि राजशब्दस्य राज्यकरणनिमित्तत्वायोगे ऽपि पा-
लनकरणनिमित्तत्वाद्यौगिकतोपपन्नेत्येवमर्थत्वेन व्याख्येयम्।आर्याव-
र्त्तेति भाष्यादसार्वत्रिकत्वशङ्कां निवर्त्तयितुम् * सर्वैरित्युक्तं * जनप-
दपुरोपद्रवे कार्यौद्धरणं विना तद्रक्षणासिद्धेस्तदुद्धरणस्य रक्षणो-
पायत्वं सिद्धवत्यात्तद्रक्षणप्रतिबन्धकारिविषयतोद्धरणस्य राज्येत्यनेनो-
क्ता सर्वलोकप्रसिद्धावार्यावर्त्तविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यासार्वत्रिक-
त्वे ऽप्यप्रसिद्धितो ऽस्याः प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वप्रदर्शनार्थतार्यावर्त्तेत्यने-
नोक्ता पालने राज्यशब्दप्रयोगमात्रेण राजशब्दस्य तत्करणनि-
मित्तत्वावगतिः कथमित्यपेक्षायां राज्ञः कर्मेति भाष्येण राज-
प्रातिपदिकात्कर्मणि प्रत्ययस्मृतिहेतुत्वेन उद्गमेघप्रातिपदिकाच्चा-
पत्ये प्रत्ययस्मृतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता । तत्सर्वं विपरीतसाधकत्वेना-
क्षिपति * राज्ञ इति * पालनकारिणि राजशब्दस्य रूढ्या
प्रवृत्तत्वात् राज्यशब्दानुगमानपेक्षत्वे ऽपि विदितराज्यशब्दा-
र्थानां तद्दर्शनापि राजशब्दार्थव्युत्पत्तिः सम्भवतीति जातिनिमित्त-
त्वानिरासायोक्तेति परिहरति * उच्यतइति * पालनकर-
णनिमित्तापेक्षत्वे ऽप्यवयवयोगानपेक्षत्वात्स्वातन्त्र्योक्तिः । यद्य-
प्यवयवयोगमनपेक्ष्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारी राजशब्दवाच्य-
त्वेन मन्वादिस्मृत्यादिभिरवधारितस्तद्योगाच्च प्रतिज्ञातसाधुपाल-
नासाधुनिग्रहव्यापारेणं तदवश्यं कार्यं तस्य च कर्म राज्यशब्दवा-
च्यमित्यवधारितं तथाप्यस्माकं जातिवाची पालनकारिवाची वा
राजशब्द इति सन्देहे राजकर्मवाचित्वेन स्मृतस्य राज्यशब्दस्य पा-
लने प्रयोगात्पालनकारिवाचित्वनिर्णयसिद्धेर्युक्तो ऽस्माकं राजश-
ब्दावधारणाधीनराज्यशब्दार्थावधारणाद्विपर्ययो राज्यशब्दार्थाव-
धारणाधीनराजशब्दार्थावधारणात्मक इत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं

५८७।१ व्याचष्टे * यथैवेति * जनपदरक्षणमात्रिशब्दोक्तं च दुष्टनिग्रहणं मया कार्यमित्यङ्गीकरणाद्यो लब्धराजव्यपदेशस्तेनावश्यं तत्कर्त्तव्यमिति मन्वादिभिस्तस्य कर्म राज्यमिति पाणिनिप्रभृतिभिः स्मृतमिति विवेकः। छेदनादिसंस्कारैर्बन्धनार्हीकृतं द्रव्यमालम्ब्य यथा यूपो निरूप्यते तथा राज्यशब्दवाच्यप्रजापालनकरणाङ्गीकरणात्तदधिकृतं द्रव्यमालम्ब्य राजेत्यर्थः । नन्वेवमपि क्षत्रियस्य प्रजापालनं परमो धर्म इति क्षत्रियस्यैव पालनस्मृतेस्तस्यैव राजशब्दवाच्यत्वाद्राजसूये ऽधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तच्चेति * शूद्रस्यापि तर्ह्यधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तदन्त्विति * एतदेवाशङ्कापूर्वमुपपादयति * ननु चेति * यूपादिवद्राजत्वस्यालौकिकत्वे सति विहितोपायापेक्षा स्यात्तस्य तु प्रजापालनकारित्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वात्तावन्मात्रस्य च क्रत्वनपेक्षितत्वाद्विप्रादेरविहितराज्यकरणप्रत्यवाये ऽपि अधिकाराविघात इत्याशयः। राज्यरहिते ऽपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगात्तद्विरुद्ध राज्ययोगनिमित्तत्वानुमानम्। अयुक्तमित्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * अधार्मिके राजनि साधुरक्षणासाधुनिग्रहाभावे ऽप्यैश्वर्यमात्रे राजशब्दप्रयोगाद्रक्षणेन चैश्वर्यमुपलक्ष्यतां तन्निमित्तकरादानवृत्त्युपजीवनेन वेत्यनियमसूचनार्थम् * वृत्तिमित्युक्तम् * ननु रक्षणवृत्त्युपजीविन्यक्षत्रिये ऽपि प्रयोगाद्यौगिकायगतेः प्रकर्षसेचनमकुर्वत्यप्सु प्रोक्षणीशब्दयोग्यत्वमात्रेणामीश्वरे क्षत्रिये प्रयोगसम्भवाज्जातिवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * उक्तं हीति * प्रकर्षसेचनयोग्यत्वकारणस्य द्रवत्वस्याप्सु स्वाभाविकस्य भावादुदासीनास्वपि प्रोक्षणीशब्दो युक्तः। जनपदपुरैश्वर्ययोग्यतायां तु हेतुभूताया हस्त्यश्वादिसम्पत्तेर्धीर्योतिशयस्य च क्षत्रिये ऽपि क्वचिदभावादितरेष्वपि च केषु चिद्भावात् विहितत्वनिमित्तायां तु क्षत्रियस्यैव योग्यतायां यौगिकत्वपक्षे ऽप्यश्वप्रतिग्रहेष्टिनिमित्ताश्वदानवदनिषिद्धसम्भवे निषिद्धाधिकारविशेषणायोगाद्विहितस्यैव राज्ये योग्यत्वाधिकारविशेषणत्वापत्तेर्ब्राह्मणादिषु प्राप्त्ययोगाद्योग्यत्वनिमित्तराजशब्दप्रयोगानुपपत्तेर्जातिनिमित्तस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् ।

एकदेशे ऽपि यः शब्दो दृष्टो जातिनिबन्धकः ।
तद्त्यागाच्च तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥

इति बर्हिराज्याधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन राज्यरहिते क्षत्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राज्ययोगिन्यपि क्ष-

विज्ञप्तिः

अस्यां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकैः सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था यथाश्च सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्यो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८,
कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०
प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—		मुद्रिताः स्तबकाः
संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत–न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णा ।	(मीमांसा)	२
ब्रह्मसूत्र भाष्यम्–बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सं० (वेदान्त.) १

(११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोध-भट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्य-चित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेत (वेदान्त.) १

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचित. । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) ६

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त)

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्त.,
चौखम्बा संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

[*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA,

BY

PANDIT SOMESHWARA BHATTA,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS X.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT,

BENARES.

AGENT.—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1902.

श्रीः

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभप्रातपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—५७

त्रिये जात्यत्यागादक्षत्रिये ऽपि च क्षत्रियकार्यपरतया प्रयोगोपप-
त्तेरजहत्स्वार्थवृत्तित्वेन जात्यत्यागसम्भवान्नानेकशक्त्यापादक नि-
मित्तान्तरं कल्पनीयमित्याशयः । क्षत्रियस्य प्रजापालनं कार्यमित्य-
जानानामपि शूद्रादीनां ब्राह्मणादिषु राजशब्दप्रयोगात्कार्यापत्तिहेतु-
त्वानुपपत्तेरश्वकर्णादिवत् क्वचिज्जातिवाचित्वं क्वचिद्यौगिकत्वेति
अवश्याभ्युपगमनीयत्वाद्राजसूययाजयस्य राजशब्दस्य द्विधापि स-
म्भवात्सन्देहे सति प्रकरणादिभ्यो यौगिकत्वं निश्चीयत इति परिहा-
रार्थं न शूम इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परः पुनरिति * यदि शब्दे
समभिहाराच्चेत्यनेन यौगिकत्वस्य युक्तत्वं दर्शयतीति वदता राज-
शब्दस्य यौगिकत्वनिश्चयाद्राजसूयान्तर्गतस्यावेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादौ
निमित्ते बार्हस्पत्यस्यादिमध्यनिधानपूर्वकाभिघारणलक्षणगुणविधान-
मित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता राजशब्दस्य यौगिकत्वे ब्राह्म-
णादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादसंस्कार्यत्वोक्त्यर्थं न ब्राह्मणस्येति
भाष्ये ब्राह्मणादेः कर्तृत्वस्याप्याख्यातसामानाधिकरण्यादकर्तृ-
त्वावगतेः कर्तुश्च कर्मस्वरूपानङ्गत्वेन तद्द्वारकयोगादयुक्तमाश-
ङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * न कर्मान्तरमिति * व्यवहितान्वयहेतुहेतुम-
ल्लिङ्पक्षयोराख्याद्वयैकवाक्यत्वावगमादेकेन च वाक्येन ब्राह्मणा-
भिघारणलक्षणानेकगुणविध्यशक्तेरभिघारणस्य च हविः संस्कारा-
र्थत्वेन कर्मस्वरूपाङ्गत्वात्कर्तुरपि च ब्राह्मणादेः प्रयोगद्वारा कर्मा-
ङ्गत्वोपपत्तेर्विधेयत्वे ऽनेकगुणोपादानात्कर्मान्तरापत्तेरविधाने तद-
नापत्त्युक्तिर्युक्तेति द्वितीयव्याख्याशयः । हेतौ हेतुमति च लिङिति
प्रकारद्वयमभिप्रेत्य यद्वचने यौगिकत्वमात्राभ्युपगमे ऽपि क्षत्रियस्य
प्रायेण वीर्यातिशयात्प्रजापालनविधानाच्चापालयत्यपि क्षत्रियजाती-
यत्वेन योग्यत्वाद्राजशब्दप्रयोगोपपत्तेः । सार्वलौकिकेनार्थप्रयोगे-
णासार्वलौकिकम्लेच्छप्रयोगबाधाद्यौगिकत्वेन प्रयुक्तेति परिहारान्त-
रार्थमथ वेत्यादिभाष्यमनेकशक्तिकल्पनापत्तेः पूर्वापरितोषणेऽप्येवं
व्याचष्टे * एवं तावदिति * अप्रमाणमेव प्रमाणीकृत्येति चिरप्रत्य- ६८८।१
यार्थेनापरितोषः सूचितः । अपि चेति भाष्ये यौगिकप्रयोगस्य सार्व-
लौकिकत्वेन विप्रगीतत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य प्रामाण्यरूपविशेषासिद्ध्यै
प्राक् सार्वलौकिकात्सार्वलौकिकत्वोक्ता । इदानीं प्रामाण्यविशेषम-
भ्युपेत्य विश्वसनीयाविश्वसनीयरूपविशेषसिद्ध्यै सैवोच्यत इत्ये-
वं नाप्यपरिहृतिः * अपि चेति * प्रत्ययो विश्वासो ऽस्य स-
ञ्जात इति तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतजिति सञ्जातार्थस्मृतेरि-
तच् प्रत्ययान्तेन प्रत्ययितशब्देन विश्वसनीयत्वोक्तेस्तृतीयया च ति-

मित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कार्यायितृरूपप्रयोजनतयाऽचि-
कारणशब्दोपपदकल्पनया प्रयोजनत्वोक्तेर्विश्वसनीयाविश्वसनीय-
त्वप्रयोजनतोक्त्या शब्दभेदात्पुनरुपन्यस्तत्वोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह
* न हीति * यद्वा यौगिकप्रसिद्धिर्म्लेच्छदेशे ऽप्यस्ति जातिप्र-
सिद्धिस्तु नार्यदेशे ऽस्तीति प्रागुक्तमिदानीं तु म्लेच्छा न यौगिकप्र-
योगाभावमात्रे विप्रतिपद्यन्ते आर्यास्तु तस्माद्धत्परार्तिं जानन्तु पितर-
राजानमिति क्षत्रिये चरपरत्वावपि राजशब्दप्रयोगदर्शनाज्जातिप्रयो-
गाभावमात्रे विप्रतिपद्यन्ते इत्यन्यथा पौनरुक्त्यं परिहरति * यद्वेति *
तथेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * ननु यौगिकत्वे ऽपि क्षत्रियस्य
विहितराज्ययोगनिमित्तसम्भवे स्वाच्छन्द्यानुष्ठित(राज्ययोगनिमित्त-
स्यायोगात् ब्राह्मणाद्यप्राप्तिरित्याशङ्क्य हेतुब्राह्मणादौ राजशब्दप्रयो-
गस्य क्षत्रियस्थे) राज्ययोगनिमित्तत्वानुपपत्तेर्नोत्सिप्रर्तीति सूचनार्थं
तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अपि
च निःसन्दिग्धं जगत्सामा कर्मान्तरमिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभा-
ष्यसूचितं युक्त्यन्तरमाह * अपि चेति * कर्मभेदसूचनायाचेष्टि-
शब्देन ब्राह्मणादिवाक्यमुदाहरणत्वेनोक्त्वा ब्राह्मणादिगुणरूपं क्रतुश-
ब्दवाच्यप्रयोगार्थमुपादाय क्षत्रियस्यैवैकस्य राजसूययज्ञसंयोगा-
दिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थगुणशब्दसिद्धान्तसूत्रस्थैकशब्दयो-
रनुषङ्गेण सूत्रव्याख्याभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यौगिकत्वा-
भ्युपगमे कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति धीसयर्थ-
राजेर्धातोरौणादिके कनिन्प्रत्यये कृते ककारेकारनकारलोपान्नका-
रान्तराजशब्दव्युत्पत्तेर्धात्वर्थानुसाराद्धरं दीप्तियोगनिमित्तताभ्यु-
पगन्तं युक्ता राज्ययोगनिमित्तता न [illegible]

तावेव शाकंकल्पनस्य न्याय्यत्वादनाशङ्क्येति सूचयितुं यौगिकत्वं
विकल्प्य निरस्यति * क्षत्रियेति * स्वातन्त्र्येण पालयितृत्वस्य
राजशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वे मण्डलेश्वरे राजशब्दो न युज्येतेत्याशङ्कापू-
र्वमाह * ननु चेति * क्षत्रियजातिरहिते ऽपि ब्राह्मणाद्यावभिषिक्ते
राजशब्दप्रयोगात् बार्हिराजादिन्यायात्तुल्यत्वेनाभिषेकाख्यसंस्कार-
५८९।। निमित्तत्वमाशङ्कते * नेन तर्हीति * राजानमभिषेचयेदिति राज-
शब्देन राजशब्दवाच्यतया प्रसिद्धस्य क्षत्रियस्यैवाभिषेकविधाना-
द्विधिवेलायामेव राजशब्दसंयोगाद्राजशब्दार्थस्योद्देश्यत्वेन प्राक् प्र-

२ अध पा॰ २ पु॰ ना॰ ।

सिद्ध्यपेक्षत्वात् म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयतया जातिवाचित्वावग-
तेराभिषेकनिमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहरति * नैवमिति *
राजशब्देनाभिषेकः क्षत्रियस्यैव विधीयते सहैव राजशब्देन। ननु ब्र-
ह्मचर्यादिशब्दात्प्रागेवोपनयनादिराजशब्दात्प्राग्येन ब्रह्मचारिशब्द-
प्रवृत्तौ उपनयनवत् राजशब्दप्रवृत्तावभिषेको निमित्तं स्यादिति कृ-
त्वा सौराजशब्दो नाक्षत्रिये धर्मशास्त्रकाराणामभिमत इत्यर्थः। स-
त्यप्यभिषेकनिमित्तत्वे वृत्ते तस्मिन् राजशब्दप्रवृत्ते स्वरूपेण नि-
मित्तत्वायोगात्संस्कारद्वारा निमित्तत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च
विहितक्रियाजन्यत्वात्क्षत्रियस्यस्याभिषेकस्य निमित्तत्वाभावो ऽपि-
शब्देन सूचितः। श्लोकं व्याचष्टे * सत इति * येनैव कारणेन वि-
धिवेलायामेव राजशब्देनाभिषेकः संयुज्यते तेनैव कारणेनाभिषेका-
त्प्राक् प्रयोगेण समुदायव्यभिचाराद्धतुयजनवरणसमुदायनिमित्त-
र्त्विक्शब्दवत् जात्यभिषेकसमुदायनिमित्तताप्ययुक्तेति तेनैव चेत्य-
नेन प्रसङ्गानुकथा यदि हीत्यादिना प्रत्येकव्यभिचाराभावादपि न
समुदायवाचितेति व्यतिरेकमुखेन वक्तुं न तु केवलायां जातावि-
त्येवकारार्थेन जातिव्यभिचारे निरस्याभिषेकव्यभिचारनिरासार्थम्
* जात्यन्तरे चेत्युक्तम् * जात्यन्तरे यद्यभिषेको विधीयते राजश-
ब्दश्च न प्रयुज्येतेत्यध्याहारेण योऽयं यूपादिवैषम्येण चेत्यनेनोक्तो
यथा वेदशब्दस्य ऋग्वेदादौ मन्त्रब्राह्मणसमूहो निमित्तं वेदेन
वेदिं सम्मार्ष्टीत्यादौ च क्रतुत्वाद्याकारदर्भमुष्टिबन्धनसंस्कारस्तथा
राजशब्दस्य क्व चिज्जातिः क्व चित्संस्कारो निमित्तं भविष्यतीति
चाशङ्क्य * न चैकस्मिन्नित्युक्तम् * अभिषेकनिमित्तत्वे ऽपि चे-
त्यादिनापिशब्दसूचितो ऽर्थो व्याख्यातः। शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसि-
द्ध्यर्थं च नित्यस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापेक्षणादभिषेकस्य च
वस्तुतो नित्यत्वाभावेन विधिविहितस्वरूपेणैव नित्यत्वस्या-
भ्युपगन्तव्यत्वादक्षत्रियस्याविहितत्वान्निमित्तत्वं * न सम्भवती-
त्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * नित्यस्य हीति *
एवं चाभिषेकस्यापि निमित्तत्वे विहितस्यैव निमित्तत्वा-
त् क्षत्रियजातावेव च विहितत्वाज्जात्यव्यभिचारोपपत्तेर्जा-
तिस्तत्वैवं निमित्तोपलक्षणमापद्यत इत्युक्ते अस्तु तर्हि क्षत्रि-
यत्वोपलक्षितस्याभिषेकस्यैव निमित्ततेत्याशङ्क्य * ततश्चेत्युक्त- ५९०।२
म् * साक्षान्निमित्तत्वसम्भवे निमित्तत्वोपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वा-
दित्याशयः। राज्ययोगनिमित्तत्वे ऽप्येतं न्यायमतिदिशति * एते-
नेति * नन्वभिषेकस्यादृष्टार्थत्वेन विधिविषयत्वात्तेन रूपेण नि-

त्यस्य क्षत्रियत्वस्य निमित्तत्वसम्भवे वर्णान्तरेण स्वच्छन्दकृतस्यानित्यस्य निमित्तत्वायोगान्नित्यस्य च जात्यव्यभिचाराज्जातेर्निमित्तत्वे सम्भवत्यन्यनिमित्तत्वं युक्तम् । राज्ये त्वैश्वर्यात्मके लिप्सयैव प्रवृत्तेर्विधिविषयत्वाभावान्नित्यत्वानुपपत्तेरनित्यस्यैवागत्या चोरशब्दप्रवृत्तौ स्तेयस्येव राजशब्दप्रवृत्तौ राज्यस्य निमित्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तदपीति * ऐश्वर्ये लिप्सातः प्रवृत्तिसम्भवेऽपि पालने विधिं विना प्रवृत्त्ययोगात् ।

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।
पीड्यमाना प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥

इत्यादिविधिदर्शनाद्राज्यस्यापि विधिविषयतास्तीत्याशयः । विधानाधीनत्वलक्षणार्थः प्रभृतिशब्दः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि जातिवाचितैवावसीयत इत्याह * दृष्टश्चेति * अभिषिक्ते ऽन्यजातीये ऽपि प्रयोगस्त्वाऽभ्युपगच्छन्ति ते हि जनपदिन प्रयोक्तारः सार्वभौमे प्रयोगमित्यान्ध्रद्रविडादिभिरभ्युपगतः, नैनोक्तत्वादयुक्ता विषयाभिधानोक्तिः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * जातिवाचित्वञ्च राजन्यशब्दस्य राज्ञो ऽपत्यमिति राजशब्दप्रकृतिकत्वान्यथानुपपत्त्या राजशब्दस्य जातिवाचितावसीयत इत्याह * तथा चेति * अन्यथानुपपत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * सर्वएव वर्णाश्चेद्राजानस्ततो ऽपत्यापत्यवद्योगे राजन्यशब्दो ऽन्वाख्यायते क्षत्रियएव नियत इतीत्थंपरस्य कथं परिहियेतेत्यध्याहारेण योज्यम्। ननु राजशब्दस्य जातिवाचित्वं क्षत्रियापत्यत्वं विना क्षत्रियजातीयस्यायोगाद्राजप्रातिपदिकमात्रेण क्षत्रियापत्यत्वसिद्धेरपत्यवाची यत्प्रत्ययो ऽनर्थकः स्यात्, यौगिकत्वं [illegible] क्षत्रियो ऽय राज्यकारिणां ऽपत्यमित्यस्यार्थस्य प्रातिपदिकमात्रेणासिद्धेरर्थवानिति राजशब्दप्रकृतित्वान्वाख्यानस्य विपरीतसाधनत्वमाशङ्कते * नन्विति * प्रकृतौ पितर्यपत्ये चैकजातीयत्वेन जातिशब्दस्य तुल्यत्वाद्राजापत्यमिति राजशब्देनाभिधीयतां न राजन्यशब्देनेत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्वाख्यानप्रकारमात्रमिदमानु राजन्यप्रातिपदिके परमार्थतः प्रकृतिप्रत्ययविभागो ऽपत्यवाचितावास्तीति परिहरति * नैव इति * ननु परमार्थतो राजशब्दस्य राजन्यशब्दप्रकृतित्वाभावे कथं जातिवाचित्वकल्पनेत्याशङ्क्याह * स त्विति * क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रिय इति जातिवाचिक्षत्रियशब्दप्रकृतित्वना-वाख्यानापायमात्रतयाप्युक्ते न क्षत्रियशब्दस्य जातिवाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयः । ननु राजन्यत्वस्तु-

स्यादिति राजन्यशब्दान्वाख्यानसूत्रे कात्यायनेन राज्यकार्यपत्यमात्रे प्रसक्तस्य राजन्यशब्दस्य परिसंख्यानेन जातिविषयत्वनियमोक्तेः क्षत्रियगतराजापत्यत्ववाचित्वावसायाज्जातिवाचित्वाभावे ऽपि पङ्कजादिशब्दवज्जातौ रूढित्वोपपत्तेर्न तदन्यथानुपपत्त्या राजशब्दजातिवाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन शङ्कते * नन्विति * जातिग्रहणमित्यत्र क्षत्रियत्वविशेषानुपादानादधिकारतो मनुष्यजातिमात्रावगमाद्राजन्यशब्दस्य मनुष्यमात्रगतराजापत्यत्ववाचित्वापत्तेस्तस्य च जातिविशेषणं विनापि सिद्धेर्जातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्यापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * कथं मनुष्यजातिमात्रस्याधिकार इत्यपेक्षायां त्वत्पक्षे राजशब्दस्य राज्यकारिमनुष्यवाचित्वादिति राजशब्ददृष्टान्तेन सूचितम् स्याच्छब्देन। ततश्च जातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्यं स्यादित्यध्याहारः सूचितः । ननु राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमित्यादावध्यायनं दानमित्यादौ च राजन्यशब्दाभ्यां स्मृतिकारैर्यो राजा विजितो स्यादप्येतत् यजमानश्चाख्यापयते चैतच्छीनं शेषमाख्यानमित्यादौ राजन्यो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ च कल्पसूत्रकारैः कर्मभेदोपदेशान्न तयोः पर्यायत्वं सम्भवतीत्याशङ्कते * नन्विति * ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदित्यादौ जातिवाचिनो ऽपि ब्राह्मणशब्दस्य परिव्राजकब्राह्मणविशेषगामित्वात्प्रयुक्तात् ब्राह्मणश्चैषामित्याद्याश्रमान्तरस्थब्राह्मणविहितप्रवचनादिकर्मणः कर्मान्तरोपदेशो यथा न विरुध्यते तथा राजन्यस्यापि राजन्यविशेषगामित्वात्कर्मभेदोपदेशेन राजराजन्यशब्दयोर्भेदप्रसिद्धिरविरुद्धेति परिहरति * सत्यमिति * कथं सामान्यशब्दत्वे विशेषगामितेत्याशङ्क्य * सामर्थ्यैरयुक्तम् * राजन्यानामयुक्तमुपविश्यैव राजा न हन्यादिति निषेध[1] ९९।१।

स्य राजा सर्वस्येष्टइति ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयेश्वरत्वोक्तेश्च राजशब्दस्य विशेषगामित्वं विना योगात्को विशेष इत्यपेक्षायामभिषेकायिभ्युत्तरकालं राज्ञः प्रजापालनादिविधानाद्राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षत इत्यादिलिङ्गाच्चाभिषिक्तत्वरूपविशेषप्रतीतेर्ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो दीक्षिष्यमाणः क्षत्रियं देवयजनं यातीति क्षत्रियशब्दस्यान्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यलभ्या राजशब्दस्याभिषिक्तक्षत्रियविशेषगामितेत्याशयः । ननूभयाभिधानइति पूर्वपक्षानुभाषणभाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * अत्रोति परिहारप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इत्यादि प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं राजशब्दस्य

[1] का सामान्यशब्दत्व इ० ९ पु० पा० ।

जातौ राज्यकारिणि च प्रयोगादुभयार्थत्वावगते॰ सन्देहे सति प्रक-
रणाद्युग्रहादिलक्षणात्सामर्थ्याद्राज्यकारिवाचित्वं निर्णीयतइत्यनु-
भाषितार्थानिरासादयुक्तमाशङ्क्य राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे राजयो-
गाद्राज्यशब्दो राज्ययोगाच्च राजशब्द इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गात् राज-
शब्दस्य यौगिकत्वमिच्छता राज्यशब्दस्य रूढिताभ्युपगन्तव्येत्यापाद्य
राजशब्दस्य यौगिकत्वनिरासार्थं राज्यशब्दस्य रूढित्वनिरास
इति तथाहिशब्देन सूचयन्व्याचष्टे * तथा हीति * न ह्यमी न
प्रयुञ्जतइति जातिविषयान्प्रयोगाभ्युपगमात्कर्मविशेषानिमित्तत्वा-
द्राज्यशब्दस्येति च राज्यशब्दस्य पालने रूढित्वोक्तिप्रतीतेरुभौ श-
ब्दौ योगानपेक्षौ पूर्वपक्षिणो ऽभिमताविति प्रतिभाति तद्वैकस्यैव श-
क्तिकल्पनया यौगिकत्वेनेतरप्रयोगासिद्धेरुभयोः शक्तिकल्पनायामर्था-
पत्त्यनुपपत्त्यादयुक्तमित्याशयः । व्याख्याते ऽर्थे भाष्यं योजयति *त-
दिति* कथं तर्हि भाष्ये भाष्योक्तिरित्याशङ्क्योपलक्षणार्थत्वं वक्तुमाह
*दाक्षिणात्येति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति*
ननु राजशब्दस्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारिवाचित्वे ऽपि राज्यश-
ब्दाद्व्युत्पत्तेस्तस्य यौगिकत्वे ऽपीतरेतराश्रयाप्रसङ्गाद्राजशब्दस्या-
वयवव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि कर्मविशेषयोगनिमित्तत्वात्कुलालनापि-
तादिशब्दवद्यौगिकत्वं राज्यशब्दस्य त्ववयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वादेवे-
त्युभयोरपि यौगिकतोपपत्स्यतइत्याशङ्क्याह * नापीति * कुला-
लादिशब्दानां जातिवाचित्वायोगादनेकशक्तिकल्पनापादिका
कर्मविशेषकारिवाचिता युक्ता। राजशब्दस्य तु द्राविडादिप्रयोगाज्जा-
तिवाचित्वावगतेरन्यजातीये च कार्यापत्त्या प्रयोगोपपत्तेः साधु-
रक्षासाधुस्वरूपगुणपालननिग्रहरूपक्रियाविशेषकर्तृत्वात्मकानेकार्थ-
शक्तिकल्पनापादककर्मविशेषकारिवाचित्वाभ्युपगमायोगाद्यौगिक-
त्वाभ्युपगमे राज्यशब्दवाच्यत्वरूपेण साधुपालनादेरेकरूपत्वमभ्यु-
पेत्य तत्कर्तृत्ववाचितायाः कल्पनापत्तेरितरेतराश्रयस्यापरिहार्यत्वा-
न्नोभयोर्यौगिकता युक्तेत्याशयः । को न्वित्यादि प्रश्नपूर्वस्य भाष्यस्य
तात्पर्यमाह *अन्यतरेति* एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुत इति*
सम्बन्धापरपर्यायसङ्गतिवाचिसम्बन्धशब्दयोगिना नञा तद्विरु-
द्धोक्तेर्विरोधनिमित्तसन्देहे सति सन्निबन्धनत्वेन बलीयस्त्वात्स्मृत्या
निर्णयो वाच्यतइत्यर्थः।कथं स्मृत्या निर्णय इत्यपेक्षायामाह *राज्येति*
राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु पाठात् ष्यञ्प्रत्ययः पुरोहितादिषु पाठाद्यक्प्र-
त्ययो भवतीत्यनियमसूचनार्थम् *सामान्यतः प्रत्ययविधेरित्युक्तम्*
ष्यञ्प्रत्यय इति भाष्याद्यण्प्रत्ययव्यावृत्तिशङ्कां निवर्तयितुमाह *

तत्रेति * प्रत्ययद्वयाभ्युपगमं विनोभयत्र पाठस्यानर्थक्यापत्तेर्लौकि-
कस्य च राज्यशब्दस्य स्वरनियमानुपलब्धेस्ततो निर्ज्ञातुमशक्यत्वा-
च्चकापीत्यपिशब्दो ऽध्याहार्यः । यदा राज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते
राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षत इत्यादिलिङ्गाद्राज्ययोगनिमित्तत्वं राज-
शब्दस्याशङ्क्यते तदा तस्मिन् राज्यशब्दे प्रत्ययस्वरस्याकारस्योदात्त-
स्वरत्वोपालम्भात् यक्प्रत्ययान्ततैव निर्ज्ञायत इत्याह * तथा चेति *
कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्त इतिसूत्रादन्त उदात्त इत्यनुवर्तमाने त-
द्धितस्येति चानुवर्तमाने कित इत्यनेन यकाराकारस्याद्यन्तवदेकस्मि-
न्नित्यन्तवद्भावेनोदात्तत्वविधानाद्यगन्तत्वे प्रत्ययोदात्तस्वरत्वं युक्तं
ष्यञन्तत्वे तु ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनेनाद्युदात्तविधानात्प्रकृतिस्वरे-
णाकारोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । अतो न यक्प्रत्ययस्याव्यवस्थया ष्यञ्प्र-
त्ययविध्युपपत्तिरित्याह * तस्मादिति * नन्वित्यादिभाष्यमव्यव-
स्थितपक्षस्य राजशब्दस्य पालनकर्तृवाचित्वे प्रत्ययलोपादिप्रस-
ञ्जनानापत्तेरयुक्तमाशङ्कायामव्युत्पत्त्यपेक्षत्वापादनाद्येन व्याचष्टे
* राज्यशब्दाद्धीति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादि-
ति * द्रविडदेशे राजशब्दार्थस्य क्षत्रियस्वरूपेण विज्ञातत्वादेवमे-
ष्टव्यत्वानुपपत्तेर्न राजकर्मवाचिराज्यशब्दान्यथानुपपत्तिलक्षणया-
र्थापत्त्या राज्यस्य कर्ता राजेति वचनव्यक्तिः कल्पनीयेत्यर्थः । ५।२।१
नित्याः शब्दार्थसम्बन्धा यथानुक्षितगामिन इत्यनेन च न्यायेन नि-
त्यानित्यसंयोगविरोधपरिहारार्थं राज्यशब्दस्य राजविहितकर्मवा-
चित्वाभ्युपगन्तव्यत्वाद्राज्यस्य कर्ता राजेत्यर्थापत्तिगम्यायां वच-
नव्यक्तौ कल्पितायामपि क्षत्रिय एव राजा विज्ञायत इति राजशब्द-
स्य यौगिकत्वकल्पनानर्थक्यं स्यादित्याशयेनाभ्युपेत्य वादेन दूषण-
माह * कल्पितायामपि चेति * राजशब्दे च राज्यशब्दरूपावयवा-
प्रत्यभिज्ञानाच्च राज्यशब्दाद्राजशब्दव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्याह *
सकलश्चेति * राज्यशब्दे ऽपि तर्हि राजशब्दस्य नकारान्तस्य
सकलस्याभावाद्राज्यशब्दस्यापि राजशब्दात् व्युत्पत्तिर्न स्यादि-
त्याशङ्क्य व्याकरणप्रक्रियया नकारान्तत्वे ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां,
नकारान्तस्याप्यर्थाभिधानशक्त्यविघातावसायाद्व्याकरणे, अपि च,
एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति वचनात्सकलपाठविरोधसूचनार्थम् *
सकलश्चेत्युक्तम् * राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे ऽपि राजशब्दस्याक्ष-
त्रिये ऽपि पालयितरि प्रयोगादव्युत्पन्नस्यैव पालयितृवाचित्वं क-
ल्पयिष्यन्त इत्याशङ्कायां नन्वितिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * स-
त्यमिति * नञ्द्वयप्रयोगेणार्थावृत्तेनियासिप्रयोगविरोधपरिहारं

विना न म्लेच्छप्रयोगाज्जातिवाचितावसातुं शक्येति सूचितम् । न केवलं राजशब्दस्य यौगिकत्वाभावे लौकिकप्रयोग विरोधः । किं तु मन्वादिप्रयोगविरोधो ऽपीति दर्शयितुम् * तथेत्युक्तम् * राज्यशब्देन राज्ञः कर्मणीत्युक्ते शूद्रस्य राज्ञ इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययाच्छूद्रे राजप्रयोगो ऽवसीयतइत्याशयः । पालयितृत्वनिमित्तत्वे राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु प्रयोगस्य वैधपालयितृत्वनिमित्तत्वायोगात्स्वच्छन्दककृते च पालयितृत्वे सर्वेषां योग्यताविशेषाद्योग्यत्वमात्रेणापालयितरि क्षत्रिये प्रयोगानुपपत्तेर्जातिवाचित्वस्यावश्यकल्पनीयत्वात्क्षत्रिये च गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेरनेकशक्तिकल्पनापादकपालयितृत्ववाचित्वकल्पनानुपपत्तेर्न जातिवाचित्वे ऽपि शास्त्रप्रयोगविरोधापत्तिरिति परिहारार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत आहेति * शङ्कापूर्वं गौणत्वाशयं प्रकटयति * नन्विति * अग्न्यादिकार्यापत्तेः सूर्यादावूहस्य वक्ष्यमाणत्वान्न कार्यापत्तिमात्रेण गौण्या वृत्त्या मुख्यशब्दप्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्य * प्रतिनिधीत्युक्तम् * राजकार्यापत्तेः पत्तिगणादौ राजशब्दप्रयोगवत् ब्राह्मणादावपि प्रयोगस्य दृष्टत्वात् गौणतैवोचिता नातिदेशकल्प्याग्न्यादिशब्दप्रयोगवदपह्नव इत्यर्थः । अयुक्तः पत्तिगणको वा प्रतिनिधिशब्देनोक्तः । मुख्यत्वानभ्युपगमे भाष्यसम्मतिमाह * तथा चेति * नन्वदृष्टापि स्मृतिः प्रयोगवाक्यार्थकल्प्यतइत्येवमपि भाष्यार्थोपपत्तेर्न स्मृत्यभावोक्तिमात्रेण गौणत्वसम्मतिः कल्प्येत्याशङ्क्याह * तथेति * प्रयोगस्याचारत्वेन राज्ञः प्रजापालनं कर्मेति प्राक् सिद्धे राजानुवादेन तत्कार्यतया पालनस्य स्मृत्या पालयितृत्वानपेक्षराजशब्दार्थावधारणात् वाचेन गौणत्वावगतेर्गौणत्वाशयेन भाष्यं व्याख्येयमित्यर्थः । पाणिनिस्मृत्या राजकर्मवाचितयोक्तस्य राज्यशब्दस्य लोके पालने प्रयोगात्पालयितुरौदमेघिन्यायेन राज्यशब्दप्रकृतिभूतराजशब्दवाच्यत्वानुमानस्यानुमापणार्थं यच्चेति भाष्यं व्याचष्टे * यच्चेति * अनुमानादित्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तयेत्यादिबलीयसीत्यन्तं भाष्यम् । आन्ध्रप्रयोगाज्जातिवाचित्वशक्त्यवगतेरनेकशक्तिकल्पनापादकावयवव्युत्पत्त्यनपेक्षपालयितृवाचित्वशक्त्ययोगे ऽपि राज्यस्य कर्त्तव्यवयवयोगेन समुदायशक्त्यनपेक्षस्यैव राजशब्दस्य राज्यक-

प्रवृत्तेर्निमित्तभूतो यः कर्मकर्त्रोरवयवार्थयोः सम्बन्धः स राजशब्दे
प्रत्यभिज्ञानासम्भवादनुमातव्य इति विपरिणतानुमातव्यपदान्वयेन
तथेति भाष्यावयवो राज्यस्य कर्त्तेत्यवयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वे सत्यव-
यवयोगो प्रतीयमानः कल्प्यः स्यादित्येवं व्याख्यातः। तस्य चेत्यनेना-
नुमिमानश्चेत्यवयव प्रत्ययलोपप्रातिपदिकं प्रत्यन्यतमस्मृतिं विना-
ऽवयवयोगानुमानायोगात् योगमनुमिता स्मृतिरनुमातव्येत्येवं व्या-
ख्यातः । राज्ञस्तु स्मरन्तस्त्वित्यवयवौ राज्ञ इत्यनेन
व्याख्यातौ तेनेत्यवयवस्तस्मादित्यनेन व्याख्यातः । वा-
च्यवाचकसम्बन्धस्य वृद्धप्रयोगगम्यत्वेन साध्वसाधुविभा-
गव्यापृतव्याकरणस्मृत्यविषयत्वात्स्मृतिबलीयस्त्वायोगाशङ्कार्थमा-
हेति भाष्यं व्याचष्टे * पर इति * अत्र ब्रूम इति भाष्यं स्मृतेर्वा-
च्यवाच्यविवेकपरत्वाभावाद्राज्यकारिणि च राजशब्दप्रयोगव्य-
भिचारादयुक्तमाशङ्क्य वाच्यविशेषरत्वात्साधुत्वस्य तन्निरपेक्षसा-
धुविवेकासिद्धेर्वाच्यावाच्यविवेकस्यापि स्मृतितो ऽर्थादवगमाद् ब-
लीयस्त्वोक्तिर्युक्तेत्याशयेन व्याचष्टे * तत्रेति * कथं राजशब्दस्य ५९.३।१
राज्ययोगनिमित्तत्वं राज्ञः कर्म राज्यमिति स्मृत्या वाच्यतइत्याश-
ङ्क्य * राज इत्युक्तम् * अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रयोगो ऽपि
चेति * नन्वित्ति भाष्येण राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वव्यभि-
चारमनुभाष्य प्रयोगव्यभिचारे ऽपि स्मृत्या राजयोगनिमित्तताव-
सीयतइति परिहारार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे *अस्मत्पक्षे त्विति*
राज्ञ एव कर्मेत्यसाधारण्येन चिन्तितादे राज्ञा विशेषुमशक्यत्वात्प्र-
योगो ऽपि न व्यभिचरतीति परिहारान्तरार्थं तेनेति भाष्यम् अश्व-
मेधादावसाधारण्ये ऽपि राज्यशब्दप्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य किं च श-
ब्देनाभ्युच्चयार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * किं चेति * श्लोकं व्या-
चष्टे * जनपदेति * यस्त्विति भाष्येणाथ चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं सा-
र्वलौकिकराजशब्दप्रयोगेणासार्वलौकिकजातिप्रयोगबाधमनुभाष्यते
न तत्र स्मृतिर्बलीयसीति पाणिनिस्मृत्या सार्वलौकिकप्रयोगबाधो-
क्त्या * परिहृतमित्युक्तम् * तद्व्याचष्टे * तेनेति * सार्वलौकि-
कमपि प्रयोगं बाधित्वेति ल्यब्लोपे पञ्चमी यदुक्तमिति भाष्येण त-
थेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं म्लेच्छाचाराप्रामाण्यमनुभाष्याचारेषु मध्ये
शब्दप्रयोगरूपस्याचारस्यार्यम्लेच्छयोस्तुल्यत्वोक्त्या परिहारं तद्व्या-
चष्टे * तुल्यश्चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति * नन्वधिकरणोपक्रमे ऽभ्युदयकामवाक्योक्त-
स्यापि फलस्य राजसूयमध्यस्थावेष्टिप्रयोगाविषयत्वोक्त्यभिधानात्तु

बहिःप्रयोगस्य फलान्तरकल्पनायामदृष्टकल्पनागौरवापत्तेः। प्रकरणाद्वा राजसूयाङ्गत्वकल्पने राजशब्दादक्षत्रियस्य राजसूयाप्राप्तावप्यङ्गप्रधानयोरेककर्तृत्वनियमाद् राजसूयस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वं विना तदङ्गभूतावेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिविशिष्टावेष्टिप्रयोगान्तरविध्यन्यथानुपपत्त्या ब्राह्मणादेरपि राजसूयप्राप्तेर्वक्षसंयोगात् क्षत्रियस्येति भाष्यावयवव्याख्यानार्थः। क्षत्रियस्यैव राजसूयो ऽस्तीति वार्त्तिकावयवो न युक्त इत्याशङ्क्य ब्राह्मणादिवाक्यैः प्रयोगान्तरविधावन्नाद्यकामवाक्योक्तस्य फलस्य बहिःप्रयोगाविषयतैव युक्तेत्याह * ततश्चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * नन्वेतयेति सर्वनामश्रुत्या साक्षाद्विशेषरूपेण वावेष्टौ प्रवृत्तेः क्रतुमध्यस्थस्याप्यवेष्टिप्रयोगस्य दुर्बलत्वाच्चायगतस्वाराज्यफलस्य बाधेनान्नाद्यफलस्यावगमाच्चान्नाद्यकामश्रुतेर्बहिःप्रयो-

१४।५ गविषयता युक्तेत्याशङ्क्य * ननु चेति * सत्यपि बलाबलविशेषे प्रयोगभेदेन स्वाराज्यान्नाद्ययोः समुच्चयसम्भवे बाधो न युक्त इति परिहरति *नैतदिति* एतदेव विवृणोति *तथा हीति* यत्र विरोधित्वं तत्र बाधाभ्युपगमे प्रोक्षादौ गुणभूते विकल्पः प्रधानभूते

लत्वविशेषे सत्यपि बाधो नास्तीत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ब्राह्मणादिसम्बन्धात्प्रयोगभेदावगतेरन्यथं साधिन्याङ्गविरित्युक्ते नन्वविरोधे सत्यबाधितया राजसूयचोदनयावेष्टिग्रहणात् क्षत्रियकर्तृकत्वावगमे सति तद्विरुद्धब्राह्मणादिकर्तृसम्बन्धात्प्रयोगभेदः। प्रयोगभेदे च सत्यविरोध इतीतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्य * राजसूयेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्येष्वेतच्छब्दाभावेन तदपेक्षया राजसूयचोदनाया दौर्बल्याभावात्तदुक्तक्षत्रियकर्तृकता न बाधितुं शक्येत्याशयः। सम्प्रत्यन्नाद्यकामवाक्यादपि राजसूयाद्बहिःस्थस्य दौर्बल्यं नास्तीत्याह * यदि चेति * अप्रगृह्यमाणविशेषत्वमेवोपपादयति * यथैव हीति * या तु सामान्यप्रवृत्तत्वाद्राजसूयबहिःस्थस्य दौर्बल्यमुक्ता सा नास्तीत्याह * न चेति * साधारणशब्दनाप्येतच्छब्दस्याप्यवेष्टिशब्दवाच्यानेकाग्नेयादियागसाधारण्यात्तुल्यत्वमर्थान्तरन्यासेनाह * इयांस्त्विति * नन्वेतच्छब्दतो विशेषपर्यवसाननिबन्धनबलीयस्त्वाभावे ऽपि प्रत्यक्षवाच्चोदनसाक्षात्प्रवृत्तार्थविधायित्वाद् बलीयस्त्वोपपत्तेर्बलाबलविशेषो भविष्यतीत्या-

शङ्कते * नन्विति * प्रकृतयज्यालोचनानपेक्षालक्षणः साक्षाद्वा-
यः प्रत्यक्षशब्देन विवक्षितः फलान्वये चैतच्छब्दस्य प्रस्तूयमानवाचि-
त्वे वा प्रकृतयाज्यालोचनानपेक्षा स्यादन्येनतूभयमप्यस्तीति परि-
हरति * स्यादिति * फलानन्वयोपपादनार्थम् *प्रत्ययेत्युक्तम्*
यजिशब्दगृहीतावेष्टिरेतावच्छब्देनोक्तानन्यैतच्छब्दस्य फलान्वये प्र-
स्तूयमानवाचित्वे वा सत्यपि सर्वनामत्वेन साक्षात्प्रकृतवाचितया
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानपेक्षप्रकृतालम्बनत्वाद्राजसूययाजितो बलीयस्त्वं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतमपि चेति * सर्वनाम्नो ऽपि सन्नि- ५१.५॥
हितालम्बनत्वात्प्रत्यभिज्ञां च विना सन्निध्ययोगात्प्रकृतवाक्यालो-
चनाधीनप्रत्यभिज्ञापेक्षा तुल्येत्याशयः । ननु महाप्रकरणादवान्त-
रप्रकरणबलीयस्त्वस्याभिक्रमणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वाद्दर्शाद्यकाम-
वाक्यस्थस्य वत्सत्वान्तराधिकारलक्षणेनावान्तरप्रकरणेन प्रकृततया-
हितत्वाद् बलीयस्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * कथमस्या-
रम्भकस्य प्रकरणस्य वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनेन तादर्थ्यावबोधकत्वा-
दवान्तरप्रकरणे च सन्देहेन शीघ्रमेकवाक्यत्वावगमात् महाप्रक-
रणे तु सन्देहाभावाच्छीघ्रमेकवाक्यत्वानवगतेः सन्निकर्षविप्रक-
र्षाभ्यां बलाबलविशेषो युक्तो ऽधिकारारम्भकस्य तु प्रकरणस्य प्रकृ-
तत्वमात्रापेक्षित्वात् बहूनामल्पानां च प्रकृतत्वाविशेषात्तुल्यकालं
ग्रहणावगतेर्नावान्तरमहाधिकारयोर्बलाबलविशेषो ऽस्तीत्याशयेन
परिहरति * उच्यतइति * स्वमतेन ब्राह्मणादिवाक्यानां क-
र्मान्तराविधायित्वे ऽपि प्रयोगान्तरविधायित्वात्स्वाराज्या-
भ्यासयोर्भिन्नप्रयोगविषयत्वेनाप्यविरोधमुक्त्वा प्रौढ्या क-
र्मान्तरविधायित्वाभ्युपगमेनाविरोधमाह * यदि चेति * कर्मा-
न्तरत्वे बार्हस्पत्यादिलिङ्गात्प्रकृतावेष्टिप्रकृतिकत्वे ऽपि सकृद्वृत्त्यैक-
यागप्रतीतेर्यागान्तराणामनङ्गत्वेनातिदेशतो ऽप्यप्राप्तेर्मध्यनिधानवि-
ध्यन्यथानुपपत्त्याभितो ऽभिधेयद्रव्यान्तरकल्पने ऽतिक्लेशापत्तेस्त-
द्विशेषानवधारणाच्चानवसितशास्त्रार्थापत्तेः प्रौढिमात्रार्थत्वसूचना-
र्थो ऽपिशब्दः । ननु कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतादीतिकर्त्तव्यतानव-
गतेः सकृद् धृत्या च यागैक्यावगमान्मध्यनिधानानुपपत्तेस्तद्विशि-
ष्टानुष्ठानासिद्धिरित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरत्वे चेति * अतिदेशेनावे-
ष्ट्यादीतिकर्त्तव्यतालाभान्मध्यनिधानान्यथानुपपत्त्या च कल्पितेषु द्र-
व्यान्तरेषु तुल्यत्वाद्यागीयत्वप्रतीतेः कल्पानां च यागान्तराणामिति-
कर्त्तव्यतापेक्षायां श्रुतयागप्रकृतित्वेनावगताया अवेष्टेरेव बुद्धिस्थ-
त्वात्तेषामपि तत्प्रकृतिकत्वावगतेस्तदीयेतिकर्त्तव्यतालाभादभितो

निधेयद्रव्यविशेषप्रतीतेर्निर्द्धारितशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिरित्याशयः नन्वेवमपि राजन्यवाक्यस्य निमित्तार्थत्वोपपत्तेर्ब्राह्मणादीनां प्रापकाणीति बहुवचनमयुक्तमित्याशङ्क्याह * राजन्यस्यापि चेति * यदिशब्दोपबन्धेनानित्यत्वावगमात् ब्राह्मणादिवाक्यतुल्यप्रवृत्तेः क्रतुमध्यप्रयोगे च राजन्यस्य नित्यत्वाद्यदिशब्दानुपपत्तेर्ब्राह्मणवाक्यस्थस्याख्यातस्य राजन्यवाक्ये ऽनुषक्तस्य विध्यनुवादवैरूप्यपरिहारार्थं ब्राह्मणवैश्यवाक्यवत् राजन्यवाक्ये ऽपि विधितया तुल्यप्रवृत्ते. ब्राह्मणवैश्यवत् राजन्यस्यापि कर्मान्तरेण प्रयोगान्तरेण वा सम्बन्ध इत्युक्ते ब्राह्मणवैश्ययो. क्षत्रियकर्तृके प्रयोगे निवेशायोगात् युक्तं भेदकत्वम्।राजन्यस्य तु क्रतुमध्यस्थप्रयोगे निवेशोपपत्तेर्न भेदकता युक्तेत्याशङ्क्य कर्तृभेदस्य भेदहेतोरभावे ऽपि योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन फलभेदस्य भेदकत्वसूचनार्थम् * फलपदेत्युक्तम् * अन्नाद्यकामवाक्यैकवाक्यत्वलब्धस्य राजन्यो ऽन्नाद्यकामो यजेतेति फलपदानुषङ्गस्य ब्राह्मणो ऽन्नाद्यकामो वैश्यो ऽन्नाद्यकाम इति यत् राजन्यस्याप्यविशेषात्तत्प्रयोगस्यापि फलभेदाद्भेदावगतिरित्याशयः। यदि राजन्य ऐन्द्रे मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा ऽभिघारयेदित्यनुषङ्गलब्धस्य राजन्यकर्तृकप्रयोगविषयैन्द्रमध्यनिधानपूर्वकाभिघारणविधिवाक्यस्य तन्त्रप्रयोगं विनानुपपत्तेरपि प्रयोगभेदो ऽवसीयतइत्याह * एवं चेति * ननु क्रतुमध्यस्थे ऽपि प्रयोगे मध्यनिधानलिङ्गादयोविरिवैकवचनश्रुतेश्च तन्त्रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * राजसूयेति * आग्नेयो ऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणैन्द्र एकादशकपाल ऋषभो दक्षिणा वैश्वदेवश्चरुः पिशङ्गी पृष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुण्यामिक्षा वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरु. शितिपृष्ठो दक्षिणेति दक्षिणाभेदाद्दक्षिणायाश्च चाङ्गान्तरार्थत्वात्कर्तृत्वाविप्रानद्रव्यैक्ये ऽपि प्रयोगाङ्गभूतकर्तृरूपभेदद्वारा प्रतियागं प्रयोगभेदावगतेः क्रतुमध्यप्रयोगे मध्यनिधानविधिर्विरुध्येतेत्यर्थः । अतस्तस्मात् क्षत्रियस्यैवेत्युपसंहारवार्त्तिकं युक्तमेवेत्याह * तस्मादिति *

॥ आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

यदिति भाष्येण वचनव्यक्तिभेदस्य सन्देहहेतुत्वेनोक्तस्याख्यातानपेक्षपदान्तरान्योन्यान्वयायोगेनायुक्तत्वात् पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगापत्तेर्ब्राह्मणादिप्राप्त्यप्राप्तिसन्देहे विध्यविधिसन्देहहेतुं वक्तुमाह * वसन्त इति * ननु सत्यामपि प्राप्तौ निमित्तार्थत्वयज्यादिवा-

द्दाभावान्निमित्तार्थता न युक्तेत्याशङ्कयाह * तत्रेति * प्राप्तस्य ब्राह्मणादेर्निमित्तत्वं विनान्वयायोगात्तद्वाचिशब्दाभावे ऽपि निमित्ततावसीयत इत्याशयः। भाष्यस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्कयाह * तदा चेति * ब्राह्मणो यद्यादधीत ततो वसन्तइति वचनव्यक्तावध्याधाने वसन्तावधौ ब्राह्मणान्वयस्य निमित्तत्वोक्त्यर्थत्वं ब्राह्मणश्रुतेः सूचयितुं वचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरित्याशयः। नन्वाधानस्यावेष्टिवत्त्रैवर्णिकसंयोगात्पूर्वन्यायातुल्यत्वेन निमित्तार्थत्वमाशङ्कय वर्णविशेषासंयोगे ऽपि स्वरूपेणैवाप्राप्तौ निमित्तार्थत्वासम्भवादतिदेशार्थत्वेनास्य विचारस्यानन्तरसङ्गतावपि कथं गुणप्रकरणसङ्गतिः किं च प्रयोजनमित्याशङ्कयाह * तदा चेति * ब्राह्मणादेर्गुणस्य विधेयत्वे भेदकता ऽविधेयत्वे त्वभेदकतेति सन्दिग्धविधेयत्वस्य गुणस्य भेदकाभेदकत्वनिर्णयार्थं विधेयाविधेयत्वविचारादवान्तरसङ्गतिरपि तदा चेति भाष्यकारेण भेदोक्त्या निमित्तार्थत्वे च तद्रूपत्वोक्त्या सूचिता। स्वार्था एव चेत्यनेनाद्यपूर्वपक्षनिरासप्रयोजनमुक्त्वा द्वितीयपूर्वपक्षनिरासप्रयोजनम् * शूद्रस्येत्यनेनोक्तम् * ननु शूद्रस्यानुपनीतत्वाद्ब्रह्माभिव्याहारेदित्यनुपनीतवेदाध्ययननिषेधनाविधित्वात्पूर्वपक्षे ऽप्याधानाप्राप्तिरविशिष्टेत्याशङ्कयाह * एतेनेति * उपनयनस्याप्याधानवत्पूर्वपक्षे कर्मविधिभिस्तत्साधनं वेदाध्ययनमाक्षिपद्भिरनुपनीताध्ययनायोगेनाक्षेपाद्विशेषाच्छूद्रस्याप्युपनयनमध्ययनं च प्राप्नोतीत्याशयः। सुखप्रतिपत्त्यर्थमधिकरणार्थं संग्रहीतुमाह * तत्रेति * सङ्क्षेपतो ऽधिकरणार्थ इत्यर्थः। द्विविधमपि पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * सामर्थ्येति * आहवनीयादिसाध्याग्निहोत्रादिविधिभिः सामान्यतः कस्य चिदाहवनीयादिसाधनस्याक्षेपे ऽपि किं तदिति विशेषाज्ञानादग्निमादधीतेति द्वितीयाश्रवणे ऽप्यविहितस्याधानस्य साध्यानाकाङ्क्षत्वात् द्वितीयायाश्चोत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यात्मकचतुर्विधकर्मसाधारण्येऽपि उत्पाद्यैकान्तिकत्वाभावादग्निमुपनिधाय स्तुवीत अग्निं संमार्ष्टीत्यादिवदुत्पाद्यत्वानवगतेरर्द्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधातीत्यादौ चाहवनीयादेर्यूपादिवत् असिद्धत्वाच्च आधीयते स आहवनीय इत्यवगमे ऽपि अविधीयमानस्याहवनीयोत्पादकत्वे प्रमाणाभावादाहवनीयादिवाक्यैराधानविध्यभ्युपगमे कामश्रुतिभिः प्राप्तेरवाच्यत्वात्प्रत्यग्निं वाधानभेदापत्तेर्विधिनिरपेक्षोत्पत्तिमात्रेण च साध्यसाधनत्वे सत्यौदुम्बरत्वादेरप्युर्वरोधादिसाधनत्वापत्तेर्याज्ञिकानां चाहिते ऽग्नौ आहवनीयादिशब्दप्रयोगस्याधानविध्यभावे निर्मूल-

५१६।१

त्वेनाप्रामाण्यान्मूलवैदिकप्रयोगकल्पने ऽप्यादित्यादौ यूपादिशब्द-
प्रयोगशब्दार्थाधिगमहेतुत्वाभावाद्धस्तमुख्य स्रुचो ऽप्यासक्तो वि-
ला इति स्रुचां हस्तमुखप्रसेकत्वादिविधिवदाहितो ऽग्निराहव-
नीय इति प्रयोगादाधानविधिकल्पने ऽतिक्लेशापत्ते कामश्रुति-
भिश्च विधिकल्पनवैयर्थ्यस्यापरिहार्यत्वादविधाने चाधानस्य प्रक-
रणायोगाद्वसन्तादिवाक्येषु ब्राह्मणादौ निमित्ते कालविधौ प्रकर-
णप्राप्ताधानानुवादानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिविशिष्टाधानानुवाददोषस्याप-
रिहार्यत्वात्स्वविध्युत्पादितस्याप्याधानस्याग्निहोत्रादिविधिभिरनु-
ष्ठापनमात्रपूर्वपक्षार्थ इति सूचनायाक्षिप्तवान् । टुप्टीकायां सम्भारे-
ष्वादधातीति यो ऽग्निमादधाति तेनाधाने प्राप्ते वसन्ते ब्राह्मणो
ऽग्निमादधीतेत्यनूद्य वसन्तब्राह्मणसम्बन्धो विधीयत इत्यभिधाना-
त्सम्भाराणां च वाक्षपार्थिवानां वाक्यान्तरविहितत्वात्तदधिकर-
णाधानमात्रविधिलाघवसम्भवे कर्तृकालरूपानेकार्थविशिष्टाधान-
विधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्सम्भारवाक्योत्पादितस्याधानस्य कैम-
र्थ्यापेक्षायामाहवनीयादिवाक्यालोचनयाहवनीयादिसाधनत्वावग-
तेरग्निहोत्रादिभि फलवत्त्वात्प्रयुक्तिशक्तौ प्रयुक्तिसम्भवे ब्राह्मणादि-
वाक्येन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंयोगे ऽपि निमित्तार्थे तत्संयोगोपपत्तेर्ना-
धानप्रयोजकत्वकल्पना युक्तेत्याशय । फलवत प्रयुक्तिद्योतनायैव
कामश्रुत्युपन्यासो भाष्ये अन्यथाहवनीयादिसाध्यकर्मविधिमात्रेण
प्राप्त्युपपत्ते कामविशेषणानर्थक्यापत्ते यदि रथन्तरसामेति च स-
यदिके वाक्ये चिन्तिते सयदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थाना यदि ब्राह्मणो
यजेतेत्यादिवाक्यानां पूर्वाधिकरणे निमित्तार्थत्वापवादेन प्रयोगवि-
धित्वव्युत्पादनादिहापि ब्राह्मणादिसंयुक्तत्वसाम्येन बुद्धिस्थाना व-
सन्तादिवाक्यानां प्रयोगविधित्वव्युत्पादनादनन्तरसङ्गति सुल-
भा प्रयोजन चाग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वे ऽग्निहोत्रादिफलार्थिनैवा-
धानमनुष्ठेय स्वविधिप्रयुक्तत्वे तु ब्राह्मणत्वादे कर्तृविशेषणत्वे
ऽपि जातेरनुपादेयत्वाद् ब्राह्मणादिकर्तृकस्य प्रयोगस्याब्राह्मणादिना
कर्तुमशक्यत्वस्य चानधिकारादर्थादधिकारविशेषणत्वावगते
सिद्धत्वेन च जाते काम्यतयाधिकारविशेषणत्वायोगादाधानस्य
च काम्यत्वाभावेन राजसूयवन्निमित्तान्वयविरोधाभावान्निमित्त-
त्वप्रतीतेर्निमित्ते सति नैमित्तिकाऽदृष्टसम्भावाज्जातपुत्रवाक्यात्पुत्रज-
न्मनो निमित्तविशेषणत्वप्रतीतेर्जातपुत्रेण ब्राह्मणादिना निष्कामे-
नाप्यवश्यानुष्ठेय ततश्च कृष्णकेशवाक्याद्वयो ऽद्धानातिक्रमणप्रतीते-
र्ब्राह्मणाज्जातपुत्रस्यानाहिताग्नेर्वयोऽवस्थाविक्रमे ऽप्यद्य विहिताग्नि

होत्राद्यननुष्ठाननिमित्तप्रत्यवायवदाधानाननुष्ठाननिमित्तो ऽप्यपरः प्रत्यवायो भवति अत एवानाहिताग्नितापुपपातकत्वेन स्मर्यते नानाहिताग्निर्म्रियेतेति च श्रुत्याधानस्यावश्यकतावसीयते सा च स्वविधिप्रयुक्तत्वं विना न सिद्ध्यतीति सङ्गतत्वात्सप्रयोजनत्वाच्च युक्तैव प्रयुक्तैवे प्रयुक्तिचिन्ताश्लोकं व्याचष्टे * एकस्तावदिति* सिद्धान्तं संगृह्णाति * सिद्धान्तेति * सम्भाराहवनीयादिवाक्यालोचनयाहवनीयादीनामाधानजन्यत्वावगमेनाग्निहोत्रादिविधिभिराधानप्रयुक्तिसम्भवे प्रत्यक्षवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य नियमेनाग्निहोत्रादिवाक्यानामाधानप्रयोजकत्वायोगान्नियमार्थत्वेनार्थवत्त्वं दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * ननु विद्धवाक्यस्याधानविधायित्वं विनानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * अस्ति चेति * अप उपसृजतीत्यादिप्रत्यक्षविधियुक्तानामुदकस्थापनादिरूपाणां सम्भाराणाम् अथ सम्भरन्तीतिवत्सामान्यतो विधानं तत्प्रशंसार्थत्वम् । एवं कृतान्सम्भारान्सम्भार्याण्येकत्र देशे स्थाप्यान्युदकादीनि विद्वानेवमुक्तप्रकारसम्भरणपूर्वमग्निमाधत्ते सहायसम्पन्नमपि समानस्वाम्यं स्पर्द्धमानशत्रुं यथावर्त्तनराहितो भवति तथा यजनीस्येत्युपन्यासस्य प्रयोजनमस्तीति नानर्थक्यापत्तिरित्याशयः । सिद्धान्तमुपसंहरतीति * किमिति * प्रश्नभाष्याशयमाह * किमिति * ब्राह्मणादीनामित्युत्तरभाष्य निमित्तावधिसद्भानुपम्या- ५९७।१ सादयुक्तमाशङ्क्य ब्राह्मणादेराधाने प्राप्तस्याद्विधेयवसन्तादिनिमित्तत्वं विनान्यथायोगान्निमित्तत्वावगत्याशयत्वेन व्याचष्टे * ब्राह्मणादीनामिति * नन्वित्याशङ्काभाष्याशयमाह * नन्विति * बाढमिति परिहारभाष्याशयमाह * इतरस्त्विति * उक्ते ऽर्थे भाष्यसम्मतिप्रदर्शनार्थैकदेशपाठः केनेति प्रश्नभाष्यं सम्भाराहवनीयादिवाक्यालोचनयाधानस्याहवनीयादिसाधनत्वे ऽवगते कामश्रुतिभिः प्राप्तिप्रतीतेर्विद्धवाक्यस्य च साक्षात्प्रापकस्य प्रत्यक्षत्वादयुक्तमाशङ्क्य प्रत्यक्षविधिसद्भावे कामश्रुतीनां यच्छब्दोपबन्धाच्च विद्धवाक्यस्य प्रापकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन व्याचष्टे * केनेति. * कामेत्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयापरिहारादयुक्तमाशङ्क्य कथं चित्प्राप्तिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्प्रत्यक्षविधिसद्भावमात्रेण कामश्रुतीनां प्रापकत्वनिराकरणं न सम्भवतीत्याशयेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * साक्षात्प्रापकविद्धवाक्यत्यागेन कामश्रुत्युपन्यासानौचित्यशङ्कानिरासार्थम् * बलीयांसं चेत्युक्तम् *

---

१ प्रयुक्तैवेति २ पु० ना० ।

विद्वद्वाक्यस्याधानोत्पादकत्वसम्भवे ऽपि वसन्तादिवाक्यवत्प्रयो-
गविधिचिन्हप्रयोगाङ्गकर्तृकालादिसंयोगाभावात्स्वर्गकामादिवाक्य-
स्य प्रयुक्तिशक्तिफलसंयोगाभावात्प्रयोजकत्वानुपपत्तेः तत्प्रयोज-
कत्वाय कामश्रुतीनामवश्योपन्यसनीयत्वाद् बलवति च प्रापके
प्रागुपन्यस्य निरस्ते दुर्बलोपन्यासानवकाशापत्तेरात्मनेपदरहितेन
वाक्येनाधानोत्पादने कामश्रुतीनां तत्प्रयोजकत्वस्य पाक्षिकत्वेन वि-
द्वद्वाक्योत्पादिताधानप्रयोजकत्वापेक्षया दौर्बल्यात्प्रागुपन्यास इ-
त्याशय । कामश्रुतीनां प्रयोजकत्वे ऽस्य पाक्षिकत्वेन विद्वद्वाक्यस्य चो-
त्पादकत्वेन विवक्षितत्वाद्भिन्नविषयतया ऽनालोचनीये ऽपि बलाबले
ऽग्निहोत्राद्यनङ्गत्वेनाधानस्याग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वासम्भवे ऽपि
विद्वद्वाक्येन द्वितीयावगताग्न्याख्यफलसंयोगात्प्रयुक्तिमत्ता प्रयुक्ति-
सम्भवे वसन्तादिवाक्यानां विशिष्टविधिगौरवापादकप्रयोजकत्वक-
ल्पनानुपपत्तेर्विद्वद्वाक्यस्यैव प्रयोजकताप्यापद्यतइति सूचनार्था ब-
लीयस्त्वोक्तिः । का इति प्रश्नभाष्यं कामश्रुतीनां प्रत्यक्षत्वाद्युक्तमा-
शङ्क्याहवनीयादिसाधनत्वेनाधानस्य विध्यन्तरतो ऽवगतस्याप्यग्नि-
होत्राद्यनङ्गत्वात्तद्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवाशयत्वेन व्याख्यातुमाह *
का इति * प्रापणेत्यनेन क्रोधहेतु वदताग्निहोत्रादिश्रुतीनामाधान
प्रत्यशेषित्वात्प्रयोजकत्वाशक्तेस्तद्व्यतिरिक्त आधानशेषिविषयत्वा
त्प्रयुक्तिशक्तकाः कामश्रुतय इत्येव भाष्यं व्याख्यातं प्रापणश-
क्त्याक्षेपस्यासर्वशेषत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वसूचनार्थो भूतनिर्देशः
प्रापणशक्तेराक्षिप्तत्वात्मकोध दर्शयसीति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण समाप-
नीयम् । अग्निहोत्रमित्युत्तरभाष्यमाक्षेपपरिहाराद्युक्तमाशङ्क्या-
धानप्रश्नत्वारोपात्तत्त्वेन व्याचष्टे *स्वरूपमेवेति* फलत्वेनाप्रयु-
क्तिशक्तिसूचनार्थम् * फलं युक्तम् * प्रत्यक्षवचनाभावे ऽपि का-
मश्रुतीनामनङ्गभूताधानप्रयोजकशक्त्यभावसूचनार्थं तत्राग्निमित्य-
स्याक्षेपक्रियाविशेषणत्वाभ्युपगम त्वेकग्रन्थतया योज्यम् । कथमिति
भाष्यं का इति प्रश्नाशयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * कथमिति *
अग्निहोत्रादिभावनाकरणेतिकर्तव्यताशानतिरिक्तत्वादाधानस्य त-
द्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवो ऽन्यपरत्वोक्त्येति करणेतिकर्तव्यतानाप्र-
योजकेन विधिना तत्साधनमकरणेतिकर्तव्यताभूतमप्यन्यथानुपप-
त्त्या प्रयुज्यत इत्याशयेनोच्यत इत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * इती-
ति * ननु यथाग्निहोत्रादि निष्पद्यते तथा कुर्यादिति विषयसिद्ध्या
देशपकरय ऽपि प्रयोगविधेर्विषयभूतकरणेतिकर्तव्यताव्यतिरिक्ता-

१ तत्साधनमकरणेतिकर्तव्यताप्रयोजकेन विधिना इति १ पु० पाठः ।

र्थाक्षेपकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं तेनेत्याद्यवगम्यतइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * यथाग्निहोत्रमिति भाष्योक्तो विध्यर्थस्तच्छब्देनाधानाक्षेपहेतुतया परामृष्टः । अनङ्गस्यापि विधिनाक्षेपे वासो ददात्यनो ददातीति वस्त्रशकटदानविधिना वस्त्रशकटोत्पादकयोर्वानतक्षणयोराक्षेपः सप्तमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणो दृष्टान्ततयानिति तक्षणाख्यकर्मजन्ये वस्त्रशकटे च विहिते तदुत्पादककर्माक्षिप्यते यथा यूपे विहिते तदुत्पादकछेदनादीति सूत्रार्थं कामश्रुतिप्राप्त्युक्तिसम्प्राप्तिसूचनायेतिकरणकामश्रुतिप्राप्त्युक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थं तर्केनेत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायापि नेति भाष्यं विशिष्टविधौ वाक्यभेदाभावादयुक्तमाशङ्क्य सत्यां गतावेकस्य वाक्यस्य विशिष्टविधिगौरवाक्षमत्वाद्वाक्यभेदोक्तिरित्याह * सर्वप्रकारेति * क्रतुप्रधानमुख्येनेति पूर्वसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेणाधानइति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * सर्वकर्मणामिति भाष्येणोत्तरावयवं यथाश्रुतं दूषयित्वा किं तर्हीत्यनेन सर्वकर्मशेषभूताग्निशेषत्वेनाधानस्यौपचारिकी सर्वकर्मशेषतोक्तेति भाति तथाप्यङ्गत्वेनैवाधानाक्षेपस्य पूर्वपक्षिणोऽभिहितत्वादयुक्तमिति मत्वा सर्वकर्मणामिति भाष्यमकारप्रश्लेषेणोत्तरावयवव्याख्यार्थतया व्याख्यातुमाह * कथमिति * शेषत्वनिरासस्याक्षेपहेतुमुपपादयितुमाह * यदि हीति * शेषत्वेऽपि स्वतन्त्रकालविधानेन कर्मप्रयोगाद् बहिरनुष्ठानस्यावगतस्य कर्मविधिप्रयुक्तत्वेऽनुपपत्तेराक्षेपानावश्यकतानवक्लृप्त्योक्ता आहवनीयादिशब्दानामाधानलक्षणसंस्कारनिमित्तत्वादाहवनीये जुहोतीत्याद्याहवनीयादिश्रुत्यैवाधानस्य कर्माङ्गत्वोक्तेः सर्वकर्मणामिति शेषत्वनिरासभाष्यमयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तेषामिति * आधानजन्यस्य संस्कारस्याहवनीयादिशब्दनिमित्तत्वेऽप्याधानस्य स्वरूपेण संस्कारत्वाभावादाहवनीयादिशब्देनानुक्तेरग्निहोत्रादिकर्मणामाहवनीयादिग्रहणमात्रपर्यवसानान्न कश्चिदाधानस्य कर्माङ्गत्वज्ञापनहेतुरस्तीत्यर्थः । संस्कारनिमित्तत्वेनाहवनीयादिशब्दानां जातिनिमित्तानोवास शब्दविषयसप्तमाधिकरणासिद्धान्तसूत्राविषयत्वेऽपि यथा कर्मजेऽनसि वाससि चानोवासोरूपमेव प्राप्यते न तदुत्पादकं कर्मानोवासःशब्दयोः संस्कारनिमित्तत्वाभावेन कर्मणो शेषत्वात्तथाहवनीयादिशब्दानां संस्कारजनकस्याधानस्याग्निहोत्राद्यशेषतयाहवनीयादिश्रुत्या कर्मजेऽप्याहवनीयादौ विहिते जन्यमाहवनीयादिरूपमेवाप्यते नोत्पादकमाधानमित्येतावता साम्येन तन्न्या-

योदाहरणं यथाधानस्य धर्मार्थत्वं नास्ति किं तर्हि तृतीये तत्प्रयुक्त्यर्थे यथान्ये ऽनारभ्यवादा इत्याधानस्य प्रकृत्यर्थत्वे पूर्वपक्षिते सर्वार्थं चाधानस्य स्वकालत्वादिति सिद्धान्तसूत्रेणोच्यते न हि तत्सर्वेषां त्रैवर्णिकानामाधानस्य विहितत्वेन रथकारस्यैवाधानविधिनियोज्यतया परिशिष्टत्वादिति वचनाद्रथकारस्याधानस्य सर्वार्थत्वादिति षष्ठाधिकरणोपपरणोपक्रमसिद्धान्तसूत्रवदन्यथा व्याख्यातु शक्यमापि द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्ते प्रयोगे सर्वार्थं स्यात्स्वकालत्वादित्येकादशाधिकरणसूत्रवत् कृत्वाचिन्तान्यायेन सर्वार्थत्वाङ्गीकारेऽपि चिन्तान्तराभावादिति किं तर्हीति भाष्येणाशङ्क्य पारम्पर्येण सर्वार्थत्वोक्त्यर्थतया तार्त्तीयसूत्रव्याख्यानार्थमग्नीनामिति भाष्यं व्याख्यातुमाह * यदिति * किमित्याशङ्काभाष्याशयमाह * किमिति * आत्मनयतीति परिहारभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * नन्वित्याशङ्काभाष्याशयमाह * नन्विति * उच्यत इत्यादधीतेत्यन्तं परिहारभाष्यं व्याचष्टे * उच्यत इति * उत्पादनोक्तं पक्षमाशङ्कापूर्वमाह *

५९८।८ तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * यद्वेति * भाष्यार्थमुपसंहरति * इत्यस्तीति * नन्विह प्रयुक्ते विचार्यत्वादाधानोत्पत्तिमप्राप्तिपक्षे प्रयोजयिष्यतीति ब्राह्मणादिवाक्यानामुत्पत्तिविधित्वापत्तावर्थस्योत्पत्तिवाक्यस्यानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोजकत्वाभ्युपगमे कर्मविधायकत्वेन फलत्वात्तदाधेयोत्पादकतापि युक्ता न गुणत्वरितशक्तीनां सम्भवादिवाक्यानामिति सूचयितुं तदुपपादनार्थं पक्षे ऽप्युपायान्तरप्राप्तिं वक्ष्यमाणामाह * पक्षे ऽपि चेति * फलप्रयोजकत्वे ह्यात्मनेपदयुक्तस्य तद्विहितविध्युत्पादितस्याधानस्याधातृगाम्याहवनीयादिसाधनत्वानियमात्साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताविशिष्टभावनावगमोत्तरकालं प्रवृत्तस्य प्रयोगविधेः साध्यसाधनतानियामकत्वात् प्रत्यक्षे ऽपि प्रयोगविधौ सत्युपायान्तरप्राप्तपरिद्वेषात्तदर्थोप्राप्तेर्युक्तात्मनेपदयुक्तोत्पत्तिविधित्वोपपादनार्थेत्याशय । कमाद् प्राप्त्युपायादाधानात् भिन्नविषयस्य प्रत्यक्षविधिविहितेनाप्याधानेन निवृत्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं यदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रत्यक्षेति * आत्मनेपदादनाधातार प्रत्याहवनीयत्वाद्यभावावगतेरर्थादाधानस्य च प्राप्त्युपायत्वनियमादेकविषयत्वेनोपायान्तरनिवर्त्तकता युक्तेत्याशय । उद्गातार स्तुवत इत्यात्मनेपदस्यानात्मगामिन्यपि क्रियाफले दर्शनादात्मनेपदादात्मार्थत्वावगन्तुं शक्यत्वेत्याशयेन कथं चेत्याशङ्क्य स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति स्मृतेरकारे दधातिपदस्यात्मनेपदस्यात्मगामिक्रियाफलवाचितावग-

ता नान्यत्र व्यभिचारमात्रेणापह्नोतुं युक्तेत्याशयेन परिहारार्थं फर्त्र-
भिप्राये हीति भाष्यमादधीतेति, धातुप्रयोगेण व्याख्यातमात्मन्यात्मने-
पदाभावे ऽप्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिवत् विधिसामर्थ्या-
त्कामश्रुतिपरिग्रहेण तदेकवाक्यत्वावगते स्वर्गकामादिसाङ्गं कुर्या-
दिति सामानाधिकरण्याच्चात्मार्थतावगमयिष्यते इत्याशङ्कान्यथा-
नुपपत्त्या कामश्रुत्याक्षेपे ऽनङ्गत्वेनैकवाक्यत्वाप्रतीतेः पश्वादिव-
थात्मार्थमुत्पन्नस्याहवनीयादेर्दानादिनान्यसम्बन्धकरणे ऽपि वि-
प्रतिरोधान्नात्मनेपदं विना ऽनाधातारं प्रत्याहवनीयादिनावगम्यत-
इत्याशयेन परिहारार्थमसतीति भाष्यं व्याचष्टे * अर्थेति * श्रु-
तिकल्पनेन सामर्थ्यस्य प्रापकत्वात्प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावे च कल्पना-
योगात्पक्षे ऽपि प्राप्तिर्न सम्भवतीत्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं ता-
त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * अपि चेति * नियमस्यादिशब्दोक्तायाश्च
परिसंख्याया यावल्लिङ्गानुमिताः श्रुतयः प्रतिमन्त्रं कल्पयितुमार-
भ्यन्तइत्याविमन्त्राधिकरणवार्त्तिके शुद्धविधिवदभ्यासविधित्वोक्तेर्न
पक्षे ऽपि प्राप्तिः सम्भवतीत्यर्थः । स्वरूपतो व्याचष्टे * सति चे-
ति * नन्वाधानस्याग्निहोत्राद्यङ्गत्वे सत्याङ्गानां प्रधानविधिप्रयुक्त-
त्वात्प्रयाजादिवत्प्रत्यक्षविधिसद्भावे ऽपि कामश्रुतिप्रयुक्तत्वापत्तेर-
नङ्गत्वे वा प्रत्यक्षविध्यभावेन ऽपि कामश्रुतिभिः प्रयुक्त्यशक्तेः स-
तीष्विति विशेषणानर्थक्यमित्याशङ्क्यानङ्गत्वे ऽप्यन्यथानुपपत्त्या-
धानविधिकल्पनद्वारा प्रयुक्त्युपपत्त्याशयेन परिहारार्थमसतीष्विति
भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * ननु सतीष्वपि ब्राह्मणादिश्रुतिषु
शूद्रस्याप्राप्तेः कामश्रुतिभिः प्राप्तिर्युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं सतीति
भाष्यं व्याचष्टे * सतीषु त्विति * अत्राहेति द्वितीयपूर्वपक्षभा-
ष्याशयपूर्वं व्याचष्टे * पूर्वोक्तेति * तन्निरासार्थमुच्यतइति ९९९।१
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विधेयस्य साधकत्वेन शेषभूतेत्यर्थः
नैतीत्याशङ्काभाष्यमेवंशब्देन सम्भारपरामर्शात्सम्भारविध्येकवाक्य-
त्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य भिन्नवाक्यत्वे ऽपि प्रकरणप्राप्तसम्भारपरा-
मर्शोपपत्तेर्न तावन्मात्रेणैकवाक्यतावगतिरित्येवमुपपादयन् व्याचष्टे
* परः पुनरिति * उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * भवेदि-
ति * गुणार्थमेवेति स्तुतिवाचिना गुणशब्देनाप्राप्युपसर्जनं तु वि-
धीयतइति भाष्यस्थो विदधाति स्तुतिलक्षणार्थतया व्याख्यातः ।
नन्वित्याशङ्काभाष्यं विद्वद्वाक्यस्याधानविधित्वे ब्राह्मणादिश्रुतेश्च व-
सन्तादिलक्षणगुणार्थत्वे हेत्वनुपन्यासादयुक्तमाशङ्क्य निर्णयहेतुप्र-
श्नार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतो न्विति * निर्णयहेतूक्त्यर्थं नेत्याद्याहे-

स्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तद्विति * प्रत्यक्षकल्पनीयत्वलक्षणो वि-
शेषो निर्णयहेतुरित्याशयः । तस्मात्प्रत्यस्ततामितिभाष्यं तात्पर्यतो
व्याचष्टे * नैतदिति * भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * यदि त्वि-
त्याद्युपलभ्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * नन्वित्याद्यप-
कल्प्यतएवेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * लिङ्गा त्विति * लिङ्गा विहि
तस्याधानस्य सम्बन्धि यत्सम्भरणं तस्य यो विधिरथ सम्भारान्
सम्भरतीत्यादिसामान्यरूपो विशेषरूपश्च तत्प्ररोचनार्थं स्तुतिस-
हितस्याधानस्य पुनः श्रवणमित्यर्थः । अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे
* लिङ्गा चेति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * उ-
च्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वसन्तरसम्ब-
न्धात्मकेन वाक्येन ब्राह्मणादिविधाने ऽप्याधानस्य श्रुत्या विधा-

६००॥ नात् बलीयस्त्वोपपादनार्थं परेति भाष्यं व्याचष्टे * स्वपक्षेति * द्वि-
वचनश्च सपत्नशब्दव्याख्यार्थः । शाखान्तरीयपाठप्रदर्शनार्थो वा न-
न्विति भाष्येण विशिष्टविधिगौरवाद्दौर्बल्यमाशङ्किते नैव इत्यनेन
विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पे विध्यन्तरैर्विशेषणविधिसिद्धेः श्रौ-
तविधिव्यापारनानात्वाभावात्परिहृत्य द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे तस्मा-
दित्यनेनोपसंहृते ऽपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं वाक्यभेदं गौरवाद-
यैन परिहृतमपि ब्राह्मणादिजातेरनुपादेयतया निमित्तत्वेनैकस्था-
स्कालनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देश्यत्वापत्ते: प्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्तिलक्षण-
वाक्यभेदाशयेन यद्वित्यनेनानुभाष्यं यद्वीत्यनेन चानुपादेयत्वाज्जा-
तेर्ब्राह्मणादिश्चेदादधीतेत्यर्थान्निमित्तत्वावगमे ऽप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तना-
त्मकत्वेनेदानीं कुर्वीतेत्यस्य विध्यर्थस्य काचाचित्कत्वात्कादाचित्के-
नैव निमित्तेनान्वयावगतेर्नित्यत्वेन जातेर्निमित्तत्वायोगात्कर्तृमे-
वयासामानाधिकरण्यात्कर्तृत्वेनैवान्वयावगतेः कर्तुश्चानुदेश्यत्वात्
प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिर्न प्रत्युद्देश्यवाक्यपरिसमाप्तिलक्षणवाक्य-
भेदापत्तिरित्याशयेन परिहृत्याधिकरणार्थोपसंहारार्थम् * तस्मा-
दित्युक्तम् * तत्सर्वं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * कर्त्रीति * ब्राह्मणादि-
जातिनिमित्ततया कर्तृत्वापादनार्थत्वेनाप्राधान्यद्योतनार्थं कर्तृशब्द
विशिष्टशब्दो नैकार्थत्वनिरासार्थः । निमित्ताभावे ऽनुष्ठितस्यापि क-
र्मणो नैष्फल्यापत्तेस्तस्यापि क्रियोपकारित्वात् भाष्ये गुणत्वोक्त्यर्थ-
विरोधः निमित्तस्याविधेयत्वे ऽप्यवच्छेदकत्वात्फलसंस्कार्यवद्विधे-
यविशेषणत्वाविरोधः ।

॥ दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अयनेषु चोदनान्तरं सञ्ज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

सन्दिग्धविधेयत्वार्थस्य रथन्तरसामादिशब्दस्य कस्य निमित्तार्थत्वेनाविधेयार्थत्वादभेदकत्वं कस्य वा तद्योगेन विधेयार्थत्वात् भेदकतेति चिन्तिते ऽधुना दाक्षायणादिशब्दस्य गुणविधिनामधेयत्वं सन्देहाद्विधेयाविधेयार्थतया सन्दिग्धस्याविधेयार्थत्वे ऽपि संज्ञातो ऽभ्यासात्प्रकरणान्तराद्वा भेदमाशङ्क्य विधेयार्थत्वाद् गुणफलान्वयावगतेरभेदाभिधानात्सङ्गतिसन्देहतद्धेतून्स्पष्टत्वादुपेक्ष्य दध्नेन्द्रियकामाधिकरणेनैव दाक्षायणादीनामपि गुणानां फलान्वयेनाभेदकत्वसिद्धेः पौनरुक्त्या शङ्कां परिहरन्संज्ञया भेदशङ्कार्थमाद्यसूत्रं व्याचष्टे * युक्तमिति * तृतीयान्तत्वाविशेषे ऽपि निरूढानिरूढत्वविशेषात्सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविशेषोपपादनार्थम् * न चेदुक्तम् * कर्मान्तरमित्यनेन चोदनाशब्दश्चोद्यतइति व्युत्पत्त्या कर्मवाचितया व्याख्यातः । साकम्प्रस्थाय्यादीनामयनत्वाभावे ऽपि तुल्यन्यायत्वादुदाहरणत्वाविरोधः ।

अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

न चेति भाष्येणाभ्यासेन भेदशङ्कार्थतया एतत्सूत्रं व्याख्यापि चेत्यनेन गुणोपबन्धे ऽपि दाक्षायणसंक्रमणलक्षणयोर्गुणयोर्यज्ञविशेषणत्वेन समासपदोपात्तयोः निष्कृष्य विध्ययोगादाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इतिवत्फले गुणविशिष्टकर्मविध्यापत्तेः * कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्युक्तम् * तत्सूत्रानारूढत्वादयुक्तमाशङ्क्य चशब्दसूचिताभ्युपेत्यवादार्थत्वेनोपपादयितुमाह * विधीति * गुणानुबन्धे विधिशब्दस्योच्चारणस्यानाकाङ्क्ष्यात् गुणोपबन्धे ऽपीत्यध्याहारेण योज्यम् ।

समासं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

अनुपादेयान्वयात्प्रत्यभिज्ञायाश्च संज्ञान्तरान्वयेन गुणान्तरान्वयेन वा तिरोधानात् प्रकरणान्तरेण भेदशङ्कार्थतयैतत्सूत्रं व्याचष्टे * फलस्येति *

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

प्रयोगान्यथात्वलक्षणो गुणोपनयनादिवाक्येषु विधीयते न, कर्मान्तरमिति विकारशब्देन सिद्धान्ते प्रतिज्ञाते दाक्षायणसंक्रमरूपयोर्गुणयोर्निष्कृष्य विध्ययोगात्तद्विशिष्टकर्मविध्यापत्तेः । कर्मान्तरत्वापरिहारमाशङ्क्य कर्मविध्यभ्युपगमे ऽपि विधिश्रुतेः स-

१ गुणाधानादिवाक्येष्विति १ पु० पा०

रूपतात्पर्यभावेनाभेदकत्वाच्छुक्लत्वविरोधेन सन्निधानेनाभेदावगत्य-
भिधानार्थतया प्रकरणादिति सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * सत्यपी-
ति * विधिश्रुतेः स्वरूपतात्पर्याभावेनाविरोधमेवोपपादयति *
दध्यादिवच्चेति * दध्यादिधत्कर्मव्यतिरिक्तस्य दाक्षायणादिसंज्ञ-
कस्य गुणस्याप्रसिद्धत्वादविधेयत्वाशङ्कानिरासार्थतयैतमेव सूत्राव-
यवं न चेतिवार्त्तिकावयवोक्तशङ्कानुभाषणपूर्वकं व्याचष्टे * य-
थेति * यथोक्तन्यायाद्गुणस्यालौकिकस्यापि प्राकरणिकवाक्यान्त-
रालोचनात्सोमयागाभ्यासविशेषरूपतया प्रसिद्धेः फले विध्युपप-
त्तिस्तथा पौर्णमास्यां यजेत द्वे अमावास्ये सह कुम्भीभिरभिक्रामन्
इत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरालोचनेनावृत्तिः सहप्रस्थानादिरूपतया
दाक्षायणसाकम्प्रस्थाय्यादिगुणप्रसिद्धेः फले विध्युपपत्तिरित्यर्थः।
एतदेव विवृणोति * एवमिति * वाक्यान्तराच्च साकम्प्रस्थाय्या-
दिशब्दस्य गुणवाचित्वप्रसिद्धौ दध्यादिवद्यागप्रयोगं परिच्छिन्दता
सह प्रस्थानादिना फलं भावयेदिति वैयधिकरण्येन धात्वन्वया-
त्फलान्वयोपपत्तिरित्याह * दध्यादिवच्चेति * नन्वेवमपि दाक्षा-
यणादेः समासाद्यन्तसामानाधिकरण्यावगतेर्दध्यादिवैलक्षण्यं भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह * किं चेति * येऽपि दाक्षायणादयः सामाना-
धिकरण्येनैव प्रतीयन्ते तेऽपि दाक्षायणादिना गुणेन यागप्रयोगं
परिच्छिन्दता फलं भावयेदिति वैयधिकरण्येन धात्वन्वयाद्दध्यादे-
रविलक्षणा इत्यप्यर्थसूचनार्थः किं च शब्दः। कथं सामानाधिकर-
ण्येन प्रतीयमानानां दध्याद्यवैलक्षण्यमित्याशङ्क्य यद्वावस्थाविशेष-
रूपत्वलक्षणायत्प्रत्यासत्तिनिमित्तौपचारिकता दाक्षायणेन यजेतेति
सामानाधिकरण्यप्रतीतेरुक्तसिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
एवं हीति भाष्योक्तं प्रकरणादिति सूत्रावयवव्याख्यातुमनुसन्धत्ते *
एवं चेति * ननु गुणस्य फलवत्त्वं कथं भावनाग्रहात्प्रकरणानुग्रहो-
क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति *

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

किमत्राभेदलिङ्गमित्यपेक्षायां पञ्चदशवर्षसंख्यया त्रिंशद्वर्षसं-
ख्यात्मककर्मसम्पूरणं द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इति पौर्ण-
मास्यमावास्याकीर्त्तनं चेति लिङ्गद्वयमाह * सम्पदिति * सम्प-
त्पूरणस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * न हीति * ननु कर्मान्तरत्वेऽप्य-
तिदेशप्राप्तत्रिंशद्वर्षसंख्यानुपाने पञ्चदशवर्षसंख्याविधानात्तत्स्वरूप-
प्रकरणोक्तिरुपपाद्यत इत्याशङ्क्याह * न चेति * यावज्जीवपक्षवत्त्रिं-

शब्दपक्षस्याप्यावश्यकत्वाक्षेपकत्वेन नियमरूपत्वात्तस्य च कर्म-
मन्त्रप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तदनुबन्धनत्वादि-
त्यष्टमाधिकरणे ऽतिदेशानिषेधान्न कर्मान्तरे सम्पत्पूरणोपपत्तिरि-
त्याशयः। ननु कर्मान्तरे सम्पत्पूरणानुपपत्तावपि दाक्षायणाख्यक-
र्मान्तरयाजित्वेन निमित्तेन दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चदशवर्षत्वविधा-
नात्त्रिंशत्पूरणोक्तिरुपपत्स्यत इत्याशङ्क्याह * न चेति * कर्मान्त-
रत्वे दाक्षायणयाजित्वस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्धाभावेनावर्तमानयो-
र्दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदशभिस्त्रिंशत्सम्पत्त्ययोगात्पञ्चदशैव वर्षाणि
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति वाक्यार्थो न युज्येतेत्यर्थः। पौर्णमास्यमा-
वास्यासङ्कीर्तनस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * द्वे हीति *

गुणात्सञ्ज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

यः सञ्ज्ञोपबन्धो भेदहेतुत्वेनोक्तः सद्गुणवाचित्वेन कर्मस-
ञ्ज्ञात्वाभावान्न कर्मभेदक इतिसूत्रेणोक्ते पयसा प्रवर्ग्ये चरन्ति पय-
सा दाक्षायणयज्ञ इत्यादौ कर्मनामप्रवर्ग्यादिशब्दवद्दाक्षायणस्यापि
कर्मनामत्वमाशङ्क्याप्यत्र कर्मसञ्ज्ञात्वे व्युत्पत्तिसंयोगाभावान्न भे-
दकतास्तीत्याह * उत्पत्तीति * कथमुत्पत्तिः संयोगावगतिरित्या- ६०२।१
शङ्क्य पूर्वकर्मानन्वयो ज्ञापकत्वेनोक्तः। प्रस्तूयमानवाच्यर्थेनशब्द-
प्रकारस्य प्रकृतस्य पूर्वानन्वयहेतोरभावात्पयसा दाक्षायणयज्ञ इत्या-
दिसञ्ज्ञा नोत्पत्तियुक्तेत्यर्थः। गुणवाचिनो ऽपि दाक्षायणादिशब्दस्य
पशुसोमादिशब्दवत् लक्षणया क्वचित्कर्मसञ्ज्ञात्वाविरोधः दाक्षा-
यणयज्ञेन यजेतेत्यादौ तु दाक्षायणादिशब्दो गुणवाचित्वेन सञ्ज्ञा-
त्वाभावादेव न भिनत्तीति सूत्रार्थमनुसन्धत्ते * सम्भवति चेति *
एतदेवोपपादयति * दाक्षायणेति * द्वे हि पौर्णमास्यौ यजेतेति
वाक्यान्तरावृत्तिवाच्ययनशब्दयोगाच्च दाक्षायणशब्दस्याभ्यास-
वाचित्वप्रतीतेस्तस्य च यज्ञाश्रितत्वादौपचारिकयज्ञशब्दसामाना-
धिकरण्योपपत्तेर्न सञ्ज्ञात्वं कल्पनीयमित्याशयः। दक्षस्येति भाष्यो-
क्तामवयवप्रसिद्धिं विवृणोति * दक्ष इति चेति * ऋत्विक्कर्तृ-
का प्रयोगावृत्तिरयनशब्दवाच्या नार्त्विजामेवावृत्तिरितिसूचनार्थः प्र-
योगशब्दः तथेति भाष्योक्तां साकम्प्रस्थाय्यशब्दस्य गुणवाचितां वि-
वृणोति * साकम्प्रस्थाय्ये ऽपीति * साकम्प्रस्थाय्यसञ्ज्ञके प्रयोगे
सायम्प्रातर्दोहकुम्भीभ्यां सह प्रस्थानात्सहप्रस्थानलक्षणगुणयोगा-
त्साकम्प्रस्थाय्यशब्देनासौ प्रयोगो ऽभिधीयत इत्यर्थः। शक्यते चेद्वि-
ति भाष्योक्तं गुणादिति सूत्रावयवतात्पर्यं विवृणोति *तस्मादिति*

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

फले वाक्यस्य पर्यवसानाख्या समाप्तिर्यानुपादेयफलान्वयेन कर्मणो विधेयत्वाद्भेदासिद्धयर्थमुक्ता सा गुणफलान्वयविधाने ऽप्य-विशिष्टत्वेन कर्मविध्यनापादकत्वान्न भेदं साधयतीति सूत्रतात्पर्य-माह * यद्यपीति * अविशिष्टत्वं विवृणोति * यथैव हीति * नन्वविशेषे सति कथं गुणस्यैव विधिर्न कर्मण इति निश्चीयते ऽत आह * इति सन्देह इति * प्रयोजनं पूर्वपक्षे सौर्येष्ट्यादिवद्दर्शपू-र्णमासप्रयोगाद् बहिर्दाक्षायणयज्ञप्रयोगः सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासयो-रेवावृत्त्या प्रयोगः ॥

॥ अथ द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ॥ ५ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणे अकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

विषयविवेकार्थं प्रकरणशब्दव्याख्यार्थमनारभ्येति भाष्यं किं विद्वनारभ्येत्यस्यार्थं दर्शयन् व्याचष्टे * न कस्य चिदपीति * इह संस्कारश्चेति चशब्देन विकारो वेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थ-वाशब्दोक्ता कर्मान्तरत्वानुकर्षणात् वायवुक्तं वेति वाशब्देन तन्नि-वृत्त्या कर्मान्तरत्वाभिधानात् भेदाभेदविचारो यावदुक्तं यजति-स्थितिसूत्राभ्यां च यायच्छ्रुतयजिमात्रविचार इति यावदु-क्तसूत्रेणाद्यविचारे सिद्धान्तस्य द्वितीये च पूर्वपक्षस्यावृत्त्याभिधा-नाद्विचारद्वयं उक्तं तत्राद्यवत् द्वितीयविचारे ऽपि देवतापदवत्फल-पदमनपेक्ष्यापि सिद्धान्तस्य वक्तुं शक्यत्वात्कर्मान्तरत्वोपपत्तित-योक्तसंस्कारत्वनिरासार्थं प्रधानकर्मत्वसूचना यजतिसूत्रे फलमह-णे न कर्मान्तरत्वसिद्धयर्थं यागत्वसिद्धयर्थं चेति सूचयितुं पदद्वय-मात्रोदाहरणं किं दार्शपौर्णमासिके यदा न प्रकृतिमिति भाष्याभ्यां विचारद्वयं क्रमेणोक्तमप्याद्यविचारे ऽनुवादायोगात्कर्मणो विधे-यत्वेन भेदांकेलेशासङ्गतापि द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य पूर्वकर्मसंयोगान्तरत्वाभावेनाभेदकत्वाद् गुणप्रकरणासङ्गतेर्द्वितीय-विचारे द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य यागरूपं कर्मप्रयनिये-देन तद्विनयागरूपयोग्यत्वाद् गुणाप्रकरणसङ्गत्युपपत्तेस्तत्संगत-याद्य भङ्गतिसूचनार्थैकदेश्या विचारद्वयमाह * तत्रेति * यदा कर्मान्तरं तदा किं यावच्छ्रुते निर्यागलक्षणमात्ररूपे यागरूपे वेत्यर्थः । तद्वाच्यार्थं विना यागस्याप्ययानिर्देः यजेरपि क-ल्पनीयत्वस्यानुत्वमपि यजिवाच्यापविषयतया * यजिमती इत्युक्तम् *

अनारभ्याधीतत्वोक्तेः प्रयोजनचतुष्टयमाह * तत्रेति * प्रश्नपूर्वं संशयबीजार्थत्वं तावद्विवृणोति *कथमिति* दार्शपौर्णमासिकावालम्भनिर्वापौ प्रकृत्येमावालम्भनिर्वापौ श्रूयेयातामित्याद्यावृत्त्या योज्यम् । अनारभ्याधीतत्वेन पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहानुपपत्तिमाशङ्क्य यदाहवनीये जुहुतीत्यादिवद् दूरस्थयोरप्यालम्भनिर्वापयोर्वैदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थतया ऽनुवादसम्भवात्पूर्वपक्षवचनव्यक्त्युपपादनाय * अनारभ्यवादे त्वित्युक्तम् * अपौनरुक्त्यार्थत्वं विवरीतुं केन पौनरुक्त्याशङ्केत्यपेक्षायां तावदाह *तथेति * अग्नीषोमीयवाक्ये ऽप्येतदधिकरणासिद्धयजिवाच्यकर्मवाचित्वाङ्गीकरणेन पशुसोमाधिकरणयो विध्यनुवादविचारात्पौनरुक्त्यनुपपत्तावप्युभयत्र सिद्धान्ते यागविध्यभिधानात् आपातमात्रात्पौनरुक्त्यभ्रान्तिरितिसूचनार्थः प्रायशब्दः । तदेव विवृणोति * तत्रेति * गतप्रायत्वप्रतिभाने सति यजिमत्कर्मविधानार्थं पुनरुपन्यस्यते तदनारभ्याधीतत्वेन प्रकृतयागाभावात्प्रकृतयागानुवादाशङ्कायामसत्यां पशुसोमाधिकरणपूर्वपक्षस्यात्राभावात्कथं गतप्रायं स्यादिति मत्वेत्युक्ते तदीयसिद्धान्तेनैव तर्हि यजिमत्कर्मविधानस्य सिद्धेरपरिहार्या गतप्रायतेत्याशङ्क्य * श्वेतादेश्चेत्युक्तम् * औत्पत्तिकद्रव्याद्विद्रव्यसंयुक्ते कर्मणि पश्वाख्यद्रव्यान्तरविध्यनुपपत्तिस्तत्र सिद्धान्तहेतुर्गुणस्य तु द्रव्ययुक्ते ऽपि कर्मणि विध्युपपत्तिरिति सिद्धान्तहेतुरपि भास्तीत्याशयः । प्रथमपक्षपरिग्रहार्थत्वं विवृणोति * पूर्वपक्षश्चेति * प्रथमपक्षनिरासार्थत्वं विवृणोति * तन्निराकरणमपि चेति * आलम्भनिर्वापशब्दयोर्गुणविधिसामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्यालम्भनिर्वापविषयलक्षणार्थावालम्भनिर्वापशब्दाविति व्याख्यातुमाह * गुणेति * दार्शपौर्णमासिकयोरालम्भनिर्वापयोः श्वेतचर्वोर्गुणयोर्विधी इत्युक्ते निर्वापालम्भयोर्लौकवेदसाधारण्यात्कथं विशेषावधारणेत्याशङ्क्य वैदिकस्य गुणविधेर्विषयापेक्षायां वैदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थत्वाद्वैदिकयोरेवालम्भनिर्वापयोर्विषयत्वावगतेः प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन न्यायेन प्राकृतालम्भनिर्वापविषयतेधार्यतइति सूचनार्थं वैदिकेन गुणविधिनैक्यं वैदिकयोर्निर्वापालम्भयोरुपचरितमित्याशयः । आलम्भविषयो निर्वापविषयश्च यो गुणविधिः स दार्शपौर्णमासिकालम्भनिर्वापविषय इति भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । किं तावदित्यादिभाष्येणाकर्मान्तरोक्त्यर्थतया-एतत्सूत्रं व्याख्यातं तत्कथमकर्मान्तरत्वे योज्यमित्यपेक्षायां चशब्देन विकारो चेति वाशब्दोक्तो कर्मान्तरत्वातिदेशादालम्भो निर्वापश्चाक-

र्मान्तर विधिशब्दस्य गुणसञ्चरितत्वेन कर्मविषयत्वाभावादित्येवं योजयितुमाह * किं तावदिति * अनन्तरसङ्गतिरप्यपवादतयानेन सूचिता। निर्वापालम्भयोश्च संस्कारत्वेन प्रसिद्धत्वात्कर्मान्तरत्वे चान्यत्र विनियुक्तसंस्कार्याप्रतीतेः संस्कारत्वायोगात्कर्मान्तरताव-सीयत इति हेत्वन्तरोक्त्यर्थं संस्कारशब्दो प्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषादिति तृतीयाधिकरणे सुवर्णं हिरण्यं धार्यमित्येतत्तुल्यतया-लम्भनिर्वापयोरपि संस्कारत्वनिषेधमासिद्धत्य मत्वा न व्याख्यात-निर्वापालम्भोपलक्षणार्थताद्वारा संस्कारशब्दस्य तदुदाहरणेनैव व्याख्या सूचिता। कथं वाक्ये श्रूयमाणो ऽसौ निर्वापालम्भात्मक-संस्कारो गुणविधिरित्यधिकरणविषयभूतालम्भनिर्वापविशेषापेक्षा-यां तदवधारणार्थत्वेनाप्रकरणशब्दं व्याचष्टे * कथं चेति * यद्वा अनारभ्याधीतत्वेनायमवैलक्षण्यात्कथं निर्वापालम्भश्रुत्योर्गुणार्थते-त्याशङ्कानिरासार्थो प्रकरणशब्द इत्यन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * यद्यप्यप्रकरणे श्रूयत इत्येतावता कारणेनालम्भो निर्वापश्चायनवै-लक्षण्येन युक्तस्तथापि निर्वापालम्भाख्येन कर्मणा विधायकस्य गु-णसञ्चरितत्वनानवरोधाद् गुणार्थेवालम्भनिर्वापश्रुतिरित्यर्थः। यथा सिद्धशकटेष्वालम्भे प्राप्ते कथं श्वैत्यानुष्ठानमित्याशङ्क्य सिद्धाया अपीप्सायाश्चूर्णादिना श्वेतीकरणं शक्यमित्याह * दर्शेति * व्री-हिनिर्वापे कथमोदनाख्यस्य चरोर्निवेश इत्याशङ्क्य स्थालीवचनं च-रुशब्दमङ्गीकृत्य मुख्यत्वाच्छ्रुतिवृत्तप्रातिपदिकाभ्युपगमेन द्वितीया सप्तम्यर्थे कल्प्या पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यादौ वा शरावादिश-ब्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनाच्चरुशब्दस्यापि तत्परिमितलक्षणा-र्थत्वोपपत्तेर्यथा चरुपरिमिता व्रीहयो भवन्ति तथा चत्वारो मुष्टयः कार्या इत्यर्थाभ्युपगमाच्चोपसिसिद्धचतुर्मुष्टिपरिमाणाविरोधोपपत्तेः परिमितलक्षणार्थतया चरुश्रुत्यर्थस्यापि वाक्यार्थान्वयेनात्यन्ता-बाधात्सप्तम्यर्थकल्पनायां तु द्वितीयार्थात्यन्तबाधापत्तेः प्रातिपदि-कमेव लक्षणया व्याख्येयमिति द्वेधा परिहरति * निर्वापश्चेति * प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेः फले देवतापदानन्वयमा-शङ्क्याह * भूतीति * ओषधिवनस्पतयो ऽत्र प्राणभृतो ऽन्नादमिति प्रा-णभृता च वनस्पतीन् प्रति भोक्तृत्वे श्रुते भोक्तृत्वरूपदेवतात्वावग-मात्प्राणाख्यस्य वायोर्देवतात्वमुपचर्य वनस्पतीनां वायुदेवत्यत्वास्त-त्प्रभवत्वेनेषाया वायुदेवत्यत्वानुवाद इत्यर्थः। वायुगुणस्पर्शवत्त्वाद्वा वनस्पतीनां वायुदेवत्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति *

---

१ [illegible] नि० १ पु० प०।

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

यावदुक्तशब्देन प्रकृत्यनपेक्षोक्तेः प्राकृतालम्भनिर्वापविषय-
गुणविधित्वनिरासार्थतया न चेति भाष्येण सूत्रपूर्वार्द्धं व्याख्याय-
परार्द्धव्याख्यार्थं यदीत्यादिचरुश्चेत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *
यदि हीति * यद्यालम्भनिर्वापाविति यदि शब्दं हेत्वर्थे ऽभ्युपे- ६०४।१
त्य यस्मादालम्भनिर्वापौ विधीयेते न तु प्राकृतौ तौ विहिताविति
भाष्यावयवेन कर्मणः श्रुतिमूलत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय गु-
णसंश्रितत्वादिद्व्योः कर्मन्निषयता न युक्तेत्याशङ्कायोत्सर्गतः समा-
नपदोपादानेनालम्भनिर्वापयोर्विधेयत्वावगमाद्यदि तौ प्रत्यभिज्ञा-
नाद्विधेयत्वं न सहेते ततो यावालम्भनिर्वापौ कर्तव्याविस्येवं प्राकृ-
तौ लक्षेते ततश्च तौ लक्षयित्वा देवतश्चरुश्च गुणौ विधातव्यो भ-
वति प्रत्यभिज्ञानाभावात्त्वत्र तौ विधेयावेवेत्यध्याहारेण यदि न वि-
धीयेत इत्यादिभाष्यं व्याख्येयमित्याशयः । प्राप्ते कर्मणि गुणफलक-
पानेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेरपि गुणविधिता न युक्तेत्यभिधानार्थं
तौ चेत्यादिभिर्वेतस्यन्ते भाष्यमुत्तरसन्दर्भ———
पादकं व्याख्यातुम्———

क्षाहेतुः । कर्मान्तर

अथ चेत्यादिभाष्यं

पानुवादहेतुतयापू

त्वाद्यापाद्योत्पत्यंमि।ल सूचायतुमुपेक्ष्य तावद्व्याख्याते ऽर्थे सूत्रं- ...लक्षणायेत्यानिष्ट-
परार्द्धं योजयति * तेनेति * यावदुक्तमिति भाष्येणैतदेव सूत्र-
मात्रयोत्तरविचारपूर्वपक्षे योजितं तदनुसन्धत्ते * अथ चेति *
ननु फलान्वयेनेह प्रधानकर्मणोर्विधेयत्वावसायाभिर्वापालम्भ-
योश्च संस्कारत्वप्रसिद्धेः प्राधान्यायोगात्प्राधान्यसिद्ध्यर्थं तत्यो-
र्यं यजयर्थाध्यवसानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * अनेन
चोत्तरसूत्रस्थस्य फलशब्दस्य संस्कारनिरासार्थतापि सूचिता । ननु
प्राधान्यस्य यजयर्थाकल्पकत्वे ऽपि वायव्यादिशब्दोक्तस्य देवता-
न्वयस्य यागं विनानुपपत्तेस्तत्कल्पकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * वा-
यव्यादीति * आलम्भस्य स्पर्शवाचकत्वविषयत्वात्सर्वेषामालभ्यद्र-
व्याणां स्पर्शगुणकवायुदेवत्यत्वे सवितुः प्रसवे निर्वपामीति च म-
न्त्रलिङ्गात्सर्वेषां निर्वापद्रव्याणां सवित्राख्यसूर्यदेवत्यता वक्तुं श-
क्यत्वात्याशयः । एवं त्वग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादावपि वायव्य-
त्वापत्तेः सारस्वतं चरुं निर्वपेदित्यादौ च सौर्यत्वाग्नीषोमीयत्वा-

द्यनुवादायोगेनाव्यापकत्वादशक्तेरपरितोषात्केन चिद्यजमानेन वा-
यवे सङ्कल्पितस्य श्वेतस्यालम्भः सूर्याय च सङ्कल्पितस्य चरोर्निर्वा-
पः फलार्थं विधीयतइत्यन्यथा परिहरति * अथ चेति * आग्नेय-
मुपाकरोतीत्यादीनामपि यजिवाच्यकर्मवाचित्वात्वैव व्युत्पाद्येति सूच-
नायालम्भादिभिरिति बहुवचनम्॥ ननु देवतान्वयस्यापि द्रव्यत्वादिव-
द्विधेयत्वपरिग्रहे प्रतिगौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * विशिष्टेति *
परकीयस्य द्रव्यस्य क्रतौ विनियुक्तस्यान्यार्थं कर्मणि विनियोगानौ-
चित्येनाप्राप्यपरितोषाद्वाय्वाद्युपदेशेन श्वेतादेर्भूत्याद्यर्थमालम्भा-
दिकार्यमिति पूर्वपक्षिणोऽभिमतं परिहारमाह * अथ चेति * ननु
६०५।१ यागं विना तद्विनोक्तं देवतात्वं न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * न वाव-
श्यमिति * यागं विना देवतात्वानुपपत्तेरेतदधिकरणव्युत्पाद्यत्वा-
नुद्देश्यत्वमात्रेण देवतात्वमयत्नः पूर्वपक्षी मन्यतइत्याशयः। एत-
देवोपसंहरति * तस्मादिति * यजमानान्तरसङ्कल्पितव्यावृत्य-
र्थम् * यत्किं चिदित्युक्तम् * इति वाक्यार्थः यावदुक्तचोदना-
नुसाराद्वसीयतइत्यध्याहारेणेतिकरणो योज्यः। उपेक्षितं भाष्यं
पूर्वपक्षभाष्यसङ्गतिपूर्वं व्याख्यातुमवतारयति * गुणेति * फलप-
दस्यागाभ्युपगमाद् गुणफलरूपानेकार्थान्वयाविधिलक्षणवाक्यभेदा-
भावेऽपि सकृदुच्चरितस्य विधायकस्य विध्यनुवादवैरूप्यलक्षण-
वाक्यभेदापत्तिरपिशब्देन सूचिता॥ नन्वनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्व-
स्य तृतीये वक्ष्यमाणत्वाद्विहितत्वोपलक्षणं विनापि प्रकृत्यर्थत्वसि-
द्धेर्विधायकस्योपलक्षणोपक्षीणत्वादविधायकत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्या-
ह * तस्येति * यदि तु य आलम्भः कार्यः स श्वेतविशिष्टः कार्य
इत्युपलक्षणार्थत्वं विधानार्थत्वं वेष्यते ततो वैरूप्यं स्यादित्यभि-
धायार्थमयेति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णी-
यात्तावतो वारुणांश्चतुःकपालान्निर्वपेदित्यत्र प्रतिगृह्णीयादित्यस्य
विहितसदानलक्षणार्थत्वं निर्वपेदित्यस्य च यागविध्यर्थत्वं भेदोपा-
दानाद्युक्तमिति वैलक्षण्यसूचनार्थं मिथःशब्दव्याख्यानार्थम्, *
सकृदित्युक्तम् * अथ धात्वर्थ इति भाष्येण धात्वर्थमात्रानुवादे
ऽपि वैदिकत्वसामान्येन बुद्धिस्थत्वाद्विहितविषयत्वावगमे सत्यना-
रभ्यवादत्वात्प्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य तथेत्यनेन यदाहवनीये
जुह्वतीत्यत्र होमस्य द्रव्यदेवतासाध्यत्वाद्देवतान्वयस्य चालौकिक-
त्वेन विध्येकगम्यत्वाद् द्रव्यदेवतयोश्चानुपदेशात्प्रकृतिविशेषान-
वगतेश्चातिदेशतो ऽप्यलाभादरूपत्वेन विधातुमशक्यत्वादनुवाद-
स्यावगतेरदृष्टार्थत्वेनाचालौकिकत्वाद् दूरस्थवैदिकहोमानुवादो यु-

कः । आलम्भस्य तु लोकवेदसाधारण्याल्लौकिके ऽपि च भोजनादौ वैदिकप्राङ्मुखत्वादिनियमदर्शनात्सामान्यश्रुत्या चालम्भमात्रस्य बुद्धिस्थस्यावैदिकत्वमात्रेण व्यावृत्त्यनुपपत्तेर्वैदिकविषयत्वानवगमात्र तद्वशेन प्रकृत्यर्थत्वासिद्धिरिति परिहृतं तद्व्याचष्टे * केवलेति * आनर्थक्यपरिहारार्थं लौकिकव्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वे प्रत्ययार्थ इति भाष्यं प्रत्ययार्थानुवादपक्षे एव प्राकृतालम्भानुवादो लभ्यते नान्यथेत्येवं साधारण्येन व्याख्यातुमाह * न चेति * अत इत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

यजातिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसम्बन्धात् ॥ १४ ॥

यावदुक्तसूत्रस्याद्यपक्षनिरासार्थत्वात्तत्रैव प्राप्ते कर्मणि गुणाफलान्वयविधौ वाक्यभेदसूचनार्थं संस्कारत्वनिरासस्सूचनार्थं च फलपदे फलसंयोगाच्चेति प्रयोक्तव्ये द्रव्यदेवतयोर्यागकर्मणि सति सम्बन्धोपपत्तेः फलस्य च कर्मान्तरे प्रधानभूते सति सम्बन्धोपपत्तेर्यागो ऽयमपूर्वः प्रधानभूतो विधीयते न तु प्रकृते कर्मणि संस्कारके गुणविधिरित्यर्थद्वयस्य लघुना सूत्रेणोक्तिसम्भवे सूत्रगौरवस्यानाश्रयणीयत्वादिह सूत्रे फलपदं प्रयुक्तं फलसंयोगमात्रेणा वाक्यभेदानापत्तेर्द्रव्यफलसंयोगस्य वाक्यभेदहेतुत्वसूचनार्थं मध्ये फलपदप्रयोगः सूक्तादेर्देवतासंयोगे ऽपि यागाकल्पनात् द्रव्यस्यैव देवतासंयोगो यागकल्पको नान्यस्येति सूचनार्थं फलशब्दव्यवहितस्यापि द्रव्यशब्दस्य भोक्तृशब्दान्वयो विवक्षितः देवतायाश्च भोक्तृत्वाभावे ऽपि स्तुतिभोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य यागकल्पकत्वात्तद्व्यावृत्त्या त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वात्मकहविर्भोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य यागकल्पकत्वसूचनार्थं भोक्तृशब्दः। अत्र भाष्यकृता द्रव्येति भाष्येण द्रव्यभोक्तृसंयोगं व्याख्याय फलसंयोगव्याख्यार्थम् * भूतेत्युक्तम् * ततश्चेति भाष्येणानागतावेक्षणेन प्रागेव व्याख्यातत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य दृष्टान्ततया व्याचष्टे * यथेति * समानपदोपात्तालम्भत्यागेन पदान्तरोपात्तद्रव्यदेवतान्वयविधानं न युक्तमित्याशयेन कथमिति भाष्येण पृष्ट्वा यदि हीत्यादिना प्रमादसमाम्नाय इति शब्देनेत्यन्तेन द्रव्यदेवतान्वयविधिरुपपादितस्तत्तात्पर्यतो व्याचष्टे * विधित्वादिति * नन्विति भाष्येण द्रव्यस्य देवतान्वयविधावपि धात्वर्थान्वयस्यापि प्रतीतस्य

त्यागायोगाद्विधेयत्वावश्यम्भावेन वाक्यभेदमाशङ्क्य न द्रव्यस्य
देवतया धात्वर्थेन चान्वयो विधेयो येन वाक्यभेदः स्यात्किं तु
भावनैव द्रव्यदेवताभ्यां धात्वर्थेन च विशिष्टा विधेया तस्याश्च
श्रुत्या धात्वर्थविशिष्टत्वावगतेः पदान्तरसमभिव्याहाराद् द्रव्यदेव-
तासम्बन्धविषयत्वावगतेरनेककारकान्वयसहत्वाच्च सम्बन्धश्चेति
सम्बन्धशक्तायाः भावनाया वैशिष्ट्यं विनानुष्ठेयत्वायोगात्तद्विशि-
ष्टाया एव बहुपदप्रतिपाद्यत्वेनैकपदमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यायोगात्
वाक्यभेदापत्तिरित्यभिधानार्थं नेतीत्याद्युपपन्नमेकवाक्यत्वमित्य-
न्तं भाष्यमुपेक्ष्य एतेषामिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न चेति भाष्यं
६०६॥ व्याचष्टे * स चेति * त्यागं विनाप्युद्देशमात्रेण देवतान्वयोपप-
त्तेर्नान्यथानुपपत्त्या यागकल्पनेत्याशङ्क्य नावश्यमिति पूर्वपक्षवा-
र्त्तिकोक्तां परिहरति * न हीति * ब्राह्मणोद्देशेन पक्वे ऽप्यन्ने
तदुद्देशेन त्यागं विना ब्राह्मणसम्बन्धाप्रसिद्धेरव्याप्रियमाणे ऽपि च
तुभ्यमिदं न ममेति तदुद्देशेन त्यागे कृते तत्सम्बन्धप्रसिद्धेरन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामुद्देशत्यागलक्षणैव क्रिया सम्बन्धापादिकावसीयत
इत्याशयः । एतदेव विवृणोति * यदीति * यद्यपि केन चिद्य-
जमाने वाय्वाद्युद्देशेन त्यक्तस्यालम्भानुष्ठानं शङ्कितं तद्व्यालम्भादेः
फलान्वयेन प्रधानकर्मत्वावसायात्तदन्वयिनो वायव्यादिपदस्यो-
पादेयार्थत्वावगतेर्देवतान्वयस्यानुष्ठानापाद्यत्वावगमाद्युक्तमित्याह
* न चेति * एतदेवोपसंहरति * तेनेति * त-
स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति *
कथं देवतात्वस्यानुष्ठानं सम्पाद्यते इत्यपेक्षायामाह * तथा
चेति * द्रव्यविषया त्यागक्रिया देवताविषया चोद्देशक्रिया तयोः समु-
दायात्मैकप्रधाननिर्दिष्टं यजतिचोदनानुष्ठापयति देवतोद्देशद्रव्य-
त्यागसमुदाये तस्य लोके कृतार्थत्वप्रसिद्धेरिति चतुर्थाध्यायसूत्रा-
र्थस्य टुप्टीकायां स्वयं वक्ष्यमाणत्वाद्देवतात्वस्य यूपादिवत्प्रागसिद्धे-
स्त्यज्यमानं द्रव्यं प्रत्युद्देशेनाग्न्यादिदेवतां कृत्वा द्रव्यं त्यजेदिति देव-
तोद्देशपूर्वकं द्रव्यत्यागात्मकयागप्रयोगस्वरूपकथनार्थेनानेन सूत्रेणा-
नुष्ठानापाद्यता देवतात्वस्योक्तेत्याशयः । लक्षणार्थत्वस्य बृहन्मध्य-
मटीकयोर्टुप्टीकायां च निषेधात्प्रयोगलक्षणाभिप्रायस्तत्र भाष्ये
लक्षणशब्द इति सूचनार्थम् * लक्षणं करिष्यतीत्युक्तम् * विधिश-
ब्दादरो ऽप्यनुष्ठानापाद्यत्वहेतुक एवान्यथा पर्यायेणाप्यग्न्याद्युद्देशेन
द्रव्यस्याग्न्यादिदेवतात्वसिद्धेस्तद्धितमात्रस्य चोदनयैतदाम्नायार्थवा-
चदादरो नियामकः स्यात् । ननु द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिप्रयु-

पगमे ऽपि श्रुतस्यालम्भादेरप्राप्तत्वेनानुवादायोगात्तस्यापि विधेय-
त्वावगतेर्धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययाभावाच्च क्रियाद्वयान्व-
याप्रतीतेरनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह *तत्र-
श्रेति * कथं तर्हि भाष्यकृता पुरुषप्रयत्नस्यालम्भविशिष्टतायाः
समानपदोपादानलक्षणया श्रुत्यावगतेर्वाक्याच्च द्रव्यदेवताविष-
यत्वावगतेर्वाक्यभेदं विनापि क्रियाद्वयविध्युपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह
* तत्रेति * सकृदुच्चारितस्य विधायकस्यानेकार्थविधिशक्त्यभ्युप-
गमादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदपरिहारे ऽप्येकस्यानेकार्थे तात्पर्यात्
गौरवेण लक्षणवाक्यभेदो ऽपरिहार्य इति सूचनार्थो गौरवशब्दः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गत्वमुपपादयति * सौमारौद्रमिति * यजतिशब्देन वि-
नाप्युक्ते गुणविधिपरे वाक्ये यजतिनानुवादः सौमारौद्रवाक्ये या-
गविध्यभावे ■ युज्यत इत्याशयः । ननु पशुसोमाधिकरणव्युत्पा-
दितयजिधात्वर्थकर्मविधायकस्याग्नीषोमीयवाक्यन्यायेनेहापि यजिधा-
त्वर्थकर्मविधायित्वसिद्धेः पुनरुक्तमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याह *
अग्नीषोमीये ऽपि चेति *

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

अपरिपूर्णार्थस्यापि सूत्रस्य पदव्याख्यानात्परिपूर्णार्थत्वोपप-
त्तेरगमकत्वाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्य सूत्रार्थस्य वृत्तिकारादिभिरर्थव्ये-
त्वात्सूत्रानुक्तो ऽर्थो वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातो ऽप्यग्राह्य इति ये
वदन्ति तान्प्रत्यस्य सूत्रस्यागमकतापरिहारमुच्यत इत्याह * सूत्रेणैव
हीति * वृत्तिवार्त्तिकयोर्यत्सर्वमुच्यते तत्सर्वं सूत्रारूढं चेतसा
ग्राह्यं मन्यध्वमिति श्लोकार्थः किमुच्यत इत्यपेक्षायामाह * न किं चि-
दिति * विषयशब्देनोदाहरणसाध्ययोर्द्वयोरपि परिग्रहाय विजा-
नीम इत्यन्तं भाष्यमनेन व्याख्यातं पूर्वाधिकरणस्थसंस्कारशब्दानु-
षङ्गेण वत्सालम्भस्योदाहरणत्वज्ञानं वायव्यशब्दानुषङ्गेण च सा-
ध्यज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्य वत्सालम्भस्याग्निहोत्रप्रकरणाधीतत्वे-
नानारभ्याधीतसंस्कारविषयेण संस्कारशब्देनोपादानायोगाद्यजिम-
त्यसाध्यव्यवहितस्य च वायव्यत्वसाध्यस्यानुषङ्गायोगात्तत्परिहा-
रार्थं प्रकृतमिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * ६०७।१
सदेतदित्यागमकत्वोपसंहारभाष्यमगमकत्वोपन्यासस्य वृत्तिकाराद्यु-
क्तार्थग्राह्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वाविवरणार्थं सूत्रानुक्तमपि प्रतिभाव्य-

यदत्र वृत्तिकारादिभिर्वाच्यमित्यभिधानार्थेनैतावदिति भाष्येण सह
व्याचष्टे *तस्मादिति*श्रुतार्थापत्त्या प्रतिज्ञाद्यध्याहारस्य सूत्रकारा-
भिप्रेतत्वावसीयत इत्याशय ।नन्वध्याहारादिभि सूत्रव्याख्या(जिज्ञासा
सूत्रारम्भभाष्ये)शास्त्रादौ निषिद्धेत्याशङ्क्याह*सत्येव चेति* ननु सा-
मान्यत। किंचित्प्रतिज्ञाद्यध्याहार्यमित्यर्थापत्त्यावगमे सूत्रकाराभिप्रेत
स्य तद्विशेषस्य निर्द्धारयितुमशक्यत्वाद्युक्तसूत्रत्व स्यादित्याशङ्कानिरासा
र्थं वृत्तिकारेति भाष्य व्याचष्टे*सर्वथेति*युक्तिगम्ये ऽर्थे पुरुषविशेष-
स्यानादरणीयत्वाद्युक्तियुक्त यद्वृत्तिकारादिभिरुक्त तत्सूत्रकारानु-
पात्तत्वान्न प्राह्यमित्यसदाग्रहो न कार्य इत्याशय । एवमेव वार्त्ति
ककाराद्युक्तमपि वृत्तिकारानुपात्तत्वमात्रेणाग्राह्य न भवतीत्यतिदे-
शार्थमिदम् * वृत्तिकारेणेत्युक्तम् * सूत्रकारानुक्तस्याप्यर्थस्य
वृत्तिकाराद्युक्तस्य ग्राह्यत्वप्रदर्शनार्थेतत्भाष्यमित्यस्माभिर्यदुक्त त-
त्पूर्वे ऽपि व्याख्यातारो वर्णयन्ति न त्वस्माभि स्वोत्प्रेक्षामात्रेणोक्त-
मित्याह * एतत्प्रदर्शनार्थमिति * वर्णयतीत्येकवचनपाठे
ऽपि एतत्प्रदर्शनार्थं भाष्यस्य सूत्रस्यागमवत्त्व वृत्तिकारव्या-
ख्यान च वर्णयतीत्युपसंहारार्थत्वेन व्याख्येयम् । वृत्तिकारो-
क्तोदाहरणासन्देहप्रदर्शनार्थमथाति भाष्य व्याचष्टे * तदि-
ति * न केवल वृत्तिकारवचनादिमात्रुदाहरणसन्देहो ज्ञायते किं तु
यूपासीति यत्समुपावजतीति यत्सालम्भे यूपशब्दवन्मन्त्रविधाना
द्यागकल्पकदेवतासयागसन्देहवाचिविषयशब्दपर्यालोचनयापीत्य
भिधानार्थेनोपपद्यते चेति भाष्येणोक्तस्य युक्तियुक्तत्वस्य सूचना-
र्थं किलशब्द । ननु वृत्तिकारस्य त्रेधा सन्देहस्योपन्यस्तत्व क-
स्मात् भाष्यकृता ऽग्नीषोमीयवत्सन्निधिपक्षे सन्देहकाले नोपन्य
स्त इत्याशङ्क्यातितुच्छत्वमनुपन्यासकारणमाह * तत्रेति * लिङ-
ग्राह्याग्नीषोमीयपदयालम्भोचवाचकत्वाभ्युपगमे विधायकाभावा-
पत्तेरित्याशय । नन्वेव सति यागकल्पकदेवतासयोगाभावेन यजि-
मदभिधानपक्षो ऽपि तुच्छत्वादनुपन्यसनीय इत्याशङ्क्याह * तेनैव
चेति * सूक्तवाकन्यायेन यूपासीति मन्त्रस्य श्रुत्या करणत्वेन वि-
नियुक्तस्य देवताकल्पनद्वारा यागकल्पकत्वबुद्धिर्भविष्यतीति तनेक-
द्रव्यदेवतासयोगप्रभमणति प्रकारवाचिना प्रभमशब्देनात्त तत्र
चेति भाष्येण वृत्तिकारोक्त पूर्वपक्षमुपन्यस्य समीपधारणवाचिनो-
पागृजोऽत्र तदाक्षिप्तालम्भलक्षणहन्त्यर्थात्सर्वाहितवाच्यसिशब्द-
सामानाधिकरण्याच्च यूपशब्दस्य पुरोयागेन धमत्वाच्चित्वप्रतीतेर्दे-

१ मर्थेय० २ पु० मा० ।

घताकल्पकत्वाभावाद्धेत्वभावमाशङ्क्येदं त्वित्यनेन देवतासंयोगप्रत्युदाहरणार्थत्वात्सूत्रस्य न पूर्वपक्षोपपादने यतितव्यमित्युक्ते पूर्वपक्षोपन्यासस्तर्ह्यनर्थक इत्याशङ्क्य तथापीत्यादिनोपन्यस्यति स्मेत्यन्तेन मन्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थतोपन्यासस्योक्ता तत्सर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * निरासमात्रं तर्हि कार्यं नोपन्यास इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनातत्त्वामिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * यो नामेति * सामान्यतो दृष्टोक्त्यर्थमालभतिरिति भाष्यम् । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिवाक्यस्थस्याप्यालभतेर्यजिवाच्यकर्मवाचित्वाभावात्साध्यविकलदृष्टान्तत्वापत्तेरयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा समाधत्ते * तत्रेति * धातूनामनेकार्थत्वात्स्त्रीसंयुक्तस्य गमेर्मैथुनवाचित्ववत्स्पर्शवाचिनो ऽप्यालभते प्राणिसंयुक्तस्य यागवाचित्वकल्पना न विरुद्धेति यथाश्रुतभाष्यसमर्थनार्थं केचिदाहुः स्त्रियं गच्छेदित्यत्र मैथुनप्रत्यायकहेत्वन्तराभावाद् गमेरेव तद्वाचित्वकल्पनं युक्तं यागप्रतीतेस्तु द्रव्यदेवतान्वयानुपपत्त्यैव सम्भवात्तदन्यथासिद्धौ च तद्वाचिनो यजेरप्यन्यथानुपपत्त्यैव कल्पनोपपत्तेर्लोके चालभतेर्यागे प्रयोगादर्शनाद्भाष्यस्य चाभिदधातेर्थश्च लक्षणया ज्ञानवाचित्वोपपत्तेर्नालभतेर्यागवाचित्वकल्पना युक्तेति स्वमतम् । आलभतेः पूर्वाधिकरणे यागानुमापकत्वात्तभिधानात्प्राणिसंयुक्तो यत्रालभतिस्तत्र यागानुमानमिति स्यात्तेयंऽप्यनुमानानुमानत्वेनेत्यनुमानशब्दाधृत्या व्याख्येयम् । तथैवेत्यालभतिना यागानुमानातिदेशाद्यागानुमानहेतुः पूषासीति मन्त्रवर्णकल्पदेवतान्वयः सूचितः । कीदृगनेन सामान्यतो दृष्टेन पूर्वपक्षः कृत इत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * उपपद्यकान्तत्वेन विधायकस्य कर्मविधायित्वायोगाद्वातोरनुवादार्थत्वावगतेः कुतो ऽनुवाद्यप्राप्तिरित्यपेक्षायां प्राणिसंयुक्तत्वेनाग्नीषोमीयालभतेर्दूरस्थस्यापि बुद्धिस्थत्वात्तस्य च देवतान्वयद्वारा यजिवाच्यकर्मज्ञापकत्वदर्शनाद्वत्सालम्भेनेत्यालभतिरग्नीषोमीयवाक्यविहितस्य यजिवाच्यकर्मणो ऽनुवादो वत्सविध्यर्थं इति पूर्वपक्षान्तरोत्पत्त्यर्थमय चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्राप्ते चेति * द्विविधं पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * पूषासीति मन्त्रो वत्सालम्भे विनियुज्यते नं चेति सन्देहात्पूषशब्दो देवतावाची न वेति सन्देहाच्च वत्सालम्भे देवतासंयोगसन्देहो योग्यत्वाद्वचनाद्विहितानुपपत्त्या चदुक्तस्वरूपसाध्यसिद्धौ विपयशब्देन हेतुतयोक्त इत्यर्थं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * सिद्धान्तस्त्विति * नालभतिना यागाभिधानमभिप्रेत्य पूर्वाधिकरणे यागः कल्पित इत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायां यागाभिधाने तस्य लोके तत्त्वदर्शनादिति हेतुगर्भं विशेषणं सामा-

न्यतो दृष्टस्याभासत्वे ऽध्वर्युमालभेतेत्यादौ व्यभिचारो हेतुगर्भं विशेषणं देवतासम्बन्धाभावादिति भाष्येण विषयशब्दस्य मृदूक्त्या देवतान्वयाभावोक्त्यर्थता सूचितेति * न चेत्यनेनोक्तम् * आलम्भमात्रसंस्कार इति भाष्यसंस्कारशब्देन संस्कारश्चाप्रकरण इति संस्कारशब्दस्योदाहरणोक्तये ऽनुषङ्गः सूचित * इतीहशब्देनोक्तम् * आलम्भमात्रशब्देन च यावदुक्तं चेति यावदुक्तशब्दस्य प्रतिज्ञोक्तये ऽनुषङ्गः सूचित इति * यावदुक्तमित्यनेनोक्तम् * प्रायदर्शनस्य लिङ्गमात्रत्वं भाष्योक्तं विवृणोति * तथा चेति * अभिप्रायशब्दस्याभीष्टत्वे प्रयोगात्प्रायशब्दस्य दृष्टप्रयोजनवाचित्वमङ्गीकृत्य प्रायदर्शनशब्दस्य दृष्टार्थत्वलक्षणहेतूक्त्यर्थत्वं दृष्टार्थत्वाच्चेति भाष्योक्तं विवृणोति * दृष्टार्थत्वं चेति * यथा चोपपत्स्यत इत्यनुषङ्गेण योज्यम् ।

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

अर्थवादश्चेत्याद्यवयवतः सूत्रव्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे * वत्सेति * व्यतिरेकतो व्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * मार-
६०८।१ णार्थे स्थित इति * कथं वत्सालम्भस्य गोप्रस्नवनार्थतेत्याशङ्क्याह * इतरत्र पुनरिति * चाटुकरणात्प्राक् गोर्वत्सस्नेहानुत्पत्तौ चाटुकरणे प्रवृत्त्ययोगादुत्पत्तौ वा चाटुकरणस्य स्नेहोत्पादकत्वायोगादपूर्वोपरितोषेण पक्षान्तरोक्तिः स्नेहातिशयोत्पादकस्योपपत्तेस्तु पूर्वोऽपि पक्षो युक्त एव साध्यहेतुयोजनार्थं तस्मादपीति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति *

॥ नैवारचरोरप्रधानार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

आर्थवादिकस्य देवतान्वयस्य विध्युद्देशानाकाङ्क्षितत्वेनाग्रहणात्पूर्ववदिहापि यागकल्पकदेवतान्वयाभावेन यावदुक्तत्वमित्येतदाक्षेपिकमिदमधिकरणमित्याशङ्क्याह * पूर्वमिति * निर्वापस्येहाश्रुतत्वात्तत्प्रत्युदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्य चरोर्यागार्थत्वे ऽतिदेशप्राप्तस्य निर्वापस्यापि चरुद्वारा यागार्थत्वापत्तेश्चरोर्यागार्थत्वनिरासे निर्वापस्यापि यागार्थता निरस्ता भवतीत्युक्ते पशुत्वाधिकरणे द्रव्यदेवतासंयोगयुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणत्वादन्यथाग्नेयं मधनीयमुपाकरोतीत्यादौ यागविध्यसिद्धेर्निर्वापालम्भयोरनुदाहरणत्वात्तत्प्रत्युदाहरणानुपपत्तेरपरितोषादधिकार-

ङ्गारम्भहेतुतयोक्ता। नन्वर्थवादोक्ताया अपि देवताया विष्णुद्दे-
शेनानाकाङ्क्षितत्वाद्ग्रहणानुपपत्तेरयुक्ता देवताशङ्केत्याशङ्क्य देवता-
काङ्क्षासिद्ध्यर्थं चरोर्यागार्थत्वमुपपादयति * तत्रेति * चर्वादेर्हविः
शब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्जुहोतेश्चार्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरिति-
इसि प्रत्यये कृते हविःशब्दव्युत्पत्तेः। सोऽयं चरुमित्यादौ च यागार्थत्व-
दर्शनाद्धविःशब्दसामान्यतोदृष्टाभ्यां यागार्थतावसीयत इत्याशयः। य-
जिश्रुतिदेवतान्वयनैरपेक्ष्यसूचनायौत्पत्तिकपदेन स्वाभाविकतोक्ता
चरो हीति पूर्वपक्षभाष्यं चानेन व्याख्यातं यथेष्टविनियोगार्थत्वे च
चरोः स्वतस्तत्र प्रवृत्त्यसिद्धेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गात्षष्ठीविनियोज्यत्व-
लक्षणस्वत्वत्यागस्यावश्यकत्वावगतेस्तस्य च देवतोद्देशपूर्वकद्रव्य-
त्यागात्मकयागैकदेशत्वाच्चरुकैमर्थ्याकाङ्क्षायामेकदेशेन बुद्धिस्थी-
कृतस्य यागस्य प्रयोजनत्वप्रतीतिः शीघ्रं भवतीत्येतदाशयं वा च-
रौ हीति भाष्यमिति सूचयितुमाह * सर्वथा चेति * चरोरुपधा-
नार्थत्वावगत्या नैराकाङ्क्ष्याद्यागार्थत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्कानि-
रासार्थं चैतद्भाष्यं नोपधाने कार्यं किं तु प्रतिपत्तिस्तस्याश्चान्यत्रो-
पयोगं विनानुपपत्तेरुपधानाश्रयस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षानुकूलत्वा-
त्प्रसिद्धेर्यागार्थत्वकल्पनौचित्यमेवं व्याख्येयमिति सूचयितु-
माह * चरुमिति * यागार्थत्वसम्भावनायामपि च-
रुवनशब्दोक्ते विष्णुद्देशे देवतासम्बन्धाभावाच्छ्रवणपक्षा-
च्च यागार्थत्वनिश्चयानुपपत्तेर्देवतानाकाङ्क्षत्वादर्थवादस्य च वि-
ष्णुद्देशानाकाङ्क्षितदेवतासमर्पणाशक्तेर्न यागार्थता युक्तेत्युच्यत-
इति भाष्येणाशङ्क्य तदुच्यत इत्यनेनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षि-
तापि देवता विष्णुद्देशेन * नान्वीयत इत्युक्तम् * तद्व्याचष्टे *
वाक्यशेषे चेति * विधिपर्यवसानार्थकदेवत्वस्यौषधद्रव्यत्वसामा-
न्ये चाग्नेयविध्यन्तान्वयं दर्शयन् पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादि-
ति * उपधानस्यापि द्वितीयया शेषकार्यत्वावगतेरेककार्यत्वाद्दीप-
शेषिकशेषकार्यत्ववाधकता युक्तेति सूचनायान्तरशब्दः। चरुस्वाभा-
व्योस्त्ववाप्यप्येव यागार्थत्वावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तर-
श्रुतोपधानार्थत्वेन यागार्थत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्कां निरस्यन्
सिद्धान्तमाह * एवमिति * भोजनार्थे तण्डुलपाकोदने चरुशब्द-
वाच्ये लोके हविःशब्दाप्रयोगाद्यागार्थव्यभिचाराच्च शब्दसामा-
न्यतोदृष्टाभ्यां यागार्थत्वानवगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तरश्रु-
तोपधानार्थता युक्तेत्याशयः। श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे * नैवार इति *
विध्यानर्थक्यपरिहाराय स्वत्वनिवृत्त्यावश्यकत्वावगमेऽपि यागा-

६०२।१२ यगतिर्नास्तीति सूचनार्थम् * यागेनेत्युक्तम् * या च प्रतिपत्ति-
स्त्वाद्यायागोपकल्पनोक्ता साप्ययुक्तेत्याह * न चेति * प्रतिपत्तिरि-
ति यदुक्तं तत्र चेतीतिकरणार्थं । स्थलार्थस्यापि चोपधानकर्मणः
स्खलनिरसकचरुद्वारा स्खलनिवर्त्तकत्वेनोपधानं प्रति चरोः प्राधा-
न्यात्तदृद्वितीयोपपत्तेर्न द्वितीयया प्रतिपत्तित्वावगतिरित्याह * अ
र्थकर्मण्यपि चेति * श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थमुपदधातिनेत्यादिभा-
ष्ये यागोपधानान्वयश्रवणं प्रत्यक्षो देवतान्वयस्तु * आनुमानिक इत्यु-
क्तम् * तद्व्याचष्टे * द्वेधा चेति * श्लोकं व्याचष्टे * नीवारेति *
अन्नशब्दोक्तस्यादनीयत्वस्यापक्वेषु नीवारेषु प्रयोगाद्धरुभूतेषु देवता-
न्वयानुमानं विष्णुं यजतीत्यादौ द्वितीययापि देवतात्वकल्पनाददि-
त्यर्थः प्रयुक्तः । कृदन्ताग्नशब्दयागारक्तृत्ववाचिन्या षष्ठ्या मोक्तृत्वा-
वगतिर्देवतात्वकल्पनाहेतुः तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
स्मादिति * श्रुत्या समस्तस्य चरोरुपधानयोगादित्येव श्रुतिसंयो
गव्याख्यानार्थं ततश्चेत्युत्तरभाष्यावतारणार्थं कृत्स्नशब्दव्याख्याना-
येनकारं चरित्विति भाष्यं बार्हस्पत्या नीवारा इत्यविध्यर्थवादाश्रय-
णादयुक्तमाशङ्क्य तैत्तिरीयशाखास्थस्य बार्हस्पत्या भवतीत्येतद्वि
मन्तु वै साक्षादन्न य एष चरुरिति पूर्वनिर्दिष्टचरुसमानाधिकरण-
बार्हस्पत्यशब्दवता वाक्यस्य बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति
शाखान्तरीयवाक्यतुल्यार्थत्वसूचनायानेन प्रकारेणोपलक्षणार्थमेतत्-
भाष्यमिति सूचयितुमाह * येषा त्विति * वाक्यशेष देवताकी-
र्त्तनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षितापि देवता विष्णुद्देशेन प्रशंस्य-
तहृत्वाशङ्क्य प्रशंसार्थत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् * यादृशमित्युक्तम् *
बृहच्छब्दस्य बृंहतिधात्वर्थानुसारेण ब्रह्मशब्दवद्वाचित्वात्पतिशब्दस्य
पालयितृवाचित्वात् ब्राह्मणानां च तपस्तपस्यासृजद् ब्रह्मा ब्राह्मणान्
वेदगुप्त्यर्थमिति वेदपालयितृत्वस्मरणात् बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मण-
वाचित्वप्रतीतेर्मुख्यत्र ब्राह्मणस्योक्तमिति च ब्राह्मणशब्द वानप्रस्था-
श्रममुख्यदनीयारण्यनीवारप्राशस्त्यस्मृतेर्ब्राह्मणसम्बन्धित्वरूपं बार्ह-
स्पत्यत्व कीर्त्तितमित्याशय । यच्चेति भाष्यं चर्वादीनामिति वार्त्ति-
केन व्याख्यातत्वादुपेक्ष्य तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या
चष्टे * तस्मादिति *

त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥

वाक्यगम्यस्य देवतान्वयस्य विधेयत्वाभावाद्यागस्वरूपकल्पने

निरस्ते पर्यग्निकृतं पात्नीवतमित्यत्र विध्युद्देशसत्त्वाद्विधेयत्वमाशङ्क्य विध्युद्देशस्यापि प्रत्यभिज्ञानेनाविधेयत्वापादकतेहोच्यत इत्यनन्तरसङ्गतिं पात्नीवद्देवतासंयोगलक्षणो गुणस्त्वाष्ट्रपत्नीवद्देवत्यपशुयागाद्भेदको न वेति गुणनिमित्तभेदाभेदविचाराच्च गुणप्रकरणसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा तदवान्तरसङ्गतिमाह *एतेनैवेति* यत्रोत्सृजतिस्तत्र यागानुमानमिति व्याप्यदर्शनेनोत्सृजतेरालभतिवत् यागानुमापकत्वलक्षणयाजिमद्वाचित्वशङ्कायोगादुत्सृजतिशब्दस्तत्परविधायकप्रत्ययलक्षणार्थः । एवं गृह्णातिचिनोतिशब्दावपि[1] स्याताम् इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * पात्नीवतमिति * तत्रेति सन्देहभाष्यं देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य यागाख्यस्योत्सर्गस्य त्वाष्ट्रवाक्यादेव प्राप्तेर्विधेयत्वाद्देवतोद्देशनिरपेक्षद्रव्यत्यागात्मकस्य तूत्सर्गस्य नवमोपान्त्ये पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्युदाहृत्य किमनेनैवानाय परस्तात् आलभंते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यादिवाक्यस्य विहितस्यारण्यालम्भस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां यदेतं वरमुपदधातीतिवत्प्रयोजनत्वेन देवतोद्देशनिरपेक्षो द्रव्योत्सर्गो विधीयते किं वैवानार्थेति वतुर्थ्युक्तदेवतासंयोगेन विहितं यागमुत्सृजतिनानूद्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानात् कर्मभेदः प्रतिषिध्यत इति सन्दिग्धे पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवदिति सूत्रेण द्रव्योत्सर्गविधिं पूर्वपक्षयित्वा तत्प्रतिषेधो वार्थाभावादिपदान्तरवद्विस्वनेन देवतोद्देशनिरपेक्षे देवतासंयोगरूपार्थाभावपरतया निषेधस्य मानत्वात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्यनुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य यदुत्सृजन्ति तत् पर्यग्निकृतमित्युत्सर्गस्य पर्यग्निकृतशब्दोक्तपर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिलक्षणगुणविशिष्टत्वरूपेण विधिर्विवक्षितो न स्वरूपेणेत्येवं व्याख्यासूचनपूर्वकं पूर्व इति भाष्योक्तस्य पात्नीवतानुवादसम्भवस्य पूर्वपक्षहेतोः पात्नीवतशब्दार्थस्य विधेयत्वेन विहिते ऽनुवादासम्भवतारार्थं स्वयं पूर्वपक्षहेतुमाह * तत्रेति * पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधिर्गुणशब्देन सूचितः । तद्विवक्षितत्वोपपादनार्थं वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वं भाष्योक्तं दर्शितम् । नवमोपान्त्यन्यायेन ह्यगाङ्गरीतिविधेः सिद्धत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तत्रारण्यशब्दार्थस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाशङ्कानुपपत्तेः पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्येवान्वये पर्यग्निकृतानुवादेनोत्सर्गविधिरुत्सर्गानुवादेन वा पर्यग्निकृतविधिरिति चिन्तयिष्यत इह तु किं पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यन्वयाद्वायव्यन्यायेन यागविधिः पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयात्

६।१०।१

1 मन्त्रार्थमिवारिक्तमित्युदाहरणम् च व्याचष्टे इ० २ पु० पा० ।

पर्यग्निकरणान्तात्त्वरीतिविधिरित्यपौनरुक्त्यसूचनार्थं चचनव्यक्ति-द्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वोक्तियुक्ता उत्सर्गविधौ तु पर्यग्नि-कृतमुत्सृजन्तीत्यन्वये त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तस्योत्सर्गस्य विधेयत्वायो-गात् उत्सर्गान्तराविधानात् सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्तरत्वापत्तेर्वचन-व्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुता न युक्तेत्याशयः। पात्नीवतशब्द-स्योत्सृजतिपराख्यातान्वये ऽपि प्रत्यभिज्ञायमानार्थत्वेनाविधेयार्थ-त्वाद्यागकल्पनानुपपत्ते. किं यागान्तरत्वे कारणमित्येवं कुत इति प्रश्नं व्याचष्टे * किं चेति * पूर्वेत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे *न चेति* न ह्यत्र स त्वाष्ट्रवाक्यविहितः पत्नीवान् प्रत्यभिज्ञायतइति हिशब्दार्थे चशब्दः। अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * पर्यग्निकृतेति * त्वाष्ट्रस्यो-त्सर्गविधौ वदता पात्नीवतशब्देन त्वाष्ट्रमुद्दिश्योत्सर्गविधिर्वाच्य-स्तस्य च पर्यग्निकृतत्वविशेषणे विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशयः। ननु पत्नी विद्यते ऽस्येत्यन्यपदार्थे मतुबन्तपत्नी-वच्छब्दप्रवृत्तेः को ऽन्यपदार्थ इत्यपेक्षायां पूर्ववाक्ये श्रुतस्य त्वष्टुः पात्नीवतं गृह्णातीत्यत्रापीव स्ववाक्याश्रुतस्याप्यन्यपदार्थायस्ता-न्तात्प्रत्यभिज्ञोपपत्तिस्ततस्त्वाशङ्कानिरासं सूचयन् श्लोकपूर्वार्धं व्या-चष्टे * यदि हीति * पात्नीवतं गृह्णातीत्यत्राग्नेःपत्नीवस्त्विति म-न्त्रवर्णादग्नेरन्यपदार्थत्वावगतिर्युक्ता इह तु कर्मान्तरस्य त्वष्टुः कर्मान्तरे ऽन्वयप्रमाणाभावात् अग्निशब्दवच्चान्यपदार्थवृत्तेरपि पत्नीवच्छब्दस्य तदलाभे स्वातन्त्र्याभ्युपगमोपपत्तेः शुद्धः पत्नी-वान्देवता न [illegible] पत्नीवांस्त्वष्टा येन प्रत्यभिज्ञा स्यादिति इन्द्रमहेन्द्र-दृष्टान्तेन सूचितम्। प्रत्यभिज्ञाने ऽपीन्द्रमहेन्द्रवद्देवतान्तरयोगादित्य-पिशब्दार्थ.। उत्तरार्धं व्याचष्टे * पात्नीवतेति * नन्वतन्न्यायात्पात्नीवतशब्दस्य न विशिष्टानुवादापत्तिरित्याशङ्क्याह * अथवेति * किं च स्वार्थं चेहोत्सर्गो विधीयते पर्यग्निकृतशब्दार्थवि-धयर्थं वा तत्राद्ये पक्षे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागरूपस्योत्सर्गस्य त्वा-ष्ट्रवाक्यादेव प्राप्तेः पुन श्रुत्यानर्थक्यमाह * प्राप्तश्चेति * द्वि-तीयपक्षे तु लोहितोष्णीषादिवत् पर्यग्निकृतशब्दस्य विशेषणपरत्वा-वगतेस्तस्याप्यतिदेशेन प्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यमित्याह * न चेति * ननु पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यप्यन्वये पूर्वस्मिन्यागे त्वष्टा पत्नीवता भद्दैवतविकल्पः शुद्धः पत्नीवान् विधास्यतइत्याशङ्क्याह *न चेति* एतद्वाक्यस्यपदव्यवायापत्तेस्तत्र विशेषत्वमुक्तमेवत्यत पश्चादु-पपत्तिं न च प्राकृतस्तेषामपदत्वात्युक्तमेवैतत्तं वार्त्तिके नयभो-पात्यभाष्यग्रहणमायाथकथनायेति सूचनार्थम् * प्राग्गुनाम * ननु

यथाज्यभागपुनः श्रुतिर्गृहमेधीयस्यापूर्वत्वज्ञापनार्थेति दशमे वक्ष्यति
तथेह केवलपर्यग्निकरणपुनःश्रुतिरालम्भितपशुयागस्यापूर्वत्वज्ञाप-
नार्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * पर्यग्निकरणस्याप्राकृतं
चेत्सन्निपत्योपकारत्वायोगात्प्राकृतत्वे वा प्राप्तत्वेन विधेयत्वायोगात्क-
थमपूर्वज्ञापकतेत्याशङ्क्य * प्राकृतेत्युक्तम् * स्वरूपेण प्राप्तस्यापि
पात्नीवतयागाङ्गत्वेन विधानात्तैर्याकाङ्क्षाद्योतकत्वेनापूर्वज्ञापकता यु-
क्तेत्याशयः । पर्यग्निकरणस्य पशुविशेषणत्वेन निर्देशात्प्रसिद्धिं च
विना विशेषणत्वायोगात्प्रसिद्धत्वेनाविधेयत्वादङ्गत्वासिद्धेर्नैराका-
ङ्क्ष्यद्योतनात्रापूर्वज्ञापकतेति परिहाराशयः । ननु पर्यग्निकरणा-
न्ताङ्गकलापविध्यर्थं निर्दिष्टपर्यग्निकरणस्योत्सर्गार्थत्वेन पर्यग्निकृतश-
ब्दस्योपसर्जनार्थस्याविवक्षितत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * न
चेति * पर्यग्निकरणादिष्वुक्तावपि अङ्गान्तरनिवृत्त्यप्रतीतेर्न पर्य-
ग्निकरणान्तताऽवसीयत इत्यर्थः । ननु पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीत्यन-
भिधानेऽपि क्तप्रत्ययस्य निष्ठासंज्ञत्वेन भूतकालवाचित्वात् पर्यग्नि-
करणानन्तरकालोत्सर्गप्रतीतेस्तदुत्तरकालीनपदार्थानिषेधे ऽप्यनु-
त्सर्गपर्यग्निकरणमध्यवर्तिपदार्थानिषेधावगमात्पर्यग्निकरणोत्तरका-
लाङ्गभूतकर्मविच्छेदो विज्ञास्यत इत्याशङ्क्याह * न चासाविति *
पदार्थान्तरव्यवधानेऽपि भूतकालत्वोपपत्तेरानन्तर्यं नावसीयत इ-
त्याशयः । पर्यग्निकरणकालोक्त्यानन्तर्यं सूचितम् । ननु भूतकालत्व-
मात्रस्यातिदेशतः प्राप्तेर्विध्यानर्थक्यपरिहारार्थं तान् पर्यग्निकृता-
नुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्न्यालभत इत्यत्रानन्तर्यलक्षणा यथा सङ्ग्रहेका-
यद्दे वक्ष्यते तथेहाप्यानन्तर्यलक्षणा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चे-
ति * प्राजापत्यपशुष्वेकादशे कर्मलोपप्रतिषेधे पूर्वपक्षेऽपि ब्रह्म-
साम्न्यालभत इति पर्यग्निकरणोत्तरकालीनानां संस्काराणां काला-
न्तरेऽनुष्ठेयत्वश्रुतेः सर्वथा प्रतिषेधायोगेन पर्यग्निकरणोत्तरका-
लीनत्वमात्रनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्तत्सिद्ध्यर्थमानन्तर्यलक्षणा यु-
क्ता इह । कर्मान्तरविधानेऽतिदेशप्राप्तपर्यग्निकरणानुवादत्वेना-
पि पर्यग्निकृतशब्दस्य वाक्ये ऽन्वयोपपत्तेर्नानन्तर्यलक्षणा युक्तेत्या-
शयः । सर्वाङ्गानां च पर्यग्निकरणानन्तर्यसम्पादनाशक्तेरानन्त-
र्यलक्षणायाविरोधः स्यादित्याह * सर्वाङ्गेषु चेति * ननु पर्यग्नि-
कृतावस्थयोत्सर्गविध्यवणादानन्तर्याधगतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
एतेनेति * तावत्यापि श्रुत्योच्यते इत्याशयः । पर्यग्निकरणावस्थाया-
अ स्वरूपेण प्राप्तत्वादुत्तरावस्थापरिसंख्यार्थत्वे त्रिदोषत्वापत्तेर्वि-

१ प्रोक्षणं ऽपि पर्यग्निकरणादिव २ पु० पा० ।

६।१।१ धेयत्वं न सम्भवतीत्याह * चोदकेनैव तावदिति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * विधिसमाप्तयर्थामिति कर्त्तव्यतापेक्षायां पत्नीवता लक्षणगुणसामान्येन त्वाष्ट्रप्रकृतिकत्वे ऽभिहिते पूर्वपक्षस्यादनाग्नयाग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वे * अप्यविरोध इत्युक्तम् * सिद्धान्तमाह * इतीति * न कर्मान्तरमिति भाष्यावयवः पूर्वार्द्धेन व्याख्यातः । पूर्वस्यैवेत्युत्तरार्द्धेन प्रकृतस्य त्वाष्ट्रत्वपात्नीवतत्वलक्षणविशेषणद्वयविशिष्टत्वात्प्रत्यभिज्ञान न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * पात्नीवतेति * द्वन्द्वनिर्देशो ऽप्येकदेशेन समुदायलक्षणयानुवादत्वात्प्रकृतोक्तिर्युक्ता त्वाष्ट्रं पात्नीवतमिति च भेदेन निर्देशाच्छिद्यपत इति मनोतादृष्टान्तेन सूचितं पर्यग्निकरणान्ताङ्गगणस्य विधेयत्वसिद्ध्यर्थं सामान्यतस्तावद् गुणस्य विधेयत्वमाह * पर्यग्निकृतमिति * शङ्कापूर्वं पर्यग्निकरणान्ताङ्गगणस्य विधेयत्वमुपपादयितुमारभते * ननु चेति * या तु तदन्तवाचिपदाभावादविधेयत्वोक्ता तां परिहरति * यद्यपीति * नाज्यभागवत् पर्यग्निकरणमनुष्ठेयतया विधीयते येन तन्मात्रग्रहणं स्यात् किं तु निष्पन्नपर्यग्निकरणत्वं पशोर्यागान्वयितया विधीयते तस्य च यथाप्राप्तस्योपादानादपूर्वाङ्गेष्वप्रवृत्तेषु पर्यग्निकरणानुपपत्तेस्तदन्ततावसीयत इत्याशयः । अन्येषामप्युत्तरेषामप्यङ्गानामतिदेशात्प्राप्तेः पर्यग्निकरणान्ततासिद्धिरित्याशङ्क्य गृहमेधीयन्यायेनापूर्वत्वायत्तायास्तदन्तर्गतत्वसिद्धिमाह * कथम्भावेति * पर्यग्निकरणान्तस्याङ्गगणस्य प्रकृतादितरेतरनिरपेक्षात्पश्वितस्याप्रयोगवाक्यात्साहित्यावगमे ऽपि प्रक्षेपे मतूपकारसाधनत्ववाक्य नगनत्वाष्ट्रपशुयागे प्रत्यक्षनावयंमाङ्गतया विधानात्तदुपकारसाधनत्वेनावगतस्यातिक्रमकारणाभावात्प्राप्ततदङ्गान्तरानपेक्षत्वादपूर्वत्वावगमेनोतिदेशो ऽस्तीत्याशयः । अतिदेशाभावे ऽपि सादृश्येन बुद्धिस्थतया धर्मदानोन्मुखतायामशक्तिन्यपदेशविरोधः । नन्वस्य वाक्यस्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधायित्वे निवृत्त्यर्थो ऽवच्छेदशब्दो न युज्येतेत्याशङ्क्य फलेनोत्सर्गनिवृत्त्यर्थत्वोक्तिमुपपादयति * तत्रश्चेति * पात्नीवतमुत्सृजन्ती निर्मन्त्रदिमाज्यपर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीति व्यवहितान्वयाभ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति विभ्रमात भाष्येण गुणोत्कर्षं यजिमत्ता मात्रदिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * आदिशब्दमाथनादातिदेशकरूपनान्ता गुणान्तरोत्कर्षमुत्सृजति * शब्दश्चेति * भाष्यं सिद्धान्ते ऽपि पर्यग्निकरणान्तविशिष्टरूपेणोत्सर्गविध्युपगमेन वाक्यार्थविध्यविरोधानुक्तमायङ्क्यापि चेति

वक्ष्यमाणभाष्यालोचनया पूर्वपक्षे पर्यग्निकृतं पात्नीवतमिति पदद्वयान्वयापादनाशयेन व्याचष्टे * न चेति * ननु देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागरूपस्योत्सर्गस्य त्वाष्ट्रवाक्येनैव प्राप्तेरुत्सर्गविध्युक्तिव्युक्तेरयाशङ्कायामग्निहोत्राधिकरणोक्तेन मार्गेण गुणविधावपि धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधि मत्वोत्सर्गविध्युक्तिरित्याशयेन परिहरति *पर्यग्निकरणान्तेति* शङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः अनारभ्यन्तविप्रकर्षादित्यनेनोत्सर्गस्यानुपपत्त्येनाङ्गगुणविधानात्तुत्सर्गस्य * विधेयतोक्तिरित्युक्तम * तदुपपादनार्थम * तदुद्देशनेत्युक्तम * कर्मान्तरेतिभाष्य सिद्धान्तेऽप्युत्सर्गानुवादाविरोधाद्युक्तमाशङ्क्योत्सर्गसम्बन्धित्वेनापि पूर्वपक्षे ऽर्थान्तरविधानमाशयेन व्याचष्टे * स्वपक्षे त्विति * तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविस्यनेन च न्यायेन देवतात्वष्ट्रैव देवतोद्देशपूर्वं द्रव्यत्यागरूपोत्सर्गविधिसिद्धे पर्यग्निकृतशब्दार्थो विधौ च तद्द्वयानर्थक्यापत्तेः पर्यग्निकृतं पात्नीवतं कुर्वन्तीति पूर्वपक्षे पर्यग्निकरणविशिष्टपात्नीवतविधिमापाद्यापि चेति भाष्येण त्वाष्ट्रस्य पात्नीवतताया स्त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तेः पर्यग्निकरणविशिष्टतायाश्चातिदेशात्प्राप्तेर्दूषणमुक्तं तदापादनाशयस्य न च परपदेति वार्त्तिकेन व्याख्यातत्वाद् दूषणाशयस्य च प्रकृत्यभिज्ञानादित्यनेन व्याख्याततयाद्व्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * कल्पनाक्लेशपदपदान्वयविधिविप्रकर्षवाक्यार्थस्यन्तपारार्थ्याभावप्रकृतप्रत्यभिज्ञालक्षणहेतुचतुष्टयपरामर्शार्थत्व तस्माच्छब्दस्य सूचयितुमपिशब्दः । अपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं दोषं परिवाति भाष्येणानुभाष्य नैव दोष इत्यनेन परिहृतत्वात एतत्पनेन पात्नीवच्छब्देन त्वाष्ट्रपात्नीवता नुवादायोगदोषं पूर्वं त्वाष्ट्रं पात्नीवतश्चेति भाष्योक्तं परिहृतं । तद्गतामेव हेलया व्याचष्टे * प्रकरणादेव चेति * पर्यग्निकरणावस्थाविशिष्टपात्नीवतानुवादलक्षणस्य पात्नीवतत्वरूपेण चैकदेशेन त्वाष्ट्रपात्नीवतव्यपदेशलक्षणस्य चोपालम्भस्य परिहार इति समासार्थं । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे* तस्मादिति* ६।२।१

॥ अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

न कस्य चिदपीत्यनारभ्याधीतयोर्के सन्देहवैविध्यसूचनार्थं च वक्तुमाह * अनारभ्येति * उक्तेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यशेषेण ग्रहविधिरित्येतावता वर्त्तमानेन यावदुक्तत्वपूर्वपक्षा

न्तरोक्तिरित्याशयः । आलभत्यादिवद् गृह्णातिरपि यजिमदभि-
धानो न वेति प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिदृष्टान्तेन सूचिता पूर्वस्मिन्
ज्योतिष्टोमाख्ये क्रतावंश्वदाभ्यनामधेयसंयोगाभावादित्युत्तरपदस-
मासपूर्वकनञ्समासाङ्गीकरणेनापूर्वनामधेयसंयोगादिति हेतुपा-
रिशेष्याद्यागविधिसिद्धौ प्रकृतावेतन्नामकस्य ग्रहस्य वा कस्य
चिदभावाद्यागाभ्यासात्मकस्य ग्रहाभ्यासस्य वा गुणस्य विधिर्न
सम्भवतीति प्रकृतौ गुणविधिनिरासार्थो नैतन्नामधेयकः कश्चित्
ग्रहो ऽस्तीत्येतावद्भाष्यपदापूरया च यावदुक्तनिरासार्थं इत्येव ताव-
त्पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यातुमाह * तद्वदेन चेति * निराकरणमाको-
क्षेत्यध्याहारेण पक्षद्वयनिराकरणस्य यागान्तरशब्दोक्तयागविधिप्र-
तिज्ञाया हेतुत्वं सूचितम् । उक्थ्यादिवच्चांश्वदाभ्यशब्दयोर्योगनामत्वे
ग्रहनामत्वे वा सति प्रकृतौ यागाभ्यासलक्षणस्य ग्रहाभ्यासलक्ष-
णस्य वा गुणस्य विधिः स्यात् वत्सादिवच्चांश्वदाभ्यनामकग्रहप्र-
सिद्धौ सत्यां यावदुक्तांश्वदाभ्यग्रहणमात्रविधिः स्यान्नतूभयाभा-
वात्पारिशेष्याद्यागविधिरित्यावगतयागान्तरमंश्वदाभ्यसंज्ञकं विधी-
यत इत्याशय । अपूर्वेण नामधेयेन संयोगादिति नञ्समासपूर्वकोत्त-
रपदसमासाङ्गीकरणेन वा संज्ञालक्षणयागान्तरत्वपूर्वपक्षहेतूक्त्यर्थ-
तयेदं भाष्यं व्याख्येयमित्याह *किं चेति* अंशुरस्य यज्यंशुरदा-
भ्यवाक्ये ऽपि व्यवहितयज्यन्वयायोगेन यजिसामानाधिकरण्यानु-
पपत्तेर्योगनामत्वायोगादुपचयहेतुत्वसूचनार्थं किं च शब्द । अस्मि-
न्पक्षे गृह्णात्यन्वयेन ग्रहणनामत्वाद्यागनामत्वायोगाशङ्कानिरासा-
र्थत्वेन न ग्रहः कश्चिदेतन्नामको ऽस्तीति व्याख्येयम् । ग्रहणस्य सं-
स्कारत्वेन संज्ञानर्हत्वाद्व्यवधाने ऽप्यदाभ्यसंज्ञकयागं करोतीत्यन्व-
यप्रतीतेरंशुवाक्ये ऽपि अंशुसंज्ञकं कर्म करोतीत्युक्ते किं तदित्यपे-
क्षायां गृह्णातिचोदनासामान्यात् गृह्णातेश्च यागीयद्रव्यप्रकल्प-
नार्थत्वावगतेरव्यक्तचोदनाचोदितत्वाच्च ज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेर्द्रव्यदे-
वतालाभाद्यागरूपत्वप्रतीतेर्यागत्वावसायात् करोत्यर्थोक्तये च प्र-
याजपरस्य प्रत्ययस्यानुग्रहायातिदेशप्राप्तज्योतिष्टोमिकग्रहणानुवाद-
भूतप्रकृतिविशेषद्योतनार्थं गृह्णातिप्रयोगोपपत्तेः संज्ञया यागान्तर-
त्वावगतिरित्याशय । किमित्यादि तस्माद्यागान्तरमित्यन्तं पूर्वपक्षभा-
ष्यं तावत्पर्यन्तं व्याख्याय न प्रकृतादित्यवयवं स्वरूपतो व्याचष्टे * न
हीति * विध्यन्तराभावाद्यागान्तरविध्यपर्यवसानमाशङ्क्याह * तस्मा
दिति * न त्विति भाष्येण द्रव्यदेवतान्वयाश्रुतेर्यच्छब्दोपबन्धेन च
यागविधिप्रतिबन्धात्सोमदेवत्ययागाङ्गत्वेन यावदुक्तादाभ्यास्यग्र-

स्यग्रहणमात्रविधिमंशुवाक्ये च यज्ञश्रुतेः स्वतन्त्रांश्वाख्यद्रव्यग्रह-
णमात्रविधिमाशङ्क्य माभूदित्यनेन यच्छब्दोपबन्धे ऽपि प्रत्यभिज्ञाना-
भावेनानुवादायोगाद्विधित्वप्रतीतेर्निरस्तं तदंशुवाक्ये व्यापकत्वाद-
युक्तमाशङ्क्य गृह्णातिचोदनोपस्थापितज्योतिष्टोमधर्मातिदेशप्रा-
प्तद्रव्यदेवतान्वयकल्पयागमात्रिलक्षणोभयसाधारणहेत्वध्याहारेण
पूरयन् व्याचष्टे * न चेति * वत्सालम्भतुल्यत्वशङ्कोक्त्या द्रव्य-
श्रवणे ऽपि देवतान्वयमात्रे श्रुतिसूचनात् द्रव्यदेवतामिति द्वन्द्वैकव-
द्भावस्येतरेतरयोगात् श्रुत्युक्तार्थत्वं व्याख्यातमातस्मादिति पागान्त-
न्तरस्य पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अतो ऽपीति * सूत्रं व्याचक्षा-
णः सिद्धान्तमाह * इतीति * ग्रहणस्यापि श्रुतत्वाद्भाष्ये नामधेयमात्र-
विषयतया केवलशब्दव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य नामधेयशब्दस्य ग्रह-
णोपलक्षणार्थत्वं सूचयितुम् * ग्रहणमित्युक्तम् * द्रव्यदेव-
ताभावनिमित्तस्य कैवल्यस्याद्रव्यत्वादेवेव सिद्धे केवलशब्दानर्थ- ६।३।४
क्यमाशङ्क्य यावदुक्तान्यस्यापि निरासं केवलशब्दप्रयोजनं सूचयि-
तुम् * यत्तेत्युक्तम् * वत्सालम्भस्य तावद्देवताराहित्येन या-
गाभावादुपाकरणाश्वतालम्भादेर्न्यूनमाभ्यदाभ्यग्रहणं तु द्रव्यस्याप्य-
भावेन द्रव्यविशिष्टविध्ययोगाद्वत्सालम्भादपि न्यूनमित्येतदित्यर्थः।
तनश्च पूर्वपक्षद्वयस्याप्ययोगाज्ज्योतिष्टोमाख्यस्य कर्मणो ऽभ्यासा-
त्मको ऽवयवो ऽत्र विधीयते इत्यर्थादुक्तम् अद्रव्येति भाष्यादुदाहर-
णपरिग्रहार्थकेवलशब्दापेक्षितकैवल्यानिमित्तोक्त्यर्थो द्रव्यत्वादिति
सूत्रावयव इति भ्रान्तिनिवृत्तये कर्मैव स्यादिति सूत्रावयवोक्ता-
भ्यासाख्यकर्मावयवत्वप्रतिज्ञाया हेत्वर्थं वक्तुम् * अद्रव्यत्वे-
त्युक्तम् * भाष्ये देवतोक्तेरसौलभ्यमाशङ्क्य देवतावत्त्वस्याभिप्रे-
तस्यापि स्पष्टत्वात्सूत्रे ऽनुक्तिः अभ्यदाभ्यशब्दयोस्तु द्रव्यवाचि-
त्वशङ्कानिरासायाद्रव्यतोक्तेति सूचयितुमाह * देवता तावदिति *
सोमार्थस्यानुवाद्ययागविशेषणत्वायोगात्पश्चाच्छ्रुतत्वाच्च सोमा-
य गृहीत्वेत्यन्वयाप्रतीतेर्यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम
सोमाय स्वाहेति मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादोपपत्तेश्च देवताविधित्वा-
योगाद् दूरस्थप्रतीतेः। अदाभ्यशब्देनाचयवव्युत्पत्त्या हिंसाख्यदम्भा-
र्हद्रव्यस्यांशुशब्देन च निर्यासस्योपादानोपपत्तेरनुपपत्त्योक्तिर-
युक्तेत्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * एवमप्यदाभ्यशब्दवाच्यद्रव्यवि-
शेषाप्रतीतेर्निर्यासस्य च प्रकृतिद्रव्यविशेषाप्रतीतेर्न वत्सालम्भव-
द्यावदुक्तद्रव्यविशिष्टग्रहणविधिः सम्भवतीत्याशयः। ननु ज्योति-
ष्टोमधर्मातिदेशाद् द्रव्यदेवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न

चेति * ननु यागस्यानवधारणे ऽप्यैन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादावनिर्दि-
ष्टद्रव्यविशेषस्य गृह्णातेर्याागीयसोमप्रकल्पनार्थत्वदर्शनेनास्यापि
सादृश्यानुमानात्प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमोपस्थापकत्वोपपत्तेस्तदीयद्रव्य-
देवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न च गृह्णातिरिति * व्य-
भिचाराच्चानुमानं न सम्भवतीत्याशयः । केवलनामधेयश्रवणे ऽपि
तस्मादेव यागभेदावगतेः कुतो ज्योतिष्टोमे ऽभ्यासविधिरिति पृष्टा
यागनामत्वाभावाद्यागभेदकत्वनिरासार्थमेतावदिति भाष्यं व्याचष्टे
* न चैत इति * ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवत् ग्रहणेनादाभ्य-
मंशुं च कुर्यादिति शास्त्रार्थावधारणात् वैयधिकरण्यान्वये ऽपि
चैकाधिकरण्यं विनान्वयायोगात्सर्वत्र राज्ञः पुरुष इत्यादावपि रा-
जसम्बन्धी पुरुष इत्यादिसामानाधिकरण्यान्वयमभिप्रेत्य ग्रहप्रक-
रणकवदाभ्यमंशुमिति च सामानाधिकरण्यं मत्वा ग्रहणसामा-
नाधिकरण्योक्तिः गृह्यमाणग्रहद्रव्यनाम्नो ऽपि ग्रहणनिमित्तत्वो-
क्त्यै ग्रहणनामधेयत्वोक्तिः ग्रहणभेदस्तर्हि सञ्जातः स्यादित्याश-
ङ्क्याह * इष्यत एव चेति * अंशुशब्दस्य यज्ञान्यथाशङ्कायो-
गात् ग्रहनामत्वस्य मुख्यसंशयत्वं स्पष्टत्वादव्याख्याय ग्रहासं-
स्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या ग्रहरूप यागार्थत्वावगतेर्ग्रहभेदाद्यागभेदो
भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति
तद्द्वयात्कर्मणो ऽभ्यास इत्यनेन न्यायेन यागाभ्यासमात्राद्ग्रहभेदो-
पपत्तिरित्याशयः । न च द्रव्येतिभाष्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्या-
दौ द्रव्यदेवताश्रवणे ऽपि यज्ञिप्रत्ययस्य निरस्तत्वादनर्थकमाशङ्-
क्यातिशयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * द्रव्येति * यद्यपीत्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * यो ऽपीति * गृहीत्वा शब्दार्थे सकान्ता विधौ शक्तिः
प्रत्ययस्येति समासार्थः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति * अंशुवाक्ये यज्यश्रुतेः अंदाभ्यशब्दा-
भ्यामपीति द्विवचनायोगं शङ्कते * अंशोरिति * परमतेन तावत्प-
रिहरति * गृह्णातीति * गृह्णातेर्लोकवेदसाधारण्येन ज्योति-
ष्टोमोपस्थापकत्वायोगात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * अस्त्येव स्थि-
ति * अदाभ्यवाक्ये ऽपि यजिनानुवादे यागमात्रानुवादापत्तेः
सोमेन तु विशेषणे विशिष्टानुवाददोषापत्तेः प्रकरणेनैव ज्योतिष्टो-
मान्वयं वक्तुम् अनयोरिति द्विवचनभाष्यं सत्यनारभ्य विधिरनर्थकः
स्यादित्याशङ्क्याह * यथेति * कः पुनः पक्षत्रयमध्ये ऽत्र सि-
द्धान्तवचनं इत्यपेक्षायामाह * तेनेति *

१ चर्वेति २ पु० पा० ।

॥ अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥२१॥

अस्यापि प्रासङ्गिकत्वेन प्रकृतयजिमद्वचनावचनत्वाचिन्ता-सङ्गतिमपिशब्देन सूचयितुं सन्देहद्वैविध्यमुदाहरणविवेकपूर्वक-माह * अग्निमिति * यजिमत्त्वसंस्कारकर्मनिरासार्थो मात्रशब्दः ६।१४।१ चिनोतिवाक्येन प्रकृतिविकृत्यङ्गत्वाविधाने ऽपि अनेन वाक्येना-ग्निसंस्कारत्वेन चयने विहिते संस्कृतस्याग्नेः कैमर्थ्यापेक्षायामु-त्तरवाक्ये: प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे विहिते संस्कारविधिपर्यालोचनम-भिप्रेत्य * प्रकृतीत्युक्तम् * तदर्थमेव भाष्यकृता पूर्वपक्षोपपाद-नार्थं चोत्तरवाक्यान्युदाहृतानि कर्मान्तरे चिनुत इत्याख्यातेन वि-धीयत इत्येतावता चावृत्तेन भाष्येण यावदुक्तपक्षोक्तेर्वैविध्यस्य भाष्यारूढत्वं किमिति पूर्वपक्षभाष्यं गुणविधियावदुक्तत्वाख्यपक्षद्व-यप्रतियोगित्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * अङ्गवदाश्रयवैफल्योक्त्याधि-काशङ्का दर्शिता चयनस्य स्वभावतः संस्कारमात्रत्वप्रसिद्धेः सं-स्कारे च फलश्रुतेरर्थवादत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादुक्तस्यापि फलस्या-न्वयानुपपत्तेर्निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्कैवल्यं यावदुक्तत्वं न युक्तमि-त्यर्थः । अतः परिशेषाच्चिनोतेर्यजिमद्वचनतोति क्रतुशब्देनोक्तं तथापि कथं कर्मान्तरत्वेत्यपेक्षायाम् * सञ्ज्ञेत्युक्तम् * पूर्वाधिकरणपू-र्वपक्षवदिहाप्यपूर्वनामधेयसंयोगो भेदहेतुरभिप्रेत इति सूचनार्थं चकारः । अग्निसञ्ज्ञकं कर्म करोतीति इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्यान्तरविहितवचनानुवादित्वयानुग्रहार्थं चिनोतिधातुपरेण प्रत्ययेन विहिते किन्तदित्यपेक्षिते ऽग्निमनुयजतीत्युत्तरवाक्ये य-जिसामानाधिकरण्यात् यागरूपतावसीयत इत्याशयः । गुणविधि-त्वनिरासेन यजिमद्वचनत्वोपपादनार्थं स्वयं तावल्लिङ्गदर्शनमाह * तथा चेति * ननु गुणविधित्वे ऽपि चयनसंस्कृताग्निलक्षणस्य फलश्रुतिर्युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * भाष्योक्तं लिङ्गदर्शनं व्या-चष्टे * तथा चेति * नन्विति भाष्येणाग्निशब्दस्य यागनामत्वे ज्ञापकं पृष्ट्वा ऽयातो ऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति तमुक्थ्येन ■ षोड-शिना तमतिरात्रेण तं त्रिरात्रेण तं चतूरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड्-रात्रेण तं सप्तरात्रेण समष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण त-मेकादशरात्रेणेति वाक्यस्य ज्ञापकत्वोक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * अस्य ज्ञापकत्वोपपादनार्थं यागमिति भाष्यं द्वेधा व्या-चष्टे * तत्रेति * अथेत्यादिना एकादशरात्रेत्यन्तेनैकेन वाक्येन

विनियोक्तृभूतलक्षणतृतीयायुक्तयजतिशब्दानुषङ्गेण वैकल्पिका-
ग्निष्टोमादिसंस्था द्विरात्रादिकालविशिष्टत्वविधावग्नियागं करो-
तीति सामानाधिकरण्याद्यदाहवनीये जुहोतीति तत्प्रख्यान्यशास्त्रा-
च्चाग्निशब्दस्य गुणविधित्वानुपपत्तेर्यागनामत्वावसायात् । अ-
ग्निसञ्ज्ञकं यागं करोतीति चिनोतिवाक्यार्थो ऽवगम्यत इत्याद्य-
व्याख्याने भाष्यार्थः । वाक्यान्तरेणैव नामादिविशिष्टयागविधौ चय-
नवाक्यानर्थक्यापत्तेर्वाक्यप्रवृत्तिवेलायां चाग्निश्चितार्थस्यापि चय-
नवाक्यस्यार्थैष ज्योतिरित्यादिवदन्यतो ऽर्थनिश्चयसम्भवे विधाय-
कत्वोपपत्तेराद्यव्याख्याने ऽपरितोषात् द्वितीयव्याख्याने ऽर्थे इत्या-
दिषु संस्थार्थत्वविधिपरेषु भिन्नेषु वाक्येषु अग्नियागं करोतीति
अग्निशब्दसमानाधिकरणयज्यनुवादान्यथानुपपत्त्याग्निसञ्ज्ञकयाग-
विधायित्वं चिनोतिवाक्यस्यावसीयत इति भाष्यार्थः । एक-
स्मिन् गुणपरे वाक्ये ऽनेकार्थविध्ययोगात्संस्थादिविधि-
परे वाक्यभेद इति एकवचनसामान्याभिप्रायं तस्मादि-
त्युपपाद्योत्तरार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अनुशब्दा-
दप्यग्निशब्दस्य यागवाचितावगम्यत इत्युक्तार्थमनुशब्दो ऽपीति भाष्य-
मपि द्वेधा व्याचष्टे *अनुशब्दश्चेति*संस्थादिविधिपरे अनुशब्दोक्तस्य
पश्चाद्भावस्य विध्ययोगेनानुवादत्वात्प्रतेर्यागत्वे च पश्चाद्भावाप्रा-
प्त्यनुवादायोगाद्यागनाग्नेर्ज्ञायत इत्याद्यव्याख्याने भाष्यार्थः । द्वितीये
त्वग्निष्टोमादिसंस्थैरेकाहैर्द्विरात्रादिभिश्चाहीनैरग्नेः पश्चात्कर्तव्यमा-
नैरग्निरनुयष्टव्य इति अग्नेर्यागपश्चाद्भावविधानस्य तुल्यरूपत्वगमक-
त्वाद्यागत्वावगतिरिति अस्मिंश्च व्याख्याने चिनोतिवाक्यविहितस्य
यागस्योत्तरवाक्यैः संस्थाद्यर्थत्वविध्युपगमादग्निष्टोमसंस्थायाश्च नि-
ष्फलत्वेन शेषित्वायोगादग्निष्टोमशब्दस्य तत्स्थयागवाचित्वात्तदर्थ-
तासिद्धौ चानुशब्दस्य सर्वत्रानुषङ्गसिद्धान्तयत्नसूचयितुम् * यागै-
रित्युक्तम् * द्रव्यदेवतादीतिकर्तव्यतानाम्नानाद्यागविध्यनिर्वाहा-
शङ्कां निरस्यंस्तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * एतच्छब्देन चिनोतिवाक्यं परामृश्य । ननु चिनोतिवाक्येन
यागविधौ उत्तरवाक्यानां संस्थाद्यर्थत्वविधिपरत्वाभ्युपगमात्पौर्वा-
पर्यविधायित्वानुपपत्तेर्द्वितीयव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याग्नेर्ज्योतिष्टो-
माद्यङ्गत्वप्रसिद्धिनिर्वाहार्थत्वं द्वितीयव्याख्यायाः विधित इति सूच-
यितुमाह * पश्चिमे त्विति * शङ्कानिरासार्थस्त्वनुशब्दः अग्निष्टोमा-
द्यर्थं क्रियमाणत्वेनाग्नेरग्निष्टोमाद्यङ्गत्वे ऽभिहिते तदर्थं क्रियमाण-

---

१ अथवा वाक्येषु विधायितानिति २ पु० पा० ।

तैव कथमित्यपेक्षिते ऽग्नेः कैमर्थ्यापेक्षायामग्निष्टोमादिनाग्नेरनुयष्टव्यत्वं विधितो देवदत्तो यज्ञदत्तेनानुगन्तव्य इति विधितो यज्ञदत्तस्य पश्चाद् गमनप्रतीतिवत्फलवतो ऽग्निष्टोमादेः पश्चाद्भावितया प्रतीतस्यातिक्रमकारणाभावात्तदर्थतैवोचितेति सूचयितुम् * पश्चादित्युक्तम् * पूर्वव्याख्याने तु पौर्वापर्यस्याविधेयत्वात्तद्वशेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाप्रतीतेः स्वतन्त्रतेत्याशयः।

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

द्रव्यं वेत्यादिप्रसिद्ध इत्यन्तभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * अत्यन्तेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * पूर्वपक्षोक्तं तत्प्रत्ययमनुभाष्यापूर्व परिहरति * यस्त्विति * यदि यदाहवनीये जुहोतीतिवच्छ्रुतो ऽग्निः क्रत्वङ्गत्वेनाथेत्यादिवाक्यैर्विधीयते ततस्तत्प्रत्ययार्थं भवेत् स त्वाहवनीयवाक्याच्छ्रुतः प्राप्तक्रत्वङ्गभावश्च चिनोतिवाक्यात् चयनसंस्कार्यतया श्रुतो ऽथेत्यादिवाक्यैस्तादृगेव क्रत्वङ्गत्वेन विधीयते ताद्रूप्येण चान्यतो प्राप्तेर्न तत्प्रत्यय इत्यर्थः। श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एतदेवं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः कस्मादिति प्रश्नभाष्यमग्निशब्दार्थस्य सर्वलोकप्रसिद्धेरयुक्तमाशङ्कोपपादयति * कनमदिति * यागनामत्वे ऽग्निशब्दस्येष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्यान्तरेण तदङ्गतया चयनविधेरङ्गाङ्गिनोरभेदोपचारेणाग्निचयनं करोतीति सामानाधिकरण्यमपि सम्भविष्यतीत्याशयः। यदित्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * चोदनाया इति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं चिनुत इति भाष्यमुपपादयति * तस्मादिति * वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादेर्यागाभिधानाशक्तायपि यागचोदनाभ्युपगमात्तद्वैपरीत्यार्थम् * द्रव्येत्युक्तम् * उपपत्त्यन्तरमाह * तथा चेति * या ह्यनुयजतिशब्दादग्नेर्यागतोक्ता तत्परिहारार्थमनुशब्दमनुशब्दश्चेति भाष्यमाशङ्कानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अन्वियाति * नानुयजतिशब्देनाग्नेरग्निष्टोमादि[illegible]

[illegible]

[illegible] तथैव यष्टव्यः [illegible] सिद्धेर्द्विरात्रादिवाक्यानर्थक्यापत्तेः मन्त्रग्राहित्वं कथमिति न विद्मः। चयनसंस्कृतस्याग्नेरेकाहाद्यङ्गत्वोक्तये ऽनुशब्द इत्युत्तरार्द्धार्थः श्लोकार्थमुपपादयितुमाह * यदि हीति * यदग्निष्टोमादिभिर्यागैः कुर्यात्तदग्निमन्वियाति व्यधिकरणत्वेनाग्निशब्दस्य यजिसामानाधिक-

स्ययाभावाच्च तु स्वेन यागवाचित्वकल्पना युक्तेत्युक्ते सामानाधि- करण्याभावे ऽपि द्वितीयाक्तानुयजनकर्मत्वान्यथानुपपत्त्याग्नेयागत्व कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य * यदि चेत्युक्तम् * अग्निचयनस्याग्निष्टो- मादिकाललक्षणोक्त्यर्थत्वेनानुशब्दस्यानुर्लक्षणइति कर्मप्रवचनीय- सञ्ज्ञत्वात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति स्मृतेस्तद्योगनिमित्तत्वाच्च द्वितीया कर्मणीत्यर्थः । लक्षणार्थतानुशब्दस्य तत्रेत्यनेनोक्ता चिनो- त्यश्रुतेरग्निचयनमन्वित्यर्थालाभमाशङ्क्याग्नि * शब्दश्चेत्युक्तम् *

११६। [illegible]

[illegible]

[illegible]

दू बहुवचनानुपपत्तिमाशङ्कते * चोदकनैवेति * दशम य एव नि- ष्ठानग्निं चिनुतइति वाक्यविहितमग्निमुपलभ्य वा एतद्यज्ञस्य यद- तिग्राह्या इति वाक्यविहितानतिग्राह्यानुदाहृत्याग्न्यतिग्राह्य विकृ ताधतिदिश्यते न वेति सन्दिग्धे ऽग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशा- त्प्रवृत्तिः स्यादिति सूत्रेणाग्नेस्तमुख्यमत्यादिनातिग्राह्याणां च यजु- ष्यपे ऽतिगृह्णीयादित्यादिना क्वासु चिद्विकृतिषूपदेशादतिदेशाप्र- वृत्तिं पूर्वपक्षयित्वा निर्देशस्यापर्यायप्रवृत्ते सर्वाङ्ग तुल्यत्वादग्न्य- तिग्राह्यस्यापि ग्रहणमितिग्रहण तुल्यत्वादित्यनेन सिद्धान्तिते वि- कृती तदुपदेश किमर्थं इत्याशङ्क्यातिदेशागृहीतस्यापि क्वासु चि- द्विकृतिषूपदेशेन ग्रहणे गुणकामप्रवृत्त्यर्थं समानविधानत्व प्रयोजन- मिति ग्रहणे समानविधान स्यादित्यनेन वक्ष्यमाणत्वेनाप्रतीयमान- स्तुल्यत्वंनयत्पनायोगाद्वचनानीति बहुवचनोपपत्तिरिति परिहरति * दशम इति * कर्मण्यपि द्वितीयाया तद्वियात्वजात्यपेक्षयानुष्ठे- यस्य यजिविशेषणत्वोपपत्तेरयान्तरजातितुल्यत्वानावदयकरत्वाच्चा- नुयजनकर्मत्वमाश्रित्याग्नेर्यागरूपत्वावगतिरित्याह *न चेति * पू- र्वपक्षोक्तदृष्टान्तानुभावणपूर्वं वैषम्यमाह * यस्त्विति * किं चिद्दु- र्धते। देवदत्तस्य यज्ञदत्तकर्मकर्तृकानुगमनकर्मत्वायोगात् द्वितीयान्- र्थमत्वान्यथानुपपत्त्या कर्तृ वमाश्रापादान मति क्रियान्तरानुपादान- मात्तुत्यक्रियाकल्पन युक्त चयनसत्त्रनाग्निवाचिनः स्याग्निशब्दस्य वपनान्यक्रियान्तराण्यादानाच्च तुल्यक्रियाकल्पना युक्तत्यर्थः ।

तत्संयोगात्क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्म-

विधानानि ॥ २३ ॥

भाग्न स्ताच्चिमित्यादावग्निशब्दवाच्यचयनसंस्कृतउपलक्ता-

यथा द्रव्यसंयोगाल्लक्षणया याग्न्याख्यः क्रतुः स्यात्तेन कारणेनाग्नेस्तो-
आदिधर्मविधानान्युपपद्यन्तइत्येवं पूर्वपक्षोक्तालिङ्गपरिहारार्थत्वेन
सूत्रव्याख्यानार्थं यस्त्वित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * अग्नेरि-
ति * अग्निसंयोगाद्यागलक्षणायां यागमात्रप्रसक्तिमाशङ्क्य चित्य-
विशेषण तद्भाष्ये कृतं तद्व्याचष्टे *ज्वलनेनेति* व्याख्येयभाष्यानु-
साराद्ग्निशब्दश्चेति पूर्वसूत्रस्थवार्त्तिकालोचनया च ज्वलनसामा-
न्येन स्थापनसंस्कृतविशेषो लक्ष्यतइत्यर्थं । येनसतारयथायकाभिधा-
प्नि चिकर्ष्यतीत्यादौ स्थण्डिलस्थापनात्मक् प्रयोगाद्ग्निशब्दस्य स्थल-
क्षणार्थत्वमुक्तं तस्येष्वेवेत्यथकारार्थमाह * न चेति * भाष्यका-
रान्तरकृतानि तु चिन्तान्तराणि कस्मान्नानेन भाष्यकृता कृतानीत्या-
शङ्क्याह * यस्त्विति * [illegible]
हिमश्चेयाद [illegible]
दाहरणे उ [illegible]
[illegible] वकारकाम्यो [illegible] रस्तु गोदोहनो-
त्पादनान्नैमित्तिक तु प्रकृतौ तद्विकार. संयोगविशेषादिति तृती-
याधिकरणसिद्धः सङ्कर्षे द्वितीये ऽध्याये मध्यमायामुपसद्यग्निश्ची-
यते प्रकृत्युपक्रमस्याधित्यत्राधिकरणे मध्यमायामुपसद्यग्निचयनं
सिध्येत्। किं चिताग्नौत्तरवेदिका धर्माः कार्या न वेति सन्दिह्यान्युत्तर-
वेद्योः समुच्चयात् भिन्नकार्यत्वावगमेनाग्नेरुत्तरवेदिकार्यापत्त्यभावा-
द्यगनेरौत्तरवेदिकधर्मानतिदेशं पूर्वपक्षयित्वा सोत्तरवेदिस्तु क्रतु
चित्या नोत्तरवेद्या अग्निश्चीयतइति वचनालोचनया समुच्चयावगमे
ऽपि चयननिष्पादितस्थलस्याग्नि चिनुतइति द्वितीयोक्ताग्निसंस्कारा-
र्थत्वे ऽस्य योग्यतयाग्निधारणात्मकसंस्कारार्थत्वावगमेनोत्तरवेद्या-
मग्नि निदधातीत्यग्निधारणाख्योत्तरवेदिकार्यापत्त्यवगमात् कार्यैक्ये
ऽपि च वेद्योर्हवीष्यासादयतीति वेदिवर्हिषोरिव स्थलोत्तरवेद्यो-
रपि पाक्षिकप्राप्तत्वभावेन नियमविध्यभावादन्योन्यनैरपेक्ष्यान्नग-
तेः समुच्चयाविरोधादुत्तरवेदिकार्यापत्त्या स्थलाख्यस्याग्नेस्तद्धर्मातिं-
देशं सिद्धान्तयितुम् उत्तरवेद्या समुच्चीयमाने ऽपि चयने उत्तरवे-
दिकार्यापन्ने उत्तरवेदिधर्मा भवेयुरिति वदता तत्रत्यभाष्यकृतौत्त-
रवैदिकधर्मग्राहि-चलक्षणस्य तद्विकारत्वस्यातद्विकारत्वपूर्वपक्षनि-
रासपूर्वमुपपादयिष्यमाणत्वात् सिद्धवद्ध समुच्चयोक्त्या बाधरूपत-
द्विकारत्वानिरासेन बाधरूपस्यातद्विकारत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्तद्-

१ चिताग्नितावेति १ पु० पा० ।
१ भाव्यातिधर्माधिकरणसिद्धो चिताग्नितान्निचारणेति १ पु० पा० ।

धिकरणासिद्धः न केवलं गतार्थत्वादुपेक्ष्यं किं त्वप्रसक्तत्वादपीति द्योतयितुमिति नोक्तं कस्मात्तर्हि तेन कृत इत्यपेक्षायामुपहासार्थम् * स्मरणेत्युक्तम् * प्रासङ्गिकमधिकरणद्वयं समाप्य प्रकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * पूर्वत्र सम्भवाद्बुध्यादिर्न भेदक इत्यर्थः ।

॥ मासाग्निहोत्रादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

प्रकरणान्तरविचारस्यानन्तरासङ्गतिमाशङ्क्याह * गतिमिति * प्रासङ्गिकचिन्तावदपवादचिन्तापि प्रकृतावश्यम्भाविकेति सूचयितुमपवाद. प्रसक्तत्वेनोपचरितः गुणचिन्तयापि प्रकरणान्तरचिन्तायाः सङ्गत्यभावमाशङ्क्य भेदकान्तरस्याप्यावश्यकत्वात्पारिशेषिकी सङ्गतिः पश्चात्स्वित्यनेनोक्ता । पूर्वपक्षमाह * तत्र तावदिति * दर्शपूर्णमासवैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाण्यादिशब्देन गृहीतानि । श्लोकार्थमुपपादयति *यथैवेति* भाष्ये कालविध्युक्तेः प्रयोजनमाह * न चेति * ननु नित्ये ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोश्च जीवनस्य निमित्ततयाप्यन्वये तावत्कालमनुष्ठेयत्वावगतेर्जीवनावधिकालावरोधान्मासविधिर्न भवतीत्याशङ्क्याह *न चेति* अप्रकरणाधीनस्यापि मासस्य साक्षात्कर्मान्वयविधेः प्रकरणाधीतेन कालेन तुल्यबलत्वाविरोधमभ्युपगम्यातुल्यकल्पत्वेनातुल्यबलत्वाशङ्कानिरासायातुल्यकल्पजरावधित्रिंशद्वर्षपरिमितकालान्तरपरामर्शाद्विरोध. जीर्णस्यापि सहायोपादानेनानुष्ठातु शक्तस्य जीवनावधिकालो ऽसहायस्य जरावधिः प्रव्रजिष्यतो त्रिंशद्वर्षपरिमित इति जीवनादिकालानां व्यवस्थितविकल्पवदस्यन्तविरक्तस्य शीघ्रं प्रव्रजिष्योर्मासो ऽपि वा व्यवस्थितविषयतया विधातुं शक्य इत्याशयः काम्यप्रयोगस्य वा साय प्रात कालत्वावगमे ऽपि मासं प्रातर्मास जुहुयादित्यन्वयोपपत्तेर्विरोधिकालान्तरानवगमान्मासविधिर्भविष्यतीत्यन्यथा परिहरति * यो वेति * नन्विति भाष्येण मासविधेर्नित्याग्निहोत्रादिविषयत्वे प्रकरणबाधदोषापत्त्याशङ्क्य काममित्यनेन परिहृतं तद्व्याचष्टे * प्रकरणस्य चेति * प्रकरणानुग्रहार्थं दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यग्निहोत्रादीनां पर्युदस्तानां प्रतिप्रसवो ऽयमिति पक्षान्तरमाह * अथ वेति * दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधे ऽविशेषात्सर्वपाकदानहोमप्रतिषेध. स्यादिति दशमाधिकरणो ऽपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति सिद्धान्तसूत्रेण पर्युदासत्वस्य वक्ष्य-

भावान्तरानिषेधोक्तिः पर्युदासलक्षणार्था । एवमपि प्रकरणानुग्रहः कथमित्याशङ्क्याह * स चेति * कौण्डपायिनामयनमध्ये प्रतिप्रसवप्रकरणात्प्रकरणपाठो युक्त इत्याशयः । अस्मिन्पक्षे प्रकरणपाठोपपत्तावपि तद्व्यापारासाधारणप्रकरणानुग्रहं व्यापारितोऽयासिद्धान्ते चाग्निहोत्रादिसंज्ञानां षण्मासपरिमितानां षण्णां षण्मासपरिमितसोमयागसहितानां सम्वत्सरपरिमितमत्र प्रयोगवचनेन फलविधिसूचनार्थं स्वमतमाह * अथ चेति * न चान्यसाध्यसमानसंख्यान्यस्यावाप्तिरित्याह * न हीति * तन्त्वगतफलस्याग्निहोत्रादेर्नैराकाङ्क्ष्यात्फलान्तरान्वयानुपपत्ते फलान्तरसम्बन्धस्यान्यतापास्यत इत्याशङ्क्याह * न चेति * ननु कर्मसम्बन्धप्रवृत्तिरवादिस्त्यत्र करणस्य क्रत्वन्तरगमनविधिनिषेधाश्च पूर्वस्याग्निहोत्रादेः कौण्डपायिनामन्तःपातो युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * अतिदेशः क्रत्वन्तरान्वयासम्भवे ऽप्युपदेशतो ऽन्वयाविरोधः स्वतन्त्रादिरोक्तः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * यथाभाष्यं सिद्धान्तं दूषयितुमुपन्यस्यती- ६१८।२
ति पूर्वभाससम्भ्युपगतलक्षणगुणरूपेण हेतुना भिद्यतेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * स्वार्थोपसदभावे ऽपि पश्वङ्गपरिधिप्रहरणस्य हारियोजनकालत्वलक्षकत्ववत् परार्थानामप्युपसदामग्निहोत्रादिकाललक्षणोपपत्तिमाशङ्क्य * परार्था चेत्युक्तम् * हारियोजनस्य ज्योतिष्टोमाङ्गपश्वङ्गपरिधिप्रहरणस्य पश्वङ्गद्वारा ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् * एकप्रयोगवचनग्रहणात्तु सत्र * कालत्वलक्षकत्वं न सिध्येदेव प्रयोगवचनग्रहणमस्तीत्याशयः । एकप्रयोगवचनग्रहणाभावे ऽपि दर्शपूर्णमासयोः सोमकाललक्षणत्ववदुपपत्त्याशङ्कानिरासमुखमार्था भाष्यकृतः । दर्शपूर्णमासस्य सोमाधिकरणप्रतिपत्त्या काललक्षणा युक्ता उपसदां तु क्रत्वन्तरमध्यपातित्वात्क्रत्वन्तरप्रयोगमध्ये च क्रत्वन्तरानिषेधादग्निहोत्राद्यधिकारानिष्पत्त्यर्थेन काललक्षणार्थत्वानुपपत्तेः क्रमप्रतिपत्त्यर्था लक्षणा वाच्या न च भिन्नप्रयोगवचनगृहीतानां क्रमो ऽस्तीत्याशयः । तान्यतन्ताग्निहोत्राद्यङ्गत्वेनोपसद्विधिरभिप्रेता ऽपि प्रसवे ऽग्निहोत्राद्यङ्गत्वाद्विधेः सन्निकृष्टत्वे चोपसदुत्तरकालत्वस्यापि सोमयागवत्प्राप्तेरविधानात्प्रक्रमभेदो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * तस्मादेवेति * अङ्गत्वाविधाने ऽप्युपसदुत्तरकालत्वस्य प्रतिप्रसवे ऽवश्यविधेयत्वादविशेषात्समाप्तिकालत्वेन च सत्रत्वोपाधिककालाग्रहणात्सत्रैकदेशत्वे ऽपि विधेयस्याप्यग्नेर्योगभेदो ऽपरिहार्य इत्याशयः । कर्मान्तरत्वे ऽपि तर्हि नामातिदेशतो नियतकालत्वाच्चास्य च प्रयोगवचनाद् बलीयस्त्वो-

द्रकादपि बलीयस्त्वेन सत्रप्रयोगवचनेनोपसदुत्तरकालत्वाग्रहणाद-
नेकार्थविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरमिति * उपसंहरति * त-
स्मादिति * दूषयितुम् * आरभते इदं त्विति * वाक्यभेदाख्यप्र-
सिद्धभेदकान्तरापत्तिदोषे ऽभिहिते वाक्यभेदोक्त्या चोदिते हि त-
दर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्यनेन गुणस्यानेकात्मकत्वनिमित्तपूर्व-
ग्रासम्भवलक्षणभेदकत्वहेतूक्तेन भेदकान्तरापत्तिरित्याशङ्क्य *
अथ चेत्युक्तम् * प्रकरणान्तरानवकाशमुपपादयति * तथा हीति *
दर्शपूर्णमासाद्युदाहरणाव्यापकत्वादपि न वाक्यभेदो भेदहेतुरि-
त्याह * किं चेति * सत्रैकदेशत्वेनाग्निहोत्रादिविधावुपसदुत्तर-
कालसोमरूपयागसत्रैकदेशसाहचर्येणाग्निहोत्रादेरपि सत्रैकदेशस्य
तदुत्तरकालत्वप्राप्तेरग्निहोत्रे ऽपि वाक्यभेदस्य प्रत्ययपरिहारत्वं
शक्त्या सूचितम् । श्लोकं व्याचष्टे * मासमिति * न चोपसदो
ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भाष्यपर्यालोचनमात्रेणानुषङ्गमा-
६१९।१ शङ्कते * तत्रेति * निरस्यति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे *
मासमिति * न चोपसदो ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भा-
ष्यपर्यालोचनमात्रेणानुषङ्गमाशङ्कते * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे
* तत्रेति * अनुषङ्गवादिनमुपहसति * यस्त्विति * उ-
पहासार्थं प्रति वेदाननुज्ञातोपसदावृत्त्यनौचित्यत्वादनि-
ष्टापत्तिमाह * तत्र त्विति * क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालमात्रवाचित्वा-
दग्निहोत्रात्प्राक् कृतानामुपसदां दर्शपूर्णमासादिपूर्वकालस्थोपपत्ते-
र्नानुषङ्गेण कृत्यापत्तिरिति शङ्कते * तथेति * सर्वथानुषङ्गस्य यत्प्र-
योजनं सर्वेभ्यः प्रागनुष्ठानं तत्संपादनमित्यर्थः । शब्दोच्चारणमपि त-
र्ह्युपसद्वाक्यस्य सकृदेव स्थितं सदनुषङ्गलभ्यं सर्वेषामग्निहोत्रादीनामुप-
सदुत्तरकालत्वबोधलक्षणमुपकारं करिष्यतीत्यनुषङ्गानर्थक्यमिति
परिहरति * तथा सतीति * कथमित्यपेक्षायां पाठक्रमानुरोधेनैत-
षामग्निहोत्रोत्तरकालतोक्ता यथाभाष्यं सिद्धान्तव्याख्यादूषणमु-
पसंहरति * तस्मादिति * स्वमतेन सिद्धान्तमुपक्रमते * इतीति *
श्लोकं व्याख्यास्यन्प्रकरणान्तरोक्तिं तावत्प्रकृतबुद्धिविच्छेदायत्वे-
■ व्याख्यातुमाह * इह तावदिति * अनुपादेयान्वये कर्मणो विधेय-
ताभेदहेतुत्वस्यासिद्धावश्यत्वात्केनापीत्यनवकाशः अतिदेशस्या-
दौ विपरिवृत्तिमन्त्राधे प्रकरणान्तरस्थं धात्वर्थभेदकत्वाभावात्प्रक-
रणान्तरं भवत्यनुपयोगीत्यर्थः । प्रकरणान्तरोक्तेश्च प्रकृतबुद्धिविच्छे-
दाय तावत्समुच्चं रूपयिष्यतस्तथाह * तथा चेति * श्लोकं व्या-
ख्यातुमुपक्रमते * सर्वत्र चेति * व्याचष्टे * तत्रेति *

देशान्तरस्थे कर्मणि प्राप्तिबुद्ध्यभावादुपादेयस्यापि गुणस्याश्र-
यविधित्वाशङ्कोद्देशोक्त्या निरस्ता । स्वभावतः प्राप्तिबुद्ध्यभावे
ऽपि पक्षोद्देशेनेतरोपादानं विनान्वयायोगादुपपदश्रुतौ च कर्मानु-
वादाकाङ्क्षणात् यत् जुहोति तदाहवनीयइत्युद्देशात्प्राप्तिबुद्धिः सम्भव-
तीत्याशयः । यस्मिन्देशे काले वा कर्म चिकीर्ष्यते तस्मिन्देशाद्यनु-
पादेयपक्षकस्यापादयितुमशक्यत्वाद्देशाद्यन्वये तदुद्देशेनैव कर्म-
विधेयमित्युक्ते तथाप्यन्यार्थेन विधेयत्वात्समादिविधिवन्न कर्मभेदा-
पत्तिरित्याशङ्का *परोद्देशेन चेत्याद्युक्तम्* समादावपि विधिसाम- ६२०।५
र्थ्यात्कर्मान्तरे बुद्धिर्भवन्ती बलीयस्या विपरिवृत्त्या बाध्यते तदभावे
विशिष्टविध्युपपत्तेर्न भेदबुद्धिर्बाधितुं शक्येत्याशयः । एतद्वैधरूपको-
क्त्या विवृणोति * एवं हीति * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजय-
ति * तदिहेति * ननु सन्निधेर्वृत्तयोगलक्षणस्य चोद्देशस्य प्रा-
प्तिबुद्धिहेतोरभावे ऽपि नामधेयात्प्राप्तिबुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कते *
ननु चेति * ननु नाम्ना पूर्वकर्मणि बुद्धिर्स्वीकृते ऽपि नामैक्य-
स्यानैकान्तिकत्वेन तदेवेदमिति तत्त्वप्रत्यभिज्ञाभावान्नोत्पत्तिः प्रति-
बद्धुं शक्येत्याशङ्क्याह * तत्श्चेति * बुद्धिसत्त्वे ऽपि ६२१।११
प्रत्यभिज्ञानाभ्युपगमे सन्निधाने ऽप्यप्रत्यभिज्ञापत्तेर्बुद्धिसत्त्वमा-
त्रेण प्रत्यभिज्ञाया वक्तव्यत्वात् नामापि प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वा-
दुत्पत्तिं प्रतिबध्नातीत्याशयः । यतश्च नाम्नो ऽभ्युपगमन-
शक्तिरस्तीति ततश्चेत्यनेन परामृष्टान्तरार्थं विवृणोति * यथेति *
सन्निधेस्तावद्दीर्घदर्वे ऽप्यविलक्षणकर्मोपस्थापकत्वात्प्रत्यभिज्ञाहेतुता
युक्तेति परिहर्तुमारभते * उच्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * स-
न्निधाने हीति * नाम्नस्तु पूर्वकर्मोपस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मवाचि-
त्वनिमित्तकत्वाद्वाच्यात्वस्य च पूर्वकर्मविषयत्वं विना नाम्नः पूर्वक-
र्मवाचित्वानवधारणात्पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानुपपत्तेर्नोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वं सम्भवतीति परिहरति*नामधेयं पुनरिति*अभ्युपेत्याप्युपस्था-
पकत्वं भावनावाचित्वाभावाच्चदुपस्थापकत्वं न सम्भवतीत्याह*किं
चेति * श्लोकं व्याचष्टे *सामानाधिकरण्येन हीति*वाक्यार्थत्वात्
प्रधानभूता भावना * प्रयोजनशब्देनोक्तेति सूचनायेतीत्युक्त-
म * परमार्थतस्तु वैलक्षण्याद्धात्वर्थो ऽपि नोपस्थाप्यतइत्याह *
अथ चेति * नन्वारम्भ्योक्तरूपानुपस्थापने ऽपि नित्याग्निहोत्रविधि-
स्थनाम्नोऽस्य तत्त्वरूपस्योपस्थापनं भविष्यतीत्याशङ्क्य विधिविषयी-
कृतस्य रूपस्योपस्थापनीयत्वात् भावार्थाधिकरणन्यायेन च धात्वर्थ-

१ जुहुयादिति २ पु० पा० ।

स्य धातुना विधिविपर्यीकरणान्न नाम्नोपस्थापनं सम्भवतीत्येवं
निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * असत्त्वेति * द्रव्यशब्देन सत्त्वशब्दं लिङ्ग-
६२३। स्वरूपवाचितया व्याख्याय तदुपपादनार्थम् * लिङ्गेत्युक्तम् *
लिङ्गसंख्यवाचिन्याः सुपः प्रातिपदिकपरत्वस्मृतेस्तस्य च प्रातिप-
दिकार्थः सत्त्वेति सत्त्ववाचित्वस्मृतेर्लिङ्गसंख्यान्वयार्हत्वेन प्रातिप-
दिकार्थात्सत्त्ववाचितेत्याशयः । नन्वसत्त्वभूतस्य धात्वर्थस्य धातु-
ना विधिविपर्यीकृतस्य नाम्नानुपस्थापनाद्भेदे ऽप्यभ्युपगम्यमाने ऽति
रात्रश्चतुर्विंश इत्यादावाख्यातश्रुतेरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानात्
सत्त्वभूतस्यैव धात्वर्थस्यातिरात्रः कार्यश्चतुर्विंशः कार्य इत्यादिवि-
धिपदाध्याहारेण नाम्ना विधिविपर्यीकृतस्य प्रकरणान्तरे ऽपि ना-
म्नोपस्थापनसम्भवादकर्मान्तरत्वापत्तेः प्रकरणान्तरोक्तिरनर्थिका
स्यादित्याशङ्काभ्युपगमेन तावत्परिहरति * यत्र स्थिति * अव-
भृथं यन्तीत्यादावाख्यातश्रुतावसत्त्वभूताया भावनाया विधिविप-
र्यीकृताया नाम्नानुपस्थापनात्प्रकरणान्तरेण भेदसिद्ध्यर्थत्वात्प्रकर-
णान्तरोक्त्यर्थवत्त्वशङ्कानिरासार्थम् * भावना वेत्युक्तम् * शुद्धाया
भावनाया विधिविपर्ययायोगात्तदनुरञ्जकस्य च यागाख्यधात्व-
र्थस्य वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति वारुणशब्दोक्तद्रव्यदेवता-
न्यथप्रकाशितेन यजिना भावनानुरूपेणोक्तावपि प्रकरणान्तरे यज्य-
भावेनासत्त्वभूतधात्वर्थानुरक्तात्मना भावनानुक्तेर्धात्वर्थाधीननिरूप-
णत्वाच्च भावनायास्तद्भेदं विना भेदो न युक्त इत्याशयः । पूर्वक-
र्मोपस्थापनसम्भवे ऽनुपादेयान्ययसद्भूतस्यापि प्रकरणान्तरस्य
भेदकत्वं नास्तीत्येकेनेत्यनेनोक्तम् । असत्त्वभूतधात्वर्थानुपादाने तावदु-
दाहरणमाह * तत्रवेति * गवामयने प्रायणीयसञ्ज्ञमतिरात्रसंस्थं
प्रथममहश्चतुर्विंशमहश्च द्वितीयं पृष्ठाभिप्लवसञ्ज्ञाश्च षडहा
विहिताः प्रकरणान्तरे ऽतिरात्रइत्यादिवचनेनोपस्थाप्य यं कामयन्ते
तमेतेनाप्नुवन्तीत्यादिवचनान्तरेण फले विधीयन्तइत्यर्थः । एकस्य
शब्दस्य पूर्वकर्मोपस्थापने ऽन्यत्र च विधौ व्यापारायोगादेकेनोप-
स्थाप्य * अपरेण विधीयनइत्युक्तम् * असत्त्वभूतधात्वर्थानुरक्ता-
त्मना भावनानुक्तावुदाहरणमाह * यथा चेति * वारुणया
निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति वरुणप्रघासप्रकरणस्थे-
नावभृथशब्देन सौमिकमवभृथाख्यं कर्मोपस्थाप्य निष्का-
सस्य ऽङ्गसंस्कार्ये फलोपस्थुपलक्षिते यन्तीत्यव-
भृथानुष्ठानार्थमाख्यातानुवादिप्रत्ययानुग्रहार्थधात्वर्थेन विधीयत-
इत्यर्थः । तृतीयया तु निष्कासस्य साधनत्वोक्तावपि निष्कासस्य

धारूपयामिक्षयागोपयुक्तद्रव्यशेषत्वात्तुषाणां चाग्नेययागाङ्गद्रव्यशेषत्वात् यत्किं चित्सोमलिप्तं तेनावभृथं यन्तीतिवत्प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीतिवच्च प्रतिपाद्यत्वरूपसंस्कार्यत्वाविरोधः । प्रकरणान्तरोक्त्यर्थत्वाय भेदपक्षमाह * यदा त्विति * संस्कार्योपलक्षणार्थादिशब्दः नाम्ना पूर्वकर्मोपस्थानादुत्पत्तिप्रतिबन्धमाशङ्क्य * त्पत्तीत्युक्तम् * विधिविपरिवृत्तिरेवोत्पत्तिं प्रतिबध्नाति न स्वरूपविपरिवृत्तिः स्वरूपप्राप्तावपि दध्यादिवत् विधेयत्वोपपत्तेरित्याशयः । नाम्नोत्पत्तिविधिसहचरितेनोत्पत्तिविधिविपरिवृत्तिमाशङ्क्य साक्षाद्विधिविपरिवृत्तिः प्रतिबन्धिका नान्यद्वारेति सूचयितुम् * बलीयस्त्वेत्युक्तम् * यावद्विधिरयमनिवार्यमाणं तावत्सर्वं भिन्नत्व त्वप्रत्ययभूतधात्वर्थावच्छिन्नभावनामेव केवलमिति यावच्छब्दार्थः । भाव्यनिष्ठत्वाद्भावनाया धात्वर्थभेदं विनापि प्रत्यभिज्ञानाभावे भाव्यभेदाद्भेदोपपत्तेर्धात्वर्थप्रत्यभिज्ञामात्रेणोभयभेदायोगाद्दध्यादिवच्च विधेयत्वानपेक्षयागादिस्वरूपप्राप्तेर्विधिविषयत्वविपरिवृत्तिनिरपेक्षस्वरूपविषयविपरिवृत्त्ययोगान्नाम्ना विधिविषयभूतधात्वर्थविपरिवृत्तेरेव कृतार्थतोभयभेदस्याप्ययोगात्पक्षद्वयापरितोषेण भावनामात्रभेदं धात्वर्थभेदं च स्वमतेनाह * परमार्थतस्त्विति * आसनमुपवेशनमुपायश्चोपगमनं तौ वाच्यतया विधेते ययोर्धात्वोस्तत्परप्रत्ययवाच्ये इति कर्मणि तस्यैव पूर्वविहितस्य धात्वर्थस्य नाम्नोपादानाद्धात्वर्थे विभिन्नत इत्युक्ते ऽग्निहोत्रादिवद्धात्वनुपस्थापनमाशङ्क्य तद्वैयर्थ्याय धात्वर्थभेदयुक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * नामेति * विधिपदानपेक्षस्यापि नाम्नो विधिविषयभूतधात्वर्थोपस्थापनोपपत्तिसूचनार्थो मात्रशब्दः प्रकरणान्तरस्थस्यापि यागस्य प्रातिविधिविषयीकृतत्वं विवक्षित्वा नाकृतत्वोक्तिः । तत्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वादवभृथादयागभेदे ऽपि च भावनाभेदात्तथावभृथः साम्यादिति सप्तमाधिकरणे वक्ष्यमाणसौमिकावभृथभावनाधर्मातिदेशाविरोधात्प्रकरणत्वेन वावभृथस्यातिदेशायोगे ऽपि स्वशब्देनोपदिष्टस्य स्वधर्मसन्निधापकत्वात्काम्यगुणाश्रयभूताग्निहोत्रादिवदतिदेशनिमित्तमभिप्रेत्यावभृथनाम्नो ऽतिदेशकत्वोक्त्युपपत्तेरवभृथे ऽप्ययमेव प्रकारः अतो नाम्नोपस्थापनाद्धात्वर्थाभेदे ऽपि भावनाभेदस्य प्रकरणान्तरहेतुकत्वात्प्रकरणान्तरोक्तिरर्थवतीत्याह * तस्मादिति * भाष्यमपि गमयति * भाष्येति * ननु पादेयान्वयसहकृतस्यासन्निधेर्भेदहेतुत्वे ऽप्योच्येतेत्यादिभाष्येण वाक्यभेदहेतुत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * अथेति * न च यत्स-

मित्सम्बन्धेन कियतइत्यभामाधिकरणभाष्य समिद्धादिपदस्य देव-
तानभिधायित्वाद् गुणहेतुकभेदाभावे ऽप्यभ्युपेत्यवादत्वेन यथा
समर्थितं तथेदमपि समर्थनीयमित्यर्थः ।

॥ आग्नेयाद्विराभ्येष्ठ्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

फलं चाकर्म सन्निधौ ॥ २५ ॥

ननु तदिह षड्विधः कर्मभेदो वर्त्तिष्यतइति भाष्ये प-
ण्णामेव भेदहेतुत्वप्रतिज्ञानात्तेषां च पर्यवसितत्वात्किमर्थमेतत्सू-
त्रमित्याशङ्क्याह * एवमिति * सर्वभेदहेतुसमाप्तावपि करणान्तर-
स्यैवानुपादेयान्वयसहकृतासन्निधिलक्षणप्रकारविशेषोऽस्त्यर्थमेतत्सू-
त्रमित्यर्थः । अन्तरशब्दस्य भेदवाचित्वाद्भेदशब्दस्य च विशेषवाचि-
त्वात्प्रकारान्तरशब्देन प्रकारविशेषोक्तिः । एतदेव विवृणोति * स-
१२३।१ र्वेति * कालान्वयवाक्योदाहरणानभिव्यक्तावपि कालस्य कथं
चित्कर्मानुरोधेनापादनाशक्तेरनुपादेयतया निःशङ्कत्वादग्निमित्तस्य तु
साम्युत्थानादेरापादयितुमपि शक्यत्वाद्देशस्यापि सरस्वतीदक्षिण-
तीरादेरुत्तरतः सरस्वतीप्रवाहनयनापादनशक्तेः फलसंस्कारस्यास्तू-
पादेयत्वाशङ्कायां वार्तिककृता वक्ष्यमाणत्वात्कालान्वयवाक्योदाहर-
णप्रान्तिः फलं च भेदकमिति भाष्यात् कारणान्तरव्युत्पादनाश-
ङ्का निराकर्त्तुमाह * न त्वियति * प्रकरणान्तरस्यानुपादेयान्वयान-
पेक्षस्य प्राशाहीनस्येत्यादौ भेदकत्वादर्शनात्कथं भेदकतेत्याशङ्का-
निरासार्थत्वेन प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वे फलाद्यनुपादेयमपि सह-
कारि न तन्निरपेक्षं प्रकरणान्तरं भेदकमित्युक्तं कथं तस्य सह-
कारितेत्यपेक्षायामहीनादिवदसन्निधिहेतुभूतत्वाद्वदपाद्येव कथं श-
ब्दोपबन्धस्यानुपादेयान्वयं कर्मणो ऽसन्नाद्वित्यकर्मसन्निधिशब्देनो-
क्तमित्येव सूत्रव्याख्यानार्थं तद्भाष्यमित्याशय एव चासन्निधरेव भे-
दहेतुत्वावधारणा नाम्ना धात्वर्थोपस्थापने ऽप्यनुपादयान्वये साधनो-
पस्थापनद्वैतो कस्य चिद्भावव्यावनाभेदं सूचयितुं तदुदाहरणस्या-
नारभ्याधीतस्याभावात्प्रकरणान्तरशब्देनासन्निधिलक्षणायोच्यतइति
गम्यते । नन्वनुपादेयमात्रान्वयकृतभेदोक्त्यर्थत्वे ऽस्य सूत्रस्य फलव-
देशनिमित्तयोरप्युपादेयतोदाहरणपूर्वं कस्मान्नोपपादितेत्याशङ्क्याह
* तत्रेति * दक्षिणात्वस्य स्वभावसिद्धदशाविशेषापलक्षणार्थत्वा-
दापाद्यस्य चोपलक्षणत्वायोगाद्देशस्योपादेयत्वाशङ्कानुपपत्ते ।
भाक्सिद्धिं च विना निमित्तत्वायोगान्निमित्तस्यापि कर्मतन्त्रापा-
द्यत्वलक्षणोपादेयत्वशङ्कानुपपत्तेर्नेह देशनिमित्ते उदाहृत इत्यर्थः ।

पूर्वसूत्रार्थस्पष्टीकरणार्थत्वे ऽस्य सूत्रस्याधिकरणभेदायोगात्पूर्वा-
धिकरणे ऽनुपादेयान्वयस्य भेदकत्वे व्युत्पादिते फलादेरुपादेय-
त्वात्पूर्वाधिकरणविषयत्वं नास्त्यनुपादेयत्वाद्वास्तीति पूर्वाधिकरण-
विषयविवेकार्थमेतत्सूत्रमिति व्याख्यान्तरं भाष्यानुसारार्थं सूचयि-
तुमधिकरणशब्दः । पूर्वाधिकरणे तर्हि कस्मादृशादिवाक्यं नोदा-
हृतमित्याशङ्क्य कालवाक्योदाहरणस्योपलक्षणार्थत्वाद्भाष्यकारेणाभि-
मंदर्शनीयमित्याह * पूर्वत्रैव त्विति * दर्शयति * तद्यथेति *
पक्षेण सङ्कल्पितसमाप्तारम्भस्य निमित्ततोच्यते परेणाप्यारब्धस-
मासेरिति दर्शनयोदाहरणद्वय सामिशब्दो ऽर्द्धवाची शम्याया दूरे
प्रक्षेपो यस्मिन्देशे स शम्यापरासः । न चाप्रयत्नवाक्ये ऽतिरात्रादिवा-
क्यवद्यज्यश्रुतेरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानादप्रयत्नशब्देन प्रकृतिभूत-
दर्शपौर्णमासिकाप्रयत्नयागोपस्थापनोपपत्तेर्भावनाभेदे ऽपि धात्व-
र्थभेदो नास्तीत्याशङ्कां निराकर्तुम् । अप्रयत्नशब्दस्य नामधेयत्वाभावा-
त्प्रकृतयागोपस्थापकत्वं सम्भवतीति परिहारसम्भवे ऽपि प्रौढ्या
नामधेयत्वे ऽप्यनुपस्थापकत्वं वक्तुं यजिं विना वाक्यासमाप्तेरस-
मासस्य च वाक्यान्तरानन्वयात् वाक्यान्तरस्थयज्यपेक्षानुपपत्तेर-
प्रयत्नशब्देन यजिना नामार्थविलक्षणसत्त्वभूतधात्वर्थप्रतीतेर्नोप-
स्थापनं भवतीति परिहारमाशङ्कापूर्वमाह * यद्यपि चेति * धात्व-
र्थावच्छिन्नभावनाभेदोऽस्त्यर्थं कर्मान्तरशब्दः । संस्कार्यत्वाधिकरणे
विचार्यमित्यपेक्षायामाह * फलेति * प्राधान्यलक्षणत्वोपादेयत्वा-
शङ्कानिरासहेतोर्द्वयोस्तुल्यफलत्वात्फलोदाहरणेन संस्कार्योदाहर-
णमप्युपलक्षितमित्याशयः । किं तर्हि तयोरुदाहरणमित्यपेक्षायामाह
* तत्रेति * त्रैधातव्यवाक्ये संस्कार्यवाचिशब्दाभावात्कथं सं-
स्कार्योदाहरणतेत्याशङ्क्याह * यजमानेति * दीक्षणीयाकार्ये यज-
मानसंस्कारलक्षणार्थेन दीक्षणीयाशब्देन विशेषणभूतसंस्कार्ययज-
मानलक्षणं ऽध्यवसीयत इत्याशयः । प्रकरणान्तरशब्दव्याख्यार्थत्वेना-
कर्मसन्निधिशब्दव्याख्यानार्थतयानारभ्येति भाष्यं व्याचष्टे * अना-
रभ्येति * किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्याशयमाह * तत्रेति * उप-
नयनादिवच्छाकर्मफलस्यापि संस्कारस्योपपत्तेः स्वतन्त्रविहितस्यापि
त्रैधातव्यया ज्योतिष्टोमादियजमानः संस्कर्तुं शक्य इति मतेनोप-
लक्षिते स्वारसिकप्रवृत्तिसम्भवे ऽपि अप्रवर्त्तमानं प्रवृत्तौ भार्यामु-
पेयादित्यादिनियमविधिदर्शनाद्यदाग्नेयं कुर्यात्तद्दुग्धकाम इति च

---

१ नामार्थेलक्षणेति २ पु० पा० ।
२ ज्योतिष्टोमादिरिति २ पु० ना० स्वयमेव यजमान इति पा० ।

विधायकस्य फलविषयत्वव्याख्योपपत्तेर्विधायकोपपत्तेर्विधायकत्व-
न्यायस्य वक्तुं शक्यत्वान्न शक्यत इति सिद्धान्तभाष्यमयुक्तमाश-
ङ्क्योपपादयति * सिद्धान्तेति * असाधकं तु तादर्थ्यादिति षष्ठा-
द्यसिद्धान्तसूत्रेण विध्यन्यथानुपपत्त्या कामनोपबन्धाच्च स्वर्गादेः
साध्यत्वप्रतीतेस्तादर्थ्येन कर्मविधावुक्ते प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्कर्मतो
ह्यभिसम्बन्धस्तस्मात्कर्मोपदेशः स्यादित्यनेनाध्यस्यमानं स्वर्गादि प्रतीत्य
लक्षणीकृत्योद्दिश्य तदाभिमुख्येन तत्तन्त्रतया कर्मणः समीहितस्व-
र्गाद्यन्यथानुपपत्तेरिति वदता फलस्योद्देश्यत्वादपि तादर्थ्येन कर्मवि-
धिरिति वक्ष्यमाणत्वान्न कर्मतन्त्ररूपोपादेयत्वेन विधिः सम्भवती-
त्याशयः । ननूद्देश्ययोरपि देशकालयोर्विधेयत्वदर्शनान्नोद्देश्यत्व-
मात्रेण विधेयता निराकर्तुं शक्येत्याशङ्क्याह * विधीयमान इति *
देशकालयोः सिद्धवत्काररूपोद्देश्यत्वेऽपि स्वारसिकप्रवृत्तिविषय-
त्वापादकप्रयोजनाकाररूपेणोद्देश्यत्वाभावात्स्वरूपतश्च सिद्धवत्कृ-
त्य निर्देशेऽपि कर्माङ्गत्वेनाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिः। फलस्य तु प्रयो-
जनाकाररूपेणोद्देश्यत्वात् न विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । विधा-
यकस्य च फलविषयत्वाभ्युपगमे कर्मविषयत्वायोगात्तस्य निष्फलत्वं
स्यादित्यभिधानार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * क्रियापि चेति * कथं
तर्हि विधीयतामित्याशङ्क्याह * न चेति * यस्य पिता पिता-
महः सोमं न पिबेदित्युद्दिश्यमानयोरिव विधीयमानयोरप्यन्यो-
न्यानाकाङ्क्षत्वेनान्यथापर्यवसानमेकोद्देशेनेतरस्मिन् विधेः फल-
स्योक्तेन न्यायेनोद्देश्यत्वावधारणात्कर्मणो विधेयतावसी-
यत इत्याशयः । फलोद्देशेन कर्मविध्युक्तेः प्रकृतोपयोगमाह *
ततश्चेति * ननु फलस्योद्देश्यतायाः स्वर्गकामाधिकरणसूत्रोक्तस्या-
ङ्गदेहेतुत्वसम्भवेऽपि संस्कार्यस्योद्देश्यतायाः क्व चिदनुक्तत्वान्न
सम्भवतीत्याशङ्क्य तथापि फलवत्संस्कारकर्मप्रतिप्राधान्याभ्युपग-
माद्विधेयत्वेऽप्राधान्यापत्तेरुद्देश्यत्वावगमाङ्गदेहेतुत्वमतिदिशति *
एतेनेति * फलस्य चानुपादेयत्वानभ्युपगमे नित्यप्रयोगव्यतिरिक्तं
फलकामनातन्त्रप्रयोगकल्पनानुपपत्तेर्नित्यप्रयोगे फलकामना-
प्रसङ्गात्कामयेदिति वा श्रुतेः कर्माङ्गत्वेन कामनाविध्ययोगान्नित्या-
नित्यसंयोगविरोधः स्यादित्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे*
६२४।२ किं चेति * प्रथमार्थे तसिः तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ अचेष्टस्नायफलकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥२६॥

अनुपादेयान्वयमात्रस्यासन्निधिसहकृतस्य भेदकत्वे फलमात्रे प्रत्युदाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्याह * सर्वेषामेवेति * स्विष्टकृतं यजतीति विहितस्विष्टकृद्यागसन्निधौ शेषादिति वाक्यान्तरं शेषसंस्कारार्थत्वेन स्विष्टकृद्यागविधानात्संस्कार्योदाहरणत्वं भाष्यालोचनयैतच्छब्दस्य फलवाक्ये विपरिवृत्तिहेतुरिति कस्य चिच्छङ्कां निवर्त्तयितुं भाष्योदाहृतफलसद्भावे ऽपि उदाहरणान्तरं न्यायशास्त्रे पूर्वपक्षाशङ्कां विना प्रत्युदाहरणानर्थक्यापत्तेस्तत्प्रदर्शनार्थं किं मात्रमिति भाष्य व्याचष्टे * सर्वत्रेति * स्वरूपतः प्राप्तस्यान्यसम्बन्धित्वेन विध्युपपत्तेर्न विधीयमानान्यमात्रेण कर्मान्तरापत्तिरित्याशङ्कां वृद्धवाक्येनोपपादयति * आह चेति * पूर्वस्मात्कर्मणो ऽस्याभेदाभ्युपगमे विहितविध्ययोगादनुवादापत्तेरनुवादस्य च यच्छब्दोपबन्धलक्षणोद्देश्यत्वयुक्तत्वादनूद्यमानस्योद्देश्यत्वापत्तेर्देशाद्युद्देश्ये च कर्मोद्देशासम्भवात् भेद इत्यर्थः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अनूद्यमानानि हीति * ननूद्देशान्वयित्वेन विधाने ऽपि स्वरूपानुवादे कर्मान्तरत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * देशादीति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * उत्पत्तिविनियोगविधिव्यापारभेदादुत्पत्त्यनुवादविनियोगविध्योर्यौगपद्यदोषं परिहरन् सिद्धान्तमाह * इतीति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अगत्या हीति * ननु देशादीनामुद्देश्यत्वावगतेः कर्मणस्तानि प्रत्युपादेयत्वेन विधेयस्याङ्गेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चापीति * विध्यनुवादशब्दौ स्वप्रत्ययान्तत्वात्कर्मव्युत्पत्त्या वा विधेयानुवाद्यवाचिनौ। श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * भाष्यादविभागशब्दस्य सन्निहितप्रतिनिर्द्दिष्टविषयत्वमाभासमानं निराकर्त्तुं स्वयं व्याख्यां करोति * विपरिवृत्तिरेव चेति * भाष्यकृद्व्याख्या त्ववेष्टौ विशेषोस्त्वयेति दर्शयितुमाह * [illegible] रिवति * एतच्छब्दस्याग्निहोत्रशब्दवत् धर्मलक्षणार्थत्वेन। विदेशिकत्वात्कर्मान्तरे विश्वजिदादिवद्द्रव्यकचोदितत्वात्सोमहविष्कत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनमाक्षिपति * प्रयोजने त्विति * समाधत्ते * तत्रिवेति * वृत्त्यन्तरोक्तं भेदकारणचतुष्टयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुं भाष्योक्तं षड्विधत्वं तावदुपसंहरति * एवमिति * उपन्यस्यति * वृत्त्यन्तरे त्विति * फलाद्यनुग्रहमात्रार्थत्वात् इत्यादिशब्ददर्शनात्फलशब्दो ऽनुपादेयमात्रविषयो विज्ञायते भाष्यभाष्ये तु कालशब्दव्यवायादिद्युच्चारणभेदे शब्दभेदस्मृतेः सरूपाणामेकशेष इति स्मृत्यालोचनया शेषशब्दभेदावगतेरेकस्मिंश्च शब्दे शतकृत्वो ऽप्युच्चरिते ऽप्यर्थभेदाप्रतीतेरभ्यासस्य भेदकत्वायोगात्संख्यायाश्चा-

१२५।१

र्थगताया कर्मण्येकस्मिन्नसम्भवाद्भेदकत्वे गुणान्तर्भावपक्षे शब्दग-
ताया एकशेषस्मृत्यनगताया भेदकत्वस्य वाच्यत्वात्तस्याश्च शब्दभेद-
कत्वात् द्वयोः शब्दान्तर्भावात्प्रकरणान्तरत्वाभावे ऽपि चाग्नेयम-
ष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इत्यादावनुपादेयान्वयस्य विधेयत्वापादक-
त्वाद्भेदकत्वावगतस्तत्प्रतिबन्धकप्रत्यभिज्ञापनयनमात्रे प्रकरणान्तर-
स्य व्यापारादित्यर्थः । शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रे च भेदच-
तुष्टयपरामर्शादिति हेत्वन्तरं चशब्देन सूचितं दूषयति * तद्विति *
आन्यभाव्यमिति कात्यायनस्मृतिं दूषयितुं सत्त्वान्तरं च यौगपद्यादि-
तिशब्दाधिकरणपूर्वपक्षहेतोरनैकान्तिकत्वोक्त्यर्थं सूत्रं पठति * तथा
चेति * यथादित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपलम्भे ऽपि न भेदस्तथा शब्द-
स्यापीति सूत्रार्थः । एकशेषस्मृत्यालोचनात् भेदावगतिं दूषयितुं तत्र-
त्य सिद्धान्तसूत्रं पठति * संख्येति * अष्टौ गोशब्दा इति सङ्ख्याव्य-
वहाराभावादेक एव नित्यः शब्द इति सूत्रार्थः । तच्च प्रत्यभिज्ञाने
च सत्युपाधिभेदाद्भेदाभाव यत्तु षष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रैकदेशं
पठति * वक्ष्यति चेति * निहितद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरेण कृतस्य
यागस्य व्यतिरेकादष्टाकपालद्रव्यकत्वाभिधेयत्वस्वरूपाविभागाग्नेय-
शब्दाविभागाभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् गौरवयदेककर्म्यमिति वदन्सूत्रकृ-
त्प्रत्यभिज्ञायमानानामभेदं वक्ष्यतीत्येवजातीयकशब्देनोक्तम् । सङ्ख्या-
ऽभ्यासयोः शब्दान्तरान्तर्भावदूषणमुपहासपूर्वकमुपसंहरति * त-
स्मादिति * प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वाभावमुपहासपूर्वं दूषयितुमाह

६२६॥ * प्रकरणान्तरत्वाच्चेति * अनुपादेयान्वयादुपादेयत्वावगमे
ऽप्यप्राप्तविषयत्वाद्विधेः प्रकरणान्तरशब्दोक्तप्रकृतबुद्धिविच्छेदं वि-
ना विधेयत्वापादकत्वानुपपत्तेः भेदकारणमित्याशयः । किमर्थं त-
र्ह्यनुपादेयान्वयापेक्षेत्याशङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेन प्रकर-
णान्तरशब्दोक्तेन प्रत्यभिज्ञानं विना भेदो न भवति तेन कारणेन
भेदस्याप्रत्यभिज्ञानहेतुकत्वात्प्रत्यभिज्ञापादकानुपादेयत्वद्योतकशब्दोप-
बन्धवारणायानुपादेयापेक्षेत्याशयः । यच्चैक चेति सूत्रे फलान्वय-
गुणशब्दान्तरसंख्याभेदप्रमाणाभावचतुष्टयमेकत्वहेतुत्वेनोच्यमानं फ-
लादिचतुष्टयं भेदकमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमिति । वृत्त्यन्तरकृतोक्तं [illegible]
शाखान्तराधिकरणे ऽभ्याससंख्याप्रकरणान्तराभावानामसम्भवान्न
तु फलादिचतुष्टयस्य भेदकहेतुत्वादित्युपहासपूर्वमाह * यदपीति *
एकत्वहेतुभूतं च तद्विपरीतचतुष्टयं चेति विग्रहः । वृत्त्यन्तरदूषणमु-

१ भेदादिति ? पु० मा० ।
२ अभिभावान्ने(?)यादि ति २ पु० मा० ।

पसंहरति * तस्मादिति * फलस्य भेदहेतुत्वनिरासार्थम् * यथोक्ता इत्युक्तम् * चतुष्टयनिरासार्थैवकारः। ननु भाष्यसिद्धान्ते ऽपि सञ्ज्ञाया वाच्यधात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वेन शब्दान्तरान्तर्भावात्संख्यायाश्च कर्मभेदं विना विध्यसम्भवाद्भेदकत्वेन गुणान्तर्भावाश्चत्वार एव भेदहेतवः स्युरित्याशङ्क्य भेदाभिधानं प्रतिजानीते * तत्रापि त्विति * सञ्ज्ञायाः शब्दान्तरात्संख्यायाश्च गुणाद्भेदो विधीयतइत्युक्ते ऽध्यायोपक्रमे तयोः स्वावसरे भेदं वक्ष्याम इत्युक्तत्वात्सञ्ज्ञाधिकरणयोरेवानयोर्भेदो वाच्य इत्याशङ्क्य तत्र वाच्यस्याप्यवसरालाभेनानुक्तत्वादिदानीमवसरलाभादभिधानमिति वक्तव्यः * सङ्क्षिप्यनेनोक्तम् * अभिधत्ते * स्वरूपेति * शब्दान्तरस्यानुरञ्जकधात्वर्थभेदेन भावानां भेदकत्वाद्यागादिशब्दाच्च सिद्धरूपतयोक्तस्य धात्वर्थस्य भावनानुरञ्जकत्वाप्रतीतेः स्वेन पूर्वापरीभावरूपेणानुरञ्जकत्वावगमात्सञ्ज्ञायाश्च पूर्वापरीभावरूपानभिधायित्वात् धात्वर्थैक्ये चानेकसञ्ज्ञानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थभेदागमकत्वे ऽपि देवतोद्देशद्रव्यत्यागादिधात्वर्थान्तरविलक्षणरूपानभिधायित्वाद्यजत्यादेस्तु विलक्षणरूपे सम्बन्धग्रहणात्तद्वाचित्वोपपत्तेः । सञ्ज्ञायाः शब्दान्तराद्भेदः विधेयरूपभेदे शब्दान्तरादिव्यापारानुत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वावगतेः संख्यायाश्च व्यासज्यकर्मणि समवायादेकसंख्ये ऽपि कर्मणि (निष्पन्नशरीरस्याश्रितकर्मान्तरोत्पादनापेक्षया समवायोपपत्तेर्गुणवत्पूर्वोत्पन्नकर्मसंयोगासम्भवेन पूर्वकर्मोत्पत्तिज्ञापकतया भेदकत्वायोगात् गुणाद्भेद इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * सञ्ज्ञा हीति * एकसंख्ये ऽपि कर्मणि) कर्मान्तरापेक्षया संख्यान्तरसमवायसम्भवे कथं भेदकतेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरेणोत्पत्तिविषयत्वेनाधिगतस्य विधेरनेकविषयत्वमात्रं संख्ययावगम्यतइति परिहारसूचनार्थम् * युगपदित्युक्तम् * पूर्वस्मिन्कर्मण्यसम्भवो यस्य तत्पूर्वासम्भवं वाजिनादिन्यायाभावे ऽपि अङ्गत्वाविशेषात्संख्याया अप्यङ्गापरपर्यायगुणत्वापन्नत्वायोगात्कथं गुणाद्भेद इत्याशङ्क्यानिरासायान्तरशब्दः॥

॥ आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आग्नेयस्तत्क्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

उदाहरणं विवेक्तुमाह * आग्नेयइति * तत्र सन्देहभाष्यं सकृदनुष्ठानचिन्तायामभ्यावृत्तिचिन्तासारूप्याल्लक्षणासङ्गतेरयुक्त-

१ अर्थ पा॰ २ पु॰ ना॰ ।

माशङ्क्य भेदाभेदफलोक्तिद्वारा भेदाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति* अच्युतवाक्येनैककर्मासम्भवो पौर्णमास्यमावास्याकाललक्षणगुण-द्वययोगादाग्नेयद्वयविध्यवगते एकस्य कालद्वयानन्वयात्कालद्वय-विशिष्टस्य वा ऽमावास्यावाक्ये पुन श्रुतत्वायोगाद्यो ऽमावास्याकाल-क आग्नेय उभयत्र सोमयागात्प्रागूर्ध्वं वाच्युतो न सान्नाय्यवत्क-दाचित् च्युत इत्येन प्रतियोग्युपलक्षणार्थो वार्तिकावयवो व्याख्ये-य । प्रयोजनासम्भवे ऽपि कर्मान्तरत्वानुपपत्तिसूचनायानर्थक्लृ-प्ति । फलार्थेनेत्यस्माद्विधेरनुपादेयत्वसम्भवपव सन्निध प्रत्युदाह-
१२७॥ रणत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्र व्याचष्टे * इतीति * अभ्या-सात्किं व्यादयातुम् * द्विरित्युक्तम * अभ्यासोक्त्या वृत्तिविध्यर्थ-तास्य वाक्यस्योक्तेति शङ्का निवर्तयितुमाह * प्रयोगेति * पूर्वपक्ष-प्रयोजनमभ्यास इत्याशय । अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधी-यतइति सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तत्रेति * कर्मैक्यस्य सिद्धान्त-त्वे ऽपि वाक्यद्वयस्य विधायकत्वोक्तेर्प्रौढिमात्रत्वसूचनार्थ पक्षा-न्तरशब्द ।

अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयेत ॥२८॥

अभ्यासाधिकरणन्यायवैषम्योक्त्यर्थत्वेन तुशब्दव्याख्यानार्थं पूर्वं कर्मणो विभागादिति हेत्वर्थं व्याचष्टे * युक्तमिति * द्रव्यदेव तान्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्यविभागोक्तिं व्याचष्टे * द्रव्येति * ननु कर्मण क्षणिकत्वेनाविभागशब्दोक्ताया प्रत्यभिज्ञाया सामा-न्यविषयत्वाच्चाभेदबोधकत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * यदि चेति * स्वरूपभेदस्य प्रयोगान्तरे ऽच्युतवाक्यविहितस्याप्याग्नेयस्याविशेषा-द्विधेयरूपभेदो ऽत्र विवक्षित । स च प्रत्यभिज्ञया निरस्त इत्या-शय । नन्विति भाष्येण पुन श्रुत्या कर्मभेदमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वे-न द्विर्वचनमेकमेव कर्म विधीयतइत्येव मावनिष्ठाभ्युपगमेन द्विरु-क्तेनेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं नतीति भाष्य द्वेधा व्याचष्टे * त-स्मादिति * विकल्पस्याष्टदोषत्वेनापरितोषाद्वा चेति समुच्चयं व-क्तुमेकेन वाक्येन विहिते वाक्यान्तरानर्थक्यमाशङ्क्य * युग पदित्युक्तम * क्रमेण वाक्यद्वयप्रवृत्तौ पूर्वेण विहिते परानर्थक्यं स्यादित्यत आह युगपत्प्रवृत्तेर्नान्यतरानर्थक्यमित्याशय । युगप-त्प्रवृत्तावन्यतरानर्थक्याभावा ऽपि चोत्पत्तिसंयोगाद्यथा स्यात्स-र्वदर्शन तथा मासाग्निहोत्र स्यादिति षष्ठाधिकरणस्थभाष्यवदस्यमा-णेन दृष्टान्तेनापादित । श्रुद्धिकामा सत्त्रमासीरन्निति कर्मिपद-

त्वेन बहुवचनेन ऋद्धिकामबहुत्वोक्तेः प्रत्येकम् । ऋद्धिकामत्वावगमा-त्प्रत्येकमधिकारमुक्त्वाऽऽख्यातस्थेन बहुवचनेन कर्तृबहुत्वोक्तेः प्रत्येकं कर्तृत्वावगमादपि प्रत्येकमधिकार इत्युत्पत्त्यानिर्ज्ञातकर्तृसंख्ये कर्मणि कर्तृबहुत्वसंयोगादित्ययमर्थेनोक्ते प्रत्येककर्तृत्वे कर्मान्तरान-र्थक्यमाशङ्क्य यथा सत्त्वस्य द्रव्यगवादेर्युगपद् बहुभिर्दर्शनं नान्यतरा-नर्थक्यापादकं तथा भावस्य कर्मणो विभागे पृथक्कर्त्रन्वये ऽपि न कर्मान्तरानर्थक्यमिति वक्ष्यते युगपत्प्रवृत्तिमात्रेणानर्थक्यपरिहारः कथमित्यपेक्षायामाह * न चेति * हेतौ चशब्दः । ननु विहितमेवे-त्यादिभाष्येणानर्थक्यमाशङ्क्याभ्युपगमेनोत्तरं दत्तं तदुपपादयति * काममिति * प्रत्यभिज्ञानमानावृत्त्यार्थान्तरत्व वाच्यं तदा च शब्दार्थयोरनित्यत्वापत्तिरित्याशयः । तस्मादिति फलतः सिद्धा-न्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * वाक्यद्वयेनैककर्मवि-ध्युक्त्यानर्थाभ्युपगमयोरभ्यासाधिकरणविरोधमाशङ्क्याह * सर्वे त्विति * आनर्थक्यापत्तेरेव वाक्यद्वयेनैकधर्मविधेर्निराकार्यत्वान्न पृथगुक्तिः ।

अन्यार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

अन्यशब्दस्यार्थवदाशयत्वोक्त्यर्थं भाष्योपपादनपूर्वमुच्यत इत्या-शङ्क्य भाष्यम् आग्नेयविधिशेषत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादनपू-र्वं व्याचष्टे * सर्वथेति * वाराद्व्याख्यानार्थं चेतिभाष्यव्याख्या-र्थः सर्वथाशब्दः स्वरसेनाग्नेयविधिशेषत्वप्रतीतेर्भ्रम इत्याशयः । न-न्वर्थवादत्वमात्रोक्त्या प्रयोजनवत्त्वसिद्धेरर्थवादकैमर्थ्यविशेषोक्त्य-र्था परिचोदना न युक्तेत्याशङ्क्याह * परिचोदनेति * नार्थ- १२८।*वादकैमर्थ्यविशेषोक्त्यर्थेयं परिचोदना किं त्वर्थवादार्थःवस्यान्वयो-पात्तकर्मान्तरविध्यर्थतैवाभ्युपगन्तव्येत्यापादनार्थेत्यर्थः । स्वतन्त्र-स्तुत्यानर्थक्ये दृष्टान्तोक्त्यर्थं यथेति भाष्यमज्ञायमानविषयत्वेनासि-पाति * तत्रेति * विषयोक्त्या समाधत्ते * तत्त्विति * अर्थवादे-स्तुत्यर्थत्वेन स्थितं सदनर्थकमित्युक्ते ऽर्थवादत्वेनैवार्थवत्त्वं भविष्य-तीत्याशङ्क्य * विष्णुदेशाद्युक्तम् * समासे विष्णुदेशो ऽर्थवादा-न्वयोपपत्तेर्विष्णुदेशमध्ये ऽर्थवादो ऽनर्थक इत्याशयः । ऐन्द्राग्न एका-दशकपालो ऽमावास्यायां भवतीति ऐन्द्राग्नस्तुत्यर्थाग्नेयपुनः श्रुति-रित्येवं सूत्रेण परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यत इति भाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति* येयमिह सिद्धान्ते प्रशंसां कर्तुं पुनः श्रुतिराश्रिता सा सम्यगिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकलिङ्गेन सम्यक्शब्देनोक्ते कथमित्युपेक्षिते

* सहेत्युक्तम् * पुनः शब्दस्याग्नेयपरामर्शार्थत्वादिन्द्रसहितेना-
ग्निनाग्नेयस्येति प्रतीतेरैन्द्राग्नस्येत्यर्थः । यदाग्नेय इति वाक्यान्त-
रेणाग्नेयस्य केवलदेवतात्वावधारणात्कथन्तेनैन्द्राग्नप्रशंसेत्यपेक्षायाम्
* प्रशस्तेत्युक्तम् * प्राशस्त्यवाचिभिराङ्गिरसो वा इति उत्तमः स्वर्ग
लोकमाप्नुयादित्याद्यर्थवादशब्दैः सहितवाक्यान्तरावधारितत्वेनाग्ने-
यस्य प्रशस्तत्वावगमादाग्नेय एव तावदग्निदेवत्यत्वात्प्रशस्तः
ऐन्द्राग्नस्त्विन्द्रसहिताग्निदेवत्यत्वात्ततो ऽपि प्रशस्त इत्याग्नेयोक्तैरै-
न्द्राग्नप्रशंसार्थतोपपन्नेत्याशयः ।

इति श्रीमद्विकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिप्रसन्तसोमयाजिभट्ट-
माधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतायां तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्य-
कारिण्यां न्यायसुधाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ अथ यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १ ॥

यावज्जीविको ऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

भाष्ये बहुवृत्तविशेषणस्य चिन्तानौपयिकत्वाद्यथाध्यवसिता-
भिमतार्थत्वं सूचयितुमाह * बहुवृत्तेति * चिन्ताया लक्षणासङ्ग-
तिमाशङ्कते * ननु चेति * परमतेन परिहरति * केचिदिति *
दूषयति * तस्येति * स्वमतेन प्रयोगभेदाभेदफलतया सङ्गतिं
वक्तुं प्रक्रमते * अत इति * ननु शब्दान्तरादिप्रमाणकस्य भेदस्य
लक्षणार्थत्वात् तेषां चोत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वात् स्वरूपभेदएव
व्यापारावगतेः प्रयोगभेदाभेदचिन्तापि न लक्षणसङ्गतेत्याशङ्क्या-
ह * यद्यपीति * प्रयोगाङ्गभूतस्य गुणस्य पूर्वप्रयोगसंयोगासम्भवे
प्रयोगविधिरवज्ञापनेन प्रयोगभेदकत्वस्याधिकर्त्रधिकरणे व्युत्पादित-
त्वात्प्रयोगभेदे ऽपि व्यापारो ऽस्तीत्याशयः । लक्षणसङ्गतां चिन्तामा-
ह * तदिहेति * यावज्जीवशब्दस्य पूर्वपक्षे काललक्षणानुपादे-
यगुणपरत्वात् सिद्धान्ते च निमित्तपरत्वात्तस्यापि यावच्छेदकत्व-
लक्षणयागुणत्वोपपत्तेरनुपादेयगुणान्वयस्य भेदकत्वाभेदकत्वस्य वि-
चारात् कर्मविपरीवृत्तेः प्रकरणान्तरन्यायायोगे ऽप्यनुपादेयान्य-
निमित्तभेदचिन्तानन्तरं बुद्धिस्थत्वोपपत्तेः प्रकरणान्तरचिन्तया
ऽपि सङ्गतिः सम्भवतीति सूचयितुं यावज्जीवशब्दः । कालपरत्वे
ऽपि काम्यप्रयोगे सायम्प्रातःकालावच्छेदे ऽप्यमावास्यायामपराह्णे पि-
ण्डपितृयज्ञेन चरन्तीतिवदवच्छेद्यावच्छेदकत्वेन कालद्वयसमा-
वेशोपपत्तेर्जीवनपरिमितस्य कालस्य निवेशसम्भवादभेदकत्वं नि-
मित्तपरत्वे तु तस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगा-
द्भेदकत्वेति गुणनिमित्तभेदाभेदचिन्तार्थं काललक्षणगुणपरो याव-
ज्जीवशब्दो निमित्तलक्षणगुणपरो वेति विचारस्वरूपं सूचयितुं

१२९॥

गुणशब्दः कस्मात्तर्हि भाष्ये कर्मधर्मः कर्तृधर्मो वेति चिन्तेत्याशङ्क्य प्रयोगभेदाभेदफलासौ चिन्तेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * काललक्षणस्य गुणस्य काम्यप्रयोगे निवेशासम्भवाद्भेदकत्वसिद्धै कर्मधर्मत्वोक्तिरिति सूचनार्थः कालशब्दः। काम्यप्रयोगस्य सायम्प्रातःकालसमापनीयत्वेन तस्मिन्यावज्जीवकालस्य निवेशायोगाद्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थताभ्यासोक्तेः सायमित्यादिना सूचिता निमित्तलक्षणस्य गुणस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकत्वसिद्धै नियमाख्यस्यावश्यकत्वस्य कर्तृधर्मत्वान्नियमलक्षणार्थो कर्तृधर्मोक्तिरिति सूचनार्थं नियमविधिभाष्योक्तमुपपादयितुम् * यावत्कर्तृभाविनीत्याद्युक्तम् * नियमस्य कर्तृधर्मत्वोपपादनार्थं स्वार्थेत्युक्ते स्वकाले विहिताकरणादुत्पन्नस्य दोषस्य नाशायातिक्रान्ते ऽपि काले कर्तव्यत्वज्ञापनार्थं जन्यत्वावच्छिन्नात्मप्रयत्नरूपभावनामात्रत्वोपपत्तिसूचनाय स्वार्थशब्देनोक्तस्य * सिद्धत्वमित्युक्तम् * निषिद्धाचरणजन्यदोषनाशार्थत्वाभ्युपगमे स्वनाचरितनिषिद्धस्याकर्तव्यत्वापत्तेर्नावश्यकत्वसिद्धिः प्रायश्चित्तत्वेन चाविधानान्नोपात्तदुरितक्षयार्थत्वे ऽग्निहोत्रादेः किञ्चित्प्रमाणमस्ति विस्तरेण चोपात्तदुरितक्षयार्थताग्निहोत्रादेस्तन्त्रसारे ऽस्माभिर्निरस्ता उपात्तदुरितक्षयार्थत्वोद्घोषस्तु विहिताकरणजन्यमेव दुरितं विहितकालसमीपे प्राप्तत्वादाङ्पूर्वस्य ददातेर्ग्रहणास्यैवाचित्वेन ग्रहणफलप्राप्तिलक्षणत्वोपपत्तेरुपात्तदुरितमभिप्रेत्य व्याख्येयः। अकरणे दोषप्रसक्तेरिति हेत्वभिधानाद्व्ययमेव वार्त्तिककृतो ऽभिप्रायो लक्ष्यते अनर्थपरिहारार्थत्वमात्रहेतुत्वम् * तु व्यवधानादयुक्तम् * पूर्वां सन्ध्यां जपन् विप्रो नैशमेनो व्यपोहतीत्यादिस्मृतिस्तु निशान्तविहितकर्माननुष्ठानजन्यमेनो नैशमित्येवं व्याख्येया यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्नेत्यादिमन्त्रवर्णो ऽपि मन्त्रप्रभृतीनामन्यासक्तत्वाद्रात्र्यन्तविहितकर्माननुष्ठानेन यत्पापमकार्षमित्येवं व्याख्येयः।

सन्ध्योपासनमात्राद्धि सर्वपापक्षये सति।
अग्निहोत्राद्यनुष्ठाने कः प्रवर्तेत बुद्धिमान् ॥ १ ॥
कस्य नु क्षमता कर्त्तुमयगन्तुं न शक्यते।
मतो मनुष्यैरिव पापनाशार्थतोचिता ॥ २ ॥

एतच्च स्वकाले कुतश्चित् कारणादकरणप्रसक्ते कालान्तरे नैमित्तिकत्वापत्तेः काम्यवन्नित्यस्यापि लोपशङ्कानिरासायोक्तं तत्रेण स्वकरणजन्यदोषनाशार्थत्वमग्निहोत्रादेः कर्तव्यतोच्यतइति यत्तु दो-

प्रागभावस्याजन्यत्वाद्भाव्यत्वायोगमाशङ्क्य प्रागसतो ऽपि दोष-
स्योत्पत्तिप्रतिबन्धः प्रागभावप्रतिपालनाभ्यां भावयितुं शक्यते इति
परिहारसूचनायानर्थरूपस्यावस्तुरूपस्यासद्रूपस्य दोषस्य परिहाराय
* प्रतिबन्धायेत्युक्तम् * अग्निहोत्रादेर्विहितत्वात्तदकरणस्य प्रत्य-
वायोत्पादकत्वं तदकरणस्य च प्रत्यवायोत्पादकत्वात्परिहारार्थं वि-
धिरित्यन्योन्याश्रयाशङ्का तु विधिकर्मशक्त्योरनादित्वात्परिहरणीया
अन्यथा विहितत्वात्फलसाधनत्वं फलसाधनत्वाच्च तादर्थ्येन वि-
धिरित्यन्योन्याश्रयमपरिहार्यं स्याज्जीवननिमित्तकस्यापि प्रयोगस्य
निमित्तैक्यादैक्यमेव स्यादित्याशङ्क्य सायम्प्रातःकालावच्छिन्नस्य
जीवनस्य निमित्तत्वात्तस्य च प्रतिदिवस भेदात्प्रयोगभेदोपपत्ति-
र्वक्तुं कालजीवनसमुदायस्य निमित्ततोक्ता कालस्याङ्गत्वे ऽप्यनुपादे-
यत्वादन्यकालीनजीवनसद्भावे ऽपि कालापायनाशकेरनुष्ठानायो-
गात्तत्कालीनस्यैव जीवने सत्यनुष्ठेयत्वावगतेस्तत्कालविशिष्टस्यैव
जीवनस्य निमित्ततावसीयत इत्याशयः । फलतः सङ्गतिमुपपादि-
तामुपसंहरति * तेनेति * यदीति सन्देहहेतुभाष्यालोचनया चै-
तदवगम्यत इति सूचनार्थम् * भाष्येत्युक्तम् * यावज्जीवशब्दस्य
निमित्तपरत्वे विधिवाक्यगाद्विध्युक्त्या कालपरत्वसूचनाद् याव-
ज्जीवशब्दः कालपरो निमित्तपरो वेति विचारार्थो गम्यते विपरी-
तशब्देन च सिद्धान्ते जुहोतेर्विधित्वोक्त्या भेद विना विध्ययोगा-
त्कर्मस्वरूपभेदस्य च सन्निधौ स्वाधिभागादित्यत्र निरस्तत्वात्प्रयोग-
भेदाभेदविचारस्यापि सूचनात्तस्य वाच्यतया फलतावगम्यत इत्या-
शयः । सूत्रव्याख्यानार्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे *किं तावदि-
ति* अभ्यासशब्देनाभ्यासापादककालपरता यावज्जीवशब्दस्य सूचि-
तेति दर्शयितुम् *कालेत्युक्तम्* पूर्वपक्षभाष्यस्थयदिशब्दव्याख्याना-
र्थः पक्षशब्दः । कालविधिपक्षे च कालान्तरनिमित्ताभ्यासविधिपक्षे
च तत्कालरूपमभ्यासरूपं च यथैव कर्माङ्गत्वेन वाञ्छितं तथैवोप-
पद्यत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कालो हीति * सन्निधानाप-
रपर्यायाधिकारलक्षणप्रकरणानुग्रहसम्भवाशयेनाशङ्कते ■ ननु चे-
ति * तथापि कथम्भावात्मकप्रकरणबाधो दुर्वार इति परिहरति
* सत्यमिति.* ननु कालत्वस्याप्यनुपादेयत्वात् यच्छब्दोपबन्धल-
क्षणत्वेन चानुपादेयत्वस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाद्विधेयत्वानुपपत्तेः
यावज्जीवशब्दोक्तत्वे ऽपि अङ्गत्वायोगेन प्रकरणानुग्रहासम्भवात्प्र-
करणानुग्रहार्थं यावज्जीवोक्तेः कालपरत्वसूचनार्थो विधिशब्दो न
प्रयुक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * यावज्जीवनं तस्मिन् सति ६३०।१

यजेतेति कालनिमित्तपक्षयोः समानायामपि वचनव्यक्तावप्राप्तप्रा-
प्तिफलत्वाद्विधेर्यच्छब्दोपबन्धाच्च स्वरूपस्य सिद्धत्वप्रतीतावपि अ-
ङ्गान्यविषयविधिप्रतिबन्धायोगादनुपादेयत्वेन यच्छब्दोपबन्धादनुवा-
द्यतया भासमानस्यापि कालस्यानुवादविपरीतं विधानं यागस्य चो-
पादेयत्वाद्विधेयतया भासमानस्य विधिविपरीतो ऽनुवादः कथ्यत
इत्यर्थः । यावज्जीवशब्दोक्तकालान्यथान्यथानुपपत्तिकल्पिता-
भ्यासविध्याशयत्वे तु विध्युक्तेरभ्यासस्योपादेयत्वाद्विधेयत्वं स्वर-
साद्येव प्रतीयत इत्याह * अथ चेति * अभ्यासस्योपादेयत्वेनो-
पादेयकर्मान्वयायोगमाशङ्क्य स्वरसेनोपादेयत्वे ऽपि कर्मणो
विध्यन्तरप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वोपपत्तेस्तद्रूपेणान्वयोपपादनार्थम् * स
चेत्युक्तम् * ननु कर्मण प्राप्तत्वेनोद्देशसम्भवे यावज्जीवोक्तेर्निमि-
त्तपरत्वे ऽपि निमित्तान्यथान्यथानुपपत्तिकल्पितस्यावश्यकत्वस्यो-
पादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विध्युपपत्तेर्न विध्युक्त्या कालपरत्वं सूचयितुं
शक्यमित्याशङ्क्य कर्मानङ्गत्वेनावश्यकत्वस्य विधेयत्वे ऽपि न कर्मो-
द्देशापेक्षेत्याह * कर्मेति * निमित्तान्वयस्यावश्यकत्वापादकत्वसूच-
नार्थं कर्तृधर्मशब्देन लक्षणया निमित्तपरतोक्ता एवं चेति लिङ्गदर्श-
नभाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति *

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥

यावज्जीविक इति भाष्येण वाशब्दं व्याख्याय कर्तृशब्दव्या-
ख्यानार्थं कर्तुरिति भाष्यं धर्मशब्दाध्याहारेणयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमा-
ह * धर्मइति * अत्र च कर्तृधर्मत्वाभिधानस्यैतावता प्रतिज्ञासूत्रावय-
वव्याख्या कर्तृधर्मोक्त्या यावज्जीवशब्दस्य निमित्तपरत्वसूचनार्थ-
त्वान्निमित्तान्यथानुपपत्तिस्य आवश्यकत्वस्य कार्यप्रयोगे ऽनुपपत्तेः
प्रयोगान्तरनिमित्तसूचनार्थो नियमशब्द इति तेनैवाविना सूचितम्।
हेतुभागपूर्वं श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* कुत इति * ननु जीवनेः श्रुतिवृत्त्यत्वोपपत्तावपि यावच्छब्दस्य
निमित्तानभिधायित्वान्नाथ निमित्तपरत्वपक्षे यावज्जीवशब्दस्य श्रु-
तिवृत्तित्वे [illegible] प्रत्ययस्य पक्षद्वये ऽपि श्रौतत्वा-
विशेषान्निमित्तपरत्वव्याख्यानस्य श्रुतिवृत्तत्वेनाप्युपपत्तिं नि-
रस्यन् भाष्यं व्याचष्टे * इहेति * व्याप्तिवाचिना यावच्छब्देन जी-
[illegible] दर्शनार्थः
[illegible] जीवनानामनुष्ठानान्वयप्रतीतेः

कर्मणि च जीवनविधौ स्वप्रयोजनप्रयुक्तस्य कर्मानुष्ठानस्य कादाचित्कत्वाद्यावच्छब्दोक्ताया. सर्वजीवनव्याप्तेः प्राप्त्यभावेनानुवादायोगाद्युगपत्कालीनत्वाच्च जीवनानामेकस्मिन्प्रयोगे साहित्यानुपपत्तेः प्रयोगभेदाक्षेपकाभावाच्चाशक्य सम्पादनत्वेन व्याप्तेर्विध्ययोगाद् यावच्छब्दानर्थक्यापत्तेः निमित्तपरत्वे तु यावन्निमित्तं नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वाद्यावच्छब्दोक्तव्याप्त्यनुवादोपपत्तेर्यावच्छ्रुतिसामर्थ्यान्निमित्तत्वावगतेर्यावज्जीवपदस्य श्रुतिवृत्तत्वं सिद्धान्तपक्ष सम्भवतीत्यर्थः। यद्वाख्यातप्रत्ययस्य प्रकृतिभूतो ऽभ्यासस्तस्य श्रुत्यैव प्रत्ययवाच्यभावनानुरञ्जकधात्वर्थवाचित्वादाख्यातस्य श्रुतिवृत्तत्वं सिद्धान्तपक्ष संभवतीत्यर्थ.। कालपरयावज्जीवपदान्वयनियन्धनत्वाद्ऽभ्यासलक्षणायाः धातोश्च प्रत्ययोपसर्जनत्वेनान्वयायोगात्तदन्वितप्रत्ययवाच्यभावनानुरञ्जकत्वेन स्वार्थवाचित्वाश्चाख्यातप्रत्ययद्वारा धातोरपि यावज्जीवपदान्वयात्पूर्वपक्षे ऽभ्यासलक्षणार्थस्यापत्तिसूचनार्थम् * धातोर्भावनावाचित्वं तात्पर्यार्थेनोक्तम् * माभूच्छब्दो ऽभ्यासव्याप्त्यर्थः। ननु यावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वे ऽपि सायं च प्रातश्च जुहोतीति चशब्दोक्तकालद्वयसमुच्चयान्यथानुपपत्त्याऽभ्यासलक्षणा दुर्वारेत्याशङ्कानिराससूचनार्थेयकारः आग्नेयी सायमाहुतिस्तद्वेतः सिक्तः रात्र्यां गर्भं दधाति तत्सौर्या प्रात. प्रजनयतीति रेतःप्रजननसंस्तवान्यथानुपपत्त्या तेषां यस्मिन्जुहोत्तमपृच्छत् कस्मिस्त्व जुहोषीति सो ऽब्रवीत् द्वेधेत्यग्नये प्रजापतये सूर्यायेति योऽस्तमपृच्छत् सो ऽब्रवीद् द्विधेति अग्नये च प्रजापतये च सायं सूर्याय प्रजापतये च प्रातरिति य एकस्तमपृच्छत् सो ऽब्रवीदेकधेति प्रजापतयएवेति तेषां यो द्विरजुहोत् स आर्ध्नोत्तस्य नेतरे सारत्यमुपायंस्तथ एवं विद्वान् द्विर्जुहोति आर्ध्नोत्येवेत्यभ्यासवाचिना द्विरिति सुच्प्रत्ययेनैव कालद्वये ऽभ्यासस्योक्तत्वान्न सिद्धान्ते लक्षणापत्तिरित्याशयः। श्लोकं व्याख्यातुम् * तदित्युक्तम् * ननु जीवनधात्वर्थान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या कालाभ्यासलक्षणा पच्यमाना साध्यसाधनान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या पूर्वकल्पनायत्र दोषमावहतीत्याशङ्क्याह * यत्र हीति * निमित्तत्वानभ्युपगमे जीवनधात्वर्थविध्ययोगाल्लाक्षणिकार्थविध्यापत्तेर्दोषापत्तिरित्याशय.। यावच्छब्दस्य काले प्रयोगदर्शनात्तद्वाचित्वं शङ्कते * तत्रेति * स्याप्याश्चानुष्ठेयत्वाश्रुतेर्निमित्तानपेक्षत्वाद्दोहलस्य निमित्तत्वेनान्ययायोगात् यावच्छब्दोपवन्धान्यथानुपपत्तेर्लक्षणया कालग्रहणं न श्रुत्या तच्चागत्या युक्तम् अनुष्ठेयत्वश्रुतौ तु निमित्तत्वे-

न श्रुत्यर्थस्यैवान्वयोपपत्तेर्न युक्ता लक्षणेति परिहरति * युक्तमिति * कस्माद्यावच्छब्दस्य कालवाचित्वं नेष्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * लक्षणयापि कालप्रतीत्युपपत्तेर्न वाचकशक्तिकल्पना युक्तेत्याशयः । ननु नाडिकामुहूर्त्तप्रहरादिप्रत्ययानां परत्वापरत्वयौगपद्यायौगपद्यचिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययानां च कालकृतत्वेनाङ्गीकृतानां विभुत्वादाकाशवदविभक्तेन कालद्रव्येण कर्तुमशक्तेः सूर्यादिगतिक्रियावच्छेदाद्विभक्तस्य कालस्य विभक्तप्रत्ययहेतुत्वाभ्युपगमे तु सूर्यादिगतिक्रियाणामेव नभः षष्टितमभागातिलङ्घनफलः सूर्यादिगतिक्षणप्रचयो नाडिकानमाश्रित... ...ऽष्टमभागातिलङ्घनफलः प्रहर... प्रतियोगिपदार्थापेक्षया बहुत्वापरत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेरेकभिन्नक्षणावच्छेदयोर्यौगपद्यायौगपद्यविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेरल्पत्वादिभावविकारान्तर्गतबहुलसूर्यादिगतिलक्षणावच्छेदयोश्चिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेः क्रियाव्यतिरिक्तकालाभावाज्जीवनक्रियाया एव कालत्वावगतेर्न लक्षणापत्तिरित्याशङ्कते *क्रियेति* सूर्यादिस्थाया गतिक्रियाया युवस्थविरादिपदार्थसम्बन्धाभावेन तदवच्छेदकत्वायोगात्कालस्य तु सर्वगतत्वात् स्वसंयुक्तसूर्यादिसमवेतक्रियावच्छेदलब्धविभागस्य युवस्थविरादिपदार्थावच्छेदकत्वोपपत्तेर्युवस्थविरादिषु परापरादिप्रत्ययैः क्रियातिरिक्तकालानुमानादपरिहार्या लक्षणेति परिहरति * अन्नेति * पदार्थासम्बद्धायाः क्रियायास्तेषु परादिप्रत्ययहेतुत्वायोगात्कालस्यानुमेयत्वे ऽपि क्रियाव्यतिरेकासिद्धिरिति प्रौढ्योक्तम् । परमार्थतस्तु प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमे कालस्यासिद्धिरेव स्यादिति सूचनार्थम् * वैशेषिकानित्युक्तम् * परापरादिप्रत्ययानां हि कार्यत्वेनकरवात् सर्वगतहेत्वपेक्षत्वे ऽप्याकाशादेरेवान्यतः सिद्धात्कालत्वस्य रूपेणाभिधादपि सहकारिभेदापादितविलक्षणसामर्थ्यादुपपत्तेर्न कालकल्पकत्वं भवति प्रत्यक्षत्वे तु सूर्योदयो वर्त्ततइति क्रियाविषयोदयप्रत्ययविलक्षणा वर्त्ततइत्यक्षजप्रत्ययवेद्यत्वाद्व्यतिरिक्तकालसिद्धिः भूतः सूर्योदयो भविष्यति चेति भूतभविष्यत्कालावच्छिन्नोदयसत्ताग्राहिणि प्रत्यये वर्त्तमानत्वाप्रतीतेश्च ॥ वर्त्ततइति बुद्धेः सत्तालम्बनत्वं शङ्कनीयं हा भूतो ऽयं नश्यति ह्यं भविष्यत्यत्र नोत्पद्यतइति प्रध्वंसप्रागभावप्रतिपादनाद्दनुत्पत्तिबुद्धिविषयत्वाद्भूतभविष्यद्बुद्धेः प्रध्वंसप्रागभावालम्बनानुपपत्तेः भूतभविष्यत्कालाव-

च्छिन्नसत्तालम्बनत्वं धातुप्रत्ययार्थालोचनयाभासमानं नापह्नोतुं शक्यं कालावच्छेदे च सूर्योदयादिसदसत्त्वयोराकाशशशविषाणवत्सर्वदा सदसत्त्वापत्तेः कादाचित्कत्वप्रतीतिविरोधः स्वतश्च कालस्यैकरूप्ये ऽप्युपाधिभेदाद्भूतभविष्यद्वर्त्तमानत्वव्यपदेशोपपत्तिः। एकफलावच्छिन्ना हि क्रियाक्षणा यावन्तं कालं व्याप्नुवन्ति तावत्कालो वर्त्तमानकालत्वेन व्यपदिश्यते क्रियाक्षणानां च यौगपद्ये ऽप्येकफलोद्देशेनानुष्ठीयमानानामाद्यक्षणादारभ्य फलोत्पत्तिक्षणपर्यन्तं क्रियैक्यव्यपदेशाद्द्रियमाणक्रियावच्छेदौपाधिकं कालस्य वर्त्तमानत्वं विनष्टक्रियावच्छेदौपाधिकं भूतत्वं भाविक्रियावच्छेदौपाधिकं भविष्यत्त्वम् उपपन्नं सूर्यादिक्रियावच्छेदस्य च कालस्याक्षिपक्ष्मादिक्रियावच्छेदाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रयापत्तिः। अतश्च सूर्यादिक्रियाणामपि भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालावच्छेदात्क्रियाव्यतिरिक्तस्याकाशादिव्यतिरिक्तस्य च कालस्य प्रत्यक्षकालवादिमते विलक्षणप्रतीतिबलादेव सिद्धेस्तेषां तावत्पराजयो ऽशङ्क्य एव। अनुमेयकालवादिनो ऽपि स्वाकाशादिव्यतिरेकासिद्धावपि क्रियातस्तद्व्यतिरेकासिद्धेरयनयोः पराजेतुमित्याशयः। सूर्यादिगतिक्रियाणां कालत्वमभ्युपेत्यापि तयापरपर्यायसंख्यानयाधित्वेन स्मृतात्कालयसेधानोर्धस्मि कृते कालशब्दव्युत्पत्तेः क्रियामात्रे च कालत्वाप्रसिद्धेः परिच्छेदकत्वप्रयुक्तत्वात्कालत्वस्य जीवनस्य चानियतपरिमाणत्वेन परिच्छेदकत्वायोगात्कालत्वानुपपत्तेरपरिहार्येह लक्षणेति वक्तुमारभते * अपि चेति * कास्तु तर्हि कालत्वप्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाह * तथेति * यावद्दोहं स्वपितीति इत्यादौ गोदोहनादिक्रियास्वपि स्वापादिक्रियान्तरपरिच्छेदकत्वात्कालत्वप्रसिद्धिरस्तीत्याशङ्क्य क्रियान्तरपरिच्छेदकचन्द्रादिस्वपरिवर्त्तनक्रियोपलक्षणत्वद्वारा गोदोहनादेः परिच्छेदकत्वं न साक्षादिति क्रियेत्यनेनोक्ते जीवनवदनियतपरिमाणत्वानुपलक्षणत्वायोगमाशङ्क्य पयःप्राप्त्यादिफललाभात्मव्यवहारोपयोग्या फललाभपर्यन्तत्वान्नियतं परिमाणत्वं सूचितम्। ननु परिवर्त्तनक्रियाणां प्रहरचतुष्टयव्यापित्वेन महापरिमाणत्वान्नाल्पपरिमाणाभिर्गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्षणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * ता एवेति * उदयास्तमयलक्षणपरिवर्त्तनक्रियाणां यदवान्तरमुहूर्त्तादिक्रियापरिमाणं तेन गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्ष्यमाणेन द्वारभूतेन परिवर्त्तनक्रिया उपलक्ष्यन्त इति वदता गोदोहनादिक्रियाणां साक्षाद्विपरिवर्त्तनोपलक्षकत्वायोगे ऽपि तदवयवभूतमुहूर्त्ताद्युपलक्षणद्वारोपलक्षकत्वे ऽभिहिते मुहूर्त्तादेव तर्हि उपलक्ष्यता फ-

स्मार्त्तोक्तेत्याशङ्कानिरासाय * अन्येत्युक्तम् * परिवर्त्तनोपलक्षकगोदोहनादिपरिच्छेदार्थमुहूर्त्तादेरुपादानाज्ज्वलनादिवदयान्तरव्यापारत्वावगतेर्न प्राधान्येनोपलक्ष्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । अनियतपरिमाणाया गोदोहनादिक्रियाया मुहूर्त्तादिना परिच्छेदायोगमाशङ्क्य प्रायिकी परिमाणप्रत्यासत्तिरुक्ता मुहूर्त्तादीनामुपलक्षकत्वसम्भवे ऽन्यपरिच्छेदार्थत्वेनोपादानमयुक्तमित्याशङ्कानिराससूचनायैवकारः अग्निहोत्रादिकाले किमित्यनेनातिक्रान्त इति पृष्टे गोदोहनपर्यन्तस्य स्वापस्यातिक्रमहेतुत्वोक्तये यावद्दोहं स्वपितीत्युच्यमानस्वापावच्छेदकतया गोदोहनमुभयास्तमययोरेव तत्कालत्वात्पूर्वाह्णादीनामप्युदयाद्यपेक्षत्वादुदयास्तमयरूपं परिवर्त्तनमेव प्रयोजनवत्त्वादुपलक्षणीयमित्याशयः । गोदोहनादीनामन्यतः परिच्छेदापेक्षामुपपादयति * तथा हीति * गोदोहनक्रियात्तु स्वरूपतोऽनवस्थितपरिमाणत्वाद्धयस्वया प्रयोजनभूतया सूर्यादिचेष्टारूपं मुहूर्त्तादिनियतत्वात्परिच्छेदकं लौकिका इच्छन्तीत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * क्रियतेति * अन्येनापारम्भो भागोऽहिमरश्मिणा सूर्यादिनानिलङ्घित इति पुराणतो ज्ञानाशकैस्तायद्भागातिलङ्घितफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयारम्भकमुहूर्त्तादिपरिच्छेदायोगादपरिच्छिन्नानां मुहूर्त्तादीनां गोदोहनादिपरिच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्परिच्छेदार्थेति * आकाशावयवविशेषातिक्रमफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयारम्भकस्य नाडिकादेः मुहूर्त्तादिघटकस्य नैपुण्येन स्वतः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्स्वच्छया पानीयपलानां यत्र घटीपूरणफलघटीछिद्राद्दगतिक्षणप्रचयात्मिका नाडिकाभिन्ना अक्षिपक्ष्मसंयोगविभागफलस्याक्षिपक्ष्मगतिक्षणप्रचयारम्भकनिमेषस्य चतुर्थो भागः क्षणद्वयं लवः क्षणत्रयं त्रुटिः क्षणचतुष्टयं निमेषः पञ्चदश निमेषाः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठा च कला मुहूर्त्तस्त्रिंशा च यथात्मिकानियतत्वेनोक्ता मानुषीणामपि निमेषादिक्रियाणां स्वतः परिच्छेदकत्वसम्भवे गोदोहनादेरपि स्वतः परिच्छेदकत्वापत्तिरित्याशङ्क्य * व्यावहारिकैरित्युक्तम् * पयःप्राप्त्याद्यभिमतफलात्मकस्य व्यवहारस्य दोग्धृप्रयत्नशैथिल्यादीयित्वापेक्ष्यां बहुलक्षणसाध्यत्वेनानियतपरिमाणकालव्यापित्वात्तच्छेदभूतानां गोदोहनादिक्रियाणां परिमाणनियामकत्वलक्षणपरिच्छेदकत्वायोगो ऽपि निमेषादिक्रियाणां फलानुद्देशेनैव स्वभावतो ऽनुष्ठीयमानानामयत्नापाद्यत्वेन प्रयत्नशैथिल्यप्रयुक्तपरकालव्यापित्वायोगात्क्षणत्रयेन्तरयाभावेन च सन्निमेषानियतकालव्यापित्वायोगान्नियतपरिमाणत्वोपपत्तेः परिच्छेदकत्व-

सम्भवतीत्याशयः। कथं तर्हि यावद्दोहं स्वपितीति गोदोहनक्रियायाः परिच्छेदकत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह * तदभ्यासेनेति * सकृदनुष्ठाने प्रायिकत्वायोगात्तस्मिन्मुहूर्तादिपरिमिते काले व्यवहारोपयोगिनीनां दोहनादिक्रियाणां यो * अभ्यासस्तद्वशेनेत्युक्तम् * जीवनस्य ▮ कथं चित्परिच्छेदकत्वायोगान्न कालत्वं सम्भवतीत्याह * न चेति * काललक्षणापरिहारायोगमुपसंहरति * तस्मादिति * अभ्यासलक्षणामुपपादयितुमारभते * पुनरिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * वैतथ्येन कदा चित्लौकानुष्ठानादिक्षिप्तत्वेन प्रयोगे क्रियानुजीवनकाल इत्यपरिज्ञानाद्वैतथ्यं वैपरीत्येन त्वेकहेलया कृत्स्नप्रयोगे यावज्जीवश्रुतिर्वृथा स्यादत इति अध्याहारेण योज्यम् । वैतथ्येनापरिज्ञानादित्येतद्व्याचष्टे * अनभ्यस्तामिति* ६३२।१ अमृतेन समाप्येतइति परिसंख्यारूपेणाम्नाय म्रियतइत्यर्थविवक्षया * अथेत्युक्तम् * मृते ऽपि समापने सर्वस्वारस्यक्रतुवद्दोषमाशङ्क्यार्धमवपन्नमाने प्रस्तूयमाने ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति सम्प्रेष्य संविशतीति वचनात्तत्रादोष इति वैषम्यं * न चेत्यनेनोक्तम् * वितथप्रयोगपक्षे च यावज्जीवकालस्य सायम्प्रातःकालसमाप्ये काम्यप्रयोगे निवेशायोगात् । यावज्जीवचोदनायाः पूर्वपक्षे ऽनिष्टस्यापि प्रयोगान्तविश्रान्तित्वस्यापत्तेः सायम्प्रातश्चोदनयोश्चोदनाद्वयसन्निध्यविशेषे ऽपि काम्यप्रयोगमात्रविषयत्वकल्पना निष्प्रमाणिकाप्यापद्येतेति दूषणान्तरमाह * सायमिति * सनी इति पाठे चोदने इति नपुंसकद्विवचनं प्रयोगान्तरापत्तिसूचनाय * अस्मिन्नित्युक्तम् * पक्षान्तरार्थमभ्यधेति श्लोकावयवं व्याचष्टे * यदि त्विति * सायम्प्रातश्चोदनानुरोधेनैकदैव कृत्स्नप्रयोगात्सायम्प्रातश्चोदनार्थे यावज्जीवचोदनार्थयोर्द्वयोरपि सम्पादनं यदि मन्येतेत्युक्ते कृत्स्नजीवनकालाव्याप्तौ कथं तच्चोदनार्थसम्पत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थो दृष्टान्तः। अस्मिन्पक्षे दोषान्तरार्थं वृथेत्यवयवं व्याचष्टे * तत्रेति * तिथिवाच्यहः शब्दः इह यावज्जीवश्रुतौ व्याप्तितो ऽन्यत्फलं न प्रतीयतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * पूर्वाह्णो वै देवानामित्यन्यार्थदर्शनमेवान्यतः प्राप्तत्वमात्रेण प्रापकत्वाभावेनाभिप्रेतम्। अजीवतो ऽनुष्ठानाशक्तेः कर्मणो जीवनव्यतिरिक्तकालाप्राप्तावपि सायम्प्रातःकालयोर्जीवनव्यतिरेकेणापि भावात्सायम्प्रातश्चोदनावदोऽजीवतः स्वयमशक्तावप्यृत्विग्द्वारा सर्वस्वारवत्प्राप्तानुष्ठाननिवृत्त्यर्थं सायम्प्रातश्चोदनयोर्जीवनकालान्तर्गतसायम्प्रातःकालविषयत्वोपसंहारार्थत्वेनार्थवद्यावज्जीववाक्यमित्याशङ्क्य

सायमित्युक्तम् आहत्य वचनं विनार्त्विग्द्वारानुष्ठानकल्पनस्याप्य-
युक्तत्वाच्छ्रुत्यालोचनयैव जीवनान्तर्गतसायम्प्रातःकालविषयत्वं
तच्चोदनायाः सेत्स्यतीत्याशयः। जीवनान्तर्गतसायंप्रातःकालविषय-
त्वान्तर्गतयुक्त्या विवक्षिता अनेन च यदपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं
व्याख्यातम् *यावज्जीवश्रुतिविरोधश्च* अस्मिन्पक्षे स्यादिति दूषणा-
न्तरोक्त्यर्थत्वेन शब्देन त्विति भाष्यं चशब्दार्थो तुशब्दाभ्युपगमेन
व्याचष्टे *यावज्जीवश्चेति* इत्यर्थादित्यभ्यासलक्षणोपसंहारभाष्यं
३३। व्याचष्टे *अत इति* सायम्प्रातश्चोदनामिथ्यात्वोक्त्या कृत्स्नप्रयो-
गाङ्गत्वेन कालविधानात्तद्विरोधादपि चितस्य प्रयोगो न युक्त इति
सूचितम्। ननु जीवनपरिमिते काले जुहुयादिति विहिते ऽर्थादभ्या-
सापत्तावपि विधेरभ्यासविषयत्वाभावान्नाभ्यासलक्षणापत्तिरित्या-
शङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति भाष्यं व्याख्यातुमाशङ्कते तावत् *न-
नु चेति* एतदेव विवृणोति *तथा हीति* शब्दस्य होमाभ्या-
सापादने यः श्रमः स सामर्थ्यहोमेनारोपितो यत इत्यध्याहारेण
भावानुपादने हेतुतया योज्यम्। शब्दोक्तजीवनपरिमितकालान्वयसा-
मर्थ्यस्याधुनाऽभ्यासापादकत्वमात्रेण तुशब्दस्य दूषणत्वाभ्युपगमे
सिद्धान्तेऽपि सायम्प्रातःकालावच्छिन्नजीवनलक्षणनिमित्तान्वयसा-
मर्थ्यस्याधुनाऽभ्यासापादकत्वादविशेष इत्याह *अथेति* सिद्धान्ते
प्रत्यहं प्रयोगविध्वंससमाप्तेः प्रत्यहमभ्यस्तप्रयोगाभावात्प्रयोगाभ्या-
सस्य च विधिव्यापारं विनापि सामर्थ्यादेव सिद्धत्वादभ्यासलक्ष-
णापत्तिः पूर्वपक्षे त्वभ्यस्तस्य कर्मणः प्रयोगो न प्रयोगाभ्यासः प्रयो-
गस्य च विध्यधीनत्वादभ्यासलक्षणा च विनाऽभ्यस्तप्रयोगविध्ययो-
गाल्लक्षणापत्तिरिति वैषम्येणाशङ्कानिरासार्थतया व्याख्यातुमाह *
उच्यत इति* प्रत्यहं विध्वंससमाप्तौ द्वितीयादिष्वह स्वनुष्ठाना-
नर्थक्यमाशङ्क्य पृथक्प्रयोगतोक्ता श्लोकं व्याचष्टे *समेति* प्र-
तिदिनं कर्मसमाप्तेनैकस्मिन्प्रयोगे कर्माभ्यास इत्यर्थः। न त्वभ्य-
स्तप्रयोगस्यापि सामर्थ्यालभ्यत्वेनाशाब्दत्वात् न दोषापत्तिरित्याश-
ङ्क्याह *तथेति* अभ्यस्तप्रयोगचोदनां विनाऽभ्यस्तप्रयोगानिर्द्धेर-
भ्यस्तस्वरूपत्वे विधिव्यापारयितव्य इत्यर्थः। ननु विधेयत्वेऽप्य-
भ्यासस्य जीवनपरिमितकालान्वयान्यथानुपपत्तितः प्रतीतेर्धातोर-
भ्यासलक्षणायां व्यापाराभावाददोष इत्याशङ्कते *नन्विति* शा-
ब्दस्य विनाऽभ्यासस्य विधानान्वयायोगेनान्यथानुपपत्तितः प्रतीतिप्र-
सङ्गेऽपि धातुव्यापारस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वाददपरिहार्या लक्षणे-
त्याशयेन परिहारं न चेत्यादिभाष्यसूचितमाह *सत्यमिति* श्रु-

तिष्ठेत्यादिसूत्रार्थोपसंहारभाष्यमायकहेलया व्याख्यातुमाह * तदिति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययम् उभयशब्देनाख्यातयावज्जीवपदाभिप्रायतया श्रुतिशब्दो व्याख्यातः। अनुवादोक्तेरुद्देशाशयतोद्दिष्टयेत्यनेनोक्ता।

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत तत्रानर्थकमन्यत् स्यात् ॥ ३ ॥

अप्रतिपातनलक्षणलिङ्गदर्शनादपि कर्तृधर्मो यावज्जीविकेति प्रतिज्ञाय कर्मधर्मे हि यावज्जीवफलत्वे सति जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्याद्दर्शपूर्णमासयाजित्वानुपक्रमरूपातिपातनयोः कालभेदेन विरोधपरिहारानुपपत्तेर्यो दर्शपूर्णमासयाजी स तदुपक्रामेदेवेत्युपक्रमेण दर्शपूर्णमासयाजी तदुपक्रामित्वरूपेण धान्हिमिव धूमो नियम्येतेत्यनुपक्रमरूपातिपातनानुपपत्तिरित्येवं तदुपपादनार्थेनैव कर्मधर्मे हि प्रक्रान्तमित्येतावता भाष्येण प्रक्रान्तमेवेत्यवधारणया प्रक्रान्तं सदिति पाठे तु सच्छब्देनावधारणसूचनया मध्यमसूत्रावयवं व्याख्याय यावज्जीवेत्यादिना कर्मधर्मपक्षे उपक्रमरूपातिपातनायोगादसमापनरूपमतिपातनं वाच्यं तत्र च यावज्जीवकालेन समापनावगतेस्तावति काले ऽतिपन्ने कर्मणो ऽतिपत्तिः स्यात्तत्र च मृतस्य प्रायश्चित्तानुष्ठानाशक्तेर्निमित्तभूतातिपातनवचनादन्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यादित्येवम् अन्त्यावयवो व्याख्यातः। तत्र जीवनान्त्यकालात्प्रागप्यसमाप्तिरूपातिपत्त्युपपत्तेः काले ऽतिपन्ने कर्मातिपत्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासपूर्वं सर्वं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * मतिपत्तिरिति * स्वधर्मभूतकालातिक्रमः कर्मकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारे ऽतिपत्तिर्नानुपक्रमो समाप्तिर्वा तत्प्रयोजकस्तु पुंव्यापारो ऽनुक्रमणासमापनोपलक्षितो विध्यविज्ञानाख्यो ऽतिपातनमित्याशङ्कानिरासाशयः। सिद्धान्ते तु कालभेदादेकस्मिन्मासे दर्शपूर्णमासानुष्ठानाल्लब्धदर्शपूर्णमासयाजिव्यपदेशस्य मासान्तरे ऽनुपक्रमणरूपमसमापनरूपं वातिपातनं प्रायश्चित्तविधिश्च सम्भवतीत्याह * मत्पक्षे त्विति * प्रायश्चित्तविषयत्वेन सम्भवतीत्यनुषङ्गः। ननु जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्याद्दर्शपूर्णमासयाजिनो ऽतिपातनप्रायश्चित्तविषययोगे ऽप्यभ्यासकालभेदादुभयं सम्भवतीत्याशङ्क्ते * ननु चेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरभ्यासलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावादभ्यासातिपातनस्य निमित्तत्वानवगतेर्नाभ्यासकालभेदाभ्युपगमेन विरोधपरिहारः सम्भव- ६३४।१

तीयाशयेन परिहरति * न शक्यमिति * ननु पौर्णमास्यमावा-
स्याशब्दयोः कालवाचित्वात्तस्य च जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासप्र-
योगविषयत्वायोगादभ्यासविषयत्वावगतेरभ्यासविषयकालाति-
पातनस्य निमित्तत्वं प्रतीयत इत्याशङ्कते * ननु चेति * अवयवावि-
षयः कालकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारोऽतिपत्त्यार्थोऽतिक्रमो निमित्त-
भूतातिपातनास्यपुरुषकर्तृकप्रयोजकव्यापारविषयत्वान्निमित्तत्वेनोक्तः । प-
रमार्थतस्त्वतिपातनं नामोक्तिपरिहारग्रन्थालोचनया कालातिपा-
तनान्यनिमित्तत्वशङ्कार्थो लक्ष्यते कालस्यातिपत्त्यार्थं प्रयोज्यव्या-
पार प्रतिकर्तृत्वाभावात्कालातिपातनस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीति
परिहरति * नैतदिति * कालेन कर्मणातिक्रमणीयमिति काल-
कर्तृकर्मविषयाऽनतिपत्त्यविधेः कालस्यातिपत्त्यर्थमिति हेतुत्वमु-
क्तमुपपादयितुम् * यस्य हीत्याद्युक्तम् * प्रधानस्याङ्गमनतिक्रमणीयं
साङ्गस्य प्रधानमित्येतदेव कुत इत्यपेक्षायाम् * तदेव चेत्युक्तम् * स-
गुणत्वायानतिक्रमविधानात्प्रधानस्य च सगुणत्वापेक्षणात्प्रधान-
स्यैवाङ्गमनतिक्रमणीयमित्याशयः । अनुष्ठानाननुष्ठानरूपत्वाभ्या-
१२५।। मतिक्रमानतिक्रमयोरनुष्ठेयकर्मधर्मतैव युक्तेत्याह * तदेव चेति *
अनुष्ठानमात्मा स्वभावो धर्मो यस्येति विग्रहः अतः पौर्णमास्यमा-
वास्याशब्दवाच्यकालातिपातनस्य निमित्तत्वादभ्यासस्य च पौर्ण-
मास्यमावास्याशब्दवाच्याभावादतिपातनमात्रप्रवृत्तविध्योर्लिङ्गता
युक्तेत्युपसंहरति * तस्मादिति *

व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालेऽप्यदर्शनाच्च कर्मधर्मपक्षे दर्श-
पूर्णमाससमाप्त्युत्तरकाले कर्मकालाभावादयमन्यत् सोमया-
गविधानं स्यात्तदर्थवत्त्वाय तु सोमयागस्य दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्त-
रकाले कालेऽभ्युपगमे यावज्जीवकालसमाप्त्यत्वायोगात्प्रति-
मासं दर्शपूर्णमासकर्मप्रयोगाद्भेदः स्यात् स च यावज्जीविकत्वस्य
कर्तृधर्मत्वपक्षे पौर्णमास्यमावास्याकालावच्छिन्नस्य जीवनस्य प्र-
तिमासं भिन्नस्य निमित्तत्वादुच्यते न कर्मधर्मपक्ष इत्येवं तत्रानर्थ-
कमन्यत् स्यादिति पूर्वमुपायपर्यायानुषङ्गेण व्याख्यां सूचयितुं कथम-
नर्थकमन्यत् सोमयागविधानं स्यादिति प्रश्नपूर्वं कर्मेत्यादिभाष्यं-
च सूत्रं व्याख्याति तदभ्यासस्समाप्त्युत्तरकालस्य कर्मधर्मपक्षे
ऽपि सम्भवात् समाप्त्युत्तरकालस्य कर्तृधर्मत्वादिनाऽयमन्यदित्यनिरा-
करणं व्याचष्टे * दर्शेति * यथैव पौर्णमास्यमावास्ययोस्तदुपाभ्या-

सैवौचित्याभावाच्च प्रतिमासमभ्यासापत्तिः प्रायश्चित्तनिमित्तं किं तु यावज्जीविकाभ्यासापत्तिस्तथैव दर्शपूर्णमासयाज्ययोरभ्यासयाचित्याभावाद्यावज्जीविकाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतैव स्यात् न प्रतिमासाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतेति शङ्कानिरासार्थः । कालश्चेदित्यादिसूत्रावयवं स्वयमन्यथा व्याख्यास्यन् भाष्यव्याख्याते ऽर्थे तावद्योजयति * सूत्रमपीति * अन्यथा व्याख्यातुमाह * कालश्चेदिति * कर्मान्तरेण सोमयागादिना दर्शपूर्णमासकर्मणोरविच्छेदे सत्यपि को दोष इत्यपेक्षायां दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालविधिविरोधो विचार एतद्यस्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते ऽन्यस्य तन्त्रं प्रतायते इत्यादिनिन्दाश्रुतनिषेधविरोधश्चेति दोषद्वयमुक्तं लिङ्गदर्शनसाध्यमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * अनुध्यायिनीजरामरणनिर्मोकवचनरूपस्यान्यार्थदर्शनद्वयस्य व्यपवर्गसूत्रार्थत्वाभावात्तद्व्याख्यावेलायामुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्यापवर्गसूत्रार्थत्वाभावे * ऽप्यविरोधात्तु नैवं स्यादित्युत्तर * सूत्रस्थेनैवंशब्देन परामर्शसिद्ध्यर्थे तत्समीपे मुक्तकस्यान्यार्थदर्शनद्वयस्योपन्यास इत्याह * मुक्तकेति * सूत्रानारूढस्योपन्यस्तस्य सौत्रेण शब्देन परामर्शमाशङ्क्य विशेषतः केन चित् सूत्रेणानुक्तत्वे ऽपि सामान्यतो लिङ्गदर्शनसूत्रगोचरतोक्ता । अनुध्यायिनीवचनं व्याख्यास्यन् अतिपातकप्रायश्चित्तादीनां लिङ्गदर्शनानां विधिरूपत्वादस्यापि विधिरूपत्वशङ्कां निवर्तयितुमर्थवादत्वं तावदाह * तद्यथेति * लिङ्गदर्शनसूत्रे ऽनुध्यायिनीजरामरणनिर्मोचनवचनयोरपि नियमलिङ्गत्वादुदाहरणत्वसम्भवसूचनार्थस्तथाशब्दः । अर्थवादत्वसिद्ध्यर्थं विध्यन्तरशेषभूतत्वे ऽभिहिते होमादिनिषेधार्थत्वाद्विध्यन्तरशेषत्वायोगमाशङ्क्य दीक्षितो न ददातीत्यादिवाक्यान्तरेणैव होमादेः पर्युदस्तत्वादग्निहोत्रं जुहोतीत्यादेरनुवादश्च दीक्षितस्येत्यनेनोक्तं व्याचष्टे * एतावन्तं ईति * य आहेत्यादिभाष्येणाभिमुख्यार्थत्वादाहो हकारस्य च निश्चयार्थत्वाद्दातमार्थस्वरूपेणाभिमुख्येन यो मार्गो निश्चितो भवति तस्मिन्प्रदीयमाने ऽनुध्यायिनीवचनं भवतीत्यनुध्यायिनीवचनाद्भागस्य नियतत्वमुक्त्वा यद्वेत्यनेन व्यतिरेकमुखेनोपपाद्य नियतश्चेत्यनेन भागनियतत्वद्वारानुध्यायिनीवचनस्य नियमलिङ्गतोपपादिता तत्सर्वं सङ्क्षिप्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * एतदिति * कर्म धर्मपक्षालिङ्गायोगोक्त्यर्थं नेति भाष्यं व्याचष्टे * कालेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * जरामरणनिर्मोकोक्तेर्लिङ्गत्वोक्त्यर्थमपि च श्रूयतइति भाष्यं व्याख्यातुं यथाभागस्य नियतत्वं नियमलि-

६।३।६।१

ङ्गं तथा जरामृत्युभ्यामेव निर्मुच्यतइति जरामरणयोरपि निर्मोक्कारणयोर्नियतत्वं लिङ्गमित्यतिदिशति * एतेनेति * जराविधेरन्यतो ऽप्राप्तत्वादनेनैव वाक्येन विधिं सूचयितुं विधानशब्दः । जरेति भाष्यं व्याचष्टे * काम्यत्वेति *

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

जरामरणवाक्यस्य प्रागेवोपन्यस्तत्वात्पुनरुपन्यासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्याह * यद्वेति * तत्सूत्रस्थनैवंशब्देन परामर्शार्थं प्रागुपन्यस्तं यस्तुतस्त्वेतत्सूत्रार्थएवान्यार्थदर्शनद्वयमुपलक्षणार्थं स्वेकमुपन्यस्तमित्याशयः । सूत्रं योजयति * नियमेति * यदेतदनुष्ठानं जरामरणनिर्मोचनं चोक्तं तद्भवत्पक्षे कर्मणो ऽनित्यत्वायोगाद्यथोक्तं तथा न स्यादित्यर्थः । लक्षणाभ्युपगमे ऽपि जीवनस्यानियतपरिमाणत्वात्तु यत्कालस्लक्षणार्थत्वमुक्तं तन्नैव स्यादित्येवं स्वयमन्यथासूत्रं व्याचष्टे *अथ वेति * सूत्रार्थमुपपादयति * तत्रेति * नित्यशब्दव्याख्यानार्थम् * कियतापीत्युक्तम् * चन्द्रादर्शनस्य ज्योतिःशास्त्रान्नियतपरिमाणेनामावास्याकालेनाविनाभावावगमात्तदुपलक्षणार्थं युक्तं जीवनस्य तु कियता कालेनाविनाभावानवगमान्न युक्तोपलक्षणतेत्यर्थः ।यस्मादनियतपरिमाणत्वाज्जीवनकालमुपलक्षयितुं न शक्नोति तस्मादेतज्जीवनमेवमुपलक्षणमापद्यते यत्तु तैतज्जीवनमेवंभूतमनियतपरिमाणं यदा भवेत्तदा जुहुयाद्यजेत वेति ततश्च कादाचित्कत्वान्निमित्तत्वेन स्यादित्याह * तदिति * ननु नियतनिमित्तत्वान्नियत कर्मेत्याद्यसिद्धान्तसूत्रस्थभाष्ये नियतनिमित्तत्ववशेन कर्मणां ऽवश्यकर्तव्यतोक्तिर्जीवनस्यानित्यत्वान्निमित्तत्वाभ्युपगमे विरुध्येतेत्याशङ्क्य * कथं तर्हीति * यावदात्माधिष्ठितत्वरूपेण शरीरमस्ति तावत्प्राणधारणाख्यं जीवनं नियमेनास्तीत्येवमाशयं भाष्ये जीवननित्यत्वाभिधानमिति परिहरति * यावच्छरीरेति *

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

यावज्जीविकाभ्यासपक्षे च दर्शपूर्णमासयत्तद्विकृतीनामप्यभ्यासापत्तेः सर्वासां चैकस्मिन्काले ऽभ्यासस्याशक्यत्वाद्विरोधः स्यादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमितश्चेत्यादिभाष्यं नियमपक्षे ऽपि विरोधसाम्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नियमः सन्निति * नियमस्यावश्यकर्तव्यरूपस्य प्रत्यवायपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थत्वादनतिदेशो ऽयमे घट्यतइत्यर्थः । नन्वतिदेशाभावे ऽपि यावज्जीवकालो य

२७।१

इष्टयेति वाक्योपदिष्टेन सद्यस्कालत्वेन बाधिष्यतइत्याशङ्कते * ननु चेति * अविरोधाञ्च बाध्यतइति परिहरति ।

नैतदिति कर्त्तुस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

ननु कर्तृधर्मपक्षे ऽपि यावज्जीवशब्देन जीवनपरिमितकालस्योक्तेस्तुल्यो विरोध इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन यथाभाष्यं सूत्रं योजयति * कर्त्रेति * व्यपवर्गदर्शनानुक्तावपि सूत्रार्थः पर्यवस्यतीति सूचनाय * एतावदित्युक्तम् * निमित्तपक्षे दर्शपूर्णमासाविष्टिव्यपवर्गदर्शनावक्लृप्ते कालश्चेत्कर्मभेद स्यादित्यनेनैवोक्तत्वाद्दर्शनान्तरानुदाहरणाच्च व्यपवर्गदर्शनोक्तिरयुक्तेत्याक्षिपति * यद्यपीति * दर्शनशब्दो याज्ञिकस्थितिलक्षणसिद्धान्तवाचको न तु लिङ्गदर्शनार्थ इत्येवं समाधत्ते * मन्नेति * व्यपवर्गसिद्धान्तोक्तेरपि पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वसूत्रस्थभाष्यालोचनया विकृतिविषयतोक्ता प्रकृतिन्यायेनैव विकृतीनामपि व्यपवर्गसिद्धान्तस्योपपत्तिसिद्धेर्मन्दफलत्वेनापरितोषात्स्वयमन्यथासूत्रं व्याचष्टे * अथ वेति * उपसंहारार्थत्वे सूत्रस्यानतिरिक्तार्थत्वात्फल्गुत्वापत्तेरपरितोषान्नियमपक्षे कालवाचियावज्जीवशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य नियमव चितया यावज्जीवशब्दव्याख्यार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * उक्तेन न्यायेन कर्तृधर्मनियमे सिद्धे सति कालशास्त्रतयाभासमानमपि यावज्जीवपदं वस्तुतो निमित्तशास्त्रमेव स्यादित्यर्थः । श्रुतिसंयोगात्त्वेव कालवाचित्वनिरासेन निमित्तवाचित्वासिद्धेरत्राप्यपरितोषात् स्वमतेन निरूढपश्वादिषु नैयमिकत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * षट्सु षट्सु मासेषु पशुना यजेत चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यैर्यजेतेत्यादिशब्देनोक्तम् । कालशास्त्रत्वेनाभासमानस्य वीप्साश्रवणमात्रेण कथं निमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याशङ्क्याह * न तावदिति * काम्यस्य वा ज्योतिष्टोमप्रयोगस्य वसन्तकाल उपदिश्येत एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचर्यवासीत्यनृणवाक्याद्वावगतस्य नैयमिकस्य [illegible] हेतुना वीप्सां विनापि प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादावर्त्यमानतया स्थितत्वाद्वीप्सानर्थक्यापत्तेर्वसन्ते वसन्तइत्येवं वीप्सायुक्तत्वेन कालो न शक्यो वक्तु नैयमिकस्य च ज्योतिष्टोमप्रयोगस्योपदिश्यते ततश्चोलोपनयनादिवत् सकृत्प्रयोगमात्रेण नैयमिकविध्यर्थसिद्धेर्नि-

ष्फलावृत्त्ययोगात्तद्वाचिका वीप्सानर्थिका स्यात् इत्यर्थः । ननु नैयमिकस्यापि प्रयोगस्य कालोपदेशे द्वित्र्यादिषु वसन्तेषु प्रयोगविध्यर्था ६२८१ वीप्सा भविष्यतीत्याशङ्क्यानवस्थितशास्त्रार्थापत्त्या निरस्यति * न चेति * अतः सर्ववसन्तव्याप्त्यर्थत्वाद्वीप्साया निमित्तत्वं च विना कृत्स्नाप्तेरशक्यत्वेनानुवादायोगादेकस्मिंश्च प्रयोगे ऽनेकवसन्तसाहित्यसम्पादनाशक्तेर्विध्ययोगान्निमित्तशास्त्रतावसीयत इत्याह * तस्मादिति * नन्वधिकरणवाचिन्या सप्तम्या कालस्याङ्गत्वावगतेर्निमित्तता न युक्तेत्याशङ्क्याह * सप्तम्यपि चेति * अत्रार्थे सूत्रं योजयति * तेनेति * ज्योतिष्टोमन्यायं पश्वादिष्वतिदिशति * एतेनेति *

॥ अथ सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तनिन्दा ऽशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

षड्विधस्यापि कर्मभेदस्योक्तत्वादनर्थकमेतदधिकरणमित्याशङ्क्य शाखान्तराख्यकारणान्तरनिरासार्थत्वं तावत्परमतेनाह * उक्तेति * प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वादिदं कर्म शाखान्तरीयकर्मभिन्नमिति बुद्धेः शाखान्तराग्यभेदकत्वशङ्कानुपपत्तेः कारणान्तरनिरासार्थत्वायोगेनापरितोषात् स्वमतेनोक्तषट्कमध्य एव संज्ञागुणाभ्यासादङ्गनिरासार्थमाह * नैव चेति * रूपादेः षट्कबाह्यत्वात्कथं तन्मध्यनाशङ्क्येत्याशङ्क्य केनचिदपूर्वसंयोगादिप्रकारेण षट्कान्यतमरूपत्वाशङ्कायां कथं निन्दादेः षट्कान्यतमप्रकारत्वमित्याशङ्क्याह * तदिति * सिद्धान्ते प्रतिषेधार्थं निन्दादेर्गुणप्रकारत्वमुदिता-
[illegible] गुणानामित्यादि च
[illegible] .यैश्चासम्भवेन गुणस्य
[illegible] ...चाभावेनाभिज्ञादिवत्
पूर्वसंयोगासम्भवहतुन्यायोगाच्छाखान्तरीयस्य च कर्मणो ऽनवगतत्वेनाप्रत्यभिज्ञानाच्छाखान्तरीयस्य गुणस्य शाखान्तरीये कर्मणि विध्यसम्भवेन भेदकत्वशङ्कानीयत्वाच्छाखान्तरीयगुणानां वैफल्याभ्यां कर्मगुणभेदाशङ्कने. शाखान्तरीयकर्मानवगमस्यैव हेतुत्वाच्छाखान्तरीयस्याप्रदत्तस्यैव गुणस्य भेदकत्वेनाशङ्कनीयत्वापत्तेः. पुनः अंशश्च सिद्धान्ते शाखान्तरीयस्यैवाभेदकत्वाभिधानाच्छा-

खान्तरीयाणां यथोदाहरणत्वं तथा वेदान्तरीयस्यापि कर्मणः शा-
खान्तरीयाध्यायिभिरनवगमान्निशेषाठदान्तराणामप्युदाहरणीयत्वा-
धगते शाखान्तराणीति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्ते * कथं पुनरिति*
कथा चितुपलक्षणत्वेन समर्थनं दूषयितुमुपन्यस्यति * के चि-
दिति * त्रयीं विना सर्वाङ्गोपेतकर्मानुगतवेदत्वस्याप्यध्येयत्वा
च्छाखान्तरीयन्यायासम्भवेन दूषयति * न त्विति * श्लोक
व्याचष्टे * यत्र हीति * औद्गात्रे वा वेदे यत्कर्म द्रव्यदेवतासंयु
क्तमाम्नायते तत्र कथमित्यपेक्षायामाह * यत्रेति * अनेकवेदाधी ६३९।५
तस्य कर्मणो यत्र द्रव्यदेवताम्नानं तत्रैवोत्पत्तिर्वेदान्तरे गुणमात्रवि-
ध्यर्थश्रुतिरित्येतदेव तृतीयाधिकरणसूत्रेण द्रढयति * तथा चेति*
तद्भाष्युक्तमेव भाष्यमित्याह * तस्मादिति * नामविशेषदर्शनाद्रू-
पविशेषदर्शनादित्यादिप्रत्येकं दर्शनशब्दाम्नयन सूत्रव्याख्यया द्वय
तेयम्बेन सूचयन्नाम्ना भेदोक्तिं व्याचष्टे * तत्रेति * ना-
मरूपयोर्विशेषोक्त्यन्यथा भेदोक्त्या सूचित । नामभेदो यत्रैकका
रण तत्तायदिह द्वयतास्यर्थं ।नन्विति भाष्येण काठकादिनाम्नाऽध्य-
ध्यस्मरणेनानादित्यावधारणाद्वैशम्पायनान्तेवासिपुरुषापेक्षकठशा
ब्दप्रवृत्तिकरत्वे चादिमत्त्वापत्तेश्चरणाख्यब्राह्मणावान्तरजातिवाचि-
कठशब्दप्रवृत्तिकरत्वागमात्तस्माच्च परतस्तेन प्रोक्तमिति विहितस्या-
पप्रत्ययस्य कठशब्दपरतया विध्यभावेन कठचरकाल्लुगिति स्मृतेर्लु-
गभावात्स्वार्थिकप्रत्ययान्तरेण काठकमिति रूपायत्तेऽभ्युपगमेऽधर्मस्य
प्रवाच्यतयैतन्नामकत्वात्समाम्नायात्कर्मनामत्वायोगमाशङ्क्य सत्यमित्य-
नेन तस्येदमित्यस्मिन्नर्थे गोत्रचरणाद्वुञिति चरणवाचिन कठ-
शब्दाद्वुञ्प्रत्ययोत्पादनेन तदादेशात्ताभ्यां काठकशब्दव्युत्पत्त्यव-
गतेस्तस्य च धर्मसमाम्नाययोः स्थितइति स्मृत्या कठसम्बन्धधर्मसमा
म्नायविषयत्वात्तत्सम्बन्धिधर्मनियतत्वस्याप्यवगत्या निरपाद्रिगत्यै-
कयहतुकसामानाधिकरण्याविरोधाच्च धर्मरूपकर्मनामतामुपपा-
दितेःयव व्याख्यातुमाह * तच्चेति * रूपाद्भेदान्ति व्याचष्टे *
तयेति * आमिक्षावाजिनदृष्टान्तेनोपपादितेन गुणत्वेन रूपभङ्गस्य
भक्तृत्वे कपालसंख्याया यागगुणत्वाभावाद्भेदकत्वमाशङ्क्य गुणत्व
तु निधानार्थं इत्यत्र कपालाश्रिताया अपि संख्याया याग प्रत्यङ्गत्व-
रूपगुणतोक्तावदृष्टान्तेन स्मारिता धर्मविशेषस्यापि गुणत्वमुपपाद
यितुमाह * कारीरीति * कारीर्यध्ययनकाले ऽनुष्ठीयमानस्य भूमि-
भोजनादेः कैमर्थ्याकाङ्क्षाया फलवत् कारीर्यादर्थस्याध्ययनद्वारा
सन्निहितस्य प्रकरणानाम्नातेतिकर्तव्यताग्राहित्वायोगे ऽप्यध्ययन-

स दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थतेति कर्त्तव्यताग्राहित्वायोगात्सन्निधानाख्येन स्थानेन कारीर्यादीतिकर्त्तव्यतावगतेर्गुणत्वे ऽपि कर्माङ्गभूतज्ञानद्वारत्वेन विप्रकृष्टतरत्वाल्लिङ्गेनोपादानमित्यर्थः । साक्षादितिकर्त्तव्यतात्वनिरासार्थः स्थानीयशब्दः । अश्वघासादिग्रहणस्योदाहरणार्थत्वेन धर्मान्तरस्यापि ग्रहणसिद्धेर्विशेषणानभिधानाच्चान्यधर्मोक्तेरुदाहरणान्तरार्थत्वायोगादानर्थक्यमाशङ्क्याह * पर इति * अश्वघासादेरिति नञ्चेत्यान्ययोगनिमित्तापादानपञ्चमीत्वेन व्याचष्टे * अश्वेति* पुनरुक्तत्वमभ्यासत्वेन व्याचष्टे *पुनरुक्तत्वेनेति* निन्दाया गुणत्वं तावदुपपादयति * निन्दायामपीति * पूर्वपक्षे निन्दाया निषेधमात्रपर्यवसानाभ्युपगमान्निन्दासंयोगेनोदितानुदितकालयोर्निषेध्ययोर्गुणयोर्भेदावित्येव योज्यम । अनुदितहोमनिन्दां व्याचष्टे *उदितेति* निन्दाया निन्द्यनिषेधापेक्षत्वादुदित एवेत्यवधारणाभ्युपगमेनानुदितहोमो न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे तस्मादिति योज्यम । उदितहोमनिन्दां व्याचष्टे *इतरे पुनरिति* प्रकृतायाग्रदानोक्तेर्निन्दाभिव्यक्त्यर्थं यः पूजामित्युक्तम् * प्रकृतशब्दव्याख्यानार्थातिक्रान्तोक्तिः अतिक्रान्तायाश्चदानाशक्तिमाशङ्क्य * व्याहत्ये ऽत्युक्तेत्युक्तम् * तस्मादित्युदितहोमो न कार्य इत्येवं योज्यम। निन्दाया निन्द्यान्तरविधिशेषत्वात्तज्ज्ञाद्यैकादशकपालवद्विकल्पनाविरोधमाशङ्क्य वैकल्पिकत्वे सत्युभययाप्यवैगुण्यान्निन्दानुपपत्तेर्विरोधपरिहारायोगोक्त्यर्थं सर्वेति

६४०।१ भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति* अशक्तेर्गुणत्वमुपपादयति * अशक्तीति * समाप्तिभेदस्याप्येकस्मिन्कर्मणि निवेशासम्भवेन भेदकत्वात् समाप्तिवचनस्यापि गुणतेत्याह * समाप्तीति * अस्माकं यो ऽग्निः सो ऽन्यारोहेषु समाप्यते ऽन्येषामन्यत्रेति समाप्तिभेदाः समाप्त्युक्त्या भेदकत्वेन विवक्षितभेदशब्देन सूचितम् । क्व चिच्छाखायामुदितकालातिक्रम इति प्रायश्चित्तनिमित्त क्व चिदनुदितकालातिक्रम इति प्रायश्चित्तनिमित्तभेदस्यापि निन्दावन्निषेधगमकत्वेनैव भेदकत्वात्पृथगुपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्याह *निन्दयेति* प्रायश्चित्तनिमित्तो भेदः प्रायश्चित्तभेद इति मध्यमपदलोपी समास° वृद्धिशब्दव्याख्यानार्थं वैगुण्योक्तिः । एकेनैवोदाहरणेनान्यार्थदर्शनव्याख्यासिद्धेरुदाहरणप्रपञ्चानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति * परिहारेति * यदीत्यन्यार्थदर्शनं व्याचष्टे * यदीति * इष्टवतामिति भाष्यादिष्टप्रथमयज्ञानामिष्टप्रथमयज्ञता च द्वयमपि लिङ्गमिति भ्रान्तिनिरासायानिष्टप्रथमयज्ञत्वस्यैव लिङ्गत्वमाह * द्वादशाह इति * ताण्ड्यकइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * ताण्ड्यकेति * ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमं सति यज्ञान्तरेष्व प-

ध्यात्प्रयोगे प्राथम्याभावाद्वैफल्यापत्तेः यज्ञान्तराणां च प्रथमप्र-
योगे ऽप्यवैगुण्यापत्तेरन्येन यजेतेति चान्यशब्दसमभिव्याहृतस्य
यजेर्यज्ञान्तरवाचित्वात्तत्परेण प्रत्ययेन ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यवि-
धायकत्वन्तथुतिबाधापत्तेः सोमयागान्तराणां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भाव-
रूपधर्मविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यस्य वार्त्तिककृतैव पञ्चमे व्याख्या-
स्यमानत्वाद्यजुर्वेदोत्पन्नत्वेन च ज्योतिष्टोमस्य सामवैदिकताण्डु-
कशाखागतत्वाभावात् सारस्वतसूत्रं च ज्योतिष्टोमपूर्वत्वात् सर्व-
कर्मणामिति भाष्यदर्शनादेकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे
सति पक्षद्वये ऽप्यदीक्षितदर्शनानुपपत्तिसम्भवात् तत्सिद्धौ लिङ्गप-
रिहारसूत्रे सर्वशाखोक्तस्यानर्थक्यापत्तेर्द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चा-
द्भावलक्षणार्थे ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति इत्युक्तिम-
ङ्गीकृत्य प्रकृतशाखागताद् द्वादशाहादन्यताण्डुकशाखागतं द्वादशाहं
प्रति ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमं सति प्रकृतशाखागतस्य द्वादशा-
हस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमात्प्रतिशाखं द्वादशाहाख्यकर्मभेदे
सत्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वं द्वादशाहकर्तृविशेषणं युक्तं भवतीति व्याख्येयम्।
ननु सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावाद्यजुर्वेदोत्पन्नज्योतिष्टोमप्राथम्य-
प्रतीतेः कर्मभेदे चाविशेषात् सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यापत्तेरेकं च द्वा-
दशाहादियज्ञं प्रति सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यायोगात् सर्वशाखोपपन्ना-
नां द्वादशाहादियज्ञानां ज्योतिष्टोमः प्रथम इत्यर्थावगतिद्वारा सर्व-
शाखागतानां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावावगतेरुदाहृतवाक्य-
युक्तशाखागतस्यापि द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमात्कर्म-
भेदे ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्कानिरासस्सूचनार्थोऽपर-
शब्दः। यज्ञान्तरधर्मभूतपश्चाद्भावावच्छेदकत्वेन ज्योतिष्टोमस्य परा-
र्थतयोपादानात्पारार्थ्ये चैक इष्यत इत्यनेन न्यायेनैकस्यैव ज्योतिष्टो-
मस्य प्राथम्यावसायाभेतद्दर्शनेन सर्वशाखास्थानां द्वादशाहानां ज्यो-
तिष्टोमपश्चाद्भावावगतिरित्याशयः। सर्व...शाखासु कर्मैक्यं [illegible] सर्वशा-
खास्थं द्वादशाहं प्रति ज्योतिष्टोमप्राथम्यनियमात्तद्द्वारा सर्वशा-
खास्थस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमावगतेरदीक्षितदर्शनं
द्वादशाहे न स्यादित्याह * पक्षद्वये त्विति * ज्योतिष्टोमः प्रथमो
यस्मात्स ज्योतिष्टोमप्रथमस्तस्य भावो ज्योतिष्टोमप्राथम्यमिति बहु-
व्रीह्यभ्युपगमेन वा सर्वशाखास्थस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमप्राथम्यनि-
यमादित्यर्थं योज्यम्। तथा चेति द्वितीयान्यार्थदर्शनभाष्यं व्याचष्टे
* तथेति * अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति वेद्यग्रे विहितस्य
यूपमानस्यातिदेशेन यूपैकादशिनी प्राप्तस्य वेदिदेशातिक्रमायोगाद्वेदि-

मानस्य वेद्याधारस्य श्येनादिपक्ष्याकारस्थलावयवभूतपक्षद्वयसम्मानस्य चार्थप्राप्तत्वेनानुवादोपपत्तेः प्रत्यक्षविधिविरोधे ऽर्थवादकल्प्यविध्ययोगात्पक्षे सम्मानं निन्दित्वा वेदिसम्मानपरिग्रहः शाखान्तरीयस्य विरोधिनो वचनान्तरस्य तच्छाखीये कर्मण्यप्राप्तिं द्योतयतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * वचनान्तरे हीति * चतुर्विंशतिप्रक्रमवेद्यग्रदेशे रथाक्षमात्रान्तरालानाम् एकादशानाम् यूपानां मातुमशक्यत्वात् इष्वासमात्राणि पक्षपुच्छानि भवन्तीति च पक्षयोर्वासंमातत्वाविधानात्पक्षसम्मानपक्षो सुतरामशक्तेर्विरोध इत्याशयः । तस्मादपीत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अपरं चेति तृतीयान्यार्थदर्शनात् भाष्यं व्याचष्टे * द्वे इति * स्तोत्रियायाश्च संस्तुतशब्दप्रतिसंस्कारणपदयोगाद् द्विभिसंख्ययोः स्तोत्रियाविपर्यस्तोक्तिः दर्शकत्वेन विग्रहशब्दं व्याख्यातुं दशकशब्दः । अतिरेकोक्त्याऽतिरात्रस्य ज्योतिष्टोमविपयत्वप्रदर्शनायातिरात्रशब्दः अपि चेति चतुर्थान्यार्थदर्शनभाष्यं नासोमयाजी सन्नयतीत्यसोमयाजिनः सान्नाय्यनिषेधो नैन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य तत्स्थाने विधानादनिष्टप्रथमयज्ञानां पुरोडाशित्वेन विवक्षितानां दीक्षितादीक्षितद्वयेनैव गतत्वादयुक्तमाशङ्क्य समाधत्ते * पुरोडाशीति * पञ्चमान्यार्थदर्शनभाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * नानाकर्मत्वेति भाष्यं व्याचष्टे * उपहव्येति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति *

१४१।१

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ १ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * सर्वत्रेति * रूपशब्दोक्तद्रव्यदेवतव्यतिरिक्ताङ्गायो गुणशब्दः संयोगचोदनयोर्मध्यायादिशब्दः । शाखास्थानां ब्राह्मणानामेव विधायकत्वात् सर्वशाखाभ्यो ज्ञानं यस्य कर्मणस्तदेकमित्युक्तेः सर्वेभ्यो ब्राह्मणमार्गेभ्यो ज्ञानं यस्य तदेकमित्युक्तिः पुनरुक्तेस्याद्वाहे * सर्वेति * अत्रोदाहरणमाह * तद्यथेति * गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकतया स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादौद्गात्रे ज्योतिष्टोमानुत्पत्तेस्तदङ्गभूतस्तोत्राद्याशया ज्योतिष्टोमोक्तिः । अर्थसंयोगस्येति भाष्यं व्याचष्टे * संयोग इति * संशब्दस्य समीहितवाचित्वात्फलस्यैव च समीहितत्वात् समीहितेन योग इत्यवयवार्थसंयोगात्फलान्वयवाची संयोगशब्द इत्याशयः । रूपमपीति भाष्यं व्याचष्टे * रूपमिति * पुनरेनेति भाष्यं व्याचष्टे * चोदनेति * नामधेयं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोमादीति * तेनेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

शाखान्तरस्य भेदकत्व शङ्कितुमापातनिकां तावत्करोति* न चेति* व्याचष्टे *प्रमाणान्तरवदिति*असन्निधानेनैव कारणेन शाखान्तराध्यायिभाष्यं शाखान्तरीयस्य कर्मणो ऽनवगतेः प्रतियोग्यनवगमे च भेदाप्रतीतेर्न शाखान्तरलक्षणमसन्निधानं भेदहेतुरिति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति*येन हीति*स्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधसिद्ध्यर्था सदृशोक्तिः । ननु शाखाद्वयाध्यायिनः प्रतियोगिकर्मग्रहणसम्भवाच्छाखान्तरे प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कते * यस्तर्हीति * पञ्चविंशादिषु चैकशाखाङ्गतेषु ब्राह्मणान्तरेष्वेकशाखाध्यायिनो ऽपि प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कान्तरमाह * एकेति * आद्यां शङ्कां निरसितुमुपक्रमते * नैव इति * एतदेव प्र- [१] पञ्चनपूर्वमुपपादयति * किमिति * स्वाध्यायोऽर्थवेदवाचित्वात् समस्तस्वशाखासमूहस्य च वेदत्वात्कथं स्वाध्यायशब्देनैकशाखाग्रहणमित्याशङ्कां निरस्यन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यथैवेति * एकशाखाध्यायिनि वेदवित्शब्दप्रयोगाच्च शाखासमूहस्य वेदत्वस्याश्रयः । संस्कारकर्माध्ययनपक्षे स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वे ऽपि स्वशब्देनात्मीयवाचिना पितृपितामहादिपरम्परागततया एव शाखायाः कर्मव्युत्पत्त्याध्यायशब्दोक्तायाः अध्येतव्यत्वादेकशाखाग्रहणस्वपमार्थश्च शब्दः वेदान्तरस्यापि तद्वदध्ययनापत्तावन्यवेदीयोऽध्यज्योतिष्टोमादिकर्मसिद्धिः स्यादित्याशङ्कते * नन्वति * स्वाध्यायाध्ययनविधिनैकवेदाध्ययनविधानाद्वेदान्तरानध्ययनप्रसक्तावपि वचनान्तरेण प्रतिप्रसवाद्वेदान्तराध्ययनसिद्धिरिति परिहरति * नेति * स्मृत्यापि प्रतिप्रसवमाह * तथेति * वेदान्तरस्यैवम्प्रदर्शनपूर्वमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * साकाङ्क्षत्वाच्चेति * द्वितीयामपि शङ्कामनेनैव न्यायेन * परिहरति * साकाङ्क्षत्वादेवेति * ननु शाखान्तरानध्ययने प्रतियोगिकर्माग्रहणाद्भेदबुद्धिवत्प्रत्यभिज्ञानस्यापि तदेवेदमिति प्रतियोगिग्रहणसापेक्षत्वेनानुपपत्तेर्विकल्पादेवैककर्माभ्युपगमप्रसङ्गादन्योन्याश्रयः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * विधेयरूपभेदे शब्दान्तरादिप्रमाणव्यापारात्तस्य चोत्पत्तिविध्यधीनत्वादुत्पत्तिबोधनेनोत्पन्नोत्पत्त्ययोगाच्छब्दान्तरादीनां भेदकत्वावगतेः शाखान्तरे चोत्पन्नोत्पत्तावप्यध्येतृन्तरे प्रत्यर्थवत्त्वोपपत्तेरुत्पत्तिबोधने ऽपि भेदकत्वायोगाच्छाखान्तरीयतज्जनिमित्तवैलक्षण्यप्रतीतिमात्रेण भेदो वाच्यः स च प्रतियोगिग्रहणापेक्षत्वाच्छाखान्तराग्रहणे तावन्न शक्यो ग्रहीतुमध्येत्रन्तराग्रहणे ऽपि फलाद्यविशेषेण

१ यद्कर्तेदति १ पु० पां०

प्रत्यभिज्ञानाद्वस्त्रादिवैलक्षण्येन च देवदत्तवैलक्षण्यवच्छाखावैलक्ष-
ण्यमात्रेण कर्मवैलक्षण्यायोगादभेद एवावसीयते न भेद इत्याशयेन
परिहरति * नेति * विकल्पावगतिं विनाप्यध्येत्रन्तराच्छाखान्तरी-
यकर्मग्रहणे सति फलाद्यविषयनिमित्तप्रत्यभिज्ञानमात्रेण कर्मैक्य-
ज्ञानाद्विकल्पसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारमुक्त्वैकशाखाध्ययनात् स्वा-
ध्यायविध्यर्थसम्पत्तावप्यनेकशाखाध्ययननिषेधादनेकशाखाध्यायि-
नो विहितविध्ययोगाद्विधिभेदेन कर्मभेदबुद्धेर्विधिश्रुतिविरोधात्
सन्निधिलक्षणप्रत्यभिज्ञाबाधमाशङ्क्य स्वाध्यायगतयैकत्वसंख्यया
ऽनेकशाखाध्ययननिषेधसूचनार्थम् * संख्यावशेनेत्युक्तम् * स्वश-
ब्देन च स्वीयशाखानियमाच्छाखान्तराध्ययननिवृत्तिरिति दृष्टान्तद्वा-
रा सूचयितुमाह * अथेति * शाखान्तरस्य भेदकत्वशङ्कानिरासमु-
पसंहरति * तस्मादिति *

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

काठकादिनाम्नः कर्माभिधानत्वे ऽभ्युत्पत्तिचोदनागतत्वाभा-
वान्न नाम्ना कर्मभेदः स्यादिति स्वयमभ्युपेत्योक्ताशयहेत्वर्थं सूच-
नापूर्वं चोदनेति व्युत्पत्त्या कर्मवाचिचोदनाशब्दाभ्युपगमेन भा-
ष्योक्तं हेत्वर्थं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति * इदं त्रिपत्वेनेत परिहृतमि-
ति भाष्ये व्याख्याते ऽथेति भाष्येण कर्मभिरपीति पूर्वपक्षभाष्यो-
६४३॥ क्तमर्थमनुभाष्य नैष इति परिहारभाष्यं व्याख्यातुम् * अन्यायो
हीत्युक्तम् * कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * यद्यदि-
ति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तद्धीति * श्लोकं व्याचष्टे * काठकादीति *
ज्योतिरादिवल्लाक्षणिक्यपि कर्मसंज्ञा कर्म भेत्स्यतीत्याशयेन किमत
इति पृष्ट्वा यच्छाब्यर्थं यद्धीत्यन्वयमङ्गीकृत्य यस्मात्काठकग्रन्थसंयो-
गात्काठककर्मैक्ये ऽपि काठकादिभिन्नग्रन्थसंयोगात्कर्म काठकादि-
भिन्नसंज्ञं भविष्यतीति परिहारार्थं यद् ग्रन्थसंयोगादित्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * तत्रेति * एतदेवोपपादयति * तस्मादिति *

सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् ॥ ११ ॥

नामभेदाच्च कर्मभेदे ऽभ्युपगम्यमाने सर्वेषामेकशाखागताधीता-
नामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकादिनामैक्यादैककर्म्यं स्यादिति
नाम्ना कर्मभेदे ऽनिष्टापत्त्युक्त्यर्थमेतत्सूत्रं चातुर्मास्यादिनामैक्ये
ऽपि वैश्वदेवादिनामभेदाद्भेदस्यैवमुक्तत्वात्तन्नोपपादयति
* प्राचेति * कर्मनामभावविधायिविधिलक्षणार्थपरमभिप्रेत्य ग्रा-

ध्यवाची कार्यशब्दः । नन्वेवमपि सङ्क्षेपस्य साध्यकर्मैक्ये व्यभि-चाराच्च हेतुत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * साध्येति * सत्यं साध्य-व्यभिचारेण सम्यग्घेतुत्वायोगान्नेदं सम्यगुत्तरं किं तु जात्युत्तरमि-त्यर्थः । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-प्तिप्रसङ्गप्रतिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-षोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाख्यानां चतुर्विंशतिजा-तीनां मध्ये केयमित्यपेक्षायां नामभेदात्कर्मभेदे ऽभिहिते ऽर्थान्नामैक्ये कर्मैक्यापत्तेरर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति लक्षणयो-गात् * अर्थापत्तीत्युक्तम् । जातेरुत्तराभासत्वादुपन्यासानर्थक्यमा-शङ्क्य कर्मनामभेदस्य पूर्वपक्षहेतोः काठकादेः कर्मनामत्वे ऽग्निहोत्र-दर्शपूर्णमासादीनामेकशाखास्थानां काठकादिनामैक्येनैक्यापत्तेर्न कर्मनामता युक्तेत्यसिद्धत्वलक्षणस्य दोषस्याचोदनाभिधानत्वादि-त्यनेन दर्शितस्याप्यनिष्टाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्यैक्यापादनद्वारा प्र-कर्षेण दर्शना * याभिहितेत्युक्तम् । असिद्धत्वलक्षणदोषाविवक्षा-यामपि यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरित्यनेन न्यायेन दुष्टपूर्वपक्षे दुष्टम-प्युत्तरं यथा मदीयमुत्तरं दुष्टं तथा त्वदीयः पूर्वपक्षो ऽपि दुष्ट इत्येवं पूर्वपक्षस्य दुष्टत्वद्योतनात्सम्यगुत्तरं भवतीत्याशयेन परिहारा-न्तरमाह * सर्वत्र चेति * सन्तं दोषमनुक्त्वान्यमसन्तं यो हि ज-ल्पति तस्य द्वे निग्रहस्थाने वाच्यानुक्तीतरोक्तिजे इति बृहट्टीकायां दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे सम्यगेवोत्तरं वाच्यमित्युक्तत्वान्न्यायभाष्ये ऽपि छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये च पर्यनुयोग इत्यनेन स्वयमप्रयोगाय परप्रयुक्तस्य च छलादेरुत्तराभासत्वोद्भा-वनाय परिज्ञानाय न्यायविस्तरे छलादिव्युत्पादनं न ▮ प्रयोगायेत्यु-क्तत्वाद् दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे जातेर्नोत्तरता युक्तेत्याशङ्क्य परमतत्व-सूचनार्थं केषांचिदिष्टमित्युक्तम् ।

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * कृत्रिममिति * कठस्य वै-शम्पायनान्तेवासित्वात्कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति तेन प्रो-क्तमित्यस्मिन्नर्थे णिनिप्रत्ययस्मृतेस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्-स्मृतेः छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति च तदधीते तद्वेदेत्येतद-र्थविहितप्रत्ययविषयत्वानियमस्मृतेस्तस्यापि च प्रोक्ताल्लुगिति लु-क्स्मृतेः कठेन प्रोक्तं यो ऽधीते स कठ इति स्थिते तस्येदमित्यस्मि-न्नर्थे काठकशब्दव्युत्पत्त्यवगमाद्वाक्येति वेदाधिकरणसूत्रं काठकाद्य- ६४४।

भिधाने पुरुषविशेषप्रवचनकृतामित्युक्तं ततश्चादिमता सताभिधा-
नेनाग्नादीनि कर्माणि न भिद्यन्त इत्यर्थः । ननु यथा ब्राह्मणादिश-
ब्दो मनुष्यावान्तरवर्णाख्यजातिवाची तथा कठादिशब्दो ब्राह्मणा-
वान्तरचरणाख्यजातिवाची तद्वाचिन एव च कठशब्दाट्ठञ्प्रत्य-
य इतिस्मृतेस्तज्जातीयानां च वैशम्पायनप्रागभाविनां तदन्तेवासिपु-
रुषविशेषप्रोक्ताध्येतृत्वायोगात्प्रवक्तृविषयस्यापि कठशब्दस्य चरण-
विशेषवाचित्वावगतेः शाखाचरणविशेषयोगाच्च प्रवाच्यप्रवक्तृसम्ब-
न्धस्यानादित्वात्प्रवचनकृतापीयमाख्या नित्यैवेति भाष्यकृद्व्या-
ख्यानस्यायुक्तत्वमाशङ्क्य स्वयं प्रवचनकृतत्वात्काठकाद्यभिधान-
स्याकर्मणश्चाप्रवाच्यत्वाच्च कर्मविषयत्वं सम्भवतीति व्याख्यान्तर-
माह * यद्यपीति * नाम्नो भेदकत्वायोगमुपसंहरति * तस्मा-
दपीति * कठप्रोक्ताध्येतृसम्बन्धनिमित्तत्वात्प्रवचननिमित्तत्वे ऽपि
पूर्वोक्तन्यायात्कर्मविषयत्वासम्भवसूचनार्थो ऽपि शब्दः ।

एकत्वे ऽपि परम् ॥ १३ ॥

रूपभेदाख्यं यत्परं कर्मभेदकारणमुक्तम् तत्कर्मैक्ये ऽपि
विकल्पेनानेकाङ्गनिवेशोपपत्तेर्युक्तमित्यभिधानार्थं सूत्रं व्याख्यातु-
माह * न चेति * व्रीहियवादिसम्बन्धिद्वारस्य कर्मभेदस्यान-
भ्युपगमादित्यर्थः । कर्मैक्ये कथं कपालसंख्याभेदनिवेशोपपत्तिरि-
त्याशङ्क्याह * तस्मादिति * न तूत्पत्तिविहितगुणावरुद्धे कर्मणि
तद्विरोधिगुणान्तरविध्ययोगादिकल्पासम्भवस्योत्पत्तिवाक्यविज्ञात-
मिति चित्राधिकरणवार्त्तिके ऽभिहितत्वादेव विकल्पः सम्भवती-
त्याशङ्कते * ननु चेति * गुणान्तरस्याप्युत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषा-
देकेन गुणेनावरुद्धे कर्मणि को गुणो ऽशक्यार्थविधिरिति ज्ञातुमशक्य-
त्वादगृह्यमाणविशेषत्वेनोभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो युक्त इति प-
रिहरति * नैष इति * तर्ह्युत्पन्नोत्पत्त्ययोगात्कर्मभेदः स्यादिति
शङ्कते * कथं पुनरिति * अद्विर्वचनं चेत्यत्र सूत्रे चोदस्याध्येतृ-
भेदादेकस्मिन्नपि कर्मणि स्वाध्येतॄन् प्रत्यप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाद्यावत्प-
त्तिविधिभेदे ऽपि कर्मभेदापत्तिरपस्यैवं परिहारं वक्ष्याम इत्याह*
तस्येति * अनेकवाक्योत्पादितत्वोक्त्यापौनरुक्त्यानुसापणार्थस्याप्र-
यवदिति सूत्रस्य बुद्धिस्थत्वात्तदपेक्षयोक्तस्य धर्मविशेषस्य भेदक-
निरासार्थम् ।

विद्यायां धर्मशास्त्रमिति ॥ १४ ॥

सूत्रं यद्धर्मशास्त्रं भेदकत्वेनोक्तं तत्कर्माद्वित्यादिवेदकश्रुत्यादि-प्रमाणाभावान्न कर्मविषयं किं तु।

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यादिविद्यासंयोगाद्विद्याविषयमित्यभिधानार्थं यथाभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

यथाग्नेयस्य पुनर्वचनमाग्नेयसूक्तहेतुत्वादित्याग्नेयाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे भेदकमुक्तं तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनं भेदकमित्येवं यथाभाष्यं तावत् सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणमिति * यत्पुनर्वचनं भेदकत्वेनोक्तं तदन्यार्थो वा पुनः श्रुतिरित्याग्नेयाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे यथाग्नेयस्य पुनर्वचनम् अन्यार्थत्वान्न भेदकमित्युक्तं तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनमप्यन्यार्थत्वान्न भेदकमित्येवं पौनरुक्त्यस्य भेदकत्वनिरासार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथासम्भवमर्थवादार्थत्वेन गुणार्थत्वेन वा पुनः श्रुतेरन्यार्थत्वान्न भेदकत्वमित्याशयः ।

अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

आग्नेयवदित्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थत्वव्याख्याने तेनैव पूर्वपक्षनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं वाशब्दानर्थक्यमाशङ्क्यान्यार्थत्वलक्षणपूर्वपरिहारनिवृत्त्यर्थमाह * द्वितीयेति * पूर्वपरिहारनिवृत्त्यादावर्थवादार्थे गुणार्थे वेदं द्विर्वचनं न भवति समस्तेतिकर्तव्यतोपेतप्रधानश्रवणलक्षणस्य श्रुतिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येवं सूत्रं योजयितुमाह * तत्रेति * अभ्युदयवाक्ये पौर्णमास्यतिरेकश्रुतेरप्रमाणार्थत्वेनैकान्तिकविधित्वप्रतीतेरभावात्प्रमाणश्रुतेरेव प्रमाणार्थत्वसम्भवेन गृह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं यथाङ्गीकृतं तथेह यद्येकस्यां शाखायां समस्तेतिकर्तव्यतोपेतप्रधानश्रुतिरन्यस्यां प्रधानमात्रश्रुतिः स्यात्ततो नेतिकर्तव्यताकप्रधानश्रुतेर्गृह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं स्याद्यदि च शाखान्तरविहितं किं चिदङ्गमेकस्यां शाखायां प्रधानवाक्यगतं विधेयं स्यात्ततो दध्ना जुहोतीतिवत् गुणार्थत्वं स्यादित्याशयः । अत्रेयार्थे श्रुतीतिसूत्रावयवं योजयति * एतमेवेति * भाष्यकृद्व्याख्याते प्रतिशाखं भिन्नानामध्येतॄणां श्रुतिसंयोगस्यापूर्वत्वेनाविशेषान्न कं चिदध्येतारं प्रति द्विर्वचनमित्येवं सूत्रं योजयितुमाह * न चे- ६४५।

ति * प्रश्नपूर्वं हेत्वर्थं व्याख्यातुमाह * श्रुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * पूर्वोक्तेनेति * इतरस्तैत्तिरीयो ऽधीतस्वशाखाग्निहोत्रमनादृत्य शृणोति शृण्वन्नपि च कठप्रातिपदिकत्वमेवैतदिति कल्पयित्वा पुनः श्रुतिं न मन्यत इत्यर्थः । यच्च शाखान्तरस्य भेदधर्मानिरासायैकं चेति सूत्रे प्रतियोगिभूतशाखान्तरीयाग्निहोत्राग्रहणात्प्रतियोगिग्रहणसापेक्षभेदग्रहणं न सम्भवतीत्युक्तं तत्रापि प्रतियोगिग्रहणशून्यत्वेन श्रुतिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येव हेतुयोजनं सूचयितुमाह * इतीति * अभ्युपेत्याप्यनेकशाखाध्ययनं पौर्वापर्याभावात्पुनः श्रुतिश्च नास्तीत्याह * न चेति * अनेन च श्रुतिसंयोगस्य पौर्वापर्यरूपविशेषाभावादिति हेत्वर्थः सूचितः । अस्मिन्नर्थे वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * यथाभाष्यं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेकेन पुंसानेकशाखाध्ययने ऽपि शाखानां च पौर्वापर्याभावे ऽप्येककर्मविषयत्वे सत्येकयैव शाखया सर्वपुंसां प्रतिपत्तिसिद्धेः शाखान्तरानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * ननु चेति * प्रतिचरणं व्यवस्थितत्वाच्छाखानां स्वशाखात्यागेन परशाखाध्ययनानुपपत्तेः स्वशाखाध्ययनपूर्वं मेधावितया शाखान्तराध्ययने सत्यानर्थक्यं वाच्यं तच्च स्वाध्यायविध्येकवचनेनानेकशाखाध्ययननिषेधादयुक्तमित्याशयेन परिहरति * नेति * नन्वनधीतस्यापि शाखान्तरस्यानध्येतारं प्रत्यप्रतिपादकत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * यत्पुरुषप्रतिपत्त्यर्था या शाखा तस्यास्तं प्रत्यप्रतिपादकत्वे सत्यानर्थक्यं स्यान्नान्यथेत्याशयः । स्वाध्यायगतैकवचनेनैकशाखाध्ययननियमे ऽपि शाखाविशेषानियमात्प्रतिचरणं व्यवस्थाया प्रमाणाभावेनानुपपत्तेः सर्वपुंसामेकयैव शाखया प्रतीतिरित्याशङ्किप्रायमुद्भावनपूर्वकं निरस्यति * यस्त्विति * दुरुक्तत्वद्योतनार्थं किलशब्दः ते ऽपीति तच्छब्दो ऽन्यान्प्रतीत्यनन्तरनिर्दिष्टान्यपरामर्शी यद्यन्येषामपि शाखिनां पुरुषान्तरगतशाखाध्ययनादेव प्रतिपत्तिसिद्धेः शाखान्तराणि किमर्थं प्रवृत्तानीत्याशयस्ततो नित्यत्वेन वेदस्यापर्यनुयोज्यत्वादयुक्तः । अथ शाखान्तराध्ययनमनर्थकमित्याशयस्तथापि तच्छब्दनिर्दिष्टकाठकादिशाखाध्ययनाध्यापनाभ्यां कठादिचरणानां कर्तृकर्मसम्बन्धलक्षणस्याचारस्यानादित्वेन भ्रान्तिमूलत्वायोगात्काठचरणे काठकशाखाध्येतव्येत्यादिश्रुतिकल्पना प्रतिचरणं व्यवस्थावगतेरयुक्त इत्यर्थः ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेनागच्छन् तरिष्यतीति ॥

स्मृत्यालोचनया काठकादिसमाख्यालोचनया स्वाध्याय इति स्वशब्दालोचनया च पितृपितामहादिपरम्परात्मकसम्प्रदायागतशाखात्यागेन शाखान्तराध्ययनं न युक्तमित्याह * किं चेति * स्वेनात्मना कठादिना समाख्या काठकशाखेयमित्यादिका निबन्धनमध्ययनव्यवस्थापिका यस्या इत्यर्थाश्रयणेन स्वसमाख्यापदेन काठकादिसमाख्योक्ता स्वशब्दवर्ती समाख्येत्यर्थाश्रयणे स्वधीयत इति कर्मव्युत्पत्त्या शाखावाचयध्यायशब्दाभ्युपगमेन स्वश्चासावध्यायश्चेति विग्रहाश्रयणात्स्वाध्यायविधित एव प्रतिचरणं शाखाव्यवस्थासिद्धिः एवं सत्यपि शाखान्तराध्ययनस्यात्यापासंसाध्यत्वे सत्यनुकल्पाश्रयणेन शाखान्तरमधीयेत न त्वेतदप्यास्तीति तुल्यश्रमोक्त्या सूचितमासहशः श्रम इति व्याचक्षाणः सूत्रार्थमुपसंहरति* तस्मा- १४६।१ दिति * यस्य वेदस्य शाखानां प्रतिचरणं व्यवस्थया यथायथिलमध्ययनं स तथोक्तः । श्रुतिसंयोगाविशेषोपपादनायैकस्य पुंसोऽनेकशाखाध्ययननिरासार्थं वाक्यासमवायादिति सूत्रं विस्तृतत्वान्न भाष्यकृता व्याख्यातमित्याह *तत्रेति* कथं तर्हि व्याचयेयमित्यपेक्षायामाह * तदिति *

अर्थासन्निधेश्च ॥ १७ ॥

निन्दादेर्गुणप्रकारत्वात्तत्परिहारार्थेस्वेनैकत्वे ऽपि परमित्यनेन सामान्यतः परिहारसिद्धेरन्यार्थदर्शनानां च प्राप्तयपेक्षत्वात्तेष्वपरिहृतेष्वपि पूर्वपक्षे दोषोपन्यासावसरत्सम्भवाद्वाक्यासमवायादित्यनेन च काठकादिसमाख्याबलेन प्रतिचरणं शाखाध्ययनव्यवस्थायामुक्तायां शाखासमाख्याया बुद्धिस्थत्वात्तद्बलेन पूर्वपक्षनिरासार्थेतत्सूत्रं कर्मणो ऽनुग्राहकतयाध्यमानस्याङ्गकाण्डस्य समस्तस्यैकैकस्यां शाखायामनिधानाद्विक्षेपादभावादैककर्म्येण शाखासाहश्याच्छाखासमाख्योपपत्तेर्न कर्मभेद इत्येवं यथाभाष्यं व्याख्यातुमाह * एकस्येति * धर्मशब्दस्याङ्गवाचित्वात्फलोक्त्या च पुष्पाणामप्युपलक्षणादेवंशब्देन च कर्मैक्यपरामर्शात्कर्मैक्ये सत्येकस्यैककर्ममूलत्व विधिस्कन्धरूपस्य वेदाख्यवृक्षस्य कतिपयाङ्गाख्यपुष्पफलान्वयात्काठकाद्याः शाखाः शाखाव्यपदेश्याः प्रसिद्ध्यन्तीत्यर्थः । कथ वेदस्य वृक्षत्वोपचारः शाखानां च शाखात्वोपचार इत्याशङ्क्य * यद्धित्युक्तम् * यथैकस्य वृक्षस्यैकमूल. सर्वशाखाधारभूतः स्कन्धस्तथैकस्यैव कर्माख्यमूलोत्पाद्यविध्याख्यस्कन्धरूपत्वाद् वृक्षत्वोपचारः यथा वृक्षस्य पुष्पफलानि नैकैकस्यां

वृक्षशाखायां समस्तानि सन्ति तथा वेदशाखायामप्येकैकस्यामु-
ग्वेदादिप्रतिपाद्यहोमादिसमस्ताङ्गाख्यपुष्पफलासत्त्वाच्छाखात्वोप-
चार इत्याशयः । व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च श्लोकार्थमुपपादयति * य-
दीति * प्रधानभूतमग्निहोत्रादिकर्म प्रथमं विधेयत्वेन प्रतीतेर्मूलत्वे-
नोपचरितं कर्माख्यमूलान्तरत्वेनाङ्गाख्यपुष्पफलापान्तरत्वेन च सम-
स्तस्य मूलपुष्पफलस्यान्यत्वाद्यदित एवात्र भिद्यमानाः शाखाः
वेदान्तराण्येवोच्येरन्नित्यन्वयः । सौत्रस्य संशब्दस्य सामस्त्यमर्थं सम-
स्तशब्देन सूचितम् । अङ्गानां पश्चात्प्रतीतेः पुष्पफलत्वोपचारः वृक्षमू-
लाश्रितस्य शाखोपक्रमस्य स्कन्धत्वप्रसिद्धेः प्रधानाश्रितत्वादितिक-
र्तव्यताविध्युपक्रमत्वाच्च प्रधानविधेः स्कन्धत्वेनोपचारः एकमग्नि-
होत्रादिमूलमधिष्ठानविषयभूतं यस्य प्रधानकर्मोत्पत्तिविधेः स स-
र्वशाखासाङ्गविध्यधिष्ठानत्वात्स्कन्धरूपो यस्य वेदस्य तत्त्वे सतीति
कर्मधारयगर्भबहुव्रीहिसमासार्थः । यथा क्वचिद् वृक्षस्य शाखायां
पुष्पं क्वचित्फलमधिकं तथा क्वचिद्वेदशाखायामितिकर्तव्यतायाः ।
किं चिदधिकमित्येककर्माख्यमूलसम्बन्ध्यङ्गाख्याविलक्षणपुष्पफल-
योगित्वरूपधर्मसामान्येन वेदशाखानां वृक्षशाखासादृश्याच्छाखान्त-
ररूपो वेदान्तरव्यपदेशाद्भेदेन व्यपदेशो वेदस्यैककर्ममूलविधि-
स्कन्धरूपत्वे सत्युपपन्न इत्यर्थः । शाखान्तराध्यायिनः शाखान्त-
रीयार्थप्रत्यभिज्ञानाच्चाद्विर्वचनमित्येवमेतदपि सूत्रं पौनरुक्त्यपरि-
हारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति *

न चैकं प्रतिशिष्यते ॥ १८ ॥

नन्विद्याधिकरणे स्वशाखाविहिताङ्गमात्रोपसंहारः पूर्वपक्षप्र-
योजनं सर्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारश्च सिद्धान्तप्रयोजनं तत्र चैक-
र्मभेदे ऽपि सर्वशाखाविहितमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गानि विधीयन्ते
ततः पूर्वपक्षप्रयोजनाभावादनारभ्यमिदधिकरणं स्यादित्याशङ्क्या-
ह * अभ्युपेत्येति * यथा दर्व्यादेरपि होमसाधनत्वस्य हेत्व-
धिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्य यदि च हेतुरवतिष्ठेतेत्यनेन निरासे
ऽप्यप्रकरणे ऽसमर्थशूर्पव्यावृत्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधि-
करणारम्भोपपत्तिस्तु चोदिते जुहोतीत्यादिवाक्यसंयुक्तानामु-
दितकालादीनामङ्गानां सर्वाग्निहोत्राद्यर्थत्वे ऽपि प्राकरणिकानाम-
ङ्गानां प्रतिशाखमग्निहोत्रादिभेदे ऽन्यप्रकरणस्थानामङ्गानामन्येनाग्र-
होद्धयस्थायाः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधिकरणारम्भोपपत्ति-

मीमांसादर्शने २ पु० पा० ।

रित्यभ्युपेत्यवादोक्त्या सूचितं, कीदृशो ऽभ्युपेत्यवाद इत्यपेक्षायामाह * सत्यपीति * वाक्यसंयुक्तानामङ्गानां सर्वार्थत्वे ऽपि प्राकरणिकानां व्यवस्थापूर्वपक्षप्रयोजनं भविष्यतीति सूचनार्थत्वात्तच्छब्दः स्वशाखामात्रेण परितोषात्काठके ऽग्निहोत्रे तच्छाखाविहितमेवाङ्गं नान्यशाखाविहितमिति व्यवस्था लभ्यतइत्येतदेव द्रढयितुं प्रातरूपोदयं व्युषितउद्दिते चेत्यादौ शाखान्तरविहितैरूपोदयादिभिः स्वशाखाविहितस्योदितत्वादेर्विकल्पाभिधानादाश्वलायनादीनां सूत्रकाराणां मध्ये न कश्चित्स्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारमात्रेण * अव्यवस्थितइत्युक्तम् * अनेन चैवमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गं न शिष्यतइत्येवं सूत्रव्याख्यार्थे यच्चाग्निहोत्रस्येति भाष्यं पाश्चात्यमपि प्रधानानामपि प्रतिचरणव्यवस्थया गुणत्वाच्च चेदेवं व्यवस्था स्यादिति लोहितोष्णीषाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तत्वेन पूर्वपक्षिणो ऽप्यनिष्टत्वाच्चैकफलत्वादित्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणन्यायेन पौनरुक्त्यपरिहारार्थं तन्निरासो न [illegible] पूर्वपक्षस्य निष्प्रयोजनत्वोक्त्यर्थ इति सूचयितुं प्राग्व्याख्यातं नैकं कठादिकमेव पुरुषं प्रत्यग्निहोत्रादिप्रधानं विधीयते येन भिन्नविषयत्वात्समुच्चयः स्याद्विकल्पस्तु कर्मणां भवतु शाखानां वेति जिज्ञासायां शाखानां व्यवस्थितपुरुषविषयतया विकल्पे सम्भवत्यव्यवस्थितकर्मविकल्पाश्रयणस्यायुक्तत्वाच्छाखानामेव विकल्पावगतेरग्निर्वचनमित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं न चेत्याद्यं भाष्यमिदानीं व्याख्यातुमाह * प्रधानान्यपीति * स्वर्गकामादिशब्दैरधिमात्र- ६४७॥मुद्दिश्य विधीयमानत्वात्कर्मभेदपक्षे च भिन्नविषयत्वाच्छाखानां विकल्पानापत्तेस्तस्याष्टदोषत्वपरिहारार्थं प्रतिचरणं शाखाव्यवस्थाकल्पस्यायुक्तत्वात् सर्वशाखास्थानि प्रधानानि सर्वान् पुरुषान्प्रति प्रकारान्तरइत्युक्ते काठकादिसमाख्याभिर्व्यवस्थामादाङ्क्य यजमानानां प्राधान्यात् समाख्यानां च प्रधाननियमं प्रत्यसामर्थ्यात् समाख्यायोगे ऽपि न व्यवतिष्ठन्तइति समाख्याभियुक्तान्यपीति पदद्वयाध्याहारसहितेनोक्तं ननु पूर्वपक्षनिराकरणायाः प्रतिचरणं कर्मव्यवस्थायाः किमर्थो निरास इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * प्रतिचरणमग्निहोत्रादिव्यवस्थानभ्युपगमे निरपेक्षसाधनत्वेन समुच्चयायोगादेकेनैवाग्निहोत्रादिना सर्वपुंसां फलसिद्धेः शाखान्तरीयाग्निहोत्राद्यानर्थक्यापत्तेर्विकल्पेनार्थवत्त्वं वाच्यं तच्च विकल्पेनार्थवत्त्वं कर्मैक्याभ्युपगमेन शाखानामेव व्यवस्थितेः कठादिचरणे प्रतिपद्यमानत्वेनाष्टदोषत्वनिमित्ताकुलत्वानापादकत्वाच्च कल्पितं वरं ततश्चापौनरुक्त्यमित्यत्र पौनरुक्त्यपरिहारसूचनार्थम् प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था निरास

इत्याशयः ।

समाप्तिवच्च सम्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

यदा च भिन्नमपि कर्म सर्वांन्प्रति विधीयते तदा योऽस्मा-कमग्निः सोऽत्र समाप्यतइति कर्मभेदापेक्षसमाप्तिव्यपदेशायोगा-द्यो ऽग्निः सोऽस्माकमत्र समाप्यतइत्यधिकृतविशेषापेक्षः समाप्तिव्य-पदेशो वाच्यः भिन्नकर्मविषयत्वे समाप्त्यसमाप्त्योरध्येतृविशेषापे-क्षानर्थक्यापत्तेरसमानपक्ष्यात्मेः समाप्तिजातिरत्येवरूपापेक्षाबुद्धिरध्येतृ-विशेषसंमताध्येतृविशेषापेक्षा कर्मैक्यं द्योतयतीत्यभिधानार्थमेतत्-सूत्रं समाप्तेरापेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यर्थत्वेनात्रेति भाष्येण व्याख्यायासमाप्तेरापेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यर्थत्वेनान्यपरो-हेत्वित्यादिनापेक्षिकत्वोक्त्यर्थे सौत्रसंशब्दव्याख्यानायासमाप्तेर्मेलाय-णीयापेक्षत्वाभावोक्तिपूर्वं व्याख्यातं तत्सूत्रानुगुणमाशङ्क्याकार-प्रश्लेषेण पाठान्तरमाह * असमाप्तिवदिति * शिष्यते समाप्तिव-दिति सूत्रसंहितायामकारप्रश्लेषेणापि विरुद्धसम्भवः केरोक्त्या सू-चितः । सूत्रार्थमुपपादयति * कर्मेति * अन्वारोहशब्दव्याख्यापूर्वं सङ्क्षेपतो भाष्यं व्याचष्टे * अन्वारोहनामेति *

एकत्वे ऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्ति-वचनानि ॥ २० ॥

यानि पुनर्वचनान्यपराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि कर्मभे-दकारणान्युक्तानि तान्येकत्वे ऽप्यविरुद्धानीत्यभिधानार्थमेतत्सूत्रं व्याख्यातुं न हीति निन्दापरिहारभाष्यं तावद्व्याचष्टे * अन्योन्ये-ति * ननूदितानुदितवाक्ययोर्भिन्नविषयत्वेनावैकल्पिकतयाऽदोष-त्वपरिहाराय व्यवस्थानपेक्षत्वात्प्रतिचरणं व्यवस्थाकल्पनानुपपत्तेः सर्वपुरुषान्प्रति प्रामाण्याविशेषादुदितानुदितत्वयोरव्यवस्थितविक-ल्पापत्तेरपरिहार्योऽत्रोपतेत्याशङ्क्याह * स्वपक्षे चेति * कर्मभेद-पक्षे तद्वाक्यानामपि भिन्नविषयत्वेनावैकल्पिकत्वात् प्रतिचरणं प्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः कर्मणामव्यवस्थितविकल्पाविशेषादुभयो-स्तुल्यो दोषो नैकं प्रत्युद्भावनीय इत्याशयः । तथेत्यशक्तिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तथेति * एकशाखाविहितेष्वप्यङ्गेष्वन्धादीनामशक्तेः साधनसम्पन्नानां च सर्वशाखाविहितेष्वपि शक्तेः परशाखाविहि-तानां च कल्पसूत्रादिभ्यो ज्ञानसम्भवादित्याशयः । ननु सर्वशा-खाङ्गोपसंहारो बहुतरायाससाध्यत्वादशक्य इत्याशङ्क्याह * स-

चेति * बहूनामङ्गानां सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कतिपयान्यत्वे ऽपि न बह्वायासापत्तिरित्याशयः । शाखान्तरे ऽधिकाङ्गविधायक्येकशाखायाः सकाशात् सर्वशाखास्वङ्गानामन्तरस्य स्तोकत्वाच्छक्त्यशक्त्योरविशेष इत्यर्थः । प्रकरणविनियोज्यानामङ्गानां प्रतिप्रकरणं व्यवस्थितत्वेन तत्तच्छाखाध्यायिभिरेवानुष्ठेयत्वाद्वाक्यविनियोज्यानामेव सर्वशाखानुष्ठेयत्वावगतेः स्तोकान्तरत्वं केश्चिदुक्तं तद् दूषयितुमुपन्यस्यति * के चिदिति * विध्युक्तिर्विधेयलक्षणार्थो प्रधानस्य सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कथं भावरूपस्य प्रकरणस्याप्यभेदावगते. कथं प्राकरणिकानामप्यङ्गानां व्यवस्थेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं व्यवस्थामुपपादयति * कुत इति * कर्मस्वरूपाभेदे ऽपि फलसाधनत्वेन विधी- ६४८।१ यमानस्यैव कथम्भावोत्पत्तेः कर्मैक्ये ऽपि च तद्विधीनां प्रतिशाखं भेदादेकविषयत्वाच्च विकल्पमानानां प्रतिचरणं व्यवस्थितप्रामाण्यावगतेर्विधेयस्य प्रयुक्तत्वेन कथंभावस्यापि भेदात्तदायत्ताङ्गवत्त्वानुष्ठानव्यवस्थया व्यवस्थिताङ्गग्राहकत्वोपपत्तेः प्रतिचरणं प्राकरणिकाङ्गव्यवस्था युक्तेत्युत्तराशय । श्लोकं व्याचष्टे *शाखान्तरेष्विति* प्राकरणिकाङ्गव्यवस्थोक्ते प्रकृतोपयोगमाह * ततश्चेति * दूषयति * तद्विति * कर्मधर्मत्वेनाङ्गानामविशेषात्सर्वपुरुषानुष्ठेयकर्मार्थत्वप्राप्तेः पश्चात्तनादिवत्पुरुषविशेषानुष्ठेयकर्मार्थत्वबोधकश्रुत्यभावेन शाखान्तरानुष्ठेयकर्मार्थत्वानिवारणाद्भिन्नानामपि च प्रकरणानामेककर्मणि विनियोजकत्वेन व्यवस्थापकत्वायोगात्प्राकरणिकानामप्यङ्गानां सङ्कर एव युक्त इत्याशयः । नन्वनेकेषां प्रकरणानामेककर्माङ्गविनियोजकत्वे नैकाभ्यां विकल्पापत्तेर्व्यवस्थापेक्षायां विधायकतत्तच्छाखाध्यायिनामेव प्रतिप्रामाण्यावगतेर्व्यवस्थापकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * प्रतिवेदमपि चेति * विधायकधरप्रकरणानामप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावेनैकमपि पुरुषं प्रत्यनेकेषामन्योन्यानपेक्षत्वेनानुवादत्वपरिहारसम्भवात्प्रामाण्योपपत्तेर्व्यवस्थापकत्वायोगं दृष्टान्तेन द्रढयितुं यथा प्रतिवेदं भिन्नं प्रकरणं यद्यपि कर्मधर्मान् पुरुषस्योपदिशति तथापि वेदान्तराध्यायिनं पुरुषं प्रत्यप्रमाणं ■ भवतीत्युक्तं श्लोकव्याख्यार्थम् * कर्मेत्युक्तम् * फलवत्कर्मविधिसन्निधावफलकर्मविधिपाठस्य प्रकरणत्वात्प्रतिशाखं च विधिभेदेन सन्निधिभेदात्प्रकरणभेदे सति कथमविरोध इत्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * कथं तर्ह्यशक्तिः परिहर्तव्येत्याशङ्क्याह * सर्वास्वपि चेति*तथैकस्मिन्नपीति समाप्तिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * समाप्तिश्चेति *

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २१ ॥

उदितानुदितकालातिक्रमात्मकेन भिन्नेन निमित्तेन प्रायश्चित्तं विधीयमानं भेदकत्वेन यदुक्तमित्यनुभाषणार्थत्वेन तावद्यथाभाष्यं सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उदितानुदितकालयोर्द्वयोरव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं विधीयमानं यद्भेदकत्वेनोक्तं तत्केन चिन्निमित्तेन कर्मैक्ये ऽप्युपपत्तेर्न भेदकमित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * सामान्येनेति *

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥

६४९।१

सङ्कल्पापरपर्यायप्रक्रमपर्यवोन वैकल्पिकानामप्यङ्गानां यदेव सङ्कल्पितं तदेवानुष्ठेयमिति नियमात्तदतिक्रमे कर्मैक्ये ऽपि प्रायश्चित्तमविरुद्धमित्येवमनुभाषितभेदहेतुपरिहारार्थं सामान्यपरिहारोक्तिजनितविशेषसन्देहव्यावृत्त्या विशेषपरिहारार्थं वैतत्सूत्रं प्रधानपरार्थत्वेनाङ्गानां प्रधानसङ्कल्पेनैवानुष्ठानसिद्धेरङ्गानामसङ्कल्पनीयत्वाद्यदुक्तमाद्भोपपादयन् व्याचष्टे * वैकल्पिकानामिति * नैयमिकाङ्गसङ्कल्पने ऽपि वैकल्पिकाङ्गासङ्कल्पने प्रयोगमध्ये किमिदं कुर्यामिदं वेति दोलायमानमतेः कालविक्षेपापत्तेः कर्मोपक्रमकालएव वैकल्पिकानामङ्गानामिदमेव करिष्यामीत्येवमङ्गीकरणीयत्वादङ्गीकृतसङ्कल्पस्याङ्गस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तविधिर्युक्त इत्यर्थः ।

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयते ॥ २३ ॥

समाप्तेर्भिन्नत्वात्मरूपेणाभेदहेतुत्वस्य पूर्वपक्षितस्यैकत्वे ऽपि पराणीत्यनेन दूषिततयाद्यापेक्षिकत्वरूपेण स्वैकत्वहेतुत्वस्य समाप्तिपक्षेत्यनेन सिद्धान्तितत्वादनर्थकमेतत्सूत्रमित्याशङ्क्याह * एकत्वे ऽपीति * यथैकत्वे ऽग्निसमाप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता ॥ तदीयकतिपयपदार्थसमाप्तित्वाभेदे ऽप्यग्निसमाप्तेरेव लिङ्गत्वेनोक्तत्वात्स्वशाखाधीतान्यङ्गभूतपदार्थापेक्षसमाप्त्यभ्युपगमेन दूषणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य समाप्तिवचनस्य न्यायानुसारेण व्याख्येयत्वान्न्यायेन चैकत्वावधारणात्तस्यैव समाप्तिः साधिका न भेदस्येत्येतदभिधानार्थं सूत्रमित्याशयः । नन्वग्निशब्दस्याप्यङ्गभूतपदार्थवाचित्वाभावात्कथं कर्मैक्ये ऽग्निसमाप्तिवचनोपपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्ववत्त्वादित्यवयवेनोपपत्तिरुक्तेत्याह * तद्वचनस्य चेति * एतमेव चावयवं यथाभाष्यं नानापूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वाभ्युपगमेन व्याचष्टे * आरम्भेति * स-

मात्रोरारम्भापेक्षत्वान्मैत्रायणीयैश्चान्वारोहान्ताम्न्यङ्गपदार्थकलापमा-
घस्याध्येतुमारब्धत्वात्तल्लक्षणार्थो ऽग्रिशब्दो ऽवसीयतइत्याशयः ।
स्वयमन्यथा व्याचष्टे *कथं चेति * भाष्यकृता ॥ प्रकमाद्वेति सूत्रे-
णारम्भवशाद्विकल्पिकाङ्गनियमे ऽभिहिते बुद्धिस्थत्वात्समाप्तेरारम्भा-
पेक्षत्वात्समाप्तिसमभिव्याहृतस्याग्निशब्दस्य यावदारब्धपदार्थकला-
पलक्षणार्थत्वोक्तेरप्रस्तावसरत्वासिद्ध्यर्थं पूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वं
व्याख्यातं पूर्वपक्षयुक्तविरोधपरिहारसमर्थनार्थत्वं सूत्रस्य च सूचय-
न्नुपसंहरति * तस्मादिति *

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र
कर्मचोदना तस्मात् द्वादशाहस्याहार-
व्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥

यददीक्षितदर्शनं भेदलिङ्गमुक्तं तद्भेदपक्षे ऽप्ययुक्तत्वान्न प-
क्षविशेषसाधकमित्येवमाद्यसूत्रावयवं व्याचष्टे * अदीक्षितेति * ६५०।१
सर्वेत्यनेन ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावस्य सर्वशाखास्थद्वादशाहधोपरथमुक्त-
मुपपादयितुं प्राथम्यस्य सर्वज्योतिष्टोमधर्मत्वं भाष्यकृतोक्तं विवृणो-
ति * ताण्डकइति * न हीति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न हीति भाष्यं
व्याचष्टे * न हीति * सामवेदे ज्योतिष्टोमस्योत्पत्त्यभ्युपगमे यजुर्वे-
दोत्पन्नाज्ज्योतिष्टोमाद्भेदः स्यान्न चासाविष्ट इति सूचनाय * अपर-
थेत्युक्तम् * तस्मादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमत इति भाष्यं व्या-
चष्टे * तत्रेति * सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावादध्वर्युवेदोत्प-
न्नानां ज्योतिष्टोमानां भेदे सत्यविशेषात्सर्वेषामेव प्राथम्यनियमे
सत्येकं द्वादशाहं प्रति सर्वज्योतिष्टोमानां प्राथम्यायोगात्तद्द्वारा
सर्वेषां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमापत्ते पक्षद्वये ऽपि
दोषसाम्यात्तत्परिहारार्थं यदि पुरा द्वादशाहेन दिदीक्षाणा यदि पु-
रा द्वादशाहेनादिदीक्षाणा इति चाध्याहारेण द्वादशाहस्य पक्षद्व-
ये ऽप्युभयथा व्यपदेशः स्यादित्यर्थो ऽनेन दर्शितः । तस्मादिति सू-
त्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

द्रव्ये वा चोदितत्वात् विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्
व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २५ ॥ -

अन्याख्ये द्रव्ये यूपेऽकदर्शिन्या अचोदितत्वात्सम्मानानपे-

स्त्वेन सम्मानविधीनां मध्ये न कस्य चित्सम्भवः स्याद्यदि शाखा
यूपैकादशिन्या निर्देशः स्यात्ततः कश्चित्सम्मानविधिः सम्भवेत्त-
स्मात्पान्तरिक्षे न दिवीतिवत्सम्माननिषेधो नित्यानुवादः स्यान्नित्या-
नुवादत्वादेव च वाचस्तोमादौ यूपैकादशिनीसद्भावे ऽपि पक्षवेदी-
सम्मानयोरप्राप्तेस्तत्र रथाक्षमात्रान्तरालविधिर्न विरुध्यत इत्येवं यथा-
भाष्यं तावत्सूत्रम् अनुभाषणपूर्वं व्याख्यातुमाह * अथेति * सेत्य-
क्षे ऽप्यग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्पक्षसमानं वेदिमानमादिशब्दोक्त र-
थाक्षमात्रान्तरालता च नासीत्युक्तं पश्वेकादशिनीविधानाद्याविहि-
तापि यूपैकादशिनी प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् भविष्यतीत्याशङ्क्य *
श्रूयत इत्युक्तम् * यूपैकत्वयुक्त्या न्यायप्राप्तैकादशिनीबाधादभाव इ-
त्याशयः । नित्यानुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं तृयमपीति भाष्यं सम्माननि-
षेधानुवादस्य पश्वेकादशिनीविधानशेषत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य यूपै-
कत्वविध्यविधायकयोपलक्षणार्थत्वं पश्वेकादशिनीविधानोक्तेः सूचय-
न्व्याचष्टे * एकेति * यूपैकत्वविधिस्तुत्यर्थत्वोपपादनार्थं यदित्यादि-
भाष्यं पक्षसम्माने तावत्स्पष्ट एवोक्तो दोषः वेदिसम्माने तु स्पष्ट-
दोषाभावे ऽपि यूपान्तरालानां न्यूनातिरेकनिवृत्तये ऽतिनैपुण्यसम्पा-
दनाय क्लेशलक्षणस्य दोषस्यापरिहार्यत्वेन यूपैकादशिन्या दुष्टत्वाद्यू-
पैकत्वमेव प्रशस्तमित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * एकादशिन्यां हीति *
सत्यग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्कस्य चित्सम्मानस्याभावे ऽपि वाच-
स्तोमादौ यूपैकादशिनीसद्भावे सम्मानत्रयसमावेशः कर्मैक्ये विरु-
ध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं वाचस्तोमादिषु त्विति भाष्यं पक्षसम्मानस्य
निन्दया वर्ज्यत्वावगमाद्दर्शनकपूपत्वे ऽप्यप्राप्तेर्निन्दोक्तीतस्य च त-
न्निषेधस्य नित्यानुवादत्वेन पक्षसम्माने विध्यभावाद्वेदिसम्मानोक्तेश्च
जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयान्न ग्राम्या-
[illegible] पशून् हिनस्ति नारण्यानित्यादिवद्विधेयान्यप्रशंसारूपत्वेन वि-
धेयरूपैकत्वप्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थत्वाद्वेदिसम्माननिन्दार्थत्वावगतेर्नि-
न्दोक्तीतस्य तन्निषेधस्यापि नित्यानुवादत्वावगतेर्वेदिसम्मानस्यापि
विध्यभावाद्यूपैकादशिन्यां सत्यां रथाक्षमात्रान्तरालत्वस्यैव निवेशा-
दविरोध इत्येवं व्याचष्टे * पक्षेति * पक्षवेदिसम्मानयोरभावे तत्र
कीर्तनं निरालम्बनं स्यादित्याशङ्क्यासतोरपि जर्तिलादिवदन्यस्तुत्यर्थं
कीर्तनं युक्तमित्यभिधानार्थं नित्यानुवादाश्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्या-
ख्यातं वेदिसम्मानोक्तेः स्तुत्यर्थत्वं दूषयति * इह त्विति * जर्ति-
लादावनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यादिनिन्दाश्रुतिवन्नेह वेदिसम्मा-
ननिन्दाश्रुत्यभावात् सम्मानविध्यन्यथानुपपत्त्या च शाखान्तरे यूपै-

कादशिनीविधानस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद्यूपैकादशिनीपक्षे वेदिसम्मानविध्युपपत्तेर्नान्यस्तुत्यर्थत्वकल्पना युक्तेत्याशयः। कथं तर्हि नित्यानुवादता सूत्रकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * अत इति * नन्वेवमपि वेदिसम्मानरथाक्षमात्रान्तरालयोः कर्मैक्ये विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह * प्राकरणिकत्वाच्चेति * ज्योतिष्टोमे ऽन्यभावे पश्वेकादशिन्यविधानाद्यूपैकादशिन्यप्राप्तेर्यास्तु विकृतिष्वन्यभावे ऽपि पश्वेकादशिनी विहिता तद्विषयत्वं रथाक्षमात्रान्तरालविधेर्विकृत्युक्तोक्तं विशिष्टमपि सूत्रे व्यवधारणकल्पनया गमयितव्यमित्याह * सूत्रमपीति * स चेत्यनेन निश्चितरूपातिदेशनाद्विधानाद्रथाक्षमात्रान्तरालत्वमेव व्यवतिष्ठेतेत्येवं निर्देशादित्यवयवशो व्याख्यातः। ६५१॥

विहितप्रतिषेधात्पक्षे ऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥

षोडशिग्रहणस्य विहितत्वात्प्रतिषेधाच्च ग्रहणपक्षे द्वयोर्ग्रहणपक्षे त्रिवृणामतिरेकः स्यादित्येवं तृतीयलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे * वैकल्पिक इति *

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २७ ॥

सर्वसोमयागानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमेन सारस्वते द्वादशाहपक्षद्वये ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वनिमित्तपुरोडाशित्वदर्शनविप्रतिषेधाद्यदा पुरोडाशिन इति कालभेदनिमित्तपुरोडाशित्वं स्यादित्येवं चतुर्थलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे * सारस्वते ऽपीति * मित्रावरुणयोरयने सारस्वतसत्त्रविशेषे यथामावास्यायामतिरात्रः स्यात्तथा दीक्षेरंस्ते ऽमावास्यायामतिरात्रे संस्थाप्य तदहरेव वत्सानपाकुर्यात्ते पक्षमामावास्येन यजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः पौर्णमासेनोत्तरं यजित्वामावास्यायामायुपमुपेयुरेवमावर्तयन्तो यजेयुरित्यनेन वाक्येन प्रतिमासमेकस्मिन्पक्षे ऽमावास्याख्यकर्मविधानात्पक्षान्तरेण पौर्णमावास्याख्यकर्मविधानात्पुरोडाशिशब्दः पौर्णमास्याख्यकर्मोपयोगिपक्षोपलक्षणार्थः साम्नायिशब्दश्चामावास्याख्यकर्मयोगिपक्षोपलक्षणार्थ इत्येवमवश्यं पक्षद्वये ऽपि वक्तव्यमित्यर्थः। ननु कालभेदाविवक्षायां पुरोडाशिनः साम्नायिन इति कर्तृभेदव्यपदेशो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * उपचारात्कर्तृव्यपदेश इत्याशयः। सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

उपहव्ये प्रीतप्रसवः ॥ २८ ॥

उपहव्यस्य भेदे सत्यतिदेशप्राप्तबृहद्रथन्तरविकल्पनिवृत्तिः

प्रतिप्रसवाख्या पुनःश्रुतिप्रयोजनं स्यात् पैक्ष्ये तु शाखाद्वयप्रत्ययत्वात्पुनः श्रुतावपि विकल्पापत्तेर्न तन्निवृत्त्याख्यः प्रतिप्रसवः प्रयोजनमिति पुनः श्रुत्यानर्थक्यं स्यादित्येवमनुभाषणार्थत्वेन यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उपहव्ये बृहद्रथन्तरपुनः श्रुतेन प्रतिप्रसवो ऽस्माकं प्रयोजनत्वेनेष्टो येन तदसम्भवादानर्थक्यं स्यात्किं त्वन्यत्किं चिदित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * सामान्येति *

गुणार्थो वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

यदेति भाष्यात् दक्षिणाव्यवस्थालक्षणगुणविध्यर्थो निमित्तत्वेन बृहद्रथन्तरपुनः श्रुतिरिति सूत्रार्थः। प्रतिभाति स च संख्याश्रुत्यानर्थक्यापत्तेरयुक्त इति मत्वोपलक्षणार्थत्वम्भाष्यस्य सूचयन्सूत्रं ६६२।१ व्याचष्टे * संख्येति * संख्या सामदक्षिणा विशिष्टयागविधायकयोरुहापनीय्यायात्पाक्षिकपरस्परनियमावगमे सति सामश्रुतेः प्राप्तार्थत्वान्निमित्तपरत्वं प्रतीयमानमविशेषादुभयव्यवस्थार्थं प्रतीयतइत्याशयः * चशब्दार्थे वाशब्दः *

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३० ॥

शाखान्तरविहिताङ्गानुवादेन तद्धर्मविधानं शाखान्तराधीतस्य च मन्त्रस्य स्वशाखाधीतेन मन्त्रेण सह विकल्पवचनमन्योन्यधर्मसाङ्कर्यं सूचयन्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म द्योतयतीत्येवं सिद्धान्तलिङ्गत्वार्थं सूत्रं व्याचष्टे * शाखान्तरेति * सर्वाभिः शाखाभिः प्रत्ययो ज्ञानं यस्येति समासार्थः ।

अपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥

सर्वशाखाङ्गोपसंहारलक्षणसिद्धान्तप्रयोजनाक्षेपार्थमेतत्सूत्रं व्याचष्टे * प्रतिशाखमिति * एकैकस्यामिति वीप्सा प्रतिशब्देन सूचिता ऋतवो वै प्रयाजा इत्यादावपि न शाखान्तरप्रयाजाद्यनुवादः किं त्वन्यप्रयाजादिविधिरिति सूचनार्थं विधिपृथक्त्वोक्त्या कर्मव्युत्पत्त्या विधेयान्यतोक्ता कालपरिभाषयोरपि कर्मोक्त्योपलक्षणं सूचयन् हेत्वर्थं व्याचष्टे * तथा सति हीति * कालो ऽप्या-

१ श्रुति—इति २ पु० पा० ।

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं — मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं — " " १ " ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तबकाः

		मुद्रिताः स्तबकाः
(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत–न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्–बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	३

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरु भि. श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । स० } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेतः } (वेदान्तः) १

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचित । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १०

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त.,——
चौखम्बा संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

No 60.] [*Price Rupees One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिकटीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVARTIKA,

BY

PANDIT SOMESHWARA BAHTTA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS XI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT.—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1902.

श्रीः

—*—

आनन्दवनविभ्राजितसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णोद्भूतभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—६२

(यद्देकत्वन्यायः) सर्वेषां ग्रहादीनां संमार्गाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

संस्कारादिविषयस्यापि यथासंयोगं विनियोगोक्त्या श्रौतविनियोगप्रकारपर्यवसानाच्चिन्तान्तरस्यामानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवमिति * संयुक्ते ग्रहादौ सम्मार्गादेर्विनियोगे स्थिते स्वविशेषणैकत्वादिविशिष्टे विनियोगो ग्रहादिमात्रे वेति चिन्तैकवचनादिश्रुतिहेतुकाविनियोगविषया कार्येत्यर्थः । संस्कारविषयायाः विशेषचिन्तायाः संस्कारविनियोगचिन्तानन्तरं कार्यत्वशङ्कानिरासायेदानीमित्युक्तम् । सर्वशेषविनियोगपर्यवसानात्प्राग्विशेषा ऽनवसर इत्याशयः। तुल्यन्यायतयैकग्रहणस्योद्देश्यस्य संख्यामात्रोपलक्षणार्थत्वादुदाहरणतेत्याशङ्क्यागमात्ते द्वित्वबहुत्वयुक्तमपि वाक्यमुदाहार्यमित्याह*यथा चेति* ननु पुरोडाशक्षाणहविर्नाशयोर्निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वान्नोदाहरणतेत्याशङ्क्याह *सर्वत्र चेति* प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थतायाश्चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात्प्रयाजशेषस्योद्देश्यत्वेन च हविषामनुद्देश्यत्वान्नोदाहरणतेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वे ऽपि द्वितीयावगतहविः संस्कारार्थत्वस्यापि सम्भवतो स्याज्यत्वादेकस्यापि प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वयोः स्वित्कृदादिविरोधात्परप्रयुक्तद्रव्यसंस्कार्यत्वादसंस्कार्यत्वे ऽपि हविषां चतुर्थे वक्ष्यमाणशेषधारणाप्रयोजकत्वाविरोधादुद्देश्यत्वे सम्भवतीत्याशयः । एवं च सत्युद्देश्यसंख्याया विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहान्मूलसंशयो युक्त इत्याह * तत्रेति*इतावितिकरणः वेदे वक्तृमात्राद्वचनेच्छानिच्छारूपविवक्षायोगात्प्रमाणभूतवेदप्रतीतस्य च त्यागायोगात्किंचित्कीर्यरूपविवक्षाविवक्षायोगात्प्रतीत्यप्रतीतिरूपविवक्षाविवक्षाविवक्षाभ्युपगमे ॥ यस्य कस्य चिद्विवक्षायोगाद्धेतुभूतसन्देहमाक्षिपति * ननु चेति * प्रश्नपूर्वमाक्षेपाशयं विवृणोति * कुत इति * वेदवाक्यविशेषणफलोक्तिपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * सम्भवति प्रमादो ऽभिप्रायान्तरं वा येषु वाक्येषु तानि सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि । प्रमाणान्तरगम्यो ऽर्थो येषां तानि प्रमाणान्तरगम्यार्थानीति बहुव्रीहिद्वयं कृत्वा सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च प्रमाणान्तरगम्यार्थानि चेति कर्मधारयः । पुरुषाधीनोच्चारणत्वात्पुरुषधर्मयोः प्रमादाभिप्रायान्तरयोः पौरुषेयेषु च वाक्येषु सम्भवे

७१४।०

१ संस्कारमार्गादिति १ पु० पा०

ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वस्य वैदिकेष्वपि सम्भवात्तुल्यतामाशङ्क्य ज्ञातार्थे विवक्षायोगात्पौरुषेयेष्वैकान्तिक प्रमाणान्तरगम्यार्थत्व वञ्चनपक्षेऽपि श्रोतृभिः प्रमादाभिप्रायान्तराध्यवसानासिद्धयर्थमुपपादयितुं विवक्षोक्तिः । एवं च पुराक्येषु श्रुतस्याप्यर्थस्य वक्तृनिच्छारूपासम्भवत्याद्विवक्षा युक्ते विवक्षाकार्येण वाक्यनानुमीयमानाया विवक्षायाः कथमसाधारणत्वाशङ्का * सा चत्युक्तम् * वेदवाक्येष्वाश्रयभूतपुरुषाभावात् सद्भावे तत्प्रमादाभिप्रायान्तरायोगाक्यर्थ कस्य चिन्त्यम् । अभिप्रायान्यथात्वस्य तदुपलक्षितस्य च प्रमादस्य सम्भवाभ्युपगमे ऽपि कथनावयत्वाद्धम् ज्ञानप्रकारा सूत्रभाषायां सम्भवतीत्युक्त उद्घाधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तभाषोपपादनार्थम् * सर्वेत्युक्तम् * वायुक्षेपिण्यादिवाक्यानामपि स्वरूपार्थस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वे ऽपि लोक विप भक्षय न तु पाणिगृहे भुङ्क्ष्वत्यादौ विवक्षानुमापकत्वादर्शनात्तात्पर्यार्थस्य च प्रमाणान्तरागम्यत्वाद्द्वितीयो ऽपि ज्ञानप्रकारः न सम्भवतीति न चायुक्तम् । न केवलमविवक्षाहेतुभूतप्रमादाभिप्रायान्तरायोगाद्वेदवाक्येषु विवक्षा न युक्ता किन्तु वचनेच्छानिच्छयोर्विवक्षाविवक्षात्वात् द्वारमित्यादौ समियतामित्यादिपदानुच्चारयात्स्वरयादिसम्प्रतिपादनेच्छानुमाने ऽपि सम्बरणादिप्रतिपादनं विना नैराकाङ्क्षाभावात्तत्प्रतिपादनाशयकपा बुद्धिमनुमाय सम्बरणमनेन विवक्षितमिति वचनेच्छाहेतुभूते वचनादायकप प्रत्ययविशेषे विवक्षाशब्दप्रयोगाद्वचनाशयकपप्रत्ययविशेषाभावे च मौनिनो ऽनिच्छायामप्यविवक्षाशब्दप्रयोगाद्वचनेच्छानिच्छाहेतुभूतया प्रत्ययोर्विवक्षाविवक्षात्वादा स्वरूपेणापि विवक्षाविवक्षयोर्वेदवाक्येषु प्रयोगादपीति विवक्षत्वननोक्तम् । तत्तत्वार्थेना शङ्काकार्योपसंहारः । अविवक्षारूपा विवक्षा यद्द समर्थत्यपि प्रमाणाभावादयुक्तेरपौरुषेयमैन दर्शयितुमाह * पुराक्य ऽपीति * विधया-

७।१५।।। विधेयत्यस्वरूपविवक्षाविवक्षाभ्युपगमेन भाष्यात्मन्वेदहेतुभूतस्य स्पष्टं समाधानमाह * उच्यन्इति * वचनप्रत्येकरत्नस्यानिधानात्स्वरूपेण प्रतीति पदश्रुत्या च प्रहान्वयात्प्रहान्वयित्वरूपेण प्रतीतिर्विवादस्य पूर्वोक्तं व्यावष्टे * एवञ्च तत्पादिति * उत्तरार्थे तावद्वचनान्तु सम्मानीयस्य ग्रहस्यैव यान्वयायगमिपाद्यकप्रहस्समाणाभन्वायन्यभाव ... तानधम्यदर्शी रामार्थे विनियामाम त्राच् ... विपर्ययभूतस्याय ... विनानुष्ठानाम ... धृतिं-

विध्योक्तिपूर्वं विधेयत्वं विनानुष्ठानायोग तावदाह * इह त्विति * तृतीयेव श्रुतिरनुष्ठानहेतुर्न पूर्वेत्यर्थः। उदाहरणानिष्ठं श्लोकं व्याचष्टे * प्रकृतीति * अभिधातृत्वस्वरूपमात्रबोधो ऽभिप्रेतः विध्यनपेक्षैः श्रुत्यादिभिस्तादर्थ्यबोधाख्यविनियोगासिद्धेरन्वयमात्रबोधो ऽत्र विनियोगो ऽभिमतः। कारकविभक्तीनां प्रत्ययत्वेन स्वार्थस्वरूपबोद्धृत्वे प्रकृतिसमभिव्याहारात्मकपदत्वरूपेण प्रकृत्यर्थान्वयबोद्धृत्वे ऽपि क्रियान्वयबोधाधिक्योक्तौ पृथगुक्तिः। पश्चात् अपि पदान्तरार्थान्वयबोद्धृत्वोक्त्यर्थश्चकारः । लिङ्गार्थानामपि कारकविभक्तिवदभिधातृत्वविनियोक्तृत्वसद्भावे ऽपि विधिसामर्थ्याधिक्यमुक्तं तत्रेत्यनेन श्लोकतात्पर्योक्तिः । विधिनिबन्धनत्व प्रयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति *स हीति* सौर्यादियाग स्वाभिहिते ऽपि सक्तुषु होमसाधनत्वेनाविनियुक्तेष्वपि विधिसद्भावे प्रवृत्तेर्विध्यभावे च यागव्यक्तेनालम्भादौ धातुनाभिहिते द्वितीयया च विनियुक्ते ऽप्यप्रवृत्तेर्विध्यधीनत्वावगतिरित्यर्थः । नन्वथश्रुत्यापि प्रवृत्त्युपपत्ते नाप्रवृत्तिमात्रेणाभिधानविनियोगश्रुत्योः प्रेरणाशक्त्यभावो ऽवसीयते इत्याशङ्क्याभिधानश्रुत्या ऽस्तित्वमात्रपरिच्छेदाद्विनियोगश्रुत्या चान्वयमात्रपरिच्छेदात्सत्तान्वयविषयकार्यत्वबुद्ध्यनुत्पादकत्वेनानयोः प्रेरणाशक्त्यभावमुपपादयितुमाह* न हीति * उत्त- ७२६।१ रार्द्धव्याख्यानायानुष्ठानस्य विध्यधीनत्वमुपपाद्योत्तरार्द्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * विधिं प्रतीत्य विधिं लक्षणीकृत्य विधिलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे भवत इत्युक्ते सनो ऽपि इच्छार्थस्यास्मत्पक्षे परिग्रहलक्षणार्थत्वापत्तेः। तस्य च श्रुतिवृत्तत्वसिद्धये ऽनुष्ठानं प्रतीत्यानुष्ठानलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्येत्युक्तम् । द्वयमपि व्याख्यातुं विधित्सितेत्युक्तं चिकीर्षिताचिकीर्षितत्वयोश्च मूलसन्देहविषयभूतकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वोपलक्षणार्थत्वेनोपायसन्देहहेतुत्वेनापत्यसनीयत्वाद्वाप्य ऽपि चैकस्याविवक्षाया-

र्थिकी।विधित्सिताविधित्सितात्मकमपि विवक्षिताविवक्षितत्व विधायकस्य शब्दस्याचेतनत्वेनेच्छाभावादयुक्तमित्याशङ्कते*नन्विति*

---

१ अनुपपत्तेरिति २ पु० ना०

एकवचनेनैकत्वोक्तेर्नि शङ्कत्वेनात्र विवक्षाशब्दस्य आशङ्कायां सन् वक्तव्य इति स्मृत्यविषयत्वादौपचारिकत्वेव सतो युक्तत्याशय । उपचारेणापि चेच्छाव्यतिरिक्ते सम्प्रयोगोपपत्तौ सूत्रस्मृतच्छावाचित्वत्यागेनान्यार्थत्वकल्पनायोगाद्भाष्यकृतस्मृत्यनादरेण दृष्टान्ते ऽप्यौपचारिकत्वोक्तिः सम्प्रत्ययोपलक्षणार्थे इति परिहरति * उच्यत इति * सतश्चेच्छाफलप्रत्यासत्तिलक्षणार्थत्वदर्शनाभावात्यन्तादृष्टोपलक्षणेति दर्शनाभावात्यन्तादृष्टोपलक्षयेति दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे *यथैवेति * अनुष्ठानार्थौ परिग्रहपरित्यागशब्दौ मत्वा ऽभिधानविनियोगश्रुत्योरविधायकत्वे ऽपि विधेयसमर्पकत्वात्तद्विषयताया विधेयत्वावगतेर्विधायकश्रुत्यविषयत्वे ऽपि परित्यागो न युक्त इत्याशङ्कत * कथमिति * अप्राप्तत्वाद्विधानार्हस्वरूपविधेयस्यावगमे ऽपि विधयधीनत्वादनुष्ठानस्य विधायकनाग्रहणेनानुष्ठानं युक्तमिति परिहरति * नैव इति * पुरुषाक्यदृष्टान्तेनैतदुपपादयति * यथैवेति * श्लोकं व्याचष्टे * पुरुषेति * इच्छाशब्देनाज्ञादय पुरुषाशयविषया प्रवर्तनासामान्यव्यक्तिभूता विवक्षिताः विधित्वशब्देन प्रत्याख्या लिङ्व्यापारा । शङ्कापरिहारमुपसंहरति * अत इति * विनियोगाभिधानश्रुतिसमर्पिताद्याविकल्पे ऽपि विधिस्पर्शास्पर्शव्यवस्था न युक्तेत्याशङ्कत * कथं पुनरिति * समर्पितत्वाविशेषे ऽपि रूपरसयोश्चक्षुर्ग्रहणाग्रहणव्यवस्थावद्विधिग्रहणाग्रहणव्यवस्था युक्तेति परिहरति * तदिति * योग्येत्यनेनाध्याहृताविधायकनाभिधानविनियोगश्रुतिविषयत्वं निरस्ते दृष्टान्तत्वेन श्रोत्राग्रहणशब्दाभावात्किं । व्यतिरेकपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * कस्मिन्नर्थे विधायकानां वर्तिरित्यपेक्षायामाह* तथा हीति * श्रौते विधिरेव भावनाविषयं कारकविषयं चार्थमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे*धात्वर्थादिति * धात्वर्थस्य कारकत्वे ऽपि तदवच्छिन्नाया भावनाया निरूपणादत्र विधेयत्वोपपद्यतेव धात्वर्थविध्यवगतेरत्र धनिरिक्तानामपकाराणामार्थार्थविधिविषयत्वसूचनायान्तरेति कारकयन भूतस्य सङ्ख्याद साक्षात्कारकत्वयोगे ऽपि कार्यीभूतद्रव्यद्वारा कारकत्वसम्भव विधेयत्वानपहृतसूचनायाचरात्व्याख्यानं तद्वाक्यपरत्वात्किं विध्यवगतानुष्ठानस्यानुपपत्त्या सामान्यतः किं चित्समीहितं प्रत्यङ्गत्व प्रत्यायन भुत्यादर्त्तार्थद्रव्यसमर्पणमात्र व्यापारात्विध्यपरिग्रह भूतस्याप्यङ्गत्व नास्तीति सूचनायानुष्ठानं प्रत्यङ्गत्वं स्यादन्यच्च विध्यनायानार्थकम् एकस्यादेर्विधिपरिच्छेदापरिग्रहस्वरूपविषयधितादियविषतिः र-

७।३।१

सन्देहे ऽप्येकस्य ग्रहस्य सम्मार्गादिकार्यम् सर्वेषां वेति मूलसन्देहस्य सिद्धिं कथमित्याशङ्क्य विवक्षिताविवक्षितत्व सन्देहेनैककर्त्वाद् कार्यत्वाकार्यत्वसन्देहसिद्धिं दर्शयितुमाह * तेनेति * उपक्रमोक्ता विवक्षाविवक्षितत्वसन्देह सम्भवोपपादनसमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्तच्छब्देन परामृष्ट हेत्वभावे वेद सम्भवमात्रेण विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहासिद्धेस्तद्धेतुत्वेनैककर्तृत्वाद् सम्मार्गादिभावनाविशेषणत्वसदसद्भावसन्देह दर्शयितुमाह * तत्रेति * भावनाश्रव्याश्रयहेतुभूतकारकाकारकत्वसन्देहान्तरसूचनार्थं कारकत्वेनेत्युक्त चिकीर्षितत्वात्मके विवक्षितत्वे विधिस्पर्शस्य हेतुत्वार्था पञ्चमी विधित्सितरूपे विवक्षितत्वे शब्दप्रवृत्तिमात्रे हेतुत्वम् । ननु विवक्षाविवक्षोक्त्योर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणार्थत्व कस्माद्गुहस्यस्तथा विधिना गृह्यते न वेत्येव सन्देहो न कृत इत्याशङ्क्याशङ्क्याह * तदन्तादिति * विधिस्तत्तदक्त्यधीनयोर्विधिपरिग्रहापरिग्रहयोर्विवक्षिताविवक्षितत्व वाचोयुक्त्युच्चारण तन्मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपादनफल पौरुषवाक्यव्याख्यासाहाय्यापादनार्थमित्युक्त कस्मात्पुंवाक्यव्याख्यासाहाय्यापादन विना न शिष्यप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यालौकिकस्थनावुद्धस्य वेदवाक्यार्थस्य विस्तरशोव्याख्यानप्रकारप्रकरणाशक्तिरित्युक्त कया वृत्त्या परिग्रहापरिग्रहयोर्विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्तिरित्याशङ्क्यान्तर्णीतमुपमान यस्या गौणवृत्तौ तदाश्रयणेनेत्युक्तम् । कथमुपमानमित्यपेक्षाया परिग्रहापरिग्रहाख्यफलसामान्यदर्शनादित्युक्त न केवलमेतदेव विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारण परिग्रहापरिग्रहविषय किं त्वन्यत्रापि तस्मान्नैतत्किंचिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिभाष्यादौ यद्वेदविषय विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारण तदेव मविसमर्थनीयमिति ग्रन्थेत्यनेनाकमान्याख्यार्थश्चब्द्गीकारेण वाच्याविन्यासान्याविन्यासे विवक्षाविवक्षोक्तिभ्यामुच्येते इति समाधानान्तरमाह * अथ वेति * ननु सम्प्रदायानुसारेण व्याचक्षाणाना याज्ञिकाना न्यायशास्त्रे ऽभिप्रायाख्यच्छा चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्याह * शब्देति * सम्प्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणापेक्षत्वा- ७।८९।
द्गृहैकत्वादिविवक्षाविषयभूतस्य च प्रमाणान्तरस्यादर्शनाद्यन्न्यायमूलत्वसम्भवे चादृष्टमूलान्तरकल्पनायोगान्न्यायमूलत्वावगतन्यायाविरोध सम्प्रदायाद्वेदार्थावगम अपि विरोधे न्यायावगम्यविधिशब्द-

स्यादित्यमेव विवृणोति * तत्रेति * विवक्षाविवक्षोक्त्योर्व्या- ख्यातृव्याख्येयाभावत्वमुपसंहरति * तेनेति * ननु ग्रन्थकारप्रयुक्त- योर्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्व्याख्यातृइच्छानिच्छानिच्छार्थत्वसम्भवे ऽपि व्याख्यातुरुक्तत्वेनात्माश्रयदोषापत्तेर्व्याख्यातृइच्छानिच्छार्थत्वं न स- म्भवतीत्याशङ्क्याह * अत इति * संवत्सरवाचिना समाशब्देन कालोपलक्षणादत्र पूर्वव्याख्यातृप्रतियोगित्वेनापस्थापितादर्वाचीनाद् व्याख्यातुः पूर्वकालं वृत्ता जाता ये व्याख्यातारस्तेषामिष्टं यत्तेनार्वा- चीनेन व्याख्यात्रा विवक्षितमुच्यते तेषां चानिष्टं यत्तदविवक्षितमु- च्यत इत्यर्थः । अतो वेदे ऽपि विवक्षिताविवक्षितत्वचिन्ता न विरुध्यति प्रस्तुतोपयोगमाह * तस्मादिति * स्वरूप ऽर्थे वेदप्रा- माण्यात्सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुख्यवृत्त्यैव विव- क्षाविवक्षोक्ती समाधत्ते * ऋग्वेदादीति * यो वै वेदेषु तिष्ठ- न्वेदानन्तरो यमयति यो वेदान्वेत्ति यं वेदा न विदुः यस्य वेदाः श- रीरं एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्युपनिषत्प्रामाण्यादृग्वेदादिष्वात्मा- नो ये प्रतिष्ठितास्तेषामिच्छानिच्छाभ्यामिप्रायो विवक्षाविवक्षाशब्द- वाच्य इत्युक्ते कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहाधिष्ठातृभिर्जीवैर्नित्या- नां वेदानां कर्मानर्जितत्वेनाधिष्ठानायोगात्परमात्मनश्च देहानधिष्ठा- तृत्वाद् ऋग्वेदादीनां चेतनेच्छाधीनव्यापारत्वानुपपत्तेः । शब्दश- क्त्यालोचनावशेन शब्दव्यापाराच्चेतनेच्छानुमानायोगेन सदसद्भाव- चिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य परमात्मनः कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहानधि- ष्ठाने ऽपि कार्यकारणप्रतिनियमसिद्ध्यै सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठाना- करणात्परमात्मना ऽपि च क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भार- तेति देहाख्यक्षेत्रे ज्ञातृत्वाख्यक्षेत्रज्ञत्वस्मृतेर्वेदेष्वधिष्ठातृत्वोप- पत्तिसूचनार्थं क्षेत्रज्ञत्वे ऽभिहिते ।

विच्छिद्यमानव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नावोपपद्यते ॥

इत्यनेन न्यायेन पदावयविवत् ऋग्वेदाद्यवयविना वेदावय- विनश्चानुपपत्तेरनारब्धावयविकानां चावयवानां देहत्वादर्शनादृ- ग्वेदादीनां देहत्वायोगेन ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

इति देहाख्यक्षेत्रमधिष्ठाय ज्ञातृत्वलक्षणक्षेत्रज्ञत्वायोगमाश- ङ्क्योपनिषत्प्रामाण्यादनारब्धावयविकेष्वप्यृग्वेदादिषु दृश्यावयवेषु म- न्त्रब्राह्मणसमूहेषु क्षेत्रज्ञानामधिष्ठातृतोक्ता । ननु पञ्चधातृत्वम

पद्य आदत्ते युगपत्प्रभुरित्यादिस्मृत्यालोचनेन महाभूताधिष्ठितस्यै-
वात्मनो ज्ञानेच्छादिमत्त्वावगमाद्देहाधिष्ठितानामात्मनां ज्ञानाभावेन
तत्पूर्वकविवक्षासम्भवात्सम्भवे ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वाभावाद्दे-
हाधिष्ठातृभिरकथितायाः परैर्ज्ञातुमशक्यत्वात्तत्सदसद्भावचिन्ता यु-
क्तेत्याशङ्क्याह * महाभौतिकेति * यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाका-
शाख्यमहाभूतारब्धदेहाधिष्ठितानामात्मनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्त-
त्पूर्विका विवक्षा सम्भवति नृपलेन प्रवेष्टव्यं गृहं ऽस्माभिरित्यादौ या
कथितापि बहुत्वाद्यविवक्षा प्रमाणान्तरगम्ये ऽपि चार्थे शब्दशक्त्या-
लोचनयान्यैर्ज्ञायते तथर्ग्वेदादिदेहाधिष्ठितानामप्यात्मनां चैत-
न्याख्यज्ञानवत्त्वात्तत्पूर्विका विवक्षा सम्भवति शब्दशक्त्यालोचनया
चान्यैर्ज्ञातुं शक्यत इति तथर्ग्वेदादयो वक्तार इति वक्ष्यमाणान्वयेन
व्याख्येयम् । अकथितस्य सूचनायान्तर्गतत्वोक्तिः प्रमाणान्तरग-
म्यत्वनिरासार्थः शब्दशक्त्यैवेत्येवकारः । ननु देहानां पार्थिवत्व-
व्याप्तेर्ऋग्वेदादीनां व्यापकपार्थिवत्वनिवृत्त्या व्याप्यदेहत्वनिवृत्त्यव-
गमान्नात्मभिरधिष्ठाने युक्तमित्याशङ्क्याह * देहेति * पृथिव्यप्पर-
माण्वादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहारम्भवैचित्र्याद्देहानां भिन्नाः प्र-
कारा इत्युक्तं प्रकृत्यारम्भवैचित्र्यनिमित्तापेक्षायामपरमात्मनां जीवा-
नां देहवैचित्र्यकर्मजन्यविचित्रफलोपभोगापादकापूर्ववैचित्र्य-
ऽनुगा इत्युक्तम् । ततश्च शुद्धायाः पृथिव्या एव चिद्देहप्रकृतित्वा-
भावाद् बाहुल्यस्य च भूतान्तरेष्वपि भावाद्देहत्वस्य पार्थिवत्वेन
व्याप्तिरसिद्धेति परिहाराशयः । वैचित्र्यं विवृणोति * पार्थिवेति *
स्वेदजाण्डजोद्भिज्जादिशब्दार्थैः संख्यापूरणे तोयबाहुल्योपपादना-
र्थं स्वेच्छावयवरूपतोक्ता । वायुबाहुल्योपपादनार्थं भ्रमन्तीत्युक्तम् ।
अग्निदृष्टान्तेन तेजोबाहुल्योपपादनार्थं रात्रौ विक्षिप्तेन सौर्येण तेज-
सा आप्यायन्त इत्युक्तं याप्ययवे ऽपि ।

एव यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजो मूर्त्तिर्यथार्जुन ॥

इति मानवाभिधानेन च तैजसानां देहानां चेतनाधि-
ष्ठितत्वोपपादिता । नाभिहित इतिपाठे ना पुरुषः । ननु जीवात्मनां
स्वकर्मोपात्तफलोपभोगदेहाधिष्ठातृत्वसम्भवे ऽपि वेदाधिष्ठातृत्वे-
नाभिमतस्य परमात्मनः कर्तृभोक्तृत्वाभावाद्देहाधिष्ठातृत्वं न सम्भ-
वति वेदानां च नित्यत्वेनात्मकर्मानुपात्तत्वान्न तद्देहत्वं सम्भवती-
त्याशङ्क्य नित्यानां वेदानां व्योमदृष्टान्तेन परमात्माधिष्ठितत्वमुप-
पादयितुमाह * तथेति * क्रमार्थस्तथाशब्दो न तु दार्ष्टान्तिकत्वोक्त्य- ७१९।०

र्थः। परमात्मनो ऽनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति श्रुतेः। प्रयोजनाभावा-
द्देहानधिष्ठातृत्वमाशङ्क्य भोक्तृत्वासिद्धेः तत्साधयितुं वक्तव्यमिति सवि-
त्रधिष्ठानतच्छब्दवाच्यब्रह्माख्यपरमात्माभिधायिन्या गायत्र्याक्षिप्य-
माणेन चारितार्थ्यमित्युक्तम्। तद्यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽह-
मित्युपनिषच्छ्रुतेः। सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मन्त्र-
वर्णाच्च ब्रह्मणः सवित्रधिष्ठातृत्वावगतेः कृत्स्नदेहाधिष्ठानस्या-
पि चात्मनो हृदयाधिष्ठानोपासनवत् कृत्स्नव्योमाधिष्ठानस्या-
पि व्योमान्तर्गतसवितृमण्डलाधिष्ठानोपासनाविरोधः कस्याः श्रुते-
र्व्योमशरीरता श्रुतेत्यपेक्षायां खम्ब्रह्मेति श्रुत्या व्योमशरीरतयोक्ति-
रित्युक्तम्। य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमयतीति य आकाशे
वेत्ति यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरमेष त आत्मा सर्वान्तर्यामी-
अमृत इति श्रुत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः। नित्यस्यापि नियमनलक्षण-
भोक्तृत्वाद्देहत्वोपपत्तिसूचनार्था नित्योक्तिः। नन्वेवमपि देहानां भौ-
तिकत्वव्याप्तेर्नक्षत्रादीनां व्यापकभौतिकत्वनिवृत्त्या देहत्वनिवृत्त्य-
वगमान्न देहता युक्तेत्याशङ्क्य महाभूत (गुणानामपि यो रूपेषु तिष्ठन्-
पायवन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्देहत्वावगतेर्भौतिकत्वेना-
पि देहत्वस्य व्याप्तिरसिद्धेति सूचयितुमाह * रूपेति * देहत्वोप-
पादनार्थं नियमलक्षणसम्भोगाधिष्ठानता सम्भोगहेतुशब्देनोक्ता
पृथिव्यादिमहाभूतसमुदितानामेव रूपादीनां देहत्वशङ्कानिरा-
सार्थं प्रसक्तमित्युक्तम्। शब्दब्रह्मवादस्य च चेतनाचेतनयो
र्ब्रह्मशब्दयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः। शब्दो ब्रह्माधिष्ठानमित्येवं व्याख्येय-
त्वाच्छब्दात्मकानामपि वेदानान्देहता ब्रह्माश्रयस्य च परमात्मनो
ऽपि वेदाधिष्ठातृत्वं शब्दब्रह्मवादिनामपि मतं प्रकृतग्रन्थेनाप्यधिष्ठा-
तृत्वसिद्धौ सूचयितुमाह * शब्देति * यद्वेदाख्यं शाब्दं शब्दब्र-
ह्मेत्युच्यते तत्परमात्मनाधिष्ठितमिति अध्याहारेण योज्यम्। अना-
दिनिधनम्ब्रह्म शब्दतत्त्वमिति शब्दमात्रस्य ब्रह्मत्वोक्तावपि शास्त्रत्वाद्वै
प्रवर्त्ययोगिकूटस्थनित्यब्रह्माधिष्ठानस्य कूटस्थनित्यं शास्त्रं विनानु-
पपत्तेर्वेदातिरिक्तस्य च शास्त्रस्य कूटस्थनित्यत्वाभावाद्वेदाख्यं शा-
स्त्रमिति विशेषतः परमात्माधिष्ठानमात्रेण तर्हि चेतनाधिष्ठितत्व-
सिद्धेः। क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखा-
येत्यादिश्रुत्यालोचनया सर्वस्य साधारणचेतनद्वयाधिष्ठान-
त्वावगतेः। सर्वसाधारणपरमात्माधिष्ठितस्यापि प्रतिबिम्बवत्स्वा-
साधारण्याधिष्ठितत्वोपपत्तिसूचनार्थं सर्वात्मकेनेत्युक्तम्। सर्वस्यैका-
धिष्ठितत्वे वेदमात्रस्यैकाधिष्ठितत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य।

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

इत्याद्यस्मृत्यालोचनया सर्वस्याभिधानाभिधेयजातस्य वेदान्तर्गतत्वाद्वेदात्मकत्वसूचनायेदमित्युक्तम् । रूपादिदृष्टान्तेनाभौतिकानामपि वेदानां देहत्वसम्भवे ऽपि ज्ञानसाधनेन्द्रियाद्यभावात्स्वरूपात्मकचैतन्यरूप क्षेत्रज्ञाधिष्ठाने ऽपि ज्ञानानुपपत्तेस्तत्पूर्विका विवक्षा न सम्भवतीत्याशङ्कां निरस्यन् दार्ष्टान्तिके ज्ञानपूर्वं विवक्षोपपत्तिं योजयति, *तथेति* यथा माहाभौतिकदेहेष्वस्माधिष्ठानाच्चैतन्याख्यं ज्ञानमस्ति तथर्ग्वेदादयो ऽपि देहत्वेन श्रुत्योक्तत्वाद्देहानाञ्चात्मयोग्यत्वव्याप्तेर्ज्ञानञ्च विना भोगायोगाच्चैतन्याख्यज्ञानान्विता इत्यर्थः । परमात्मन एव वेदाम्नायार्थप्रतिपादने नियन्तृ वेदाख्य-क्षेत्राधिष्ठातृत्वेन क्षेत्रज्ञव्यपदेश्यत्वान्नित्यज्ञानत्वोपपत्तेः । साधनाभावेन ज्ञानाभावाशङ्कानिरासः सदेत्यनेन सूचितः । शब्दब्रह्मैव क्षेत्रज्ञशब्देनोक्तमित्यादित्याशङ्क्य वेदपुरुष इति यमघोषामयेन वेदान्वेद ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमिति श्रुत्या प्रत्येकमसाधारण्येन ऋग्वेदादीनां देहत्वोक्तेः सर्ववेदसाधारणत्वाच्छब्दब्रह्मणः प्रतिवेदमसाधारण्येन क्षेत्रज्ञस्य वैलक्षण्यसूचनार्थं पृथक् पृथगित्युक्तम् । यथा च भौतिकदेहस्थानात्मनामन्तर्गतापीच्छा शक्त्यालोचनया ऽध्यवसीयते तथा वेददेहस्थानामपीत्याह * तेषाञ्चेति * वेदक्षेत्रज्ञाद्यायविषयविवक्षाविवक्षोक्तिपक्षमुपसंहरति * विधीति * शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणो ऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्येते ते च विधिशक्तितो ज्ञायेते इत्याह शब्देति[1]) । एवंशब्देन प्रत्येकम्वेदाधिष्ठातॄणां दृष्टान्ततोक्ता * नन्वनादिति *

नन्वनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं ऽव्यवस्थितम् ।
विवर्त्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इति यदुक्तिः शब्दब्रह्मवादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थनिरासात्तस्मिन्पक्षे ऽर्थविवक्षानुपपत्तेस्तद्विषयत्वेन विवक्षोक्तिव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याह *अनादीति* अर्थापह्नवे सर्वप्रमाणविरोधापत्तेरभिधेयवाचिनो ऽर्थशब्दात्कृदन्तादुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन वाच्यवाचकसंबन्धोक्तिमङ्गीकृत्य वाच्यविषयशक्तियुक्तत्वेन विवर्त्तत्यर्थभावेन[2] विवृत्त्युक्तेर्व्यर्थत्वसूचनायानादिनिधनत्वस्योपलक्षितस्य शब्दब्रह्मणो वेदवेदाधिष्ठानतोक्ता । शब्दब्रह्मपक्षे त्वेवं वेदक्षेत्रज्ञपक्षोक्तप्रकारेण वि-

---

(१) एव पा० २ पु० ना० ।
(२) विविधवृत्त्यर्थतया अर्थभावेनेति २ पु० पा० ।

वक्षाविवक्षाशब्दयोर्मुख्यामुख्यावृत्त्यायुक्तेरयथं । उपासनाविधिशेषत्वेनान्तर्यामिब्राह्मणादेः स्वरूपार्थपरत्वाभावात् कार्यकारणप्रतिनियमस्य च शक्तिव्यवस्थयोपपत्तेः सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वे प्रमाणाभावात्परमात्मनस्तु योऽप्यशरीरः प्रतिज्ञातेत्यशरीरत्वश्रुतेर्जीवात्मनां च कर्मानपेक्षाणां च देहानधिष्ठातृत्वान्मुख्यवृत्तिव्याख्यानस्याभ्युपगमाशयसूचनार्थो ऽपिशब्दः वेदवाक्येषु विवक्षाविवक्षासन्देहस्य चतुर्धोपपादितं युक्तत्वमुपसंहरति * ततश्चेति * तस्मादैतत्किंचिदपि कर्तुर्विवक्षतइत्यादिभाष्यादेव विविधसन्देहावगमसूचनार्थं न विवक्षितमिति ख्यापयिष्यतीत्युक्तम् । एकत्वयुक्तमेकस्य द्रव्यस्यानुरूपं विधानं चैकत्वयुक्तद्रव्यस्यैकस्य रूपमित्येव

७२०।१ द्वेधा सूत्रं पूरयन्पूर्वपक्षमाह * किं तावदिति * श्रुतिसंयोगं विधिश्रुत्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वत्रेति * नन्वक्रियात्मनः कारकत्वेन विध्यन्वयाभ्युपगमात् संख्यायाश्च कारकीभूतविधेयद्रव्यविशेषणत्वद्वारा कारकत्वस्याभ्युपगमनीयत्वात् । ग्रहादेश्च द्वारभूतस्य द्रव्यस्येहाविधेयत्वेन तद्द्वारा कारकतया संख्यादिविध्ययोगाद्विधिश्रुतिसंयोग इत्याशङ्क्य श्रुतिसंयोगोपपादितप्रतिज्ञां तावत्करोति * तत्रेति * कारकत्वेन वा कारकविशेषणत्वेन वेति संयोगमन्तेत्यस्यार्थः । कारकविशेषणत्वेन तावद्विधेयत्वमुपपादयति * तत्रैकत्वादिति * अनभिमतत्वसूचनार्थैकशब्दः द्रव्यादिविशिष्टक्रियाविध्यन्यथानुपपत्त्या विधेयक्रियाविशेषणभूतद्रव्यादिविधिकल्पनैव स्वयमविशिष्टद्रव्यादिविशिष्टक्रियाविध्यन्यथानुपपत्त्या विशेषणभूतसंख्याविधिकल्पनापि युक्तेत्यर्थः । स्वरूपेण च प्रकृतं कर्माङ्गत्वेन च ग्रहस्य प्राप्तावपि सम्मार्गान्वयित्वेनाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । अष्टाकपालादिवाक्ये च क्रियाविशेषणपुरोडाशविशेषणाकपालविशेषणभूतस्याष्टत्वादेरपि विधिप्रतीतेर्विशेषणविशेषणस्य सुतरां विध्युपपत्तिरिति सूचयितुमाह * एवमिति * अर्थाक्षेपलभ्यत्वात्तदाख्याने चार्थविधाने गौरवं शब्दस्यापादयतीत्यर्थान्तरन्यासेनाह * परस्परस्यापीति * शुद्धस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वे द्रव्यविशिष्टक्रियाविधिना द्रव्यविशेषणानामाक्षेपात्संख्यादेश्च क्रियाविशेषणत्वाभावे तद्विशिष्टस्य क्रियाविशेषणत्वायोगात्कारकविशेषणत्वेन विधेयत्वानुपपत्ते । कारकत्वेनैव ग्रहैकत्वस्य विधेयत्वमुपपादयितुमाह * अथ वेति * यद्यपि द्रव्यविशेषणपर्यन्तं विधिप्रत्ययो न गच्छेत्तथापि स्वाविशेषणविशिष्टक्रियान्वयानुपपत्तिलक्षणयैवार्थापत्त्या संख्याद्यपि विधातुमिष्यते तथापि ग्रहैकत्वस्यापि भावनाविशेषणत्वेनैवं

ग्रहैकत्वविधानं प्रतिपादनीयमित्येव तथाशब्दार्थस्तत शब्दापिश-
ब्दाध्याहाराद्यभ्युपगमन त्याज्यम् । यद्वा यदीत्यसन्दिग्ध सन्दि-
ग्धवचन नामवचनं कथं चिच्छब्दार्थं गच्छतिनान्वेतव्य । ततश्चे-
ति चशब्दाध्याहारस्तुल्य ।उद्देश्यविशेषणस्याद्देश्यत्वेन क्रियान्वया-
भ्युपगमे प्रत्युद्देश्य वाक्यसमाप्त्यापत्तेरुद्देश्यद्वयस्यैकक्रियावशीकारा
भावनान्योन्यानियमादुद्देशोपादानयोश्चैकस्मिन्पदे ऽनुपपत्तेरुपादेय-
त्वेन क्रियान्वयायोगाद् ग्रहैकत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वायोगेनैकपद-
लक्षणाया श्रुतस्तद्विषयत्वायोगात्ताद्र्थ्याविषयत्वमापाद्य वाक्यीय
क्रियान्वयबाधकत्व शङ्कते * ननु चेति * पदश्रुतेस्ताद्र्थ्याविषयत्वाभ्यु-
पगमनेव ग्रहाणा निर्ज्ञातद्रव्यत्वेन स्वरूपेण मत्यानपेक्ष-
त्वात्संस्कार्यस्वरूपेणैकत्व प्रत्याङ्गत्वावगते समार्गभावनान्वयि-
त्वाद्यसंस्कार्यरूपाङ्गत्वस्यैकस्य भावनाङ्गत्वविरोधमाह * नैष
इति * वस्तुस्वभावनियमेनोद्देश्यापादेयत्वया शब्दव्यापाराविष-
यत्वादेकपदोपात्तयोरव्यवस्थोपपत्तेर्ग्रहमिति द्वितीयोक्तस्यापि चैक-
त्वस्यानुपयोगित्वेनासंस्कार्यत्वात्सक्तुवद् गुणत्वप्रतीते ।साक्षाच्च
निष्क्रियत्वेनाश्रयत्वेनाश्रयद्रव्यापेक्षायामेकपदलक्षणाया श्रुतेराश्रय
द्रव्यसमर्पकत्वेनाविरोधसम्भवे विरोधापादकग्रहार्थताविषयत्वक-
ल्पनायोगमभिप्रेत्यान्यथाविरोधाभावमाह * भिन्नेति * विरोधे
सत्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्व विना विधेयत्वायोगात् श्रुत्युक्तस्य प्र
हाङ्गत्वस्यानुपपत्तेर्वाक्यीयो ऽपि क्रियान्वयो न बाध्यतइति परि-
हारान्तरमाह * अथ वेति * श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यभावसिद्धौ ७२११९
वाविक्ष्यतएव क्रियान्वय । श्रुत्येति परिहारान्तरमाह * यद्वेति *
ताद्र्थ्याविषयश्रुत्यभ्युपगमे त्वेकत्वस्य क्रियान्वितग्रहान्वयनिमित्त-
क्रियान्वयपक्षात्पूर्वोक्तात्प्रकारान्तरेणैकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रिया-
न्वयाभ्युपगमे तस्यैकाभिधानश्रुत्यैकाभिधानश्रुत्यैकपदात्कात् ग्रहा-
त्प्राक् संस्कार्यत्वप्रतीते । स्वतन्त्रस्य चैकत्वस्य क्रियायोगात्प्र-
त्युद्देश्य वाक्यसमाप्त्यनुपपत्तेर्ग्रहस्यैकत्वान्वयपूर्वक क्रियान्वय ।

गुणत्वेन तु क्रियाभ्युपगमे द्वितीयाया कारकसामान्यल-
क्षणार्थत्वोपपत्त योग्यत्वाद् गुणप्रधानभावावधारणे सति द्वया-
विप्रकर्षतुल्यत्वद्योतनार्थं समानदशात्त्वा लक्षणायैककालतोक्ता ।
एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * विशिष्टत्वेन श्रुतो यो
ऽसौ भावना विशिनष्टयसौ विशिष्टो भूत्वा पश्चाद्विशिनष्टि न
त्वस्थलमविशेषणावस्थ इति ह त्वा ऽसौ विशेषणपूर्व भावना प्रविश-
तीत्युक्त तदुपपादनार्थं भावनाया विधानार्हत्वात्कात्स्न्र्यसिद्धैव

विशेषणापेक्षत्वादविशिष्टेन च विशेषणो ऽपि कार्त्स्न्यासिद्धिरि-
ति यदुक्तं विध्युक्ता कर्मव्युत्पत्त्या भावनोक्ता ।

यौगपद्यपक्षे पूर्वोक्तिः साहित्यलक्षणार्थो भावनापि वि-
शिष्टमेव ग्रहं गृह्णाति न त्वगृहीतविशेषणमित्याह * गृह्णातीति *
सति त्वेकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वये तस्यापि ग्रहवद्विध्यन्व-
यात्साक्षाच्च क्रियान्वयायोगेनाश्रयद्रव्यापेक्षायां पदश्रुत्यवगतप्र-
ह्नान्वयित्वनियमादयागतभावनार्थस्यापि प्रोक्षणस्योलूखलमुसला-
देरयद्ग्राह्यर्थतोपपादिता भवतीति प्रकृतोपयोगमाह *एवं चेति *
एकाभिधानश्रुत्या चैकत्वस्य कारकविशेषणत्वावगतेः कारकत्व
स्य क्रियान्वयिरूपत्वेन कारकद्वारा क्रियाविशेषणत्वादेकपदश्रु-
त्योक्तग्रहविशेषत्वात्कारकैकत्वयोः साम्येन मिथो ऽन्वयायोगादे-
कत्वस्य कारकविशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * प्रत्ययार्थत्वाच्चेति *
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्र-
त्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्लि-
ङ्गसंख्ययोश्चं प्रत्ययार्थत्वाविशेषेणैकस्मिन्पदे ऽनेकेषां प्राधान्यायो-
गादेकस्यैकत्व प्राधान्ये ऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्य-
प्रतीतेर्लिङ्गसंख्यापेक्षया च प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्मृत्युपपत्तेः का-
रकमेव प्रधानमित्यर्थः । प्रयोजनवत्त्वसमुच्चयार्थश्चकारः ।

ननु प्र [illegible]
त्वायोगान्न [illegible]
कुमारयोरपि [illegible]
रकं प्रत्यङ्गता न विरुद्धेत्याशयः । अतः कारकद्वारैकत्व-
स्य क्रियान्वयायुक्ता विधेयतेत्युक्तमुपसंहरति * तेनेति * वि-
शिष्टविधानाद्वाक्यभेदापत्तेर्युक्तमेकत्वविधानमित्याह * तदिव-
ति * पश्वेकत्वविवक्षाधिकरणन्यायेनैव दर्शयितुमाह * वक्ष्य-
ति हीति *गौरवभयेनैकत्वस्यापि विधेयत्वाभ्युपगमे दशापवित्रा-
देरविधेयत्वं स्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * यथैवेति * ननूद्देश्यत्वे-
न ग्रहस्य क्रियया वशीकारायोगात्तत्क्रियाङ्गभूतैकत्वेन विशेष्यनिय-
मः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सर्वेषां चेति * एकक्रियाविशेषणत्व-
स्यान्योन्यनियमहेतुत्वादुद्देश्यस्यापि वाक्यार्थीभूतक्रियाविशेषण-
त्वाविरोधान्नियमोपपत्तिरित्याशय. । वाक्यभेदप्रसङ्गेनोद्देश्यविशेष-
णविवक्षानुपपत्तिमाशङ्क्य वस्तुस्वभावकृतस्योद्देश्योपादेयत्वस्य श-
ब्दव्यापारविषयत्वाद्वाक्यभेदाप्रसक्तिसूचनार्थं यथा पशुमालभेतेति
भाष्यस्य दर्शयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ननूपादेय-

७२२।१

स्वलिङ्गविवक्षादृष्टान्तोक्तैकत्वयुक्तवाक्योदाहरणस्योद्देश्यविशेष-णमात्रोपलक्षणार्थत्वप्रतीतेः संख्यामात्रविवक्षोपसंहारो न युक्त इ-त्याशङ्क्याह * पुंपशुश्चेति * उद्देश्यविशेषणाविवक्षायां वाक्यभे-दापत्तिलक्षणस्य न्यायस्याविवक्षासाधकस्य तुल्यत्वे ऽपि यथोभ-यपदानर्थक्यपरिहारायोभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गतत्वेन विवक्षाशङ्काधि-क्यान्नेहोदाहरणत्वं तथा स्वर्गकामस्योपादेयत्वशङ्काधिक्या संख्या-विचारेण लिङ्गविचारपर्यवसानानुपपत्तेर्वाक्यभेदापत्तिलक्षणन्याय-तुल्यत्वे ऽप्यनुदाहरणतेति सूचनार्थः प्रायशब्दः । स्वर्गकामपदस्यो-पादेयकर्तृसंख्यावाच्याख्यातान्तसामानाधिकरण्येनोपादेयार्थत्वशङ्का तदंशेनैव स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वात्फलस्य चानुपादेयत्वा-त्कर्तुरेव च फलभागित्वात्सामानाधिकरण्योपादेयार्थत्वानुपपत्ति-रित्येवं कस्मान्न निरस्तेत्याशङ्क्याह *माभूदिति* यथात्र्यधिकरणपौ-नरुक्त्यभयादुभयस्योद्देश्यान्तर्गत्या शङ्का हविर्द्वयातिगमने च पञ्चशरावे ऽधिकार्थ्येकहविरार्तिगमने ऽपि चेति (विवेकाय शङ्के निरसिष्यमाणाम्न निरस्यते यथा स्वर्गकामपदस्योपादेयत्वशङ्का पुमानेव ज्योतिष्टोमादावधिकारी सर्वोऽपि वेति) निरसिष्यमाणान्न निरस्यत इत्यर्थः ।

सर्वेषां लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वेति क्त्वाप्रत्ययेनाविधेयत्वसिद्ध्यर्थो-द्देश्यत्वसूचनार्थत्वं भाष्यस्य द्योतयन्सिद्धान्तमारभते * व्यक्तीरि-ति * ग्रहोद्देशेन विधिं विना सम्मार्गस्य तद्गुणत्वासिद्धेर्ग्रहशब्द-स्य पात्रवाचित्वे जात्या ग्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वे वाऽऽदिशब्दोक्तेन संस्कारेणोपलक्षितानां प्रकृतापूर्वसाधनभूतानां ग्रहव्यक्तीनामुद्दे-श्यत्वस्य च विध्यपेक्षितत्वात्तच्छब्दव्यापारविषयत्वावगतेः प्रकृता-पूर्वसाधनत्वस्य विधानापत्तेरविषयत्वाधीनत्वाद्विपयस्य च विधे-यत्वायोगाद्ग्रहान्वयित्वेन सम्मार्गविधाने ऽपि ग्रहश्रुत्युक्तस्य ग्रह-त्वस्यापूर्वसाधनतांशलक्षणार्थत्वेनाविधेयत्वात्तल्लक्षितस्यापूर्वसाध-नांशस्य विध्यन्तरविषयत्वेनाविधेयत्वादविधेयस्य च विधेयद्वारा ऽस्य चैकत्वस्य निष्क्रियत्वेन कारकतया विध्ययोगाविवक्षेत्याशयः । ग्रहस्योद्देश्यत्वसिद्ध्यै प्राधान्यं सम्मार्गस्य चाङ्गत्वमुपपादयन् श्लो-कं व्याचष्टे * इह तावदिति * लक्षणत्वेन स्वरूपेण व्यक्तिलक्ष-णयाऽऽद्यपर्यब्राह्मणत्वेनोपनयनसंस्कार्यतयोद्देश्यतया ब्राह्मणव्यक्ते-

(१) चर्य पा० १ पु० ना० ।

लक्षिताया अप्युपनयनान्वयित्वेन विधेयत्वायाश्चैकत्वविशेष्यत्ववद्ग्र-
हव्यक्तेरपि सम्मार्गान्वयित्वेन विधेयत्वादेकत्वविशेष्यतोपपत्तेर्वि-
ध्यनर्हापूर्वसाधनांशलक्षणाप्रदर्शनार्थैव वेत्युक्तम्। एवं च सति वैगु-
ण्यपरिहारायापि सर्वे सम्मार्ष्टव्या इत्याह * तत्रेति * ग्रहैकत्व-
स्य पश्वेकत्वसाम्यं पूर्वपक्षोक्तमपि वैगुण्यापत्त्यनापत्तिवैषम्यादेवायु-
क्तमित्याह * यदि त्विति * प्रधानानां धर्मान्वयं हि साहित्य-
स्याविवक्षितत्वात्प्रतिग्रहं सम्मार्गावृत्त्यवगतेस्तस्याः शास्त्रावृत्त्यधी-
नत्वाच्छास्त्रभेदोक्तिः । न्यायलभ्यत्वेनावृत्तेः शास्त्रानधीनत्वाद्देवद-
त्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोजयन्तामितिवद्भिश्रपदोपादानं प्रत्येकं वाक्य-
समाप्तेः कल्पनाभावेन शास्त्रभेदानुपपत्तेरपरितोषात्स्वमतेन शास्त्रै-
क्ये ऽप्यन्योन्यानपेक्षैकग्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य तथाविधज्ञानभेदाधी-
नत्वात्तद्भेदमप्यभ्युपेत्य प्रतिग्रहं सम्मार्गाकरणे यस्य न क्रियते
७२३। तद्विषयं ज्ञानं बाध्येतेत्याह * अथापीति * ज्ञानस्याप्यैक्याभ्युप-
गमे तु प्रतिग्रहं सम्मार्गविषयत्वं ज्ञानस्य बाध्येतेति विशेषणप्रधा-
नार्थत्वेन व्याख्येयम्। ननु ज्ञानप्रामाण्यस्यानुष्ठानानधीनत्वात्तदननु-
ष्ठानमात्रेण ज्ञानबाधापत्तिरित्याशङ्क्याह * अबाधिते त्विति * प्रतिग्रहं
सम्मार्गविषयज्ञानबाधाभावाद्योऽन्यो द्वितीयादिः सम्मार्गसंस्कृतो न क्रि-
यते तस्मिन्ग्रहे वैगुण्यलक्षणप्रत्यवायाङ्गीकारापत्तेस्तत्परिहारार्थमथो
ऽभ्युपेतव्य इत्याशयः । सामान्यावगमाद्विशेषानवबोधाच्चेति हे-
तुद्वयोक्तेः संयोगतो ऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति सर्वधर्मत्वहेतुद्व-
योपलक्षणार्थत्वं सूचयन्सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सर्वे-
षां ग्रहाणां सम्मार्ष्टव्यत्वप्रतीतेरित्यर्थः । अविशिष्टं हि लक्षणमिति
सूत्रावयवस्यैकत्वविशिष्टं सम्मार्ष्टव्यानां व्यक्तीनां लक्षणं भविष्यती-
ति शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यानार्थं नन्विति शङ्काभाष्यं श्रुतस्याप्येकत्व-
स्याविवक्षितत्वायुक्तमाशङ्क्याह * नन्विति * विशेषणत्वेनैकत्वस्य
विध्यपरिग्रहाख्यायामविवक्षायां विध्यनर्हत्वरूपकारणोक्त्यर्थं नैतदि-
त्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याख्यातुमारभते * अत्रेति * विधिप-
रिग्रहो ऽनुष्ठेयत्वोक्तो लक्षितः एकत्वस्याप्राप्तत्वाद्विध्यनर्हत्वे ऽपि
वाक्यभेदापत्त्या द्रव्ये क्रियायां वा तादर्थ्यबोधाख्यविनियोगानर्हत्वे-
न पुरुषार्थानन्वयित्वाद्विध्यपरिग्रहं वक्तुं विध्यधीनविनियोगोक्ति-
र्यां तदर्हत्वे लक्षिते ऽनुष्ठानकाले विधिश्रुत्यधीनः पुरुष इत्यादिवा-
र्तिकं ऽन्वयमात्रबोधाख्यविनियोगस्यानुष्ठानोपयोगनिरासादविरोधः।
एतदेवोपपादयति * विहित इति * यस्मात् द्रव्यदेवतान्वयाद्यनु-
मित ऽप्यप्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वाद्भावनायां च करणत्वेन विनियोगा-

र्हत्वात्तादर्थ्येन विधिना गृह्यते श्रुतो ऽपि वाक्यस्थदशेतत्प्रभृतिः प्रा-
सत्वेन विध्यनर्हत्वात्सत्क्रियादिहोमश्च सत्काद्यर्थत्वेन विनियोगा-
नर्हत्वात्तादर्थ्येन विधिना न गृह्यते तस्मात्तत्र विधिपरिग्रहो कार्यः
श्रुतेरश्रुतैर्वाक्यार्थैर्वाश्रुतिर्विनियोगार्हत्वे अपेक्षणीय इत्यर्थः । तस्मात्प्र-
कृतिप्रत्ययश्रुत्यभिहितानां पदश्रुतिविनियुक्तानामपि वार्थानां मध्ये
को विधिविनियोगाभ्यां गृहीतः को वा नेति चिन्तायां तस्मिन्नपे
क्षितेति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्यये वाक्यभेदापत्तेरपरिमहहेतुत्वसू-
चनायैकवाक्यतोक्तिः यद्वैकत्वस्य विनियोगानर्हप्रहार्थत्वापत्तेन वि-
धिविनियोगानर्हस्यानिश्चयाद्विचारणा न युक्तेत्याशङ्क्य प्रहाश्रितेनैक-
त्वेन सम्मार्गभावनां कुर्यादित्यादिवचनव्यक्त्यन्यथात्वाभ्युपगमेन त-
स्यापि विधिविनियोगार्हत्वप्रतिभानात्कात्र वचनव्यक्तिर्युक्तेति नि-
र्णयार्थं विचारणा युक्तेत्युक्तम् ।

ननु द्वितीयासयोगैनैकत्वस्य लोकदृष्ट्या विधिविनियोगानर्ह-
त्वावगमाद्वचनव्यक्त्यन्यथात्वशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * मीमांसका
इति * न्यायाभासावगतवचनव्यक्त्यन्तरनिरासेन लोकावगतवचनानु-
सारिवचनव्यक्त्यवधारणा कार्येत्याशयः । ननु लोकावगतवचनव्यक्त्यनु-
सारात्सम्मार्ष्टीति वर्तमानापदेशस्याविधायकत्वाद्विनिमित्तं विधि-
त्वाचिन्ता नैव युक्तेत्याह * वर्तमानेति * भ्रमासाधर्म्येणास्य वर्त-
मानापदेशत्वायोगेन तत्सारूप्ये ऽपि पञ्चमलकारस्यावधारणात्तद्य-
लोकप्रयोगाभावे ऽपि लिङर्थे लेडिति लिङर्थे स्मृत्या विधौ [illegible]
त्वायुक्तयं चिन्तेत्याशयः । [illegible]
स्मृत्यवा[illegible]
* [illegible]
यत्र [illegible]
नार्[illegible] को वा नेति विधिविनियोगार्हत्वसिद्धौ [illegible] मध्ये किं भाव-
ह * सेति * सम्मार्गस्य करणत्वेन ग्रहस्य च कर्मत्वेन विषय-
यत्वाद्भिन्नार्थत्वेन समुच्चयावगतेर्नैव चिन्ता युक्तेत्याशङ्क्य सम्मा-
र्गस्यापि लोकप्रसिद्धेन धात्वर्थस्य भावनाकरणत्वरूपेण विशेषणा-
त्वमङ्गीकृत्येयं चिन्ता युक्ता तथाप्यद्रव्यकसम्मार्गभावनानुष्ठाना-
शक्तेः समुच्चयो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्य येन केन चिदपि द्रव्येणानुष्ठेय-
त्वस्योपपन्नताधन्यशब्देनोक्ता दशापवित्रमपि कस्मान्न चिन्त्यत
इत्याह * दशापवित्रेति * दशापवित्रमितिशब्दो यस्य केवलदशा-
ग्रन्थ्याख्यस्यार्थस्य स दशापवित्रशब्दो विवक्षितत्वेन निश्चितत्वा-

७२४॥

न्यैः सह विचार्येत इत्युक्ते ग्रहकर्मत्वपक्षे दशापवित्रस्य कर-
णत्वेन भिन्नविशेषत्वात्समुच्चयानुपपत्तेरविचार्यत्वे ऽपि सम्मार्गक-
र्मत्वपक्षे ग्रहस्य कर्मत्वायोगेन करणत्वापत्तेर्ग्रहो वा करणत्वेन
भावनाविशेषणं दशापवित्रं वेति विचारो युज्यतेत्याशङ्क्य सम्मा-
र्गस्यापि कर्मत्वपक्षे तस्याकर्मकस्यानुष्ठानायोगात्कर्मापेक्षायां त-
त्कर्मत्वेन ग्रहान्वयोपपत्तेरश्रुतकारणत्वकल्पनायोगाद्दशापवित्रस्य
करणत्वात्स्वव्यापारोत्कर्षे सर्वेषामपि सम्मार्गादिषु कर्मत्वेन विशे-
षणभूतेषु दशापवित्रशब्दस्य करणत्वरूपार्थतुल्यत्वाच्च दशापवित्र-
शब्दवाच्यो ऽर्थो न विचार्यते सम्मार्गादीनां करणत्वेनाविशेषणाक-
पवचनव्यक्तिभेदे तु ऽर्थे न विचार्यते अपि तु विचार्यत एवेत्युक्त-
म् । ग्रहतदेकत्वसम्मार्गाणां च मध्ये ग्रहसम्मार्गयोस्तावत्किं
ग्रह एव भावनां विशिनष्टि सम्मार्ग एवेति नियोगेन विशेषणार्थं किंवा
ग्रहो वा सम्मार्गो वेति विकल्पो यद्वा ग्रहश्च सम्मार्गश्चेति समुच्च-
यो ऽथ ग्रहसम्मार्गयोः सम्बन्धः अथ समुदायो वा अथ वा ग्रहविशिष्टः
सम्मार्गः सम्मार्गविशिष्टो वा ग्रह इत्यष्टपक्षीनिरूपणा कार्येत्याह *
* ग्रहादीनां चेति * भावनाविशेषणस्य चिन्तया विधेयसिद्ध्युप-
योगितामाह * विशिनष्टीति * सम्मार्गैकत्वयोरप्यष्टपक्षीमतिदिश-
ति * सम्मार्गेति * ग्रहैकत्वयोरप्यतिदिशति * विचार्येति *
तथा किं सम्मार्गविशिष्टो ग्रह एव भावनां विशिनष्टि एक-
त्वमेव वेत्यादिनियोगविकल्पादिरूपाष्टपक्षी किं ग्रहविशिष्टः स-
म्मार्ग एवैकत्वमेव वेत्यादिरूपा द्वितीया किं एकत्वविशिष्टो ग्रह
एव सम्मार्ग एवेत्यादिरूपा तृतीया किं ग्रहविशिष्टं एकत्वमेव स-
म्मार्ग एव वेत्यादिरूपा चतुर्थी किमेकत्वविशिष्टः
सम्मार्ग एव ग्रह एवेत्यादिरूपा पञ्चमी किं ग्रह-
विशिष्टमेकत्वमेव सम्मार्ग एव वेत्यादिरूपा षष्ठीति पू-
र्वोक्ताभ्यस्तिसृभ्यो ऽष्टपक्षीभ्यो ऽन्याः षडष्टपक्ष्यो विचार्या
इत्याह * तथेति * नन्वेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासेनैकत्वस्य द्विती-
योक्तिद्वितीयविध्यनर्हत्वविषयत्वोत्कर्षप्रतिघाताद्विधेयत्वशङ्कायाम-
पि ग्रहवदुद्देश्यत्वप्रसङ्गात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्या वाक्यभेदोपप-
त्तेर्विधेयता न युक्तेत्याशङ्क्योपपादनानर्हत्वस्यापि विध्यनर्हत्ववद्वि-
चारमन्तरेणासिद्धेर्यथाविध्यर्हानर्हत्वस्य विवेकाय भावनाविशेषणत्वं
विचार्यं तथा ग्रहतदेकत्वयोः संहत्य प्रत्येकं वा सम्मार्गान्वय इति
त्वयैव [illegible] र्वोद्देश्यत्वे अपि विचार्येत्याह * तथा किमिति * ग्रहैक-

कार्यत्वे ऽपि ग्रहस्योद्देश्यत्वे तदेकपदोपादानानामप्युद्देश्यत्वापत्तिः किमुत संख्याया इति सूचनार्थमिति बहुवचनं कस्मिन्पक्षे संहत्यान्वयः कस्मिन्वा प्रत्येकमित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * क्रियाप्राधान्योक्त्येतरयोरुपादेयत्वं सूचितम् । साहित्योपपादनार्थं कृत्स्नक्रियाकरणात् कृतकृत्यत्वं भवत्युभयान्वितताया एव च कार्त्स्न्यसिद्धिरित्युक्ते ऽनुष्ठानावृत्त्यापि कार्त्स्न्यं सेत्स्यतीत्याशङ्का गुणानुरोधेन प्रधानावृत्त्ययोगसूचनार्थं सकृदित्युक्तम् । चशब्दो हेतौ । प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्युक्त्या प्रत्येकमन्वयो दर्शितः । उद्देश्योपादेयत्वयोरपि विशेषणत्वविचारमन्तरेणासिद्धेरुद्देश्यत्वे तावत्कि ग्रह एवोद्देश्यः सम्मार्गे प्रत्येकत्वमेव वा च ग्रहो वैकत्वं वा ऽथ ग्रहश्चैकत्वं चाथ ग्रहैकत्वयोः सम्बन्धो ऽथ समुदायो ऽथैकत्वविशिष्टो ग्रहो ऽथ ग्रहविशिष्टमेकत्वमिति विशिष्टाष्टपक्षी विचार्येत्याह * तत्रापि त्विति * उपादेयत्वे ऽपि इत्थमेवाष्टपक्षी विचार्येत्याह * क्रियां चेति * एवं चानेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासे सति द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य विधानोपादानार्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयोपादेयत्वशङ्का युक्तेत्याह * एवमिति * वाक्यभेदपरिहारायोपादेयतयेत्युक्तम् । न ह्यक्रियाविशेषणस्य विधातुमशक्तेर्ग्रहे विध्ययोगात्सम्मार्गे च वाक्यभेदापत्तेः । प्राधान्येन द्वितीयाविरोधाच्च गुणत्वेन विध्ययोगात्तैकस्योपादानं विधिर्वा सम्भवतीत्याशङ्क्याह * येन येनेति * तत्रैकत्वाद्यपक्ष इत्यपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तेन येन येन प्रकारेण ग्रहे सम्मार्गे चैकत्वस्योपादानं विधिर्वा सम्भवति तं तं प्रकारं ननु सम्मार्ष्टीतिशङ्काभाष्येण द्रव्यविशेषणस्यापि विध्यर्हत्वसूचनादेवैकत्वं सम्मार्गे उच्यतइत्यनेन च सम्मार्गविशेषणत्वाशङ्कानात्पूर्वपक्षयापादयिष्यतीत्यर्थः । यच्छब्दानुसारात्तच्छब्दो ऽध्याहर्तव्यः । उद्देश्यत्वे ऽपि चैकत्वस्य द्रव्यानिरपेक्षस्य क्रियान्वयायोगात्प्रत्येकं वाक्यसमापयनापत्तेर्देशकालवच्चोद्देश्यत्वमात्रस्य विधेयत्वानापादकत्वाद्विधेयत्वाविरोध इत्याह * यथा चेति * प्रत्येकं वाक्यसमापयनापत्तिश्चशब्देन सूचिता । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह * यां यामिति * कथं दूषयिष्यतीत्यपेक्षायामुपादेयत्व तावत्संख्याया दूषयति*प्राधान्यादिति*प्रकृतापूर्वसाधनत्वेन यथासंख्यं ग्रहस्योद्देश्यतया संख्यानाकाङ्क्षत्वात्स्वातन्त्र्येण च निष्क्रियत्वायोगेनैकत्वोपपादनस्य ग्रहोपादानाधीनत्वावगमान्नैकत्वोपपादनं शक्यमित्याशयः । विधिरप्यशक्य इत्याह * ग्रह चेति * ग्रहे चैकत्वं विधीयेत सम्मार्गे चेति विकल्प्य ग्रहे तावदावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्ते

रान्वयतामुपपादयति* न तावदिति * कथमावृत्त्यापत्तिरित्यपेक्षाया-
माह * एवमिति * विधायकावृत्तिं विना तावत्सम्बन्धद्वयासिद्धि
७२६। विवृणोति * विद्धदिति* ग्रहशब्दावृत्तिं विना सम्बन्धद्वयासिद्धिं
विवृणोति *सम्बेति* सकृदुच्चारिताभ्यां क्रीणातितद्विधायका-
भ्यां द्रव्यगुणान्वयवद्ग्रहविधायकाभ्यामपि सकृदुच्चारिताभ्यां
सम्मार्गान्वयद्वयासिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ग्रह इति * ग्रहस-
म्मार्गानिष्पाद्यत्वेन सम्मार्गक्रियाया अनिष्पादकानेकानेकार्थषष्ठी-
कारशक्तेरेकस्यान्वयमात्रेणोच्चारणपर्यवसानाद्वैपर्य्यमित्याशयः ।
कथमावृत्तेर्दोषत्वेत्याशङ्क्याह * पुनरिति* अनावृत्तस्य च प्रत्ययस्यै-
कविषयशक्तेः सम्मार्गे ऽप्येकत्वविध्ययोगादविवक्षा सिद्धेत्याश-
येनाह* सर्वेति* पृथग्भूताभिर्निष्कृष्टाभिर्वचनव्यक्तिभिर्ग्रहान्वयि-
त्वेन विधेयतया विशिष्टस्यैकत्वस्य तु विधातुमशक्यत्वावधारणाद्
विधिना ग्रहणं सम्भवतीत्यर्थः । तच्छब्दो हेतौ ।

ननु सर्वग्रहसम्मार्गे ऽप्येकत्वाविधाने गुणभूतस्यापि सम्मार्गस्य
कार्यार्थं सर्वेषां ग्रहाणामन्तरं संहनानां हविरभिमर्शनादिवदस-
कृदनुष्ठानापत्तेः प्रत्येकमावृत्त्यर्थत्वेनैकत्वविध्यर्थवत्त्वसम्भवात् ग्र-
हान्तरसम्मार्गनिरासानापादकत्वेनैकत्वविधानस्य निरासो ऽनर्थ-
क इत्याशङ्क्याह * केन चिदिति * एकदेवदेवत्ये सन्नानां हविषां
सर्वेषामनुलिप्तसाधारण्येन सकृदभिमर्शनसम्भवादावृत्त्यभावे ऽपि
ग्रहणानन्तरं विहितस्य सम्मार्गस्य सर्वग्रहणप्रतीक्षणेन विक्षेपस्या-
शास्त्रीयत्वाद् गृहीतमात्रस्य च सोमस्याधोऽवसेकनिरासायानुष्ठे-
यसम्मार्गस्य सर्वग्रहणानन्तरमनुष्ठाने ऽधोऽवसेकनिरासाशक्तेर्नैष्फ-
ल्यप्रसङ्गादल्पपरिमाणेन च दशापवित्रेण सकृत्सर्वग्रहसम्मार्गाश-
क्तेर्भ्यासादेवावृत्ते: प्राप्ताया: प्रयोजनवत्त्वयोगाद् ग्रहान्तरसम्मार्ग-
निरास एवैकत्वविधिप्रयोजनमित्याशयः । ननु संस्कार्यत्वाद्वस्तुतो
ग्रहस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वेन भावनायाः शब्दतः प्राधान्याद्ग्रह-
त्वैकत्वादिविशिष्टसम्मार्गभावनाविधिप्रसूतेनार्थेन विनाप्यतरेण ग्रहैक-
त्वविधिः सम्भवतीत्याशयेनाशङ्क्ते*तत्रेति* ग्रहार्थत्वेन विधिं विना
ग्रहस्य संस्कार्यत्वासिद्धेर्विशेषणविशेष्यत्वरूपगुणप्रधानत्वालो-
चनया भावनायाः प्राधान्ये ऽप्युपकार्योपकारकत्वलक्षणगुणप्रधा-
नत्वालोचनया ग्रहाङ्गत्वेनैव विधानादङ्गत्वे ऽपि च राजाङ्गभूतस्य
राजपुरुषस्य समासार्थत्ववद्वाक्यार्थत्वाविरोधाच्छब्दतो ऽपि स-
म्मार्गभावनायामङ्गत्वप्रतीतेर्निष्पन्नार्थावाहितत्वाच्च ग्रहस्याप्रवृत्तप्र-
वर्तकस्य भावविधिविषयत्वायोगाग्निहोत्रविध्यन्तरप्राप्तस्यैव च स-

मार्गसंस्कार्यत्वसम्भवे विशिष्टविधिप्रसृतग्रहविषयार्थविधिकल्प-
नायोगात् ब्राह्मणादेरिवोपनयनसंस्कार्यतया ग्रहस्य सम्मा-
र्गसंस्कार्यतया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहाविधानाच्च तथैकत्वविध्यनुपपत्ते-
र्न ग्रहतदेकत्वयोर्विधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * यदीति *
यास्य पूर्वपक्षिणो ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि विवक्षेष्टा सा सेत्स्यतीति स-
र्वस्यापीत्यपिशब्दापकर्षेण योज्यम्। एवं नैतदस्तीत्यादि तस्मान्नैत-
त्किंचिदपि कर्तुं विवक्षयत इत्यन्तमुत्तरभाष्यं समुदायतात्पर्यतो व्या-
ख्यायावयवशो व्याचिख्यासुर्नैतदिति भाष्यावयवं श्रुतत्वादेकवचनं
विशिष्यतीति यच्छङ्कितं तन्नास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * तस्मा-
दिति * तस्मादुपादीयमानपश्वादिवदेवेति वार्तिकोक्तोद्देश्यविशे-
षणस्योपादेयविशेषणतुल्यताप्यत्र एवायुक्तेत्याह * अत इति *
श्रुतस्
चकं
शेषणं
ग्रहं विशेष्यति*क्रियां वेति*विकल्पनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं विक-
ल्पं तावदाह * द्रव्यस्येति * सम्मार्गविशेषणत्वं भाष्ये सन्दिह्य-
मानं धात्वर्थस्यापि भावनाविशेषणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वाद्-
सम्बन्धः समत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेनैव विशेषणानन्वयात्प्राल्व-
र्थानवच्छिन्नाया भावनाया विशेषणान्वयोत्पत्त्यर्थं न [illegible] सम्मार्गस्यै-
कत्वान्वयोत्पत्त्यर्थमिति सूचनार्थं क्रिययोरित्युक्ते तथैकत्वं हीत्यादि-
ना द्रव्यैकत्वं निरस्यत इति शक्यमाश्रयितुमित्यन्तं द्रव्यान्वयपक्ष-
निरासार्थेत्याह * तत्रेति * अयोगव्यावृत्त्यैकत्वं द्रव्यविशेष-
णम् अन्ययोगव्यावृत्त्ये वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थत्वेनैकत्वं ही-
त्यादि न क्रियेतेत्यन्तं भाष्यावयवव्याख्यातुमाह * तदीति * द्वि-
तीयपक्षशङ्कार्थं तत्रेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * एतच्छ-
ङ्कानिरासार्थं नैतदिति भाष्यावयवमभिप्रायतो व्याख्यातुमाह * नै-
तदिति * सामान्यतः प्राप्तावसरस्य विशेषश्रुतेः परिसंख्यार्थत्वे
स्वार्थहानपरार्थकल्पनप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयापत्तेः सामान्यप्राप्तितः
प्राग्भावे सति विशेषश्रुतेः परिसंख्यौचित्यादसमाप्ते च वाक्ये
विध्यपर्यवसानेनैकवाक्यत्वे पदयोः पौर्वापर्ये अपि पदार्थविधि-
पौर्वापर्यायोगान्नास्या पुनः श्रुतेः परिसंख्यार्थता युक्तेति प्राप्ता भूय-
त इति भाष्याद्वर्तमानोक्त्या सूचितं कस्मादिह विशेषश्रुतेः सामा-
न्यप्राप्तितः प्राग्भावः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तथेति * विरोधा-
दुभ्येकस्मिन्वाक्ये प्राप्तिपरिसंख्ये न युक्ते इत्याह * तथात्य-

७२७।१

न्तमेवेति * इह त्वेकपदस्थत्वात्सुतरां विरोध इत्याह * न-
चेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रातिपदिकेन हीति * मत्वर्थतामे-
वोपपादयति * अन्या हीति * अत्रापीत्यन्वयः एवमपि धा-
त्वैक्यात्पदैक्ये को विशेष इत्याह * तत्रैव हीति * प्रातिपदि-
कोक्तानामपि सर्वग्रहाणां क्रियान्वयप्राप्तेः कारकविभक्त्यधी-
नत्वात् क्षणैक्योक्तिः प्रत्यक्षश्रुतिप्राप्तपरिसंख्यायां च दोषत्र-
यपरिहाराशक्तेरानुमानिकप्राप्तिविषयत्वात्परिसंख्यायास्तत्रोपपत्तेरि-
त्याह * किं चेति * आनुमानिकप्राप्त्याश्रयतामेवोपपा-
दयति * निर्दोषत्वं हीति * कल्पस्येनानुमानिकस्याप्राप्तावर्थाद्वे-
च गर्दभाभिधायिन्यां मन्त्रे पाठक्लृप्ताद्वाक्यान्मन्त्राश्वाभिधानी-
विशिष्टादानविधाने सति परिसंख्याया निर्दोषत्वं कल्प्यत इति इत्यु-
क्ते विधित्वे निवर्त्तकत्वाख्यपरिसंख्यात्वायोगमाशङ्क्य फलादेवाधी-
यत इत्युक्तं प्रातिपदिकाधीनात्मलाभत्वाच्च प्रत्ययस्य प्रातिपदिकार्था-
७२८।१ सार्थपरिसंख्यात्वतात्पर्यतायुक्तेत्याह * समानेति * वाक्यपदैक्ययोः
परिसंख्यानुपपत्तिहेतुत्वं दृष्टान्ततयोक्तम् । ननु मन्त्रस्य चेत्यादिभाष्या-
न्मन्त्रस्यादानान्वयाभावेन लिङ्गप्राप्तानुवादायोगाद्रशनाभिधान्या र-
शनादानविधाने प्राप्तमन्त्रविशेषणत्वानुपपत्तेर्विधीयमानमन्त्रविशेष-
णत्वाद्गर्दभाभिधानीनिवर्त्तकत्वं युक्तम् । एकत्वस्य तु विधीयमानग्रह-
विशेषणत्वाभावात्प्राप्तग्रहविशेषणत्वेन च द्वितीयादिग्रहनिवर्तक-
त्वे दोषत्रयापत्तेर्न युक्ता निवर्त्तकतेति वैषम्यप्रतीतेरन्यादृग्वैषम्या-
भिधानव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य यथाश्रुतभाष्यमुपन्यासपूर्वं
दूषयितुमुपक्रामति * यत्त्विति * मन्त्रादानान्वये यदनेनादत्ते त-
द्रशनाभिधानीमिति विशेषणसामर्थ्याद्गर्दभाभिधानीतो मन्त्रनिवृत्ति-
सिद्धेः स्वार्थहानपरार्थकल्पनाभावेऽप्यनुवादतः प्राप्तस्यादानमन्त्रा-
ङ्गत्वस्य बाधापरिहाराच्चेयं वचनव्यक्तिरिष्टा मन्त्रादानाभिधाव-
चनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदन्यान्वयवशाद्दानान्वयाभावाद्गर्द-
भस्यैव मन्त्रस्याश्वाभिधानान्वयविधानात्प्राप्तबाधपरिहारोप-
पत्तेरनेनादत्तेऽश्वाभिधानीमितीयमेव वचनव्यक्तिरिति यद्दर्शितं यथादा-
ने प्राप्तत्वादिति मन्त्रादानान्वयवचनव्यक्तिनिरासे कारणमुक्तमि-
त्यर्थः । प्रश्नपूर्वमिष्टानिष्टवचनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदयुक्तत्वमुपपा-
दयति * कुत इति * । आददातिपदस्य विधायकत्वाख्या-
वार्यानिपक्षमन्त्राश्वाभिधानान्वयपर्य्यवसानायोगसूचनायाश्वाभि-
धान्यामिति सप्तमी । कारणोक्त्ययुक्तत्वमुपपादयति * आदाने चे-
ति * नन्वनुष्ठेयस्य यथेतान्मन्त्रस्य कारकस्य च क्रियाप्राप्यनुष्ठेय-

रशनादाने प्राक् मन्त्रप्राप्तिः पश्चाद्रशनायामित्याशङ्क्याह * न चेति *
क्रियाया अप्यकार्म्मिकाया अननुष्ठेयत्वात्क्रियाकारकसंयोगस्यैवानु-
ष्ठेयत्वावगतेस्तद्द्वारा द्वयोरपि रशनादानाख्ययोः कर्म्मक्रिययोर्युगपन्म-
न्त्रप्रकाश्यत्वप्रत्ययाच्चास्य रशनाम्प्रति विप्रकर्ष इत्यर्थः।प्रत्युत ब्रा-
ह्मणवाक्ये एवेमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यस्मि-
न्मन्त्रस्याददातिधात्वर्थान्वये सन्निकर्षो ऽश्वाभिधानीनामन्वये विप्र-
कर्ष इति विवेकादादानस्थाने प्राति सान्निकर्षविप्रकर्षविशेष उपलभ्यत
इत्याह * सुतरामिति * वाक्ये तावद्विशेषं विवृणोति * पदेति * क्रियानि-
रपेक्षकारकान्वयाप्रतीतेस्तन्नामान्वयःपदद्वयापेक्षत्वाद्विप्रकृष्टो वाक्य-
र्थान्वयस्त्वश्वाभिधानीपदानर्थक्यप्रसङ्गात्तदन्वयं विना विधापर्यव-
साने ऽपि स्वरूपेण तावत्पर्यवस्यतीत्याशयः।विधायकप्रत्यये विवृणो-
तिप्रत्ययश्चेति।मन्त्रे ऽपि विपरीतविशेषमाह*मन्त्रो ऽपीति*हृग्रहोर्भः
छन्दसीति लोकाप्रयुक्तछन्दोविषयभकारयुक्ततया क्लेशावगम्यवा-
चकत्वेन प्रकृतिभागेनोक्तत्वाद्ग्रहणस्य न शीघ्रप्रतीतिरित्यर्थः।ननु सा-
मान्यवाचिनो नाश्वरशनाप्रतीतिः शीघ्रम्भवतीत्याशङ्क्याह*न चेति*
अपूर्वसाधनीभूते विशेष एव मन्त्रविनियोगेन सामान्यविनियोगपूर्वक-
त्वाभावाच्च विप्रकर्षइति श्लोकत्रयाशयः।नन्वादानान्वये लिङ्गमात्रप्र-
शनामात्रादानान्वयानुवादेनाश्वाभिधानीविशेषविध्यापत्तेरुक्तदोष-
स्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गान्मन्त्रस्याश्वाभिधान्यन्वय एव युक्त इत्याश-
ङ्क्याह * तस्मादिति * यस्मादुभयत्रापि मन्त्रप्राप्तिस्तुल्या तस्मादादा- ७२९।६
नान्वयानुवादो ऽश्वाभिधान्यन्वयविधिश्चेति वैषम्यमयुक्तन्तत्रानु-
वादाभावे ऽनुवादसिद्ध्यर्थादानान्वयप्राप्त्यभ्युपगमान्निमित्तप्राप्तबाधा-
नापत्तेः न तद्वयेनान्वयनिरासः क्रियानपेक्षकारकान्वयायोगाद्वा-
श्वाभिधान्यन्वयविधिरयुक्त इत्याशयः । ननु मन्त्रादानान्वयस्य
विधेयत्वे ऽश्वाभिधानीपदानर्थक्यापत्तेरश्वाभिधानीविधेये ऽनुवा-
दतावसीयत इत्याशङ्क्याह * किन्त्विति * मन्त्रादानवदश्वाभि-
धान्या अपि विधेयत्वाच्च तत्पदानर्थक्यापत्तिर्विशिष्टभावनाविधा-
नाच्चानेकार्थविध्यनापत्तिरित्याशयः । नन्वादानभावनायां मन्त्रस्य
लिङ्गादेव प्राप्तेर्न विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * नचेति * श्रुत्यैवा-
नुमितया प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * रूपेति * प्रकरण-
गम्यसामान्यसम्बन्धापेक्षत्वाद्रूपशब्दोक्तस्य लिङ्गस्य श्रुत्यनुमानवि-
लम्बोक्त्यै प्रकरणोक्तिः अतो ऽप्राप्तावस्य मन्त्रस्य दाने विधिः
सम्भवतीत्याह * अप्राप्तेति * कथं तर्हि मन्त्राधिकरणे परि-
संख्येति सूत्रमित्याशङ्क्याह * परिसंख्येति * एतदेव विवृणो-

ति * प्रयोजनमिति * प्रयोजनमितिगर्दभाभिधानीतो निवर्त्तना-
दस्य विधेः फलं नास्तीत्यर्थः । नन्वपदार्थस्याप्यन्यव्यवच्छेदा-
स्यमन्त्रवाक्यार्थपक्षवद्वाक्यार्थत्वसम्भवात्कस्माद्गर्दभाभिधानीतो म-
न्त्रनिवर्त्तनाद्वाक्यार्थ एव न भवतीत्याशङ्क्याह * नन्विति * निवृत्तिहेतु-
निवर्त्तनाख्यशब्दव्यापारलक्षणार्थो निवृत्त्युक्तिः प्रवृत्तस्यैव निवर्त्यत्वे-
नाप्रवृत्तस्य निवर्त्तनायोगान्न वाक्यार्थो निवर्त्तनेत्युक्तं कथं प्रवृत्त एव
निवर्त्यते इति नियम इत्याशङ्क्याप्रवृत्त एव प्रवृत्तस्य स्वतो प्रवृत्त्यैव
निवृत्तेकार्थसिद्धेर्निवृत्तिसिद्धे निवर्त्तनानर्थक्यप्रसङ्गादित्युक्तं कथा-
लिङ्गाद् गर्दभाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तेः प्रवृत्त एव प्रवर्त्यतामित्याशङ्का
पूर्वोक्ता प्राप्तावश्यविधिस्मरणेन निरस्यति * नचेति * एवं च
लिङ्गाच्छ्रुतिकल्पनाभ्युपगमे ऽपि कल्प्यमानैव पुनःश्रुतिः स्यात् न प्र-
त्यक्षेत्याह * श्रीप्रेति * परमार्थतस्तु पश्चादपि श्रुत्यनुमा-
नाद्गर्दभरशनायां मन्त्रप्राप्तिर्न कदाचिदस्तीत्याशङ्क्याह * अश्वेति * शी-
घ्रापहृते ऽर्थे मन्थरानर्थक्यं लोकप्रसिद्ध्या दर्शयति * सो ऽयमिति *
ननु लैङ्गिकश्रुत्यनुमानं प्रति बाध एवानन्तर्यात् प्रत्यक्षश्रुतेः फलं
स्यान्न तद्व्यवहिता गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्त्तनेत्याशङ्क्यालोचना-
त्पूर्वं गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्त्तनायां फलता श्लोकपञ्चकेनोपपाद-
७३०।१ यितुमाह * प्रयोजनं त्विति * प्रयोजनं यदालोच्यते तदा यथ-
श्वरशनामात्रे मन्त्रप्राप्तिमानुमानिकी श्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिवत्
कुर्यात्ततस्तत्प्रतिबन्धे ऽपि प्रत्यक्षश्रुत्या ऽनर्थक्यापरिहाराद्रशनाद्वये
मन्त्रप्राप्तिप्रतिबन्धस्य फलत्वावगतेर्व्यवहितताया अपि गर्दभरश-
नातो मन्त्रनिवर्त्तनाया एव परिशेष्यात्फलत्वं सेत्स्यतीत्युक्तं कोर-
गालोच्यतेऽस्यपेक्षायां भवत्येति सार्द्धश्लोकेन लैङ्गिकश्रुतिविरो-
धस्य प्रयोजनतयासम्भवे ऽभिहिते लैङ्गिकश्रुतिनिरोधस्यावाक्य-
त्वात्प्रयोजनत्वासम्भवो ऽभिहित इति भ्रान्तिनिवृत्त्यै सत्यमित्यनेन
प्रयोजनत्वासम्भवे हेतुरुक्तः किमर्थं त्वया त्रिहितस्तथेति-
प्रश्नस्योत्तरत्वेनैवमर्थं प्रत्यक्षाश्रुतिस्त्वरितेत्युक्तमापतत्येव सार्द्धश्लो-
केन विवृणोति * केवलेति * प्रत्यक्षश्रुत्यैवानुमानिक्या केवला-
यामश्वाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तिर्न सिद्ध्यतीति कृत्वा यस्मात्प्रत्यक्ष-
श्रुतिराम्नायते तस्मात्पौनरुक्त्यात्प्रत्यक्षा श्रुतिरर्थवती गर्दभरशा-
नातो मन्त्रनिवृत्त्यर्थत्वाच्चेति चकारार्थः चकारार्थोपपादनार्थं पू-
र्वोक्तं श्रुत्यनुमानं स्मारयति * तस्मादिति * फलतः परि-
सङ्ख्यायां च त्रैदोष्यं नास्तीति व्यतिरेकमुखेन तावदाह * यदा
त्विति * वाक्यार्थायमेव परिसंख्यासूत्रार्थो ऽस्माभिस्तत्राप्युक्त

इत्याह * तदिदमिति * यथाश्रुतभाष्यदूषणमुपसंहरति * तत- ७३३।
श्चेति * इत्यद्वाभिधानीमिति वचनव्यक्त्यन्तरं यदिह वाक्ये
भाष्यकृताह परिसंख्यासूत्रं चोक्तम् । तत्र यथाश्रुतत्वादरो न
कार्यः किं त्वादानभावनोत्तरकालीनो ऽश्वाभिधानीमन्त्रस्तत्वा-
भिधान्योः परस्परनियमोत्तरोपलभ्यवचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरादानमा-
त्रान्वयनिरासार्थत्वादश्वादि वचनव्यक्तिनिरास इत्येव परिसं-
ख्यासूत्रस्वभाष्यवदिह भाष्यं नेयं प्राप्त्युक्तिश्च सम्भवमात्राभिप्रा
येति सूचनार्थो ऽपिशब्दः । इह पुनरिति वैषम्योक्त्यर्थं भाष्यम-
र्थाभिधान्या मन्त्रविशेषणत्वाभावे वैषम्यसामञ्जस्यादयुक्तमाशङ्क्य
विधेयत्वायोगोक्त्यर्थत्वाद्विधेयविशेषणस्यनिरासस्य विधेयाद्वाभि-
धान्येकत्वस्य वैषम्यमुक्तं भवतीत्येवं समाधातुमाह * नचेति *
ग्रहस्याविधेयत्वाद्विशेषणो विधिव्यापारायोगाकथे ऽप्यपाच्तर-
स्यापि ग्रहशब्दस्याविधेयार्थत्वेनानभ्यर्हितत्वसूचनार्थं पर-
निपातः । यथेति दृष्टान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * य-
थेति * उपघातकारिश्वादिनिराकरणापरवाक्यस्य श्वा-
दीनां निवार्यत्वेन विधेयत्वात्कुतो नोपघातकारिविशेषणत्व-
स्याशङ्क्य प्रश्नपूर्वकं निरस्यति * कुत इति * श्वादीनाम-
नुपयोगित्वान्निवारणासत्कार्यत्वसूचनाय रक्षत्वोक्तिः । भक्ष्योप-
घातप्रतिबन्धार्थत्वात् श्वादिनिवारणायाः काकादिभक्षणोप-
घातस्य तुल्यत्वात्तस्यापि वारणावसीयत इत्याशयः । व्यवहारे-
णोपघातस्य प्राधान्यं सूचयितुं वृद्धश्लोकमपठति*तथा चाहेति*
संख्यामात्राविवक्षायां त्विदमुदाहरणं न युक्तमित्याशङ्कते * न-
न्विति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति* एवं तर्हीद-
मुदाहरणं युक्तमित्याशङ्क्याह*चमसेष्विति *चमसस्सम्मार्गस्य पूर्वप-
क्षत्वेनास्यापित्वात्तत्रोदाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्य स्थापिनि सिद्धान्ते-
ऽपीदमुदाहरणं युक्तमित्याह * स्थितेति * क्वेत्यपेक्षायामाह *पशु-
प्रकरणादिति * संख्यामात्राविवक्षायान्तर्हि किमुदाहार्यमित्यपेक्षा-
यामाह *इह त्विति * एतदेव विवृणोति * वृषलैरिति * न चा- ७३२।१
र्थेति भाष्यविधायकाभावादपि ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीत्यु-
क्ते सम्मार्ष्टीतिपदं ग्रहैकत्वान्वयस्य विधायको ऽस्तीत्याशङ्क्यार्थं नचे-
तिभाष्यं संसृजिपरस्य ग्रहसम्मार्गान्वयविधायित्वेन ग्रहैकत्वान्वय-
विधायित्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यैकत्वान्वितस्य सम्मार्गान्वयप्रतीतेर-
न्वयद्वयविधायकत्वेन व्याचष्टे * नत्विति * न हीत्यादि तथा द्वि-
तीयस्यापीत्यन्तभाष्यन्तात्पर्यतो व्याचष्टे * नेति * नञा न हीत्ये-

तावन्निरासप्रतिज्ञानार्थत्वेनाच्छित्वा पदश्रुत्या ग्रहोद्देशेन सम्मार्गवि-
विध्यवगतेः श्रुतिविरोधाद्वाक्येन ग्रहैकत्वान्वयाविधाने सम्भवतीति
इत्यर्थत्वेनैतदित्यादिश्रुतीत्यनेन व्याख्यातः (न विरोधशङ्कानिरासार्थं
श्रुत्यसम्भवे चेति भाष्यावयवव्याख्यातु न हीत्युक्तम् । अत इत्या-
दिभाष्यशेषस्त्वथेत्यनेन व्याख्यातः) ननु सम्मार्ष्टीतिशङ्काभाष्यसू-
चितविशेषणविशेषणस्यापि विधेयत्वोपपत्तिं दूषयितुमविधीयमानवि-
शेषणताक्वेति सूचनार्थं भाष्यकृद्व्याख्यामध्ये तत्रैकस्तावत्पक्ष इत्यादि-
पूर्वपक्षवार्तिकोक्तां ग्रहविशेषणस्याप्येकत्वस्य विधेयत्वोपपत्तिं दूष-
यितुमनुभाषते *यद्यपीति* शुद्धो ग्रहः क्रियाविशेषणम्, एकत्वविशिष्टो
ग्रह इति विकल्पयोः तावद्ग्रहविशेषणस्य क्रियानन्तर्गततो विधेयता न युक्तो-
विशेषणविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतो विशिष्टस्य क्रियान्तर्गत्वयोगात्स-
र्वथापि क्रियाविशेषणत्वाभावे शुद्धेनैव ग्रहेण क्रियाविशिष्टत्वाप-
त्तेर्विशिष्टत्वेन विशिष्टत्वायोगादेकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टसम्मार्गवि-
धान्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्यमन्तरेणैकत्वविधानमिति यदुक्तं तदयुक्तमि-
त्याशय. । न ह्येकत्वविशिष्टस्यापि ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वे द्रव्यवि-
शेषणं यावद्विधिप्रत्ययो न गच्छतीत्येवमेकत्वविधेर्निराकर्तुं शक्य-
त्वात्पूर्वपक्षानुक्तशुद्धग्रहविशेषणत्वपक्षे दूषणोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्का-
विशिष्टस्य ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे ग्रहविशेषणस्यैकत्वस्य विधेय-
त्वनिरासार्थमाह *यदीति* न केवलं विशिष्टस्य विशेषणत्वान्य-
थानुपपत्त्यैकत्व पूर्वपक्षे किं तु क्रियाया विशिष्टेन ग्रहेण विशेष्य-
त्वान्यथानुपपत्त्यापीत्यमित्यनेनोक्तम् । भावनाविशेषणतैव तर्हि
निराकार्येत्याशङ्क्य कथं सम्मार्गं उच्यत इत्यादिभाष्यव्याख्यानवेला-
यां निराकरिष्याम इत्युक्तम् । श्लोकोक्तस्य दूषणस्यार्थेन तामुपपाद्य
श्लोकं व्याचष्टे * शुद्धेति * विशिष्टस्यानिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तत्रेति * संख्यापि ग्रहमात्रेण सम्बद्धेत्येतदुपपादयति *नहीति*
भावनानन्वितस्य विध्यनर्हत्वेति हेतुसूचनार्थं भावनानन्वितत्वे त-
च्छब्देनाक्त भावनापि ग्रहमात्रेणेत्येतदुपपादयति * नचेति * ग्रह-
स्यैकत्वान्वितस्यैव श्रुतत्वात्कथं तथाभूतस्याग्रहणमित्याशङ्क्य ग्र-
हस्य स्वरूपेण विशेषणभूतेन व्यवहितत्वात्संख्याया भावनान्व-
यित्वेन नाकाङ्क्षयतीत्युक्तम् ।

ननु ग्रहस्य भावनाविशेषणत्वे सति तुल्यकक्षत्वाद्विशेषणा-
न्तर्भूतैकत्वान्तरायकत्वस्यासंस्कार्यत्वेन ग्रहस्य प्राधान्याद्विशे-
ष्यत्वागमनेऽभावनयैवैकत्वेनाप्यन्वियस्य विशेषणमित्याशङ्क्याह *
नापीति * एकत्वस्य ग्रहविशेषणत्व भावनाविशेषणत्वस्याप्यपरि-

हार्यत्वापत्तेस्तस्य चोपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वाद्भावनां प्रति विशेष्यभूतस्यापि ग्रहस्य नैकत्वविशेषणमित्येकत्वं विशेषणमिति व्यवहितानुषङ्गेण योज्यं कथं ग्रहविशेषणमिति व्यवहितानुषङ्गेण योज्यं कथं ग्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * न हीति * भावनानन्वितमेकत्वं विधातुमशक्यत्वाच्च ग्रहं विशेष्टुं ७३३।१ शक्नोतीत्यविशिष्टमित्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयम् । विशेषणस्य विधेयत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अयं चेति भाष्यं व्याख्यातुं चशब्दसूचितम् विधीयमानविशेषणत्वोक्त्याक्षिप्तं वाक्यभेदाख्यं तावद्दोषमाह * तथा सतीति * क्रियासाधनत्वेन विधीयमानस्य द्रव्यस्य निर्विशेषणस्याशक्योपादानत्वेन साधनत्वायोगाद् विशेषणस्यापि क्रियासाधनत्वोपपत्तेर्विधीयमानविशेषणत्वे सत्येकत्वस्य भावनाविधिना ऽऽकाङ्क्षितत्वायुज्येताक्षेपः अनुवाद्यस्य तु यथाप्राप्तग्राह्यत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षणाद्भावनाविधिना द्रव्यविशेषणाक्षेपानुपपत्तेरविधीयमानद्रव्यस्य विशेषणविधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यविधीयमानविशेषणोक्त्या ऽऽयो ऽनेन व्याख्यात. । विधीयमानस्य सम्मार्गस्यानूद्यमानग्रहविशेषणत्वायोगाच्छुद्धस्य ग्रहस्यैकत्वविधावपि सर्वग्रहसम्मार्गो ऽपरिहार्य इत्येवमर्थत्वेनायं चेति भाष्यं व्याचष्टे * अभ्युपेत्यापि त्विति * प्रसिद्धसम्बन्धो हि शक्नोति लक्षयितुमित्यत्रत्यभाष्योक्तोपपत्तिरनागतावेक्षणन्यायेन विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति न च विधीयमानाद्यक्षः क्रयः प्रसिद्ध इत्यरुणाधिकरणवार्त्तिकेनोक्तेति सूचनार्थं न हीत्युक्तम् । द्रव्यविशेषणत्वपक्षे विधिग्रहणनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * द्रव्यविशेषणभूतस्य तावदित्यन्वयः । क्रियाविशेषणत्वेनैकत्वस्य विधिग्रहणाङ्गार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथेति * भावनां प्रति प्राधान्येन गुणत्वेन वैकत्वविधिरिति विकल्प्योभयासम्भवप्रतिज्ञार्थं तत्रापीति भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति * आद्यकल्पासम्भवोपपादनार्थं न तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * पश्वेकत्वसाधनत्ववद्ग्रहैकत्वस्य संस्कार्यत्वं द्रव्यद्वारा भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति*एकत्वस्य द्रव्यादन्यत्वात्। द्रव्याश्रिते संस्कारे कृते नैकत्वं संस्कारः कृतो भवतीत्यनेनोपकरोतीत्यन्तभाष्यावयवं व्याख्यातं चक्षुर्वृत्त्यधिष्ठाने कृतस्य संस्कारस्य तदाश्रितवृत्त्युपकारित्ववद्ग्रहे कृतस्य तदाश्रितैकत्वोपकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं केन चिदित्यवयवं च व्याख्यातुं ग्रहस्येत्युक्तम् । एवं सति

यथा चक्षुर्वैत्यर्थो ऽपि संस्कारो ऽधिष्ठाने वैधैर्विधीयते तथैकत्वं प्र-
योजनतया शारीकृत्य ग्रहस्यैव विधीयते ततश्च पुनः श्रुतिवाक्यै-
ष्फल्यापत्तिरित्यर्थः । एकग्रहसंस्कारस्यान्यतो प्राप्तेरपौनरुक्त्यमा
वृङ्गानुष्ठानेत्युक्तम् । एकत्वसंस्काराविधाने ऽप्येकैकस्य ग्रहस्य
संस्कार्यत्वात्संस्कार्यद्वयस्य चान्योन्यविशेषणविशेषणविशेष्य-
त्वायोगेनैकत्वस्य ग्रहविशेषणत्वायोगात् । द्वितीयादिनिवर्त्तक-
त्वानुपपत्तेर्नैकत्वविधितो ऽनुष्ठानान्यथात्वासिद्धिरित्याशयः । ए-
कत्वस्य तु क्रियासाधनत्वेन विधानात्साधनानां चैकक्रिया
वशीकारनिमित्तान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तेर्वैषम्यं यत्तु पदै-
कत्वग्रहद्वैकत्वस्य द्रव्येण सह विशेषणविशेष्यत्वरूपान्वया
भावोक्त्यर्थं येनान्यत्वोक्तिर्व्याख्येया । द्वितीयकल्पस्योपन्या-
सपूर्वमसम्भवोपपादनार्थमथेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति *
यद्यपीति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति *
क्रयाङ्गैकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वारा ऽऽरुण्यं गुणो ऽपि क्रयाङ्गमिष्यते
ग्रहस्य तु निष्फलसम्मार्गे प्रत्यङ्गत्वायोगान्न तत्परिच्छेदद्वारैक-
त्वस्य सम्मार्गाङ्गता युक्तेत्यर्थः । यद्यपीति भाष्यावयवं व्याचष्टे *
अनङ्गमिति * नन्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ग्रहस्य
दोर्मानिर्वृत्यर्थत्वात्सम्मार्गेणैकत्वायोगमाशङ्क्य प्रासङ्गिको-
क्तिः । क्रियाङ्गभूतेन गुणेन परिच्छेद्यत्वस्य क्रियाङ्गभूतद्रव्यधर्मत्व
दर्शनाद्ग्रहस्यानङ्गत्वेन परिच्छेद्यत्वायोगमाशङ्क्यानङ्गमपि साधनाथे
नोपकारिग्रहद्रव्यं विधित्सैकत्वं सम्मार्गस्योपकरिष्यतीति परि-
हारार्थत्वेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * प्रधानेति * एतदुपपाद-
नार्थं नायमेकान्ततो ऽयोकः सूचयितुमाह * न हीति * न
दोषमेवाश्रितः शेष उपकरोतीति नियमः किन्तूपकारिमात्राश्रित
इत्यर्थः । गुणस्य साक्षात्क्रियासाधनत्वाभावेनाङ्गपरिच्छेदद्वा-
रेणाङ्गन्यायमाश्रयानङ्गाश्रितस्याङ्गता युक्तेत्याशङ्क्याह * शब्द-
त्वं त्विति * साक्षात्क्रियाङ्गं मुख्यायत्ते यथा साक्षात्सम्बन्धे द्वारकल्प-
नायत्तायामेव द्वारकल्पनेत्याशयः । अथेत्यादि नैतात्कि-
धिरपि कर्तुं विशेष्यत इत्यन्तं परिहारभाष्यं मन्दयन्तो व्याचष्टे
७३अ * मिश्रणेति * न एष इति भाष्यावयवव्याख्यार्थं वस्तुवृत्त्या-
त्मनतया ग्रहस्य प्राधान्यक्रियाङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वरूपानेकार्थत्वो-
पपत्तिरुक्ता । किन्तर्हीत्यादि न चैतद्ग्रहमित्यन्तावयवव्याख्यार्थं
विधिनाप्यानर्थक्यानुक्तिः । सम्बन्धमर्यादयो वाक्यभेदापत्तेर्द्रव्येण
सम्मार्गस्य चैकत्वस्य चान्यस्याभावश्च इत्युपसंहारार्थं तस्मादित्यव-

एवं ग्रहस्यैकत्वान्वय एव त्याज्यो न सम्मार्गान्वय इत्यनिश्चयाद्युक्तमाशङ्क्य ग्रहैकत्वान्वयस्य परपदार्थत्वेन व्यवहितत्वात्सम्मार्गं च प्रति गुणत्वात्त्याज्यत्वोपपादनायोभयत्वस्य हविःशब्देन व्यवहितत्वाद्विशेषणत्वेन च गुणत्वात्त्याज्यत्वोक्त्यर्थमार्त्यधिकरणभाष्यं दृष्टान्तत्वेन पठितम् । एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे विवक्षानिरासभाष्यमाक्षेप्तुमारभते * न त्विति * कस्मिन्प्रकारेऽयमाक्षेप इत्याक्षेपविषयं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथमिति * प्राधान्येन क्रियान्वयपक्षे तावदमूर्तत्वेनाशक्यसंस्कारत्वं प्रातिपदिकार्थस्यापि प्राधान्यविघातकारित्वाद्दूषणमाह * यत्त्वथेति * जातेः साक्षात्संस्काराशक्तेः प्रतिमाद्वारा विष्णुपूजावद्व्यक्तिद्वारा संस्काराभ्युपगमेन परिहारः संख्यायामपि तुल्य इत्याह * अथापीति * जातेर्व्यक्तौ समवायाद्व्यक्तौ कृतस्य संस्कारस्य जातावनौपचारिकतापि संख्यायां तुल्येत्याह * अथेति * संस्कारस्यापूर्वसाधनत्वनिवेशित्वाद् द्रव्यस्यैव चापूर्वसाधनत्वाद् ग्रहशब्देन लक्षणया द्रव्यस्यैव संस्कार्यत्वाभ्युपगमेनापि परिहारः संख्याया द्रव्योपादानोत्तरकालमव्यापारात्प्राक् व्यापृताया वक्ष्यमाणसंस्कारानपेक्षत्वात्सम्मार्गस्य चोपयुक्तसंस्काराभावादेकवचनस्यापि द्रव्यलक्षणत्वापत्तेः संख्यायामपि तुल्य इत्याह * तथेति * जातेर्द्रव्याव्यतिरेकान्मूर्तत्वमाश्रित्य साक्षात्संस्काराभ्युपगमेनापि परिहारः संख्यायां तुल्य इत्याह * अथैवेन * यदपि न चेति भाष्येण द्रव्यादन्यत्वात्संख्याया द्रव्यद्वारा संस्कार्यत्वे न सम्भवतीति दूषणमुक्तं तदपीष्टविघातकारित्वाद् दूषणमित्याह * यदपीति * जातेः संस्कार्यत्वाभ्युपगमात्प्रकृतविघातापत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणाभयादेकवचनस्य द्रव्यलक्षणार्थत्वानभ्युपगमे नैकत्वस्य संस्कार्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्यापि द्रव्यलक्षणार्थत्वायोगमापाद्य तुल्यत्वोक्तिरिति त्वत्पक्षोऽस्या सूचितम् । अत एव ग्रहप्रातिपदिकस्य व्यक्तिवाचित्वाच्च मत्पक्षे जातेः संस्कार्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽकृत्यधिकरणविरोधेन निरस्यति * मथेति * विशिष्टाकारलक्षणोपाधिवशाद्विशासु ग्रहव्यक्तिष्वेकशब्दप्रयोगोपपत्तेर्न ग्रहत्वजातिरस्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रतिव्यक्त्याकारवैलक्षण्यान्नाकारोपाधिकव्यक्तिवाचिता युक्तेत्यर्थः । आकारस्यापि संस्थानावयवसन्निवेशापरपर्यायस्य परिमाणविशेषात्मकतया गुणत्वेनामूर्तत्वाज्जातितुल्यत्वापत्तेश्चाकारवाचित्वपक्षोऽचिता प्रत्येकं गृह्यमाणानान्तद्वदेव संस्कारे सतीति

च वक्ष्यमाणवार्त्तिकालोचनया ग्रहशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या गृह्य-
माणसोमवाचित्वावसायाद्देवतान्वितद्रव्यवाच्यैन्द्रवायवादिशब्द-
सामानाधिकरण्यादपि सोमवाचित्वस्यैव न्याय्यत्वात् ग्रहादि-
सोमपात्रवाचित्वशङ्कानिराससामर्थ्यप्रदर्शनायेदं वार्त्तिकं यद्य-
पि केन चित्प्रकारेण नोपकरोतीति विशेषणेनैकत्वार्थमपि ग्रहे
एव सम्मार्गस्य कार्यत्वात्तस्य च सम्मार्गविधिनैव सिद्धेरेकत्वं
सम्मार्गविध्यानर्थक्यं सूचितं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * .
यद्यपीति * संस्कार्यत्वे ऽप्येकत्वस्य स्वतन्त्रस्यासंस्कार्यत्वेन ग्रह
विशेषणत्वावसायादर्थाद् द्वितीयादिग्रहनिवृत्त्यवगतेरेकग्रहसंस्कार-
७३५।१५ विधिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * ग्रहमेवेति * पृथक्प्रयोजनोक्त्या
भेदोक्तिः प्रयोजनभेदार्थत्वेन व्याख्याता । गुणत्वप्रतिज्ञायास्त्वयैक-
त्वं सम्मार्गं प्रति गुणभूतमिति भाष्यकृतायाः प्रणीताधर्मदृष्टान्तेन
भाष्यकृतैवोपकार्याश्रिततयोपपादितत्वादयुक्तं दूषणमित्याह *
गुणत्वेति * क्रियोपकार्याश्रितेनैवाङ्गेन क्रियाया उपकर्त्तव्यमित्य-
स्यापि नियमस्याप्रामाणिकत्वात्स्वरूपाश्रितत्वनियमः सुतरामप्रामाणिक
इत्याह * मन्त्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति*
किमर्थो सम्बन्ध्यपेक्षाश्रितत्वे इत्याशङ्क्यासम्बद्धैः सम्बद्धानां
क्रियासम्बन्धायोगादित्यसम्बन्धिनो गुणताप्युपकार्याश्रितत्वायो-
पेक्षणीयेत्याशङ्क्याह * न त्विति* प्रधानस्याप्युपकारिता तावन्ना-
ध्यक्तैवोक्ता ऽभ्युपगम्यापि त्वनुपकारितामुपकार्याश्रितेनैवोपक-
र्त्तव्यमिति नियमाभावात्सम्बन्धिगतयोः शेषशेषित्वयोर्गुणस्य कि-
ञ्चिदुपकारित्वापादकानापादकत्वविशेषाभावोक्तिः । ननु साधनस्य
निःसंख्यस्योपादातुमशक्यत्वादनुपात्तस्य च साधनत्वायोगा-
त्परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वेन संख्यान्वयो युक्तः प्रधानस्य तूपात्तस्यैव
संस्कारान्वयेनोपादानार्थसंख्यानपेक्षत्वान्न संख्यान्वयो युक्त
इत्याशङ्क्याह * यथा चेति * होमायोपात्तस्यापि ग्रहस्य सं-
स्काराय किं संख्यस्योपादेयत्वेऽपेक्षोपपत्तेः प्रधानस्यापि संख्या-
न्वयो युक्त इत्याशयः । ननु यावदुपात्तं तत्सर्वं सम्मार्ष्टव्यमिति
नियमाभावेन सम्मार्गान्वये ऽनवगतसंख्यत्वाद् ग्रहस्य संख्यापेक्ष-
यां ऽपि सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहविषयतया ज्ञातसंख्येना-
नवगतसंख्ये ऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुमशक्यत्वात्तस्यायाः क्रियोपकारित्वानु-
पपत्तेः । क्रियाङ्गत्वं न सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहवि-
षयतया ज्ञातसंख्यानवगतसंख्ये ऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुमशक्यत्वात्तस्यायाः
क्रियोपकारित्वानुपपत्तेः । क्रियाङ्गत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * प-

साधयेति*क्रियाया अनुष्ठानौपयिकत्वे ऽपि संस्कार्यपरिच्छेदद्वारा क्रियान्वयात्तदङ्गत्वसम्भवः । प्रधानापेक्षयोः क्रियासम्बन्धकारणोक्त्या सूचितः । अभ्युपगम्यापि प्रधानसंख्यायाः साक्षात्क्रियानुपकारितां क्रियाङ्गत्वं सम्भवतीत्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रधानमुपकुर्वन्त्याः संख्यायाः प्रधानोपकारिण्याः साहाय्यकरणात्साक्षादपि संख्यायाः क्रियाङ्गता वक्तुं शक्येत्याह * अपि चाति * श्लोकं व्याचष्टे * क्रियया हीति * फलसम्बन्धात्स्वामियुक्तं प्रधानस्येत्यत्र यजमानसंस्कार्याणां प्रधानाश्रितानामपि क्रियाङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद् ग्रहसंख्यायामपि च तन्न्यायसाम्यात्प्रधानाश्रितायाः क्रियाङ्गता न विरुद्धेत्याह * यजमानेति*यापि वस्तुतत्त्वालोचनया प्रधानाश्रितस्याप्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वसम्भवे ऽपि सम्बन्धद्वयविधौ वाक्यभेदापत्तेरेकत्वस्याविधेयतोच्यत इत्यादिभाष्येणोक्ता सा पश्वेकत्वस्याप्यविधेयत्वापादकत्वेनेष्टविघातकरत्वादयुक्तेत्याह * पश्वमिति * अविशिष्टतामुपपादयति * तत्रापि हीति * ननु पराप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्द्वारा लिङ्गसंख्ययोः क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वोपपत्तेर्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्यः ग्रहस्य तु प्राप्तत्वेनाविधेयसंख्याद्वारत्वानुपपत्तेः । स्वतन्त्रस्य च गुणस्य निष्क्रियत्वेन क्रियासाधनतया विध्ययोगाद् ग्रहसंख्याभ्यां विशिष्टायाः क्रियाया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहोद्देशेन सम्मार्गं विधाय निवृत्तव्यापारस्य विधायकस्यावृत्तिं विना संख्याविधायित्वायोगादपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह * यथापीति * स्वरूपेण होमाङ्गत्वेन च प्राप्तस्य सम्मार्गसंस्कार्यत्वेनाप्राप्तेर्विधेयत्वसम्भवाद्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदो ऽत्रापि तुल्य इत्यर्थः । ग्रहैकत्वयोरुद्देश्यविशेषणत्वाथोपादेयविशेषणत्वपश्वेकत्वतुल्यतेत्याशङ्क्याह * तादिहेति * उद्देश्यस्यापि विधिस्पर्शाद्विशेषणविवक्षा सम्भवतीति वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः उपहासायान्यथा चेत्युक्तम् । भिन्नप्रसरत्वेनोद्देश्योपादेययोर्युगपदेकक्रियाविशेषणत्वायोगाद्युगपदुभयविशिष्टक्रियाविध्यशक्तेर्वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * अपि चेति * ग्रहोद्देशेनैकत्वविशिष्टक्रियाविधिनैवोभयविशिष्ट क्रियाविधिनैवोभयविशिष्टक्रियाविधिसिद्धेर्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अविवक्षापादकोद्देश्यपदोक्तत्वेनाविवक्षितादेकत्वात्पदान्तरोक्तत्वेन दशापवित्रादेर्विशेषमाशङ्क्याह * यश्चेति * नोद्देश्यपदमात्रविवक्षापादकमिति वक्ष्यमाण एवाशयः । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणातुल्यन्यायत्वाभ्युपगमे तुल्यन्यायाविषयत्वाभावाद्ग्र

७३६।२

क्वचिदनुमानाङ्गं दृष्टान्तो नाप्युपमानव्यवहाराङ्गमुपमा स्यादित्यर्थः ॥ विशेषणलोपेन चैकदेशकारकत्वलोपमकदीत्येवं दृष्टैकत्वमेव वि- यक्षितं स्यादित्याह * किञ्चेति * उद्देश्योपादेययोर्विशेषणवि- वक्षायामदोषमुपसंहरति * तस्मादिति * उद्देश्यस्याविधेयत्वे त्यासद्विशेषणस्य विधेयत्वायोगमाशङ्क्याह * अस्ति हीति * ग्रहा- न्वयित्वेन सम्मार्गे विधीयमाने स्वरूपेणाविधीयमानोऽपि ग्रहः सम्मा- र्गान्वयिरूपेण विहितो भवतीत्याशयः । इममेवाशयमाशङ्कापूर्वं वि- वृणोति * अथेति * ग्रहस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वात्संस्कार्यत्वा- पातेर्द्वितीयासंयोगावगतसंस्कारत्वसम्मार्गान्वयप्राप्तेश्च विध्यन- र्हत्वे पशोरपि द्रव्यत्वेन साधनार्हत्वावगतेः साधनापेक्षयागान्वय- प्राप्तेश्च विध्यनर्हत्वोपपत्तिरिति पर्यनुयोगसाम्यमाह * अथ ज्योतिष्टो- मे इति * पशोः सामान्यतः साधनापेक्षक्रियान्वयप्राप्तावपि याग- रूपक्रियान्वयप्राप्तिर्विध्यर्हत्वे ग्रहस्यापि सम्मार्गरूपसंस्कारवि-

७३७।२

शेषान्वयाप्राप्तेर्विध्यर्हत्वोपपत्तिरिति परिहारसाम्यमाह * अथा- सावपीति * सम्मार्गस्य ज्योतिष्टोमान्तर्गतत्वात् ज्योतिष्टोमान्तर्गत- सन्निहितग्रहोद्देशेन विध्युपपत्तेर्ग्रहस्य सम्मार्गान्वयप्राप्तिसम्भवा- द्विध्यनर्हत्वे यागस्यापि लोकान्तर्गतत्वाल्लोकान्तर्गतत्वापादितस- न्निधानपश्वुद्देशेन विध्युपपत्तेः । पशोरपि यागान्वयप्राप्तिसम्भवाद्वि- ध्यनर्हत्वापत्तिरिति परिहाराशक्तिसाम्यमाह * अथ सम्मार्गस्ये- ति * सन्निध्यविशेषः समर्थ इत्यनेनोक्तः । पः पशुरिति लोक- मात्रपशुस्वरूपानुवादे अपि यागानुष्ठानापादयत्वलक्षणोपादेयत्वोपपत्ते- र्विधेयत्वं युक्तं ग्रहस्य तु संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वाच्च युक्ता विधेय- तेति वैरूप्यमाह * उपादेयमानत्वादिति * विध्यनुवादशब्दौ कर्मव्यु- त्पत्त्यौ । चत्वारोऽपि विध्यादिशब्दा भावप्रत्ययाध्याहारेण व्याख्ये- याः । भवत्वन्तर्भेदमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति * अथाहेत- ति * देशकालकारकानुवादेनोद्देश्यत्वसद्भावे त्वप्राप्तत्वेनानु- वादत्वाभावात्प्राप्तस्य वा च्याव्यत्वलक्षणोपादेयत्वसद्भावे अपि एमिता पशुर्द्वाभ्यां गृह्णातीति ग्रहणविधिप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादवि- धेयानुवादत्वयोरुद्देश्योपादेयत्वयोरपि भेद इत्यर्थः । ननु देशा- [illegible]

[illegible]

भावेन विधेयत्वोपपत्तेः । तत्परिच्छेदकमाप क्रियासाधनत्वेनैकत्व-

विधिसम्भवो दृष्टान्तव्याजेनोक्तः । अविरोधोपपादनायार्थादि-
त्युक्तम् । यदा च ग्रहस्य विधेयतोपपादिता तदा तदेकपदोपादाना-
देकत्वस्याविधेयता न युक्तेत्याह * किञ्चेति * कर्मण्युत्पन्नौ
विध्यविधिशब्दौ । पूर्वार्धं व्याचष्टे * एकस्मिन्नवेति * विधानाद्धे-
तोरनुष्ठानं प्रति विषयत्वेनाधीयते इत्यर्थः । उत्तरार्धं व्याचष्टे * न
चेति * स्वातन्त्र्यानियतयौगिकत्वात्प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृत्यर्थ
विशिष्टप्रत्ययार्थरूपैकार्थगमकत्वेनैकपद्य ऽपि प्रात्यात्मिकार्थभेदात्प-
दान्तरत्वाभ्युपपन्नेत्याशयेनाशङ्कते * गमकत्वादिति * अतिप्रस-
ङ्गापत्तेः पदशब्दस्य यौगिकत्वं निरस्यति * नेति * वर्णसङ्घत्वे ऽपि
गमकत्वाविशेषाद् ऽतिप्रसङ्गमाह * एकस्मिन्नपि चेति * लोचन-
यापि पदशब्दः प्रकृतिप्रत्ययसङ्घवाच्येवेत्याह * पदमिति * पदा-
न्तरत्वाभ्युपगमे ऽप्येकप्रत्ययोक्तयोः कर्मत्वैकत्वयोर्विधेयाविधेय-
त्ववैषम्यं न युक्तमित्याह * ऽभ्युपेत्यापि त्विति * उक्ताया अपि स-
ङ्ख्याया विध्यनन्वयादविवक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अविवक्षाया-
मिति * एतदेवोपपादयति * वाक्यादिति * अन्वयश्च वाक्यार्थ इत्य- ७३८।
र्थ इत्याशयः । ततश्चेह ग्रहस्यवद्विध्यनन्वये विभक्तेरश्रुतेः समत्वा-
पत्तेः कर्मत्वस्यापि विध्यनन्वयप्रसङ्गाद् ग्रहस्य संस्कार्यतैव न स्या-
दित्याह * तद्वदिति * द्वितीयां विनापि प्रयोजनत्वात्प्रयाजादिव-
त्संस्कार्यत्वसिद्धिं शङ्कते * प्रयोजनवत्त्वादिति * सामान्याक्रियान्व-
यपूर्वकत्वाद् गुणप्रधानरूपविशेषान्वयस्य कारकविभक्त्यभावे
सामान्यतो ऽन्यतो ऽन्वयाभावाद् विशेषान्वयासिद्धिरित्याशयेन निर-
स्यति * नेति * एतदेव विवृणोति * न हीति * अत कर्मत्वस्यात्याज्य-
त्वात्तदर्थं विभक्त्यादरापत्तेः सङ्ख्यात्यागायोगान्न सर्वसम्मार्गे
सिद्धिरिति सिद्धान्ताक्षेपमुपसंहरति * तेनेति * कर्मत्वप्रतीत्यर्थं
विभक्त्यादरे ऽप्येकत्वं त्यक्ष्यत इत्याशङ्क्य विभक्त्यर्थैकदेशत्याज्य-
त्वोक्तिः । अशक्यत्वमेव श्लोकत्रयेणोपपादयति * तथा हीति *
एकपदोक्तस्य ग्रहस्यैकप्रत्ययोक्तस्य च कर्मत्वस्याविवक्षयेत्यर्थः ।
सदसत्त्ववच्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुत-
स्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिनास्याविवक्षयेत्यर्थः । सदसत्त्वव-
च्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुतस्यापि श-
ब्दस्य कश्चिदर्थो विधिना गृह्यते न कश्चिन्नेत्याशङ्क्य श्रुतेत्युक्तम् ।
तथा शब्दातिदिष्टविरोधं दृढयितुमर्धं कुक्कुट्याः पच्यतामर्धं प्रसवाय
धार्यतामिति लोकप्रवादाया न पादुपतं वाक्य नैकस्य वस्तुनो ऽर्धजर-
तीय कथमनेन कुक्कुट्यर्धस्य वा पाकः प्रसवायार्धधारणमिति वा-

र्यालोचनया दृष्टान्तितं गम्यते । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति
उत्तरपदसमासे संज्ञायां ङीपो ह्रस्वविकल्पस्मृतेः ह्रस्वत्वावि-
रोध । सिद्धान्तमाक्षिप्तं तावत्समाधातुमाह * अत्रेति * प्राधान्ये-
नैकत्वस्य क्रियान्वये ग्रहं सम्मार्ष्ट्येकं सम्मार्ष्टीति प्रत्येकं वाक्यस-
माप्त्यान्यान्यानपेक्षयोर्ग्रहैकत्वयोः क्रियान्वयोपपत्तेः एकत्वविवक्षा-
यामपि सर्वग्रहसम्मार्गप्रसङ्गान्निष्फलाविवक्षा गुणभूतत्वेन त्वे-
कत्वविवक्षा द्वितीयाविरोधान्न युक्तेत्यर्थः । पूर्वार्द्धं व्याख्यातुमुप-
क्रमते * यदा हीति * विधायकावृत्तिलक्षणो पर इति तावच्छब्दा-
र्थः । ननूद्देश्ययोरन्योन्यानन्वयाद्वाक्यभेदः सत्युपादेययोरन्य-
न्योन्यानन्वयादरुणया क्रीणात्येकहायन्या क्रीणातीति प्रत्येक-
७३९।। वाक्यसमाप्तिलक्षणो वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * उपादेयेति *
उपादेयानां साधकत्वेन क्रियान्वयात्तस्याश्चानेकसाधनसाध्यत्वेनै-
कैकसाधनान्वयमात्रेणापर्यवसानात्समुदाये वाक्यसमाप्तेर्न वाक्य-
भेद इत्याशयः । ननु ग्रहैकत्वयोः साध्यत्वेनान्वये ऽपि वस्तुतः
साधनत्वस्यापि सद्भावेन क्रियां प्रति गुणत्वात्तदङ्गीकारेणान्योन्य
नियमस्तावत्सेत्स्यतीति समुदाय एव वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यभेदो ऽपी-
त्याशङ्क्याह * अस्मिन्नेव चेति * क्रियोद्देशेन विनोपकारित्व ऽप्य-
ङ्गत्वयोगाद्ग्रहोद्देश्यत्वपक्षे क्रियावशीकारः सम्भवतीत्यन्योन्यानपेक्ष-
योर्ग्रहैकत्वयोः कर्मत्वरूपकर्तृत्वावगमात्प्रत्येकं वाक्यसमाप्ति-
र्दुष्परिहरेत्याशयः । नन्वेकत्वस्य द्रव्यानपेक्षस्य संस्कर्तुमशक्य-
त्वात्तत्सम्बन्धेनैव वाक्यसमाप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तद्वि-
हेति * ग्रहस्य निर्ज्ञातरूपस्य स्वत्वात् संस्कारान्वयस्य चा ऽपूर्व-
साधनत्वप्रयुक्तत्वेन यथाप्राप्तस्यैव संस्कारान्वयावगतेः संख्यान-
पेक्षत्वादन्यतराकाङ्क्षामात्रेण चान्यान्यान्वयायोगात्सङ्ख्यान्तर-
व्यवच्छेदस्य वैफल्यान्वयायोगेनैकत्वाकाङ्क्षयापि ग्रहस्याकाङ्क्षोत्था-
पनायोगाद् ग्रहानपेक्षस्यैकत्वस्य संस्कार्यत्वापपत्तिरित्याशयः । एवं
सति स्वतन्त्रस्यैकत्वस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्कस्मिंश्चिदाश्रयभूते
द्रव्ये ऽनुक्ते ऽप्यपेक्ष्यमाणे यद्येकपदोपात्तत्वाच्छीघ्रबुद्धिस्थत्वाद् ग्रह एव
आश्रयोऽभ्युपगम्येत ततो द्वयोः संस्कार्ययोरन्वये संस्कारः सम्भव-
त्यात्तद्योगादन्यान्यमपेक्षया संस्कारकत्वापत्तेरन्योन्यानपेक्ष
संस्कारान्वयेन यत्प्रत्येकं संस्कार्यत्वलक्षणं प्राधान्यं वाक्येनावधृतं
तद् बाध्येतेत्याह * तर्हीति * अविहितसम्मार्गद्रव्यान्तराश्रयस्या-
ऽभ्युपगमे तु किं तद्विरुद्धायास्तदा स्यादित्याह * अथेति * अ-
पादानमुपपादयति * न हीति * सर्वस्य स्वरूपमेकत्वादन्यापेक्ष-

या चानेकत्वादन्यानपेक्षत्वेनैकत्वावधारणहेतोश्चैकः पुरुषोऽस्मिन्न
गृहइतिवत्कस्य चिदवच्छेदकस्याभावाद्यथा ग्रहत्वोपलक्षितं द्रव्यं
निर्द्धारितरूपं प्रकरणे दृश्यते नैवमेकत्वोपलक्षितमित्यर्थः । तत्प्रक-
रणस्थत्वविशिष्टमेकवचनान्तशब्दचोदितत्वमेकत्वेन संख्येयस्य द्र-
व्यस्यावच्छेदकं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * चमसाध्वर्यून्वृ-
णीत इत्याद्युत्पत्तौ बहुवचनान्तशब्दचोदितानां चमसाध्वर्य्वादीनां
चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति तान्स वषट्कर्त्रे हरतीत्याद्येकवच-
नान्तशब्दविनियुक्तानामुत्पत्त्युक्त्या व्यावृत्तिः । यूप छिनत्त्यौदुम्बरी
भवति सद्दो मिनुयादित्याद्येकवचनान्तशब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्र-
करणचोदितानामपि बहुत्वात्किमेकं सम्मार्ष्टव्यमिति निर्द्धारणा-
शक्तेर्नेदमप्यवच्छेदकं सम्भवतीति परिहरति * नेति * सर्वे-
षामेकवचनान्तेन शब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितानां द्रव्या-
णां सम्मार्गोऽस्त्वित्याशङ्कते *अथेति * परिहरति * नेति *
विकल्पेन सम्मार्गः समुच्चयेन वेति विकल्प्याद्यकल्पे तावच्चोदि-
तहानिमाह * तथा हीति * बहुष्वपि पुरोडाशकपालेषु सत्स्वे-
कस्यैव तुषोपवापे ऽपि यथा न चोदितहानिस्तथेहापीत्याशङ्क्याह *गु-
णेति * द्वितीयकल्पे तु चोदितहानिरचोदितकरणं चेत्याह *
यदीति * ननु युगपत्सर्वे सम्मार्गे संख्यान्तरोपजननं स्यादिह त्वे-
कत्वोद्देशेन विधीयमानस्य सम्मार्गस्यैकत्वान्वयित्वेनानुगतैर्यौ-
गपद्ये च तद्रूपानुष्ठानासिद्धेः प्रत्येकं सम्मार्ष्टव्यत्वावगमाच्च स-
ख्यान्तरोपजननापत्तिरित्याशङ्क्याह * वीप्सार्थश्चेति * अश्रुत- ७४७।१
वीप्सार्थे कल्पनापत्तेश्च प्रत्येकानुष्ठानं विधातुं शक्यमित्याशयः । न-
न्वेवं सति ग्रहस्यापि प्रत्येकं सम्मार्गविधिसिद्धौ ग्रहं ग्रहमिति
वीप्सार्थकल्पनापद्येतेत्याशङ्क्य प्रत्येकं सम्मार्गस्य विद्धवनपेक्षितस्य
सूचनार्थं सर्वाणि हवींष्यमृशतीत्यादौ हविष्ट्वादिजात्युद्देशेना-
भिमर्शनादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृतावपि न जात्यन्तराप-
त्तिर्येन प्रत्येकमावृत्त्याभिमर्शनादि विधीयते क्वचिद्वा शुक्लादिगु-
णान्तरोद्देशेन युगपदनेकत्र सम्भवदनुष्ठानावेक्षणादिसंस्कारविधौ
युगपदनेकसंस्कृतावपि न गुणान्तरापत्तिरित्याह * जातीति *
सामान्यन्यायेन युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि जात्यन्तरानापत्तिमुक्ता-
मप्यबुध्यमानं प्रति विशेषनिष्ठोक्त्याक्षरत्रयन्यूनपादद्वयेन विवृणो-
ति * तथा हीति * यथा युगपदनेकद्रव्यान्तरसम्मार्गे संख्यान्त-
रोद्भवस्तथा युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि ग्रहत्वाज्जात्यन्तरस्योद्भवो ना-
स्तीत्यर्थः । याज्ञिकानां तर्हि प्रतिग्रहं सम्मार्गावृत्तिर्विरुध्येतेत्याह *

इतीति * प्रत्येकं गृह्यमाणानामिति वार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रतिग्रह-
सम्मार्गावृत्तिहेतुसूचनार्थेतिकरणः । एवमपि सकृदनेकग्रहस-
म्मार्गानुष्ठानस्य आत्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहसंस्कार्यत्वव्याघातक-
त्वाभावाद् ग्रहस्य संस्कार्यत्वनिर्द्धारणार्थविधेः प्रतिग्रहं सम्मा-
र्गावृत्तिविधायित्वाभावेऽपीत्यध्याहृतापिशब्दकैवंशब्दार्थः । इ-
तीत्यस्मिन्नर्थे समर्थादित्याः क्विबन्तात्सप्तम्याम् इतीति रूपं सकृत्स-
र्वग्रहसम्मार्गस्य आत्यन्तरानापादकत्वाद् ग्रहसंस्कार्यत्वाव्याघा-
तकत्वमात्रपरामर्श्येवंशब्दः । एवं युगपत्सर्वसम्मार्गस्य आत्य-
न्तरानापादकत्वेन ग्रहार्थत्वाबाधकत्वादावृत्तिमविधायापि इति गच्छ-
तिः एवंवस्यत्यापि भिन्नकालग्रहणानन्तरकालस्थायिरूपपरिमाणद्रव्या-
पविग्रसाधनकत्वाच्च सम्मार्गस्य सकृत्सर्वग्रहानुष्ठातुमशक्तेः सा-
मर्थ्यादापन्नावृत्तिर्नैव विरुध्यत इत्यर्थः । एवं तद्धनेनैव न्यायेन
सर्वेष्वप्येकस्ययुक्तेषु द्रव्यान्तरेषु संस्क्रियमाणेष्वावृत्तिसिद्धेरनुष्ठान-
वेलायामेकैकस्यैव सम्मार्गान्यथदर्शनात्संबन्धान्तरोपजननिमि-
त्तचोदितहान्यचोदितकरणापत्तिलक्षणविरोधाभावेऽपि तत्परिहारार्थं
प्रत्येकमावृत्यानुष्ठानविधिसिद्धौ वीप्सार्थकल्पनानापत्तिरित्याशङ्क्-
य * तत्रेति * वीप्सार्थकल्पनापत्तिभयात्प्रत्येकानुष्ठाना-
विधानेऽपि सामर्थ्यात्प्रत्येकानुष्ठानसिद्धौ संबन्धान्तरोपजननिमित्त
श्रुतहान्यश्रुतपरिग्रहापत्तिविरोधपरिहाराभ्युपगमे सति ग्रहैक-
त्वविवक्षायामपि सर्वग्रहसादृश्यपर्याप्त्यन्यायापन्नसर्वग्रहस-
म्मार्गविरोधाद्विवक्षोक्तिर्निष्फला स्यादित्याह * तथा सतीति *
स्तोकं व्याचष्टे * न हीति * सर्वग्रहसम्मार्गेऽपि प्रत्येकमनुष्ठान-
सिद्धिरेकत्वविवक्षाफलमित्येकदेशी शङ्कते * नन्विति * गृह्यमा-
णानां सोमानामधःपात्यवयवनिर्हरणार्थत्वात्सम्मार्गस्यावृत्त्या च
गृह्यमाणानामावृत्त्यैवाधोऽवयवपातात्तन्निर्हरणार्थः सम्मार्गोऽप्यावृ-
त्त्यैव स्यादित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * ग्रहणोत्तरकाला-
भ्यासस्य सम्मार्गस्य नैरन्तर्यविवक्षया वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वि
स्मृतिमाश्रित्य गृह्यमाणानामित्युक्तम् । अस्माच्च वार्त्तिकाद् प्र-
द्रूपस्य ग्रहणमरत्नसामर्थ्यविप्रतीतेः स एव इन्द्रतुरीयो प्र-
हो गृह्यते यदैन्द्रवायव इत्यादौ चेन्द्रवायवादिशब्दसामानाधिकर-
ण्यात्पात्रसोमयोरन्यतराभावे नैन्द्रवायवादिशब्दवाच्यत्वायोगात्सा-
क्षाच्च यागसाधनसोमसंस्कारसम्भवे व्यवहितोपयोगेन पा-
त्रस्यासंस्कार्यत्वात् ग्रहणादिभिः सोमसंस्कारप्रसङ्गाच्च सम्मार्गस्य
सोमसंस्कारत्वप्रतीतेः पात्रस्य च गृह्यमाणपात्रसोमावयवस्य सं-

म्मार्गे ऽशुचित्वानापत्तेस्तन्निर्हरणार्थं सम्मार्गानपेक्षत्वात्सोमस्य तु विहितात्प्रदेशाद् बहिर्वृत्तौ वैगुण्यापत्तेस्तन्निरासार्थं सम्मार्गापेक्षत्वादपेक्षितविध्ये ऽपि सोमसंस्कारत्वावगतेराकलशपु धावति पवित्रे परिषिच्यते इत्यादिमन्त्रलिङ्गाद्ध्येवमेवावगतेर्ग्रहादि सोमपात्रं यस्मिन्पात्रे ऽस्य सोमस्य ग्रहणे क्रियमाणे सोमो ऽवसिच्यते इत्याशङ्कां तत्सर्वं सम्मार्जयितव्यमिति चमसाधिकरणभाष्यस्य च पात्रच्छिद्रप्रसोमसंस्कारार्थमपि क्रियमाणस्य सम्मार्गस्य नान्तरीयकपात्राश्रितत्वावगततया व्याख्यातुं शक्यत्वान्न ग्रहपात्रं सम्मार्ष्टव्यमिति भ्रमितव्यम् । नानापात्रेषु गृह्यमाणानां सोमानां युगपत्सम्मार्गप्रसङ्गे ऽपि वायव्यैन्द्रवायवयोः सोमयोरेकस्मिन्पात्रे गृह्यमाणयोर्यौगपद्यप्रसक्तौ तन्निरोधो विवक्षाफलं भविष्यतीत्याशङ्काह * अभ्युपेत्येति* स्वतन्त्रस्यैकवाक्यस्याप्रतीते. स्वतन्त्र चाग्रहत्वनिरपेक्षमेकत्वं यस्य द्रव्यान्तरस्य तस्याप्रतीतेर्ग्रहगतस्यैकत्वविवक्षामभ्युपेत्य नैष्फल्योक्तिः । वस्तुतस्तु वाक्यभेदापत्तेर्नैकत्वविवक्षा संभवतीत्याशयः । द्रव्यान्तरगतत्वेनैकत्वविवक्षानिरासमुपसंहरति * अतश्चेति* सम्मार्गस्यैकत्वायोगेन यो ऽन्वयस्तस्य द्रव्यविशेषनिष्ठतया ऽनवधारणेनेत्यर्थः । द्रव्यान्तरस्थत्वेन विवक्षाऽभ्युगमे ऽपि न सिद्धान्तहानिरित्याह * यद्यपि चेति * अनेन प्राप्नोति हि प्रधानस्येति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । प्राधान्यैकत्वस्य क्रियान्वयपक्षे सर्वग्रहसम्मार्गपरयुक्तः संख्योद्देशेन संस्कारविध्ययोगोपेत्ययंर्थ दर्शयितुमाह * तस्मादिति * यूप छिनत्त्यग्नीनाद्धीत चमसाध्वर्यून् वृणीत इत्याद्यप्रासोद्देश्यगतायाः संख्यायाः विवक्षाऽभ्युपगमात्सस्याश्च द्वितीयाविरोधापत्तेर्गुणत्वेन क्रियान्वयायोगाद्यथासंख्योद्देशेन छेदनादिसंस्कारो विधीयते तथापि भविष्यतीत्याशङ्क्य यूपादेरलघगतसंख्यत्वेन परिच्छदक संख्यापेक्षस्थाद्विधेयत्वाच्च तत्परिच्छेदकत्वेन संख्याविध्युपपत्तेर्द्वितीयाविरोधात् । क्रियान्वयायोगे ऽपि संख्याविशिष्टयूपादिविशिष्टच्छेदनादिक्रियाविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितेन विधिना क्रियाविशेषणीभूतयूपविशेषणत्वेन संख्याविध्यवगमात्संख्याविशिष्टयूपादेरुद्देश्यत्वे ऽपि संख्याया नोद्देश्यतेति सूचनार्थं कश्चिदित्युक्तं विधेयत्वे यूपादिसंख्याया द्वितीयया संस्कार्यत्वापत्तेर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्यादौ चानेकत्र लोकवेदयोर्दर्शनेन प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेरदोषत्वात्कस्माद्यूपं छिनत्तीत्यादौ न संख्योद्देशेन संस्कारो विधीयतइत्याशङ्क्य संख्यायाः स्वकीयगोचरे धर्मे लक्षणं स्वभाव एवेष इत्युक्तस्वभा-

धोपपादनायोद्दिश्यमानानां पुनरवशीकृतत्वादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तिस्तस्माच्छब्देन परामृष्टा गुणभूतविवक्षा त्वित्युत्तरार्धं व्याचष्टे * अथ त्विति * वैरूप्याश्रयत्वेन विरोधोक्तिव्याख्यानार्थैकत्ववधेत्याद्युक्तम् । प्रयोजनवत्त्वयैव ग्रहस्य प्राधान्यसिद्धेर्द्वितीयायास्तात्पर्ये नैष्फल्यापत्तेर्ग्रहस्यापि च क्रियान्वयासिद्धौ कारकत्वस्याशक्यप्रतिपाद्यत्वान्निर्विशेषस्य च सामान्यस्यापर्यवसानात्सर्वे पाकादिसम्बन्धे द्व्याकारास्तन्दुलादय इत्यनेन च न्यायेन साधनत्वस्याप्युपपत्तेः साधनस्य चाङ्गत्वप्रसिद्धेरवैरूप्याय द्वैतैव द्वयोर्द्वितीयार्थ इत्याशङ्कते * तत्रेति * ग्रहाङ्गत्वे तात्पर्याभावसूचनार्थस्तावच्छब्दः । साधनत्वेऽपि ग्रहस्य प्रासङ्गिकोपकारित्ववद्वदनङ्गत्वादविद्यमानाङ्गत्वोक्तिः शाब्दस्य च प्राधान्यस्यार्थता न युक्तेति परिहरति* तत्रेति * यदि [illegible] कथं चित्सगुणभावस्ततः पश्चादपि स एव विवक्ष्येत न प्राधान्यमित्यादावित्यनेनोक्तम् । अशाब्दस्य प्राधान्यस्य शाब्दक्रियानन्वयात्पश्चादपि शाब्दत्वाभ्युपगमापत्तेर्विप्रकर्षप्रसङ्गाच्छब्दासम्भवतः । प्राधान्यस्यार्थत्वायोगमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * सर्वैवेति * श्रुतिवशात्प्राधान्यङ्गम्यते तथापि तावद्वाक्यवत्त्वेन गृह्यते ततः प्रागपि प्राधान्यमेव ग्राह्यं न गुणत्वं प्राधान्यासम्भवात्तु द्वितीयाश्रुतौ लक्षणाश्रयणे पुरोडाशकपालवत्प्रयोजनवत्त्वेऽपि गुणत्वस्यैव शास्त्रीयत्वात्पश्चादपि गुणभाव एव विवक्षित इत्यर्थः । असम्भवस्य वैरूप्याय काल्पनिकत्वात्सम्भवस्य च वास्तवत्वादविरोधमाशङ्क्याह * युगपदेति * विरोधपरिहारसम्भवेऽपि सम्भवासम्भवपरिग्रहनिमित्तस्यालोचनविक्षेपनिमित्तस्य च शाब्दक्लेशस्यापरिहार्यत्वादवैकल्पना युक्तेत्याशयः । एतदेव विवृणोति * प्रथमं हीति * प्राधान्यस्याशाब्दत्वान्न शाब्दक्लेशापत्तिरित्याशङ्क्याह * पश्चात्तनमपि चेति * शाब्दस्यार्थस्याशाब्दार्थान्वयं प्रामाण्याभावेनान्वयसिद्धौ कल्प्यार्थस्याविशब्दकल्पनाहेतुत्वाच्छब्देनैव प्राधान्यं वाच्यमित्युक्तेऽनुपलब्धिविरोधेनास्मिन्वाक्ये ऽसावप्युच्चारित इत्येवं कल्पयितुमशक्यत्वात्सत्तामात्रेण च कल्पनस्य व्यवहारानौपयिकत्वेनानाघ्रातास्थानेन रूपेण शब्दकल्पनेत्याशङ्क्य कल्प्यार्थवाच्यपि शब्दोऽस्मिन्वाक्ये व्याप्रियत इत्येवं कल्पनां सूचयितुं व्यापारशब्दं प्रयोगकर्त्रे व्यापारस्यापि शब्दधर्मनिष्ठतया कल्पयितुमशक्यत्वात्कल्प्यार्थाभिधानशक्तशब्दमात्रव्यापारकल्पना शक्तिशब्देन सूचिता द्वितीयारूपस्य वा प्राधान्यवाचिनः शब्दस्येह श्रुतत्वेन शब्दान्तरकल्पनायोगात्तस्यैव प्राधान्येऽपि व्यापारः शब्दशक्तिशब्देन

त्क्षितः। एवञ्च गुणप्रधानत्वरूपानेकार्थव्यापारकल्पनानिमित्तो वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदोऽपरिहार्य इत्याह * अतश्चेति * शब्दव्यापारं विना प्रयोजनवत्तामात्रेण प्राधान्यसिद्धभ्युपगमेऽपि द्वितीयायास्तावदनुवादित्वेनापि स्वार्थश्चाचित्वसम्भवान्न गुणत्वलक्षणार्थता युक्तेत्याह * किञ्चेति * यथा विधीयमानं स्वार्थं प्राप्य शब्दो न लाक्षणिकेऽर्थे वर्तते तथान्यतोऽवधारितमपि प्राप्य लाक्षणिकार्थत्वेऽपि स्वार्थात्यागादित्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * एवं च प्रत्येकत्वस्य गुणतामपि यदि द्वितीया लक्षयेत्तनोपरमपि वैरूप्यं स्यादित्याह * ततश्चेति * प्राधान्यानानुवादोक्तेरभ्युपेत्य ७४२। वादमात्रतां द्योतयितुमाह * श्रुत्या चेति * नन्वेकत्वस्य निष्प्रयोजनप्राधान्यायोगात्क्रियान्वयसिद्धौ गुणत्वस्यावश्यलक्षणीयत्वावगतेर्वैरूप्यपरिहाराय ग्रहप्राधान्यस्यार्थत्वकल्पनोचिता स्यादित्यर्थः। अतो यद्येकत्वस्य विवक्षाभ्युपगन्तव्या ततः प्राधान्येनैव सा निरस्तेत्याह * तस्मादिति * नन्वेवं प्राधान्येन गुणत्वेन चैकत्वस्य क्रियान्वयनिरासात्सिद्धान्ते समाहितेऽपि भाष्यं कथं समाधेयमित्याशङ्क्याह * भाष्यमपीति * क्रियान्वयासम्भवोक्तिभाष्यमेतेषु प्रत्येकवाक्यसमाप्त्यनेकविधवैरूप्यलक्षणेषु मनसिकृतेषु सत्सुयोऽयं वाक्यभेदोक्तिभाष्यं चैतेष्वेव वाक्यभेदेषु विषयभूतेषु योऽयमित्यावृत्त्या निमित्तविषययोः सत्त्वभ्युपगमेन व्याख्येयम् * तथा हि * एकत्वस्यापि ग्रहवत्प्राधान्ये प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेर्ग्रहनिरपेक्षस्यैकत्वस्य सम्मार्गः स्यात्स चायथपः द्रव्यान्तरे च क्रियमाणः सर्वेषामेकवचनान्तशब्दचोदितानां कार्यः स च विकल्पेन कस्य चित्क्रियमाणोऽन्यगतस्यैकत्वस्य चोपकरोति समुच्चितानां तु क्रियमाणः सङ्ख्यान्तरोपजननान्न कस्य चिदेकत्वस्योपकरोति। गुणत्वे त्वमूर्त्तत्वेन प्रमाणान्तरतो निष्पादकत्वानवगमाच्छब्देनैव गुणत्वं वाच्यं तत्र च द्वितीयाविरोधः गुणत्वलक्षणार्थत्वे तु द्वितीयायाः प्रयोजनवत्त्वावगतेः प्राधान्यस्य ग्रहस्यापि गुणत्वापत्तिरित्युभयथापि क्रियान्वयासम्भवंभाष्यं योज्यम। वाक्यभेदभाष्यं च द्वितीयया प्रधानभूतं ग्रहमुद्दिश्य सम्मार्गो विधीयते यदि तथाप्येकत्वस्य गुणत्वेनान्वयो परो विधीयते ततो गुणप्रधानार्थकः स्यादित्याशङ्क्ते * ननु चेति * पशुधर्मस्तूपद्वारापत्त्यान्वयावगतेस्तस्य च विशेषान्तरायोगेनाङ्गाङ्गिलक्षणान्वयविशेषनिष्ठत्वावसायात्फोऽङ्गको ऽङ्गीत्यपेक्षायां वाप्नेः प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानतेत्याह * यद्यपि चेति * यथा मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चेति पञ्चम्याविवक्षितापादानरूपगु-

णार्थो हविष्पश्च कार्यार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्तत्प्राधान्यं लक्षयन्ती प्रव-
र्तते तथेयमप्यविवक्षितगुणार्थापि प्राधान्यं च लक्षयन्ती प्रवर्तते
इत्यर्थः । अतो ऽग्निवाक्ये ऽपि वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदाशङ्का योज-
यितुमित्याह * ततश्चेति * प्रत्येकवाक्यसमाप्तित्वमेकत्वप्रा-
धान्ये त्वनाशङ्कात्वनात्वापत्तेर्न योजिता । ननु तुषाणां द्वितीयार्थो-
ऽप्यपचय प्रत्यप्रतिपाद्यत्वेनाप्राधान्याद्विवक्षितसङ्ख्यत्वेनाप्राधा-
न्याद्विवक्षितसङ्ख्यस्यैव प्रधानामेवापचयावगमे ऽप्रतृणानपचय-
न तृणसंसर्गादापत्स्यमानस्योत्सुकत्वाद्धि पातस्यापरिहार्यत्वात्तथा प्रहृ-
णापचयसंस्कार्यत्वायोगान्न प्राधान्यमित्याशङ्क्याह * तृणानी-
ति * विभागरूपत्वेनापचयस्य संयोगपूर्वकतया प्राप्तिसिद्धसंयो-
गापेक्षत्वादपचेयानां तृणानां सिद्धत्वेनान्वयात्प्राधान्ये ऽपि देशा-
दिवदुद्देश्यतोपपत्तेरविवक्षितसङ्ख्यत्वात्सर्वतृणापचयादिसंस्का-
राद्योपपत्तिरित्याशयः । पूर्वोक्तानां वाक्यभेदानामत्रापि योज-
नीयत्वं व्याख्यानवाक्योक्तम् । प्राधान्याभावे गुणप्रधानत्ववैरू-
प्याभावात्कथं पूर्वोक्तवाक्यभेदयोजनेत्याशङ्क्य गुणप्रधानत्ववैरू-
प्याभावे ऽपि सङ्ख्यासङ्ख्येययोर्द्वयोरुद्देश्यत्वेन क्रियान्वये प्रत्येकं वा-
क्यसमाप्तिलक्षण सङ्ख्यायास्तूपादेयत्वेनान्वये ऽनुपादेयोपादेय-
त्ववैरूप्यलक्षणो वाक्यभेद शङ्का योजयितुमिति परिहार बहुनि-
पयायद्योतनायोदाहरणान्तरानिपुणतया दर्शयति * तथेति * भेद-
नस्यैव निमित्तैकरसत्वेन चेति नियोगपक्षे भेदनस्य निमित्तैक-
रस्य चेति विकल्पपक्षे वाक्यभेदाभावादन्योन्यानन्वयमात्रोक्तिः ।
प्रत्येकोक्तिश्चान्यानपेक्षत्वमात्राशया । समुच्चयस्य त्वन्यान्या-
नपेक्षत्वे ऽप्येकनिमित्तत्वेऽन्वयमात्रगत्यापत्तेर्वाक्यभेदापादकतापि ।
सम्बन्धादिपक्षेषु प्रत्येकसमाप्तत्वापत्तेरादिशब्देनान्यान्यनिमि-
त्तपार्थयोः समुच्चयपक्षः सूचितः । पूर्वशब्देनोपादेयानुपादेयत्व-
वैरूप्यमुक्तमिति नानारूपत्वोक्त्या व्याख्यानं तस्य विरुद्धत्वो-
क्तिः सकृत्समुच्चारणावृत्त्या वाक्यभेदापादनार्थेति सूचना-
यैकवाक्यत्वोक्त्या सकृदुच्चारणोपलक्षणम् । भिन्न तु-
होतीत्यादिषु वचनाविधेत्यन्वयः । पत्नीमन्त्रेशकार प्रहृस्य न क-
श्चिदुपकारं करोति ■ सम्मार्गस्येति भाष्य प्रधानभूतस्यापि प्रहृस्ये-
त्यादिपत्न्युच्चारणेन सप्तम्या प्रहस्य न कश्चिदुपकारं करोति न सम्मा-
र्गस्येति भाष्य प्रधानभूतस्यापि प्रहस्योच्चारणेन सप्तम्या प्र-
होपकारापत्तिप्रधाननिर्दिष्टानामपि च ग्रहाणामुपका-
र्थित्वमात्रम् क्रियापकारत्वदर्शनात् प्रहस्य च सम्मार्गोपका-

न्यसद्भावासत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वस्य यजमानसंस्काराणां यागो-
पकारित्ववत्सम्मार्गोपकारित्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य दर्शितानध्वर्युः
रेतः सत्रे ग्रहान् गृह्णातीत्यादेः प्रमाणान्तरादेव विज्ञानसंख्यान-
क्षन्यार्थैकत्वस्य ग्रहोपकारित्वं तद्द्वारा वा सम्मार्गोपकारित्वं
नसम्भवतीति भाष्याशयं सूचयितुमाह * सत्यां चेति * यद्योद्दे- ७४३।
श्यविशेषणस्याविवक्षितत्वे ऽप्यर्थ्यब्राह्मणोपनयनादिविधावुद्देश्य-
ब्राह्मणादिर्विशेषणमष्टवर्षत्वादिः अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृ-
यज्ञेन चरन्तीत्यत्र चोद्देश्यामावास्याविशेषणमपराह्णः । प्राचीन-
प्रवणविधौ चोद्देश्यप्रवणविशेषणं प्राचीनत्वं यावज्जीवविशेषणं
सामान्यादपि न विवक्ष्येत ब्राह्मणसुरापानादिनिषेधे चोपा-
देयब्राह्मणादिविशेषणं लिङ्गादि विवक्ष्येतेत्याशङ्क्य निरा
सार्थो ऽयं ग्रन्थः । आकाङ्क्षाधीनत्वाद्विशेषणविवक्षाया ब्राह्मणादे-
रुपनयनाद्युद्देश्यत्वे ऽप्यन्यतो ऽनवगतरूपत्वेन विशेषणाकाङ्क्ष-
त्वाद्विशेषणविवक्षानिषेधे चोपादेयत्वे ऽपि ब्राह्मणादेरनुवाद्यत्वेन प्रा-
प्तस्यैव निषेधान्वयाद्विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वेनाविवक्षायुक्तेत्याशय।
एवं तर्ह्युद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते नेति संशयोपन्यासो न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * सा चेति * विधेयक्रियानुष्ठानार्थत्वेनापा-
द्यत्वलक्षणोपादेयत्वाभावे ऽपि प्रतीक्ष्यत्वलक्षणोपादेयता ब्राह्मणा-
मावास्यादिषु विवक्षिता । उपनयनपितृयज्ञाद्यनुष्ठानकाले हि
ब्राह्मणामावास्यादेर्नियमेन प्राप्तत्वापादकस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्व-
स्याभावात्स्वकालाप्राप्ते च ब्राह्मणादौ तदन्वितोपनयनाद्यनुष्ठानायो-
गात् ब्राह्मणादिसिद्धत्वकारणोपनयनादिविधानात् ब्राह्मणादेस्त-
त्कालापाद्यत्वायोगे ऽपि स्वतः सिद्धस्य प्रतीक्ष्यतावश्याभ्युपगन्तव्या।
ग्रहादेस्तु प्रकृतापूर्वसिद्ध्यर्थमुपात्तत्वेन सम्मार्गादिकाले नित्यप्राप्तेर्नि-
षेधस्य च प्राप्तविषयत्वनियमान्निषेधकार्यायाश्च निवृत्तेः प्रवृत्तिपूर्व-
कत्वनियमात्सुरापानादिनिवृत्तिकाले तत्कारिणो ब्राह्मणादेर्नित्यप्राप्तेः
प्रतीक्ष्यत्वादुद्देश्यत्वं विवक्षितं। कीदृक् ब्राह्मणादिरुपनयनाद्यनुष्ठा-
नार्थं प्रतीक्षितव्य इत्युपादेयेषु विशेषणाकाङ्क्षोपपत्तेरुद्देश्येषु ग्रहा-
दिष्वनुपपत्तेरनाकाङ्क्षितत्वेनोद्देश्यविशेषणस्याविवक्षाव्युत्पादना-
योद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते न वेति संशयोपन्यासो युक्त इ-
त्याशयः । उद्देश्येषु विशेषणानाकाङ्क्षामुपपादयति * उद्दिश्यमा-
नेषु हीति * प्रमाणान्तरावगतत्वात्संख्यानाकाङ्क्षायां प्रकृतापूर्वसा-
धनस्य प्रकरणात्संस्कार्यत्वावगतेरुद्देश्यस्वरूपस्यापि प्रमाणान्तरा-
वगतत्वात्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थग्रहत्वान्वयस्यापि नाकाङ्क्षा स्या-

दित्याशङ्क्य प्रातिपदिकार्थानन्वये सम्मार्गस्य संस्कारत्वासि-
द्धेः प्रकृतापूर्वसाधनस्य संस्कार्यत्वावगत्ययोगादुद्देश्यस्वरूपान-
वगतेरुद्देश्यं च विना निष्फलत्वापत्तेर्विध्ययोगा-
त्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थान्वयाकाङ्क्षोपपादनार्थं प्रातिपदिका-
र्थेत्युक्तम् । प्रकृतापूर्वसाधनत्वे ऽवगतसंख्यस्यापि ग्रहादेः
सम्मार्गाद्यन्वये ऽनवगतसंख्यत्वात्संख्याकाङ्क्षा भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याह * अत इति * प्रातिपदिकार्थान्वितप्रकृतापूर्वसाधनमा-
त्रस्य सम्मार्गाद्यन्वयावगतेर्विशेषणानाकाङ्क्षा अतःशब्देनोक्ता ।
अनेन चार्थेनेदं हि लक्षणमिति सूत्रावयवव्याख्यानस्य नैतदस्ती-
त्येवमादिभाष्यस्य चोपसंहारार्थं तस्मान्नैतदिति भाष्यं व्याख्यातं कृत
इति भाष्येण स्वयं संस्कार्यत्वहेतुप्रश्नपूर्वं विहितस्तु सर्वधर्मः स्यादिति
सूत्रोक्तहेतुद्वयमनुकृष्य तल्लक्षणत्वादित्यनेनैव हेतूद्देशनाकाङ्क्षणा-
द्युक्तमाशङ्क्य लक्षणत्वादित्यनेन ग्रहत्वादेर्विधेयसम्मार्गाद्यन्वयापू-
र्वसाधनलक्षणत्वेन सम्मार्गान्वयितया विधेयत्वाभावात्तद्विशेषणत्वेन
विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कायाः संस्कारान्वयितया विध्यनुपपत्तेः गुण-
विधौ च विशेषणस्याविधेयत्वापत्तेरपूर्वसाधनविशेषणत्वेनाप्ये-
कत्वादेर्विधिः सम्भवतीत्येवं निरासायैतद्धेतुद्वयानुकर्षणमिति सू-
चनायाविधेयत्वार्थतया लक्षणत्वयोक्तिं व्याख्यातुमाह * स-
र्वेति * विधेयत्वनिवृत्त्यर्थो मात्रशब्दः ततश्च तद्विशेषणस्य सु-
तरामविधेयत्वादनुष्ठानान्वयित्वेनानादरणीयतेत्याशयः । लक्षणत्वो-
क्तेरविधेयार्थत्वमफलत्वानादरणीयतानुरूपतया लक्षिता । लक्ष-
णव्याख्यानारम्भवतां लौकिकदृष्टान्तेन दृढयति * यथेति * ग्रहत्व-
स्यापि तद्ग्रहणादरापत्तेश्च चमसेष्वपि सम्मार्गः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह
* तत्रेति * ग्रहादिलक्षणत्वेन विना तल्लक्षितापूर्वसाधनेषु
सम्मार्गाद्यनुष्ठानासम्भवे लक्षणत्वेन ग्रहाद्याश्रीयते ततश्चानुष्ठाना-
न्वयित्वेनानादरं अव चमसेषु सम्मार्गाद्यपूर्वसाधनलक्षणग्रहाद्य-
भावाच्च सम्मार्गाद्यनुष्ठानाप्रसक्तिरित्याशयः । लक्षणत्वेनैव त-
द्विकाद्यादिविधिविशेषेऽपि ग्रहादि गृह्यतामित्याशङ्कानिरासार्थो मात्रश-
ब्दः । पर्यग्न्यादि मन्तव्यमित्यन्ते यद्भाष्यं पशुषु विवक्षितत्वि-
त्वं पशुत्वस्याप्यविवक्षितत्वावगमादाशङ्क्यैकवचनायोगोक्ति-
विषयत्वाभिप्रायतयाभावेन व्याख्यातुमाह * तन्त्विति *

ात इत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एक-
मस्य प्रमादपाठापत्तेरेतत्परिहारान्तरपर्थमपि चेति भाष्यं व्या-
*तेनेति * कारकसम्बन्धोऽपीत्यपि शब्दसूचितं प्रातिपदिकानु-
र्थत्वं व्याख्यातम् । एवमप्येकवचननियमोऽनर्थक इत्याशङ्क्य
विधौ कपिञ्जलाधिकरणवक्ष्यमाणत्रित्वनियमदृष्टान्तेनार्थव-
माह*प्रथमं चेति*पुरोडाशाविति द्विवचननियमस्तर्हि किमर्थ इ-
शङ्क्याह * यस्येति * पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयरूपस्य
सायरहितायाञ्चामावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नरूपस्य पुरोडाशद्वय-
भिकृतत्वाद्द्विवचनामित्येतद् दर्शयितुमयस्योभयं हविरार्त्तिमार्छेदै-
पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यार्त्तिगमनसम्बद्धस्य हविषो नि-
त्तत्वेनोद्देश्यत्वाद्दविष्ट्वस्य च प्रकृतापूर्वसाधनलक्षणत्वेन प्रती-
मात्रौपयिकत्वाद्द्वयवदविवक्षितविशेषणत्वसिद्धौ अप्युभयप-
नर्थक्यापत्तेरुभयत्वस्योद्देश्यं ऽन्तर्गत्यभ्युपगमेन विवक्षां पूर्वपक्ष-
रत्याधिकारिकोभयत्वाभ्युपगमेनोभयपदानर्थक्यपरिहारः षष्ठा-
प्रकरणे वक्ष्यमाणो दृष्टान्ततः । पुरोडाशद्वयसद्भावाद् द्विवचनस्य
ालम्बनत्वे ऽपि नियमः किमर्थः इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति *
धाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति
ागद्वये विहिते ऽमावास्यायामुपांशुयाजपक्षे तद्विकारे सा-
स्वते वेदानन्तरवेदिकरणपञ्चहोत्राभिमर्शनवद्धन्धत्वाज्ज्यमा-
ानुवाक्याप्राप्तेरग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे हवि-
धिवासनानन्तरवेदिकरणचतुर्होत्राभिमर्शनवाक्यस्य।नुवाक्याप्राप्ते-
ग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे प्रसज्यते इति पूर्वपक्षयित्वा
मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणसूत्रेण मुख्य-
त्वादाग्नावैष्णवः कल्पः सारस्वते प्रसज्यत इति वक्ष्यते । तथा मु-
ख्यत्वादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य क्षीणस्य निमित्तत्वेन ग्रहणमिति
भ्रान्तिनिवृत्त्यै नियम इत्याशयः । अपि चेत्यादिभाष्यं विधायका-
भिधानश्रुत्यवगतक्रियान्वयविरोधेन पदश्रुत्यवगतद्रव्यान्वयबा-
धादयुक्तमाशङ्क्य द्रव्यान्वयाभ्युपगमे ऽपि सिद्धान्ताव्याघातोक्ति-
मात्राशयत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * ग्रहस्याप्यनेकसंख्यत्वा-
देकत्वेन विशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * जातीति *

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

---

(१) अनुवाक्याप्राप्तेरनियमेनेवास्य कथं ऽन्वय प्रसज्यत इ० ९ पु० प० ।

परार्थत्व-व्याख्यार्थस्य यागार्थः पशुरिति भाष्यावयवस्य पशोरपि द्वितीयया प्राधान्यावगमादयुक्तत्वशङ्कां निरस्यन्सूत्रं व्याचष्टे * पशौ पुनरिति * भव्यस्य भावकापेक्षणाद् भूतस्य च भावकत्वोपपत्तेर्भूतस्य भव्यार्थत्वं परार्थत्वं भूतस्य तु भव्यानपेक्षणादन्यस्य भूतार्थतायामपरार्थतैवेत्येकस्यैव न्यायस्य भूतभव्यसमुच्चारणे भूतभव्ययोरुपादिश्यत इति भाष्यारूढत्वं द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्ध इति सूत्रारूढस्यास्य व्याख्यया सूचितम् ।

७४४।२

अथ चमसादौ सम्मार्गप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्कारादा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

यथाश्रुते तावत्पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * एकस्यवदेवेति * ग्रहस्यस्यापीत्यनेन प्रदर्शनार्थमित्यादि द्रष्टव्यमित्यन्तं भाष्यं परामिमतपूर्वपक्षार्थत्वेन व्याख्याय प्रदर्शनार्थत्वं इत्यनेनोच्यत इत्यादिकल्प्यत इत्यन्तस्तन्निरासार्थत्वेन व्याख्याय वाक्येन चेत्यनेन स्वाभिमतपूर्वपक्षार्थतयोच्यते सम्मार्ष्टीत्यादिभाष्यशेषो व्याख्यातः । श्रुत्या वाक्यबाधाभ्युपगमे लक्षणया ग्रहशब्दवर्णनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य वाक्येन ग्रहान्वयाभ्युपगमे स्वरूपेणैवान्वयापसंस्तद्बाधेन शुद्धसम्मार्गविधिमभ्युपगम्य विशिष्टस्य ग्रहशब्दस्य का गतिरित्यपेक्षिते सम्मार्गस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां सोमग्रहणानन्तरकालत्वेन योग्यतया ऽधो ऽवसिक्तसोमनिर्हरणार्थत्वापत्तायाः सोमस्य संस्कार्यत्वेनावगतस्य स्पष्टीकरणायोपलक्षणार्थतया ग्रहशब्दस्य गतिसूचनार्थो वाक्यन चेत्यवयवः । शुद्धसम्मार्गविधानात्पूर्वपक्षपरिग्रहे तेषामर्थाधिकरणोक्तशुद्धावघातादिविधिपूर्वपक्षमाहदयानदनन्तरमेतदधिकरणारम्भापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थैकत्वसादृश्योक्त्याग्रहे तेषामर्थाधिकरणोत्तरानारभ्यतोपपादिता । ननु पदस्य केवलाप्रयोगित्वात्पदान्तरान्वये च श्रुतिबाधस्य वाक्याधिकरणे परिहृतत्वाद् ग्रहादाच्छिद्य केवलसम्मार्गविधिः पूर्वपक्षयितुमशक्य इत्याशङ्क्याह * इह त्विति * यथा चार्थं संयुक्ता अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या वाक्येनैषां व्रीह्यादिसंयोग इति

वाक्येनैषां समीहितापूर्वसाधनभूतेन व्रीह्यादिना योगो न स्वरूपेणेत्येवं
व्याख्यया परिहारः कृतस्तथेह सम्मार्ष्टीतिविधिशब्दोऽनादृत ग्रहत्व-
ग्रहशब्दोपलक्षितापूर्वसाधनमात्रान्विते सम्मार्गे पुरुषेच्छायोनिकं प्रय-
त्नं विधातुं पुरुषार्थपर्यवसायित्वस्वभावापादकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मक
विधित्ववर्णनेन शक्नोति आदृतग्रहत्वग्रहशब्दान्वयात्मकेन तु वा-
क्येन सम्मार्गस्य ग्रहत्वसम्बन्धं विधातुं शक्नुयात् । ततश्चापूर्वसा-
धनमात्रान्वयेन पर्यवसिता श्रुतिर्ग्रोफ्यीयविशेषान्वयं बाधतेऽतस्माद-
पूर्वसाधनमात्रलक्षणमात्रग्रहशब्दो वर्णनीयः तेन चमसेष्वप्यपूर्वसा-
धनत्वाविशेषात्सम्मार्गसिद्धिरित्येवं व्याख्यया कार्य इति परि-
हारे ऽत्यन्तमुपघातादि—साम्याभावे ऽपि कथं चित्साम्यादुपघातन-
न्यायोक्तिः । भङ्गाद्याक्षेपसाम्यस्य प्रसिद्धत्वादुपघाताद्यपरिहारसि-
द्धौ दृष्टान्ततयोक्तिः एवं तर्हीपघातादिन्यायेन सम्मार्गस्यापि परमापू-
र्वप्रयुक्तत्वायोगेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धेर्ग्रहत्वलक्षितस्य चावा-
न्तरापूर्वसाधनत्वस्य चमसेष्वभावाद्ग्रहस्यासिद्धेर्व्यर्थं तदधिकरण-
मारभ्यमित्याशङ्क्य *नन्विति* एकत्ववद् ग्रहस्यैकार्थसमवायित्व-
स्याप्युद्देश्यापूर्वसाधनविशेषणस्याविवक्षितत्वशङ्कापत्तेस्तेषामर्थाधि-
करणासिद्धान्ताक्षेपेणोत्तराधिकरणारम्भेण परमतेन तावत्पौनरुक्त्यं
परिहरति *सत्यमिति* वाक्यैकार्थसमवायित्वं विना ऽपूर्वसाध-
नत्वस्य लक्षयितुमशक्यत्वेन वाक्यैकार्थसमवाय्यवान्तरापूर्वसा-
धनत्वस्यैव लक्ष्यत्वात्तस्योद्देश्यत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावात्तेषामर्था-
धिकरणसिद्धान्ताक्षेपायोगेनैतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेनान्यथा प-
रिहरति *अथ वेति* ननु तेषामर्थाधिकरणोक्तयथासंयोगस्यप्र-
त्याक्षेपेणात्र पूर्वपक्षे स्थलसम्मार्जनादिवत्संयोगाभावाददृष्टसिद्धौ सं-
स्कारत्वहेतूक्तिर्युक्ता तदनाक्षेपे तु किमर्थेत्याशङ्क्याह *संस्कारा-
दिति* प्रतिप्रधानमावृत्त्या संस्कारानुष्ठानस्यापूर्वसाधनेव प्रयुक्त-
त्वाच्चमसेषु संस्काराभावे वैगुण्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वव्याहतिसूच-
नार्थं संस्कारत्वोक्तिरित्याशयः । सर्वप्रधानेष्वनुष्ठानमेवोपपन्नन्ते
नानुष्ठानं चमसेष्वपीत्येतदाख्यानार्थं संस्कारोक्तिरिति सावधार-
णानुष्ठानवाचिक्रियाशब्दाभ्युपगमेनोपपन्नत्वाख्यानार्थोपपादनशब्दा-
भ्युपगमेन च व्याख्येयम् ।

व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्र-

माणत्वात् ॥ १७ ॥

यथाश्रुतपूर्वपक्षभाष्यव्याख्याने सिद्धान्तभाष्यमपि यथा

७८,।१ श्रुतमेव व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * यथाश्रुतं व्याख्यायेति * ग्रह-
शब्देन ग्रहगुणविधौ ग्रहस्याश्रयत्वेनैव सम्मार्गो विधीयते न शब्द इ-
त्ययं ग्रहशब्देनेति भाष्यं व्याख्यातुं ग्रहगुणकत्व । ग्रहसम्मार्गान्वयस्य
विधयः । सम्मार्गस्वरूपस्याविधेयत्वापत्त्यभावानुरोधेन यद्गु-
णत्वं ग्रहसम्मार्गस्वरूपविधिपराग्रहणप्रतिरोधेन तात्पर्याद्ग्रहस-
म्मार्गान्वयबाधेऽपि चोदनावाक्य [illegible] विशेषविधानस्वरूपविधि[illegible]
विशेषणत्वप्रसङ्गे क्रियास्वरूपविधिबाधकत्वाभावात्तत्पर्यं न चे-
त्यादि न श्रुतिबोधिता [illegible] भाष्यं व्याख्यातुं ग्रहाश्रयस्य स-
म्बन्धिनो ऽप्रधानः [illegible] ऽपि सम्मार्गान्वयस्य सम्बन्धान्तरस्याभावात्
ऽभावाद्यस्मिन् [illegible] क्रियास्वरूपविध्यनपेक्षान्वयविध्यनुपप-
त्तेर्ग्रहसम्मार्गसम्बन्धविधौ सम्बन्धान्तरविधेरपरत्वाविधायावि-
त्युक्तम् । ग्रहशेषार्थत्वपक्षे ऽप्यपदार्थं अर्थाद्वाक्यस्य [illegible]
न्तरस्येत्येवमिदं व्याख्येयम् । अनेन चार्थस्य विधेयतया प्रधानभूत-
भूतस्य सम्मार्गस्य श्रुत्या ग्रहसंयोगाद्ग्रहशेषत्वं सम्मार्गान्वयस्य स्-
थपावया सूचिता । परमार्थतस्तु यदर्थस्य ग्रहस्यापूर्वसाधनस्य
श्रुत्युक्तग्रहस्य संयोगेनैव सम्बन्धात्परमापूर्वस्य चोदकपूर्वमात्र-
पर्यवसायिग्रहस्यनियमसाध्यत्वाभावेन ग्रहत्वान्वयाभावाद्ग्रहत्वेन
लक्षणा न केवलग्रहत्वैकार्थसमवायिनो ऽपान्तरापूर्वसाधनान्वयस्य ल-
क्षणयान्वयाद्वाक्यं सोऽयमनुक्तवार्थं ग्रहत्वस्यापूर्वसाधन-
लक्षकत्वानभ्युपगमे ग्रहश्रुतिबाधापत्तेर्ग्रहत्वस्य लक्षकत्वानभ्यु-
पगमे ग्रहश्रुतिबाधापत्तेर्ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्वसाधनं लक्षयि-
त्वा तस्य सम्मार्गान्वयो विधीयते न च ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्व-
साधनविशेषान्वयितया सम्मार्गविधिश्रुतेरपूर्वसाधनमात्रान्वय-
विषयताभ्युपगम्य ग्रहपदैकवाक्यतया ग्रहसमवायितया विशेष-
णात्सङ्कोचलक्षणाबाधापत्तिरित्युक्ते कुत इति प्रश्नपूर्वं यद्यपि पुरु-
षार्थपर्यवसायिस्वभावाद्विधिश्रुत्या सम्मार्गविधिशब्दो ऽपूर्वसाधनान्व-
तस्सम्मार्गगतं प्रयत्न [illegible] शक्नोति तथापि ग्रहान्वयाभाव सम्मा-
र्गस्याप्यानुपकारित्वापत्तेरपूर्वसाधनद्रव्यान्वयावगमेन ग्रहान्वय-
स्यावश्याभ्युपगमनीयत्वाद्ग्रहसमवाय्यपूर्वसाधनविशेषान्वयस्यैवाव-
गते सम्मार्गविधिस्वभावालोचनेनाविशेषान्वयावगतौ न क-
श्चिद्विशेष इति विधिस्वभावपर्यालोचनयोत्पद्यमानशब्दाभ्युपगमेन यथो-
क्तापरकारयुक्तसिद्धान्तभाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * अ-
थ चेति * नन्वित्याशङ्काभाष्ये प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदादयुक्तमाशङ्क्य

व्याचष्टे * नन्विति * नानादेवतायुक्तमहापसंस्कृतद्रव्यभेद क्षिप्तानामपि यागाभ्यासानामविधेयत्वाद्विध्यंकसमधिगम्यत्वाच्चा पूर्वस्य प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदाभावात्पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्या घ प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदेन थपथव्यवस्थाया नवमे वक्ष्यमाणाया प तदधिकरणाधीनत्वेनेदानीमसिद्धावस्थत्वाद्यागापूर्वस्यैव प्रयोज- कत्वावगतेः तस्यैवैकत्वाशयमेतद्भाष्यमित्याशयः । अत्रेत्यादिप्राय- क्षेत्यन्तं परिहारभाष्यं शङ्काशयनिरासमसमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सत्यपीति * प्रत्यक्षाभ्यासविध्यभावे ऽपि देवतायुक्तद्रव्यभेदान्य- थानुपपत्तिकल्प्यविधिविहितत्वेनाभ्यासानां प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदोप- पत्तिरित्याशयः । नन्वभ्यासैर्विना ज्योतिष्टोमरूपासिद्धेस्तदर्थत्वे- नाभ्यासानामवघातादिवदपूर्वार्थतास्तीत्याशङ्क्याह * विना- ऽपि चेति * ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तरूपयागवाचितया यागाभ्या- सविधिनिमित्तकत्वेनाभ्यासविध्यभावे ऽनभ्यस्तस्यापि यागस्य ज्यो- तिष्टोमशब्दवाच्यस्वरूपसिद्धेर्न तदर्थत्वमभ्यासस्य सम्भवतीत्या- शयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रश्चेति * नन्वभ्या- सापूर्वाणां प्रत्यासन्नत्वे ऽप्यफलत्वादप्रयोजकत्वात्सम्भवो ऽतिक्रमका- रणमस्तीत्याशङ्क्याह * अवघातादिवदेवेति * फलन्त्विति सूत्र ऽव- घातादेरपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ यद्यपि चैषां साक्षादफलत्वं तथापि स्व- रूपसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यतीत्यादिवार्तिके यो ऽर्थो वर्णितः सो ऽत्रापि योज्य इत्यर्थः । प्रत्येकत्वसम्बन्धे पुनरिति भाष्यस्य तात्पर्यमाह * न चेति * सकलसम्मार्गैकपरत्वं स्वार्थत्वेन तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यदित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

प्रहेष्वेव सम्मार्गो न चमसेष्वित्युक्ते सप्तदशारत्नित्वं षोड- शिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतिं च- तुर्द्धाकरणाधिकरणस्य चमसाधिकरणसङ्गत्यभिधानेन सूचयिष्य- माणत्वात्स्पष्टत्वेनानभिधाय भाष्योक्तसन्देहं वचनव्यक्तिसन्देहेनो- पपादयति * यदीति * यूपशब्दानुवादसामर्थ्यात्सप्तदशारत्नित्वस्य यूपसदृशे षोडशिपात्रे निवेशाभ्युपगमे ऽनुवादात्षोडशिपात्रप्राप्तिस- त्त्वापेक्षानुवाद इत्यन्योन्याश्रयापत्तिमाशङ्क्य सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयमानस्य साक्षाद्वाजपेयान्वयायोगाद्वाजपेया-

न्वयियोग्यद्रव्यापेक्षायां यूपस्य वाजपेयानन्वयित्वात्साक्षाद्वाजपेया-
ङ्गभूतायाश्च सोमलतायाः कस्यचिद्भावात्मादाय सोमरसाधारत्वद्वा-
रा षोडशिपात्रस्य वाजपेयान्वयात्पात्रान्तरापेक्षया च तस्य सामा-
न्यतो दैर्घ्यप्राप्तेर्दैर्घ्यविशेषात्मकसप्तदशारत्नित्वविध्यौचित्यात्षोड-
शिपात्रप्राप्तिं यथा कथं चिच्छब्देनोक्ता । सप्तदशारत्निशब्दस्य लो-
हितोष्णीषन्यायेनाप्राप्तविशेषणविध्यर्थत्वे ऽप्युपात्तान्यपदार्थबहु-
व्रीहित्ववयत्वाद्वाजपेयशब्दस्यान्यपदार्थे समर्पकत्वाभ्युपगमे सम्ब-
न्धिपरत्वोपपत्तेः । को ऽसौ वाजपेयसम्बन्धीत्यपेक्षायामनन्तरोपात्त-
स्य यूपस्य साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धित्वेन नप्तृवद्व्यवधाने ऽपि तद्व्य-
पदेशोपपत्तेः । कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्क्यायमपीत्युक्तम् । स-
म्बन्धिनोऽनुपात्तस्य यूपेन विशेषणे वाक्यभेदापत्तेः सूचनार्थो यच्छ-
ब्दः । यूपस्योद्देश्यस्य व्यवहितवाजपेयान्वयसम्भवे ऽपि विशेषणा-
विवक्षार्थो वाक्यभेदापत्तेर्वाजपेयशब्दस्य विशेषणत्वायोगमाशङ्क्या-
गत्या वाजपेयविशिष्टस्य यूपस्योद्देश्यत्वादुद्देश्यान्तर्गत एव वाजपेयो
ऽोद्देश्यविशेषणमिति सूचनार्थो यथा कथं चिच्छब्दः । अविशेषि-
तस्या ऽप्युद्देश्यस्य सम्भवे विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वादुद्देश्यान्तर्ग-
तत्वेऽप्युभयत्वद्वाक्यभेदापत्तेर्वैशेषणत्वापरित्यागाद्वाजपेयप्रकरणा-
म्नानेन वाजपेयसम्बन्धित्वस्य प्राप्तस्यानुवादपक्षः स्वमतेनोक्तः ।
बहुव्रीहेर्वैशेषणपरत्वसूचनार्थो परिभाषोक्तिः । तत्र निवेशो सति वा-
जपेयशब्द आञ्जसेन भवति मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यत इति
भाष्यद्वयोक्तस्य हेतुद्वयस्यापरहेतुद्वयोपलक्षणार्थत्वं दर्शयन्पूर्वपक्षमाह
* किमिति * सप्तदशारत्निवद्वाजपेयस्येत्यनन्तरान्वयसम्भवे वाज-
पेयशब्दव्यवहितयूपशब्दान्वयायोगात्प्रधानभूतवाजपेयान्वयसम्भवे
वाङ्गभूतपश्वङ्गयूपान्वयायोगात् वाजपेयान्वयाच्च सत्कथं भावलक्षण
प्रकरणाबाधसम्भवे तद्बाधायोगाच्छ्रुतिवृत्तवाजपेयप्रातिपदिकष-
ष्ठीश्रुतिभ्यां न वाजपेयान्वयसम्भवे प्रातिपदिकलक्षणावृत्त्यापाद-
कवाक्यीययूपान्वयायोगाद्वाजपेयाङ्गतैव युक्ता न पशुयागाङ्गयूपाङ्गते-
त्युक्ते वाजपेयान्वये ऽपि षोडशिपात्राङ्गत्वाभ्युपगमेन साक्षाद्वाजपे-
याङ्गत्वाभावात्पारम्पर्येण च वाजपेयाङ्गत्वस्य यूपान्वये ऽप्युपपत्तेः ।
प्रधानत्वादिहेतूनां पक्षद्वये ऽप्यविशेषात्पूर्वपक्षासाधकतामाशङ्क्य यू-
पाङ्गत्वावेदकवाक्यवत्षोडशिपात्राङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावेन षोड-
शिपात्रस्य द्वारमात्रत्वादव्यवधायकत्वसूचनार्थः साक्षाच्छब्दः ।
सप्तदशारत्नित्वस्य साक्षाद्वाजपेयान्वये कथं षोडशिपात्रे निवेश इ-
७४६।१ त्याशङ्क्याह * साक्षादिति * एवमपि यूपस्यापि पशुयागद्वारा वाजपे

वाङ्गत्वात्कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * वाजपेयाङ्गषोडशिग्रहाख्यसोमरसाधारत्वद्वारा ऽपि पात्रस्य वाजपेयान्वये ग्रहैर्जुहोतीत्यातिदेशिकेन वाक्येन प्रक्षेपाधिकयागरूपहोमाङ्गत्वाऽविरोध इत्याशयः । अनेन चानन्तर्याकृष्टतोरव्यानन्तर्यशब्दस्याश्रुत्या माश्रान्वयवाचिनः श्रुतिशब्दान्वयमङ्गीकृत्य साक्षात्सम्बन्धिनि षष्ठीश्रुतेर्विनियोक्तृत्वादित्यपि व्याख्या सूचिता । मत्पक्षे त्विति भाष्ये वाजपेयप्रकरणान्तर्गतपशुयागान्वयद्वारा सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयान्वयित्वादिति सिद्धान्ते ऽपि प्रकरणानुग्रहोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणाबाधे ऽपि कथं भावलक्षणप्रकरणाबाधाशयत्वेनोपपादयति * यद्यपीति * वाजपेयशब्दाङ्गस्यांशस्य द्विविधश्रुत्युक्तावपि प्रातिपदिकश्रुतेरितरथेति भाष्येणैव व्याख्याताऽयातषष्ठीश्रुतिं व्याचष्टे * वाजपेयस्येति * पक्षद्वयसाम्याल्लक्षणावृत्तेरपर्यनुयोज्यत्वाशङ्कापरिहारार्थस्योच्यते इति भाष्यस्याशयमाह * न चेति * अदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतमदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानित्येकबहुवचनान्तमन्त्रयोर्दीक्षप्रकरणाम्नातयोर्बहुवचनान्तस्यैकपाशकं कर्मण्यसमवेतार्थत्वादुत्कर्षे पूर्वपक्षयित्वा प्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति नवमाधिकरणसूत्रेण बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वे ऽपि तदनुरोधेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रुतस्य प्रातिपदिकस्योत्कर्षायोगात्तस्यैव तु प्रातिपदिकाऽपरप्रयोज्यत्वस्मृतेः प्रातिपदिकपारतन्त्र्यलक्षणगुणत्वावसायात्प्रातिपदिकानुरोधेन प्रातिपदिकार्थद्रव्यलक्षिततदवयवसन्याबाधितलक्षणान्यायकल्पनाया युक्तत्वात्कर्मबहुत्वरूपानेकबहुवचनार्थसमुदायैकदेशत्वाच्च बहुत्वस्य समवेतकर्मत्वप्रकाशनार्थं प्रयोज्यत्वनावगतस्य बहुवचनस्यार्थैकदेशबहुत्वानुरोधेनोत्कर्षायोगान्नन्यायद्वयस्य प्रकरणाम्नानसाम्याद्विकल्प इति सिद्धान्ते वक्ष्यमाणे पश्चाच्छ्रुतत्वेन बहुवचनस्य प्रातिपदिकं प्रति गुणत्वोक्तेर्यूपशब्दं पश्चाच्छ्रुतत्वेन वाजपेयशब्दं प्रति गुणत्वमुपचर्यते इति तत्सूत्रैकदेशोपन्यासः । यूपशब्दस्योर्ध्वपात्रे गौणत्वाभ्युपगमाल्लक्षणोक्त्या गौणत्वं विवक्षितम् । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविधौ साक्षात्सम्बन्धिनो ऽपि षोडशिपात्रस्य सामान्यतो दैर्घ्यप्राप्तिमात्रेण विधेयसप्तदशारत्नित्वविषयताया निष्प्रमाणकत्वेनावधारणाशक्तेर्यूपशब्दस्य गौणवृत्त्या षोडशिपात्रसमर्पणार्थं साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनिर्देशकत्वाभ्युपगमप्रसञ्जात्परपदसामानाधिक-

स्वप्राधान्येन च गौणाङ्गत्वयोगात् यूपस्यैव साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धि-त्वेन निर्देशापत्तेः तस्य च साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धित्वाभावेन सा-क्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविध्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्वाज-पेयाङ्गभूतपशुयागसम्बन्धिनि यूपे सप्तदशारत्नित्वविधिरित्येवं सू-त्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * न चोद्भवपात्रशब्दसमभिव्याहृतो यूपशब्दः प्रतीयत इत्यर्थः * श्लोकं व्याचष्टे * योहीति * अतश्च भावोक्तयेनास्मत्पक्षे त्वित्यादिना वाजपेय एवेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । आनन्तर्यादिति पूर्वपक्षहेतोर्द्वेधा व्या-ख्यासूचनायानन्तर्यं श्रुतावित्येकदेशत्वयानुभाषते * यत्त्विति * नैरन्तर्यं तावद्वाजपेयशब्दस्य मध्यपाठात्सप्तदशारत्निशब्दस्य यूपशब्देनापि तुल्यमित्यादि व्याख्यानेनानुभाषणे परिहरति * तदिति * सा-क्षात्सम्बन्धिनि षष्ठीश्रुतेरिति द्वितीयव्याख्याशयेनानन्तर्याच्छ्रुते-रित्यनुभाषणपक्षे वाजपेयान्वयस्यानुवाद्यत्वान्न साक्षात्त्वादर इति परिहरति * अतश्चेति * यूपस्य सप्तदशारत्नित्वविधौ वाजपेयान्व-यानुवादसाकाङ्क्षानन्तर्यबलादेव विवक्षितस्याप्यन्वयस्यावगमो ऽवश्यमनेनोक्तः । ननु दीक्षाः सोमस्येत्यादिवत्प्रकरणप्राप्तस्यापि प्रधानान्वयस्य परिसङ्ख्यार्थत्वेनापि विधिसम्भवे ऽनुवादत्वाभ्युप-गमो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अस्ति त्विति * वस्तुमीहापेक्षितस्यान्य-पदार्थस्य वाजपेयशब्देन समर्पणाशक्तेर्यूपशब्देनैव तत्समर्पणस्या-वगमाद्यूपस्य च वाजपेयान्वयाभावात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेया-न्वयपक्षत्यागेन यूपान्वयपक्षो ऽवलम्बित इत्यर्थः । सप्तदशारत्नित्व-स्य च वाजपेयेन सह साक्षाद्वान्वयः स्यात्सम्बन्धिमात्रद्वारा यूप-द्वारा वा सर्वथा न सम्भवतीत्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * सा-

क्षात्सत्त्वादिति * यूपस्य वाजपेयाङ्गत्वाभावे शक्यते च स पशुयूप विशेषयितुमिति भाष्ये वाजपेयस्य यूपविशेषणोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्य पारम्पर्यान्वयाद्विशेषणत्वं व्याख्येयमित्याह * तस्मादिति * स्वरू-पे कार्ये चोपयोगिनो ऽङ्गत्वावसायाद्यूपस्य च प्रकृतौ विज्ञातोपायप्र-कारत्वेन स्वरूपोपयोग्यङ्गानपेक्षत्वात्कार्यस्यापि पशुनियोजनस्य पशुयागस्य चातिदेशादेवज्ञातोपायपरिमाणत्वेन तदुपयोगिनो ऽप्य-ङ्गस्यानपेक्षणात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयापूर्वोपयोगित्वोक्तौ वा-जपेयविशिष्टस्य यूपस्यादृष्टार्थताङ्गीकार्येति भाष्याशयः । विशि-ष्टानुवाददोषापत्तेर्भाष्योक्तदोषापरितोषात्स्वमतेनाधिकारलक्षणप्र-करणप्राप्तवाजपेयान्वयानुवादमाह * अधिकारेति * अनङ्गगत-स्यापि च सप्तदशस्यापकारसंस्कृतत्वमात्रेण वाजपेयोपकारित्वो-

पपत्तेः कथं भावात्मकमपि प्रकरणं न विरुध्यत इत्याह * पश्य-
ति हीति *

अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥

आनर्थक्यापत्त्या श्रुतक्रियान्वयायोगेन तदङ्गावतारे स्थिते त-
द्विशेषचिन्तारूपेणोत्तराधिकरणद्वयस्यानन्तरसङ्गतौ स्पष्टायामभि-
क्रमणोपनयनयोस्तदङ्गावतारे सति संस्कारत्वापत्तेः सम्मार्गाद्य-
संस्कारचिन्तानन्तरमेव चिन्ता कार्या न त्वाज्यद्रव्यगुणचिन्तान-
न्तरमित्याशङ्क्याह * एवमिति * क्रियायाः साक्षात्क्रियान्वयायो-
गात् गुणवत्क्रियासाधनद्रव्यद्वारा क्रियान्वयेनार्थात् द्रव्यसंस्कारत्वा-
वगतेर्गुणचिन्तानन्तरे चिन्ता युक्तेत्याशयः । ननु धातुसम्बन्धाधि-
कारणमुल्श्रुतिबलादभिक्रमणस्य क्रियान्तरान्वयावगमे ऽप्यारादुप-
कारित्वं ऽप्यन्वयाविरोधात्कथं संस्कारत्वावगतिरित्याशङ्क्याह *
तत्रेति * आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति स्मृतेर्थार्थत्वस्याप्यविरूपस्याभी-
क्ष्ण्यस्य णमुलोपादानादारादुपकारित्वे च तत्प्रत्ययार्थत्वानुपपत्तेः
संस्कारस्य तु कार्ययोग्यताधानार्थत्वात्प्रतिकार्यमावृत्त्युपपत्तेः
संस्कारत्वावगतिरित्याशयः । प्रयाजविधायिसामिधादिवाक्येभ्यो
ऽभिक्रमवाक्यस्यान्यत्वात्प्रयाजवाक्यं भूयत इति भाष्यमयुक्तमित्या-
शङ्क्यान्तरप्रकरणाश्रयत्व वाक्योक्तेः सूचयितुमाह * परस्येति *
तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * विस्पष्टञ्चोतिसम्ब-
न्धश्रुतेः पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * स-
म्बन्धेति * यथा कथं पुनरवगम्यत इति भाष्येण विस्पष्टरूपसम्बन्धा-
वगमेनारुणाधिकरणसन्देहमाक्षिप्येह गुणत्वमाश्रितमित्यादिभा-
ष्येण शब्दवस्तुविसंवादात्परिहारो ऽभिहितस्तथाभिक्रमणस्यापि ण-
मुल्श्रुत्या क्रियान्तरसाधनत्वावगमादमूर्तत्वाच्च वस्तुस्वरूपालोच-
नेनासाधनत्वावगमात्सन्देहाक्षेपस्य परिहारो वाच्य इत्यर्थः ।
एतदेव विवृणोति * कर्मण इति * पौनरुक्त्यात्तर्हि नेदमधिक-
रणमारभ्यमित्याशङ्क्याव्ययकृतो भावे भवन्तीति अव्ययत्वाण्णमुलो
ऽभावमात्रवाचित्वस्मृतेरेकहायनीवत्समानाधिकरणद्रव्यानुपादाना-
द् द्रव्यविषयनियमे चोपपत्तिभूतस्य साध्यक्रियासम्बन्धस्य णमु-
लुक्तसमानकर्तृकपूर्वकालत्वान्यथा ऽनुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूत-

द्रव्यान्वयात्प्रागवगतेद्रव्यनियमोपपत्तिरत्वायोगादपरिच्छेदकत्वेन च क्रियाया गुणत्वेऽक्रियासाधनद्रव्योपादानानौपयिकत्वाद ध्वर्यवांख्यस्य च द्रव्यस्येह द्वारत्वेनाभिमतस्यानेकक्रियासाधारण्येनैकहा- यनीवद्व्यवस्थितक्रियाद्वारत्वायोगाच्चतुर्द्धा वैषम्यमाह * अनेन चेति * कर्मणः कर्मणा सह साध्यसाधनत्वलक्षणान्वयायोगादभि- क्रामं जुहोतीति वाक्यस्य विभागरूपो भेदः स्यादित्येवं पूर्वपक्ष-

७४८।१ सूत्रावयवव्याख्यार्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * किं तावदि- ति * कर्मैव विचार्यतइत्युपक्रमात्सर्वार्थमभिक्रमणाख्यं कर्मेति प्रतिज्ञायां पूरितायां जुहोत्यन्वयाद्धोममात्रार्थत्वप्रतीतेः कुतः सर्वा- र्थतेति पृष्टे कर्मणोऽभिक्रमणस्यामूर्तत्वाद्धोमाख्यं कर्मसाधनत्वं न प्र- तीयतइति कर्मसाध्यमस्यति यद्बुव्रीहिणोक्ता जुहोत्यन्वयस्तर्हि कथमि- त्याशङ्क्य जुहोतिसम्बन्धं परित्यज्याभिक्रमणं विधीयतइत्युक्तम् । तेनोक्तं व्याचष्टे * न तावदिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं येनैव हेतुना कोऽथातिनं न सम्बध्यते इत्यतिदे नास्ति वाक्यभेद इत्यन्ता कणाधिकर- णशङ्काभाष्यवदानर्थक्यपरिजिहीर्षयैकवाक्यतापादनार्थत्वेन व्या- चष्टे * नन्विति * अन्यत्र क्रियान्वयायोगे ऽपि कर्तृत्वेनाव- गतस्याध्वर्य्वादेः कर्तृत्वशक्तिजननार्थं संस्कारापेक्षायां दृष्टान्तरत्नका- र्यमस्यासत्तिजननेनाभिक्रमणस्य कर्तृशक्तिजनकतया कर्तारं प्रति सं- स्काररूपगुणत्वेनान्वयः सम्भवतीत्येवं परिहारार्थत्वेन कर्तृगुण इति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परि- हारश्चेति * जुहोत्यन्वयित्वेनावक्षिप्तकर्त्रन्वयाविरोधं नन्विति भा- ष्यावयवेनाशङ्क्य जुहोतीत्येव समानकर्तृवाचिणमुलुकत्वात्कर्तृभू- तपुरुषान्वयित्वेनावगतमप्यभिक्रमणप्रयत्नमाश्रित्य क्रियाप्राधान्या- त्तदङ्गत्वेन विधातुं शक्नोति न गुणभूतपुरुषाङ्गतयेति परिहारार्थं सं- तविति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाख्यातइत्युक्तम् । अन्यतोऽवगतकर्तृ- रस्य पुरुषस्य प्रयोजनत्वात्प्राधान्यमात्रकेणाङ्गान्वयपरत्वे ऽपि विधायकाख्यातत्वाभावात्तदङ्गतयाभिक्रमणस्य विधिर्न सम्भवतीति मन्वन्यत्रापीति भाष्यावयवेनाशङ्क्य प्रकरणावगतदर्शपूर्णमासाङ्ग- भावस्याभिक्रमणस्य कथं दर्शपूर्णमासयोरुपकर्तव्यमित्यपेक्षायां यथा शक्नुयादित्युपबन्धेन प्रत्यासत्त्याध्वर्युकर्तृसंस्कारजनकस्य प्रयोगवचनसिद्धोपकारविष्यतीति परिहारार्थं चैव इति भाष्यावयवं व्या- ख्यातुमन्यत्र इत्युक्तम् ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण॥२०॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं नैतादित्यादि प्रयाजेष्वेवाभिक्रमणं
निविशत इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * पूर्वपक्षहे-
तोरनुभाषणपूर्वं परिहारार्थं नन्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * शक्नो-
तीति * आख्याताक्षिप्तस्य कर्त्तुर्गुणभूतत्वात्कथं संस्कारान्वय इत्या-
शङ्क्याह * अरुणात्वचनेन चेति * कर्त्तुः श्रुत्या होमं प्रत्यङ्गत्वे ऽभिक्र-
मणं च प्रति प्राधान्ये सति वैरूप्यं स्याद्यथात्वारुण्यस्य श्रुत्यनुगृ-
हीताद्वाक्यादेकहायन्यन्वयो नैकहायन्या गुणत्वे ऽपि वैरूप्यदोष-
मापादयति तथाभिक्रमणस्याप्यर्थाल्लिङ्गात्कर्त्रन्वयो होमं प्रति
कर्त्तुरुपसर्जनत्वे ऽपि न वैरूप्यदोषमापादयतीत्यर्थः । आरुण्यस्यै-
कहायन्यन्वयो द्वारमात्रत्वाच्छ्रौतक्रियाङ्गत्वाविरोधी आभिक्रमणस्य
तु कर्तृसंस्कारत्वे तदङ्गत्वाभ्युपगमाद्धोमाङ्गत्वं विरुध्येतेत्याशङ्क्य
संस्कारस्य योग्यताधानार्थत्वेन कार्यान्वितमेव संस्कार्यान्वितमेव
संस्कार्यं प्रत्यङ्गत्वावसायात्कार्यमपि प्रत्यङ्गतास्त्येवेति परिहारसू-
चनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * पूर्वपक्षस्याति
तुच्छत्वेन भाष्योक्तविचारापरितोषात्स्वयं जुहोत्येकवाक्यताम-
भ्युपगम्यैवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणत्वात्प्रकरणस्याङ्गानां चा-
करणत्वेनेतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात्प्रयाजादीनामवान्तरप्रकरणा-
ऽनुपपत्तेर्महाप्रकरणेनाभिक्रमणस्य सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षयित्वाङ्गा-
नामपि करणत्रिमहभावनायां करणत्वादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोप-
पत्तेरवान्तरप्रकरणसम्भवात्तस्य च महाप्रकरणाद् बलीयस्त्वाद्
बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादवान्तरप्रकरणेन प्रयाजमात्रार्थ-
त्वसिद्धान्तो ऽस्मिन्नधिकरणे वर्ण्यत इत्याह * यदा त्विति *
यदैतौ पूर्वपक्षकरणे तदा कर्तृगुणत्वेनाभिक्रमणं जुहोत्युक्तकर्मान्य-
यिनि प्रयाजकर्मणो ऽवान्तरप्रकरणाकाङ्क्षं स्थिति प्रयाजचोद-
नातः प्रसूता या कथंभावाकाङ्क्षा तन्निमित्तो यो ऽभिक्रमणस्य प्रया-
जैः सहाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्तद्द्वारा यदभिक्रमणवाक्यस्य प्रयाजवाक्यै-
कवाक्यरूपमवान्तरप्रकरणं तदेव सिद्धान्तो ऽभिधीयत इत्येवं सूत्र-
द्वयं व्याख्येयमित्यर्थः । नन्ववान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्व-
विवक्षयैकवाक्यत्वोक्तौ स्वार्थसमाप्तस्यैव वाक्यस्य वाक्यान्तरान्व-
याऽभ्युपगमादसमाप्त्युक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * ,प्र- ७४९।१
याजस्वरूपविधिमात्रेण प्रयाजावान्तरप्रकरणासमाप्तावपि जौहव-
चतुर्गृहीतादिप्रयाजगुणविधिना समाप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य गु-
णविधिनेत्युक्तम् । कथं समाप्तिरवसीयत इत्याशङ्क्याह * ये-
नेति * यस्मादभिक्रमणादूर्ध्वं प्रयाजेष्वभिघारणाख्यः प्रयाजा-

नां गुणो ऽभिधास्यते तस्मात्प्रयाजानां प्रकरणमध्याप्यवसीयत इत्यर्थः ॥

॥ उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥२१॥

नन्वभिक्रमणस्य णमुलश्रुत्युक्तक्रियान्तराङ्गत्वोपजीवनेन पूर्वोत्तरपक्षविचारात् श्रुतिपादे सङ्गतिर्युक्ताउपव्यानस्य तु वैयग्र्यापादकशीतवारणसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्कर्तृसंस्कारत्वावगतेः सामान्यसम्बन्धापेक्षायां च प्रकरणात्प्रकृतकर्माङ्गत्वावगतेः क्वचिदपि श्रुतिव्यापाराभावाच्च श्रुतिपादे सङ्गतिरित्याशङ्क्य प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिमाह * सिद्ध इति * कर्मणामपि कर्तृसंस्कारद्वारा कर्मान्वये सिद्धे प्रसङ्गात्क्रमवान्तरप्रकरणेनोपव्यानस्य सामिधेन्यनुवचनमात्रे विनियोगो महाप्रकरणाद्वा कृत्स्ने दर्शपूर्णमासप्रकरणइति भाष्यमते सङ्गतिः । वार्त्तिकमते त्ववान्तरप्रकरणात्कर्मणामभिक्रमणादीनामङ्गभूतप्रयाजादिकर्मान्वये किं सामिधेन्यनुवचनावान्तरप्रकरणमुत्पन्नाने ऽनुवर्त्तते न वेति सङ्गतिरित्यर्थः। सामिधेन्यादीनामुदाहरणत्वशङ्काभाष्यस्थयज्ञोपवीतशब्दाच्च तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेदिति काठकशाखाविहितकर्माङ्गभूतनवसूत्रात्मकयज्ञोपवीतशङ्कोपवीतोक्त्या निरस्ता । भाष्ये तु सर्वधर्मत्वशङ्कानिरासाय प्रकृतयज्ञाङ्गत्वोक्त्यर्थो यज्ञशब्दः । अस्मिन्ननुवाके सामिधेन्यो ऽस्मिन्निविदित्यादिविभागोक्तेः प्रयोजनमाह * तत्रेति * सामिधेनीप्रकरणे वर्त्तमानत्वोपवीतमाम्नातमिवृत्ते वा तत्प्रकरणे इति न ज्ञायत इत्येवं सौत्र सन्दिग्धशब्द व्याख्याते सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणस्याभावादनुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहो ■ युक्त इत्याशङ्क्यार्थं नन्विति भाष्यं पूर्वाधिकरणे भाष्यकृतावान्तरप्रकरणानुत्पादनादेवान्तरप्रकरणभावाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * नन्विति * महाप्रकरणेनाङ्गतया सामिधेन्यादीनां ग्रहणात्प्रकरणत्वाभावेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं न सम्भवतीत्याशयः । स्वमते तु पूर्वाधिकरणेऽप्यवान्तरप्रकरणव्युत्पादनात्प्रयाजादिष्वारण्यार्थेष्वङ्गस्य वान्तरप्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वादवान्तरप्रकरणमस्तीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * अथ चेति * अस्मिन्पक्षे परस्य द्रव्यस्य प्रकृतप्रकरणमतिदेशाधानस्यप्रकरणशब्देन विवक्षितम् । सत्यमिति परिहारभाष्यं अवान्तरप्रकरणव्युत्पादनाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * नैतदिति * महाप्रकरणागतप्रधानभावनाङ्गत्वोपपादकत्वात्प्रधानानुग्रहकरणस्य न महाप्रकरणागतत्वाङ्गत्वेन कथं भावः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । नन्वङ्गभावनानाम-

५,०।१

ङ्गान्वये प्राधान्यापत्तेः प्रधानभावनान्वयो विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * यथैवेति * यथाङ्गवाक्यानामवान्तरवाक्यार्थापेक्षया परिपूर्णत्वा-
वेनामपि महावाक्यार्थापेक्षया साकाङ्क्षत्वात्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वं
तस्यामपि चावस्थायां स्वार्थे परिपूर्णत्वमात्मीयरूपं न विरुध्यते त-
थाङ्गभावनानां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्ये ऽपि प्रधानभावनां प्रत्यङ्गत्वन्त-
स्यामपि चावस्थायां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्यमविरुद्धमित्याशयः । पू-
र्वाधिकरणपूर्वपक्षावान्तरप्रकरणव्युत्पादने तु यद्यपि परस्य द्रव्यस्य
प्रकृतत्वकरणे ऽतिशयाधाने सामिधेन्य श्रूयन्ते तथापि तासामवा-
न्तरप्रकरणमस्तीत्येवं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * संस्का-
रो ऽपीति * नन्वदृष्टार्थस्य प्रोक्षणादिसंस्कारस्यावान्तरस्यावान्तर
प्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेतिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वा-
त्तत्र स्यादित्याशङ्क्य तास्वपि नियमादृष्टांशसिद्धये इतिकर्तव्यताकाङ्क्ष-
त्वादस्त्येवावान्तरप्रकरणमित्याह * दृष्टार्थेष्वपीति * किं च के-
वलदृष्टार्थेष्वपि दृष्टार्थेतिकर्तव्यताकाङ्क्षणात्तदस्त्येवेत्याह * दृष्टे
ऽपि चेति * अतः संस्काररूपाणामप्यङ्गानामवान्तरप्रकरणमस्तीत्यु-
पसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि दृष्टार्थत्वेनेतिकर्तव्यतया
सामिधेन्यनुवचनस्य नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेर्घोषसंनिवेशविशेषरूपोप-
व्यानादिनियमाद्यर्थेतिकर्तव्यतायाः शीतवातादिवारणात्मकदृष्टार्थस्य
मात्रेणापर्यवसानाददृष्टार्थत्वाद्यगतेस्तदाकाङ्क्षा न सम्भवतीत्याश-
ङ्क्याह * अतश्चेति * विवक्षादिक्रमेणोपजनितो यो वर्णग्रहणसाम-
र्थ्यकरणरूपः श्रोत्रसंस्कारस्तदनुगृहीतेनेत्यर्थः । तस्माददृष्टार्थोप-
व्यानादीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाप्यस्तीत्युपसंहरति * तस्मादिति *
सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणसद्भावे घोषविन्यासरूपस्योपव्यानस्य
तदङ्गत्वसम्भवेन प्रकरणविच्छेदकत्वायोगात्प्रकरणनिवृत्तिरूपसि-
द्धान्ताशङ्कानुपपत्त्या सन्देहाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यमवान्तरप्रक-
रणनिवृत्तिनिश्चयेनावान्तरप्रकरणाविरोधात्कथमन्महाप्रकरणेन दर्श-
पूर्णमासार्थत्वसिद्धान्तसिद्धेरयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * एवं
तर्हीति * सन्निधौ ऽपि बलवद्विरोधे दुर्बलस्य विनियोक्तृत्वं न
सम्भवतीत्याशयः । सामिधेनीप्रकरणविच्छेदकोक्त्यर्थं निविल्पदा-
नीतिभाष्यं व्याचष्टे * उच्यते इति * एवं सत्यवान्तरप्रकरणा-
नुवृत्तिरूपपूर्वपक्षाशङ्कानुपपत्तेः सन्देहो न सम्भवतीत्याक्षेपार्थं यदीति
भाष्यं व्याचष्टे * एवं तर्हीति * निविद्भिर्विच्छिन्नस्यापि सामिधेनी- ७५।१।१
प्रकरणस्य काम्यैः सामिधेनीकल्पैरुज्जीवनसम्भवासम्भवसन्देहाद-
नुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहोपपादनार्थं परस्तादितिभाष्यं व्याचष्टे * नैत-

दिति * किन्नायदित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * किन्ना-
यदिति * निविद्भ्यः प्राक्पश्चाच्च सामिधेनीनामङ्गित्वेनाऽऽकाम्यसा-
मिधेनीकल्पपर्यन्तं सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावप्युपव्यानपर्यन्तं क-
थमनुवृत्त्यवगतिरित्याशङ्क्य तिष्ठन्नन्वाहान्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहि-
र्वेद्यन्यो ऽथान्वाहेत्युपव्यानात्पश्चादपि सामिधेन्यनुवचनाङ्गकीर्तना-
त् देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्निति च स्रौवाघारादिप्रयु-
पक्रमे सामिधेन्यनुवचनोपसंहारादुपव्याने ऽपि सामिधेनीप्रकरणा-
नुवृत्तिः स्पष्टोक्त्या सूचिता । निविदामप्यव्यवधानप्रकाशनार्थं सन्दे-
हसमर्थनोपसंहारभाष्यानुसारात्परप्रकरणे पाठमुक्त्वा पदांसत्ये-
नोत्तरसूत्रं व्याख्यातुमथ चेत्युक्तम् । सामिधेनीवन्निविदामपि अग्नि-
समिन्धनप्रकाशनार्थत्वे ऽपि सामिधेनीनामग्निसमिन्धनार्थेध्मकाष्ठ-
प्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वान्निविदामिध्मप्रक्षेपफलाग्निसमिन्धननिष्पत्ति प्र-
काशनार्थत्वादृग्मन्त्रः संज्योतिषा भूमेति दर्शपूर्णमासफलनिष्प-
त्तिप्रकाशनार्थस्य मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववत्सामिधेनीप्रकाश्ये-
ध्मप्रक्षेपफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वान्निविदां सामिधेन्यङ्गता युक्ते-
त्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * यद्यपि * पूर्वपक्षमुपसंहरति,*
इतीति * सिद्धान्तमाह *इति प्राप्त इति * सौववाक्यभेदशब्दोक्ते
ऽवान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्वाभावे भूम इत्यनेनार्थाद्बाधयति
तदुपपत्तित्वेन व्यवायोक्तिव्याख्यार्थं विच्छिन्नेत्युक्त्वा कार्त्स्न्यैः सामिधे-
नीकल्पैः सामिधेनीप्रकरणोज्जीवनान्न निविदां विच्छेदकत्वं भवती-
त्याशङ्क्य न हीत्युक्तम् । न हीत्येतावतो निष्फलार्थत्वादि शब्दद्वयापौनरु-
क्त्यमाननिविदामपि सामिधेन्यङ्गत्वात्कथं तत्प्रकरणविच्छेदकतेत्याश-
ङ्क्य सामिधेनीभिरसम्भवेन ग्रन्थेनेति भाष्यावयवसूचितं निविदाम-
नङ्गत्वमुपपादयितुमाह * तावद्धीति * अग्निवद् इति भूतनिष्ठया
सामिधेनीप्रकाश्येध्मप्रक्षेपफलाग्निसमिन्धननिष्पत्तिप्रकाशनादग्नम-
स्तरित्यादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववन्निविदां सामिधेन्यङ्गत्वं
भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * दर्शपूर्णमासादिफलस्यारादुपका-
रसाध्यत्वेन प्रधानापेक्षत्वाददृष्टजननात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्ग-
त्वं युक्तम् । इध्मप्रक्षेपफलस्याग्नेः समिद्धत्वस्य दृष्टद्वारसाध्यत्वेन
प्रधानानपेक्षत्वात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं न युक्तमित्याशयः ।
सामिधेनीनामपि निवित्प्रकाश्याग्निसमिन्धनसाधनेध्मप्रक्षेपप्रका-
शनार्थतयाभिविधिकृता कल्पयितुं शक्येत्याह * यथेति * पू-
र्वार्द्धं व्याख्यायोपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्या-
ख्यातुमाह * कस्मात्स्थिरति * पर्यायवादविमनुसृत्य समर्थिताकाम-

स्येत्यादिषष्ठीश्रुत्या काम्यकल्पानां पुरुषार्थत्वावगतेः प्रकर-
णेनाग्रहणात्तदुच्छेदनं न सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवं सति काम्य-
कल्पैरेव प्रकरणविच्छेदसम्भवान्निविद्भिर्विच्छेदोक्तिरनर्थिकेत्याश-
ङ्क्याह * यदि पुनरिति * नन्वनङ्गत्वे ऽपि निविदां परप्रकरण-
पाठसम्भवाच्च प्रकरणविच्छेदकतास्तीत्याशङ्क्याह * अथापीति *
काम्यकल्पानामङ्गत्वाभावेन प्रकरणानुवृत्तिप्रमाणाभावाच्च तद्बलेन
परप्रकरणपाठकल्पना युक्तेत्याशयः । एवं च निविदामङ्गत्वस्य प-
रप्रकरणपाठस्य वा कल्पयितुमशक्यत्वादवान्तरप्रकरणविच्छेदक-
त्वासिद्धेर्महाप्रकरणेनोपनीतस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासार्थता युक्तेति सू-
त्रार्थमुपसंहरति *नास्तीति* ननु दध्नेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेनैक
विंशत्यादेर्गुणस्य फलावगतेर्निराश्रयस्य च गुणस्य फलान्वयानुप-
पत्तेः विच्छिन्ने च प्रकरणे तेनापादानाद्वाक्येन स्वाश्रयदाने
गुणफलाश्रयार्थविसम्बन्धद्वयकरणात् वाक्यभेदापत्तेर्भावनान्तरत्वा-
द्वा वाक्यभेदपरिहारे रेवतीवारवन्तीयादिष्वपि वाक्येनाश्रयदा-
नाद् गुणफलान्वयोपपत्तेः स्थितसिद्धान्तहानिप्रसङ्गात्प्रकरणेना-
श्रयलाभार्थं विच्छिन्नस्याऽपि प्रकरणस्य काम्यकल्पैरुज्जीवनाव-
गतेरुपनीतस्याऽपि सामिधेन्यङ्गत्वप्रसङ्गाद् दुर्भेदः सिद्धान्त इ-
त्याशङ्क्य * ननु चेति * प्रकृताश्रयालाभात्कर्मण एवात्र फलं न- ७५२।*
गुणादिति परिहरति * उच्यते इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवेति *
ननु कर्मान्तरत्वे सप्तदश्या ऽनुपादानात्संख्यामात्र विशिष्टानुवचन
विधिपरिपूर्णः स्यादित्याशङ्क्यातिदेशात्संख्येय साम्यमाह * क-
थमिति * ननु कर्मान्तरत्वे ऽपि काम्येनैव सामिधेन्यनुवचनेन प्रस-
ङ्गात् क्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्याग्निसमिन्धनप्रकाशनसिद्धे-
र्गुणकामतुल्या ऽनुष्ठानावगमात्कर्मान्तरत्वोक्तिः किमर्थेत्याशङ्क्याह
* यद्यपि चेति * अनुष्ठानाविशेषे ऽपि प्रकृताश्रयालाभाद् गुण
फलान्वया ऽनुपपत्तेः कर्मान्तरविधिं विना वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात्क-
र्मान्तरतोक्तेत्याशयः । ननु कर्मान्तरत्वे पृथक्प्रयोगापत्तेस्तेन प्रसङ्गा-
त् क्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्यासम्भवात्कर्मान्तरत्वयोरनुष्ठानविशे-
षो ऽस्त्येवेत्याशङ्क्य * नन्विति * प्रकृतानुपयोगित्वादेव तावदेयं
शङ्का युक्तेत्याह * न तावदिति * न च कर्मान्तरत्वे ऽपि पृथक्प्रयो-
गापत्तिरित्याह * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत
इति * यस्य नमः प्रवक्ष्यत्यादि निगदस्य पश्चात्सामिधेनीवचने
क्रियमाणे पश्चाद्वचनवाक्यैकविंशतिमनुब्रूयादित्ययमनुशब्दः प्र-
युज्यते तस्य निगदरूपस्यान्यप्रयुक्तत्वेन पृथक्प्रयोगे सति साम-

धेनीभिरलाभादनुवचनत्वाविधानापत्तेर्न पृथक्प्रयोगो युक्त इति भाष्ये यानचमङ्गीकृत्यं व्याख्येयं पृथक्प्रयोगे ऽपि सामिधेन्यङ्गत्वाधिगमो लप्स्यत इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * यो ष्टीति * जातवेदो वपया पशूनमयीति लिङ्गाग्निगदस्याप्यग्निप्रकाशनार्थत्वाच्चतन्त्रे सामिधेन्यङ्गतेत्याशयः । अग्नये समिध्यमानायानुब्रू- ३५३।१ हीति प्रैषपश्चाद्भाविनिमित्तो ऽनुशब्दो भविष्यतीत्याशङ्क्य पृथक्प्रयोगे क्रत्वर्थाग्निसमिन्धनप्रैषप्राप्तेरनायङ्गत्वाग्निगदानन्तर्यनिमित्ततानुशब्दस्याशङ्क्येत सा च स्वातन्त्र्ये सति न सम्भवतीति परिहारार्थं तदनन्तरत्वेन चेत्युक्तम् । पृथक्प्रयोगे च सर्वैकविंशत्यादिसङ्ख्यापरिच्छेद्यत्वेनातिदेशप्राप्तानामपि प्रवोवाजा अभिद्यव इत्यादीनामृचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वाभावापत्तेः प्रयोगमध्यस्थ वाग्निमिध्यप्रयोजनत्वेनासामिन्धनीयत्वाच्चाग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वानुपपत्तेः सामिधेनीत्वमेकविंशत्यादिसङ्ख्यापरिच्छेद्यत्वातिदेशप्राप्ता विहन्येतेत्याह * किञ्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * एकविंशत्यादिभिस्तावदिति * उत्तरार्धं व्याख्यार्थं सचेत्युक्तम् । कथं तर्हि कर्मान्तरत्वे ऽप्यन्यतः क्रतुप्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेनाग्निसमिन्धनप्रकाशनत्वं विना सामिधेनीत्वं न सम्भवति क्रतुप्रयुक्तत्वं च विनाग्नेः समिन्धनीयत्वं न सम्भवति तेन कारणेनार्थाभिधानकर्म च भविष्यति संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थे हि विधीयते इति चतुर्थाधिकरणन्यायेनास्याग्निसमिन्धनप्रकाशनार्थसामिधेनीकर्मस्वरूपस्य प्रकृतिभूतक्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनवत्काम्ये सामिधेन्यनुवचने ऽनुप्रयोगवशात्प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनार्थत्वं कर्मान्तरभूतस्यापि काम्यस्य सामिधेन्यनुवचनस्येत्युक्ते प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनप्रकाशनस्य पञ्चदशसङ्ख्याविच्छिन्नसामिधेनीसाध्यत्वात्कथमेकविंशत्यादिसङ्ख्यावच्छिन्नसामिधेन्यनुवचनेन सिद्धिरित्याशङ्क्य प्राकृतस्य चेत्युक्तम् । उपवीतस्य निविद्व्यवहित क्रत्वर्थसामिधेन्यनङ्गत्वे ऽपि काम्यसामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्कार्थं ननु सामिधेनीकल्पानामिति भाष्यं व्याचष्टे * नान्विति * निविद्व्यवधानानिवृत्तस्य क्रत्वर्थसामिधेनीप्रकरणस्य काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु प्रकरणेनाश्रयत्वाभावात्कथनाश्रयान्वयाभ्युपगमापत्तेस्तत्र च वाक्यभेदप्रसङ्गाद् गुणफलान्वयासम्भवेनाश्रयापेक्षाभावात्तन्निमित्ताकाङ्क्षानुपपत्तेः । प्रकरणेनाश्रयालाभे ऽपि गुणफलान्वयाभ्युपगमेनाश्रयतया सामिधेनीग्रहणे ऽपि तासां सङ्ख्यान्वयित्वमात्रेण प्राप्ततया कर्तृत्वेना-

विधानात्संख्यासामिधेन्यन्वयस्य वाक्येनैवाभ्युपगमनीयत्वापत्तेर्गुणफलान्वये ऽपि प्रकरणानपेक्षणात्सामिधेनीनां प्रकृतत्वाभावात्प्रकरणेनोपवीतग्रहणानुपपत्तेः सामिधेनीवाक्यानन्तर्गतत्वाच्च वाक्येनोपवीतग्रहणस्यानाङ्गत्वान्न काम्यानामपि सामिधेनीनामुपवीतमङ्गमिति परिहारार्थं नेति ब्रूम इत्यादि भाष्यं काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु क्रत्वर्थसामिधेनीप्रकरणाननुवृत्तावपि काम्यसामिधेनीप्रकरणेनैवोपवीतग्रहणोपपत्तेर्गुणफलान्वयस्य च विच्छिन्नप्रकृताश्रयत्वेनानिष्टत्वादुपेक्ष्य स्वयङ्काम्यानां सामिधेनीनां प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणाभावात्सद्भावे ऽपि देयत्वे सामिधेनीरनूच्येत्यस्याधारार्थवादाङ्गत्वेन सामिधेनीप्रकरणाननुवर्तकत्वादनुवर्त्तकान्तरस्य चानारङ्गीयत्वात्सन्निधिनोपवीतमङ्गं स्यात्तच्च प्रकरणात् दुर्बलं इत्येवं परिहारमाह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वास्वेवेति * अतिदेशालभ्यानामपि प्राकृतानामङ्गानां फलतोपकारकत्वेनोपादिष्टेभ्यः प्राग्विकृतिभिर्ग्रहणात्पूर्वपदान्येनानुयाजान्यजतीत्यादीनां च प्राकृतानां गुणत्वेनोपदिष्टानामपूर्वाणामप्यङ्गानां स्वाङ्गपरिपूर्णप्राकृताङ्गमाहित्या विकृतिभावनया कृताङ्गग्रहणवेलायामेव ग्रहणात्तदङ्गानाश्चानिवृत्ताकाङ्क्षत्वात्प्रकरणेनैव प्राकृताङ्गगुणभूताप्राकृताङ्गग्रहणोपपत्तेस्तद्वच्चावृत्ते यदित्युक्तम् । प्राकृताङ्गग्रहणसमकाललक्षणार्थो मध्यशब्दः । अभिषेचनीयसन्निधिपठितानां विदेवनादीनां स्थानादभिषेचनीयाङ्गत्वस्य प्रतिभासमानस्य प्रकरणावगतेन राजसूयाङ्गत्वेन बाधो वक्ष्यमाणाधिकरणे वक्ष्यमाणः काम्यसामिधेनीसन्निधिनोपवीतस्य काम्यसामिधेन्यङ्गताया: प्रकरणावगतेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन बाधासिद्धे दृष्टान्तित: तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ वाजपेयैकङ्कतादिपात्राणां कृत्स्नयागगुणताधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ मिथो ऽसम्बन्धन्यायो वा ॥

गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा-

त्स्यात् ॥ २२ ॥

पात्रविचारस्योपवीतविचारासङ्गतिमाशङ्क्य वाजपेयाङ्गत्वेनायगतस्य सप्तदशारत्नित्वस्य तत्रासम्भवात्तदङ्गपशुयागावतारे ऽभिहिते तेनैव न्यायेनाभिक्रमणोपव्यानयोः कर्माङ्गभूतकर्त्रवतारे सिद्धे किमभिक्रमणस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासाङ्गत्वात्तदङ्गेषु सर्वेष्वप्यवतारः प्र-

योऽजहोमाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूते ऽध्वर्युमात्रे उपवीतस्य च किं सामि-
धेन्यनुवचनमात्राङ्गत्वात्तदङ्गभूते होतृमात्रे ऽवतारः कृत्स्नदर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूतेषु सर्वेर्त्विक्ष्विति विचारात्पर्यवसितस्या-
नर्थक्यतदङ्गावतारन्यायस्य पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वे ऽपि यज्ञ-
स्याभावाद्वाधानप्रकरणपठितानां पात्राणां तास्ववतार इति प्रति
पादनात्स्वमतेनापवादतया सङ्गतिमाह * आनर्थक्यादिति * भाष्य-
मते तु किं पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वात्पात्राणां तास्ववतारो ऽनङ्ग-
त्वाद्वानवतार इति विचारात्प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । वैकंकतेषु नत्वे
तेनेति पर्युदासानुपपत्त्याशङ्कां निरस्यन्नन्यार्थेन इत्युदाहरणभाष्यं
३।६।४। व्याचष्टे * धारणेति * धारणानि होमव्यतिरिक्तपात्रकार्याणी-
ति वैकंकतानि सर्वपात्रकार्याणीत्यर्थः । प्रकरणेनाधानाङ्गत्वावग-
मात्पवमानेष्टिष्वेव निवेशः सर्वयागेषु वेति सन्देहायोगमाशङ्क्य
यज्ञे ऽनुचर्यते ऽनुष्ठीयते ऽनेनेति यज्ञावचरशब्देन यागाङ्गत्वाभिधाना-
त्प्रकरणगम्ययागरूपाधानाङ्गत्वबाधेन सन्देहोपपादनार्थं न चेत्या-
दि भाष्यं व्याचष्टे * यज्ञेति * किमित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं व्याच-
ष्टे * आनर्थक्यादिति * पर्याप्तमित्यादि सिद्धान्तभाष्यं सङ्क्षि-
प्य व्याचष्टे * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणेति * केन
वाक्येनेत्यपेक्षायां वाक्यमुदाहरति * किमिति * भाष्यस्यस्येति फट-
पस्य यत्र वाक्येनाग्नेर्भवति तत्किं वाक्यमित्यन्यङ्गत्वप्रतिपा-
दकान्यपरामर्शार्थत्वं सूचितम् । पवमानेष्टीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामा-
हवनीये जुहोतीति क्लृप्तफलाहवनीयसंयोगे तत्कल्प्यफलानामि-
ष्टीनां नादृष्टार्थत्वापादनायाऽगारे गावो धास्यन्तामगारे कुसुमानीत्यादिवत्
प्राधान्ये ऽपि सामर्थ्यविरोधाज्जुहोत्यनुत्पत्तित्वेन चेष्टिविरोधा-
नपेक्षणाद्विश्वजिद्वत्स्वर्गे ऽपि कल्प्यमाने जुहोत्युपलक्षिताद्यागात्स्व-
र्गो यागस्य चाहवनीयेनापरो ऽदृष्टः संस्कार इत्यदृष्टद्वयकल्प-
नातस्तैरग्निसंस्कारकल्पनस्यैवोचितत्वात्पवमानेष्टीनामप्याधानवद्वा-
पर्यवसानादग्न्यङ्गत्वात्तद्गतेर्वाधानाङ्गत्वेत्याशयः । सिद्धान्तभाष्यं दूष-
यति * तत्रेति * आहवनीयप्रयोजनाभिधायिवाक्यान्तराश्रु-
तत्वेनैव वाक्येनाग्निहोत्राद्युतया ऽऽहवनीयस्य प्रयोजनवत्त्वप्रती-
तेरभ्युपगमनीयत्वादग्निहोत्रादीनां पवमानेष्टीनां च श्रुताश्रुतफ-
लत्ववैषम्यं ऽप्येवं वाक्येनाहवनीयस्य कश्चिद् गुणत्वे क्व चित्प्रा-
धान्ये ऽभिधीयमाने वैरूप्यापत्तेः समस्यात्र श्रुतिलक्षणाविधिविरो-
धापत्तेः पवमानेष्टिवच्च विश्वजिदादीनामश्रुतफलत्वेनाहवनीयाङ्ग-
त्वापत्तेर्नानन्यार्थत्वं पवमानेष्टीनां गम्यत इत्याशयः । पवमानेष्टि-

नामपि च प्रकरणावगताधानाङ्गत्वेन फलवत्त्वान्नसायात्फलवद्-
फलत्वविशेषानुपपत्तेस्तद्वर्णनैकस्य वाक्यस्य गुणप्रधानभूता-
हवनीयोक्तिवैरूप्याभ्युपगमः सप्तम्याश्च श्रुतिलक्षणावैरूप्याभ्यु-
पगमाद्विश्वजिदादीनां चाहवनीयाङ्गत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *
सर्वे चेति * फलवदग्निहोत्रादिकर्मानुरोधेन च निष्पन्नाहवनी-
योपदेशादफलवत्पवमानेष्ट्यादिकर्मानुरोधेन च साध्याहवनीयस-
स्काविधानादाहवनीयशब्दप्रवृत्तावप्यस्मिन्पक्षे वैरूप्यं स्यादित्याह *
* निष्पन्नश्चेति * फलवत्कर्मानुरोधेनेत्यकारसदसद्भावाभ्यामावृ-
त्त्योभयत्र योऽयमाधदाहवनीये जुह्वति यद्गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति
यद्दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचतीत्यनारभ्याधीतेऽप्य॰ कर्माङ्गत्वेनाहव-
नीयादिविधायिन्या ऽप्यत्र पवमानेष्टिप्रकरणाधीतेनानारभ्याधीताह-
वनीयवाक्यसदृशेनाहवनीयाङ्गतया पवमानेष्टिविधिर्भविष्यतीति
परमतेन भाष्यं समाधत्ते * तस्मादिति * नन्वश्रुतप्राकरणिकवा- ७५५।१
क्यकल्पनां विनाप्यनारभ्यवाक्यनाश्रुतहोमास्तु पवमानेष्टिषु आह-
वनीयमुपदेष्टुमशक्नुवन्त्यातिदेशात्प्राप्तेनाहवनीये प्रापयताङ्गत्वेना-
निष्पन्नाहवनीयमप्राप्ताशक्त साध्यत्वेन प्रापणावगमात्पवमानेष्टी-
नामग्न्यङ्गत्वसिद्धवर्तितदेशप्राप्तवाक्यव्यापारोक्तप्रयोजनत्वेन वाक्यो-
त्पत्त्युपपत्तेर्नाश्रुतवाक्यकल्पना युक्तेत्याशङ्कानिरासमूचनार्थं कि-
लशब्द । उपकारपूर्णातिदेशप्रवृत्ते पवमानेष्टिष्वनिष्पन्नत्वेना-
धारतया गुणत्वेन प्राप्तस्य तस्मिन् कार्यलोपात्कृष्णलेष्ववघातवदाह-
वनीयानिष्पत्तावप्याधानजन्यसंस्काररूपेणैकदेशानिष्पन्नत्वादतिदे-
शाभ्युपगमे ऽङ्गाप्रसक्त्याप्युपपत्ते॰ अतिदेशप्राप्तस्य चाहवनीयस्य
साध्यत्वाभ्युपगमे ऽन्यान्यानपक्षाद्धाधानानपक्षास्तु चेष्टिष्वतिदेशप्रा-
प्ते तादृशीनामेवाहवनीयाङ्गत्वापत्तेराधानपवमानेष्टिसमुच्चयाभ्युपग-
मविरोधप्रसङ्गादतिदेशप्राप्तस्याहवनीयस्य साध्यत्वानुपपत्तेनाश्रुत-
प्राकरणिकवाक्यकल्पनां विनाप्यङ्गत्वं पवमानेष्टीनां सत्स्यतीत्या-
शय । अनारभ्यवाक्यसदृशाश्रुतप्राकरणिकवाक्यकल्पने ऽप्या-
धानाङ्गत्वात्पवमानेष्टीनामाहवनीयोत्पादकत्वाभ्युपगमे ऽनारभ्याघा-
रादिवदाहवनीयस्यानिष्पन्नत्वेनाधिकरणतया संस्कार्यत्वायोगा-
त्सप्तमीभङ्गापत्तेः सम्मार्गादिवत्पवमानेष्टीनां कर्मविशेषप्रकरणान-
धीतत्वेन कर्मविशेषयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगात्साधा-
रणयोग्यताधानस्य चाहवनीयस्वरूपोत्पत्तिमात्रात्सिद्धेरुपनयना-
दिवत्सर्वकर्मसाधारणस्य सर्वयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगा-
दग्न्यङ्गत्वासिद्धेर्नाश्रुतकल्पना युक्तेत्येतत्समाधानं दूषयति * यद

रिति * कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षयुक्ताधानाङ्गत्वाभ्युपगमेनापि पात्राणां पवमानेष्टिष्वनवतरणमुपपद्यतइत्याह * सन्यथापीति * अन्यथात्वमेव दर्शयति * भवन्तु नामेति * वाक्यगम्ययूपान्वयेन प्रकरणगम्यसाक्षाद्वाजपेयान्वयबाधाद्वाजपेयाङ्गयूपद्वारापि च सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयोपकारता किञ्चिदस्तीत्यर्थः । यज्ञग्रहणं पवमानेष्टिष्ववतारकारणं[2] भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यश्चेति * एकादशे ऽग्नियोग. सोमकाले तदर्थत्वात्सहकृतेः कर्मणः परेषु स्वाङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यादिति सूत्रेणाग्नेः साङ्गप्रधानार्थत्वेनाग्नियोगस्यापि तद्द्वारा साङ्गप्रधानार्थत्वाद्वसायास्साङ्गप्रधानापवर्गे ऽग्निविमोकं पूर्वपक्षयित्वा प्रधानापवर्गे तदर्थत्वादित्यनेन पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञ इति श्रुतेर्यज्ञशब्दस्य ■ स एष यज्ञः पञ्चविधो ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति वाक्यालोचनया प्रधानयागवाचित्वावसायादग्नियोगस्य प्रधानयागमात्रार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रापवर्गे ऽग्निविमोकसिद्धान्तस्य प्रधानार्थो योगः प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमालभतइति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति ज्ञायतइति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्वार्त्तिककृतापि यज्ञसंयोगार्थवादस्य पञ्चभिर्युनक्तीति गुणवाक्यशेषतयाग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यशेषत्वाभावेन सिद्धान्तदूषणाद्यद्यपि यज्ञसंयोगो भग्नस्तथापि यज्ञशब्दो यागमात्रवचनो यागमात्रवचनश्चेद्दुर्यागानपि वदतीति वार्त्तिके च यागमात्रवाचित्वोक्तेश्चच्छब्देनैवानाभिमतत्वसूचनात्पवमानेष्टीनां प्राधान्याभावेन प्रधानयागवाचियज्ञशब्दवाच्यत्वाभावमभिप्रेत्य प्रकृतयज्ञाभावाद्दीर्घसोमे सन्तृद्यादितिवत्प्रकरणानुत्कर्षेणानारभ्यवादरूपतां प्रतिपाद्य सर्वेषु दर्शपूर्णमासादिषु प्रधानयागत्वाद्यज्ञशब्दवाच्येषु यज्ञावचरग्रहणं पात्राणि विदधातीत्युक्तम् । अनेन चाधानगुणभूतानां पवमानेष्टीनामपरार्थत्वेनायज्ञत्वात्प्रधानसमत्वाद्यज्ञसंयोगेन श्रुतेः पात्रैरसम्बन्धः स्यादित्येतत् सूत्रव्याख्या सूचिता । दर्शपूर्णमासादिषु जुह्वादिपात्राणामर्पणतादिविधानप्युलूखल दिपात्रेषु यागवैकर्तुत्वाविध्यविरोधः । यज्ञशब्दस्य प्रधानयागवाचित्वेन पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रमन्यथा तु पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावाद्यज्ञसंयोगेन श्रुतानां पात्राणामप्यलक्षणप्रमाणविरोधेन प्र-

(१) [illegible] पादशाखे तु पवमानइत्यत्र [illegible] १० व पु० पाठ० ।

(२) [illegible] २ पु० पा० ।

करणादुत्कर्षेणं पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैव सेत्स्यतीत्यधिकरणानर्थक्यं स्यादित्याह * तच्चेति * सूत्रस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य शङ्कोत्तरत्वेन पूर्वाधिकरणशेषतया सूत्रद्वमथितव्यमित्याह * सूत्रन्त्विति * शेषतयेत्यध्याहार्यम्। कथमेतच्छङ्कोत्तरतास्य सूत्रस्येत्याशङ्क्याह * तदिति * तामेव व्याख्यां स्मारयति * तथा हीति *

॥ वार्त्रघ्न्यामनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ वार्त्रघ्नीन्याय इति वा ॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

यथावचरवाक्येन पाशायां प्रकरणाद्याधानाङ्गत्वबाधेऽभिहितेऽनुवाक्यानामपि क्रमावगताज्यभागाङ्गत्वबाधस्य प्रसक्तस्यापवादायैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * यथासंयोगमिति * अनुवाक्यानां क्रमकृतमाज्यभागसंयोगमनादृत्य निवेशार्थमित्यर्थः। एवं तर्हि वाक्यबलीयस्त्वेन क्रमकृतसंयोगबाधनिश्चयात्सिद्धान्तानुपपत्तेः सन्देहो न युज्येतेत्याशङ्क्य * कुत इति * वाक्यक्रमकृतयोः संयोगयोः सम्प्रधारणे सन्देहायोगसूचनायेतिकरणः। वाक्यकृतस्य प्रधानसंयोगस्य क्रमविरोध्यविरोधित्वेन द्वेधा प्रतिभानात्सन्देहोपपत्तिरिति सूचयति * संयोगस्यैवेति * बाधकाबाधिमतवाक्यकृतसंयोगसूचनार्थमकार। । एतदेव विवृणोति * साधारण्येनेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालकर्माणि च साधारण्यात्कालाभ्यामनुवाक्यानां संयोगः। कर्मभ्यामाग्नेयादिभिर्वेव वाक्यकृतः संयोगः सन्दिग्ध इत्यर्थः। कस्मिन्पक्षे क्रमवाक्ययोर्विरोधः कस्मिन्वा नेत्यपेक्षायामाह * विरुद्ध इति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिसम्बन्धे सति क्रमो वाक्यविरुद्धः कालसङ्गतौ ॥ विरुध्यत इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति * तुल्यकक्षौ हीति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिकर्मसम्बन्धे क्रमावगम्येनाज्यभागसम्बन्धेन सहाङ्गाङ्गित्वरूपतया तुल्यत्वं कालसङ्गतौ त्वङ्गाङ्गिरूपत्वाभावेनातुल्यतेत्यर्थः। पूर्वपक्षमाह * नित्यमिति * यस्माद्वाक्यावगतामेवानुवाक्याभिः सङ्गतिर्युक्ता ननु कालयोः तस्माद्वाक्यावगतानुवाक्यानां प्रधानाङ्गतयाज्यभागाङ्गत्वबोधकः क्रमो बाधित इत्युक्तेऽनुवाक्याभिः कालयोरङ्गाङ्गित्वरूपसङ्गत्ययोगेऽपि व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकत्वरूपा सङ्गतिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिराससूचनार्थं नित्यमित्युक्तम्। ७५६।*

याज्य-

व्यवस्था-

ऽनुपपत्तेः कालकृताया व्यवस्थाया यदुच्यति वाक्येन दर्शपूर्णमास
सोमविकारेषु पौर्णमास्यमावास्याकालविधानात्पौर्णमास्या द
र्शविकारानुष्ठाने वार्त्रघ्नीप्रसक्तेरमावास्यायां च पूर्णमासविकारा
नुष्ठाने वृधन्वतीप्रसक्तेः प्रकृतिवद्भावाद्वैरूप्यप्रसङ्गात्प्रधाने पौर्णमा
सी चामावास्या च नाज्यभागाविति पूर्वपक्षभाष्ये चाज्यभागयोः
पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वनिषेधात्सिद्धान्ते पौर्णमास्यमावा-
स्याशब्दयोः प्रधानवाचित्वात् प्रधानकालाज्यभागलक्षणार्थव्यवस्थाया
द्व्यवस्थापक्षे ऽपि पौर्णमास्यादिप्रधानकालीनयोराज्यभागयोर्वार्त्र-
घ्न्यावमावास्यादिप्रधानकालीनयोर्वृधन्वत्याविति प्रधानयागद्वा-
रैव व्यवस्थाया वाच्यत्वात्पक्षद्वये ऽप्यनुवाक्याभिः प्रधानयागाना
सङ्गतिरित्याशयः । विस्तरेण चास्माभिस्तन्त्रसारे ऽनयोः पौर्णमा
स्यमावास्याशब्दयोरभिमर्शनमन्त्रविधायिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावा-
मास्याशब्दवत्प्राधान्यवाचित्वोपपादिता शक्यते च कालोक्ति
पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यप्रधानलक्षितकालविषयतया व्या-
ख्यातुम् । साधारण्यमात्र सन्देहापादकत्वमस्तिकमपि व्यवस्थापक्ष
ऽप्याज्यभागयोः साक्षात्कालानन्वयेन प्रधानद्वाराज्यभागकालस्य
लक्षणीयत्वात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः पक्षद्वये ऽपि प्रधानवाचि-
त्वसाधारण्यात्किं कर्मलक्षिताभ्याम् कालाभ्याम् अनुवाक्यानां
व्यवस्थाव्यवस्थापकलक्षण संयोग क्रमाभेदेव चाङ्गाङ्गलक्षण इ-
त्येव सन्दिग्ध संयोग इत्यत्र व्याख्येयम् । वारणवैकङ्कतपात्रा-
णां पूर्वानुमन्त्रणन्यायेनैवा कर्थसिद्ध गुणानां चेति सूत्रस्य प्र
धानविषयत्वानभ्युपगम इतरत्राधिकरणपूर्वपक्ष ऽपि योजयितु
वाक्यमिति सूचयितुमाह * गुणानां चेति * पूर्वपक्षोपसंहार
पूर्वं सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तस्मादिति * सूत्रं साध्यान
भिधानात्पूर्वसूत्रस्थासंयुक्तपदानुषङ्गेण साध्याकाङ्क्षा पूरय-
न्व्याचष्टे * मिथश्चेति * पुरो ऽनुवाक्यामन्वाहेति विवक्षितैकत्व
षष्ठत्वेनानुवाक्यालक्षणानां मिथो युग्मभूतानां प्रधाने सह दं-
पत्याधिकारवत्स्वकार्यरूपार्थद्वारसम्बन्धाभावादित्यर्थः द्विशब्दार्थं च
प्रदर्शनात्तदर्थेन सूत्रं व्याख्यानमपि । पूर्वसूत्रोक्तसम्बन्धानुप
पत्त्यर्थं सोमशब्द । पूर्वसूत्रोपेतत्वाधिकरणपूर्वपक्षकरणे स्व
धाद्वश्च सत्त्वात् इतिवत्पूर्वपक्षनिरसनम् । यार्थप्राप्त पद-
नुवाक्यालक्षणानां गुणानां प्रधाने सहोपकारे सम्बन्धाभावाप
पादनार्थत्वेन मिथ शब्दं व्याख्यातुमाह * न त्वर्थादिति * विन्य-
स्तमन्त्रपाठे ऽप्यनुवाक्याद्वयापत्तिमाशङ्क्य यद्यनुवाक्य इति व-

दिह द्वित्वविद्धाभावादनेकार्थविधिगौरवापत्तेश्च तेनैव द्वित्वविध्य-योगात्रानुवाक्याद्वयोपपत्तिरिति परिहारसूचनार्थं कथं च नेत्युक्तम। कर्मद्वये तद्दनुवाक्याद्वयं भविष्यतीत्याशङ्क्याह*द्वयोरपि चेति * ए-तदेवोपपादयितुमारभते * अमावास्यायां तावदिति * पौर्ण-मास्यामग्नीषोमीये सोमस्यापि देवतात्वात्सौमी विद्यमाना-यां भविष्यतीत्याशङ्क्याह * पौर्णमास्यामपीति * एवं तर्ह्येकस्त्रेवल्ये कर्मण्यनपेक्षितत्वादनुवाक्याद्वित्वविध्ययोगे ऽप्य-ग्नीषोमीये ऽपेक्षितत्वात् द्वित्वविध्युपपत्तेर्द्वयोर्वाक्ययोः स-मुच्चयेन प्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * श्रुतैकसंख्यावि-रोधान्न सामर्थ्यतो ऽनुवाक्याद्वयसमुच्चयो नापि विधितो वाक्यभे-दापत्तेरित्याशयः । नन्वाज्यभागयोरपि मन्त्रविशेषस्य कालस्य च विधानात्तुल्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह *आज्यभागयोस्त्विति* लि-ङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रविशेषप्राप्तेर्न्यायप्राप्तप्रधानकालद्वारा ऽवयवा-र्थसंयोगे वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । सिद्धान्तमुपसंहरति * त-स्मादिति * अङ्गाङ्गिकल्पनमपेक्ष्य प्रधानकालद्वारव्यवस्थार्थः संयोगो न्याय इत्युक्ते प्रधानवाचिनोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः । काललक्षणार्थत्वापत्तेरन्याय्यतामाशङ्क्य कालयोगेनैव प्रधानानां पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वात्तस्य च कालस्य साक्षादाज्य-भागमन्त्रव्यवस्थापकत्वायोगात्प्रधानान्वयपूर्वव्यवस्थाभ्युपगमेन प्र-धानान्वयिरूपलक्षणापत्तावपि स्वरूपेण वाच्यत्वात्पूर्वप्रतीतेरदोष इति पूर्वेद्यन्तेनोक्तम् ।

मुष्टिकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥

प्रधानान्वये ऽनुवाक्यानामानर्थक्यापत्तेस्तदङ्गभूतयोराज्यभा-गयोः क्रमानुसारेणावत्तः येत्त्या वारणाधिकरणायोदितानर्थक्य-तदङ्गावतारोज्जीवने कृते मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्जनोत्तरकाल प्रधानान्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयायोगा-द्धस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरकालप्रधाना-न्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयेनान्वयायो-गादहस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकरणस्याङ्गुलिविसर्जनप्राग्भा-विषु ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु वाग्यमस्य च वाग्विसर्गप्राग्भाविषु हस्ता-वनेजनस्य च दर्शपूर्णमासाङ्गभूतेषु पिण्डकरणप्राग्भाविषु पदार्थे-

(१) अवशानावाधनात् १० २ पु० पा० ।

ऽवतारप्राप्तायानन्तर्यलक्षणक्रमानुसारान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्दीक्षि-
तावेदनमात्रे हस्तावनेजनस्य चोत्करांजिनस्तरणमात्रे ऽवतारः क्रमा-
नादराद्वा सर्वेष्वङ्गुलिविसर्जनप्राग्भाविषु मुष्टिकरणस्य सर्वेषु च
वाग्विसर्गप्राग्भाविषु वाग्यमस्य हस्तावनेजनस्य च सर्वेषु पिण्ड-
करणप्राग्भाविष्ववतार इति विचारस्यापवादत्वेनानन्तरसङ्गतिमाह
क्रमेति क्रमस्यैककर्तृकपदार्थविषयत्वान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्भिन्न-
कर्तृकणावेदनेन क्रमानुपपत्तेः क्रमेणावेदनाङ्गत्वपूर्वपक्षायोगात्सन्दे-
५७। हमाक्षिपति * मुष्ट्योरिति * मयोरङ्गत्वेनावेदने ऽपि
यजमानस्य कर्तृत्वाद्यमदीक्षिष्टेत्यावेदने वा क्रियमा-
णे यद्दीक्षिष्याहं दीक्षितो ऽस्मि तस्मादयद्यं समा-
पनीयो ज्योतिष्टोमः मयेत्येवमध्यवसानरूपं कर्म तस्य मुष्टिकरणवा-
ग्यमसमानकर्तृत्वोपपत्तेः तदङ्गत्वपूर्वपक्षसम्भवात्सन्देह समाध-
त्ते * नेव इति * एवमप्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य विनियोजकत्वे
तस्य पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोस्तुल्यत्वात्पूर्वस्यैवोत्तराङ्गत्वन्नोत्तरस्य
पूर्वाङ्गतेति नियमायोगान्मुष्टिकरणादेः पूर्वमपि कृष्णाजिनाच्छादना-
दिपदार्थं प्रत्यङ्गत्वोपपत्तेः परमावेदनायैव प्रत्यङ्गतेति पूर्वपक्षो न
युक्त इत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * आवेदनोत्करास्तरणयो-
स्तु प्रकरणावगतप्रधानान्वयोपपत्तेस्तदङ्गावतारासम्भवेन प्रकरणवि-
रोधपरिहारायोगाच्च क्रमेण पूर्वपदार्थाङ्गत्वं शङ्कितुं शक्यम् । मुष्टिक-
रणादेः कृष्णाजिनाच्छादनाद्यङ्गतापि पूर्वपक्षिणो ऽभिमता । पूर्वस्य प-
राङ्गत्वोपादानन्त्वनियमप्रदर्शनार्थमेव । हस्तावनेजनस्य तु तन्त्रप्रक्र-
मसान्निध्येन प्राधस्त्यात्पूर्वेषु कृतपदार्थाङ्गत्वानुपपत्तेः पराङ्गत्वोपादा-
नं युक्तमेवेति परिहरति *अनियमेति* यद्वा न केवलं हस्तावनेजनस्य
नियमेन पराङ्गत्वं किन्तु मुष्टिकरणवाग्यमयोर्लिङ्गेन मनःसमाधाना-
र्थत्वेन हस्तावनेजनस्य च हस्तशुद्ध्यर्थत्वेन कर्माङ्गत्वावसायात्सर्वासु
मुष्टिकरणवाग्यमहस्तावनेजनभावनासु किमित्यंशेन मनःप्रणिधान-
हस्तशुद्ध्युपकार्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोत्पत्तेः पूर्वानुष्ठितपदार्था-
नपेक्षणात् मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किन्नु मोपकर्तव्यमित्यपेक्षिते दी-
क्षितावेदनोपकारार्थत्वावसायान्मुष्टिकरणवाग्यमयोरपि नियमेन प-
राङ्गतेति परिहारान्तरमाह * अथ चेति * पूर्वानुष्ठितस्यापि पदा-
र्थस्याश्रद्धाहेतुवैगुण्यपरिहारायाविस्मृत्यै मनसः समाधानोपकारा-
र्थत्वेनापेक्षोपपत्तिमाशङ्क्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोपपत्तेः प्रथमो-
क्त्या बलीयस्तोक्ता । एवं तर्ह्युत्तरकालानुष्ठेयसर्वपदार्थाङ्गतापत्ते-
रित्याशङ्क्य सर्वेष्वित्युक्तम् । पुरस्ताच्छब्दस्याप्रचाचित्वादनन्तरं पश्चादुच्य-

रितस्य ग्रन्थक्रमानुसारेण पूर्वालोचनासम्भावाङ्गतैव युक्तेत्याशयः । प्रकृतोदाहरणानादरेण तु सर्वभावनासु किम्भावापेक्षायाः पूर्वोत्पत्तेः पश्चादुच्चारितस्य वाक्यस्य उच्चारितात्पूर्वालोचनात्पराङ्गता युक्तेति व्याख्याऽनुयाजादीनामप्यनेन न्यायेन प्राग्भाव्यप्रयाजनङ्गत्वापत्तेर-निष्टापादकत्वादयुक्ता । एवं सत्यपि यथावेदनमपि मनःप्रणिधाना-र्थे स्यात्ततो मनःप्रणिधानार्थमुष्टिकरणसाध्यत्वे योग्यत्वाभावाद्ग्रन्थ-मयवदतिक्रम्येत न त्वेतदस्तीत्याह * न चेति * लिङ्गयोजनता ऽतिक्र-महेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * शक्यते चेति * सर्वोदाहरणसाधार-ण्यमस्य प्रकटयितुं हस्तावनेजने ऽप्येतन्न्यायमतिदिशति * एवमि-ति * उलपराजिशब्दं व्याख्यातुमाह * ऊर्ध्वैरिति * उत्पूर्वस्य लुनातेः क्यन्प्रत्यये धात्वन्तोपसर्गान्तयोर्लोपनिपातनात्ककारनकारयोश्चैतत्सं-ज्ञत्वेन लोपादुलपशब्दस्योर्ध्वलवनार्हसुगन्ध्यादिकठिनतृणवाचि-तोर्ध्वशब्देनोक्ता । तृतीययोलपैः कृता राजिरित्यर्थे तृतीयासमासो दर्शितः । रेखापरपर्यायराज्याकारत्ववाचितया राजिशब्दं व्याख्यातुं दीर्घमित्युक्तम् । ननु पाठसादेश्यलक्षणस्या ऽनुष्ठानसादेश्यलक्षण-स्य वा क्रमस्य प्रकरणादिकल्पनद्वारा विनियोजकत्वं युक्तम् । आन-न्तर्यलक्षणस्य तु क्रमस्य बहुषु पठितव्येष्ववर्जनीयतयोभयाकाङ्क्षा-दिरूपप्रकरणाद्यभावे ऽप्युपपत्तेस्तत्कल्पनायोगान्न विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्य सन्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वाय प्रकरणादिकल्पनस्यान-न्तर्ये ऽपि तुल्यत्वाद्विनियोजकत्वं सम्भवतीति सूचयितुमाह * सर्वत्र चेति * योग्यार्थं लिङ्गं प्रकरणवाक्यकल्प्यत्वात्पश्चाद्वाच्य-मप्ययोग्यस्यानन्तर्ये ऽप्यन्वयायोगाद्योग्यतायाः प्राधान्यसूचनार्थ-मात्रायुक्तम्। आनन्तर्येणानन्तरभूतयोरेव पदार्थविशेषयोरन्योन्याका-ङ्क्षाकल्पनादयान्तरेऽयुक्त । यथा पाठसादेश्यलक्षणे अनुष्ठानसादे-श्यलक्षणे वा क्रमे लिङ्गादीनि कल्प्यन्ते तथानन्तर्यलक्षणे ऽपीति सर्व-त्रेत्यनेनोक्तम् । प्रत्यक्षमहाप्रकरणाविरोधेन क्रमस्यावान्तरप्रकर-णादिकल्पकत्वायोगमाशङ्क्याङ्गुलिविसर्जनाद्युत्तरकाले प्रधाने महा-प्रकरणेन मुष्टिकरणादिविनियोगाद्यत्के. प्रधानप्रकरणस्य च प्रधा-ने निरपेक्षे ऽङ्गविनियोजकत्वायोगात्तद्विरोधाभावेन क्रमस्य प्रकर-णादिकरणादिकल्पनप्रतिबन्धानुपपत्तेः कल्पितस्या ऽपि प्रकरणादेः कल्पितश्रुतिपरम्परामाण्याविरोधसूचनार्थं महाप्रकरणादित्युक्तम् । महाप्रकरणेन क्रमबाधमाशङ्क्य बलवद्योग्यत्वाद्यनुग्रहं बाधा-योगोक्त्यर्थतया त्वेतद्ग्रन्थव्याख्याक्रम विनानवगतस्य योग्यत्वादेः

(१) पक्षपाते प्रधाने इ० २ पु० पा० ।

क्रमानुग्राहकत्वायोगान्महाप्रकरणस्य चाव विनियोजकत्वायोगाद्
बाधकत्वा ऽनुपपत्तिरयुक्ता । तस्मात्प्रामाण्याविशेषसूचनायैव ब-
लीयस्त्वोक्तिः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * मुष्टिकर-
णस्य तदनन्तरवाक्यमाङ्गता कस्मान्न पूर्वपक्षितेत्याशङ्क्याह * यो-
ग्यत्वेति * पूर्वोक्तायां सर्वसाधनासु किमित्युपकारापेक्षणमि-
त्यत्रैव वार्त्तिके निरस्तत्वाद्वाक्यमस्य मुष्टिकरणाङ्गत्ववन्मुष्टिकर-
णस्य वाक्यमाङ्गताप्यनाशङ्कनीयेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावार्थः
परस्परशब्दः । अनन्तरवाक्यमतिक्रमात्तद्विधेयनोत्तरपदार्थाङ्गता
ऽपि मुष्टिकरणस्य कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * एकाङ्गाव-
तारमात्रेण प्रकरणाम्नानामर्थैक्यपरिहारार्थैकान्तरितस्या ऽपि च
द्व्यन्तरिताद्यपेक्षया सन्निधानानपायात्कारणं च विना सन्निहितानि
क्रमायोगादित्याशयः । बहुषु पठितेषु कस्य चिन्मानन्तर्यस्यावर्जनी-
यत्वादनुष्ठानक्रमार्थत्वेन च तत्सन्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेः
उभयाकाङ्क्षाविरूपप्रकरणादिकल्पकत्वायोगाच्छ्रुतिवच्च क्रमस्य
साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादानन्तर्यमङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यानाक्षेपकमि-
त्येव धूम इत्यनेन सूत्रार्थं सूचयन्सिद्धान्तमुपक्रमते एवमिति *
सर्वैरिति भाष्येण मुष्टिकरणाङ्गुलिविसर्जनान्तरालवर्त्तिभिः सर्वैर्मु-
ष्टिकरणस्य वाक्यमवाधिमगान्तरालवर्त्तिभिर्वाक्यमस्य हस्तावनेजन-
पिण्डकरणान्तरालवर्त्तिभिर्हस्तावनेजनस्यान्वय इति प्रतिज्ञाते वा-
क्यभेदो हेतुरथेनोक्तः स वाक्येन पूर्वपक्षाकरणात् क्रमकल्प्यवाक्या-
सम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाक्य-
स्यानुक्त्या न्यूनत्वापत्तेरयुक्त इत्याशङ्क्य क्रमकल्प्यस्यैप्रकरणा-
द्यसम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाक्य-
स्या ऽनुक्त्या न्यूनत्वाय न तेषां परस्परेण कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीति भाष्ये-
कवाक्यत्वादिक्रमनिरासेन सूचितमिति । अर्थैकत्वस्याभिधानादित्या-
दिभाष्येण क्रमकल्प्यैकवाक्यत्वाद्यसम्भवे ऽभिहिते प्रत्यक्षमप्येकवा-
क्यत्वाद्यनेन निरस्तमित्याशङ्कमानं प्रति न च पदार्थाकाङ्क्षया-
मित्यनेनानन्तर्यमात्रेणाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनाशक्तेः प्रकरणाक-
रणकल्पनानिरपेक्षेण कर्मैकवाक्यत्वकल्पनाशक्ते कल्प्यस्या-
प्येकवाक्यत्वादेरसम्भवः स्पष्टीकृत इति सूचनार्थं नार्थं दृश्यत
इत्युक्तम् । एकवाक्यत्वादर्शनमुपपादयति * न हीति * बलीय-
स्त्वसूचितप्रामाण्याविशेषेणान्तरामाय्यैकवाक्यत्वादेः कल्पनासम्भ-
वेनाकल्पितत्वादप्रामाण्यं न कल्प्यत्वमात्रेणेति सूचयितुं यदित्यु-
क्तम् । योग्यता समत्वकारणमप विना तावद्व्याचष्टे * योग्यता

पुनरिति * असमेत्यकारप्रश्लेषेण व्याचष्टे * यद्वेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न चेति * यदि व्याख्यातान्तरं कथं मात्ये भवेत् ततः कर्त्तव्यत्वेनावगतस्येति कर्त्तव्याकाङ्क्षात्मककथंभावोत्पत्तेः पूर्वपदार्थभावनांशपर्यालोचनकाले ऽनन्तरस्य कर्त्तव्यत्वानवगमात्पूर्वस्यैव कथंभावो भवेत्ततश्चोत्तरमेव पूर्वस्याङ्गं प्राप्नोतीत्यनिष्टापत्तिमाह * यदीति * अस्तूत्तरं पूर्वाङ्गं तथा ऽपि सिद्धान्तासिद्धेः ७५८। कानिष्टापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * अनेनेदं साध्यमित्यवगते कथं भावोत्पत्तेः साध्यांशेऽशापूरणात्कथं भावोत्पत्त्ययोगान्नोत्तरं पूर्वाङ्गं भवितुमर्हतीत्याशयः। पूर्वपदार्थभावनांशपर्यालोचनवेलायामुत्तरपदार्थकर्त्तव्यत्वानवगमे ऽप्युत्तरपदार्थभावनांशपर्यालोचनवेलायामुत्तरेण पूर्वस्य साध्यांशपूरणात्पूर्वस्योत्तराङ्गतैव पूर्वपक्ष्यभिमता सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * न चोत्तरेणेति * आवेदनात्तरेण पदार्थेनावेदनस्य साध्यांशपूरणात् फलसमर्पणस्थेन मुष्टिकरणसाध्यांशपूरकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एवमिति * अतः प्रधानात्प्राचीनेन केनचित्पदार्थेन साध्यांशपूरणाशक्तः सर्वमङ्गं प्रधानपर्यन्तं प्राप्तं न त्वन्तराले पर्यवस्यतीत्याह * इतीति * नन्वफलसमर्पणनावस्थत्वेनोत्तरस्य पूर्वसाध्यांशपूरणाशक्तौ गोदोहनादेः फलसमर्पणत्वेन साध्यांशपूरणाशक्तत्वात्सर्वेषां पूर्वाङ्गानाङ्गोदोहनाद्यङ्गत्वापत्तेः सर्वाङ्गानां यावत्प्रधानं प्राप्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यते * यदीति * महाप्रकरणगम्यप्रधानाङ्गत्वस्यावान्तरप्रकरणगम्येन गुणकामाङ्गत्वेन बाधो ऽवान्तरेत्यनेनोक्तः। सन्दंशं विनावान्तरकथम्भावानिष्पत्तेः गुणकामाङ्गत्वानुपपत्तिरिति परिहरति * उच्यत इति * श्रुतिलिङ्गे ऽपि वाक्योपलक्षितं गुणकामस्य प्रयोजनवत्त्वात्सन्दंशं विनापि प्रधानग-

म्भावस्य मुष्टिकरणादेः श्रुत्याद्यगवगतप्रधानगुणसन्दंशान्तरालवर्त्तित्वाभावात्प्रधानकथंभावेन ग्रहणं न स्यादित्याशङ्कानिरासायावान्तरविशेषप्राफलन्दर्शयितुमाह * प्रभृतेति * अनन्तरेण सम्बन्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरस्तदारूढः पुनः पश्चाच्चानन्तर्यमस्तु न इत्युपङ्गाधिकरणन्यायेनाङ्गान्तरव्यवधायकत्वाभावात्कथं भावविच्छेदबुद्धिपर्यन्तं सर्वाण्यङ्गानि प्रधानकथम्भावेन सङ्गच्छन्तीत्युक्ते पाश्चा-

स्याङ्गगमनेऽपि कथम्भावस्य यदि भवेत्पूर्वस्य कथम्भाव इति वार्त्तिको-
क्तेन न्यायेनाधस्तनाङ्गागमनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानकथम्भावेनाग्रह-
णं स्यादित्याशङ्क्य फलवत्सन्निधावफलान्तस्य प्रधानकथम्भाव
ग्रहणहेतोरुत्तराङ्गवत्पूर्वाङ्गेष्वविशेषात्प्रधानात्प्राक्पश्चाच्चोभयतः कथ-
म्भावगमनमभितोऽपीत्यनेनोक्तम्। गोदोहनवद्योपसदादीनामपि
तर्हि कथंभावेनाग्रहणं स्यादित्याशङ्कान्येत्युक्तम्। प्रधानकथम्भा-
वस्याभितो गमनेऽङ्गगुणस्य कस्यचिदसम्भवात्सन्दंशानुपपत्तेर्न
कश्चिदर्थान्तरप्रकरणं स्यादित्याशङ्क्य *नन्विति* बलवता प्रमाणेन प्र-
धानकथम्भावं बाधित्वाङ्गगुणत्वावगमे सन्दंशसम्भवेन परिहरति *
उच्यत इति* पुनःशब्दस्य पश्चाद्भावार्थत्वाच्चकारेण च प्राग्भावसू-
चनाच्छ्रुत्यादिभिः प्राक्पश्चाच्चान्यप्रकरणस्थानामङ्गानामङ्गे ज्ञाते स-
न्दंशसम्भवादर्थान्तरप्रकरणमित्यतस्त्वर्थः। सर्वेषां चार्थान्तरप्रकर-
णित्वेनाभिमतानां श्रुत्यादिभिः प्राक्तदङ्गमुक्त्वा पश्चादपि तदङ्गपराम-
र्शसद्भावान्न कश्चित्सन्दंशाभावः शङ्कनीय इत्याह * सर्वेषां हीति *
किमर्थं सन्दंशापेक्षेत्याशङ्क्यार्थान्तरप्रकरणोपक्रमसमाप्तिमर्यादाव-
धारणार्थतामाह * तात्पर्येणेति * अतः सन्दंशाभावेनावेदनादेः प्र-
त्यक्षार्थान्तरप्रकरणाभावादानन्तर्येण चार्थान्तरप्रकरणायोगान्मुष्टि-
करणादेः प्रधानार्थत्वद्वारा तदङ्गाङ्गत्वसिद्धिरिति सूचयितुमाह *
यत्र त्विति * पुनःशब्देन प्राक्त्वस्याप्युपलक्षणार्थत्वं प्राक्पश्चाच्छ्रु-
त्यादिभिः तदङ्गकीर्तनं नास्तीत्यर्थः। प्रधानार्थत्वाध्यवसाने सति त-
दङ्गाङ्गत्वसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्सूचनार्थमाह * तस्य त्विति *
अङ्गाङ्गस्य प्रधानानुपकारित्वे प्रधानार्थत्वावेदकस्य प्रकरणस्यात्य-
न्तबाधापत्तेः प्रकृतापूर्वसाधनत्वलक्षणाद्धेत्वभावात्स्वरूपार्थत्वे नैष्फ-
ल्यापत्तेर्बलीयसापि वाक्यादिनाङ्गाङ्गत्वस्यावगन्तुमशक्यत्वाद्व्री-
ह्यादिकेवलस्य प्रधानस्याङ्गसाङ्गस्य वेति चिन्तानुपपत्तिप्रसङ्गेनाङ्गा-
ङ्गस्यापि प्रधानोपकारित्वावसायात्प्रकरणावगतसाक्षात्प्रधानार्थत्वा-
सम्भवेऽङ्गाङ्गत्वेनापि प्रकरणानुग्रहसिद्धौ प्रधानार्थत्वे सत्यङ्गावता-
रन्यायादङ्गाङ्गत्वं सेत्स्यतीत्याशयः। ननु प्रकरणावगतप्रधानार्थ-
त्वस्य मुष्टिकरणादेरङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वे सत्येकाङ्गावतारमात्रे-
ण प्रकरणाम्नानानर्थक्यपरिहारादनेकेष्वङ्गेष्ववतारकल्पनानुपपत्ते-
रेकस्मिन्नेवाङ्गेऽवतारस्योचितत्वादानन्तर्यविशेषाच्च विशेषावधा-
रणोपपत्तेरावेदनादिमात्रेऽवतारावसायाच्च सिद्धान्तसिद्धिः स्यादि-
त्याशङ्क्य मुष्टिकरणादेर्लिङ्गेन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंस्कारार्थत्वावसाया-
त्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात्सौमिकवदियत्साङ्गप्रधानार्थ-

त्वस्यैवावगतेर्वस्तुतो न प्रधानार्थस्याङ्गेऽवतारः प्रयोगस्य तु साक्षादङ्गविषयत्वाभावेन न प्रधानद्वाराङ्गविषयत्वात्प्रयोगद्वाराङ्गप्रधानार्थत्वस्याङ्गस्य प्रधाननैरपेक्ष्येणाङ्गान्वयायोगमभिप्रेत्य प्रकरणाविरोधे क्रमेण पूर्वपक्षायोगात्प्रकरणस्य स्वरसभङ्गार्थाश्चान्ताया आनर्थक्यतदङ्गावतारप्रकरणसङ्गतिसिद्ध्यर्थमौपचारिकयवतारोक्तिरित्यविरोध इति सूचयितुमाह * तदिहेति * साङ्गोक्त्याङ्गानां प्रधानविशेषणत्वेन साक्षान्मुष्टिकरणाद्यन्वयाभावसूचनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानद्वाराङ्गान्वयः सूचितः । योग्यतोक्त्या प्रयोगाङ्गभूतकर्तृप्रारब्धलक्षणोपपात्तिघन्मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्गोत्तरभाविषु वाग्यमनस्य च पाणिविसर्गोत्तरभाविषु हस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरपदार्थेष्वयोग्यत्वात्कृष्णविषाणग्रहणकालप्रास्तनान्तरालवर्त्तिषु पदार्थेषु कृष्णविषाणकण्डूयनवन्मुष्टिकरणाङ्गुलिविसर्गाद्यन्तरालवर्त्तिनामेवाङ्गानां मुष्टिकरणाद्यङ्गमित्यपि सूचितम् । तुमुन्प्रत्ययाभावेनैकवाक्यत्वनिरासार्थं नहीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * यदि स्विति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

वाक्यानां च समासत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रेणानन्तर्यस्य प्रकरणाद्येकत्वेनाविनियोजकतोक्ता प्रकरणाविरोधेनाविनियोजकत्वोक्त्यर्थमथेतत्सूत्रमिति सूचयितुमाह *इतश्चेति* क्षिपतिवाद्यत्योः प्रकरणवाचित्वेनैकार्थ्यो भूमो ऽप्रेराक्षेपक इत्यादौ च क्षिपतेः प्रामाण्ये प्रयोगादर्शनात्तत्समानार्थस्य चोदयतेरपि प्रामाण्यवाचित्वस्यानवगमाद्वचोदनाशब्दोऽप्रामाण्यवाचित्वेन व्याचष्टे । आनन्तर्यबाधकस्य वाक्यैकवाक्यत्वरूपस्य प्रकरणस्य वाक्यं बाधकं स्यान्नचात्र तदस्तीत्येतदर्थोक्त्यर्थत्वेन वाक्यसमाप्त्युक्तिं व्याचष्टे यत इत्युक्तम् । प्रत्येकोक्त्या प्रकरणेन क्रमबाधः प्रकरणस्य च वाक्येन बाधो न समस्तेष्वित्यनेन सूचितः । वाक्यभेदादित्यादिभाष्येण पूर्वसूत्रे एकवाक्यत्वानिरासादद्वैकवाक्यत्वनिरासः पुनरुक्त इत्याशङ्क्य संहत्यैकार्थत्वाभावेन तत्रैकवाक्यता निरस्ता विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनात्रेति विवेकं सूचयितुमाह * तस्मादपीति * एकवाक्यस्थानां पदानामन्योन्यसाहित्यं विना प्रयोजनरूपार्थाभावेनान्योन्यसहितानामर्थो यस्मिन्नेकवाक्ये तदन्योन्यार्थमिति मध्यमपदलोपिना समासेनैकवाक्यतोक्तेस्तस्मात्पूर्वसूत्रोक्तात्संहत्यैकार्थस्वरूपैकवाक्यत्वलक्षणादर्पणाद्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वरू-

७५२।

पैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनादपि नैकवाक्यत्वमित्यर्थः ।

चतुर्थाधिकरणस्याग्नेयमात्राङ्गत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

चमसाधिकरणे महत्स्वेव सम्मार्गो न चमसेष्वित्युक्तं तत्प्रसङ्गात्सदसदसारतिता षोडशिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायामानन्तर्यात्सदस्येवेत्यनेन यूपाविरोधे अभिहिते अभिक्रमणापवादाधिकरणाद्यां क्रमावसाराविरोधे अभिहिते धारणाधिकरणादिनस्याङ्गावनारम्भां ऽनुवाक्याधिकरणेनोऽङ्गीयत्वाद्वाक्यविरोधे क्रमस्य परिहृते मुष्टिकरणादेरथ विरोधिना क्रमेण विनियोगमाशङ्क्यानन्तर्यरूपक्रमस्यानन्तर्याधिकरणताविनियोजकत्वोक्त्वा चमसाधिकरणप्रसङ्गागतविचारेण समाप्तत्वसक्त्या यो विचारस्तस्समाप्तौ स एव बुद्धिस्थो भवतीति बुद्धिस्थचमसाधिकरणप्रसङ्गनास्य सङ्गतिं सूचयितुमाह * यथा संयोगमिति * अनन्तराधिकरणोक्तसर्वाधिकारापवादाद्यनन्तराधिकरणेनैव सङ्गतिमभिप्रेतां स्पष्टत्वादनुक्त्वा चमसाधिकरणोक्तयथासंयोगव्यवस्थाविरोधात्पूर्वपक्षायोगेन सन्देहायोगशङ्कानिरासायाविरोधोक्त्यर्थो ऽयं ग्रन्थः । धर्मान्वयिनो ऽपूर्वसाधनस्य यदाग्नेयशब्देन केवलाग्नेयेन्यस्य मुपलक्षणमुक्तं तस्य द्विदेवत्यं केवलाग्नेयान्यतद्विशेषद्वन्द्वात्मसमुदायात्मकस्य समस्तस्याभावात्समस्तेनोपलक्षणेनोपलक्षितस्य धर्मसंयोगाभ्युपगमे किं द्विदेवत्यस्याग्नेयशब्देन ग्रहणायोगात्कि समुदायैकदेशेनाप्यन्यतरस्यान्वयेनोपलक्षितस्य धर्मसंयोगः समस्तेनैव चोपलक्षितस्येति सन्देहात्किं द्विदेवत्यो गृह्यते न वेति विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाह * गृह्यते इति * तो ऽपि हीति भाष्योक्तं हेतुं व्याचष्टे * उपयते हीति * दृष्टान्तं व्याख्यातुं मनोताधिकरणभाष्यं पठति * यद्यपीति * ननु त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मन्त्रे वाचनिकविनियोगान्यथा ऽनुपपत्त्याग्निशब्दस्याग्नीषोमोपलक्षणार्थत्वं युक्तं तदितेन । देवतान्तरेणैवान्यभिधानाद् द्विदेवत्ये धाग्ने समवेतत्वे ऽपि देवतान्तराभावात्तोपलक्षणत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * समवेतश्च चेति * सर्वत्राग्निकल्पिकत्वं द्रव्यस्वरूपत्वयमाने ऽपि तद्धितस्पृष्टे प्रकरणाद्यन्यस्य सर्वार्थत्वस्याति मन्त्रोपपरिहारार्थं समवेतार्थमात्रस्यैदोपलक्षणताभ्युपगन्तव्या । एवं एकस्य शब्दस्यानेकार्थेरायांशस्य समात्रवाचित्व च

देवतात्वविशेषप्रतीत्ययोगाद्विशेषवाचित्वे तु लक्षणया सामान्य-
प्रतीतेर्दैवतात्वमेवाग्नेयशब्दवाच्यम् । तथा ऽप्यग्नेश्चतुर्धाकरणा-
ऽविधयकार्ययोग्यपूर्वसाधनद्रव्यविशेषोपलक्षणमात्रे पर्यवसा-
नाद्यागनिश्चायिव चतुर्धाकरणविधौ साक्षात्कार्ययोगित्वाभावेना-
त्यन्तानादरणीयत्वात्प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थं समवेतत्वमा-
त्रेणैवोपलक्षणता युक्तेत्याह * न चेति * एकपुरोडाशायां पौर्णमा-
स्यां पुरोडाशद्वयस्योपलक्षणस्याप्यांशुयाजाख्यकार्ये ऽनादरो ऽनपाय-
श्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति दशमान्त्याधिकरणसूत्रं व-
क्ष्यमाणो दृष्टान्त । पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यत्रा ऽपि पात्नीव-
तशब्दस्य पशूपलक्षणार्थत्वात्तेनैवोपलक्षणत्वेन हेतुना त्वपुरस्तादुदः
पात्नीवते ऽनुपूर्वत्वाद्यच्छब्द इत्यत्रोक्त इति दृष्टान्तान्तरमाह *
नचेति * इत्थं वैदिकदृष्टान्तद्वयमुक्त्वा भाष्योक्त लौकिक दृष्टान्त-
मनुमन्यते *तथेति*उपलक्षणत्वे कार्ययोगित्वाभावोक्त्यर्थत्वेन मि-
थस्तेषामिति सूत्रावयव तच्छब्देन शेषशब्दोक्तस्य कार्यस्य गुणशब्दो-
क्तस्य चोपलक्षणस्य परामर्शः यद्गुपचत चानेकोदाहरणत्वोपलक्षण-
कार्ययद्भुत्वागमर्मभिप्रेत्य व्याख्यातुमाह *उपलक्षणेति* तद्धितवा-
च्यमुख्यदेवतात्वत्यागेन लाक्षणिकसमवेतत्वोपलक्षणत्वाभ्युपगम-
स्य प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थत्वेन तथा साधारणात्वा साधार-
णयविषयत्वेनापस्यापिनानामाग्नीषोमीयादीनामेकप्रकरणानन्वये
सति प्रकरणातिसङ्कोचानापत्तश्चैयस्या स्यासाधारणस्यैकप्रकरणान्व-
यात्साधारणधर्मकार्यप्रतीतदुपलक्षणार्थत्वेन तत्र श्रुत्यविरोधश्च-
स्मेन प्रकरणातिसङ्कोचायोगात्साधारण्येव युक्तेति व्यवधारणाक-
ल्पनया हेतूक्त्यर्थं सूत्रावयवव्याख्यानार्थं यदीत्यादिभाष्यमस्मिन्सू-
त्रे व्यवस्थावाचिशब्दाभावात्सिद्धान्तसूत्रव्यवस्थाशब्दान्वयेन [illegible] पू-
र्वसूत्रपूरणाभ्युपगम प्राथम्यात् व्यवस्थाशब्दोपेतस्यैव पूर्वपक्षसूत्र-
स्य पठनीयत्वापत्तरयुक्तमाशङ्क्यानन्तर्यमचोदनेत्यतत्सूत्रस्याचोद-
नाशब्दस्यागत्यातिरिक्तानाश्चतुर्धाकरणाचोदना स्यादित्येवं व्यवस्था-
याचितामभ्युपगम्यानुपङ्गेण पूर्वपक्षभाष्यकृतो ऽभिमतमित्याह *भा-
ष्येति * व्यवहितानुपङ्गायोगादनाक्षेपकत्वात्मकाकारणत्ववाचि-
नश्चाचोदनाशब्दस्यानुपङ्गे ऽप्यन्यार्थत्वायोगात्कार्ययोगित्वाभावेन
चोपलक्षणस्यानादत्यत्वानुक्तो प्रकरणानुरोधमात्रेण श्रुतिभङ्गायोगा-
दस्या व्याख्याया स्वानभिमतत्वसूचनार्थं भाष्यकारग्रहणम् । ल-
क्षणार्थो गुणश्चेतीरति सिद्धान्तसूत्रावयवस्यमाणचैपस्यावता-
राय यथा प्राशित्रावदानरूपः शेषो ऽग्निगुणसंयुक्तो ऽपि साधार-

ण इत्यावृत्त्या दृष्टान्ततया व्याख्यार्थं यथेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * भवति चेति *

व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धाल्ल-

क्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

यथा प्रहर्तृत्वेनोपलक्षणेन प्रहाणामेव संयोगात्सम्मार्गेऽव्यवस्थोक्ता तथाग्निदेवत्यस्वरूपेण तद्धितार्थेनैकदेवत्यस्यैव संयोगादनुवाकरणव्यवस्था युक्तेत्येवं सूत्रावयवव्याख्यार्थत्वमग्निनेति भाष्यस्य द्योतयितुमाह * यथैवहीति * दृष्टान्तोक्तैकदेवत्यस्वरूपाविवक्षाशङ्कानिरासप्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * उद्दिश्यमानत्वादिति * द्विदेवत्यसंयोगनिरासार्थं समर्थतत्त्वमात्रस्योपलक्षणत्वनिरासायाभिधेयवाचिनार्थशब्देन तद्धितवाच्यस्य देवतात्वस्योपलक्षणतोक्तेति सूचयितुमाह * न चेति * नन्वसम्बद्धस्याग्नेरुपलक्षणत्वायोगात्सम्बन्धमात्रमपेक्षितत्वाद्ग्राह्यं तद्विशेषस्तु देवतात्वं तद्धितोक्तमनपेक्षितत्वाद्ग्राह्यमित्याशङ्का देवतात्वमेव प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादुपलक्ष्यं प्रकृत्यर्थत्वात्त्वग्निरुपलक्षणविशेषणमित्याह * अग्निः पुनरिति * पट्कर्तृकेऽपि सूत्रे प्रत्येकं कर्तृत्ववद्द्विदेवत्येऽप्यग्नेस्तावद्देवतात्वमस्त्येवंसत्याद्येन कुत इति पृष्टा तन्निरासार्थं यद्धीत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * याज्ञेति * एतदेवोपपादयति * नहीति * अतः कारणादग्नीषोमीय ऐन्द्राग्नो वा नाग्नेयशब्देनोच्यत इत्यर्थः । देवतात्वस्यासत्त्वामपि तद्धितेनोक्तौ तस्योपलक्षणमात्रार्थत्वात्प्रत्यन्तादरस्याग्न्युपलक्षणं विना धर्मान्वयिनोऽपूर्वसाधनविशेषस्योपलक्षयितुमशक्यत्वादग्न्युपलक्षणस्याप्यनादरो युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन लिङ्गस्योपलक्षणस्यापि देवतात्वस्य तद्धितवाच्यत्वादर्थेन सामर्थ्येनोपलक्ष्यसम्बन्धोपपत्तेरित्येवं व्याख्यार्थं देवतालिङ्गस्य हीति भाष्यं व्याचष्टे * तद्धितार्थो ऽत्रेति * लिङ्गस्यार्थेनेति सामर्थ्यवाच्यर्थशब्दोक्ता निरपेक्षतार्थसंयोगार्थव्याख्यार्थं पूर्वभाष्ये ऽनागतावेक्षयोक्तेति निरपेक्षत्वया सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * आग्नेय इति * दृष्टान्ते प्राशित्रमवद्यतीति सामान्यवाक्येन हविर्भागत्वाविशेषावदाने प्राप्ते कस्मादपि प्रदेशात्प्राशित्रमवदेयमित्यपेक्षायां मस्तकादवयवप्रदेशविशेषोपलक्षणार्थोऽन्यत्वोपलक्षणश्रुतिरित्येवं वैपरीत्येनानुभाषणपूर्वमन्त्यसूत्रावयवव्याख्यार्थमपेत्याद्यनियम इत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * यदिवेति * मस्तकादिभागस्य भञ्जनस्फोटनादरप-

र्थायस्याग्नेयपुरोडाशविशेषे विधानार्थमेतद्वचनमिति वदता यदा-
ग्नेयस्येति प्राशित्रावदानार्थान्तरप्रकरणप्राप्तमाग्नेयात्प्राशित्रावदानम-
नूद्य तन्मस्तकं विभज्येति वचनव्यक्तिर्व्याख्याता । प्राशित्रमवद्यती-
ति सामान्यवाक्यात्प्राशित्रावदानस्य साधारण्यात् युक्तेऽयुक्तं चतु-
र्द्धाकरणस्यापि तं चतुर्द्धा कृत्वेति सामान्यवाक्यात्साधारण्यं शङ्कि-
तुमाह * स्थित इति * द्विदेवत्ये तद्धितार्थो न सम्भवतीत्येवमुक्ते- ७६।११
न न्यायेनाधिकरणे स्थिते ऽसौ चाविशेषादिति कात्यायनस्य वच-
नस्याप्यपवादप्रत्ययस्योपपद्यते इत्यर्थः । कतस्यापत्यङ्गोत्रमित्यस्मि-
न्नर्थे गर्गादिभ्यो यञिति यञं कृत्वा कात्यस्यापत्यं युवेत्यस्मिन्नर्थे
यञिञोश्चेति फक्प्रत्यये तस्य चायनादिसूत्रेणायनादेशे कृते कात्याय-
नस्येदमित्यस्मिन्नर्थे वृद्धाच्छ इति छप्रत्यये तस्येयादेशे नाजादित्वा-
त्फक्फिञोरन्यतरस्यामिति फक्प्रत्ययस्य लुक्पक्षे कात्य इति यकारा-
त्परतः छप्रत्ययप्राप्तावापत्यस्य च तद्धिते नातीति आकारादिव-
र्ज्जिते तद्धिते परेऽपत्यवाचिनो यकारस्य लोपात्कात्यीयमिति रूपसि-
द्धिः । न्यायविरोधात्कात्यायनीयवचनस्य बाधमाशङ्क्याबाधार्थं
श्रुतिमूलतामाह * उक्तमिति * इह दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुति-
रित्यर्थः । कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां पठति तमिति । सामान्यश्रुतेर्वि-
शेषश्रुत्याग्नेयमात्रविषयत्वेनोपसंहारात्साधारण्यानापत्तिरिति परि-
हारमाह * अत्रेति * नित्योक्त्या ऽनुपसंहारे विकल्पापत्तिरुपसंहा-
रकारणत्वेन सूचिता । प्राशित्रवाक्ये व्याख्यातेन परपदार्थान्वयवि-
धौ श्रुतिबाधापत्तेर्विशिष्टावदानविधयवगमाद्विशेषशास्त्रत्वेन सा-
मान्यशास्त्रोपसंहारकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य *प्राशित्रेति* वाक्या-
न्तरात्प्राप्तेः प्राशित्रावदानस्य विधातुमशक्यत्वात् गुणमात्रार्थत्वा-
वगतेर्विशिष्टावदानशास्त्रत्वाभावाच्चोपसंहारकत्वं सम्भवतीति परि-
हरति *नेति* एतदेव विवृणोति *मस्तकमिति* पुरोडाशवाक्यस्यापि
बर्हिःपत्वलक्षणगुणमात्रार्थत्वात्क्रममात्रार्थत्वाद्वा चतुर्द्धाकरणवि-
धायित्वाभावे ऽविशेषशास्त्रत्वाभावाच्चोपसंहार्यत्वं स्यादित्याशङ्क्या-
[illegible] * इदं त्विति * कृत्वाशब्दोक्तायां चतुर्द्धाकरणभावनायां गुणा-
श्रुतेराख्यातोक्तायाश्च बर्हिःपत्त्वकरणभावनायाः प्राधान्यप्रतीतेः
कृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वायोगाद्विधिर्गुणत्वोक्तिः । शाखान्तरी-

पस्याध्येतृभेदेन पुनर्वचनत्वस्य निरस्तत्वाच्छाखान्तरीयस्य च दूर-स्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायोगात्स्वगुणश्रवणे ऽपि विधयैव क्रिया दूरस्थस्य प्रत्यभिज्ञाभ्युपगमे ऽपि त्वभ्यासेन क्रियाविधि॰ शक्यो वक्तुमिति प्रौ-ढिप्रदर्शनार्थो पुनर्वचनोक्तिः । शाखान्तरीयस्य सामान्यस्याधुक्तिस्थ-त्वेनोपसंहारायोगं शङ्कते * दूरस्थत्वादिति *

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः ।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ॥

न्यायाद् दूरस्थो ऽप्युपसंहारो नाशक्य इति परिहरति * नेति * पूर्वश्लोकेन सामान्यन्यायमुक्त्वा तदुपजीवनेन दूरस्थस्या ऽपि सा-मान्यस्य विशेषणोपसंहारसिद्धिमाह * तेनेति * येन कारणेन दूरस्थस्या ऽपि योग्यत्वात्सम्बन्धो युक्तस्तेन कारणेन दूरस्थमपि सा-मान्य विशेषेण विना ऽनुपपद्यमानत्वाच्छाखान्तरीयविशेषं प्रति ग-च्छति तत्रश्च श्रुतविशेषलाभे विशेषान्तरकल्पनायोगाद्विशेषशाखेण स्वविषयभूते विशेषे स्थाप्यते दूरस्थत्वे ऽपीति श्लोकार्थः । दूरस्थ-स्याप्युपसंहार्योपसंहारकतावश्यम्भावोक्त्यामुक्ता युक्ता । सा-मान्यशाखस्य पूर्वालोचनायामुपसंहारसम्भवे ऽपि विशेषशाखस्य पूर्वालोचने सामान्यशास्त्रानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य तस्मिन्पक्षे विशे-षान्तर्गतत्वेन प्राप्तस्य सामान्यस्य तदुत्कालयर्हि पत्नीकरणवि-धय ऽनुवादमाह * अथ वेति * यर्हि पत्नीकरणस्या ऽपि चतुर्धा-करणवच्छन्दप्रतिपत्त्यर्थभक्षाङ्गत्वेन चतुर्धाकरणाङ्गत्वाभावादङ्गा-ङ्गिभावाया ऽनुवादायोगात्क्रमनिरपेक्षयर्हि पत्नीविधायनुवादा-नर्थक्यापत्तेः शाखान्तरप्राप्तचतुर्धाकरणा ऽनुवादाभ्युपगमे यर्हि-पत्न्यस्य शाखान्तरप्राप्तस्या ऽनुवादोपपत्तेः न विधि॰ सम्भवतीत्याशङ्क्य क्रममात्रं तर्हि विधीयतामिति पक्षान्तरमाह * अथवेति * सा ऽऽरण्यानाङ्गपरिहारमुपसंहरति * अतश्चेति * मिथस्तेषाम-सम्ब॰ ऽन्वितान पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य व्यवधारणकल्पनयास्यैकदे-शत्वाद्विच्छिन्नत्वान्नामप्रकरणान्वय्याजितस्य विरुद्धत्वोक्तौ पदैकाद्-र्थ्यमाना मिथ सम्बन्धा न स्यात्तता च्छिद्वत्वत्यपि लक्षणार्था-भिगृणश्रुतिमनत्र त्यतस्मीत्यत्र लक्षणार्थेन सिद्धान्तसूत्रावयवे ऽनुपनय पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन याजनार्थं यदि रिवति भाष्य

व्याचष्टे * यदि त्विति * उपलक्षणकार्ययोर्मिथो ऽसम्बन्धात्कार्यायोगित्वेनोपलक्षणस्यानादृत्यतेत्येवं स्वमतेन व्यवधारणकल्पनां विनैव पूर्वपक्षसूत्रावयवे व्याख्याते त्वाग्नेयत्वेन द्विदेवत्यस्योपलक्षयितुमशक्यत्वादनुपलक्षितस्य चाग्नेयशब्देन ग्रहीतुमशक्यत्वान्मिथस्तेषामसम्बन्धे ऽप्येकदेवत्यस्यैव लक्षणार्था ऽग्नेयत्वोपलक्षणश्रुतिरित्येवं लक्षणार्थेति सूत्रावयवस्य व्याख्यां सूचयितुमाह * यद्यपि चेति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्यकरण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्य प्रथमश्चरणः समाप्तः ।

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

बर्हिर्न्यायः । लघनप्रकाशमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-
स्मादुत्पत्तिसम्बन्धो ऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

लिङ्गहेतुकस्य विनियोगस्य श्रुतिसापेक्षत्वाच्छ्रौतविनियोगप्र-
कारचिन्तानन्तरं लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तायां सङ्गतिमाह *
इदानीमिति * विशिष्टाकृत्या विविधरूपविनियोगाभिधानाद्विनियो- ७६३।*
गप्रकारोक्तिः । सामर्थ्याख्यस्य लिङ्गस्य मन्त्रेष्विव द्रव्यादानाद्यङ्ग-
भूतेषु स्रुवादिष्वपि विनियोजकत्वसद्भावात्तेष्वलिङ्गहेतुकविनि-
योगप्रकारचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याशङ्क्य मुख्यएव विनियोगो गौणे
ऽपि चेत्येतत्प्रकारव्यतिरिक्तस्य लैङ्गिकविनियोगप्रकारस्याभावात्त-
स्य चार्थप्रत्यायनव्यतिरिक्तसामर्थ्यहेतुकत्वाभावान्मन्त्रव्यतिरिक्तस्य
चार्थप्रत्यायनसामर्थ्याभावान्मन्त्राणामेव लैङ्गिकविनियोगप्रकार-
चिन्ताविषयत्वं भाष्यकृतोक्तमिति दर्शयितुमाह * लिङ्गं नामेति*
गौणार्थप्रत्ययस्य तर्हि मुख्यार्थप्रत्ययजन्यत्वेन मन्त्रे मन्त्रजन्यत्वा-
भावान्मन्त्रसामर्थ्यानुपपत्तेर्बर्हिर्मन्त्रस्य मुख्येष्वेव कुशेषु विनियो-
गो गौणेष्वपि वा कुशसदृशेषूलपाख्येषु सुगन्धादिषु तृणान्तरेष्वि-
तीयं चिन्ता न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * गौणस्यार्थस्याशाब्द-
त्वे शाब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेर्गौणे ऽप्यर्थे शब्दव्यापारो ऽस्तीत्याश-
यः । कः पुनरिति भाष्यस्य गौणार्थाभावात्सन्देहायोगेनाधिकरणा-
क्षेपार्थत्वं सूचयितुमाह * तत्रेति * तत्सिद्धिसूत्रे गौणस्यार्थस्यो-
क्तत्वान्नेह तदभावाशङ्का युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्सिद्धीति * गौण-
त्वनिमित्तविशेषानवधारणे गुणस्वरूपसद्भावमात्रेण प्रकृतचिन्ता-
सिद्धेरिह सामान्यतो गौणे ऽर्थे सिद्धे जहत्स्वार्थाभिधायित्वादि-
निमित्तत्रयस्य वेदे ऽनुपपत्तेः प्रस्तरादिशब्दानां यजमानादिषु

गुणवृत्तिसिद्धौ लक्ष्यमाणगुणयोगवृत्तित्वरूपो गौणत्वयोगौणत्वनिमित्तविशेषस्तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात इत्युक्ते तथाप्यजहत्स्वार्थाः सर्वा वृत्तय इति तत्सिद्धिसूत्रे ऽभिहितत्वादुपपदाधीनत्वादिषु चेहाशङ्क्यमानेषु पञ्चस्वपि गौणत्वनिमित्तेषु स्वार्थत्वाच्चेहोपपदाधीनत्वादिति निमित्ताशङ्का युक्तेत्याशङ्क्य स्वार्थापरित्यागवृत्तित्वमप्यर्थेन नित्यसंयोगादित्यत्रैव सिद्धं तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यातमित्युक्तमतो नैव गुणो नाम कश्चिदस्तीत्याशङ्का युक्तेतीति करणार्थः । एवं सति तत्सिद्धिसूत्रं पश्चात्कार्यमित्याशङ्क्याह * अयमर्थेत इति * वक्ष्यमाणगौणत्वासिद्ध्यत्कारेणापि निमित्तविशेषो क्त्युक्तेत्याशयः । उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्र चेति * शङ्क्यमाणोपपदाधीनत्वादिनिमित्तान्तरनिरासं विना गुणयोगनिमित्तत्वासिद्धेरुपक्रममात्रत्वसूचनार्थम् * तत्र चेत्युक्तम् * उत्पत्त्युक्त्यावगतिरुक्ता गुणाद्यवगमनं गौणत्वे हेतुरित्यर्थः । शङ्काद्वयविवरणार्थं यद्येवमिति भाष्यं व्याचष्टे * शाब्दाद्विश्य इति * कथं सर्वेषां शब्दाभिधेयतेत्याशङ्कां निराकुर्वञ्श्लोकं व्याचष्टे * परेति * पैङ्गल्यादिसामान्यस्य गुणत्वाभावाद्विशेषस्य चाग्निगतस्यान्यत्राभावादग्निगुणयोगेन माणवकावगत्यनुपपत्तेरग्नित्वपैङ्गल्यतीव्रत्वादेरसर्वगतत्वादग्निशब्दात्प्रतीयमानो ऽर्थो ऽभिधीयमानत्वादन्येन प्रकारेणावगत्ययोगान्मुख्य इत्यर्थः । अन्यशब्दस्याभिधीयमानत्वापेक्षायामपि नित्यसापेक्षत्वाद् गतिशब्दसमासाविघातः । उपपदाधीनत्वादीनां निमित्तानां सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वादुपन्यासपूर्वको निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य गौणत्वनिरासायैकदेशि-

७६४।१ कल्पितानि निमित्तान्याशङ्क्य दूषयितुमुपन्यस्यतीत्याह * तत्रेति * गौणस्य मुख्याद्विवक्षार्थदोपपदाधीनप्रत्ययस्य लक्षणत्वेन शङ्कनीयत्वात्तच्चापिनश्च धर्मस्यान्यतो व्यावर्त्तकत्वेन लक्षणत्वादग्निरधीतइत्यादौ चोपपदाभावे ऽपि गौणत्वप्रसिद्धेरुपपदाधीनप्रत्ययस्याव्यापित्वादर्थधर्मत्वाभावाच्च लक्षणत्वा ऽनुपपत्तेरयेति भाष्यमयुक्तमाशङ्क्याह * सर्वेयेति * धर्मत्वाभावे ऽप्यन्यतो व्यावर्त्तकत्वाल्लक्षणत्वोपपत्तिः पूर्वार्द्धेनोक्ता उत्तरार्द्धेन पराधीना शब्दप्रवृत्तिर्यस्मिन्नर्थे पराधीनप्रवृत्तिरित्यर्थधर्मस्य पराधीनप्रवृत्तित्वस्य लक्षणतोक्ताग्निरधीतइत्यादावपि माणवकादुपपदस्यार्थप्रकरणान्नित्यवद्धेनाव्याप्तता परिहृता । नित्यशब्दार्थं व्याचष्टे * न हीति * माणवके पैङ्गल्ये प्रत्ययो माणवकप्रत्ययः । एवमपि को ऽत्र गुणो विवक्षितो यत्सम्बन्धाद् गौणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह *

तदेव चेति* अग्न्यादिनाम्नां पैङ्गल्यादिप्रवृत्तौ माणवकादिपदान्तरस्य हेतुत्वेनानुग्राहकतयाङ्गात्मके गुणत्वे ऽभिहिते कथं पादान्तरस्य पैङ्गल्यादावग्न्यादिनामप्रवृत्तिहेतुत्वमाशङ्क्य सामान्योक्त्या समानाधिकरणकृतोक्ताग्निशब्दस्य माणवकगतपैङ्गल्यादिवाचित्वाभावे माणवकशब्दाग्निशब्दसमानाधिकरण्यायोगात्पैङ्गल्यादिवाचिताग्निशब्दस्यावसीयत इत्याशयः पदान्तरेण पदान्तरस्य स्वाभाविकशक्तिनाशेन शक्त्यन्तरानुत्पादकत्वादुपपदापेक्षित्वे ऽपि मुख्यत्वानपायान्मुख्याविवेकानापादकत्वं नैतल्लक्षणार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे* नैतदिति* स्वभावादेव पैङ्गल्ये ऽस्याग्निशब्दं प्रति मुख्यत्वं लक्षणवाक्यार्थं नापेक्षमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे *यथैवेति* सम्बन्धानुभवजन्यसंस्कारसम्बन्धस्मृतिग्रहणायाविशब्दःनचासाविति भाष्यं पदद्वयसमुदायावयवस्वात्कथं गुणशब्दात्प्रतीतेर्गौणत्वस्यैव गौणत्वलक्षणदूषणार्थत्वेन व्याचष्टातु लक्षणान्तरमुपन्यस्यति *अथेति* माणवकाग्निशब्दसमुदायवाक्यस्य पैङ्गल्यस्याग्निशब्दात्मकमवयवं प्रति गौणतेत्यर्थः । एतल्लक्षणदूषणार्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * उभयोरपि पैङ्गल्यपिण्डस्वरूपयोर्वाच्यत्वाद्भाव- ७६५।७
व्यग्निमाणवकशब्दौ प्रात्यात्मिकयोरर्थयोर्मुख्याविनियुक्ते ऽर्थे विषयगौणमुख्याविवेकप्रसक्तावाद्यर्थमुख्यत्वोक्तौ शब्दमुख्यत्वोक्तिरिति सूचनार्थनिकरणः । वाक्यार्थस्यैक पदं प्रति वाक्यावयवत्वात्मकगुणपदात्प्रतीतेर्गौणत्वेऽपि लक्षणान्तरोपन्यासार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * इदानीमिति * सर्ववाक्यार्थानां तर्हि शब्दं प्रति गौणत्वापत्तिरिति परिहारसूचनार्थम् * पूर्ववदेवेत्युक्तम् * एतल्लक्षणदूषणार्थं नैतदितिभाष्यं व्याचष्टे *तदिति* अग्निमाणवकशब्दाभ्यामग्निमाणवकार्थयोरभिधानाद्वाक्यविशिष्टे कार्ये किं सम्भवतीति वाशङ्क्याह*नत्विति*नच्छब्देनाग्निशब्दः परामृष्टः । पैङ्गल्यस्य तर्ह्यग्निशब्दवाच्यत्वात्पदार्थत्वोपपत्तेर्वाक्यार्थत्वसम्भवाद्युच्येत ततो वाक्यार्थता भवेदित्यनेनावाच्यत्वात्पैगल्यस्य वाक्यार्थत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह *नचेति* वाक्यार्थत्वनिरासमुपसंहरति *तस्मादिति * गौणमुख्यविभागाद्यावमिदृष्ट्युपसंहारार्थं तदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * पैङ्गल्यस्य शब्दावाच्यत्वोक्तेर्व्यविरोधमाशङ्क्याह * माणवकस्येति * मन्दप्रसिद्धत्वात्मकं गौणलक्षणोपन्यासार्थं तथेति भाष्यं मन्दप्रसिद्धस्य गुणादवगतत्वाभावेन गौणशब्दवाच्यत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य मन्दप्रसिद्धस्य मन्दप्रयोगविषयभूतस्य वाक्यार्थस्योपपादनं विना निश्चेतुमशक्यत्वादुपपदस्यैवानापि

पक्षद्वये ऽनुग्राहकत्वेनाङ्गत्वाद् गुणता विवक्षितेति सूचयन् व्याचष्टे * अथेति * यथा मन्दप्रसिद्ध्या कृतमुपपदस्याश्रयणं च यथा च सुष्ठु प्रसिद्ध्या कृतमनाश्रयणं तत्तथैव दर्शयतीति मन्दप्रसिद्धत्वस्योपपदाश्रयणमिति तत्त्वोक्त्या मन्दप्रसिद्ध्यर्थे प्रतीतावुपपदस्यानुग्राहकत्वाद् गुणत्वसूचितं कथं तद्युपपदाधीनत्वपक्षात्पक्षान्तरतेत्याशङ्क्य मन्दप्रसिद्धं सन्तमप्युपपदव्यापारं लक्षणत्वेन * मुक्तत्वेयुक्तम् * एतल्लक्षणदूषणार्थमिदमपाति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ज्ञानस्य निरवयवस्यात्वता न्यूनातिरिक्तत्वाभावे ऽपि ज्ञाप्यस्वल्पबहुत्वाभ्यां न्यूनातिरिक्तत्वसम्भवमाशङ्क्य ज्ञाप्यस्याल्पत्वात्तथात्वे ज्ञानाल्पत्वे ऽपि मान्द्यप्रसिद्धेर्निरवयवत्वेन च स्वरूपपरिमाणाल्पत्वायोगान्निरवयवसामान्यमात्रविषयत्वेन च शब्दस्य ज्ञानस्य विषयाल्पपरिमाणतया ऽल्पपरिमाणयोगान्मान्द्यायोगसूचनायाश्रुत * इत्युक्तम् * अल्पप्रयोगित्वात्सकललक्षणापन्यासार्थमयाति भाष्यमल्पप्रसिद्धत्वलक्षणाल्पप्रयोगित्वलक्षणस्य मूलभूतत्वेन विशेषं दर्शयन् व्याचष्टे * इदानीमिति * एतच्च लक्षणदूषणार्थमेतदिति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * पुनःशब्देन सामर्थ्यनिमित्तप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्य मुख्यत्वं ऽन्यथास्य गौणत्वनिरासः। प्रकृते कथं सिद्धमित्याशङ्क्य शब्दस्य मुख्यत्वे ऽर्थस्यापि मुख्यत्वापत्तिरिति परिहारार्थत्वेनात्र सोऽपाति भाष्यव्याख्या सूचिता। यथा च तथा गवादिशब्दानां पृथिव्यादिरित्यनन्योपपदाधीनत्वस्यापि व्याप्तिर्दर्शिता तथास्य प्रसिद्धिप्रयोगयोरपि दर्शयितव्येत्याह * इहापि सेति * अतिव्याप्तिमेव दर्शयितुं वृद्धश्लोकं पठति * तथा चाहेति * परकल्पितेषु गौणलक्षणेषु मुख्यार्थैकज्ञानापादकत्वेन दूषितेषु वाच्यगुणयोगेन प्रतीयमानं वास्तवत्रिगुणापादकलक्षणोक्त्यर्थमयत्यादि भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इदानीमिति * अप्रस्तावदभिधानमित्युत्कृष्य तावच्छब्दो व्याख्येयः। अपि च पैङ्गल्यस्य माणवके च पैङ्गल्यान्वयस्याप्यभिधानमात्रत्वाद्दुष्टाप्रसङ्गपरिहारार्थं परिशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतेरनभिधेयतामुत्तरमात्रत्वाधिकरणन्यायेन दर्शयितुम् * व्यक्तिचदित्युक्तम् * परगुणानां परत्वाकल्पनात् परगुणानां चेति वार्त्तिकोक्तां परिहर्तुमाह * सा न चेति * गुणव्यक्तीनां परत्राभावे ऽपि सामान्यानि परत्र सन्ति पुनः समत्वार्थं दर्शयितुं चित्रादौ यत्तु सादृश्यं सामान्यं तत्र किं नास्ति तथापि पृथिव्यामणसस्थानादिसमानतेति प्रदनासरूपमानसात्त्विकानां। गुणयोगनिमित्तवृत्तित्वात्मके गौणलक्षणेषु वारणस्य पदं गौणत्वासिद्धार्थस्यावयमर्थमिति भाष्य

दर्शपूर्णमासयोस्तृणसदृशाभावात् कुशविषयस्तृणशब्दो न कुशस-
दृशसुगन्ध्यादितृणान्तरोलपपर्याजिस्तरणार्थविषयस्तृणसदृशशब्द इ-
त्येव स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् । गौणमुख्यविभागोक्तेरधिकरणारम्भ-
सिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं तदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सु-
खग्रहणार्थं गौणत्वलक्षणानि सङ्गृह्णाति * एते चेति * स्वार्थं जहा-
तीति जहत्स्वार्थो ऽर्थान्तराभिधायी च तस्य भावो जहत्स्वार्थाभि-
धायित्वं गुणिरूपाग्न्यादिस्वार्थत्यागेन गुणरूपे पैङ्गल्यादौ वृत्तिर्गौ-
णत्वे कारणम् अग्न्यादिजातिपैङ्गल्यादिगुणसङ्घातो ऽग्न्यादिशब्दवा-
च्य स जातिरहितगुणमात्र शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणम्। अ-
ग्न्यादिशब्दवाच्यस्याग्नित्वादेर्माणवकादावग्न्यादिगुणदर्शनेन कल्प-
नागौणत्वकारणमाणवकाद्युपपदसहायस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्ग-
ल्यादौ वृत्तिरङ्गाख्यगुणभूतोपपदाधीनत्वाद् गौणत्वकारणमग्निमा-
णवक इत्यादिशब्दस्यावयवार्थानपेक्षवर्णसमुदायरूपेण पैङ्गल्यादौ या
प्रसिद्धिस्तस्याभाव समुदायावयवभूतस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ
समुदायावयवभूतत्वाख्यगुणवत् । प्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारण
पैङ्गल्यादेरग्निर्माणवक इत्यादिवाक्यार्थत्वमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ
वाक्यावयवत्वाख्यगुणवत्त्वाद् गौणत्वकारणमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्या-
दावकल्पश्रोतृप्रसिद्धत्वमङ्गाख्यगुणभूतोपपदापेक्षत्वप्रतीतिनिमित्ताद्गौ-
णत्वकारणम् ।यस्मिन् पैङ्गल्यादावग्न्यादिशब्दस्याल्पैर्येकर्तृभि प्रयो-
ग. सो ऽल्पप्रयोगी तस्य भावो ऽल्पप्रयोगिता ऽल्पसिद्धत्वव‌द्गौणत्वका-
रणम् एतान् गौणत्वकारणपक्षानिरस्याग्न्यादिशब्दवाच्येनाग्नित्वादि-
नाग्न्यादिगुणस्य पैङ्गल्यादेर्लक्षणा माणवकादावग्न्यादिगुणवत्त्वनिय-
द्धप्रवृत्तिहेतुत्वाद्गौणशब्दवाच्यरूपगौणत्वकारणत्वेन साधितेति न-
यानां मध्ये युक्तायुक्तपक्षविवेकायोक्त किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं
व्याचष्टे *तत्रेति *सकृदाम्नातस्य मन्त्रस्यावृत्त्यनापत्ति साक्षान्मुख्ये ७६७।१
विनियोगस्य मूल भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमावृत्त्यविरोधोक्त्यर्थे
परार्थत्वादित्युक्त मुख्यविनियोगेन कृतार्थस्य गौणे विनियोजकश्रु-
त्यकल्पनादुभयाङ्गत्वायोगमाशङ्क्यानेन मन्त्रेण यदभिधातु शक्नुया-
त्तदभिदध्यादिति गौणमुख्यसाधारणश्रुतिकल्पनेनोक्त्यर्थो नित्यशब्दः
अप्राकरणिके ऽपि तर्हि विनियोगापत्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणावग-
तसामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वाल्लिङ्गस्याप्रकृते विनियोजकत्वायोगोक्त्यै-
व प्रकृत गौण मुख्ये च * प्रयोगितेत्युक्तम् * संस्कारत्वादि-
ति सूत्रस्य शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थमपि चेति भाष्य व्याचष्टे * एव
चेति * प्रकरणवचोदको ऽप्यनुग्रहीतव्य इत्याह * तथेति *

ऋषिशब्देन दृश्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या वेदाभिधानाद्वैदिकं मन्त्ररूपम-
र्थशब्देनोक्तम् । औत्पत्तिकेन प्रथमावगतेन मुख्येनैवार्थेन मन्त्राणां
सम्बन्ध इत्येवं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थमध्यमसूत्रावयवव्याख्यार्थत्वेन
स्पष्टत्वान्मुख्य एव चेति भाष्यमव्याख्याय हेत्वर्थत्वेनाद्यावयवव्या-
ख्यार्थं प्रकरणे हीत्यादिभाष्यं प्रधानैकवाक्यतां विनाप्यभिधेयार्थ-
त्वोपपत्तेः प्रधानैकवाक्यतोक्त्यानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुशेषत्वो-

विनियोगादन्योन्यानपेक्षाणां च पदार्थानामनुष्ठेयत्वावगतेरन्योन्यान-
पेक्षाणामेव स्मारकापेक्षत्वात्प्रत्येकमेव पदार्थेषु मन्त्रविनियोजिकायाः
श्रुतेः कल्प्यायां मुख्यप्रत्यायनं विना गौणप्रत्यायनाशक्तेर्मुख्यप्र-
त्यायनाशक्तेर्मुख्यविषयविनियोजकश्रुतिकल्पनां विना गौणविषय-
श्रुतिकल्पनायोगान्मुख्यविषयश्रुतिकल्पनायाः प्राथम्यावगतेर्मुख्य-
विनियोगेन मन्त्रस्य नैराकाङ्क्ष्यान्न गौण मन्त्रविनियोजककल्पना
न युक्तेत्येवं परिहारार्थतया मुख्येनार्थेन गौणतार्थप्रत्यायनवेलायाम-
पि मन्त्राणां प्रत्याय्य प्रत्यायनलक्षणो संयोगादित्येवमस्यावयव-
व्याख्यार्थं सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मुख्येन चेति * गौणेन
फलार्थत्वाच्च मुख्ये श्रुतिकल्पनेत्येवं क्रममप्यवसीयत इत्याशङ्कां निरस्य
श्लोकं व्याचष्टे * अपि चेति * अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रो
ऽभिधानवाची स्यादिति द्वितीयमन्त्राधिकरणसूत्रन्यायेन सामर्थ्या-
धीनत्वाच्छ्रुतिकल्पनस्य मुख्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगतस्तत्रैव श्रुतेः

मन्त्रप्राप्त्युपायान्तरनिवृत्त्यशक्य सामर्थ्यप्राप्त्युपायान्तरयोश्चाभावाद्गौ-
णविनियोगायाः सक्तार्थतया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्यवयवस्या-
प्यव्याख्यार्थमपि च गौणस्येति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति *
मुख्यार्थविनियोगेन मन्त्रपाठस्य कृतार्थत्वे ऽपि मुख्यद्वारा गौणप्रत्याय-
नार्थं गौणा अपि मन्त्रा विनियोज्या इत्याशङ्क्योपायान्तरेणापि गौण-
प्रत्यायनस्य सम्पत्तेर्मन्त्रनियमो न युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन यदि गौ-

णप्रत्यायनस्य नित्यं मुख्येनार्थेनोपायोपेयत्वलक्षणः संयोगो भवेत्त-
स्तो मुख्यद्वारा मन्त्रस्य गौणे ऽपि विनियोगः स्यान्न त्वेतदस्तीति
व्यवधारणकल्पनया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्ययवस्यान्यथाव्याख्यार्थे-
मपि च यो गौण इत्यादि मुख्य एव विनियोग इत्यन्तं भाष्यमवय-
वशो व्याचिख्यासुः प्रत्याययतीत्यन्तं तावद्व्याचष्टे * अपि चेति *
सचेदित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * यदित्युत्तरभाष्यं
व्याचष्टे * नेति * अथेत्याद्याशङ्कोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * पाक्षिक- ७६८
त्वे ऽपीति * यदेति प्रकृतसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * नित्यमि-
ति * उपायान्तरेण गौणप्रतीतिसिद्धावपि मन्त्रस्मारितस्याभ्युद-
यकारित्वाद् गौणे ऽपि मन्त्रविनियोगो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ-
त्वेन साधनविशेषानपेक्षणार्थस्मृतिमात्रेण प्रयोजनभूतमर्थानुष्ठानुः
संयोगाच्च मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्यनार्थे-
न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मन्त्राम्नानानर्थक्यपरिहारार्थं
मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थेन मन्त्रस्य
स्मार्यस्मारकत्वसंयोगमावादाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेर्न गौणस्य मन्त्र-
स्मारिततादरणीयेत्येवमवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनैव पञ्चम-
व्याख्यार्थमथापीति भाष्यं व्याचष्टे * मन्त्रेति * पञ्चस्वपि
व्याख्यासु सकृत्सूत्रं योजयति * तेनेति * नित्योपपादनायाव्य-
भिचारितोक्ता *

संस्कारत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रं योजयति अचोदित इति *
लिङ्गेन प्रकरणबाधस्यादोषस्योक्तार्थतया न च कार्म्यादिति
भाष्यावयव व्याख्यातु लिङ्गेन चेत्युक्तं कर्मान्तराङ्गत्वे
ऽपि तर्हि प्रमाणाभावादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * कथं
पुनरिति * वैदिकत्वसामान्योपस्थापितवैदिककर्मान्तराङ्गत्वं
सन्निधानाख्येन पञ्चमप्रमाणेनाशङ्क्याहवनीयादिवत्सामान्यत कर्मा-
ङ्गत्वानवगमात्सामान्यमात्रेणानाकाङ्क्षिता कर्मविशेषाङ्गता बोद्धुमश-
क्येति परिहारसूचनार्थं वैदिकोक्तिः । कर्मानङ्गत्वे ऽपि लिङ्गाद्द्रव्य-
ताङ्गत्वं भवतीत्याशङ्क्याह * कथं चेति * क्रत्वङ्गभूते ऽर्थे सा-
मान्यतो मन्त्रविनियोगाभावे कर्मापूर्वसाधनत्वापेक्षायां विनियोगोप-
पत्तेर्नैष्फल्यप्रसङ्गाच्च लिङ्गमात्रादङ्गत्वं सम्भवतीत्याशय. । परिहर-

---

(१) अवधारणोक्तेरवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनाथवा व्याख्यार्थमर्थेन चे-
तिभाष्य " व्याचष्टे नचेति " इति १ पु॰ पा॰ ।

ति * तदिति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यागेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तत इति * चोदकानुग्रहशङ्कोत्तरत्वे तु विकृतावचोदिते ऽन्याधानाद्याविदौ यत्र भवति तत्तथा युक्तमित्येव सूत्रयोजना स्पष्टत्वान्न कृता ।

गार्हपत्यन्याय । इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्य विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते विनियोजकश्रुतिसहायतापि गौणसामर्थ्यस्य न सम्भवतीति प्रसक्तस्थापनार्थमेतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * अपवाद इति * ७३१२।। निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वारूपा अभिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे वसूनामित्युपमार्थो येन कारणोपमानतया ऽस्मिन्मन्त्रे निर्देशादप्राधान्यात् गतेर्थेऽपि ध्रुव तथा सोम आपश्चौषानिला ऽनल प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीर्तिता इत्यनलशब्दवाच्यस्य याग्नेर्वसुत्वस्मरणादुक्तानां मध्ये ऽग्निर्नाम वसुरिन्द्र इव सङ्गामे स्थितवानित्यग्निस्तुतिप्रतीतेर्वसूनां पावकश्चास्मीति चाग्नेरेव वसुश्रेष्ठत्वस्मरणात्तत्समीपे ऽप्यपां वसूनां गमनाद्वसुसङ्गमनत्वमप्यग्नेरेव स्तुतिप्रतीतेर्नैयमृगैन्द्रीत्यनादरहार्यत्याशङ्क्याह *निवेशन इति * बलाबलाधिकरणे श्रुत्या लिङ्गबाधस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यानालोचनेनैन्द्र्येति देवतातद्धितश्रुत्यैन्द्रप्राधान्यावगमाद्गामस्थवणयोरिवाति पशुनान्यचरितत्वेनेन्द्रस्यापीन्द्रोपमानरूपस्तुतिमभ्यधादैन्द्रीत्वेनैवोदाहृतेत्याशय । निष्कायतइति कृत्वैतदुदाहरणं युक्तमित्यध्याहारेण ग्रन्थो योज्य । मन्त्रस्वरससामर्थ्यालोचनेन च पूर्वपक्षकरणं बलाबलाधिकरणादिहापि कृत्वा चनस्तिरमीत्यृच शाखान्तरपठिताया उदाहार्यत्वापत्तेस्तद्धितश्रुत्यालोचनयैवेह पूर्वपक्ष इत्यपौनरुक्त्यसूचनायाह* केवा विरिति * असमर्थविनियोगाशक्त श्रुत्या सहायत्वेनापेक्षित सामर्थ्यं किं मुख्यमेव सहायतामश्नुते । गौणमपि वेति सन्देहो भाष्योक्तसन्देहस्य हेतुरिति सूचयितुमाह * तत्रेति * युत पुनरित्याधर्थपूर्वकमन्देहसमाधानार्थं भाष्य शब्दस्तुतिसंवादात्सन्देहो घटनीय इत्यसमर्थत्वेन तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * सत्यपि चेति * नचादित्यमन्त्रस्य कथंचिदपि शक्तिर्वक्तुं शक्या यतस्तन्नियोगे-

नैव निर्णयः स्यादित्याह * तत्रेति * प्रमाणान्तरेणेन्द्रशब्दस्य गा-
र्हपत्यपरतावगमिष्यत इत्याशङ्क्याह *नहीति * तात्पर्यतो व्याख्यातं
भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यद्दीत्यत्रयव तावद्व्याचष्टे * अभि-
धानं चेति * नोपस्थानमन्त्रचोदित किं त्वभिधानमपीति चकारे-
ण वदता वचनेनाभिधानेनोपस्थानमित्युक्ते विनाप्युपस्थानमभिधान-
सम्भवादभिधानपरतया नोपस्थानमाद्रियेतेत्याशङ्क्य संस्क्रियते पूज्य-
ते ऽनेनेति संस्कारशब्देनोपस्थानस्य सम्पूज्यार्थनायामुक्तायां कथं-
तर्ह्यभिधानार्थेनेत्याशङ्क्याभिधानस्य स्तुतिरूपपूजात्मकत्वेनैकपदैस्तु-
त्ययोगाद्वाक्योक्त्योपपादिते सम्बन्धभाष्यव्याख्या सूचिता कथमा-
त्मनेपदादभिधानार्थेनावसीयत इत्याशङ्क्योपान्मन्त्रकरणाइत्युपपूर्वा-
त्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणके ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदस्मृतिमालक्ष्य तिष्ठतिना
मन्त्रकरणस्य व्यापारस्याभिधाने ह्यात्मनेपदं भवति नचाभिधानत्व-
मनपेक्ष्य व्यापारान्तरे मन्त्रः करणमित्युक्तम् । नचेत्यायाशङ्क्यन्त
भाष्यावयवं व्याचष्टे * नेति * उपपूर्वस्यापि तिष्ठतेर्लोके ऽभिधान-
वाचित्वाप्रसिद्धेः फलभोक्तृत्वयोग्यताधानार्थानां यजमानसंस्कारा-
णां यागकार्यभोक्तृत्वयोग्यतोत्पादनायाकाङ्क्ष्यत्वसमीपस्थानस्याभि-
धानार्थत्वे सति समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वकल्पनान्मन्त्रकरणकत्वो-
पपत्तौ प्रसिद्धसमीपस्थानवाचित्वत्यागायोगादभिधानार्थसमीपस्थान-
वाचित्वेनोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदमवगम्यते न तु समीपस्थानवा-
चित्वत्यागेन वाचितेति सूचनायोपस्थानोक्तिर्गार्हपत्यस्य समीपस्थानं
कर्मत्वसम्भव ऽप्यभिधानकर्मत्वोक्त्यर्था प्रकाश्यत्वोक्तिः एतद-
भिधानाप्रयोजनसमीपस्थानरूपमुपस्थानं गार्हपत्यसंयोगार्थमित्यनव-
गमे ऽपि तद्धितद्वितीययोर्विप्रतिपत्तौ तद्धितः समञ्जसो
द्वितीया वेति सन्देहात्कैमर्थ्याशङ्का जायते न तु गार्हपत्या-
र्थत्वं निश्चीयत इत्येवं व्याख्या तत्रेत्यनेन सूचिता । अनीप्सिते ऽपि
द्वितीयास्मृतेर्गार्हपत्यस्याङ्गत्वेनान्वयसम्भवाद्विरोधपरिहारमाशङ्क्य
सत्यधिकरणं ऽनीप्सितत्वस्य द्वितीयावाच्यत्वनिषेधाद्विरोधसम-
र्थनार्थं गार्हपत्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * किं तावदिति
पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति* कथमित्याशङ्क्याभाष्यं व्याचष्टे*
कथमिति * अविवक्षितेप्सितार्था वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थं
वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थवाचित्वाभावे ऽपि वाच्येनेप्सितत-

(१) गार्हपत्यवाचित्वानवगमे ऽपि वनैव शास्त्रे च तद्वाचित्वावगमात्कैमर्थ्यतो
याम ऽक्य सम्बन्धमात्रहेतुकयोस्तद्धितद्वितीयाचकारसमवस्थानवगमे ऽपि कुण्ड्-
योन्द्रमहस्त्रेत्यधि० २ पु० पा० ।

म्बधात् कर्माख्यकारकविशेषेण क्रियासम्बन्धात्मककारकसामान्य-
लक्षणाद्वाराधिकरणादिकारकविशेषान्तरलक्षणाऽऽश्रयत्वेन व्याच-
ष्टे * सप्तम्यर्थादिति * गार्हपत्यदेशे स्थित्वा ततो निर्गत्य चन्द्रमुपति-
ष्ठेतेति विध्यर्थसूचनायाधिकरणमपादानं चार्दीयते ऽन्यथा ऽनेनैव चतु-
र्थ्या कारकत्वसामान्यस्याक्षिप्तत्वादनेनोक्तत्वादधिकरणापादानादि-
लक्षणं कारकत्वसामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाण-
पक्षापेक्षया भाष्ये वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणापादानादि-
लक्षणं कारकत्वं सामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणप-
क्षापेक्षया भाष्ये वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणावृत्तिरयुक्त-
त्याशङ्क्याह * शक्नोति हीति * तद्धितश्रुत्यैवेन्द्रप्राधान्यावगमे
तस्याश्च मुख्यत्वेन लक्षणावृत्त्ययोगात्पश्चादवच्छिन्नतया द्वितीयाया एव
तद्धितश्रुतिविरोधाल्लक्षणावृत्तिर्युक्तेत्याशयः । अधिकरणादिरूप-
कारकविशेषलक्षणा भाष्ये कस्मान्नोक्तेत्याशङ्क्य न्यायलभ्यत्वादिति
सूचयितुमाह * तत्र चेति * यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यशब्दो गार्हप-
त्यगुणयज्ञसाधनत्वसम्बन्धाद् गृहपतेर्यजमानस्य देवता भूता ये-
ऽवयवसम्बन्धादिन्द्रलक्षणाय संनिधितावयमुपस्थानं प्रतिप्राधान्ये-
न विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यशब्दविशिष्टमप्युपस्थानमिन्द्रायमेव
कार्यं चेन्द्राख्यस्य गार्हपत्यस्याभिनिधानात्समीपस्थानपूर्वकाभिधान-
कमेव न सम्भवतीति वाच्यम् । पुराणेतिहासेषु इन्द्रस्य प्राच्या-
दिदिक्पालत्वस्मृतेः प्राच्यां च दिश्यैन्द्री त्वन्यपदेशात्प्रागग्रयाभिमुख-
स्थाने देशद्वारेन्द्रस्य सामीप्यविशेषणत्वोपपत्तिरित्यन्ये व्याचष्टे *
यद्वेति * पूर्वभाष्ये द्वितीयायाः क्रियासम्बन्धाख्यकारकत्वसामा-
न्यमात्रलक्षणार्थत्वे ऽभिहिते यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यस्य द्विती-
याकर्माख्यकारकविशेषलक्षककारकत्वसामान्यरूपेण क्रियासम्बन्धा-
भिर्विशेषसामान्यायोगेन कारकविशेषापेक्षायां दृष्टकर्मसंयोगान्या-
यनाधिकरणतया ऽपादानतया चाङ्गत्वेन विशेषणं गार्हपत्यस्तस्मा-
द् गार्हपत्याङ्गकमुपस्थानमिन्द्रप्रधानकं कार्यं गार्हपत्यस्य च दाहक-
त्वात्ततो ऽधिकरणापादानत्वायोगे ऽपि समीपदेशद्वाराधिकरण-
त्वेनापादानत्वेन वा विशेषणत्वं भविष्यतीत्येव व्याख्यान्तरसूचना-
र्थं केचिच्छब्दः । कारकान्तरलक्षणेन्द्रलक्षणार्थत्वपक्षयार्थिकमा-
ह * पक्षादिति * इन्द्रलक्षणार्थत्वे प्रधानानुगुणत्वापत्तेरपरिता-
पात्स्वमतेन धातुस्वरसोक्तसमीपस्थानमात्ररूपमुपस्थानं प्रति प्राधा-
न्येन गार्हपत्यशब्दो विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यप्रधानकमुपस्थानमिन्द्रप्र-
धानार्थं कार्यं गार्हपत्यस्यैव च संनिहितदेशत्वात्समीपस्थानं प्रति

कर्मत्वेन विशेषणतोपपद्यत इत्यसन्निहितस्यैव व्याख्यातुमारभते * अथ यदि * आत्मनेपदद्योतिताभिप्रायत्व विशिष्टसमीपस्थानरूप- ७७०।१ धात्वर्थनिरासार्थेन मात्रशब्देन समीपस्थानमात्रमनेनोपस्थानशब्देनो-क्तमित्युक्तम् * एवं च सत्यभिधाने मन्त्रस्य करणत्वात्समीप-स्थाने च गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रियाविषय येनेन्द्रगार्हपत्यशब्द योरविरोधो भवतीत्याह * एकेन * एकेन धातुनैकस्यैव व्यापा-रस्याक्षेपात् भिन्नव्यापारविषयत्व सम्भवतीत्याशङ्क्याह * द्वौ चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानवद् गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रि-यविषयत्वेऽन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरविरोधो भवतीत्याह * एकेन * ए-केन धातुनैकस्यैव व्यापारस्योक्तत्वात् भिन्नव्यापारविषयत्व सम्भ-वतीत्याशङ्क्याह * द्वौ चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानमात्मनेप-दाख्यप्रत्ययानुगृहीतया प्रकृत्या प्रकाशनमित्यर्थ द्वौ व्यापारावु-पात्तावित्यर्थः । अस्मिश्च व्याख्याने द्वितीयाप्रातिपदिकयोर्द्वयोरपि श्रुतिवृत्त्यादयमेव परिहारो ऽभिमतो न तु पूर्वो द्वितीयाया लक्षणावृ-त्तित्यादित्याह * तथेति * व्याख्यानस्याधिकरणत्वस्यापादन-त्वे या समीपस्थानानपेक्षप्रकाशन प्रत्ययार्थत्समीपस्थानाभिधाने प्रका-शनमित्यर्थ । शुद्धधातुवाच्यत्वात्समीपस्थानमात्र धात्वर्थो विवक्षितः समीपस्थानपूर्वकप्रकाशनमात्मनेपदाख्यप्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्य-त्वात्प्रत्ययार्थो विवक्षित । एव चास्मिन्पक्षे विध्यर्थो भविष्यतीत्याह* एतदिति * प्रकाशनस्य प्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्यत्वात्प्रत्ययार्थतया प्राधान्याद् गार्हपत्यस्यापि प्रकाशनमेव प्रति कर्मतेत्याशङ्क्य समी-पस्थानस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन प्रकाशनेनाङ्गतया सम्बन्धा-दानर्थक्यतदङ्गन्यायेन　　प्रकाशनान्वयायोग्य कर्म समीपस्था-ने ऽवतरतीत्येव निरासार्थत्वेन सम्बन्धादिति भाष्याक्षरयं व्याचष्टे * यद्यपि चेत * मुख्यमवतिभाष्य पूर्वपक्षोपसंहारार्थत्वेन व्या-चष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्तमाह * एवामति * वचनशतेनाप्य-शक्यविनियोगायोगाद् गौणार्थाश्रयणा तु मुख्येन्द्रशब्दानुरोधेन गार्हपत्यशब्दस्य गुणवृत्त्येन्द्रपरत्वाचगमात्तायथार्थे विनियोग स-म्भवतीत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * निवेशन सङ्गमनो वसू-नामिति गार्हपत्यमुपतिष्ठतइति एतावतार्थविशयविनियोगसिद्धरै-न्द्रीशब्दस्यानुवादत्वादिन्द्रशब्दवन्मन्त्रविषयत्वोपपत्तेर्विध्यर्थत्वे ऽपि चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनविध्यर्थत्वादैन्द्रीशब्देनैव मन्त्र गौणता-श्रितेत्याशयेनोत्तरमाह * गौण वामिति * ऐन्द्रीशब्दस्यानुवादत्वे-नन्द्रप्राधान्यानभिधायित्वाद्विध्यर्थत्वे ऽपि चन्द्ररूपेण गार्हपत्य प्र-

काशयेदित्येवमर्थत्वेनैन्द्रीशब्देनैव मन्त्रे गौणताश्रयणाद्गार्हपत्यशब्दस्य तद्विरोधानुपपत्तेर्मन्त्रब्राह्मणयोरनात्र विरोधो वाच्य । यत्र च मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे कचिदन्यतरस्य गौणताश्रयणीया ऽऽपद्यते तत्र मन्त्राणां गौणता युक्तेति मन्त्रस्य लिङ्गरूपत्वाद् ब्राह्मणस्य च श्रुतिरूपत्वाद्वाक्यरूपस्यैव तु मैत्रावरुण प्रेष्यति चानुचाहेति ब्राह्मणस्य प्रशास्तर्यपि मन्त्रलिङ्गं बाधित्वाऽभ्युपगमाच्छ्रुतिलिङ्गाधिकरणमेव मन्त्रे ब्राह्मणविरोधे मन्त्रगौणत्वस्य सिद्धत्वाद् गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्योर्विरोधायोगेन मन्त्रब्राह्मणविरोधमापाद्य श्लोको व्याख्येय । भाष्याकिसूचितं गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्योर्विरोधं तावद् दर्शयितुमाह *

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रकाशनीयत्वोक्तो विरोधाभावो द्योतित । यत्र चैन्द्रीश्रुत्यैव मन्त्रस्यामुख्य ऽर्थे विनियोगादविरोध इत्युक्तो भवतीत्याह * तत्रेति * इन्द्रप्रकाशनमन्त्रविनियोगार्थत्वेनैन्द्रीश्रुत्युपपत्तेर्नैन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनविध्यर्थता कल्पनीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकं व्याचष्टे * अवश्य भावि हीति * ब्राह्मणगौणत्वापत्तेर्नैन्द्रप्रकाशनविध्यर्थतैन्द्रीश्रुतयुक्तत्याशङ्कानिरासाशय । पूर्वश्लोकोत्तरार्द्धव्याख्यार्थो मन्त्रस्य त्वेति श्लोक । येन कारणेन गार्हपत्यश्रुतेर्नैन्द्र्याश्रुत्या विरुद्धत्वेन कारणेन द्वितीयालक्षितकारकसामान्यसम्बन्धाद् गार्हपत्यस्याधिकरणत्वेनापादानत्वेन वा लक्षितनाङ्गता या पूर्वपक्षिणोक्ता साप्ययुक्तत्याह * तेनात * यात्र्यवयवसम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्दस्यैन्द्रयाचितोक्ता साप्यैन्द्रीश्रुत्याविरोधे समुदायप्रसिद्धिविरोधायोगा-

७७१।१ दयुक्तत्याह * न चात * यत कारणाद् गृहपतयजमानस्य देवतात्वेन सम्बन्धादिन्द्रस्तेन कारणेनात्र ब्राह्मणा ऽवयवसम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्दवाच्य इति यदुक्तं तदपि रूढ्या गार्हपत्यशब्देनाग्निप्रत्ययान्तस्य चैन्द्रीश्रुत्यविरोधनाबाधिततया दृढत्वान्न स्यादित्यर्थ ।

गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्सम्बन्धस्या-

शास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रावतारणार्थमत्राहेत्यादिकारिष्यन्तीत्येव भाष्यमरयत्ता व्याचिख्यासुर्भाविष्यर्ता यन्त्र तावद्भाष्यावयव व्याचष्टे * ननु चेति * उच्यतइत्यनेन स्रुता श्लोकेनाप्यैन्द्रमन्त्रेण वचनकल्पित-

या गुणवृत्त्या शक्तिसम्भवाद् गार्हपत्यप्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहारार्थमहेत्यादिदीपयेत्यन्तं भाष्यावयवं शङ्काशयनिरासमर्थत्वेन व्याचष्टे * तथा हीति * शब्दमात्रोपकारिण्या देवतया ऽर्थे रूपोपकारिणो गार्हपत्यस्य सादृश्यं न सम्भवतीत्याशयः उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयितुमाह * न हीति * सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं न हि शास्त्रहेतुक इत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * न चेति * अदेङाख्यं वर्णत्रयं पारिभाषिको गुणो नैवमग्निः परिभाषयेन्द्र इत्यर्थः । एतच्छङ्कोत्तरत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवं तावदिति *

आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥

मुख्यप्रकाशनस्य मन्त्रकार्यत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवं तावदिति * अपवादविषयत्वस्य गौणार्थविनियोगस्य क्व चिदनिरूपणात्को हविष्कृदादिमन्त्रो वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे एव सम्मुख्यविनियोगरूपस्योत्सर्गस्य विषयः को वा सूक्तवाकादिर्वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे ऽप्युत्सर्गस्यैव विषय इत्येवं व्याख्येयम् । यद्वोत्सर्गापवादोक्तिभ्यां लक्षणया तद्धेतुभूतलिङ्गवचनाभिधानात्को लिङ्गस्य विषयः को वा वचनस्येत्यर्थः । तत्रेति सन्देहभाष्यमङ्गाङ्गिभावोपदेशार्थमेतद्वचनं काललक्षणार्थं चेति चिन्तायाः प्रकृतगौणमुख्यविचारासङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्क्य वचनाद् गौणे ऽवघाते मन्त्रविनियोगो मुख्ये वा ऽऽह्वाने लिङ्गादित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति * आह्वाने मन्त्रविनियोजकस्य लिङ्गस्य श्रुतिविरोधपरिहारार्थावहन्तिसंयोगस्य कालार्थत्वोक्तिः । वचनादवघाताङ्गत्वोक्तिश्चान्यथामन्त्रार्थत्वेन मुख्यत्वायोगाद् गौणे ऽवघाते विनियोक्त्यर्थेत्याशयः । शत्रुप्रत्ययेनावघातस्या ऽऽह्वानाख्यक्रियान्तरलक्षणत्वेनोपादानादुपसर्जनभूतस्य मन्त्रान्वयानुपपत्तेः पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्या ऽऽह्वानस्या ऽविहितत्वेनानुष्ठेयत्वानवगतेः स्मारकमात्रानपेक्षत्वादपेक्षां च विना लिङ्गस्याह्वाने मन्त्रविनियोजकत्वाशक्तेः पत्नीकर्तृकावघातार्थाक्षेपादाह्वानस्यानुष्ठेयत्वावगमे ऽप्याह्वानानुष्ठानात्पूर्वमेवानुष्ठेयत्वेनावगतावघातस्य स्मारकापेक्षत्वात्तदतिक्रमेण पश्चात्प्रतीताह्वानाङ्गत्वानुपपत्तेरुपसर्जनभूतमप्यवघातमेव प्रत्यङ्गता युक्तेति सूचनार्थं पूर्वप्रतीतोक्ता प्र- ७७२।२

ध्वर्युकर्तृकत्वेनावघातस्य पत्न्याह्वानो)नाक्षेपकत्वात्पत्न्येव हविष्कृदु-
पोत्तिष्ठति देवान्दर्शीन्पितृन्त्साभिदूरुक्षाघद्वन्तीतिवाक्यात्पत्नीकर्तृक-
त्वावगमोत्तरकालमवघातेन पत्न्याह्वानस्य चिरेणाक्षेपमभिप्रेत्य
तदप्रयुक्तः । कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा तत्प्रतिपादनार्थं
यदीति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यमवतारयति अवहन्ति प्रति मन्त्रोप-
देशकविधायकाभावादाह्वयतिपरेण पञ्चमलकारेण मन्त्रोपदेशं दर्श-
यन् व्याचष्टे * यदीति*अथेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यमथप्रश्ने-
नाह्वयती(त्यन्वये ऽनुपात्तस्य मन्त्रस्य काललक्षणायोगादथप्रश्नेना-
ह्वयतीत्यन्वये कालविध्यापत्तेस्त्रिरावृत्तिमात्रविधिसिद्धान्तासि-
द्धिप्रसङ्गादयुक्तमाशङ्क्य यदथप्रश्नेनाह्वयती[1])ति सामर्थ्यप्राप्तमनूद्यते
त्रिरिति वचनव्यक्तिरिह विवक्षिता अस्मिंस्तु पक्षे तेन त्रिराह्वयती-
त्येतावता त्रिरभ्यासविधिसिद्धेरथप्रश्नमित्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य का-
ललक्षणार्थत्वं वक्तुं क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्रत्ययेन
क्रियान्तरस्यैव कालतो लक्षयितुं शक्यत्वात्तदन्यविधेयत्वेनोक्तिः गौणा-
र्थमन्त्रविनियोगापादकमन्त्रावघातान्वयशङ्कनापत्त्यर्थं च मन्त्रा-
नुपादानमिति सूचयन् व्याचष्टे * अथेति * ततो ऽस्य मन्त्रस्य त्रि-
रावृत्तिविधौ हन्तिराह्वानस्य कालं लक्षयतीत्येवं भाष्यं योज्यम् ।
यथैन्द्री वचनादयथार्थे विनियुज्यते तथा ऽऽहूयायतेराह्वानमेदिशब्द-
वचनाद्व्याख्यायते ऽनेनेत्याख्यानार्थल्युडन्तकरणव्युत्पन्नाह्वानशब्दोक्तो
हविष्कृन्मन्त्रो ऽप्ययथार्थे विनियुज्यतइत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं
किन्तावदिति भाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * किमिति * हन्ति प्रति म-
न्त्रोपदेशे सति श्रुत्यर्थे ऽवघाते मन्त्ररूपं विहितं भवति सिद्धान्ते तु
शतृप्रत्ययेन क्रियान्तरलक्षणभूतकर्त्रभिधाने ऽपि कालानभिधानाल्ल-
क्षणा स्यादित्येवं तथा शब्दानुरूपस्य वचनादिति पूर्वाधिकरणसूत्राव-
यवस्य श्रुत्याशयत्वेन व्याख्यार्थमेवमिति भाष्यावयवं व्याख्यातु*मव
हन्तीत्युक्तम*वचनादित्यवैकवाक्यत्वादित्येवं व्याख्यातुं मन्त्रस्य च
कालस्य च कालस्य चाह्वानसम्बन्धः (सिद्धान्ते विधेयो भवेदित्येवं
वाक्यभेदोक्त्यर्थो मन्त्रस्य चेत्यवयवो ऽवहननकालपर्यायेन हविष्कृ-
दाह्वातव्येति सिद्धान्तभाष्ये[2])कालाह्वानसम्बन्धविधिनिरासात्पूर्व-
पक्षे तद्विधिप्रतीते केवलात्तु त्रिरावृत्तिर्विधीयतइति च भाष्यादा-
ह्वानावृत्तिसम्बन्धविधिप्रतीते स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः।मन्त्रस्याह्वा-

१) षष्ठ पा० २ पु० ना० ।
२) षष्ठ पा० १ पु० ना० ।
३) षष्ठ पा० १ पु० ना० ।

मानङ्गत्वे सत्याह्वयत्यन्वयायोगमाशङ्क्याह्वानाभावो ऽप्येहिपद्वो-
च्चारणात्तत्करोतितदाचष्ट इतिस्मृतेराह्वानमाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे णिजन्-
न्ताह्वयतिप्रयोगोपपत्त्युक्तत्वं मैवं चेति भाष्याक्षरं व्याख्यातु *
माह्वयतेश्चेत्युक्तम् * असामर्थ्यादविघाताङ्गत्वायोगमाशङ्क्यावघा-
तस्याचेतनत्वाद्वस्तुतः स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वाभावे ऽपि वैवक्षिकेन
स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वसद्भावाद्धविष्कृत्त्वस्य सामर्थ्यमवहन्तेरेवेत्यनेन
स्वमतेन गुणाभावसूत्रावतारायोक्ता हविष्कृच्छब्दस्य मुख्यार्थत्वा-
द्यथार्थतामुपसंहृत्य हविष्कृत्पत्नीसम्बन्धे ऽ हविःसम्पत्तिहेतुलक्ष-
णगुणयोगे चावघातप्रत्यायकत्वं भाष्योक्तगुणेऽत्यनेन विवृतम् ।

न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

सौत्रनञर्थव्याख्यार्थं नैतदित्याद्येवमवहन्तीत्यन्तं भाष्यं का-
लविधिशब्दार्थव्याख्यार्थं कालेत्यवयवमपनीय व्याचष्टे * त्रिरिति *
अनाहूताया एव पत्न्याः स्वयमागत्यावहन्तृत्वोपपत्तेर्नियोगतो ऽप्रा-
प्तत्वादप्राप्ते चाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वान्मन्त्र-
वर्णतः प्राप्त्यभ्युपगमे ऽन्योन्याश्रयापत्तेराह्वानस्य नियमार्थे विधि-
त्वसंभवान्नियमेनापि च प्राप्ताया अध्वर्युकर्तृकत्वार्थं प्रथमोपधानादिवद्वि-
ध्युपपत्तेर्वाचमेव तदाह्वयतीति वाह्वानस्यैव स्तुत्यर्थत्वाद्विधेय-
त्वावगतेराह्वानाविधाने च त्रिरित्यर्थो विधीयतइत्येतावताऽभ्यास-
विध्युक्तिसिद्धिर्भाष्ये त्रिराह्वयतीत्याह्वयतिशब्दानर्थक्यप्रसङ्गाद्
गौरवाशयेन वा भेदोक्त्युपपत्तेः केवलास्तु त्रिराहूतीरिति केवलश-
ब्दस्य च गुणान्तरविधिनिरासार्थत्वेनोपपत्तेस्त्रिरभ्यासमात्रविधि-
राह्वानपरत्वादित्येवं व्याख्येयम् । अवघातपरामर्शार्थो ऽत्रशब्दः ।
कथं तर्हीति भाष्यं शतृप्रत्ययाक्षिप्तत्वेन काललक्षणाया लघीयस्त्वात्
दोषत्वाभावसूचनार्थत्वेन व्याचष्टे * लक्षणं चेति * आह्वानका-
री कीदृगध्वर्युरित्यपेक्षायां क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्र-
त्ययेनावघातकारित्वस्य लक्षणत्वाभिधानादवघातकारित्वावच्छस्या-
ऽध्वर्योराह्वानकारित्वावगतेर्यदावघातस्तदाह्वानमिति कालतो ल-
क्षणत्वावसायात्पत्नीकर्तृके चावघाते ऽध्वर्योः कर्तृकत्वायोगादभि-
चरन्यजेतेत्यत्र यागस्याभिचारार्थतावच्छतृप्रत्ययादाह्वानस्यावघा-
तार्थत्वप्रतीतेस्तादर्थ्यद्योतनार्थत्वेनावघातकालत्वस्यैव विवक्षितत्वा-
वसायाल्लघीयसी काललक्षणेत्याशयः । लघीयस्त्वेति श्रुतिवाक्ये-
भङ्गापत्तेर्दुष्टैव लक्षणेत्याशयेन यत्त्वित्यनुभाष्य श्रुत्यसम्भवलक्षणा
ऽपि दुष्टेति परिहारार्थं नैष इति भाष्यमसम्बद्धत्वपरायो-

पपत्तेरपकृष्य शतृप्रत्ययान्तशब्दे काललक्षणेत्याशयः । लघीयस्त्वे ऽपि श्रुतिस्मृतिभङ्गापत्तेर्दुष्टशतृप्रत्ययान्ते शब्दे काललक्षणाया लघीयस्त्वोक्त्यर्थस्यावघ्नन्नाह्वयतीत्यस्यानन्तरं योज्यम् । नान्विति भाष्येणावघाताङ्गत्वेन मन्त्रानुपदेशे ऽप्याह्वानाङ्गत्वेन मन्त्रकालयोस्त्रिरावृत्तिविधेयत्वाद्वाक्यभेदमाशङ्क्य काललक्षणयोरनुवादत्वाद्वाक्यभेदपरिहारार्थं नेतीति मन्त्रो ऽपीति च भाष्यद्वयं व्याचष्टे * प्राप्त चेति * श्लोकं व्याचक्षाणः *कथ तर्हीति*यत्तु लक्षणाशब्द इति च,भाष्यद्वयस्य काललक्षणादोषःपरिहारार्थस्य सूचनार्थं तृतीयं पदं तावद्व्याचष्टे * अवघ्नन्निति* हि यस्मात्कारकात्क्रियाया लक्षणे हेतौ च शतृप्रत्ययस्मृतेर्लक्षणत्वरूपेणार्थेन युक्तः कर्त्ता कृत्स्नं शतृप्रत्ययात्प्रतीयते । तेन हेतुना न कश्चिदवघ्नन्नित्यत्रोक्तिश्रुतिस्यत्र काललक्षणायामपि श्रुतिपीडेत्युक्ते तथापि श्रुत्यर्थस्यावघातस्य मन्त्रान्वयसम्भवे लक्षणा न युक्तेत्याशङ्क्य धात्वर्थस्योपसर्जनत्वान्मन्त्रान्वयानर्हतोक्ता । मन्त्रस्यावघातं प्रत्यनुपदेशो ऽवघ्नन्नित्यस्यानर्थक्यनिरासार्थो काललक्षणार्थतोक्तिरिति तस्माच्छब्देन सूचयंश्लोकशेषं व्याचष्टे * तस्मादिति * कालाह्वानसम्बन्धानुवादोक्त्यर्थस्यावहननेति भाष्यस्य सौत्रकालविध्युक्तिविरोधमाशङ्क्य भाष्यानुसारेणाभिधानपूर्वकविधानवाचिनो विधिरितिशब्दस्याभिधानलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य परिहरति * येऽध्यदेन चेति * त्रिरभ्यासापादितकालविध्युक्त्या वा त्रिरभ्या-
७७३।। सविधिर्लक्ष्यतइति परिहारान्तरमाह * सकृदिति * ,अभ्यासे विहिते यः सकृदुच्चारणकालादधिकः कालस्त्रिरभ्यासेन जायते सो ऽस्मिन्वाक्ये विधीयतइत्युक्ते ऽर्थद्वयविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्यार्थलभ्यत्वम् * कालविधेरित्युक्तम् * अर्थलभ्यतामेवोपपादयितुमाह * तथा चेति * चोदितत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं चोदितश्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

गुणाभावादिति सूत्रमवघाते हविष्कृत्पत्नीगतबुद्धिः सम्पत्तिहेतुत्वलक्षणगुणयोरसम्भवे ऽपि आह्वानामन्त्रणविभक्तिप्रयोगविषयत्वलक्षणाभावाद्धविष्कृत्प्रातिपदिकस्य गौणसामर्थ्यसम्भवे ऽपि सम्बुद्ध्याख्यातपदयोर्गौणस्यापि सामर्थ्यस्यासम्भवात्सकलमन्त्रविषयत्वाच्च वचनस्य सकलमन्त्रसामर्थ्यं विना विनियोजकत्वाशक्तेर्नावघाते मन्त्रवि-

नियोगः सम्भवतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुं केन चिद् गुणेन मन्त्रे ऽवहन्ति प्रत्याययिष्यतीति पूर्वपक्षोक्तगौणसामर्थ्यनिरासार्थत्वेनावतारयति * अथेति * हविष्कृत्पत्नीगुणयोगादवहन्तिरव हविष्कृद्धविष्पतीत्यर्थः । ननु हविष्कृत्पत्नीगुणयोगाद्धविष्कृत्प्रातिपदिकस्यावघाते शक्त्यभ्युपगमे देवदत्त सरस्वतीतिवदस्त्रियामप्यवघाते स्त्रीलिङ्गहविष्कृच्छब्दप्रवृत्त्यैकान्तिकत्वाद्यागत्यैकान्तिकत्वेन सत्त्वोपपत्तेर्लिङ्गादिति सूत्रमयुक्तं स्यादिशङ्क्याह * गुणादिति * हविष्कृत्त्ववाचिनो मन्त्रस्य हविष्कृत्पत्नीगुणहविःसम्पत्तिहेतुत्वयोगादवघातप्रत्यायनसामर्थ्ये सत्यप्याह्वानादिविषयत्वलक्षणगुणाभावादवघाते वाचनिकविनियोगाभावो यदोच्यते तदा मन्त्राद्याम्यत्वरूप पत्न्या सामर्थ्यं मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वेनाश्रीयते न तु स्त्रीलिङ्गत्वेन सत्त्व इत्यर्थः । यदातदाशब्दाभ्यां पाक्षिकतास्य व्याख्यानस्योक्ता भाष्योक्तां व्याख्यामनुसन्धत्ते * अथ वेति * सत्य न श्रुत्यावघाते मन्त्रो विधीयते किं त्ववघातस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया हविः कर्तृत्वसद्भावाल्लिङ्गस्य चैकाद्यासामर्थ्ये विनियोजकत्वोपपत्तेः सामर्थ्यादेव मन्त्रोऽवघाताङ्गमित्याशङ्कार्थं सरूपात्त्वा गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वं सूचितम् । हविष्कृत्प्रातिपदिकस्यावघातप्रकाशनसामर्थ्येऽप्येतस्य तदेकवाक्यत्वबाधापत्तेः पत्न्याह्वानाङ्गत्वपक्षे च लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यनुग्रहसम्भवे वाक्यबाधापत्तेरेकस्य पक्षस्यानभ्युपगमनीयत्वाल्लिङ्गेनाप्यवघाताङ्गता न युक्तेत्येवमुत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं गौणमिति भाष्यं गुणशब्दस्यात्र सामर्थ्यवाचित्वात्सामर्थ्यलभ्यत्व गौणशब्देनोक्तमाह्वानविषयत्वाभावात्किंश्चामन्त्रणाप्रेषविषययाभावयोरप्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तद्धीति * यद्यपीत्यनेनावघातस्याचेतनत्वेन क्रिया तेन चास्वातन्त्र्यात्कर्तृता * वास्तवी नास्तीत्युक्तम् * अर्थोक्त्यार्थदर्शनाभावादेहीत्यस्यावघाते विनियोगाद्धविष्कृत्पदैकवाक्यत्वबाधापत्त्युक्त्यर्थत्वेन तत्रापि भाष्यावयवं व्याख्याय हविष्कृत्पदमात्रस्य तर्ह्येहिपदैकवाक्यत्वबाधेन लिङ्गाद्विनियोगोऽस्त्वित्याशङ्क्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वे लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यबाधसम्भवाद् बाधपक्षो न युक्त इति परिहारसूचनार्थत्वेन यजमानस्येति भाष्यावयवं व्याख्यातुं चेतनावत्या त्वित्युक्तम् । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥

एतत्सूत्रव्याख्याभाष्यं सन्दिह्य व्याख्यातम्। मन्त्रस्य पत्न्या-ह्वानाङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्न्या याथार्थ्या-द्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः।

(अवघाताङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्न्या याथार्थ्याद्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः[1] ॥

अवघाताङ्गत्वे त्ववघातस्यैकान्तेन नियमेन व्यक्तस्य स्पष्टस्य प्रत्यक्षस्य यात्नत्वस्य कस्य चिल्लिङ्गस्याभावाच्छब्दधर्मतया शब्दानुपा-रम्भोपायगतेन स्त्रीत्वेन योजनाप्रायसद्भावनावघातेन द्वारभूतेन म-न्त्रस्य स्तवः कल्प्यः स्यात्स च क्लेशेनेति कथं विच्छेदेनोक्ते क्लेशो-पपादनायावघातयाचिनः स्त्रीलिङ्गस्य क्रियत्वाविरुद्धस्य धर्मतया ऽवघातस्त्रियावादकस्यानुपादाननोक्त्वा स्त्रीलिङ्गपदोपादाने ऽवघात-स्य शब्दधर्मतयैकान्तिकं स्त्रीत्वं सिध्येदनुपादानात्त्ववघातावहनना-दिपदस्यान्वयस्यापि सम्भवाच्छब्दधर्मतयापि नैकान्तिकः स्त्रीत्वं सिध्यतीति बहुर्वीहिरोहाय। तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्य तात्पर्यमाह * तस्मादिति *

विधिकोपश्चोदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवघाताङ्गत्वेन हविष्कृन्मन्त्रोपदेशे सत्यवघातार्थो विधः सम्प-र्थं घ्यासाभिल्यवहन्तीत्यादिभिर्मन्त्रविध्यन्तैरस्य विधेः पक्षे बा-स्यादित्येवं सूत्रं व्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे * अवघातेति * अवघा-ताङ्गभूतमन्त्राक्षरैः सहास्य विकल्पः स्यात्स चान्याय्य इत्यर्थः॥ ७७४।१

अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥ ५ ॥

तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

अतिदेशोक्त्यैव पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तावेवात्रापि इत्यवगतेर्थे-स्तथेति भाष्यमनर्थकमाशङ्क्यास्य सूत्रस्य यथावघातस्तथोत्थानविस-र्जने अपि पूर्वपक्षे मन्त्रप्रकाश्ये, सिद्धान्ते त्वप्रकाश्ये इत्येवमतिदेशा-र्थत्वेन पक्षानामपि पूर्वाधिकरणसूत्रार्थानां योजयितव्यत्वोक्त्यर्थे-त्वेन सूत्रस्य व्याख्यार्थत्वं भाष्यस्य सूचयितुमाह *इतीति* इति क-रणो ऽस्येत्यर्थः यथैन्द्रीवचनादवघातार्थे विनियुज्यते तथाह्वानमपीत्यपि-शब्दोक्ताचप्रीदृग्नतवन्मन्त्रावपि इत्येवमाद्यसूत्रे ऽपीति भाष्येण योजिते निरस्तत्वात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य विधौ लक्षणायोगेनोत्थानव्रतमन्त्रस-

---

१) अत्र पा० २ पु० ना० ।

योगया कालकक्षणार्थत्वेनावघातसंयोगवदानर्थक्यपरिहारायोगाद्-
गाङ्गिभावार्थतावसीयत इत्याधिकाशङ्कात्तदर्थं लक्षणाभयादिति भा-
ष्यं व्याचष्टे * पूर्वमिति * अवघातमानशब्दोऽनुवादाय कालार्थता-
का इह तु यदग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलङ्कुरु पशुनो
देहीत्याह तदुक्ता ■ कालइत्युक्तिप्रार्थित शब्द यथाच विसृजति तद्व
त चरतीति मन्त्रकालइति च मन्त्रनिर्देशके शब्द विधानार्थं सा चायु-
क्तेत्याशय । भाष्यापलक्षित मन्त्रापदेश ऽपि वाक्यभेदापत्तिरूप
विशेषान्तरमाह * त्रिरिति * नोत्थानविसर्जनाङ्गत्वेनाग्नीदुन्नतमन्त्रो
विधीयते किं त्वाग्नीविहरण प्रयत्नाङ्गत्वेन लिङ्गात्प्रासस्याग्नीमन्त्रस्यो-
त्थानकालाय वाक्यमनियमासमाप्त्यङ्गत्वेन च प्राप्तस्य वाग्विसर्गस्य
व्रतभक्षणप्रयत्नाङ्गभूतमन्त्रोच्चारण कालार्थे विधीयते विधिमन्त्रपा-
ठक्रमाभ्यां   चोत्थानव्रतमन्त्रयोर्विशिष्टकालकत्वेनावगतस्वरूपा-
व्यवहितत्वाद्धिमन्त्रयोर्विसर्गलक्षकत्वशक्तिरस्तीत्येव सिद्धान्तसूत्र-
योजनार्थमुत्तिष्ठन्निति भाष्यमुत कालार्थं संयोग इति सन्देहभा-
ष्यालोचनयैव ज्ञातार्थत्वान्न व्याख्यातम् । कालविधौ सिद्धान्ताव-
साने पूर्वाधिकरणे कालानुवादाभ्युपगमात्तदतिदेशार्थतास्याधिक-
रणस्य न युज्यतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षे श्रुत्वा गौणं मन्त्रावनियोग सि-
द्धान्ते लिङ्गान्मुख्य इत्येतावता साम्येनातिदिश्यतेति परिहारसूचना-
र्थं नेतिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं पदाहरत्वेन तृतीय सूत्र योजयि-
तुमनुत्थितेनाग्नीन् मेधितु विहर्तुं याचकस्यानुत्थानस्याग्नीन्धनविह-
रणयोः कर्तृत्वं विवक्षित्वा मन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेः यागात्मिकायाश्च
जिह्वाया व्रतशब्दवाच्यपयःपयोभक्षणकर्तृत्वं वि-
वक्षित्वा व्रतमन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गाद्वग्नीदुन्नतमन्त्रयोरुत्थान-
वाग्विसर्गाङ्गत्वं भविष्यतीति शङ्कार्थं यद्यपिचेति भाष्यं ■ च शक्यत
इत्यपक्षामुत्थानेनत्वेनेन शक्यतोपपादितेत्येव व्याचष्टे * उत्थाने-
ति * अध्वर्युकर्तृकस्योत्थानस्याग्नीध्रकर्तृके विहरणे हेतुत्वायोगात्स-
न्निमित्त कर्तृत्वोपचारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यदीति * समा-
ख्याप्राप्ताध्वर्युकर्तृकता प्रयत्न सति प्रैषेषु च तदधिकारादिति स्या-
द्बाध्येतोत्थानाङ्गत्वं तु प्रैषत्वाभावान्न तद्बाधो युक्त इत्याशय. ।
बर्हिस्तरणादिग्रहणार्थाविशब्द । व्रतमिति शङ्काभाष्यार्थमेव व्या-
चष्टे * व्रतमिति । वाचो ऽस्तनत्वेन कर्तृत्वायोगात्कथमनेन म-
न्त्रेण यागाभिधानमित्याशङ्क्याह * वागिति * यथा भक्षानुवाके
वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति भक्षयितृस्य तृप्तिकर्तृत्व वाच्युप-
रितम् तथास्य सम्बन्धिन पुरुषस्य यद्व्रतभक्षणे कर्तृत्व तद्वा-

व्युपचारितुं शक्यमित्यर्थः । मुख्यस्यापि जिह्वाव्यापारकर्तृत्वायोगा-त्सम्बन्धितातिरेकजनितास्येनि पष्ठी व्याख्येया चरतेर्भक्षणार्थत्वा-त्कृविहिंसायामिति कृणोतेर्हिंसार्थात् करणशब्दं व्युत्पाद्य भक्षणा-स्य नाशकत्वेन हिंसारूपत्वाद्भक्षणे कर्तृत्वं विवक्षितमेवमपि वाचो ऽप्रयत्वात्प्रैषार्थो लोडयुक्तस्तात्पर्यं प्राप्तं कालार्थत्वं लोटो दर्शयितुम् * तथेत्युक्तम् * वाचः शब्दात्मकत्वाच्छब्दस्य च तावगादिष्वप्सु व्यानेष्वभिव्यक्तेर्दुव-चनाधिष्ठानभेदोक्तिः । अस्याः शङ्कायाः गुणाभावादिति सूत्रं तथा-पीति भाष्येणाग्नीदित्यामन्त्रणार्थविभक्तेर्विहरेत्यादेश्च प्रैषस्यार्थद्व-यत्वात्तयोःपर्यरूपारणायावप्रसङ्गोक्तिद्वारेणपरत्वेन योजितमि-त्याह * गुणेति * कथमर्थदर्शनाभावोक्तिद्वारेतत्सूत्रं योजितं भव-तीत्याशङ्क्य गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वाद्ग्नीदग्नीतमन्त्रयोस्तूत्थानवा-ग्विसर्गप्रकाशनसामर्थ्याभावादित्येवं सूत्रव्याख्यासूचनार्थं * मन्त्रे-ष्युक्तं * लोटः प्राप्तकालवाचित्वेन प्रैषार्थत्वाभावात्सामर्थ्यं भविष्य-तीत्याशङ्क्याह * न हीति * नचेद युगपद्विवक्षितुं शक्यते पदार्थ-स्य प्राप्तः कालस्तच येति भिन्नेत हि तथा वाक्यमिति प्रैषाधिकरण-भाष्ये प्रैषं विना मध्यमपुरुषार्थागस्य वक्ष्यमाणत्वान्न प्राप्तकालार्थ-ता युक्तेत्याशयः । लिङ्गसूत्रं कथं योज्यमित्याशङ्क्याह * लिङ्गम-पीति * लिङ्गान्तराभावे ऽपि गुणाभावसूत्रमग्नीदग्नीतमन्त्रयोर्मुख्य-वृत्त्योत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनासामर्थ्ये ऽपि गौण्यासामर्थ्यसद्भावाच्छ्रुत-विनियोगोपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेन लोड्व्यतिरिक्तस्य मन्त्रभागस्य, सामर्थ्यसम्भवे ऽपि लोडुक्तस्य प्रैषविषयत्वलक्षणस्य गुणस्योत्थान-वाग्विसर्गयोरभावादित्येवं व्याख्यायामन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमा-श्रीयते तदेत्यनेन न्यायेनाग्नीदित्यामन्त्रणसामर्थ्ये प्रैषसामर्थ्यं च लिङ्गसूत्रार्थत्वेन व्याख्येयमित्याशयः । अनेन चापिचेति भाष्यस्यो-त्थानवाग्विसर्गाङ्गत्वे ऽर्थदर्शनाभावादसमर्थौ मन्त्रौ स्यातां प्रैष-पे त्वर्थदर्शनात्समर्थाविति वैयर्थ्यत्वेन लिङ्गसूत्रयोजनार्थत्वं सूचितं । पञ्चमसूत्रयोजनार्थं कल्पनायां चेति भाष्यं व्याचष्टे * विधीति *

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गता ऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अयमेव प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

वचनविनियोज्यत्वाभावेनाप्रसक्तापवादविषयत्वानामेव इ-विष्कृदादिमन्त्राणामुत्सर्गविषयत्वे ऽधिकरणद्वयेनोक्ते सूक्तवाकस्य

वचनविनियोज्यत्वात्प्रमकापवादविषयत्वस्याप्युत्सर्गविषयतैवेत्य-भिधानार्थत्वेनास्याधिकरणस्य प्रकृतविषयाविवेकसङ्गतिमपवादत्वे-नचानन्तरसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा सूक्तवाकप्रस्तरयोः पाराद्योक्तेः कालविधिहेतुत्वमुपपादयति *देवतेति * अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजै- ७७५।१ श्चरन्ति प्रहृत्य परिधीन् हारियोजन जुहोति । दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादौ च सर्वत्र कृतार्थसंयोगकालार्थत्वस्य च स्वाप्य-मानत्वात् कृतार्थसंयोगस्य कालविधिहेतुत्वेन विप्रतिपत्तव्यमित्या-ह * सर्वत्रेति * तृतीयया याङ्गत्वावसायात्कालार्थता न युक्ते-त्याशङ्क्याह * तृतीया चेति * सूक्तवाकयुक्तं प्रस्तरं प्रहरतीत्युक्ते योग्यत्वात्कालद्वारैव सूक्तवाकयुक्तत्वावगता काललक्षणावसीयत इत्याशयः । प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वात्तन्निरासार्थं कृ-तार्थत्वोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह * प्रस्तरेति * प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सि-द्धान्तिनोऽनिष्टत्वे ऽपि यदि कश्चित्सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वेनाङ्गत्वायो-गो ऽपि प्रस्तरप्रहरणस्याकृतार्थत्वात्सूक्तवाकेन प्रयोजनेनेत्यस्मि-न्नर्थे तृतीयामङ्गीकृत्य सूक्तवाकं प्रति दृष्टार्थत्वेन या सूक्तवाकस्या-दृष्टार्थाङ्गानपेक्षत्वे ऽपि तत्कार्यदेवतासंस्कारोपयोगद्वारा सूक्तवाक-वाच्या देवता प्रत्यङ्गत्वात्कालार्थसंयोगायोग्यङ्गुत तं प्रति कालार्थ-संयोगोपपादनायास्य प्रहरणस्य प्रतिपाद्यमानप्रस्तरप्रधानत्वादन्या-ङ्गत्वं न घटत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनीयत्वात् अकृतार्थस्य प्रतिपाद्य-त्वयोगात्प्रस्तरस्य चेति भाष्येण प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमित्य-र्थः । प्रतिपत्तित्वेन वा प्रहरणस्य देवतया प्रयोजनाभावात्सूक्तवा-कस्यापि सदेवतस्य प्रहरणाङ्गत्वं न घटत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादना-र्थं प्रस्तरस्याकृतार्थत्वे प्रहरणस्य तत्प्रतिपत्तित्वासिद्धेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तित्वसिद्धेः प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमिति प्रयोजनान्तरमाह * तथेति * ग्रन्थो ऽनुपक्रमेण पूरणीयः ।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाक-

स्मात् ॥ १२ ॥

सौत्रवाशब्दसूचितसिद्धान्तहेतुव्याख्यार्थम् । एवमिति भाष्यं पूर्वपक्षिणेत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयाभ्युपगमात् प्रकरणसंयोगासिद्धे-रयुक्तमाशङ्क्य करणविभक्तित्वोपपादनेनोपपादयति * सूक्तेति * क्रियाया भावनात्मिकाया वाक्यार्थत्वेन प्राधान्यात्सर्वपदार्थानां त-यैवान्वयप्रतीतेः कारणत्वे च साक्षात्क्रियान्वयसम्भवेनोपपदार्था-

न्यपद्वारा क्रियान्वयापादकस्येत्थम्भूतलक्षणस्यानभ्युपगमनीयत्वा-
त्कारकवाचित्वस्य च स्वाभाविकत्वेन पदान्तरान्वयानपेक्षतयोपप-
द्यान्वयापेक्षेत्थम्भूतलक्षणार्थत्वरूपानुपपद्यविभक्तित्वात्कारकार्थक-
पस्य कारकविभक्तित्वस्य बलीयस्त्वावगतेः करणत्वं गम्यमानं नो-
त्स्रष्टुं शक्यमित्याशयः । प्रत्यक्षशब्दः साक्षात्त्ववाची । श्रुतिलक्षणोक्तौ
प्रातिपदिकार्थपरत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * सौत्रस्य तृतीयप्र-
त्ययस्य व्याख्यार्थमेवं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति *
अङ्गत्वे सत्युत्तरसूत्रन्यायेन प्रहरणस्य देवतान्वयाद्यागाङ्गसिद्धेर्या-
गाङ्गमन्त्रत्वलक्षणयाज्यागुणयोगाद्याज्याशब्दोपपत्तिरित्याशयः । प्र-
सङ्गाद्विचारान्तरं प्रस्तौति * किं पुनरिति * विचारान्तरस्य प्रश्नपूर्वं
प्रयोजनमाह * कश्चेति * एषां धर्माणां मध्ये इति निर्धारणे षष्ठी
फलतः पूर्वपक्षं प्रतिजानीते * किमिति * उपपादयति * यथेति *
एकदेशिनः शङ्कानुपन्यासपूर्वं पूर्वपक्षं निरस्यति * तत्रेति * इज्य-
ते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या सूक्तवाकस्य याज्यार्थं होमे ऽपि यागत्वानुवृत्ते-
र्होमसाधनानामप्यन्येषां याज्यात्वप्रसङ्गात्प्रयोगत एव याज्यानां
व्यवस्थावगतेः सूक्तवाके चाभियुक्तैर्याज्याशब्दाप्रयोगाच्च याज्यात्व-
७७६।१२ मस्तीत्याशङ्कते * अथेति * प्रयोगतो व्यवस्थामभ्युपगम्य तावत्पूर्व-
पक्षी परिहरति * तेनेति * यदि प्रयोगतो व्यवस्थाप्यते तर्हि यद्-
एव सूक्तवाके याज्याशब्दप्रयोगाभावेन याज्यात्वेन सिद्धेन हेतुना ध-
र्माभाव इत्यर्थः वैदिकप्रयोगस्यौपचारिकत्वादव्यवस्थापकतामाश-
ङ्क्याह * न चेति * याज्याशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वे यत्कारणं याग-
साधनमन्त्रत्वं तत्सद्भावस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । प्रकर्षसेचनकरणा-
र्थके तैलादावसत्यपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगे प्रकर्षसेचनकरणत्वस्य
कारणत्वाविघातवद्धोममन्त्रेष्वसत्यपि याज्याशब्दप्रयोगे यागसाध-
नमन्त्रत्वस्य कारणत्वाविघात इति प्रत्यक्षधर्माव्यभिचारलक्षणार्थता
प्रत्यक्षोक्त्या सूचितम् । पङ्कजादिशब्दानां च प्रयोगव्यवस्था-
पकपद्मत्वजात्याद्यधीनव्यवस्थितविषयत्वदर्शनाद्यौगिकानां शब्दा-
नामवयवयोगवतीषु सर्वासु व्यक्तिषु साधारण्ये-
न प्रवृत्तानां लक्षणभूतप्रयोगव्यवस्थापकधर्मानपेक्षात्प्रयोग-
मात्राव्यवस्थितविषयत्वावधारणात्सूक्ते होत्रप्रवचनविहितकारिणा ये-
न मन्त्रेणेज्यते स मन्त्रो याज्येति लक्षणस्याभ्युपगमनीयत्वात्सूक्त-
वाके ऽपि तल्लक्षणस्योपपत्तेर्याज्यात्वाविघात इत्याह * अपि चेति *
यौगिकानां जातिवाचित्वाभावात्साधारण्यवाचिसामान्यशब्दः प्रय-
स्याद्विप्रयोज्यानामपि मन्त्राणां याज्यात्वप्रसिद्धेर्होत्रप्रवचनाख्यवेद-

विहितकर्मकारिवाची होतृशब्दः। मन्त्रत्वाद्दूरे ऽपि तद्विशेषत्वा-
ऽऽदरस्सूचनार्थो वस्तुशब्दः। चिन्तान्तरपूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * होतृप्रयोज्येष्वपि दार्विहोममन्त्रेषु याज्यात्वाप्रसिद्धेर्येन म-
न्त्रेण होप्रज्यते सा याज्येति लक्षणायोगाद्यागाङ्गदेवताद्देशार्थविहित-
मन्त्रत्वस्यैव लक्षणत्वावगते सूक्तवाकस्य नैव लक्षणत्वान्न याज्या-
त्वमिति सिद्धान्तमाह * एवमिति * यजमानकर्तृकत्यागार्थविशि-
ष्टोद्देशवाचित्वशङ्कानिरासनादेशमात्रवाचित्वसूचनार्थो होतृशब्द इ-
त्युद्दिशतीत्युक्त निपातादिकालीनोद्देशार्थत्वे याज्याशब्दस्यावयवार्थ-
त्यागापत्तिमाशङ्क्य यागाङ्गत्वेन देवतोद्देशाद्यागसाधनत्वरूपावयवा-
र्थोपपत्तिसूचनार्थम् * यागाङ्गमित्युक्तम् * यं यजामहानन्तरस्या-
ग्निमित्यादेरप्यादेशाख्यस्य शब्दस्य यागकालीनदेवतोद्देशार्थत्वेन वि-
धानाद्याज्यात्वापत्तिर्मन्त्रविशेषणेन निरस्ता तृतीयया देवतोद्देशा-
र्थत्वेन विधिः सूचित । देवता यागकाले येन मन्त्रेणाद्दिशति
तस्य याज्यात्वमिति लक्षणस्यापानुयाजादिषु याज्यान्वयात्प्रागनव-
गतदेवतेषु देवतोद्देशार्थत्वेन मन्त्रविध्यये गादव्यापकत्वमाशङ्क्य दे-
वताविशेषानवगमे ऽपि यागस्य सामान्यतस्तत्रापि देवतान्वयावगते-
र्देवतोद्देशार्थत्वेन विधिसम्भवान्नाव्यापकत्व प्रसिद्धयुक्त्या सूचितम्।
सूक्तवाकस्य देवतोद्देशार्थत्वेनाविधाने ऽप्ययाद्देवतोद्देशार्थत्वसम्पत्ते
र्याज्यात्वापत्तिरित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोक व्याचष्टे * प्रकृतौ हीति*
इज्यमानविशेषणेन यागकालीनतोक्ता । न केवल सूक्तवाकस्य
तादर्थ्येन विरूपाप्रापत्तिर्नास्ति किं त्वनुवत्याद्यतीतकालयागप्रत्य-
ययोगित्वेनेष्टदेवताभिधानसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधादिज्यमानप्रस्तरदे-
वतोद्देशार्थतापि नास्तीत्याह * इष्टेति * सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वा-
दिदृक्षया तृतीयाश्रुत्या मान्त्रवर्णिकप्रहरणे देवतोद्देशार्थत्वावगमाया-
दिष्ठाग्नेयपुरोडाशादिदेवताना बाध्यतइत्याशङ्कते * लिङ्ग-
मिति * अस्यामर्थविनियोगाशक्तेः श्रुत्या लिङ्गगतेष्टदेवताभि-
धानार्थत्वाऽप्यनुक्षानादिष्टानां चाज्यभागाद्यनुयाजान्तयागदेवता-
नां स्वार्थत्वेनैव सूक्तवाकग्राहकत्वादन्यार्थया ऽप्यनूनस्य सूक्तवाकस्य
प्रहरणे विनियुक्तस्यापि तुषोपवापेन पुरोडाशकपाल तत्प्रहरणेनाप्र-
योज्यत्वाद्गतस्त्यज्यमानप्रस्तरदेवताद्देशार्थत्व श्रुतिता ऽवसीयत
इति परिहरति * नन्विति * श्रुत्या लैङ्गिकविनियोगानुक्षा द्रढयितुमा-
ह * तथा चेति * श्लोकार्थमुपसंहरति * तेनेति * भवितव्य ध-
र्मैरिति पूर्वपक्षोपक्रमात्तत्र न भवितव्य धर्मैरिति शेष । याज्या-
त्वाभावे ऽपि यागरूपप्रहरणाव्ययाज्याकार्यकारित्वाद्याज्याधर्मा

भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सूक्तवाकान्वयात्प्राक् प्रहरणस्य
यागरूपत्वाभावेन याज्याकार्यत्वाभावात्तत्सूक्तवाकस्य याज्याकार्य-
कारितास्तीति सूचयितुं प्रहरणविषयान्या याज्या नास्तीत्युक्तम् ।
(दर्विहोमानां जुहोतिचोदितत्वेन यागत्वाभावाद्यथेज्यते सा या-
ज्येत्ययवात्प्रतीत्यभ्युपगमे ऽपि) चतुर्होत्रा ग्रामकामं याजयेदिति
यागसाधनत्वेन विहिते चतुर्होत्राख्ये मन्त्रे याज्यत्वाप्रसिद्धेर्वाक्यान्त-
रावगतयागत्वस्यैव कर्मणि विनियुक्तमात्रस्य लक्षणत्वेनाभ्युपग-
मनीयत्वात्सूक्तवाके च तदभावाच्च याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति*
प्रहरणदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपगमनीयत्वा-
त्सूक्तवाके च तदभावाच्च याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति* प्रहरण-
देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वलक्षणकृतसूक्तवाकनिवृत्तिस्तु यागमात्र-
साधनार्थविहितमन्त्रत्वे ऽपि लक्षणे सेत्स्यतीत्याह *न त्वेवेति* प्र-
हरणस्य यागरूपत्वं विना सूक्तवाकस्य यागसाधनमन्त्रत्वनिमित्त-
याज्यात्वासिद्धेर्याज्यारूपसूक्तवाकान्वयात्प्रहरणस्य यागरूपप्रहरणा-
न्वयाच्च सूक्तवाकस्य याज्यारूपत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तिरित्याशयः । या-
ज्याख्यानपेक्षसूक्तवाकमात्ररूपतया सूक्तवाकशब्दगृहीतस्य मन्त्रस्य
यागत्वाभिमते प्रहरण विनियोगोत्तरकालं सूक्तवाकाभिधेयाभिर्देव-
ताभिर्मान्त्रवर्णिकेन सम्बन्धेन लब्धयागत्वं यस्येति ,न याज्याका-
र्यत्वात्तां प्रति प्रधानभूतेन प्रहरणेन सम्बन्धात्सूक्तवाकस्य याज्या-
त्वसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * अभियुक्तप्रसिद्ध्या
यागकालीनदेवतोद्देशार्थतया विहितस्यावश्यप्रसिद्ध्या च यागार्थ-
तया विहितस्य मन्त्रस्य याज्यात्वावगतेः सूक्तवाकान्वयात्प्रा-
क्प्रहरणस्य यागत्वासिद्धेः सूक्तवाकस्य यागार्थतया विध्ययोगादि-
ष्टदेवतासमर्पकत्वात्मकलिङ्गविरोधेन चेज्यमानदेवतोद्देशार्थतया वि-
ध्ययोगात्सूक्तवाकान्वयात्पश्चात्प्रहरणस्य यागत्वे सत्यपि यागरूपार्थ-
त्वेन सूक्तवाकस्य विध्यभावाद्याज्यात्वलाभासिद्धेर्नान्योन्याश्रयं परिह-
र्तुं शक्यमित्याह *तदिति* इज्यमाने हविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वौ-
त्पत्तिकशब्दसामर्थ्यगम्यत्वादुत्पत्तिशब्देन विवक्षिता यागार्थविहि-
तमन्त्रत्वं विनियोगाधीनत्वाद्विनियोगशब्देन विवक्षितम् । औत्पत्तिक-
शब्दसामर्थ्यालोचनवेलायां इज्यमानहविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्र-
त्वेन विनियोगवेलायां च यागार्थविहितमन्त्रत्वेन लक्षणेन येन सूक्त-
वाकेन याज्यात्वं न लभ्यते तस्य पश्चात्कथं याज्यात्वलाभ इत्यर्थः ।
यथा यूपं छिनत्तीत्युत्पत्तिवेलायां खादिरे बध्नातीत्यादिविनियोग-
वेलायां चानवगतमपि यूपत्वं * यत्पशुबन्धार्थं खादिरादिछे-

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

	ग्रन्थाः		मुद्रिताः स्तवकाः
(१)	संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२)	शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३)	श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत—न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४)	[illegible] तम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५)	करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६)	भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७)	न्यायरत्नमाला—श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८)	ब्रह्मसूत्र भाष्यम्—बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	१

(९) स्याद्वादमञ्जरी—मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्—श्रीमाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। ० स० } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेत. } (वेदान्तः) १

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णय. न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्त्यर्थविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः } (न्यायः) १

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। } (मीमांसा) ११

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। } (वेदान्त) १

(१६) मीमांसान्यायप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रह.) श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचित.। } (मीमांसा) २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त।
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी।

No. 71.] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA

BY

PANDIT SÔMESHWARA BHATTA,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

Professor Deccan College, Poona.

FASCICULUS XII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT

BENARES

AGENTS—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES.

1903.

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽऽकलितभव्याभव्यातपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७१

र्थिकमित्यर्थः । प्रहरणस्य सूक्तवाकप्रकाश्यदेवतासंयागाङ्गत्वे स-त्यपि होमत्वाभावाद्धोमसाधनद्रव्यत्वनिमित्तं प्रस्तरस्याहुतित्वं ना-स्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रक्षेपाधिक्यविधानं जुहोतिचोदनां विना कथं कथं होमतेत्याशङ्क्याह * आघारादिति * जुहोति-चोदनाभावे ऽपि प्रक्षेपाधिके याग ऽभियुक्तप्रसिद्धेर्होमतास्त्वे-वेत्याशयः चतस्रः पूर्णाः प्राग्दीच्यो निनयेदतुभ्यः स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्य. स्वाहेत्यादिवि-हितस्योदकनिनयनादेर्होमत्वप्रसिद्धिकदेवतान्ययाघाघस्य हारणाविश्या-द्धोमतापि शब्देनोक्ता । एवं च सत्ययागाङ्गत्वादपि सूक्तवाकस्य या-ज्यात्वं नास्तीत्याह * होमेति * सूक्तवाकं तु विशेषतो याज्यात्वं ने-ष्यते निगदत्वेन याज्यात्वनिषेधादित्याह * निगदत्वादिति * निग-दत्वेव तावत्कथ सूक्तवाकस्येत्याशङ्क्याह * नितरामिति * तथा याज्यात्वनिषेधः कथमित्याशङ्क्याह * निगदानां चेति * निषेधस-रूपार्थवादो ऽयं लिङ्गत्वेनोपन्यस्त इत्युभिधायकवाक्यत्वोक्त्या सू-चित,तस्माद्विशेषत. सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नेष्यते इति हि शाब्दा-न्वयः निषिद्धं चाकथं तर्हि सूक्तवाकएव याज्येत्यप्रोक्तमित्याशङ्क्या-ह *निषिद्धमपीति* होमाङ्गत्वे सूक्तवाकस्य याज्यात्वप्रशंसा निरा-लम्बना स्यादित्याशङ्क्याह *तत्सम्बन्धात्त्विति * आहुते.पारमार्थिक-त्वोक्तिप्रसङ्गेनोक्तस्य होमाङ्गत्वानिषेधाद्याज्यात्वस्य समाख्या बुद्धि-स्थत्वेनाहुतेस्तच्छब्देन परामर्शाद्याज्यावत्सूक्तवाकस्यापि होमकालप्र-योज्यत्वेनाहुत्याख्यहूयमानावस्थद्रव्यसम्बन्धलक्षणयाज्यागुणयोगा-द्याज्यात्वेन स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽपि तर्हि स्तुतित्वेन याज्या-व्यपदेशोपपत्तेर्न सिद्धान्तलिङ्गतेत्याशङ्क्याह * न चेति * पूर्वपक्षे ऽत्यन्तनिरालम्बनस्तुत्यापत्तेर्होमयोः पक्षयो स्तुतिर्युक्तेत्यर्थ. ।

७७८।१

सदेवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १२ ॥

पदार्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य सूक्तवाकस्य देवतासङ्कीर्तनार्थत्वादिति भाष्येण कृतार्थत्वोक्त्यर्थतया प्रह-रणं च प्रत्यक्षादीनित्यनेन चासामर्थ्यात्त्यर्थेत या-व्याख्यातत्वात्तच्छङ्काप्रसपरिहारार्थत्वेन अव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यनु-भाष्यभाष्यं देवतासङ्कीर्तनेन समाप्तप्रयोजनत्वात्र प्रहरणाङ्गं सूक्तवा-कः देवतासङ्कीर्तनपरं च वाक्यं न प्रहरणकर्त्तव्यमुच्यते इति परिहार-भाष्यं देवतावचना ऽपि सामूक्तवाक प्रहरणस्यापि यागत्वेन देव-तासङ्कीर्तनावाकूल्यात्प्रहरणान्वयं विना कृतार्थत्वानुपपत्ते. प्रहरणेन

न सम्बध्यते ऽपि तु सम्बध्यत एव देवतोक्तिशक्तो ऽपि च प्रहरणेनेन प्र-
क्तो ऽपि तु शक्त एवेत्येवं द्वेधा व्याख्यातु कृतार्थत्व तावदनुभाष्यपूर्वं प-
रिहरति * यदिस्थिति * भेदशब्देनान्योन्यानपेक्षत्वात्कालिङ्गावगतदेवता-
कीर्त्तनार्थत्वमनपेक्ष्य यदि श्रुत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गता श्रुत्यवगतं
च प्रहरणाङ्गत्वमनपेक्ष्य हीत्थं लिङ्गेन देवता बाध्येत ततः श्रुतिविरो-
धाभावाल्लिङ्गबाधापत्तिर्बाधितं च लिङ्गं सूक्तवाकस्याशक्तत्वेन श्रुत्या
विनियोगायोगादुभयानुग्रहाय एवदेवताकीर्त्तनमात्रेण कृतार्थत्व सूक्त-
वाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थः प्रहरणान्वयो ऽभ्युपगम्येत किं तु श्रुत्य-
नुग्रहार्थं लिङ्गेन प्रहरणाङ्गभूतदेवताकीर्त्तनद्वारा श्रुत्यवगतप्रहरणा-
ङ्गत्वापेक्षणात्सूक्तवाकस्य च प्रहरणोक्तिसिद्धौ श्रुत्या लिङ्गावगतदे-
वताकीर्त्तनाङ्गत्वापेक्षणाच्छ्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यार्थत्वेन विरोधो ना-
स्तीति न विरोधपरिहारायैवदेवतोक्तिमात्रेण कृतार्थतामङ्गीकृत्या-
न्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थता ऽभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । असामर्थ्यं
परिहरति * यस्तस्येति * उभयपरिहारोपपादनार्थत्वेन प्रहरणं
हीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमारभ्यते * इह हीति * देवताभिधायस्सू-
क्तवाकः कथं श्रुत्यर्थं प्रहरणाभिधानं कुर्यादित्याह * सर्वत्र चेति *
प्रहरणदेवताभिधानात्प्रहरणमभिहितं भवतीत्याशयः । शेषिभूतक्रि-
यान्वयविरहेण प्रसिद्धस्य मन्त्रं प्रति प्रकाशनार्हतया शेषिरूपस्य मन्त्रणा-
भिधेयस्यात्सूक्तवाकाभिधेयानां देवतानां प्रहरणान्वयाप्रसिद्धेन तद-
भिधानद्वारा प्रहरणाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य नेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रापी-
ति * यद्यपि प्रसिद्धक्रियान्वयस्य मन्त्राभिधेयस्यावगतिः प्रथमं भ-
वति तथापि प्रसिद्धक्रियान्वयाभिधानसामर्थ्याभावान्मन्त्रस्य प्रसि-
द्धक्रियान्वयपदार्थाभिधायित्वाप्रतिपत्तौ श्रुताङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या म-
न्त्राभिधेयस्य क्रियान्वयकल्पनारूपो विपर्ययः पश्चाद्भवतीत्यर्थः ।
सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते रूपकद्वारा योजयति * तस्मादिति *
सूक्तवाकप्रकाश्यानामग्न्यादीनां प्रहरणान्वये ऽपि तत्र देवतात्वान-
वधारणात्कथं प्रहरणस्य यागता भाष्यकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * नचे- ७७९।६
ति * एवमभिसम्बन्ध इत्यादग्न्यादिदेवताकत्वेत्यन्तं भाष्यं सङ्के-
पतो व्याचक्षाणो नच प्रहरणं यागमात्ररूपे ऽवतिष्ठतइति वार्त्तिक-
स्य भाष्यविरोधं परिहर्तुमाह * अतश्चेति * पुरोडाशादेः परोक्षत्वा-
दनेन हविरित्यपरोक्षतया निर्देशानुपपत्तेः हविःशब्देन प्रस्तरस्य ह-
विष्ट्वसङ्कीर्तनादित्युक्ते प्रस्तरस्य तृणत्वेनानदनीयत्वाद्धविष्ट्वायोग्य-
तामाशङ्क्यानदनीयत्वे ऽपि कृष्णलादिषद्वचनाद्धविष्ट्वोपपत्तिसूच-
नार्थं द्रव्योक्तिः । मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतान्वयाद्यागता भासमाना

भाष्यकृतोक्ता। परमार्थतस्तु प्रक्षेपाभिधानाद्धोमत्वमेवावधार्यत इत्येतदेव सूत्रकृत्संमत्या दर्शयितुं हरणं तु जुहोतियोगसामान्यात् द्रव्याणां चार्थशेषत्वादिति चतुर्थाधिकरणसूत्रैकदेशः शाखाप्रहरणार्थकर्मत्वासिद्धौ होमत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति सहशब्दोक्तस्य प्रस्तरसहयोगस्य हेतुत्वाभिधानात्प्रस्तरप्रहरणस्य होमतोऽर्थासिद्धावसीयत इति मत्वा पठितः। तस्मादित्युपसंहारभाष्यमुपक्रमानुरोधाद्देवतार्थत्वे ऽपि हरतिसंयोगो घटत एवेत्युपसंहार्ये विपरीताभिधानादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे ऽपि तावल्लैङ्गिकस्य देवतार्थत्वस्यैव बाधाप्रसक्तेस्तृतीयाश्रुतेः काललक्षणार्थत्वकल्पना न युक्ता इह तु विरोधाभावान्न किं चिद् बाध्यमित्ययमर्थस्य सूचनार्थतामाह * तस्मादिति * सूत्रं चानेन भाष्येण हरतिसंयोगे ऽपि सूक्तवाको देवतार्थ एव हरतेरपि देवतासंयोगादित्येवं योजितं भवतीत्याह * एवं चेति * कालार्थतापि न्यायावगता न बाध्येत्याह * कालार्थतापि चेति * अनुयाजयाज्यानन्तरं सूक्तवाकपाठात्सूक्तवाकेन प्रस्तरे कालः शक्यो लक्षयितुमित्याशयः। यदित्यादिभाष्यमाशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपि श्रुत्यवगतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या अग्न्यादीनां प्रहरणान्वयावगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदीति * नन्विति भाष्येण ऽनेन हविष्ट्वेनापि प्रसिद्धहविष्कस्य पुरोडाशादेरेवापरोक्षत्वोपचाराद्विर्देशोपपत्तेरलदूषणेनाग्न्यादेः प्रहरणान्वयकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्योभयविधलिङ्गसम्भवात्सन्देहे सति श्रुत्यालोचनया निर्णयो भविष्यतीति परिहारार्थमुभयथेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * आशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपीदं हविरित्यपरोक्षनिर्देशाद्धविःपदस्य प्रत्यक्षविषयत्वावगतेरग्न्यादीनामश्रुतेरितरथोक्तिमात्रे पर्यवसानेन सम्प्रदानत्वाभिधानार्थमथ चेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ चेति * आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्धाकरणवशाद्विरन्तराणां च संयाफकालभक्षार्थतावगमे ऽपि साक्षात्स्वरूपतां शब्दप्रत्यक्षतां प्रस्तरस्य ऽप्यप्रसाक्ष्यत्वानुपपत्स्यतीति निर्देशानर्थक्यापत्तेः प्रस्तरनिर्देशो न युक्त इत्याशङ्क्य * अनुपपत्ति * स्तुत्यर्थत्वाच मूर्तनिर्देशो ऽनर्थक इति परिहरति * नेति * अतः प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्य देवतार्थत्वाभिधानात्प्रहरणाङ्गत्वोपपत्तेरिति सूत्रतात्पर्यमाह * अत इति।

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

यथार्थत्वादिति पूर्वपक्षहेतोः कृतार्थत्वोपकर्षेत्य ज्ञयोः हता-

र्थतां विनाङ्गाङ्गित्वनिरासायोगात्प्रस्तरस्यापि कृतार्थत्वोक्त्यवगतेः प्र-हरणस्य प्रतिपत्तितायाः पूर्वोक्तत्वादनुभाषयासूत्रमेतदसामर्थ्योक्त्य-र्थत्वे तु सूक्तवाकमात्रस्य पारार्थ्योक्तेः प्रहरणस्यप्रतिपत्तीतायाः प्रा-गनुक्त्वात्परिचोदनासूत्रमित्याह * अनुभाषणमिति * प्रतिपत्ति-त्वोक्तेः सिद्धान्ताक्षेपोपयोगितामाह * कथमिति *. ७८०।१

स्विष्टकृद्‌दुभयसंस्कारः स्यादिति ॥ १५ ॥

सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * अत इति * भाष्यकृतैकसूत्रतया व्याख्यातत्वात्सूत्रमेकेन व्याख्या न युक्तेत्या-शङ्क्य भाष्यकृत्प्रक्रियया सूत्रद्वयमेवैतदित्याह * अथेति * यथा-स्विष्टकृद्यागः प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो ऽपि मन्त्रयागः प्रतिपत्तिश्चे-त्युभयात्मक इत्याश्रयिष्यविशेषणभावार्थः प्रतीयेतेति चतुर्थाधिकरणे वक्ष्यते तथा प्रहरणमप्युभयात्मकमिति यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्या-चष्टे * यथैव चेति * अयमपि हरतिरित्यर्थः। देवतानामङ्गत्व-सिद्धौ यागस्य प्रतिपत्तित्वे ऽप्यविरोधमुत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तदित्युक्त्यर्थतां दृष्टान्तस्योक्त्वा सूक्तवाकाङ्गत्वाविरोधीत्यर्थतामपि वक्तुम * यथा चेत्युक्तम् * यागत्वाविरोधं तावदुपपादयति * न हीति * उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तर-गमने ग्रेपत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चातुर्थसूत्रवक्ष्यमाणस्य लक्षण-स्योत्पत्तौ स्रुगासादनसंयोगात्प्रस्तरस्य तादर्थ्यावगतेः प्रहरणाख्या-र्थान्तरगमनाच प्रहरणे सद्भावेनाप्रतिपत्तित्वम् * सम्भवतीत्युक्तम्* प्रतिपत्त्वेस्तर्हि दृष्टार्थत्वेन वैदिकाङ्गानपेक्षतया मन्त्रानन्वयात्तल्लभ्य-द्रव्यदेवतानन्वयाद्यागत्वं विरुद्धमेवेत्याशङ्क्यानुष्ठेयत्वावगमोत्तरकालं भावनायाः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रति यद्यर्थकमेत्वविचारात्सकलकारक-वैशिष्ट्याच प्रागनुष्ठानानर्हत्वान्मन्त्रान्वयलभ्यद्रव्यदेवतान्वयेन हर-तेर्यागत्वे सति प्रक्षेपाधिक्याद्धोमरूपतावधारणोत्तरकालमनुष्ठेयत्वा-वगमे सति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रतिपत्तित्वावधारणादविरोधो ऽभिहितः। न च पश्चात्तनेन प्रतिपत्तित्वेन पूर्वावगता होमरूपता बाध्यते विरोधा-भावादित्याह * न चेति * उभयरूपश्चासौ संस्कारश्चेति कर्मधार-यत्वेनोभयसंस्कारशब्दं व्याख्यातुमाह * तेनेति * यागमात्रे ऽपि देवतान्वयोपपत्तेर्होमो यागत्वेनोक्तः। यथा स्विष्टकृद्‌द्रव्यसंस्कारो ऽपि यागस्तथा प्रहरणमप्युभयोर्द्रव्यदेवतयोः संस्कारो ऽपि यागत्वं न विरुणद्धीति षष्ठीसमासत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ चेति * यथा स्विष्टकृत द्रव्यदेवतयोरुभयोः संस्कारस्तथा प्रहरणमपीति सर्वथा

सामर्थ्येनान्यथा व्याचष्टे * अथ वा द्विरुक्तत्वपीति * केवलप्रतिप-
त्तित्वाभ्युपगमे ऽपि न मन्त्रस्याङ्गत्वं विरुध्यत इत्याह * न चेति *
वैदिकयागस्य दृष्टमात्रे पर्यवसानाभावेनादृष्टार्थत्वात् दृष्टार्थया प्रति-
पत्त्यानाकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिपत्तेरपि नियमादृष्टार्थत्वाददृ-
ष्टाङ्गाकाङ्क्षास्तीत्याह * नियमेति *

सूक्तवाकन्यायः । सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥

प्रकरणाम्नाने ऽपि सूक्तवाकस्यैकदेवताभिधानार्थत्वाविघाता-
दुद्धृतिविनियोज्यस्यापि मुख्यपदार्थविनियोगाद्वचनस्ययथार्थमि-
त्यस्यापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचि-
नामिन्द्राग्निपदानाममावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्राजा-
पत्यादिपदानामसम्भवेनायथार्थत्वान्मुख्ये ऽर्थे विनियोगो न सम्भ-
वतीत्याक्षिप्यासमवेतार्थानामप्रयोगापवादसमर्थनायेदमधिकरण-
७८।१ मित्यनन्तरसङ्गतिं च सूचयितुमाह * अधिकारमुपजायमानमिति *
तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं
तदुपपत्त्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * इदं द्यावापृथिवीभद्रम-
भूदित्यादौ नमो देवेभ्य इत्यन्ते पदसमूहे सूक्तवाकशब्दस्याध्ययन-
सिद्धे निष्कर्षे सूक्तवाकश्रुतिबोध्येत्याशय. ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥

यथार्थं वचनमिति पूर्वसूत्रस्थस्य वचनशब्दस्य प्रयोक्तव्यश-
ब्देन समासान्निष्कृष्यानुषङ्गोक्त्या सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थमूत्रावयव-
व्याख्यार्थं च इति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय हे-
त्वर्थं सूत्रावयवव्याख्यार्थं शेषभूतमिति भाष्यं यज्ञेयज्ञाङ्ग-
प्रकाशनमेव प्रयोजनमिति मन्त्राधिकरणभाष्योक्तकर्म-
समवेतार्थप्रकाशकत्वाशयतया भासमाने कृत्स्नप्रयोगे ऽपि गौण्या-
वृत्त्या समवेतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य यत्रेति चार्थवत्त्वा-
त्स्यादिति स्तुतशस्त्राधिकरणसूत्रे संस्कारत्वाद्चोदिते न स्यादिति
लिङ्गाधिकरणसूत्रे च मुख्यार्थविनियोगसम्भवे गौणे ऽथ मन्त्रविनियो-
गस्यान्याय्यत्वादपकर्षोक्तिमभिप्रेत्य कर्मशेषभूतार्थसंस्कारकत्वस-
म्भवे कर्मोपकारित्वान्मन्त्रा प्रयोक्तव्या नान्यथेत्येव व्याख्यातुमाह
* एवमादीनामिति * प्रकारवाचिनादिशब्देन स्मृतिहेतुसंस्काराद्

बोधकत्वाख्या संस्कारकतोक्ता । लिङ्गादिविनियोज्यानामसमवेतार्थत्वादपकर्षे ऽपि सूक्तवाकस्य श्रुतिविनियोज्यत्वेन स्वार्थकर्मान्वयकल्पनात्सर्वासां देवतानामुभयत्र प्रहरणान्वया भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति * आज्यभागादावविहितानामग्न्यादिदेवतानां प्रहरणाङ्गत्व सर्वासामन्वयं कल्पेत आज्यभागादिदेवताप्रत्यभिज्ञानान्नापूर्वदेवता कल्पना युक्तेत्यर्थः । प्रहरणस्यापूर्वदेवतानन्वये ऽपि प्रहरणेन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्याङ्गतया गृहीतत्वाच्च पदमात्रस्यापि त्यागो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * अत पूर्वयागाङ्गदेवताप्रत्यभिज्ञानात्सकस्य सूक्तवाकशब्दस्य सुभाषितवचननिमित्तत्वात्प्रहरणस्याथाभिधानकर्मत्वेन सूक्तवाककृतपूर्वयागाङ्गभूतदेवताप्रकाशनोपजीवितया सूक्तवाक प्रत्यप्रयोजकत्वावगते प्रधानप्रयुक्तदेवतापेक्षत्वेन प्रधानाधीनत्वात्प्रधानानां यथादेवतमेव सूक्तवाकप्रयोजकत्वान्न कृत्स्नसूक्तवाकग्रहणमित्याज्यभागादयो ऽनूयाजान्ता यागा सूक्तवाकप्रयोज्यत्वाद्यागाङ्गभूतप्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थप्रहरणं प्रति प्राधान्ये सति प्रधानत्वेनोक्ता । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

कृत्स्नोपदेशादिति पूर्वपक्ष हेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं सूक्तवाकशब्दावयवव्युत्पत्त्या सुभाषितवाचिपदस-
सूक्त-
[illegible] देवेभ्य
[illegible] द्धप्रसि-
द्धे । पौर्णमास्या वामावास्यादेवतानाम । अमावास्यायां च पौर्णमासीदेवतानामभाषितत्वेनावयवार्थाभावाद्रूढितात्पर्यत्वेन [illegible] व्याचष्टे * सूक्तेति *

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

रूढित्वानभ्युपगमेन कृत्स्नवचनपरिहारार्थतया सूत्रव्याख्यार्थमुभे इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * द्वौ हीति * यथैकादशिनीन् प्रायणीयोदनीययोरालभेरन्निति द्वादशाह प्रायणीयादयनीयाख्याद्यास्माद्धकालत्वेन श्रुतानामेकादशिनीना पशूनां द्वन्द्वश्रुत्यैतरेतरेतरयुक्तयोः प्रायणीयोदयनीययो कालवक्त्वावगमनैकैकत्र समस्तालम्भायोगात्पञ्च प्रायणीये पश्चादयनीये अन्त्या ऽप्यासन्नत्वादुदयनीय एवै-

स्ववयवशः पूयणीयोदयनीयान्वयो दशमे वक्ष्यते यथा च लोके चातुर्विद्येभ्यो धनं देयमिति चतुर्वेदविद्यत्वेनोक्तस्य धनस्यैकवेदविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इति अवयवशो ऽन्वयः प्रसिद्धः तथा सूक्तवाकस्याप्यवयवशः पौर्णमास्यमावास्याकालेन प्रहरणप्रयोगान्वयो भविष्यतीत्यर्थः। भाष्यकृत्पक्षे प्रकरणाद्यथादेवतं चावयवशः प्रयोगात्सूक्तवाकश्रुतिदेवतालिङ्गदर्शपूर्णमासप्रकरणानामविरोध इ-

७८२।१ त्यर्थः। सूत्रदूषणार्थं नैतदिति भाष्यमवतारयति * तदिति * विधेयस्यानेकविशेषणवशीकारसामर्थ्यात्साधनानां विशेषणत्वे सति सापेक्षाणामितिकर्तव्यतान्वयः स्यान्न तु तेषामितिकर्तव्यतान्वये विशेषणता ऽस्तीत्याशयः। प्रश्नपूर्वमेतदुपपादयितुं कुत इत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * साधनानां फलान्वयसिद्ध्यर्थत्वादितिकर्तव्यतान्वयस्य फलान्वये सापेक्षत्वादितिकर्तव्यतान्वये सापेक्षतैव युक्तेत्याशङ्क्य वैपरीत्योक्त्यर्थं फलं प्रतीति भाष्यावयवं व्याचष्टे * प्रधानानि हीति * नेतिकर्तव्यतां प्रतीत्यनुषङ्गः। इतिकर्तव्यताविधेयत्वोक्तेः साधनानामुद्देश्यत्वोक्तिप्रयोजनमाह * इतिकर्तव्यतां प्रतीति * साधनेतिकर्तव्यतयोर्द्वयोरपि प्रात्यात्मिकोत्पत्तिविधितः स्वरूपेण प्राप्तत्वादेकान्वयित्वेनेतरस्मिन्विधेये साधनान्वयित्वेनेतिकर्तव्यतैव विधेया नेतिकर्तव्यतान्वयित्वेन न साधनमिति कथं निर्धारणेत्याशङ्क्याह * अविधीयमाना इति * इतिकर्तव्यताविधाने ऽपि कथं साधनानामुद्देश्यतेत्याशङ्क्याह * सा चेदिति * वाक्यभेदापत्तेर्द्वयोर्विधानायोगाद् द्वयोश्च विधेयत्वे समत्वादन्यो ऽन्यस्मिन्नापत्तेः साधनानामुद्देश्यतावसीयत इत्यर्थः। अतो दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्वन्द्वावगतस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वात्त्रिचतुरादिब्राह्मणतर्पणान्तेष्वितिकर्तव्यतया ऽऽग्नेयमनुपकुर्वन्नुपांशुयाजमुपकुर्यादित्येवमादिप्रत्येकमितिकर्तव्यतावाक्यसमाप्तेः प्रत्येकं समस्तेतिकर्तव्यतान्वयावगमाच्चावयवशो ऽन्वयो युक्त इत्याह * ततश्चेति * प्रत्येकमेव तदनुष्ठानापत्तेः पौर्णमास्याममावास्यायां चैकादशे वक्ष्यमाणाङ्गानुष्ठानं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तथैव चेति * समान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययं। सौत्रपक्षे अनिष्टापत्तिमाह * इतरथा चेति * प्रयाजादीनामपि विभागमङ्गीकुर्वाणमपर्यायप्रयोगवचनावगतसाहित्यविरोधेन निरस्यति * न चेति * न्यायतः प्रतिप्रहरणप्रयोगे सकलसूक्तवाकप्रयोगे प्राप्ते ऽप्यसमवेतार्थवद्भागस्यासामर्थ्यादुत्कर्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * समुदायरू-

दिसूक्तवाकश्रुतिवलीयस्त्वाल्लिङ्गगम्यविभाग बाधित्वा गुणेन चेदि-
तिभाष्यनुसारादिन्द्रादिपदाना प्रजापत्यादौ प्रजापत्यादिपदाना च-
न्द्रादौ गोणता न दृष्टाय भविष्यतीति भाष्यानुसाराद्वा अदृष्टार्थम-
व्यवस्थाम इत्युक्तं मन्त्राधिकरणविरोधाददृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य
मन्त्रवर्णवलात्पौर्णमास्यामिन्द्रादेरमावास्यायाच प्राजापत्यादेर्देवता-
त्वेन शास्त्रादृदृष्टत्वादनिष्टस्यापि प्रहरणे देवतात्वकल्पनमदृष्टार्थ-
त्वोक्त्याकामिति सूचनायासमवेतार्थस्य पदस्य यानि यत्रानर्थकानी-
त्यदृष्टार्थत्वोक्तिर्व्याख्ययभाष्यानिर्दिष्ट तच्छब्देन परामृष्टस्य विषय-
भूतदेवतान्तरमयुर्वे प्रहरणे ऽव्यवस्थाम इत्युक्तम् । दर्शपूर्णमासना-
म्न समुदायवाचित्वनिरासस्य सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनि-
श्चय इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिके कृतस्य प्रत्येकामितिकर्तव्य-
तान्वयप्रतिपादकप्रकृतभाष्यसम्मतत्वसूचनार्थं समुदायस्य फलसा-
धनत्व निरसितु शङ्कते * कथ पुनरिति * निरस्यति * अत्रोच्यत
इति * श्लोक व्याचष्ट * यागत्व हीति * धातो प्रत्येकसमवेत- ७८३॥
यागत्ववाचित्वे ऽपि नामानुरोधात्समुदायलक्षणार्थत्व भवतीत्याश-
ङ्कते * नन्विति * धातुनामानाधिकरण्याधीनत्वान्नामत्वनिश्चयस्य
नाम्ना ऽपि प्रत्येकवृत्तित्वावसीयत इति परिहरति * नेति * पौर्ण-
मास्यधिकरणे चैतद्विस्तरेणोक्तमस्याह * तदिति * अत सत्यपि
नाम्नि न समुदाय फलवानित्युपसहरति*तेनेति*द्वन्द्वात्समुदायी-
कृतयोस्त्रिकयारितरेतरयोगाख्यसमुदायविशिष्टया फलत्वावगते
समुदायस्य फलवत्त्वमाशङ्क्येतरेतरन्यायेन*करणतेत्युक्तम्*एवमपि
साहित्यविशिष्टानामितिकर्तव्यतान्वय स्यादित्याशङ्कत * नन्वि-
ति * परिहरति * नेति * इतिकर्त यतान्वये प्रधानसाहित्यस्यैव
क्वचिद्विवक्षा क्वचिदविवक्षा न युक्तत्याशङ्क्योद्देश्योपादेयगतत्वरू-
पलक्षणभेदाद्विवक्षाविवक्षयोर्व्यवस्था युक्तेत्याह * एकमपि हीति *
साङ्गाभ्या दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गं कुर्यादिति युगपत्साध्यसाधने-
तिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविधावेकस्याग्नेयादेर्युगपत्फलनिकर्तव्य-
तान्वय युगपदुद्देश्यत्वोपादेयत्वविरोध शङ्कत * कथमिति * आ-
चार्यो मातुल इति द्रव्यैकत्वे ऽपि दृश्यते अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहार
पृथक्त्वयेति स्तुतशस्त्राधिकरणादाहनवृद्धश्लोक विरुद्धानामप्यक्ष-
णीयभेदेनैकत्र युगपत्सम्भवस्योक्तत्वाद्वस्तुविरोधस्तावन्नास्तीति प-
रिहरति *अपेक्षात* हेतूक्त्यालम्बनवाचिन्या ऽपेक्षणीयमुक्तम् । व-
स्तुविरोधाभावे ऽपि वैरूप्यमिति वाक्यभेदापत्तरकेन शब्देन युगप-
द्रूपद्वयोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्ण-

मासावुपकुर्यादिति प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यतां विदधतो ऽनुमितस्य वाक्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतवाक्यात्फलोद्देशेन प्रधानं विदधतो भेदे सद्भावाद्वाक्यानिराशस्थितिरिति परिहरति * फलो चेति * स्वरूपे नैष्फल्यापत्तेः फलसाधनीभूतप्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यताया विधेयत्वात्फलान्वये विवक्ष्यमाणं साहित्यमितिकर्तव्यतान्वये ऽपि यथासिद्धानामेव प्रधानानामनुवाद्यत्वाद्विवक्ष्यमाणमप्यापद्येतैवेत्याशङ्कते * ननु चेति * विध्यपरिगृहीतत्वात्प्रतीतमप्यनादरणीयमिति परिहरति * सत्यमिति * प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यताख्यविशेषणविधायिनि प्रकरणाम्नानानुमिते वाक्ये प्रधानसाहित्याविवक्षायामप्यङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मके महावाक्ये साधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविधायिनि फलं प्रति प्रधानसाहित्यस्य विवक्षितत्वाद्वैरूप्यादितिकर्तव्यतान्वये ऽपि विवक्षा भविष्यतीत्यभिप्रायेण कथमितरेतरयोगो विधितः शक्यो वारयितुमिति पृच्छति * क-
७८४।५ थमिति * विशेषणविध्युत्पाद्यत्वेन विशिष्टविध्यर्थस्य विशेषणविधिसम्भवानुरूपस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विशेषणविधौ च प्रधानसाहित्यस्याप्यविवक्षया (प्रत्येकमितिकर्तं प्रसाधितैः प्रधानैः संहत्य फलं कुर्यादिति विशिष्टविध्यर्थावगते) विशिष्टविधावपीतिकर्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्याशक्यविवक्षत्वादाद्यं नोत्तरमाह * इष्टं हीति * ग्रहपदे च प्रतिपादकांशेन ग्रहोद्देश्याद्विभक्त्यंशेन चैकस्योपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शक्यनापि धातुरूपेण तु पदप्रधानवाचिन्यंशभेदाभावाद्दर्शपूर्णमासपदे ऽपि समस्यमानपदद्वयातिरिक्तसमासशब्दरूपाभावादेकेनैव प्रधानवाचिना शब्देन स्वरूपेण प्रधानोद्देशं समासरूपेण साहित्योपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शङ्कामपि नाधिरोहतीत्याह * न हीति * इति कर्तव्यतान्वये साहित्याविवक्षामुपसंहरति * तस्मादिति * साहित्याविवक्षायामेकस्यैव प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्वयापत्तेरानन्तर्यविशेषावश्यासिद्धेः सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयो न स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं तत्रेतिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * प्रतिशब्देन सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयित्वं यत्सूचितं तद्दर्शयतीत्यर्थः । आनन्तर्यमचोदनेत्यनेन न्यायेनानन्तर्यस्याकारणतया बुद्धिनिवृत्तेः सन्निधित्वेनानुषङ्गाधिकरणे ऽभिहितत्वादविशेषोक्तिः यदि कस्य चित्प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षात्कृत्योपदिष्टं स्यात्ततस्तद्व्यतिरिक्तानां प्रधानानामितिकर्तव्यतात्मकं प्रकरणं स्यान्न त्वेतदस्तीत्यभिधानार्थमितिकर्तव्यताया, इति भा याव-

(१) पर्य अ० २ पु० ना० ।

धान्यूनत्वादध्याहारेण व्याख्यातु * मेकस्यापि चेत्युक्तम * अस्येति भाष्यावयवव्याख्यानायास्य च भाष्यकथम्भावरूपस्य प्रकरणाख्यप्रकरणिनो ग्रहणसामर्थ्यस्या * विशेषादित्युक्तम् * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सूत्रदूषणभाष्यशेषस्य तदिहापीष्यते इत्यादिवार्त्तिकेन प्रागेव व्याख्यातत्वात्स्वमतेन वचनादिति चेदिति सूत्रानुभाषितपूर्वपक्षनिरासार्थमत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * एवं चेति * अहृष्टाय भविष्यन्तीति भाष्येण पूर्वदेवताकल्पकत्वस्यापि शङ्कितत्वाद् गौणत्वनिरासस्योपलक्षणार्थत्वसूचनायाऽष्टार्थत्वं चेत्युक्त्वा देवतान्तरोक्त्या व्याख्यानं मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्य पुरस्ताल्लिङ्गाधिकरणे प्रसिद्धकर्माङ्गभूतदेवताप्रकाशनसम्भवे च देवतान्तरकल्पकत्वस्य ततश्चावचनं तेषामिनरार्थं प्रयुज्यते इति नवमाधिकरणसूत्रे निरासादित्यर्थः। पुरस्ताच्छब्दो भाष्यस्थोक्तशब्दव्याख्यार्थत्वाद् गौणस्यनिरासमात्रविषयः। प्रश्नपूर्वचनसूत्रानुभाषितकृत्स्नोपदेशसमाध्यर्थं कस्तर्हीत्यादिवाक्यान्तीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * वाक्यबहुत्वोपपादनार्थं येषामित्यादि यदनीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *न हीति* न चेति भाष्यावयवव्याख्यार्थो ऽन्योन्यानपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तत्वोक्तीर्भिन्नेत्यनेनापपादिता। तस्मादित्यादिना पुरस्तादित्यादिना पुरस्तात्पदानामनुपङ्क्त्या द्वृत्त्या प्रयोगभेदे ऽभिहिते कथन्तर्हि साधारणानीत्यादिभाष्येण पुरस्तात्पदानां तन्त्रतोक्तेत्याशङ्क्य सर्वेषां सूक्तवाकानां मध्ये ये पौर्णमासीदेवताप्रकाशकत्वात्पौर्णमास्यङ्गप्रहरणप्रयोगभाजो ये चामावास्यादेवताप्रकाशकत्वादमावास्याङ्गप्रहरणप्रयोगभाजः सूक्तवाकावयवभूतानां कतिपयानां पदानां कर्मकाले तन्त्रेण पठनीयतावधानाकालीनसर्वसाधारणतन्त्रपाठबलेन सूचयितु तन्त्रतोक्तिरिति तेनेत्यनेनोक्तम्। अत समुदायस्यार्थप्रतिपादकत्वात्प्रातिपदिकोक्तं सूक्तवाकत्व विभक्त्युक्तं च साक्षात्साधनत्वाख्यकरणत्वं नास्तीत्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं बहुषु सूक्तवाकेष्वेकवचनायोगशङ्कानिरासार्थं च सूक्तवाकेति भाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय पदेनाप्यपगतेनत्यनुभाषणसूत्रस्थभाष्योक्तशङ्कानिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन केन चिदित्यति * कृत्स्नस्य हीति भाष्योक्तशङ्कोपपत्तिनिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्य व्याचष्टे *यदिचेति* भाष्यं लिङ्गाद्देवतापदोत्कर्षवद्वाक्यात्समभिव्याहृतानामपि पदानामुत्कर्षाल्लिङ्गोक्तिरुपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं दूषयितुमारभते * इदमपीति * यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति जातेष्ट्युपक्रमाद्य-स्मिञ्जातएतामिष्टिं निर्वपतीति च जातएवोपसंहारादेकवाक्यत्व-स्य वैश्वानरवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादिवाक्यबहु-त्वं न युक्तं तथेहाप्युपक्रमोपसंहारस्य तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्य-र्थः । भिन्नकर्मस्वभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वा-द्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः । भिन्नकर्मस्वभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वाद्भिन्नप्रयो-

७८५।१ जनत्वाच्चैकवाक्यता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न हीति * यदनेन ह-विषेति प्रस्तरप्रकाशनस्य प्राधान्याभ्युपगमात्प्रस्तरान्वयित्वेनैतद्देव-ताप्रकाशनस्यैकप्रयोजनत्वं यदनेन हविषेति च प्रधानभूतानां तन्त्र-पदानां प्रीणातिवदावृत्त्ययोगादेकेन देवतापदेनान्वयं देवतान्तरप-दानां तन्त्रपदैर्विना साकाङ्क्षत्वमर्थः । सुभाषितोक्तिनिमित्तत्वात्सू-क्तवाकशब्दस्यैतासां च देवतानामाज्यादिहविष्कृदिष्टत्वेन सुष्टुक्त-त्वादेतद्देवताप्रकाशनस्यैव प्राधान्यात्तत्र प्रत्येकवाक्यपरिसमा-प्तिनिमित्तो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * यस्य पि-ता पितामहः सोमं न पिबेदित्यादिवदर्थतो वाक्यभेदे ऽपि तत्र पदा-त्मकशब्दान्वयादेकवाक्यत्वसिद्धिः परमार्थतस्तु प्रकरणाङ्गत्वोपदे-शात्प्रक्रियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्राधान्यापत्तेः या ते अग्ने ऽयाशया या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेत्युपसन्मन्त्रशेषे तनूर्वर्षिष्ठे-त्यादिरग्नये त्वा मह्यं ददातु बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात्वित्ये-वमादिर्दक्षिणामन्त्रशेषे सा ऽमृतत्वमशीयेत्यादिरादिशब्दात्त इषे एकपद्यूर्जे द्विपदीत्यादिसप्तपदीक्रमणमन्त्रशेषो भवेत्यादिर्जु-हूरस्युपभृदसि ध्रुवासीत्याज्यासादनमन्त्रशेषश्च घृताचीत्या-दिर्यथावृत्त्या प्रयुज्यते तथात्रापि पुरस्तात्पदानामावृत्त्या प्रयो-गापत्तेर्याज्ञिकानां तत्र प्रयोगा विरुध्यरन्नित्याह * यदि-ष्वति * एकवचनालोचनया चैकस्यैव सूक्तवाकस्य प्रयो-गापत्तेः पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या इति भाष्ये बहुवचनं विरुध्यत इत्याह * प्रस्तरेति * वाक्यबहुत्वनि-रासमुपसंहरति * तस्मादिति * अतो ऽन्यः परिहारो वाच्य इत्या-ह * अतश्चेति * तस्मादाह * स उच्यत इति * यथैकस्मिन् विधा-यकबिन्दुसमुदाये च संसर्गिद्रव्यरूपत्वेनानेकेषामपि किं विन्दूनां संयोगे सत्यैकीभावादेकवचनान्त एव तोयशब्दः प्रयुज्यते न घट्व-

द्विबहुवचनान्तः विभागे च सति पृथग्भावाग्नानापत्तेर्द्विबहुवचनान्तस्तर्थेकस्मिन् देवतापदे अभितस्तन्त्रपदोपेते तत्समुदाये चेष्टदेवताप्रकाशनानिमित्तत्वात् सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनानामनेकेषा अर्थैकप्रयोगवर्त्तित्वरूपे संयोगे सत्येकीभावादेकवचनान्त एव प्रयुज्यते भिन्नप्रयोगवर्त्तित्वरूपे च विभागे सति पृथग्भावमात्रापत्तेः सूक्तवाकशब्दएव प्रयुज्यते न सूक्तवाकार्थशब्दः ततश्च विभागे ऽपि सूक्तवाकत्वं नापैतीत्याशयः। तथात्वमुपपादयति * सूक्तवाको हीति * अग्निरिदं हविरजुषतेत्यादीष्टदेवताप्रकाशनसामर्थ्यालोचनया प्रयोगवर्त्तिदेवतापदसहितस्याभितस्तन्त्र पदोपेतस्येष्टदेवताप्रकाशकपदसमूहस्य सूक्तवाकत्वावधारणाद्यत्र यावत्यो देवता इष्टा सूक्ते तावद्देवतापदसमूहस्तस्य कृत्स्नसूक्तवाकत्वोपपत्तेरित्युक्ते ऽभिन्नकर्मसङ्गतिभिन्नदेवताप्रकाशनानां भेदात्कथं तत्कारिणां पदसमूहानामेकवाक्यतेत्याशङ्क्य देवताप्रकाशनस्येष्टत्वप्रयुक्तत्वादिष्टत्वरूपप्रकाशैकत्वेन प्रकाशनैकत्वसूचनार्थं * प्रयोजनतश्चेत्युक्तम् * प्रत्युत देवतान्तरपदसाहित्ये देवतान्तराणामनुद्दिष्टत्वेनानुक्तत्वादजुषतेत्युद्दिष्टत्वरूपोक्तवचनस्यानृततया दुष्टत्वापत्तेर्दुष्टस्तथाकः स्यादित्याह * प्रयोगेति * सामान्यत. समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेण सूक्तवाकसाफल्यसिद्धेर्देवतान्तरपदसाहित्ये त्वसूक्तवाकत्वापत्तिरित्युक्त्वा पौर्णमास्यमावास्ययोर्विभज्य प्रयोगे योजयति * तेनेति * निष्कर्षसिद्धौ युक्त्यपेक्षापाठेनाभितः पदानां कर्मकाले ऽपि तन्त्रप्रयोज्यत्वावगतिस्तन्नूर्धपिष्टत्वाद्यलुपङ्गपूरितस्य यात अमेत्यादेर्मन्त्रस्यादिशब्दोक्तस्य चाशास्ते ऽयं यजमानो ऽसावसावित्यादेः सर्वनामनिर्देशद्वारान्नातवेदवक्ताविनामपूरितत्वात्तस्य मन्त्रस्य यथायुक्तिसहितेन पाठेन कार्त्स्न्यावधारणेति दृष्टान्तार्थः। समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेणष्टदेवताप्रकाशनादनन्तरितत्वोक्तिसिद्धावपि प्रहरणे यथाम्नातसूक्तवाकोपदेशाद्विभज्य प्रयोगेन कृत्स्नेन सूक्तवाकेन प्रहरणं कृतं स्यादित्याशङ्क्याह * अतश्चेति * सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वे सत्येकदेशप्रयोगे कार्त्स्न्ये बाध्येत यौगिकत्वासमवेतार्थपदसमूहमात्रे ऽवयवार्थोपपत्तेः। कार्त्स्न्याबाधाद्विद्यमाना: प्रयोगसमवेता देवता अनतिक्रम्य यावत्सूक्तवाकस्तावत्साध्यत्वात्प्रहरणस्य कृत्स्नेन साधितत्वोपपत्तिरित्यर्थः। कृत्स्ने तर्ह्यध्येतॄणां सूक्तवाकप्रसिद्धिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तेनेति * (स्वाध्यायकाले प्रयोगभेदानालोचनाद्दर्शपूर्णमाससमवेतदेवताप्रकाशननिमित्तं सर्वप्राकृत-

७८६॥१

देवत्यस्य पदसमूहस्य सूक्तवाकत्वं कर्मकाले च प्रकृतिविकृतिभेदा-द्वैविध्यमित्येवं प्रधानांशतः सूक्तवाको ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रैविध्ये स-त्यपि कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * सूक्तवाक इति * यत्र स्वाध्यायका-ले प्रकृतौ विकृतौ वा यादृशः सूक्तवाको ऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव स सू-क्तवाको ऽन्यत्र त्वसमवेतार्थनिरूपणात्सूक्तवाकत्वं जहातीत्यर्थः।बहु-त्वमपि सूक्तवाकस्य सम्भवति किमुत त्रित्वमित्येवं भाष्यद्वयमपि तव्यमित्याह * भाष्ये ऽपि चेति * उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति स्वा-ध्यायकाले प्रकरणाविभागमालोच्य यः कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो ऽध्येतृ-प्रसिद्धः सायणार्थं निष्कृष्य प्रयोगे ऽपि स्वदेवतापदसाहित्यमात्रे एव। कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो युक्तिसहितेन पाठेन कल्पित इत्येवं सूत्रद्वयमपि-तव्यमित्याह * तथेति * भाष्योक्तसूत्रव्याख्यानिरासायैवकारः । सम्भवामृषाणायधेन यजुर्व्योक्तिव्याख्याने ऽपि न च तेषामित्यादि-भाष्यविरोधः प्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिपदसमूहस्याभितस्तन्त्रपदोपे-तस्यैकसूक्तवाकस्याभ्युपगमे दुःपरिहर इत्याशङ्क्य तेषामभितस्तन्त्रप-दोपेतानां भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिनां पदानामन्योन्यसमूहः कश्चि-देकप्रयोगसमवेतमर्थं न वदति तस्माच्च भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतापदस-मूहः कर्मकाले सूक्तवाकः प्रयोगसमवेतार्थो ऽप्रकाशकत्वादेव च न करणमिति भिन्नप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य कर्मकाले सूक्तवाक-त्वनिरासार्थं भाष्य न त्वेकप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य सूक्तवाकत्वनि-रासार्थं सूक्तवाकेति भाष्यं च [1]) स्वाध्यायकाले सर्वप्राकृत-तद्देवत्ये पदसमूहे प्रकृतौ च पौर्णमास्याख्ये ऽमावास्याख्ये च याग-त्रयसमुदाये ऽनिष्कृष्टप्रयोगस्थदेवतामध्ये पदसमूहे विकृतौ । सूर्या-दिपदमध्ये पदसमूहे सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशकत्वसमानरूपस्य संसर्गिद्रव्यवत्संसृष्टपाठे सत्येकत्वादेकवचनोपपादनार्थमित्येवं वि-रोधपरिहारसूचनायोक्तेन गमनिकाप्रकारेण सर्वेषां भाष्याणामवि-रोध इत्याह * इतीति * सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्वा सर्वशब्दः ।

॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्र-
त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ २० ॥

८७।२ इहेत्याद्युदाहरणभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * येनेति * तदेता इति

1) क्ष पौ० २ पु० ना० ।

सन्देहभाष्यं विचारस्यानन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च सूचयन् व्याचष्टे * तानीति * प्रमाणान्तरगम्यक्रतुविशेषान्वयविशेषापेक्षं लिङ्गं विनियोजकं निरपेक्षं वेति विचारात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षवचनव्यक्तौ क्रत्वन्वयबोधकक्रमोल्लङ्घनोक्त्या सिद्धान्तवचनव्यक्तौ क्रमानुसारोक्त्या सूचिता श्रुतेर्लिङ्गापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणे ऽनेनोक्ते प्रसङ्गाल्लिङ्गस्यापि जघन्यप्रमाणापेक्षत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिः । क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता प्रकारोक्त्या लिङ्गस्यान्यसम्बन्धापेक्षोक्ता । याज्यानुवाक्याद्वयमित्युपक्रमादेव सर्वत्रेत्युपसंहाराच्चोदाहरणबहुत्वादरप्रतीयमानस्य प्रयोजनमाह * उदाहरणेति * समाख्यानविशेषणस्य सामिधेनीसाप्तदश्यपत्नीसंयाजाग्नेयाग्नीषोमीयादिविषयत्वाल्लिङ्गविशेषणस्य विलिङ्गसौमारौद्रेष्टिविषयत्वात्क्रमविशेषणस्य समानलिङ्गानेकेष्टिविषयत्वादुदाहरणबहुत्वेऽर्थः याःकाश्चित्प्रकरणानाम्नातयाज्यानुवाक्यास्ताः काम्य ऐन्द्राग्न्यादिकर्मे तत्र याज्यानुवाक्या यथालिङ्गं भवेयुरिति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * मन्त्रादीनां देवतादिस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः क्रत्वपूर्वसाधनांशान्वये नवमे वक्ष्यमाणे ऽध्ययनविधिनैव दृष्टार्थत्वापरित्यागेन पुरुषार्थानुबन्धित्वावगमे ऽपि मन्त्रप्रकाश्यदेवतादेः क्रतुमात्राणामङ्गत्वात्क्रतुक्रमान्वयसिद्धेर्लिङ्गस्य प्रकरणादिगम्यक्रतुविशेषान्वयानपेक्षत्वसूचनार्थं क्रममिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गादित्युक्तम् । अध्ययनविधिना सामान्यतः क्रत्वन्वयविशेषाङ्गभूते देवतादौ मन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वावगतेर्लिङ्गस्य च सामर्थ्यात्मकत्वात्सामर्थ्यस्य चार्थांशो कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र सन्दिग्धार्थनिर्णयमात्रे व्यापाराभिधानादवगतक्रतुविशेषान्वयानां च मन्त्राणां कथा द्वारेणां क्रतुविशेषोपकारित्वेति द्वारविशेषे सन्देहा-

क्रमसमाख्याभ्यां क्रतुविशेषान्वये ऽवगते द्वारविशेषं प्रति सन्देहोत्पत्तौ लिङ्गेन तदङ्गभूतदेवताप्रकाशनद्वारत्वनिर्णयादेतद्याज्यानुवाक्यासमाम्नानं काम्येष्टियुक्तमित्येव सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गेत्यादिभाष्यसूचितामुपपत्तिमाह * नास्तीति * लिङ्गक्रम इति भाष्ये क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता नन्वितिभाष्येण वक्ष्यमाणलिङ्गबलीयस्त्वविरोधापत्तेः क्रमाद्यपेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य लिङ्गानपेक्षितस्य क्रमादेर्लिं-

क्रमादौर्बल्ये ऽपि लिङ्गापेक्षितस्य क्रमादेर्बलीयस्त्वाविरोध इत्येवं प- रिहारार्थं सत्यमिति भाष्यं व्याचक्षाणः । पूर्वार्धमुपपादयति * लिङ्गं हीति * देवतात्वाधिष्ठानान्न्यादिरूपवाची देवताशब्दः । सा- मान्यते ऽन्याद्यन्वये ऽवगते तद्विशेषसन्देहाभावेनाग्न्यादिस्वरूपे ऽपि लिङ्गेनाविनियोगात्सम्भावनामात्रं लिङ्गोक्तम् । उत्तरार्द्धमुपपा- दयितुमारभते * यद्येति * आश्रावयेत्यादीनामेव वै सप्तदशः प्र- जापतिर्यज्ञे यज्ञत्वापतद्ध्यादिवाक्यालवनादिमन्त्राणां च प्रकरणो- क्तक्रतुविशेषान्वये ऽवगते लिङ्गस्य विनियोजकत्वदर्शनाद्वाक्यप्रकर- णोक्तिभिन्नदेशानामिति ततः आवयतीत्यादीनां क्रमानवगतक्रतुविशे- षान्वयानां समाख्यापेक्षोक्त्या क्रमापेक्षा सूचिता । प्रवृत्तपूर्वं क्रमसमा- ख्यापेक्षोपपादनार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * याज्यानुवा- क्यासमाख्यां विना ऽऽग्नेयानासूचां याज्यानुवाक्याकार्यार्थे सामिधेनी- कार्यार्थे च विनियोग इत्यज्ञानात्समाख्यापेक्षणीया तावच्छब्दाच्च क्रमं विना कस्यैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्याद्वयस्य कस्यामैन्द्राग्न्यामिष्टौ विनियो- ग इत्यज्ञानात् क्रमो ऽप्यपेक्षणीय इत्यर्थः । किमर्थमाश्रयणीयेत्यपेक्षा- यामाह * तया हीति * द्वयमप्युपपादयति * इज्यत इति * एवं च सति यज्ञविशेषं प्रति सन्देहात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्याह * ततश्चेति * याज्यासमाख्याया योगगतकार्यविशेषान्वयावगमे ऽपि कार्येष्टिविषयत्वं सूत्रोक्तं न सिध्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन यात्वे त्यादिभाष्यं व्याख्यातु शङ्कते * नन्विति * व्याचष्टे * कथ- मिति * याज्याकाण्डमित्येतावन्मात्रसमाख्यानभ्युपगमे ऽपि क्र- मात्काम्येष्टिविषयत्वं सेत्स्यतीति स्वयमन्यथा परिहरति * अपि- चेति * विशिष्टक्रमकेष्टिविशेषांशे क्रमेण समाख्याबाधे ऽपि कार्य- विशेषांशे ऽपेक्षणाद्याज्यात्वविरोधः सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मा- दिति * क्रममात्रात्समाख्याद्वा क्रत्वन्वयसिद्धेर्विशेषणद्वयानर्थक्यश- ङ्कार्थमर्थेति भाष्यं व्याचष्टे * किमर्थमिति * पाथिकृतीयादिषु केवला- ग्निदेवत्ये ऽष्टौ सामिदधेयाम्नानेन सामिधेनीकार्यस्या ऽप्याग्नेयग्रहया- काङ्क्षस्य सद्भावात्सामिधेनीकार्ये ऽपि लिङ्गक्रमोपपत्तेः समाख्यान- पेक्षणे प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्सामिधेनीकार्य एव विनियोगापत्तेः समाख्याविशेषणार्थत्वोक्त्यर्थमस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * व्रतपात्यादिविशेषसूचनायाग्नेयादीनीत्यादिशब्दः तत्रैवेत्येवकारेण सामिधेनीकार्ये ऽपीति भाष्यस्थो ऽपि शब्दो मृदूक्त्यर्थत्व नैवकारार्थं

७८८।१ व्याख्या तत्समाख्यामात्रात्तर्हि पाथिकृतीयादिषु याज्याकार्ये विनियो- गसिद्धेर्लिङ्गक्रमविशेषणानर्थक्यमित्याशङ्कार्थमर्थेति भाष्यं व्याचष्टे *

तेन तर्हीति * येन कारणेन समाख्यानादरे ऽनिष्टापत्तिस्तेन कारणेन समाख्यानादित्येतावन्मात्रमस्त्वित्यर्थः । समाख्यानादित्येतावत्युक्ते याज्यानुवाक्याकार्यातिरिक्तानां विलिङ्गानामपि चर्चां याज्यानुवाक्याकार्यमेव विनियोगापत्तेस्तासां चानाकाङ्क्षितत्वादशक्तत्वाच्च याज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगाल्लिङ्गक्रमानादरात्सामिधेनीकार्येऽपि विनियोगादानर्थक्यापत्तेर्लिङ्गक्रमात्समाख्यानाच्चेत्युक्ते [illegible] पूर्वस्या इष्टेः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्याम्नानाद्विष्णुस्तयोर्याज्यानुवाक्याकार्ये पाठनातीते क्रमत्वादिलिङ्गत्वापूर्वोष्टयाज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगादुत्तरेष्टिसामिधेनीकार्ये समाख्यानाधस्थितलिङ्गक्रमाभ्यां विनियोगः सेत्स्यतीति लिङ्गक्रमविशेषणार्थवत्त्वोक्त्यर्थं सर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आग्निवारुणस्य सोमारौद्रस्य वा कर्मणः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितत्वाद्याज्यानुवाक्यानाकाङ्क्षत्वे ऽभिहिते लिङ्गविनियोज्यस्वानुरूपयाज्यानुवाक्याबाधेनैन्द्राग्नेष्टयन्तरविनियोगशङ्कानुदयार्थं क्रमातिरिक्तबलवत्प्रमाणाबाधः क्रमोक्त्या सूचितः । तल्लिङ्गक्रमाप्रयोज्यत्वेनोक्ताविरोधविषये वा समाख्याया निवृत्तव्यापारतोक्ता । विषयप्रदर्शनार्थं यथेतिभाष्यं व्याचष्टे * तमिति * मनोश्च चामाग्निरुक्थेपुरोहित इत्यादीनां पृथुपाजा इतिद्वयोश्च धाय्यासमाख्यास्याज्यशास्त्राध्यनिकाध्यधायामानर्हाघर्षिधासामिधेनीष्विति च सामिधेनीषु प्रक्षेप्यानां धाय्यात्वस्मृतेः समाख्यायानुगृहीता भवन्तीत्युक्तार्थत्वेन ता इति भाष्यव्याख्यार्थम् * ता इत्युक्तम् * सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीक्रमोक्त्यर्थत्वेऽत्यतीनानागतोक्ती व्याख्यातुम् * तत्रापि त्वित्युक्तम् * लिङ्गसमाख्यानादित्येतावन्मात्रे तर्ह्यग्निर्यानामृचां प्रातपतीयादियाज्यानुवाक्याकार्ये मनोश्चां पृथुपाजवत्योश्च सौमारौद्रीष्टिसामिधेनीकार्ये विनियोगसिद्धेः क्रमविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * यदिवेति * क्रमेण तर्हि समाख्याबाधाद् प्रातपतीयादौ सामिधेनीकार्ये विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्रमाविनियोगविषये समाख्याबाधोऽपि याज्याकार्यविषये विरोधाभावाद्बाध इत्येव परिहारसूचयन्ना * यतीत्युक्तम् * विशेषणद्वयार्थवत्त्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ७८९।७

॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शि-

दृश्यात् ॥ २१ ॥

लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे ऽभिहिते प्रसङ्गाल्लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसम्बन्धापेक्षया विनियोजकत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्रकृतानां विशेषरूपेणाम्नातानामपि विशेषरूपेण विध्यभावे विनियोगाकाङ्क्षत्वात्तासामेवाग्नेय्यादिशब्देन ग्रहणापत्तेरग्निर्देवता ऽस्या इति यत्सन्निहितवाचित्वेसामर्थ्यवृत्तिनाग्नेयीशब्देन प्रकृतानामेव ग्रहणावगतेः पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्य विशेषरूपाम्नानाद्विशेषरूपेण विहितानामेव प्रकृतोक्त्या विवक्षितत्वादग्निर्देवतात्वोपलक्षितस्य वान्यत्र पदार्थस्याप्रोपस्थानाङ्गत्वे विधेरुपलक्षणान्तरानपेक्षत्वेन सन्निहितत्वस्योपलक्षणत्वेनानन्वयादविवक्षितत्वावगतेराग्नेयीमात्रग्रहणावगमात्पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहोपपत्तिसूचनार्थं विषयं दर्शयन्ति * ज्योतिष्टोम इति * सन्निहितत्वाविवक्षया सामान्योक्त्या सूचिता परमतेन दाशतयीभ्य एव दाशतयीभ्यो ऽपीति वा ऽध्याहृतशब्दद्वयपूर्वं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यावृत्त्या द्विविधसन्देहोक्त्यर्थत्वेन तत्रेतिसन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सन्देहभाष्यात्पक्षद्वयप्रतीतेस्त्रैविध्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तस्माद्वा दशतयीलिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यनेन भाष्येणाप्रकृतमात्रपक्षमुक्त्वा नत्वित्यनेन सिद्धान्ते शङ्किते नेत्युच्यत इत्यनेनाविशेषपक्षोपक्रमाल्लिङ्गेन प्रत्ययो भवति दाशतयेनापि कर्त्तव्यमित्यादिना विशेषपक्षस्यैव स्पष्टीकरणात्पक्षत्रयप्रतिभानमाह * ग्रन्थादिति * अप्रकृतमात्रपक्षं दूषयितुमुपक्रमते * न त्विति * प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं वस्तुतः सामान्यसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणसम्भवे कल्पनागौरवापादकफलसम्बन्धादप्रकृतग्रहणायोगाद्विशेषपक्षो ऽपि तावदतिक्लेशसाध्यो प्रकृतमात्रनिर्धारणं तु न कथञ्चित्सम्भवतीत्याह * महता हीति * निर्धारणाभावनिश्चयायोगमुपपादयितुमाह * येन हीति * आग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्योक्तस्याग्नेयीशब्दाविशेषात्मकस्य प्रमाणस्य प्रकृतासाधारण्ये ऽप्यन्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकृतानामग्रहणमित्याशङ्क्याह * न चेति * पुरोडाशश्रपणे विनियुक्तस्य कपालस्य तुषोपवापे विनियोगवद्विनियुक्तविनियोगो ऽप्यविरुद्ध इत्यर्थः । कथं तर्हि भाष्ये पक्षत्रयोक्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * आद्ये सन्देहकाले दाशतयीभ्य इत्यनेनाप्रकृतवाचिना शब्देनापिशब्दरहितेनाविशेषपक्षपरिग्रहादप्रकृतमात्रपक्षस्फूर्तिर्यद्वा ऽपिशब्द एवाध्याहार्यो नयशब्द

इति सूचितं सन्देहभाष्यादप्रकृतमात्रपक्षाप्रकाशनेऽपि शिष्टत्वादि-
ति हेत्वर्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं यथार्थमित्यादिभाष्यात्तत्प्रकाशनं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * सौत्रप्रतिज्ञासूचितस्याग्नेयीप-
द्विशेषस्य हेतोराग्नेय्यैवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्याविशेषपक्षसाधन-
त्वादधिकारे प्रकरणे यां लिङ्गमालोच्य मन्त्रविधिः सा तत्राप्येषु प्र-
कृतेषु मन्त्रेषु चेतिलिङ्गक्रमसमाख्यानादिति पञ्चमी लिङ्गशब्दमात्रा-
त्परा ल्यब्लोपे कल्पयित्वा प्रतिज्ञानार्थायगतेः सिद्धान्तनिरासार्थ-
त्वेन सौत्रहेतूपपत्तेस्तद्व्याख्यार्थेनापि भाष्येण नाप्रकृतमात्रपक्षः प्र-
काशयत इत्याशयः । कथमाग्नेय्यास्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्य प्रमा-
ण्यस्याविशेषपक्षसाधकतावसीयत इत्यनेनोक्तं प्रौढिमद्दर्शनायाप्रकृत-
मात्रपक्षमपि समर्थयितुमारभते * यदि त्विति * न्यायाकौशलसू-
चनायोपहासार्थं * आग्नेयस्योपपत्तिरित्युक्तम् * कीदृशीत्यपे-
क्षायामाह * प्रकृतस्येति * यस्यौदनादेः पक्वस्य यामः
प्रहरो यतो गतः तस्य गतरसत्वात्तत्सामान्येनान्यदपि गतवी-
र्यं यातयाममुच्यते ।

कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनरिति ॥

स्मृतेः । यातयामत्वस्याशङ्कत्वादपरितोषेणोपपत्त्यन्तरमाह *
अथेति * आग्नेय्यां तु सामगाः स्तुवत इत्यादौ स्तोत्रादिसाधनत्वेना-
प्याग्नेय्यादिशब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि
त्विति * विध्यन्तरैर्विशेषविधानात्सामान्यसाधनत्वेनाप्याग्नेय्यादि
शब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * वि-
ध्यन्तरविशेषस्तु याज्यः स्तोत्रस्यास्तीत्याशयः । इममेव पक्षमुपसंहरति *
तस्मादिति * तृतीयपक्षसमर्थनेन तस्माद्दाशतयीलिङ्गवतो मन्त्रा
गृहीतव्या इत्यन्तं भाष्यमप्रकृतमात्रपक्षविषयत्वेन व्याख्याय, समते-
नादित भाष्यमविशेषपक्षविषयत्वेन व्याख्यातुं सौत्राविशेषपक्ष-
प्रतिज्ञासूचितहेत्वर्थमाग्नेय्यैवमादिभिर्हीति भाष्यं व्याचष्टे *
अथ वेति * विप्रोक्ता दाशतय्यो ऽधीत्यपिशब्दस्याहारः सूचितः ।
प्रकृतानामपि दृष्टतया दशतयशमण्डलसूक्तावयवसूक्तं च मन्त्रसंहि-
तामनुत्तररूपेण ग्रहणं वक्तुं दाशतयीशब्देनाविशेषोक्तिः कल्पना-
लाघवात्प्रकृतानामेव चो गृह्यन्त इति सिद्धान्तमाशङ्क्य प्रकृतानां स्तो-

सति प्रकृतनियमः स्यान्नान्यथाशिष्टत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधि-
प्रत्ययस्योपलक्षणमात्रे क्षीणशक्तित्वेन विध्यभावान्न काचित् प्राद्ये-
स्यादिमात्रनिरासार्थतया शिष्टत्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानायापाद्यो-
७९०।१ क्त्या पातनिकार्थं यश्चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * नचेति * कथम्भा-
वात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वात्स्थेन ग्राहकत्वेन प्रकरणाङ्गबोध-
मात्रे व्यापारान्नान्यव्यावर्त्तकत्वाद्वयं विशेषकत्वं भवतीत्याशयः ।
कथम्भावलक्षणस्य प्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वायोगेऽपि यौगिकशब्दा-
नां स्वावयवार्थान्वयार्हवस्तुवाचित्वात्संहितावलम्बित्वाच्च सन्निहिता-
र्थविषयत्वावगतेर्विशेषतो ऽग्निर्देवताऽस्या इति सन्निहितवाचिसर्व-
नामार्थवृत्तित्वादाग्नेयीशब्दस्य सन्निहितार्थविषयत्वावगतेरग्निदेव-
त्यत्ववद्यस्यच सन्निहितार्थस्याप्यन्यपदार्थे ऽपि लक्षणत्वावगमा-
च्छ्रुत्यनुगृहीतसन्निधिलक्षणप्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वं भविष्यती-
त्याशङ्क्याह * सन्निधीति * उपलक्षणत्रयप्रतीतावप्यविशिष्टं
हि लक्षणमित्यनेन न्यायेनोपलक्षणानां विशेषणविशेष्यत्वायोगादे-
केन चोपलक्षितप्रत्ययोक्तस्त्रीत्वान्यथानुपपत्त्या गम्यस्य वा श्रुतस्य
श्रुतपदगम्यार्थेनागृह्यमाणे गृह्यमाणविशेषत्वावगत्या समुच्चये
ऽपि निहितत्वस्य श्रुत्यनुग्रहाभावो लौकिकोक्त्या सूचितः । प्रकृत-
त्वाग्नेयीत्वसद्भावात् श्रुत्यविरोधमाशङ्क्य यौगिकशब्दानां व्यक्ति-
वाचित्वात् प्रकृतव्यक्तिमात्रग्रहणे श्रुतिसङ्कोचापत्तिर्यौगिकोक्त्या सू-
चिता । भाष्यस्याप्रकृतमात्रपाक्षोपपादनार्थत्वशङ्कानिरासाय विशे-
षपक्षोपपादनफलसिद्धान्तनिरासार्थतां सूचयितुमाह * तस्मादि-
ति * उपदिष्टेतिभाष्यमविशेषपक्षे ऽनुपपन्नमाशङ्क्य सावधारण-
त्वेन व्याचष्टे * उपदिष्टेति * एवं जातीयकस्येति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * एवमिति * कथं जातीयकस्येति प्रश्नभाष्याशयमाह *
कथमिति * विशेषणरहितस्यापि यथाग्नेय्या स्तोत्रादि करोती-
त्याख्यातप्रत्ययविहितरूपेणोपदिष्टत्वेनोपलक्षणाप्रकृतग्रहणं भवि-
ष्यतीत्येवमाशयत्वं कथञ्जातीयकस्येति सिद्धान्तिप्रश्नस्य मत्वा
तन्निरासार्थं यः कश्चिदित्यादिग्रहीतव्य इत्यन्तं भाष्यं उपदिष्ट-
त्वोपलक्षणरूपायाः प्रकृतग्रहणोपपत्तेः सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वादयु-
क्तमाशङ्क्य परमार्थः । सिद्धान्त्यनभिमतामेवोपदिष्टत्वोपलक्षण-
रूपां प्रकृतग्रहणोपपत्तिं स्वोत्प्रेक्षामात्रेण सिद्धान्त्यभिमतां परिक-
ल्प्य पूर्वपक्षी यः कश्चिदित्यादिग्रहीतव्या इत्यन्तमाहेत्येवं ता-
त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * परः पुनरिति * लिङ्गशब्दव्याख्यायास्तल्लिङ्ग-
मित्येतदवयवत्वं यः कश्चिदित्यवयवस्य चोपदिष्टत्वरूपोपलक्षण-

निरासावतारमायार्थत्वं सूचयितुं मध्यमतर्किनायतारितम् । अत्र भाष्ये यद्वीति भाष्यावयवगतेन याम्रयाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यस्य विषयभूताख्यातप्रत्ययविहिता चेत्येयमाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तस्योपदेशकस्याख्यातस्य मन्त्रविषयं लिङ्गमिति षष्ठीसमासाश्रयणेन तदुपदिष्टत्वं लिङ्गमित्यसमासाश्रयणेन वा तत्तस्य विधीयमानस्य मन्त्रस्योपलक्षणं विवक्षितमित्युक्ते कथमेतद् गम्यत इत्यपेक्षायामुपलक्षणोपक्षीणशक्तौ लिङ्गेनोपदिष्टो भवतीति विध्यभावोपन्यासादेवतालिङ्गस्य चोपलक्षणत्वे * तद्योगादित्युक्तम् * एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्वः कस्मिंश्चिदिति भाष्यावयवं तावद्व्याहारेण व्याचष्टे * नासाविति * उपदिष्टत्वस्यैव स्फुटस्य विशेषणत्व सम्भवात् कथं नान्यत्रोपदेशमर्हतीत्याशयेन कथमिति पूर्वोपदिष्टत्वस्योपलक्षणत्वरूपविशेषणत्वरूपविशेषणत्वनिरासार्थं यद्वीति भाष्यमावाचोक्तत्वर्थत्वेन व्याचष्टे * तद्धिहेति * यथालम्भनिर्वापौ विधीयेते न प्राकृतौ तौ हि विहितौ यदि न विधीयेते ततः प्राकृतौ लक्ष्येते यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्याविस्यालम्भनिर्वापाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तव्यतावाचिना प्रत्ययेनोपलक्षणीभूत्वा व्यावृत्त्याख्यविशेषणं कर्तव्यमित्युक्ते तस्य विशेषणत्वोपपादनार्थम् * तद्योगादुक्तम् * येनेति भाष्यावयवादयमेव लिङ्गशब्दार्थो ऽवसीयत इत्याह * तथा चेति * तत इति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति * अथेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अथेति * ७९।१।
तेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्त्यभिमतप्रकृतग्रहणोपपत्त्युक्त्यर्थं न स्विति भाष्यं प्रकरणस्याविशेषकत्वादयुक्तमाशङ्क्य साक्षात्प्रकरणस्याव्यावर्त्तकत्वे ऽपि विधेर्लाघवादेकत्वेन गौरवापादकप्रकृतग्रहणव्यावर्तकत्वाशयतया व्याचष्टे * न स्विति * प्रकृतानामपि सन्नारस्यैव क्रत्वन्वयस्यावगतेर्ब्राह्मणान्तरान्वयार्हनिर्द्वारकत्वन्वयरूपसामान्यसम्बन्धावगमात्प्रकरणस्य विधिलाघवापादकत्वानुपपत्तेर्विनियोजकत्वचाच्यमित्यापाद्य बलवद्विरोधेन नियामकत्वनिरासार्थं नेतीति भाष्यं श्रुतिनियोज्ये मन्त्रे लिङ्गविरोधोपन्यासादयुक्तमाशङ्क्य देवतावाचिन्हरूपलिङ्गयुक्तश्रुतिलक्षणार्थत्वेन लिङ्गशब्दं व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * प्रसङ्गात्सर्वे ऽप्युपरितनाः सूत्रा लिङ्गशब्दाः श्रुतिलक्षणार्था इत्याह * उपरिष्टादिति * अविरोधशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * आहेति * गौरश्च इति वा श्रुत्या यद्वोत्यावधारित " विशेषे यदि तत्र स्याचतः

स्याच्छ्रुतिबाधनमि"ति तद्भूताधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनाविरो-
ध इत्यर्थः । व्यक्तिवाचित्वेनाग्नेय्यादिशब्दानां जातिवाचिप-
शादिशब्दवैषम्याद्विरोधसमर्थनार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नै-
तदिति * जातिवाचित्वाभावे ऽपि वैयाकरणमतेन सम्बन्धवाचित्वं
मत्वा व्यक्तीनामवाच्यत्वादप्रकृतमन्त्रव्यक्तिग्रहणे ऽपि श्रुतिविरोधो
नास्तीति शङ्काशयविवरणार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सामा-
न्यस्येति * आग्नेयीत्यादिजात्यभावान्मन्त्रदेवतासम्बन्धमेवानेक-
मन्त्रव्यक्तिसमानत्वात्सामान्योक्त्याभिप्रेत्य तस्यैव प्रतिमन्त्रव्यक्ति-
समाप्तिरुक्ता तस्मादित्यनेन नष्टेहेति भाष्यशेषो व्याख्यातः । प्रकृता-
यामपि व्यक्तौ समस्तपदार्थसम्भवान्निरवक्षुत्यबाधे ऽपि विकल्पेना-
प्रकृतानां बाधापक्षे श्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इति विरोधसमर्थना-
शयविवरणार्थमुच्यते * सत्यमिति * भाष्यं लिङ्गसामान्यमित्य-
नेन व्यक्तेरश्रौतत्वात्कस्याश्चित्त्यागे ऽपि अविरोधस्योक्तत्वाद्युक्तमा-
शङ्क्य व्यक्तिवाचित्वाशयत्वेन व्याचष्टे * इतरत्त्विति * तत्त्विति-
शङ्काभाष्यं व्यक्तिवाचित्वोपपनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न त्विति *
जिज्ञासापूर्वं व्यक्तिवाचित्वाशयसमर्थनपरः पूर्वपक्षसमर्थनार्थम् उ-
च्यत इत्याद्यपरमित्यन्तं भाष्यं व्याचिख्यासुर्जिज्ञासाभाष्यं तावदव-
तारयन्पूर्वं व्याचष्टे * परस्त्विति * किं त्विति निर्णयभाष्यं स्वरूप-
७९।२।१ सत्तावद्व्याचष्टे * सा चेति * तात्पर्यतो व्याख्यातुमाकृत्यधिकर-
णोक्तजातिवाचित्वविरोधं शङ्कते * किं पुनरिति * विरोधपरिहा-
रार्थं परेषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * नेतीति * जातिवाचित्वाप-
ह्नवे व्यक्तीनामतस्योच्छृङ्खलविरोधप्रकारपूर्वपक्षासिद्धया त्वया, दू-
षयति * तत्त्विति * स्वमतेन व्याचष्टे * अत इति * न केवलं जा-
तेर्वाच्यतापह्नूयते किं तु सद्भावो ऽपीत्याह * न चेति * जात्यन्त-
राभावे ऽप्यृग्जातिरेवात्र जाताख्या देवतान्विता पङ्कजशब्दस्येव प-
ङ्कजननान्विता पद्मत्वजातिर्वाच्या भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वे देव-
तैवेति भाष्यं व्याचष्टे * देवतासम्बन्धमेवेति * आग्नेयो ऽष्टाकपा-
लः शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादौ व्य-
क्त्यादिष्वपि प्रयोगादित्यभिप्रेत्येत्यतः शब्दार्थः । सम्बन्धाव्यभिचा-
रित्वे तस्यैव वाच्यता कस्मान्नेत्याशङ्क्याह * सम्बन्धस्त्विति *
शङ्क्या लिङ्गसामान्यमिति सामान्योक्त्या सम्बन्धस्य वाच्यत्वे-
नोपन्यस्तत्वात्स्वानभिमतत्वसूचनार्थम् * भाष्यकारेणेत्युक्तम् *

(१) पत्नीत्यादिति २ पु० पा० ।

(२) अन्यथाव्यवदेवताविति २ पु० पा० ।

आनन्त्यव्यभिचाराख्यदोषापत्तेर्व्यक्तिवाचित्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्या-
ह * तस्या एव चेति । अनेन चोपस्थानसाधनभूतव्यक्तेर्देवतयोपल-
क्षयितव्यत्वेनानन्त्यव्यभिचारपरिहारार्थत्वेन यथेति भाष्यावयवो
व्याख्यातः। देवताया ऋग्व्यक्त्युपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्राग्व्याख्यातत्वाप-
त्तेर्देवतात्वस्य च सम्बन्धिरूपत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं विना ऽनुपपत्त्या
प्रति सम्बन्धिन्या ऋग्व्यक्तेः प्रतीतिसम्भवाद्वाच्यत्वापत्तिरित्या-
शङ्क्याह * पूर्वेति * देवताविशेष्याया ऋग्व्यक्तेः प्रत्ययवाच्य-
त्वानभ्युपगमे ऽधिष्ठानभूतप्रकृत्यर्थधर्मिणं प्रति प्रत्ययार्थस्य देवता-
त्वस्य विशेषणत्वापत्तेः प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषणविशेष्याभिधानश-
क्तिभङ्गविरोधापत्तेः। प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमप्यविरुद्धं न तु वि-
शेषणाभिधानमिति साधारण्योक्त्या सूचितं गवादिशब्दाल्लक्षणाया
अपि व्यक्तिविशेषान्वयसम्भवाद्विशेष्यपर्यवसितत्वे ऽपि न वाच्यत्वक-
ल्पना युक्तेत्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * गवादिशब्दस्य जातौ
व्यक्तौ चोभयत्र वाचकत्वस्यास्मिन् शब्दभेदाभावाच्च तन्निमित्तव्य-
क्तिभेदाज्जगतेरुभयत्र प्रयोगान्यथानुपपत्तिमात्रेण शक्तिद्वयकल्प-
नापत्तावेकप्रतीत्याविनाभावेनेतरप्रतीतिसिद्धान्यथानुपपत्तिपरिहा-
राद्विशेष्यानभिधानं युक्तं तद्धितस्य तु "सास्य देवत"ति स्मृत्यैवा-
स्य शब्दनिर्दिष्टे विशेष्ये देवतात्वे च विशेषणे वाचकत्वावगमा-
च्छक्तिद्वयानभ्युपगमे ऽपि कल्पनागौरवानापत्तेरुभयाभिधानं युक्त-
मिति व्यापारयितव्यत्वोक्त्या ऽभिधानाख्यस्य व्यापारस्यान्यथानु-
पपत्त्या कल्पयितव्यत्वाभिधानात्सूचितम् । सास्य देवतेति स्मृत्या
ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य प्रति सम्बन्धित्वमात्रमवगम्यते । न
वाच्यतेत्याशङ्क्य स्मृत्या प्रतिप्रतिसम्बन्धिनो वाच्यत्वा ऽनुक्तौ ल-
क्षणयाप्यवगतिसम्भवे ऽप्याग्नेयीशब्दस्य तात्पर्याभावापत्तेराग्निशब्द-
वदाग्नेयीप्रथमोपसदित्यादौ विशेष्यसमानाधिकरणप्रयोगो न
स्याद्देवतावच्चाग्निसमानाधिकरणप्रयोगः स्याच्च चैतद्द्वयमप्यस्ति
यतो देवतात्वविशेषणमात्रवाची सन्नाग्नेयीशब्दो लक्षणया विशे-
ष्यपर्यन्तं नीयेतेत्याह * न चेति * देवताख्यस्य च विशेषणमा-
त्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे मन्त्रकरणकव्यापारदेवताया क-
रणकार्यक्षमत्वे ऽपि तद्धितान्तप्रातिपदिकश्रुतिबलान्वात्कारक-
विभक्तिरूपयाधेन सहार्थे तृतीयाभ्युपगम्यत्प्रधानादिवदुपस्थान-
कर्मत्वे क्षमत्वसम्भवान्न लाक्षणिकं विशेषमाद्रियेतेत्याह * यदि
चेति * अनेन चानेकव्यक्तिसाधारणसामान्यरूपस्य देवताख्यस्य विष-
यमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे यथा देवतया व्यक्त्याप्युपसाध-

मं लक्षयितव्यं सैवात्रोपपत्तौ करणत्वायोगे ऽपि करणत्वेनाभिधा-
दिना समाना सती साधनं भविष्यति किमृग्व्यक्तिलक्षणयेत्येवं व्या-
ख्यान्तरं देवतैवेति भाष्यावयवस्य सूचितम्। व्यक्तिवाचित्वोपपाद-
नार्थतामस्य सूचयितुमाह * तस्मादिति * विस्तरार्थ सम्बन्धटी-
कायां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्यवाचित्वोपपादनार्थं सर्वयौगि-
कानां व्यक्तिवाचितोपपादितेत्याह * तदिति * व्यक्तिवाचित्वोपपा-
दनस्याविशेषपक्षसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं न चेत्याद्युपाददीरन्नित्यन्तं भाष्यं
७९,३।१ सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * ततश्चेति * अप्रकृतमपीत्यविशेषोक्तेर्यच्छ्रायमि-
ति भाष्योक्ताप्रकृतोपदेशायोगविरोधाशङ्कार्थं न त्विति भाष्यं यच्छ्राय-
मित्येतेनापि प्रकृतमात्रोपदेशायोगोक्तिद्वारेणाविशेषोपदेशस्यैवोक्त-
त्वेनाविरोधादयुक्तमाशङ्क्याप्रकृतमात्रोपदेशो यच्छ्रायमिति भाष्येणो-
क्त इति भ्रान्तस्यैवं शङ्कैवमुपपादयितुमाह * न त्विति * भाष्ये
ऽनुक्तस्याप्यप्रकृतमात्रपक्षस्य परमतेन किं तद्व्यतिरिक्ता इति स-
न्देहवार्त्तिके प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेनेत्याद्युपपत्तिवार्त्तिके चा-
नुक्तस्याबाधत्वं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध आदिशब्दे-
नोक्तः। उच्यतइति परिहारभाष्यं यच्छ्रायमिति भाष्यार्थविवरणार्थ-
तया व्याचष्टे * परस्त्विति * मध्यमताप्याद्यत्ववत्तद्वार्त्तिकोक्तक्रमे-
णैवेत्यनेनाविशेषोक्तेर्यच्छ्रायमिति भाष्याविरोधाख्यदोषाभावोक्त्यर्थ-
त्वेन नैवं सतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः। अविशेषोक्तेर्भाष्यविरो-
धाख्यदोषाभावे ऽपि करणबाधाख्यो दोषो ऽस्त्येवेत्याशङ्कार्थं न त्वि-
ति भाष्यं श्रुत्या प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याविरोधार्थं श्रुतेः
सामान्यवाचिता ऽङ्गीकार्येत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न त्वि-
ति * सत्यमिति परिहारभाष्यं श्रुतेः प्रसिद्धार्थत्यागेन युक्त इत्येव-
माशयत्वेन व्याख्यातुमाह * परस्त्विति * वैकल्पिकपदार्थमध्ये नि-
यमपक्षप्रयोगे विरोधाभावान्नित्यं प्रकृतमात्रग्रहणे ऽपि युगपदनुग्रहो-
पपत्तेर्न प्रकरणं बाधनीयमित्याशङ्कानिरासार्थं अपि चेत्यादिभाष्यं
स्वोपस्कारमनपेक्ष्य प्रमाणोपकारार्थं बुद्धिपूर्वकारिणः प्रकृतायोगा-
त्प्रमाणानुग्रहार्थत्वशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य लौकिकादिभ्रान्तप्र-
वादनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * किं तर्हीत्यनेन यदीति
भाष्यावयवो व्याख्यातः। प्रवृत्तेरात्मानुग्रहार्थत्वे ऽपि प्रकृतमात्रेणा-
पि क्रतूपकारार्थेन फलेन फलवतात्मानुग्रहसिद्धेन प्रकरणं बाधनी-
यमित्येवमाशयत्वेन किमितिप्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति *
उभयथाप्यात्मानुग्रहसिद्धौ दुर्बलप्रमाणानुरोधेन बलवत्प्रमाणफल

(१) आराडुपकारीति २ पु० पा०।

भूतायाः प्रवृत्ते सङ्कोचो ■ युक्त इत्याशयेनोत्तरार्द्धमेतदितीति भाष्यावयवमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत इति * यद्यप्यैन्द्र्येकरूपैव श्रुतिर्बहुषु प्रकृतेष्वप्रकृतेषु च मन्त्रेषु प्रमाण तथापि क चित्प्रकृतम न्त्ररूप ऽर्थे प्रमाणमनुगृहीतमिति प्रमाणानुग्रहण पुरुषस्य कृतार्थत्व प्रकृतमन्त्ररूपाण्यर्थान्तराणि पुरुषार्थोपयिकान्यपि सन्ति न गृह्यन्त इति यच्छक्यते तद्वेत्येतदुक्त प्रवृत्ते प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभावाद्धत्त्वतीत्येव योज्यम । प्रवृत्त प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभ्युपगम ऽनिष्टापत्तिमाह * सत्त्वादिति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति * तस्माच्छब्देन किं परामृश्यमित्यपेक्षायामविशेषेत्युक्ते प्राकृतस्यानिर्दिष्टत्वात्मर्थनाम्ना परामर्शायोगमाशङ्क्य लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादित्यत्र श्रुतेरविशेषेण सर्वमन्त्रग्रहणसामर्थ्यं निना विरोधायोगाल्लिङ्गयुक्ताया श्रुतात्रिविधविशेषग्रहणसामर्थ्यो ऽपि प्रयुक्त एवेत्यत्रशब्दात्कर्षयुक्तेन लिङ्गेनत्यननाकम । क्षायातथ्यामपीत्यायपिशब्दालोचनानुपपत्तेः ऽपि इयो हीत्यादिभाष्यस्य सावधारणत्वप्रतीतेरविशेषपक्षोक्त्यर्थत्वसम्भवे ऽपि सूत्रे ऽपि शब्दाभावात्कथमविशेषपक्षप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * सूत्रमपीति * प्राकृतानामतदाख्यानां चानुक्तत्वात्सूत्रस्याप्राप्ततदाख्यमन्त्रप्रापणार्थत्वावगतेन विधारणार्थेना युक्तत्वादय । तदाख्या अपि तर्हि कस्मात्स्वशब्देन नोक्ता इत्याशङ्क्याह * तदाख्येषु रिति *

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रस्थेनातदाख्यशब्देनाप्रकृताना च शब्देन च प्रकृतानां विधेयत्वरथासिद्धान्तसूत्रे तदाख्यपुनर्वचनस्यान्यपरिसंख्यार्थत्वेन तदाख्य एव मन्त्रो विधीयत इत्येव कर्मव्युत्पन्नविधिशब्दानुषङ्गेण व्याख्यार्थं तदाख्यइति भाष्य तच्छब्दनानिर्दिष्टज्योतिष्टोमपरामर्शायोगादयुक्तमाशङ्क्याधिकारविषयत्वाद् बुद्धिस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य परामर्शे सम्भव सूचयत्स्वेधा व्याचष्टे *अधिकाराख्य इति * ज्योतिष्टोमाङ्गे ज्योतिष्टोमसम्बन्धत्वस्यौपचारिकत्वेनापरितोषाद्व्याख्यान्तरद्वयम । कुत इति प्रश्नोत्तरत्वेन सौत्रप्रकरणशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ हीति भाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अयमाग्नीध्रोपस्थानाख्य पदार्थः क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयविशेष सन्मन्त्रकार्यत्वेनोपदिश्यते न चानेन मन्त्रेण क्रतुसम्बन्धिकिञ्चित्कार्यमिति सामान्यत क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयान्वयप्राप्तिं विना तद्विशेषान्वयानाकाङ्क्षणाच्छक्यो विधातु स्वरसत. पदार्थस्वरूपमात्रान्वयप्रतीते. क्रत्वन्वयाधीनत्वाच्च सामान्यत क्रत्व-

७९।७।१

ङ्गान्वयस्याप्रकृतावां क्रत्यन्वयाभावाच्च सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयप्रा-
प्तिरस्तीत्याशयः । पूर्वार्द्धमुपपादयितुमाह * आग्नेयेति * आ-
धानवत्संस्कारकर्मत्वे ऽप्युपस्थानस्याग्नीध्रादिमनुष्यस्वरूपप्रयुक्तत्व-
क्रतुकार्यविशेषत्वं न स्याद्विरवयधारणवत्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं वा न
च क्रत्वैकान्तिकस्याप्याग्नीध्रादेर्जुह्वादिवल्लौकिकत्वात्स्वरूपेण प्रयो-

कार्यविशेषस्य मन्त्रकार्यत्वेन विधिर्निर्धार्यत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमुप-
पादयितुमाह *सचेति* स्वरसत. पदार्थस्वरूपान्वयप्रतीतेराकाङ्क्षां च
विना क्रत्वन्वितरूपलक्षणायोगादित्याशयः । सामान्यान्वयापेक्षावे
ऽपि विशेषान्वयस्य कथमकृतमन्त्रनिवृत्तिरित्यपेक्षायामप्रकृतविधौ
वाक्यभेदापत्तिमाह * तत्रेति * प्रकरणादेव सामान्यान्वयसिद्धे-
र्वाक्यभेदपरिहार आशुक्ते * ननु चेति * अनेन च व्याप्यतोक्तिसू-
चितवाक्यभेदपरिहाराशङ्कार्थत्वेन कथमिति प्रश्नभाष्ये व्याख्यातम् ।
श्रुतिकल्पनां विना प्रकरणस्याविनियोजकत्वादप्रकृतेषु च प्रकरणा-
भावात्सामान्यान्वयाविषयायां श्रुतौ कल्पितायां सत्यामाग्नेयादिवा-
क्यकृतविशेषान्वयसिद्धेरप्रकृतेषु सामान्यान्वयविषयश्रुतिकल्पन-
स्यावश्यकत्वात्प्रकरणेन सामान्यान्वयासिद्धेरपरिहार्यो वाक्यभेद
इति तत्र्यंतिष्टोम प्रतीत्युत्तरभाष्यसूचितमर्थमाह * सत्यमिति *
प्रकरणात्सामान्यान्वये सिध्यत्यपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपप-
त्तिलक्षणयार्थापत्त्या सेत्स्यतीत्याशङ्कते * न ह्येति * श्रुतार्थापत्तेः
यद्दृकल्पत्वेनार्थापत्त्या वाक्यस्यार्थस्यापि श्रुतिकल्पनापेक्षया प्रकरणा-
नुत्पत्तेश्च श्रुतिमकल्पयित्वार्थापत्त्यार्थतः सेत्स्यतीति परिहर-
ति * नेति * सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयापादकत्वेनाभ क्रत्वङ्गस्य सा-
मान्यान्वयोक्त्याविवक्षितत्वाच्चस्य वाक्यान्वयद्वारत्वेनानुनिष्पादित-
या शास्त्रविषयत्वाच्च विधायके श्रुतिकल्पनापेक्षेत्याशङ्क्याह * यदि
वीति * प्रयोगकाले ऽनुनिष्पादित्वे ऽपि शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनेन
मन्त्रेण कर्तोपस्थातव्यमिति सामान्यान्वयानवगमे स्वरसतो ऽवगत-
स्याग्नीध्रस्वरूपान्वयस्य त्यागायोगात् क्रत्वन्वयस्याग्नीध्रान्वयानुनि-
ष्पादित्यानुपपत्तेः शास्त्रविषयता प्रत्येयेत्याशयः । क्रत्वव्यभिचारित्वे-
नाग्नीध्रस्य तदन्वयानुनिष्पादित्वं क्रत्वन्वयस्य प्रयोगकाले ऽप्यस्त्वे-
वेत्याशङ्क्याग्नीध्रस्य जुह्वादिवत् क्रत्वव्यभिचारित्वे मन्त्रस्य क्रत्व-
न्वयात्प्रागाग्नीध्रस्वरूपान्वयोपपत्तेः क्रत्वव्यभिचारित्वाद्वक्तव्यादि-

स्वरूपान्वियमस्याधानस्यैव न क्रत्वन्वयो ऽनुनिष्पादीत्येवं प-
रिहारसूचनार्थं न केवलं शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनुनिष्पादित्वं
नास्ति किन्तु प्रयोगकाले ऽपीत्याह * किं चेति * क्रत्वङ्गत्वान-
पेक्षप्रत्यक्षगम्यमण्डपरूपाशया लौकिकोक्तिः । क्रत्वङ्गत्वान-
पेक्षगम्यमनुष्यरूपाशयालौकिकोक्तिः । ततश्च क्लेशेनाप्यर्था-
च्छ्रुतिकल्पनाशक्तेर्यद्यवश्यं श्रुतिः कल्पयितव्या ततः प्रकर-
णाच्च तत्क्लृप्तायां सत्यां कल्पयितुं शक्यत्वाशयेनोपसंहरति * ते-
नेति * इदं क्लृप्तायाः श्रुतेः प्रकृतमन्त्रमात्रविषयत्वादप्रकृतेषु ७९५॥
सामान्यान्वयश्रुतिकल्पनाग्नेयीवाक्यस्य प्रकरणान्नानाच्च विरुद्धेत्या-
शङ्क्याह * सर्वत्र चेति * क्लृप्तसामान्यान्वयप्रकृतमात्रविषय-
त्वेनाग्नेयीवाक्योपपत्तेः सामान्यान्वयकल्पनापादकतयाग्नेयीविष-
याभ्युपगमो न युक्त इत्याशयः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति *
यदिति * अप्रकृतानां ज्योतिष्टोमं प्रत्यनेन मन्त्रेण व्याप्रियेतेत्येवं
रूपसामान्यान्वयाप्राप्तेरव्यापकत्वं हेतोराशङ्क्य प्रकृतविषयत्वेनापि
वाक्योपपत्तौ कल्पनागौरवापादकसर्वविषयत्वाभ्युपगमायोगाद्धेतो-
ऽर्थानुप्रापकत्वं यथेत्यनेनोपपादितम् । अनेन च भाष्येण द्विविधो
ऽपि पूर्वपक्षो निरस्तो भवतीति सूचयितुमाह * इतरथेति * सिद्धा-
न्ते ऽपि प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतिसङ्कोचापत्तिलक्षणो दोषो ऽस्तीत्या-
शङ्क्याह * प्रकृतेति * विधिश्रुत्या च स्वव्यापारलाघवायाग्नेयीश्रु-
तिसङ्कोचस्यापेक्षितत्वात्तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वेन श्रुत्यन्तरेभ्यो ब-
लीयस्त्वाच्च सङ्कोचो ऽपि इत्याशयः । वरं प्रकृतानां प्रत्यासन्न-
त्वाच्छीघ्रं बुद्धेर्बुद्धिविलम्बानापत्तिलक्षणो गुणः प्रकृतग्रहणे भवि-
ष्यतीत्याह * एवं चेति * प्रकृतेष्वपि द्वारान्तरात्मकविशेषान्व-
यार्हनिर्द्धारकान्वयलक्षणसामान्यान्वयस्य क्लृप्तत्वाद्विशेषान्वय-
विध्ययोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रोपपत्तिशब्दस्यार्थव्यापारा-
विशेषेति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * ननु चेति * वेद-
शास्त्रानभ्यासयोग्यानुपलब्ध्यभावेनाभावनिश्चयायोगमाशङ्क्य यश्चायं
प्रकृतः । स कार्यान्तरे विनियुक्तो यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणोपदिष्ट इति
च भाष्यद्वयसंवादेनाभावनिश्चयो यद्यपीत्यत्रानेनोक्तः सद्भावाभ्यु-
पगमे ऽपि भाष्यविरोधाख्यो दोषो ऽस्तीत्यपिशब्दार्थः । कार्यान्तरे
विनियुक्तस्यापि मन्त्रस्योपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानमुपपादयत इ-
त्येवं भाष्याख्याभ्यां सूचयन्परिहारमाह * उच्यत इति * का-
र्यान्तरविनियुक्तानामप्युपस्थानाख्यव्यापारविशेषान्वयित्वेन पुरोडा-
शकपालस्य तुषोपवापान्वयित्वेन ग्रहणसम्भवाभिनिर्द्धारकश्रुत्यन्व-

यलक्षणसामान्यान्वयाभावो दोषो नापि भाष्यविरोध इत्यर्थः । का-
र्यान्तरार्थविनियुक्तानां तर्हि विशेषान्वयस्यैव प्राप्तत्वात्सामान्यान्वये-
नाभिप्रतस्य ज्योतिष्टोमं प्रति व्यापारस्य प्राप्तत्वादेवेति भाष्यावयवेन
प्राप्त्युक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्ति-
रभिप्रेता न स्वातन्त्र्येणेति परिहरति * कथमिति * विशे-
षान्तर्गतस्य सामान्यस्य नैराकाङ्क्ष्येण विशेषान्तरान्वयानर्हत्वात्
प्राप्त्युक्तिरनर्थिकेत्याह * तेनेति * प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि
प्रयाजादेर्विकृत्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षामुत्पाद्य विकृत्यर्थत्ववत्स्तोत्रादिद्वार-
विशेषान्वयेन निराकाङ्क्षस्यापि क्रत्वन्वयलक्षणस्य सामान्यान्व-
यस्योपस्थानरूपद्वारान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्य द्वारान्वयो ऽस्ति योग्यते-
त्याशय । विशेषरूपावियुक्तोक्त्याकाङ्क्षोत्थापन सूचितम् । अने-
न चोपस्थानरूपव्यापारविशेषविधानवेलायामविवक्षितत्वात् स्तो-
त्रादिव्यापारविशिष्टस्यैवेत्येव सामान्यान्वये प्राप्त्युक्त्यानर्थक्यशङ्का-
निरासार्थत्वेनाप्राप्तत्वादिति भाष्यावयवो व्याख्यातः ।श्रुतदुर्बलप्रक-
रणगम्यसामान्यान्वयापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य वाक्यभेदपरिहारार्थं दु-
र्बलापेक्षाप्युपपन्नैवेत्येव निरासार्थत्वेनाप्युपपत्तिरुद्धव्याख्यार्थमनपे-
क्ष्य चेति भाष्यमुपस्थानमन्त्रलक्षणानेकार्थविधिनिमित्तवाक्यभेदो-
क्त्यर्थत्वेनाभासमानमाक्षिपति * यस्त्विति * विशिष्टविधिसम्भ-
वे ऽपि विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो ऽभ्युपग-
७९६।१ म्यमानः सिद्धान्ते ऽप्यपरिहार्यः स्यादित्याह * सिद्धान्ते ऽपि
चेति * तर्हि तवार्त्तिकोक्तसामान्यविशेषान्वयलक्षणानेकार्थविधा-
वपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विध्यन्तरेण सामान्या-
न्वयविधानाद्विविधविधावपि प्रत्ययावृत्त्यभाव ऽपि श्रुतार्थ-
विधिमात्रेण कृतार्थस्य प्रत्ययस्याश्रुतार्थविध्याक्षेपाशक्तेः श्रुतस्य
प्रत्ययस्यावृत्तिमापाद्य विधिगौरवमेव वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्येव
भाष्य समाधातुम् * तस्मादिति * कथं पूर्वोक्तो वाक्यभेदो ऽत्र
भाष्य योऽयतइत्यपेक्षायामुपस्थानस्याभीष्टस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्ते-
र्ज्योतिष्टोमाङ्गभूतस्मीप्यान्वयावगमेन ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थत्वावसा-
यज्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमुपस्थानमग्ने लिङ्गेन मन्त्रेण कुर्यादित्येव
मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमाय कार्यविशेषान्वयोक्तार्थत्वनोपस्थान चेतिभा-
ष्यावयव मन्त्रस्य चोपस्थानस्वरूपार्थत्वे नैष्फल्यापत्तिस्तच्चे-
तिभाष्यस्य तच्छब्दस्य ज्योतिष्टोमकार्यविशेषभूतोपस्थानपरा-
मर्शत्वावगमात्तत्र च विशेषान्वयस्योपस्थान चेति भाष्योक्तत्वा-
त्तेनेत्यस्यापत्तेर्विवक्षितकार्यसामान्यपरामर्श तात्पर्यावसायाच्च-

घेति भाष्यावयवसामान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * प्रद-
र्शनशब्दस्य करणव्युत्पन्नत्वात्तत्र भाष्यमध्ये उपस्थानं चेत्यतद्भा-
ष्यं विशेषप्रदर्शकं तच्च प्रकरणानिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिष्टोमान्वयस्य
देवतारूपेण चिह्नेनोपलक्षितस्य मन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्र-
दर्शनार्थमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमान्वयस्य प्रदर्शनीयत्वसूचनायाप्रा-
प्ततामुक्तामुपपादयितुं प्रकरणानैरपेक्ष्योक्तिः । आग्नीध्रसदो हवि-
र्धानानां क्रत्वैकान्तिकत्वात्तत्स्वरूपान्वयमात्रविधानेऽप्यनुनिष्पादि-
तत्वेन क्रत्वन्वयासिद्ध्यावाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेनानर्थकश्चो-
पदेशः स्यादसम्बन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवदिति सूत्रम-
वतारयति * अथेति * क्रत्वैकान्तिकत्वेऽप्याग्नीध्रादीनामुपस्थान-
मस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्द्वारकक्रत्वन्वययोगादाग्नीध्रादिश-
ब्दानां च संस्कारनिमित्तत्वाभावेनाहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पत्त्यै वै
संस्कारानपेक्षणान्नैष्फल्यापत्तेरुपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः तन्मात्रस्य
फलवदसम्बन्धापत्तेरनर्थकः स्यादित्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वात्फलवते
त्यन्तं सूत्रावयवमव्याख्याय न हीति सूत्रावयवस्याग्नीध्रादिद्वा-
रोपस्थानस्य क्रत्वन्वययोगेऽपि प्रकरणात्क्रत्वन्वयोपपत्तेः फ-
लवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनावतारणार्थं नन्विति भा-
ष्यं गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारोपयोगपर्यन्ततया व्याचष्टे * न
न्विति * प्रकरणात्क्रत्वन्वयः प्रतीयमानोऽप्यविधीयमानोऽनु-
ष्ठानान्न निष्पद्यत इति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वाद्गौरवे स-
त्यपरिहार्ये वाक्यभेदे क्रत्वन्वयशून्यमुपस्थानं न फलवदित्येव शङ्का-
निरासार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यदीत्यादिर्हतीत्यन्तं
भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न त्विति * सामान्यान्वयोऽप्यवि-
धीयमानो न निष्पद्यत इत्यर्थः । एतदेव भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे *
यदीति * मन्त्रविशिष्टस्याग्नीध्राद्युपस्थानस्य प्रकरणगम्यौ ज्योतिष्टो-
मान्वयौ यद्यनुष्ठातुमिष्येत तदा विधिं विनाऽनुष्ठानायोगात् ज्योति-
ष्टोमान्वयित्वेनोपस्थानमुपदिश्येतेति स्पष्टीकरणायोपदर्शोक्त्या भाष्ये
क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तावपि विवक्षाकार्यविधिसार्थत्वाभ्युपगमे तथैव
क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तिः सेत्स्यतीति मत्वा वत्रेति भाष्यावयवमुपेक्ष्य
भाष्यं योजितम् । स्वरूपमात्रेणोपस्थानस्य मन्त्रान्वयविधावुपस्थान-
मात्रे मन्त्रप्राप्तिरुक्तेति व्याख्यातुम् * क्रत्वन्वयमविधायेत्युक्तम् * यथा
कथं चित् प्राप्तोपस्थानानुवादेन मन्त्रविधौ अनुवाद्यस्योपस्थानस्या-
ग्नीध्रादिना विशेष्टुमशक्यत्वादाग्नीध्राद्यनुवादेन मन्त्रविशिष्टोपस्था-
नविधावपि प्रायश्चित्तार्थावभृथस्नानवत्क्रत्वन्वयानभ्युपगमे स्वत-

ऽप्रधानकर्मत्वापत्तेः सर्वोपस्थानेषु मन्त्रप्राप्त्युपपादनायानूद्य विधि-
विशिष्टरूपेण * चेत्युक्तम् * क्रत्वन्वयानपेक्षत्वोक्त्यर्थं च सर्व-
शब्दव्याख्यार्थं लौकिकोक्तिः । क्रतूपकारफलाभावे ऽपि पुरुषार्थरू-
पेण फलेन फलवत्त्वमाशङ्क्य फलाश्रुतेः शुद्धोक्तोक्ता । अनुवाद्यस्या
ऽप्युपस्थानस्य द्विरुक्तविधौ ऽवघातादिवद्विधेयस्यापि वा दृष्टार्थत्वेन
ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवत्प्रकरणादिदोषलाभमाशङ्क्य प्रकरणबाधं भा-
ष्योक्तं सम्मार्गावदानवैषम्येणोपपादयितुमननुमितश्रुतितोक्ता । फ-
लवत्त्वोपपत्तिरिष्टेतेति श्रुत्या प्रकृतापूर्वसाधनांशलक्षणार्थं प्रकरणा-
पेक्षणाद्बाधितेन प्रकरणेन श्रुतिमनुमायोपस्थानं विधीयत इत्याश-
ङ्कानिरासार्थं न प्रकरणमाप्यायनं प्रकरणस्यान्यनिवृत्तौ व्यापारा-
भावे ऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणाद्वारा विशेषकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य
क्रत्वन्वयविधाने ऽपूर्वलक्षणाभावेनाविशेषकत्वोपपादनार्थम् * न
हीत्युक्तम् * प्रकृतस्यापि तर्हि मन्त्रस्योपस्थानमात्रान्वयादानर्थक्यं
क्रत्वन्वितस्याचोपस्थानस्य मन्त्रान्वयार्थं क्रत्वन्वयविधौ गौरवं स्या-
दित्याशङ्क्य प्रकृतस्य फलक्रत्वन्वयत्वात्क्रत्वङ्गोपस्थानविषयत्वाव-
धारितेर्थवत्त्वोक्त्यर्थमस्मत्पक्षे पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे
त्विति * लाघवं चत्वनेनान्यादिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अ-
तिलाघवोक्त्यर्थमथ चेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ चेति * आग्नी-
ध्रादीनां मन्त्राणां च प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ सम्बन्धविधानस्य यत्नेऽभी
लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयत इति जघन्याधिकरण-
भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाज्ज्ञातयोर्विधाने ऽपि च प्रत्ययार्थभूताया भाव-
नाया विशेषणपरे ऽपि विधौ विध्यभ्युपगमात्तदन्वयद्वारा ऽवगत-
स्य कारकयोः परस्परान्वयस्य विधेर्भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापे-
क्षायामात्मनेपदालोचनयाभिधास्यधात्वर्थावच्छिन्नत्वावगमादुपस्थे-
याग्नीध्रमभिदध्यादिति वाक्यार्थप्रतीतेरन्यथाप्यग्नीषोमीयादिभिश्च सन्नि-
हितविषयमन्त्रवर्णविभक्त्यादियुक्ते समीपस्थान विना ऽर्थप्रत्यायकेः
प्राप्तस्य समीपस्थानस्यानुवादोपपत्तेस्तस्यापि सामान्यान्वयपदविधा-
नादिति लाघवाभिप्रायः । उपतिष्ठत इत्यात्मनेपदालोचनया समा-
र्थादितीत्यर्थः प्रतीयत इति यदुक्तं भाष्यकृताभिधानान्यथानुपपत्त्यो-
पस्थानप्राप्तिरुक्ता ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

केवलप्रकृतपक्षसमर्थयितुमन्त्र तात्पर्यच्छिन्नत्यादिस्य पूर्वपक्ष-
७९७। वृत्तरूपाधिकरणानुमापणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे * यदिवति * न वे

निर्माल्यतां, यान्नीतिस्मृत्या यातयामत्वनिषेधादभ्युपेत्यवादमात्रेण विधिलाघवलक्षणन्यायावगतप्रकृतमात्रविषयत्वादाग्नेय्येतिवचनाद्यातयामस्यापि विध्युपपत्तिरुक्ता पदे जुहोतीति च विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रस्य विकल्पायोगात्समुच्चये चाश्रुतप्रधानावृत्त्यापत्तेर्बाधो वक्ष्यते गुणावृत्तिस्तु प्रधानानुरोधेनोचितैवेत्याशयः । स्वमतेन शिष्टत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तापाद्यसिद्धान्तहेतुदूषणनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * तथेति * यद्यप्यनुभाषणभाष्यमुपतिष्ठतइति विधिप्रत्ययपोक्तेन कार्यान्तरोपदिष्टत्वेन विशेषणात्प्रकृतमात्रग्रहणं वाच्यं न च तत्सम्भवति प्रत्ययस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधायकत्वायोगापत्तेरित्येवं प्रत्ययेन विशेषणस्य सिद्धान्तहेतुत्वमापाद्य शिष्टत्वादित्यवयवोक्तं दूषणोनुभाषणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदि स्यादिति * कल्पसं सामान्यान्वयप्रकृतमन्त्रविध्यै विशेषान्वयविधिमात्रेणाग्नेयीत्वद्व्यर्थवत्त्वोपपत्तेः सामान्यविशेषान्वयकल्पनापादकमाग्नेयीमात्रग्रहणं न युक्तमित्यनेनैव न्यायेन प्रकृतमात्रग्रहणरूपविशेषसिद्धेर्न प्रत्ययेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्येवं परिहारार्थत्वेन सौत्रचशब्दव्याख्यानार्थं तद्वितिभाष्यं न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यतइति भाष्येण सिद्धान्तहेत्वन्तरं यद्युक्तोपदिष्टत्वेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इति उत्तरमर्थादुक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * तद्विति * प्रतिभासनविवक्षयोपहासार्थं शोभति प्रयुक्तः । न केवलमन्यथैव सिद्धेः प्रत्ययेन विशेषणमनभिमतं किं त्वसम्भवादपीत्येव सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याख्यातुम * तथा हीति * चशब्दार्थे हिशब्दः । तदाहरणार्थं सर्वं इति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वो हीति * स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविषयेणाहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति च ब्रह्मयज्ञविषयेण वाचस्तोमे सच सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शंसतीति वाचःस्तोमविषयेणाश्विने शस्यमाने यदि सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति चाश्विनानुद्यत्सूर्यास्याविषयेण प्रत्ययेन ताः सर्वा विहिता इत्यर्थः । तेनेति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रकृतमात्रग्रहणेन सामान्ययकल्पकार्थोपपत्तिप्रतिबन्धमात्रं विधिलाघवापादकत्वात्सिद्धान्तहेतुर्न प्रत्ययेन विशेषणमिति तस्माच्छब्दव्याख्ययोक्तम् ॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता ऽनुवाकस्य ॥२४॥

मुख्यसामर्थ्यात्मकमेव लिङ्गं विनियोजकं गौणसामर्थ्यात्मक-
मपि वेत्येवं सामान्यान्वयापेक्षं लिङ्गं विनियोजकं निरपेक्षं वेत्येवं लै-
ङ्गिकविनियोगप्रकारे लिङ्गस्वरूपगते सापवादप्रसङ्गे चिन्तिते सा-
क्षादचोदितेषु सामर्थ्याक्षिप्तेष्वनुष्ठेयेषु लिङ्गं विनियोजकं न वेत्येवं
विषयगतलैङ्गिकप्रकारचिन्तार्थत्वेन पादसङ्गतिर्लिङ्गश्रुत्योश्च सामा-
न्यान्वयसिद्ध्यर्थापेक्षत्वात् दुर्बलकप्रकरणाद्यनुरोधात्सङ्कोचलक्ष-
णे बाधे ऽनन्तराधिकरणद्वयेनोक्ते ऽत्रापि सामान्यान्वयसिद्धौ भ-
क्षानुवाकसमाख्यापेक्षया लिङ्गबाधस्य प्रसक्तस्यापवादानन्तरसङ्ग-
तिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा कृत्स्नानुवाकोदाहरणप्रयोजनमाह * समस्तेति *
भाष्ये त्वादिशब्दस्तुल्यन्यायोदाहरणान्तरग्रहणार्थं चिन्ताविषयं वि-
विञ्चन् सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * अत्रेति * वसुमद्गणादिशब्दानां
प्रातःसवनादिशब्दसमानाधिकरण्यस्यानेन्द्राधिकरणे व्युत्पादयि-
ष्यमाणत्वस्य सवनस्तुत्यर्थत्वसूचनार्थो सस्तुतेत्यादिः। सोमलिङ्गत्व-
व्यपायार्थं किं प्राप्तमित्यादिप्रयुज्यन्त इत्यन्ते पूर्वपक्षभाष्य सख्या-
समित्यादिनामाख्यानानां तथा तु विशेषणीभूतस्वार्थत्वाच्चित्यहेतुनुक्ते-
रयुक्तमाशङ्क्य तद्धितश्रुतमित्यादिभाष्यवक्ष्यमाणचोदितप्रकाशना-
७९८। र्थत्वाद्योगलक्षणहेतूपजीवनेनोपपादयति * तथेति * तद्धीति
भाष्यवक्ष्यमाणोपजीवनार्थं * भक्षस्येत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति व-
क्ष्यमाणहेतूपजीवनात्मा * यन्तेरित्युक्तम् * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेनाव-
गतानामेव मन्त्राणां लिङ्गविनियोगस्य सामान्यान्वयसापेक्षत्वव्यु-
त्पादनेन स्थितत्वाद्ग्रहणादौ या चोदितत्वाद्यर्थाक्षेपस्य च लौकिक-
साधनत्वमात्रेणापपत्तेरपूर्वसाधनत्वरहितं द्वारं विनियुज्यमाना-
मपूर्वसाधनत्वव्याघातापत्तेस्तथाचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानाद्वि-
त्येनेन न्यायेन सख्यासमित्यादीनामपि चोदितभक्षविशेषणीभूत-
ग्रहणाद्यभिधानद्वारा भक्षाभिधानार्थत्वावगमाद्भक्षेहीत्यादौ भक्षया-
मीत्यन्ते ऽभक्षमन्त्रत्वेनापत्तसन्देहगृहीतत्वामितरेषामपि पदाना-
मभक्ष्यातिरिक्तार्थपरत्वायोगाद्यथा देवस्य त्वेति मन्त्रस्य चादितनिर्व-
पाभिधानार्थत्वात्सवित्रादिपदस्याचोदितत्वेनाद्यप्रसाधुक्तावां कथं
तर्हि चोदितार्थानां सवित्रादिपदानां प्रयोग इत्याशङ्क्य ततश्चेन म-
पित्रादय प्राधान्येन वक्तव्या इत्यनेन कारणेन सवित्रादीनामव-
धर्नामिति नास्ति किं तु निर्वापस्तुत्यर्थं सवित्रादिपदं प्रयुज्यतेति न-
षम वक्ष्यते आविष्यामहणादीनां भक्ष विशेषणत्वेनाभिधानात्सख्यास-

मित्यादीनामेकभक्षाख्यप्रधानभूतार्थानां भक्षयामिपदैकवाक्यत्वाद्ग्र एव विनियोग इत्याशय । लिङ्गेन वाक्यबाधादेकवाक्यत्वायोगशङ्कार्थं न स्विल्यादिभाष्यमेकोपक्रमोपसंहारत्वेनैकवाक्यत्वावगम-नसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेकवाक्यत्वावगत भक्षहीत्यस्याप्यहिशब्दयोगादेहिबसचित्यकवाक्यत्वेन ग्रहणार्थत्वाभ्युपगम वा भाष्य तत्परि-त्यागायोगादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * इत्युक्त इति * भक्ष-ण ऽपिशब्दाद्ग्रहण ऽप्युपपत्तेरेकोपक्रमोपसंहारत्वानिश्चयाच्छङ्का युक्ता वस्तुतस्तु प्रधानभूतभक्षार्थत्वसम्भवा गुणभूतग्रहणार्थत्वा-योगादेहियसचित्यादग्रहणार्थत्व भाष्यकृताक्तमित्यथ सर्पहिंसा-र्थत्वस्मरणाद्ग्रहणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * यत्र क्वापि विनियुज्यमानस्य वाहो सामर्थ्याद्ग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वा-वगते पाणेरप ग्रहणसृक्तावसाधारण्ये ऽपि पाणिपर्यन्ते वाहुत्वादे-शात् वाहारसाधारणत्वापपत्तर्बीजमन्तुसन्तान स्मृताविर्वपतिरिव वाहुकरणक वाभावाविनाभावान्नामत्तकया लक्षणयास्माद्धातोर्ग्रह-णप्रतीतिरित्याशय ॥

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैको ऽर्थो निदर्शित ।
प्रयोगता ऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातव ॥

इति स्मृतौ वृद्धप्रयोगाच्छूरुत्येव ग्रहणार्थतावसीयत इत्याह * अस्ति चेति * ग्रहण वृद्धप्रयोगाद्धिंसाया च स्मृतेरुभयानुग्रहार्थं ग्रहण कृत हिंसावाचित्वावगत सत्ये लक्षणया ग्रहणार्थत्वेत्यन्यथा समाधत्ते * ग्रहणमिति * न च कल्पमिति भाष्यावयव व्याचष्ट * तयेति* चक्षिङ स्वाभाविकार्थत्वस्मरणादेव भक्षणार्थता न युक्तेत्याश-ङ्क्याह * यद्यपीति * अत्राप्युभयानुग्रहार्थं भाषणकृतप्रकाशनवा-चित्वावगतेर्लक्षणया प्रकाशनार्थतेत्याशय । प्रयोगप्रदर्शनार्थं नृ-चक्ष शब्दव्याचक्षाणो मन्त्रावयव शंसयति * तनेति * चक्षिङ व्याप्रादेशस्मरणात्तस्य चानिट्त्वात् ख्यपमिति रूपासिद्धिमाशङ्क्याह *भक्ष्येयमिति* छन्दसि वणानुविधिरित्यह ख्याञित्युपसंख्यानकर-णात्सिध्यद्बहुल लेटीति सिध्वकरणाश्रयणाच्च रूपसिद्धिरित्याशय । हिनोतर्गतौ स्मरणादुपसंहारे च नाभेरधस्ताद्गतिनिषेधादुपक्रमो-पसंहारपर्यालोचनेन्द्रियगणवितृप्तीकरणनिषेधाच्चक्षुर्नोसाश्रोत्रस्वङ्गन्द्रयास्यसप्तमर्षिवेयस्त्वन्द्रस आरसप्रमाणाख्यसंसर्प्युपस्थापनो-स्योरपि नाऽयूर्ध्वगात्रगतिमात्रार्थत्वप्रतीते सम्यञ्जरणार्थता न यु-क्तेत्याशङ्क्य हिनोते प्रीणने प्रयोगाद्धुतिवच्च वृद्धावपि स्मृतेर्वनन-रूपप्रीणनार्थत्वाविरोधात्प्रीणनाधस्तादगत्योश्च सम्यञ्जरणार्थतामु

पपादयितुमाह * द्वित्वेति * शङ्कोपसंहारार्थं तदितिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अन्यानि चास्येति भाष्यान्वयेन भक्षानुवाकावयवभूतानामेहीत्यादिपदानां लक्षणविशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वोक्त्या विलिङ्गविरोधाभावस्याज्ञानाच्छङ्कितेति मत्वा तत्र स्मारणेन परिहारार्थं उच्यते इतिभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * ग्रहणविक्षणयोः प्राग्वर्तमानत्वेन सम्यक्करणस्य चोर्ध्वं वर्तमानत्वेन विशेषणतेत्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावे ऽपीडोपह्वानेडाभक्षणवत्पृथक्प्रकाशनोपपत्तेर्भिन्नार्थत्वाविरोधमाहेतिभाष्येणाशङ्क्य उपह्वानवद्ग्रहणादीनां पृथग्विध्यभावात्पृथक्प्रकाश्यत्वं नास्तीति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * वर्तमानप्रत्ययोक्तिसूचितस्य विध्यभावस्य तच्छब्देन परामर्शाद्ग्रहणादीनां विध्यभावेन कारणेन विशिष्टलक्षणे प्रकाशनं ऽर्थाद्विशेषणभूतस्य ग्रहणादेराक्षेप्यत्वात्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाशार्थं लक्षणस्वप्राधान्योपपत्तेर्लक्षणाया विशेषणत्वेन ग्रहणादिप्रकाशनं न युक्तमित्याशङ्काशयविवरणार्थं नैवमिति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * पृथक्प्रयत्नोपाद्यत्वे ऽप्यविहितत्वेन विध्येकसमधिगम्यापूर्वसाधारणत्वायोगादपूर्वसाधनीभूतमन्त्रादिरूपधर्मादिकोपायद्वारत्वायोगाद्ग्रहणादेः स्वातन्त्र्येण प्रकाशनं नेत्युक्तमिति परिहाराशयविवरणार्थत्वेन भक्षणस्यैव समुच्चारितेन शब्देन द्विरुक्तावयवस्य भक्षयतीत्यादिना विधेयत्वान्मन्त्रप्रकाश्यत्वं नाविहितस्य ग्रहणादेरित्येवं सौत्रसमाख्यानवद्व्याख्यानार्थं अवैत्यादि न च तैः प्रयोजनमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति * लिङ्गाद्विधार्थत्वावगतेरेकवाक्यत्वायोगाशङ्कापरिहाराशयविवरणार्थत्वेनास्यैव सूत्रावयवस्य समीहितत्वरूपेण प्रयोजनत्वेन लक्षणरूपस्यैवार्थस्याख्यानाच्च लिङ्गविरोध इत्येवं व्याख्यार्थं प्रयोजनं चेति भाष्यमर्थकत्वादेकं वाक्यमित्यर्थः । शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाशयमिति सूचयितुमाह * तदिति * न किञ्चिदित्यनेन च तैरिति भाष्यावयवं व्याख्याय बुद्धिस्थीकृतस्य प्रयोजनं चेत्यनन्तरभाष्यस्य तच्छब्देन परामर्शत्वेन भाष्यया यदुक्तं तच्चिवांप विस्तरेणोपपादितमित्यर्थः । तस्मादिति भाष्यं लिङ्गविरोधाशङ्कापरिहारोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * सामान्यान्वयार्थमपेक्षितया समाख्यया इन्द्रस्यानुवाकस्य भक्षणार्थत्वावगमाल्लैङ्गिकविभज्य विनियोगो-

त्त्वर्थत्वेनान्यथासिद्धावयवस्य व्याख्यार्थं समाख्यानं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * अध्वर्य्वादिसमाख्यावद्भक्षानुवाकसमाख्याया वैदिकत्वाभावेन विनियोजकत्वायोगाल्लिङ्गस्य च तदपेक्षा नास्तीत्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * मिथ्यात्वाययं शङ्का समाख्याया विनियोजकत्वायोगाद्यथा वेति विकल्प्यावैदिकत्वे ऽप्यनादित्वेन पुरुषनिबन्धनदोषाभावान्मिथ्यात्वं तावन्नास्तीति परिहारार्थं यद्यपीति भाष्यं व्याचष्टे*तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्धपरम्परादोषापत्तिशङ्कानिरासाय सा- ७९९। क्षाद्विनियोगविषयप्रामाण्यनिरासेन वाच्यवाचकत्वविषयप्रामाण्यसूचनार्थत्वेन श्लोकं व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * अतीन्द्रिये ऽर्थे ऽन्धपरम्परा स्यान्न च वाच्यवाचकभावो ऽतीन्द्रिय इत्याशयः । भक्षानुवाकसमाख्यानस्यैतदनुवाकवाचित्वावसाये ऽप्यतीन्द्रियविनियोगे प्रामाण्यं न सम्भवतीति द्वितीयकल्पं किमितीति भाष्येणाशङ्क्य साक्षाद्विनियोगप्रामाण्यायोगे ऽपि क्रमादिपरम्पराद्वारविनियोजकश्रुतिकल्पनद्वारा वैदिकसमाख्यावद्विनियोगप्रामाण्योपपत्त्युक्त्यर्थं तदित्याद्यनुमास्यामह इत्यन्तं भाष्यमवैदिक्याः समाख्यायाः वेदार्थावधारणवेलायामबुद्धिस्थत्वाद्विनियोजकत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं व्याचष्टे * अतश्चेति * सन्निध्युच्चारणवाचिना समभिव्याहारशब्देनोच्चारणार्हशब्दसान्निध्याभिधानाद्वेदाधिष्ठानाच्चास्य सन्निधेर्वैदिकत्वसूचनार्थम् * विगृह्यमाणेत्युक्तम् * षष्ठीसमासात्सम्बन्धमात्रावगमे ऽप्यङ्गाङ्गिरूपसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्क्य सम्बन्धसामान्यसन्निधिलक्षणात्क्रमादुभयापेक्षालक्षणप्रकरणकल्पनद्वाराङ्गाङ्गित्वविशेषरूपसम्बन्धापादकवाक्यकल्पने ततश्चेत्यनेन सूचिते तदुपपादनार्थं भक्षस्याङ्गविषयानुवाकस्य चाङ्गविषयापेक्षा भक्षो ऽपि हीत्यनेनोक्ता । अग्निःसिञ्चतीत्यन्वयविरोधावगमे ऽपि सामर्थ्यं विना निर्वाहायोगात्तत्कल्पनास्ति चेत्यनेनोक्ता । सत्यपि सामर्थ्ये ऽङ्गाङ्गित्ववाचिश्रुत्यभावे ऽङ्गाङ्गित्वायोगा चशब्देन श्रुतिः सूचिता विनियोजकश्रुत्यनुमाने ऽपि विध्येकगम्ये ऽर्थे विधिश्रुतिं विनाङ्गत्वायोगमाहेति भाष्येणाशङ्क्य समाख्यावगताङ्गस्यानुवाकस्य प्रयोगवाक्याद्विध्युक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति *

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो ऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५॥

लिङ्गविनियोगाधिकारादुपदेशस्य च सम्यग्जरणे ऽपि

कृच्छ्रोपपाद्यत्वात्तदुपदेशग्रहणस्याप्रत्यक्षमात्रार्थत्वप्रतीतेर्भक्षानुवाक-
स्यावयवानां रूपाच्चिह्नलिङ्गेन भक्षादपकर्ष इत्येव तस्य रूपा-
दपकर्ष इत्येव तस्य रूपादपकर्ष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं
रूपादित्यादि न लक्षणत्वेन भाष्यं व्याख्यातुमाह * परिचोदनेति *
कीदृक् परिचोदनोक्ता मार्गं इत्यपेक्षायां मन्त्रस्य श्रौतार्थत्यागात्तत
श्रुतत्वदृष्टस्यानुग्राह्यस्याग्रहणात्तत्के स्वाभिधानमवान्तरव्यापारीकृत्य
लक्षणार्थं त्यागात्कतृकत्वानुपपत्ते स्वप्राधान्यस्यानु * प्राधान्यादि-
त्युक्तम् * अनेन च भाष्यस्यमुख्यशब्द श्रुतिप्राधान्यरूपार्थद्वया-
शयतया वाक्यान्यविशेषणत्वरूपार्थद्वयाशयतया च लक्षणाशब्दो
व्याख्यातो भवति । कृत्स्नस्यैकवाक्यत्वाल्लक्षणया विनियोगस्य पूर्वप-
क्षितस्य निरासार्थं मुख्यार्थंबाधेतिभाष्यमेवं व्याख्यातुं ग्रहणादिप्र-
काशार्हेण रूपशब्दोक्तेन सामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन वाक्यबाधोक्तयो
र्योऽर्थवान्तव्यपलुप्ततृतीयाकथेति प्रत्यया ग्रहणादिविच्छेदयुक्तो
ग्रन्थ सर्वाण्येतानि लक्षणविशेषणानीति भाष्योक्त लिङ्गविरोध
दूषयितुमनुभाषते * न त्विति * एवमपि विपरिचोदनाभाष्योक्त
दूषणमाह * सत्यमिति * ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यरूपप्रत्यक्षलिङ्गा-
पक्षैकवाक्यताकल्प्यलक्षणाद्वारभक्षपदैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्य
रूपस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षोक्तस्य श्रुतिकल्पन विप्रकर्षाद्दौर्बल्यमित्यर्थ ।
एव च प्रत्यक्षलिङ्ग विनियोज्यत मन्त्रादिना भक्षस्य वा रुद्रत्वादेर्हि च
सवित्रादीनां च प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् ग्रहणादिषु प्रवृत्तेर्लक्षणादपकर्ष

८००।१ इत्याह * तेनेति * यद्यपि ग्रहणादय इति सोऽग्रसमाख्यानो-
क्तिप्रथमे व्याख्यायभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याच-
ष्टे * न त्विति * तत्परिहारार्थत्वनार्थस्य चादित्वादिति सूत्रावयव-
स्य भक्षाविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविधिनैहिवसवित्रा द्विवाक्यार्थस्य
ग्रहणादेरस्योद्देश्यपूर्वसाधनत्वनापूर्वसाधनीभूत मन्त्र प्रति द्वा-
रत्वापपत्तेर्मन्त्रप्रकाश्यता युक्तत्येव व्याख्यार्थं मन्त्रत्यादिभाष्यमर्थ-
प्राप्तानामस्मृतानामपि वा फलाभिसंधिसिद्धे स्मारकापेक्षयापूर्वसाध-
नत्वाभावनापूर्वसाधनीभूतमन्त्र प्रतिद्वारत्वायोगादिति विफलत्वनिरा-
सार्थो ऽस्मिन् भाष्यमेव सम्यग्ज्ञरणस्यानुनिष्पादित्वमाशङ्क्य वि-
नाङ्गानिप्रतिबन्धफलार्जनवत्वानमत प्रणिधानादिप्रयत्नापाद्यत्वो-
क्तयन्याद्दितानीत्यादर्शितीयफलपरिहारार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्या-
र्थं इत्येव, व्याख्यातुमाह * कथमिति * गात्रप्राणनेन्द्रियगणावि-
तृप्तिकरत्वात्प्राणात्ययसंस्पर्शप्रत्यासन्नात्ययधर्मादृणमनरूपानेकार्थहेतुत्वा-
त्तस्य ज्ञरणस्य प्राधान्यमुपचर्य समनन्तरपनिमित्तप्रायाधित्वात्तस्य नक-

पपृथग्वाक्यचोदितत्वोक्तिः । प्रायश्चित्तविधेर्लिङ्गमात्रत्वादयुक्तेति
मत्वा लक्षणस्योदरस्थापनरूपप्रतिपत्तित्वात्सम्यग्जरणं विनोदरे स्थित्य-
योगाद्भक्षविधेः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वाद्वायं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमैन्द्रवा-
यवं भक्षयति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं मैत्रावरुणं भक्षयति सर्वतः परिहारमा-
श्विनं भक्षयतीत्यादिभक्षविधिपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैर्वैकीनाभि-
ध सम्यग्जरणस्य चोदितत्वाभिधानमर्थप्राप्तानीत्यतश्च विहितभक्षान्य-
थानुपपत्तिकल्प्यविध्यन्तरचोदितत्वाद्वायमित्येवं व्याख्यातुम् * भ-
क्षेत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति सौत्रसमाख्यानोक्तिद्वितीयव्याख्यार्थभा-
ष्योक्तार्थनिरासार्थत्वेनावृत्त्या रूपोक्तिव्याख्यार्थं रूपश्चैवामिति भाष्य-
मैन्द्रीत्यादिवाक्यानां भक्षयामिपदैकवाक्यतानपेक्षरूपं ग्रहणादिप्रका-
शनएव समर्थमित्येवमेकवाक्यतापगमनसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्याभिधान-
सामर्थ्यात्मकलिङ्गापेक्षया श्रुतिविप्रकर्षे ऽपि सामान्यान्वयापेक्षितसमा
ख्यानुसारित्वाच्छ्रुतिकल्पकत्वं युक्तं सामान्यान्वयरहितत्वात्त्वितर-
स्य न युक्तमिति नत्विति भाष्येणाशङ्क्य भक्षणस्य स्तुत्यर्थग्रहणादिवैशि-
ष्ट्यप्रकाशने श्रुतेरचोदितत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेः एवसम्भवे चादृष्टा-
र्थत्वायोगादेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्य श्रुतिकल्पकत्वानुपपत्तेः
क्वचिन्न्यायेन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावे ऽपि भक्षानुवाक-
समाख्योपपत्तेः ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यस्यापि समाख्याविरोधा-
भावाच्छ्रुतिकल्पकता युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन ग्रहणार्थस्यैवानुष्ठेय-
त्वेन प्रकाश्यतयापेक्षितत्वाददृष्टार्थत्वोपपत्तेरनपेक्षितभक्षस्तुत्यर्थत्वे
सत्यदृष्टार्थत्वापत्तेरित्येवमर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्यावृत्त्या-
व्याख्यानान्तरार्थं पाठमित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्यातम् । अथ भक्षा-
नुवाके केषां चिदवयवानां लक्षणे विप्रकर्ष इत्येवमधिकरणार्थोपसं-
हारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * मन्त्र इति * मन्त्रविधायिवा-
क्याभावाद्ग्रहणादिविषयत्वेनोपदेशोक्तिर्व्याख्याता । हिन्वेति मन्त्र-
स्य सम्यग्जरणप्रकाशनशक्तिरस्पष्टत्वमात्रालम्बना प्रौढ्योपदे-
शोक्तिरर्थस्यैवेत्येवकारेण भक्षस्तुतेरचोदितशब्दोक्ता भक्षार्थता व्या-
वर्तिता येन कारणेन ग्रहणाद्यर्थस्य पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनानुष्ठेयत्वा-
त्प्रकाशनापेक्षितार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवेनोक्ता तेन कारणेन
ग्रहणादेः प्रत्यक्षोपदेशानुदाहरणे ऽपि भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिक-
ल्प्यविधिभिश्च ग्रहणाद्युपदेशसम्भवाद्दोष इत्याह * तेनेति * स-
म्यग्जरणस्य च सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति वमने
प्रायश्चित्ताम्नानाद्विरेके ऽपि क्वचित्प्रायश्चित्ताम्नानात्तदन्यथानुपप-
त्त्यापि विधिकल्पनसम्भवात्स्पष्ट एवोपदेश इत्याह * सम्यग्ज-

रणं त्विति * दार्ढ्यार्थाशया प्रत्यक्षोक्तिः ॥

अथ मन्द्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य
एकमन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ २६ ॥

यथार्थनिरूपणमन्त्रोदाहरणभाष्यं सूक्तवाकवदेवेति पूर्वाधिकरणप्रतिकन्यैवार्थोऽव्याख्यातत्वात्सन्देहभाष्यं च स्पष्टत्वादव्याख्याय किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं पुरोडाशादिभक्षणवत्सोमभक्षणस्यापि द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वेऽप्यस्तु अनुष्ठानसामर्थ्याधानरूपभक्षयितृसंस्कारार्थत्वस्यापि तत्समयावसायिना अनुष्ठानसामर्थ्यस्य लक्षणया प्रोत्साहनाद्अनुष्ठेयस्यापि स्वर्गादिवत्प्रकाश्यत्वोपपत्तावभिधानसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगायोगात्पृथङ्मन्त्रत्वेऽप्यमानत्वेन व्याख्यातुमाह * ग्रहणादिपदेनेति * अपवादत्वेनानन्तरमन्त्रसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । सोमभक्षणस्यानुषङ्गिकभक्षयितृसंस्कारार्थत्वकल्पनेऽपि भक्षयितृसंस्कारस्य स्वर्गवत्फलत्वाभावतोत्साहनार्थप्रकाशनानर्हत्वात्तर्पणस्य तल्लक्षणार्थत्वहेत्वभावात्तत्प्रकाशकत्वं भक्षय-

न मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगात्तृप्त्यन्तस्य तु मन्द्रादिभागयोरेकतृप्तिफलकभक्षणरूपार्थे संयोगात्तर्पयतेर्भक्षणगुणत्वेन तृप्त्यभिधानादेकमन्त्रमन्द्रादिरेक एव मन्त्र इत्येवं सूत्रस्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे * ग्रहणादीनीति * तयोरेकार्थसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं भक्षयामि यावत् तर्पयतीत्यादिभाष्यशेषं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * तस्मादिति * लोट् प्राप्तकालार्थत्वे प्रार्थनार्थत्वे वा तर्पयत्वित्येतदर्थं भक्षयामीत्येकवाक्यत्वोपपादनार्थं तर्पणक्रियार्थत्वेऽपि भक्षणक्रियायामुपपदभूतायां स्मृता तर्पयन्त्वीति भविष्यन्त्याख्यातं लट्विभक्तिर्भाष्ये प्रयुक्ता ॥

८०३।१

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु
ऊहेन विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥२७॥

मन्द्रादिर्मन्त्रो लिङ्गेन भक्षणे विनियुज्यत इत्युक्ते प्रसङ्गात्कि-
मैन्द्रसोमभक्षणेष्वेव विनियुज्यते सर्वेषु वा सोमभक्षणेष्विति चि-
न्तायामापाद्य समासैकमधिकरणसन्देहहेतुश्चेन्द्रपीतशब्दः किमिन्द्रेण
पीत इति तृतीयासमासत्वात्सोमवाची किंवेन्द्रेण पीतमस्मिन्निति
बहुव्रीहित्वात्सवनवाचीति सन्देहे तल्लिङ्गविशेषनिर्देशादैन्द्रा-
णाममन्त्रत्वमित्येतावत्सूत्रमन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया स्वपदार्थे
प्राधान्यात्तत्पुरुषस्य बलीयस्त्वप्रतीतेर्विशेषतश्चास्य व्यधिकरणत्वेन
बहुव्रीहित्वायोगादिन्द्रपीतस्येत्येन्द्रलिङ्गनिर्देशादैन्द्रसोमभक्षणानां
लिङ्गविनियोज्यमन्त्रविषयतास्त्येव पूर्वपक्षार्थे समानविधाने ऽनै-
न्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्त्वाद्वैकदेशमैन्द्राणां च प्रदानानां धर्मप्रा
हैकज्योतिष्टोमावयवत्वेन समानविधाने प्रकृतिविकारभावाभावेनो-
द्दायोगादनैन्द्रसोमभक्षणानां श्रूयतेत्येव पूर्वपक्षप्रयोजनं तत्त्वार्थमिति
सर्वं सूचयितुमाह * इन्द्रपीतस्येति *

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

लिङ्गेन मन्त्रस्यानैन्द्रसोमभक्षणे विनियोगाभावे ऽपीन्द्राय त्वा
वसुमते गृह्णामीतीन्द्रलिङ्गेन मन्त्रेण सोमग्रहणादिन्द्रलिङ्गेनैव च सा-
मानाद्विधानेन त्रैवर्णिकविषयत्वनियमात्तत्साध्यानां क्रतूनां त्रै-
वर्णिकविषयत्वनियमवन्मन्त्रलिङ्गादग्नीषोमीयस्य चाङ्गत्वनियमव-
त्सोमस्य मानग्रहणयोरिन्द्रलिङ्गमन्त्रनिर्देशादैन्द्राणामेव प्रदानाना-
मौपदेशिकधर्मवत्त्वावगते सोमेन यजेतेत्यस्यापि मन्त्रालोचनयै-
न्द्रेण सोमेन यजतेत्येवमर्थत्वावगते कर्मैक्ये ऽपि चाभ्यासानां भे-
दस्यावश्यप्रकृतिविकारभावोपपत्ते सर्वेषां प्रदानानां समानविधान-
त्वाभावादनैन्द्रसोमभक्षणानां यथादेवतं मन्त्रवत्त्वमित्येव पूर्वपक्षप्रयोज-
नाक्षेपार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातुमाह * अनैन्द्रेष्वपीति * प्रयोगास्त्वा
पूर्वपक्ष प्रयोजनात्कथयन्पूर्वसूत्रावयवो कामन्त्रकत्वनिरासार्थत्वेन वा
शब्दं व्याख्याय विकृतित्वादित्यनेनानैन्द्राणां प्रतियोगित्वेनाप-
स्यापिनैन्द्रप्रकृतित्व हीतिसूत्रावयवो व्याख्यातः । कर्मैक्यात्प्रकृति-
त्वायोगमाशङ्क्याह * समाने हीति * अनैन्द्राणां विकृतित्वप्रकृति
कत्वपक्षायामाह * ध्रुवेति * लिङ्गविशेषनिर्देशादिति पूर्वसूत्रा-
वयवमनुषज्यैन्द्राणां प्रकृतित्वोपपादनत्वेन हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्यातु-
माह * कथमिति * कथं गुणभूतमन्त्रानुरोधात्कथं प्रधानभूतप्रदान-
त्वत्रस्येत्याशङ्क्याह * भवति हीति * प्रकृतिविकारभावमुपसंहरति *
तनति * प्रकृतिविकृतित्वोपपादनस्योद्दापयामुपसंहरति * ततश्चेति

* प्रकृतिविकारभावलिङ्गस्याप्रयोगात्प्रकृतित्वे हि दर्शयतीत्याशङ्क्य। एकदेशसूत्रावयवोक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे *तथा चेति * अग्निष्टोमा- न्तानां प्रदानानां समानविधानत्वे ऽपि संस्थां परमतेन तावत्परिहरति * संस्थानां चेति* स्वमतेन विकारत्वे ऽप्यूहानुवादस्य लिङ्गत्वोपपत्तिं

८०२।। शङ्कापूर्वमाह * नन्विति* अग्निष्टोमप्रदानसामान्यपक्षे सति संस्था- नाधिकारान्वयिनि यथाप्रकृतावग्निष्टोमप्रदानसामान्येऽपि पक्षे सति संस्था- नाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावग्निष्टोमसंस्थायां सर्वेषां त्वैकमन्त्र्य स्या- दिति सिद्धान्तन्यायेनानूहितप्रयोगस्तथा विकृतावपि षोडशिन्यतिरात्रे चादित्यग्रह गणस्य तृतीयसवने ऽप्य जगतीच्छन्दः पितृपीतशब्दस्यानू- हितप्रयोगसम्भवायोहानुवादो युज्यते येन्द्रप्रदानानां तु प्रकृतावेव यथा प्रातः सवनीयेष्वैन्द्रेषु प्रदानेषूहितस्तथा तार्तीयसवनिकष्व- ग्निष्टोमादिष्वपि पित्र्येषु प्रदानेषूहितस्याषोडशिन्यतिरात्रयोस्तृती- यसवनीययोरपि पितृदेवत्ययोः प्रदानयोरूहदर्शनं युक्त- मित्यर्थः। पूर्वपक्षे ऽन्यदेवत्यसोमभक्षणेनाममन्त्रकत्वे ऽपि समानविधानत्वस्य पूर्वसिद्धान्तपक्षयोस्तुल्यत्वम्। इन्द्रलिङ्गानां दसीभूतसोमग्रहणाद्यादित्यप्रयोगमुभयाभिमतमाक्षेप्तुमसमानविधि- त्वेनाक्षिप्तमोहशङ्कायां सङ्गतिलाभायन्द्रपीतशब्दस्य सोमवि- षयत्वाभ्युपगमेनानैन्द्रेषु भक्षणमन्त्रोहस्य शङ्कितत्वाल्लिङ्गदर्शनाप- त्तिः। समानविधानत्वं ऽप्यनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तं भक्षमन्त्रं करोतीति भक्षमन्त्रे ऽनुष्टुप्छन्दःशब्दविधानपूर्वपक्षन्यायेन या षो- डशिनि पितृदेवत्यं पितृपीतशब्दयुक्ततार्तीयसावनिकभक्षम- न्त्रप्राप्तेरनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तभक्षमन्त्रविधानात्प्राप्तस्योहस्य धातुना ऽनुवादः भविष्यतीत्याशङ्क्याह * विशिष्टेति * जगतीकार्ये षो- डशिन्यनुष्टुब्विधौ सत्यनुष्टुप्छन्दःशब्दस्यार्थितस्य मन्त्रांशस्यार्था- द्विधिरूहानुवादः ऽध्यवसीयते तदभावानुसारेण सति तदनु- ष्टुप्छन्दः स इत्यवमूहविशेषरूपेण विधिरप्यनुष्टुप्छन्दः पदमपेक्ष्या- प्यविपरिणामव्यपदेशो युज्यते ननु स्वरूपेण विधित्सितमनुष्टुप्छ- न्दःशब्दमपेक्ष्य ततश्चानुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहत्वे प्रमाणाभावात्तद्वि- धावप्यूहस्याप्राप्तत्वादनुवादोपपत्तिरित्याशय। इष्टपदेनिपाठ त्वनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहानुवादार्थं नामतीति पदमपेक्ष्य पश्चाद्विधौ सति विपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःश- ब्दमपेक्ष्य पश्चाद्विपरिणामव्यपदेश इत्यर्थः। पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपमु- पसंहरति * तस्मादिति *

अभ्युन्नीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम्॥ १२॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

ऊहोक्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनमात्रार्थत्वेनास्थायित्वादूहविशेषचिन्ता न युक्तेत्याशङ्कोहव्याजेन पुनरभ्युन्नीतयागे पूर्वशेषस्य हि तस्य पुनरभ्युन्नीतस्य सोमस्य विनियोगो ऽभ्युन्नीतमात्रस्य वेति चिन्तार्थं कृत्वाचिन्तयोहविशेषचिन्तोपपत्तिसूचनार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपः पूर्वपक्षोक्त्या विवक्षितः। ऊहनिरस्ते सद्विशेषचिन्तानवसरापत्तेरस्य चिन्तान्तरोपपत्तिसूचनार्थ- श्चकारः कृत्वाचिन्तयोक्तोहस्थायित्वे ऽपि मन्त्रिमंथेण संसर्गिद्रव्यस्य निष्कर्षसामर्थ्यं कृत्स्नस्य पात्रस्य पुनरभ्युन्नीतयागाङ्गत्वे बुद्धा वा निष्कर्षशक्तेः पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतुकशेषचिन्तात्मकस्यास्य पादलक्षणसङ्गतचिन्तोपपत्तिः सूचिता। पुनरभ्युन्नीतोक्तिं व्याचष्टे *इन्द्रस्येति* पुनरभ्युन्नीतत्वोक्त्युपपादनार्थं तेषामित्यादि तत्रस्यादिचोहचिन्ताविषयत्वोपपादनार्थं भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे *तेषामिति* ब्रह्मयजमानहोतृउद्गातारो मध्यतः कारिणः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्राग्नीध्राच्छावाकानां चमसा मध्ये ऽच्छावाकचमसे पुनरभ्युन्नयनाभावादनैन्द्रत्वे ऽप्यूहविषयत्वानुपपत्तेः नाच्छावाकयाज्या दर्शिता। ब्राह्मणाच्छंसियाज्यायाश्चैन्द्रत्वे ऽपि कियतः सोमस्य विनियोग इति चिन्तोपयोगित्वात्प्रदर्शनं संसर्गिद्रव्यत्वेन शेषभेदानवगमात्स्थेयत्वेति भाष्यावयवमयुक्तमाशङ्क्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवसूचनार्थम् * दृश्यते इत्युक्तम् * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * शेषस्य देवतयोपलक्षणे क्रियमाणे तदुपलक्षणार्थत्वेन प्रचिताऽपीन्द्राख्या देवता कीर्तयितव्या न वेति कीर्तनाख्यप्रकथनधात्विकरोत्यर्थे तव्यप्रयोगाच्छेषोपलक्षणायैन्द्रः कीर्तयितव्य इत्येवं उपलक्षणत्वोक्तेर्व्याख्यातत्वादैन्द्रपदोहो ऽनेनोक्तः येनेन्द्रपदस्य प्राकृतत्वादिन्द्रामित्रावरुणसमुदायस्य च देवतात्वाभावेनेन्द्रमित्रावरुणपदस्यैन्द्रामित्रावरुणपदस्यैन्द्रपदस्थाने प्रयोगायोगात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्यायोगः शङ्क्येत द्वयोस्तु प्रदानयोः प्रत्येकं भक्षमन्त्रप्राप्तावैन्द्रे प्रदाने प्रकृतित्वादविकृते मित्रावरुणपीतस्येत्येवमित्युक्तम्। अतिकान्तयागान्वयाद्येन्द्रस्यातिक्रान्तता प्रक्षिप्तोक्तिव्याख्यानायोक्ता। शेषद्वयसद्भावे पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगं शङ्कते * कुत इति * पूर्वदेवतान्वयापनयानयनसन्देहात्सन्देहमुपपादयितुमाह * किमिति * भक्ष्यमाणस्य सोमस्य द्वयोर्देवतयोः शेषत्वादिन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां शेषोपलक्षणार्थं कीर्तनाख्यं प्रकथ-

८०३।१

नमित्येव प्रकथनशाचिन. करोतेरर्थे ल्युट्प्रयोगात्स्पष्टार्थं सूत्रम-
सिद्धान्तार्थत्वमात्रेण व्याचष्टे * किमिति *

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षहेतुपूर्वदेवतापनयसिद्धौ पात्रस्य कृत्स्नस्य सोमस्येन्द्र हविरिन्द्रमुद्दिश्य देवतायै श्रावितायै श्रावयेति मन्त्रेणाश्रावणप्रेपणादेस्तु श्रौपदित्वेन देवता प्रत्याश्रावणे कृत्स्नस्य देवतान्तरसंश्रारे मित्रावरुणादिभाग इति भागेनान्ते देवतान्तरोद्देशेन गृहीतमात्रस्याप्याश्रावणादिसम्बन्धात्कथं कृत्स्नस्याश्रयणं गम्यतइति पूर्वे प्रदानकालीनत्वाद्धाश्रयणादीना च संसर्गिद्रव्यत्वेन विवेकाप्रतीतेरित्येवमुपपत्तिसूचनार्थं मित्रावरुणाद्ययन्तदेव इतिमन्वे इत्यध्याहारसहितेनात्तमित्यन्त भाष्यं व्याख्यातुमाह * आश्रावयेति * होता यक्ष्मिश्रावरुणेत्यादिप्रैषान्तानुवचनग्रहणायादिशब्दः प्रदानकालीनैराश्रवणादिभिरिति हेतुगर्भितं विशेषणम् । अपनीतपूर्वदेवतान्वयस्यापि देपस्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासमूचनार्थत्वेन दृष्टान्तभाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेति * पूर्वस्यन्द्रस्य विशेषापलक्षणार्थत्वेन कीर्तितमित्यथ पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादिना साधनीयमित्यन्त भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * देवतान्तरोद्देशेन पूर्वस्य सकृद्गृहीतस्य शेषस्याग्रहणादिति एवमनपनयनिरासोपपादनार्थत्वेनाग्रहणादिति सूत्रावयवं पूर्वसूत्रस्य पूर्वपक्षव्दशरूपार्थान्तरपरामर्शार्थत्वेनानुषज्य व्याख्यार्थं सकृदित्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति । या देवतामुद्दिश्य यत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं सम्बन्धीत्युक्ते ऽन्यायुद्देशनापि निरूपाना सवनीयहविषामथैतथा हविरिमिन्द्रमेव यजतीति देवतान्तरान्वयश्रवणाद्यामुद्दिश्य यद्गृह्यते तत्स्रस्य शेति नियमायोगमाशङ्क्य न्यादीन् प्रति स्वत्वापादकत्यागयाद्युद्देशेन त्याग स्यात्सवनीयहविषामभावनाग्न्यादीन्प्रति स्वत्वाभावात्स्वस्वामिभावलक्षणाग्न्यादिसम्बन्धाभावो युक्त इति वैषम्यसूचनार्थं या प्रति स्वत्वन* प्रयाजनन न गृह्यतइत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * शास्त्रेति * एवमपि पु-

नरभ्युन्नीतमात्रं देवतान्तरोद्देशार्थत्वेन गृह्यते ननु पूर्वैवेति कथमवसीयत इत्याशङ्क्य सकृद्धुतचमसाभिमुख्येन पुनरभ्युन्नीतसामग्रहविधानात्सकृद्धुतसोमशेषस्य ग्राह्यद्रव्याधारभूतपात्रोपलक्षणमात्रता ऽवसीयत ननु ग्राह्यत्वेनेत्येवं परिहारार्थत्वेन तदेव भाष्यं व्याचष्टे * इह चेति * यत्त्विति भाष्येणापन्नयोपपादनशङ्कामनुभाष्य ग्रहणकालावगतभेदानुसन्धानेन प्रदानकाले सकृद्धुतस्यापि बुद्ध्या निष्कृष्टुमशक्यत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रस्याग्रहणादिविषयतावसीयते ननु कृत्स्नस्य पात्रस्थस्येत्येव परिहारार्थमुच्यत इत्यादिगम्यत इत्यन्त भाष्यं व्याचष्टे *यथा चेति * यथा गृहीतोक्त्या सकृद्धुतस्यापि ग्रहणकालीनविवेकावगतानुसारादेकपात्रगृहीतयावद्द्रव्यावयवसामग्र्य बुद्ध्या निष्कर्षं सूचितं । देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यसङ्कल्पापादकत्वात् द्रव्यदेवतान्वयस्य तस्य च होमाख्यप्रदानकालीनत्वावसरा च सकृद्धुतत्वात् कृत्स्नस्यैव देवतान्तरान्वयो गम्यत इत्याशङ्कानिरासार्थं नाश्रावणेति भाष्यं देवतान्वयस्य प्रदानकालीनतायाः निराकर्त्तुमशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य यद्देवतोद्देशेन यत् द्रव्यं त्याज्यत्वेन गृहीतं तस्यैव प्रदानकाले तद्देवतान्वयप्रत्येयमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति * प्रदानकाले कृत्स्नविषयरूपसङ्कल्पान्तराभावे ऽपि पुनरभ्युन्नीतसामसङ्कल्पनैव सकृद्धुतस्य विवेकग्रहणाशक्तं प्रसङ्गात् कृत्स्नं सोमो विषयीकरिष्यत इत्याशङ्क्य यद्देवतासम्बन्धित्वेन ग्रहणकाले सङ्कल्पितं तदेव प्रदानकाले बुद्ध्या निष्कृष्य ध्यायत इत्येवं परिहारार्थं यदीति भाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेतरेति * यथागृहीतोक्तिसूचितो निष्कर्षसम्भवो विभक्तोक्त्या प्रकटित । उपाकरणकाले कृत्स्नस्य पशोर्देवतायै सङ्कल्पनाद्ग्रहणकाले पूर्वशेषस्यागृह्यमाणत्वेन ग्रहणकालीनसङ्कल्पानर्हत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रसङ्कल्पे ऽपि प्रदानकाले कृत्स्नसङ्कल्पाविरोधाङ्कुरेन निष्कृष्य पुनरभ्युन्नीतमात्रत्यागरूप सङ्कल्पो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न च प्रदानेति * ग्रहणकालदेवतोद्देशनेदं त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पितस्यैव प्रदानकालदेवतान्वयापादनायेदं न ममेति त्यागरूपः सङ्कल्पः न कृत्स्नविषयः सङ्कल्पो ऽस्ति पूर्वशेषस्य कस्याश्चिद्देवतायै सङ्कल्पितस्य सकृत्यागायोगेन च विना पूर्वदेवतानो यहत्यान्यस्य सङ्कल्पयितुमशक्यत्वात् कृत्स्नसङ्कल्पानुपपत्तिरित्यर्थं एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * त्यागरूपस्य मानसस्य सङ्कल्पस्य यजिवाच्यतया मात्रार्थाधिकरणोक्तस्य प्रदानकालीनयो प्रसिद्धत्वात्कृत्स्नसङ्कल्पनिरासपरत्वेन व्याख्येयम् । देवताया भोक्तृत्व

८०४।२

प्रतिगृहीतृत्वाभावे ऽपि सोमाय यजत इत्यादिषु सम्प्रदानव्यवहा-
रसिद्ध्यर्थमनिराकरणात्त्यागानुमननव्यापाराभ्युपगमात्संसृष्टे च विवि-
क्त्यानुमननाशक्तेः पूर्वशेषस्य देवतान्तरोद्देशेनात्यागे ऽपि देवतान्त-
रैरुपाश्रयकृत्स्नभोगानुमननावगमात्पूर्वदेवतावषट्कृतस्य देवता-
न्तरैरात्मीयत्वेनानुमन्तुमशक्यत्वात्पूर्वदेवतातो ऽपनयो भविष्यती-
त्याशङ्क्याह * यद्यपि तावदिति * मुख्यमांसस्य नवमे निर्णेतव्य-
मानत्वेनानाशङ्कनीयत्वादनिराकरणे चाव्यापारात्मकत्वादननुष्ठेये
भुञ्जीतेति कर्तृत्वव्यपदेशायोगादुपांशुयाजाधिकरणवार्त्तिकोक्त-
निराकरणापादितः स्वीयत्वानुमननव्यापारो भुजिना लक्षितः[1] । अ-
नपनयनोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पूर्वशेषस्य देवतान्तरान्वयि-
त्वेनासङ्कल्पे ऽप्यग्नौ किं च प्रक्षेपस्यावर्जनीयतया निराकर्तुमश-
क्यत्वादग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया चाग्नौ प्रक्षेपस्य
देवतान्तरान्वयापादकत्वप्रतीतेर्देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतातोऽपनया-
द्यदयमभावाद्युक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तत्रेति * देवतोद्देशेन
त्यागं विना नाग्नौ प्रक्षेपमात्राद्देवतान्वयोपपत्तिरित्याशयः । नान्त-
रीयकतया भक्ष्यमाणस्यापि पूर्वशेषस्य प्रत्यवसानेन भक्षणेन प्रतिपा-
द्यमानत्वात्प्रतिपत्त्यर्थे च भक्षणे मन्त्रापेक्षणाच्च पूर्वदेवतोपलक्षणं
युक्तमित्याशङ्क्य पुनरभ्युन्नेष्यमाणे सोमसंस्कारार्थे होमान्तरं क्रि-
यमाणस्य पूर्वशेषस्य पुनरभ्युन्नीतभक्षकालत्वे भक्षणावसरात्प्रति-
पत्त्याविरोधसूचनार्थं भक्ष्यते चेति भाष्यं व्याचक्षाणो ऽत इति
भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * कृत्वेतिभाष्यमुक्तकृत्याचिन्ताया भक्ष-
णासङ्गतेर्भक्षणसंस्कृतस्य प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य
पूर्वपक्षे कृत्स्नस्य मित्रावरुणाद्युद्देशेन त्यागः सिद्धान्ते पुनरभ्युन्नी-
तमात्रस्येति लक्षणसङ्गतं प्रयोजनं पूर्वशेषापनयविचारात्प्रसिद्धमि-
त्येवं परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * अधिकरणसमाप्त्या वक्त-
व्यतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति करणेन परामर्शः ॥

पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आग्रयणाख्यसोमपात्रस्योपांश्वाख्यस्य पात्रे गृहीतस्य
पात्नीवतयागाङ्गस्य किं वा ऽग्रयणाद् गृहीतस्य सोमस्य पात्नीव-

---

(१) देवताया भोजनादिरनुमननं ऽपि [illegible] अधिकरणवार्त्तिकोक्ता[illegible] पा० १ पृ० ५० ।

दन्यये ऽनाग्रयणस्याप्याग्रयणसंसृष्टत्वसामर्थ्याद् ग्रहणापरया पत्नीवदन्ययापत्तः कृत्स्नस्याग्रहणादुपांशुपात्रे गृहीतस्य पात्नीवत्वेन यागाद्वतेत्यूह कृत्वा चिन्तामिमेयणाभिप्रेतायाश्चिन्तयाः पादलक्ष्यां सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्तानन्तरसङ्गतिमाह * पूर्वेति * ऊहचिन्ताविषयत्वोक्त्यर्थं द्विदेवत्यानां हीतिभाष्यमादित्यदेवतान्तस्य सोमस्य स्थाल्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * द्विदेवत्यानामिति * आग्रयणदेवताभूतानां विश्वेषां देवानामुपलक्षणं कस्मान्न चिन्त्यतइत्याशङ्का तदपनयस्य नि सन्दिग्धत्वादित्येवं परिहारसूचनार्थं तत इति भाष्य व्याचष्टे * ततश्चेति * अथेति सन्देहभाष्यमवयवव्याख्यापूर्वं पात्नीवते सोमः पुनरभ्युन्नीतयत्सर्वेषामुपलक्षणमित्येवं पूर्वपक्षसूत्र व्याचष्ट * तस्येति * वाश्विन्द्रवायु मित्रो वरुणोऽभिपत्नीवत्पीतस्त्येवमूहमवचनायादिशब्दः इन्द्रवायुग्रहण तूपलक्षणार्थम ॥

ग्रहणाद्वा ऽपनीतं स्यात् ॥ २ ३ ॥

वा शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणहेतुत्वेनापनीतोकिंग्याययार्थमपनीयते हीति भाष्य व्याचष्टे * नैतदिति * द्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतातोपनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवतग्रहणकाले एव ग्रिदेवत्यशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वात्सोऽपि पूर्वदेवतातो ऽपनीयतइति ग्रहणोत्तरकालसंसृष्टादिन्द्रशेषाद्वैलक्षण्ये पूर्वार्द्धेनोक्तग्रहणकाले ससृष्टत्वे ऽपि द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणस्थाल्यां निक्षेपकाले विवेकावगमात्तदनुसन्धानेन बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तेराग्रयणस्यैव देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पात्सद्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतानयनस्य इत्याशङ्काग्रयणापेतस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पनीयत्वादनाग्रयणीयस्यापि वाग्रयणससृष्टत्वेनाग्रयणविषयस्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवे ऽपि पारयितुमशक्यत्वादनाग्रयणस्यैवाग्रयणस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पविध्युक्त्या वक्ष्यमाणग्रहणभाष्योपपादयिष्यमाणया ऽपनय समर्थितः । श्लोक व्याचष्टे * आग्रयणेति * स्थालीनिक्षेपकालीनस्य विवेकस्य सङ्कल्पे ऽनपेक्षणादाग्रयणविषयस्य सङ्कल्पस्य प्रसङ्गादनाग्रयणविषयत्वासिद्धिः पुनरभ्युन्नीतवचनद निवर्त्येति पूर्वार्द्धव्याख्यानायोक्ते किमुनेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम । ग्रहणकाले ऽपि ससृष्टस्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रस्य सङ्कल्पसम्भवं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य बुध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रसङ्कल्पसम्भवे ऽप्याग्रयणापेतस्य सङ्कल्पविधानादाग्रयणानाग्रयणयोश्च ऽऽग्रयणा- ८०५॥

पेतत्वाविशेषात्कृत्स्नसङ्कल्पोपादनार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * एष आग्रयणो व्रीहिदेवत्यशेषश्चाग्रयणादपैतीति तेन शेषश्चैषश्चैष च ग्रहणकाले सङ्कल्प्यतइत्यर्थः । व्यतिरेकतोऽन्वयतश्च श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आग्रयणस्य पात्नीवतत्वविधौ सम्पृष्टो ऽपि व्रीहिदेवत्यशेषो ऽनाग्रयणत्वाद्बुद्ध्या निष्कृष्य सङ्कल्पविषयत्वाद्व्यावर्त्येतेनेतिव्यतिरेकतो व्याख्या। आग्रयणापेतस्य तु पात्नीवतत्वविधानादपादानस्य च सूक्ष्मत्वादपदत्वविशेषानपेक्षत्वात्सम्पृक्तयोः सशब्दवाच्यैकीभावपूर्वाग्रयणस्थालीपातनिमित्तसम्पातशब्दवाच्यव्रीहिदेवत्यशेषाग्रयणयोर्मध्ये य एषाग्रयणाच्चापैति तस्य सर्वस्याग्रयणादपेतत्वादपेतत्वमात्रस्य सङ्कल्पनिमित्तत्वात्सर्वं सङ्कल्प्य इत्युपनीयते । इत्यन्वयतो व्याख्या आग्रयणविशेषणविशेष्यबलादाग्रयणादपैत्यवधारणप्रतीतेरनाग्रयणस्य चाग्रयणमिश्रस्यानाग्रयणादप्यपेतत्वेनानाग्रयणादपैत्यवधारणविषयत्वायोगादपात्नीवत्त्वं न त्विति भाष्येणापङ्क्ताग्रयणस्याप्याग्रयणमात्रादपायाशङ्कोराग्रयणादपैत्यवधारणायोगाद्वाग्रयणभावदपेत इत्यतावन्मात्रेण विशेषणत्वप्रतीतेर्व्रीहिदेवत्यस्यापे ऽस्यापि ताद्रूप्यविधानात्पात्नीवत संपादनार्थं नैव इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * यदि चेति * अनाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति निषेधवचनाभावात्तत्स्वधार्थवचनकल्पने चाग्रयणात्व्यपेतत्वेन पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वनिषेधाभावेन विध्यभावेऽपि निषेधेऽपि विषयत्वलक्षणोपयोगाभावादुभयोरपि पात्नीवतत्वविधौ विरोधाभावादाग्रयणमात्राच्चोपायायोगानाग्रयणादपैत्यवधारणस्याशक्यत्वादयोगव्यावृत्त्यापि च विशेषणत्वसम्भवेनावधारणस्याप्रमाणकत्वाद्वाग्रयणाभावादपैत इत्यत्र विशेषणत्वप्रतीतद्वयोरपि देवतान्तरान्वय इत्यर्थः । देवतान्तरोद्देशेन ग्रहणेन पूर्वदेवतातोऽपनयः कथमवसीयतइत्याशङ्क्याह * न चेति * अन्यस्य दातुमशक्यत्वात्पूर्वस्यैव देवतायै दत्तस्य तत आच्छिद्य स्वीकारं विना स्वत्वानापत्तेर्देवतोद्देशेन च त्यागाच्च देवताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टदेवतानर्हस्वरूपस्य देवतास्वत्वापादाने ऽपि देवताया प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन यथेष्टविनियोगात्क्रत्वलक्षणस्वाम्यानापादनकृतापहरणे ऽपि परस्वापहरणनिमित्तदोषाप्रसक्तेः पुनर्विनियोगस्यान्यथानुपपत्त्या पूर्वदेवतातो ऽपहृत्य स्वीकारश्चाथ कल्पयितव्य इत्याशय । पूर्वदेवतातो ऽपनये ऽपि पूर्वदेवतोद्देशेन त्यक्तत्वस्य तत्प्रीत्यादिलक्षणस्यानपायादनपनीतापि देवतोपलक्षणीयस्य

शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणायोगमाशङ्क्य चतुर्थ्यां देवतामुद्दि-
श्य द्रव्यत्यागाभिप्रवृत्तस्यागभक्षणार्थतायामिन्द्रपीतशब्देन लक्षणा-
ननुगतचतुर्थीसमासापत्तेरिन्द्रेण स्वीकृतमन्यस्य यथेष्टविनियोगा-
नर्हीकृतमत्यानिराकरणनिमित्तान्यस्य यथेष्टविनियोगानर्हीकरणपर-
स्वीकारलक्षणार्थत्वावगतेरपनयं चान्वयनाशाशापनीता देवतोपल-
क्षणीयस्य चाशब्दोपपादनार्थं तत्रत्यादिभाष्यतात्पर्यतो व्याचष्टे * इ-
तोति * पूर्वं गणकनाचार्येशेषभुक्ते सदस्यैर्भुज्यमाने यथा ऽऽचार्यशापो
पनीतान्वयत्वाश्चापलक्षणं तथा पूर्वदेवनापीत्यर्थः । नन्वित्याशङ्काभा-
ष्यमपनयन पूर्वदेवनार्थत्वनाशादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति *
नतीति परिहारभाष्यमिन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन गृहीतस्य कृत्स्नस्य पात्र-
स्थस्य पूर्वदेवतार्थस्यावयवदर्शनमवू पुनर्मात्रस्य देवतार्थत्वेनानाश-
ङ्कितस्यावयवादर्शने ऽप्याशङ्काया अनिरासादयुक्तमाशङ्क्यापहासार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * आचार्यास्त्विति * अनिरस्तावयवस्यापहासानर्हता-
माशङ्क्यानपनीतपूर्वदेवतान्वयात्पूर्वदेवतापीतत्वेनोपलक्षणार्हस्य हु-
तावयवस्यादर्शनमितरस्यानीतत्वेनानुपलक्षणीयत्वसिद्ध्यै मयाऽप-
मानमभ्युपपादनफलशमनापायापशाङ्कितास्वयमेव यथाऽभ्युपगच्छति
तथा करोमि ततश्चादिनानुवादित्वादुपहासार्हो भवि-
ष्यतीत्येतस्वयमाशङ्कितारमभ्युपगमयामीत्यनेनोक्तम् । कस्तर्हि प
रिहाराशय इत्याशङ्क्याह * न हि हुतादिति * इन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन हु ८०६।१
तादन्यदुपांशुपात्रगृहीतमिन्द्रवाय्वादिसम्बन्धि न विद्यते अप-
नीतत्वादित्यर्थं हुतावयवादर्शनस्यानुपलक्षणहेतुत्वाभावाशङ्कार्थे न
न्विति भाष्यम् अपनयस्यानुपलक्षणहेतुत्वेनाभिमतत्वादयुक्तमाशङ्क्या-
ज्ञानाशयोक्तित्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * प्रकृतो हुतावयवा-
दर्शने ऽपि हुतसम्बन्धिशेषहुतसोमसमुदायस्यानपनीतत्वाद्द्विदेवत्य
स्यावयव प्रकृताविन्द्रवद् सतूपलक्ष्यत इति वैषम्योक्त्यर्थमुत्त्य-
तइति भाष्यमर्केदशहोमेन समुदाये नष्टे देवतान्वयनाशादयुक्तमा-
शङ्क्य देवतोद्देश्यपूर्वद्रव्यत्यागरूपसङ्कल्पकाले विद्यमानस्य समुदा
यस्य देवतान्वयानौपचारिकस्तदवयवे देवताव्यपदेश प्रकृता-
न्तत्यवमर्थत्वेन व्याचष्टे * सङ्कल्पेनेति * देवतान्वयिनि समुदा-
ये नष्टे ऽप्यवयवस्यौपचारिकदेवताव्यपदेशाभ्युपगमे द्विदेवत्यसमु-
दायनाशे ऽप्युपचारादवयवे देवताव्यपदेशाविरोध इति साम्यशा
ङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * इतर इति * द्विदेवत्यसमुदाया
वयवस्याप्रयणसमुदायावयवसहितस्यान्यदेवत्यत्वेनाग्रयणावयवस-
मुदायस्य पूर्वदेवतोपेतत्वात्पूर्वदेवतानुपलक्षणमित्येव साम्यनि-

रासार्थं नेतीति भाष्यं प्रकृताद्देवतापनयो ऽत्र त्वपनय इत्येवं वै-
लक्षण्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पीत इति भूतनि-
ष्ठया नष्टस्यापि समुदायस्य देवतान्वयेन मुख्यवृत्त्याभिधानसम्भवे-
नौपचारिकावयवाभिधानयोगात्प्रकृतावपि भूतपूर्वगत्याभिधानावग-
तेरिह च पूर्वेन्द्रवाय्वादिदेवतापीतस्य समुदायस्यावयवेनान्यदेव-
त्यसमुदायारम्भे ऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वसमुदायावयवत्वव्यपदे-
शोपपत्तेर्भूतपूर्वगत्या पूर्वदेवतोपलक्षणं भविष्यतीत्याहेति भाष्ये-
णाशङ्क्य प्रतिपाद्यस्य सादृगुण्यायाद्देवतयोपलक्षणीयत्वादेव यथप्र-
तिपाद्यत्वेन दृष्टार्थत्वायोगाद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतः प्रकृतौ
भूतपूर्वगत्यापेतदेवतान्वयस्यानुपलक्षणादिह भूतपूर्वगत्योपलक्षणं
युक्तमिति परिहारार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * एक-
देशाश्रितानां चावयवानामेव समुदायव्यपदेशानोदनात्प्रत्येकमपि
मुख्यवृत्त्यैव देवतान्वयव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतौ समुदायनाशे ऽपि वि-
द्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतान्वयसमुदायेनापेतदेवतात्वस्य भू-
तपूर्वगत्योपलक्षणशङ्कायोगादिह च विद्यमानस्यावयवस्य देवता-
न्तरान्वयेन पूर्वदेवतापनयस्य सिद्धान्तसूत्रेणैव स्फुटमुक्तत्वात्पूर्व-
देवतोपलक्षणं नाशङ्कनीयमित्यतिवयोक्त्यर्थमपि चेति भाष्यं व्या-
चष्टे * इह त्विति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
* तस्मादिति *

पात्नीवतशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३४ ॥

मन्त्रस्थसाहित्यवाचिचक्षुःश्रुतिसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्त्वष्टुरपि दे-
वतात्वेन पात्नीवतयागाङ्गत्वमाशङ्क्य निरासात्पादलक्षणं सङ्गति-
सन्देहं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा ऽनन्तरचिन्तितपात्नीवतविषयत्वेनानन्त-
रसङ्गतिं सूचयत्पत्नीवत्ताया विशेष्यं विना ऽपर्यवसानान्मन्त्रवर्णा-
वगतविशेष्यत्वस्याप्रसक्तिश्चोकदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नी-
वतचोदनागृहीतस्य देवतात्वस्मारणार्थं पात्नीवतनिर्देशो त्वष्टृसाहित्य-
निर्देशात्त्वष्टृसहितस्याग्नेर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षतात्पर्यमाह * तस्मि-
न्नेवेति *

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैवमिति सिद्धान्तसूत्रावयवं व्याचष्टे * नैवेति * हेतुप्रश्न-

पूर्वमतुल्यत्वं व्याचष्टे * विधौ हीति * मन्त्रलभ्याग्निनिरपेक्षप-
त्नीवत्त्वापर्यवसानात्केवलोक्त्या त्वष्टृमात्रनिरासः पत्नीवत्त्वेनैकस्य
विशेष्यस्य नित्यमपेक्षणान्नित्यसापेक्षत्वे च समासवत्तद्धितस्याप्यवि-
धातान्मन्त्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशात् श्रीघ्रावगतविशेष्यत्वा-
ग्निसापेक्षत्वाविरोधे ऽपि तन्मात्रेणापर्यवसानाद्व्यधिकरणे निर्दि-
ष्टत्वसापेक्षत्वे तद्धितानुत्पत्तिरुक्ता यद्यपि मन्त्रवर्णात्त्वष्टा देवतात्वे-
न प्रतीयते तथापि तद्धितेन बाध्यत इति मान्त्रवर्णिकस्यापीत्यपिशब्दो
योज्यः । उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * न चेति * सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति *

८०७।*

पात्नीवतशेषभक्षे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्द्धत्वात् ॥ ३६ ॥

विशेष्यापेक्षासामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादग्नियत्त्रयस्त्रिंशतो ऽपि
देवतानां समानाधिकरण्यानिर्देशाद्विशेषार्द्धवनात्वेन पात्नी-
वते यागाङ्गतामाशङ्क्य निरासादतिदेशत्वेन सङ्गति-
त्रयमाह * अधिकरणेति * अधिकाशङ्कोक्त्या पौनरुक्त्यं परिहर-
न्पूर्वपक्षमाह * एतावता त्विति * त्रयस्त्रिंशताग्नेश्च समुच्चयेन प-
त्नीवद्विशेष्यतया देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादतिशयार्थस्तत्पक्षस्व-
माद्यपक्षेत्युक्तेन परिशेष्यत्वेनाग्नेर्गुणभूतत्वोक्तिः । या चातुल्य-
ता त्वष्टुर्निरासहेतुत्वेनोक्ता साप्यत्राग्नेर्गुणत्वावगमात्त्रयस्त्रिंशतः प्रा-
धान्यावगमाद्विपरीतेत्याह * पूर्वत्रेति * तद्धितविरोधमाशङ्क्य
पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया तद्धितेन देवतात्वोक्तेर्गुण्यपे-
क्षत्वादग्नियत्त्रयस्त्रिंशतापि देवैस्तद्धितयुक्ता चोदना न विरुध्यत-
इत्याह * पत्नीवत्त्वेति * अन्यास्यगुणान्वयमात्रे तद्धितपर्यव-
सानात्त्वष्टृवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽप्यनपेक्षमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यनिर्देशा-
विशेषाद्गृह्यमाणविशेषतयाग्निमात्रेणापर्यवसानमाह * अवशिष्टो
हीति * अगृह्यमाणविशेषत्वे ऽप्येकेन गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्गुणिद्वया-
न्वयो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणिद्वयान्वये ऽपि
चोदनोक्तस्य पत्नीवत्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चोदितया गुणिद्व-
यानिषेधान्मन्त्रगम्यानेकापि गुणिभूता देवता युक्तेत्याशयः । अ-
ग्न्यन्वये पत्नीवान् देवतात्येकवचनान्तेन त्रयस्त्रिंशदन्वये पत्नी-
वतो ऽस्य देवता इति बहुवचनान्तेन विग्रहापत्तेः सकृच्छ्रुते च श-
ब्दे विग्रहद्वयविरोधाद् गुणिद्वयान्वयश्चोदनया निषेत्स्यत इत्याशङ्क्याह

* न च मान्त्रवर्णिक्यामिति * बहुवचनान्तेन विग्रहमात्रेण गुणिद्व-
यान्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयविरोधोऽपि नास्तीत्याशयः । एवमप्येकगुणा-
न्वयेन निवृत्तापेक्षस्य नित्यसापेक्षत्वाभावात् त्वष्टृपेक्षायामिव गुणा-
न्तरापेक्षायामपि सापेक्षत्वात्तद्धितो नोपपद्येतेत्याशङ्क्याह * न च
प्रमाणान्तरमिति * त्वष्टुर्मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेण देवतात्वावग-
मात्तद्धितेनैव त्वष्टृसापेक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वस्यावगम्यमानत्वात्त-
द्धितप्रकृतेः सापेक्षत्वं तद्धितस्यानुत्पत्त्यापादकं दूषणमुक्तम् । इह तु
देवतान्तरानपेक्षस्यैव पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गु-
णरूपत्वेन गुण्यपेक्षत्वात्तद्धिताविरोधिना मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्त-
रेणानुग्राममापि विशेषतयैकेन गुणिनाकाङ्क्षानिवृत्त्ययोगाद् गुणिरूपाया
देवताया तद्धितप्रकृतित्वानपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणोक्तिप्रयुक्तगुणसा-
पेक्षत्वं तद्धितस्य दूषणं न भवति यदि हि तद्धितोऽन्यसापेक्षप-
त्नीवन्तं देवतात्वेन विदध्यात्तदा प्रकृतिसापेक्षत्वनिमित्तमनुत्प-
त्त्यापादकदोषं तद्धितं प्रतिपद्येतेत्यर्थः । अग्नेस्त्रयस्त्रिंशतश्च दे-
वानां गुणित्वाभ्युपगमे पत्न्यः सन्त्वथा त्रयस्त्रिंशतो देवानामग्नि-
सहितानामित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रगतपत्नीवच्छब्दमनुसृत्य तद्धितोत्पत्तेर-
भ्युपगमनीयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वदोषः स्यादित्याशङ्क्याह * मन्त्रस्य
त्विति * मन्त्रस्याग्निसापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशद्देवरूपगुणित्वं न यद्-
तामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः ।
गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणित्वं न यद्वतामनुप्रकृतौ
पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकेनैव
गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणद्वयसाम्यात्सापेक्षं च निरुद्धमित्याश-
ङ्क्याह * समुच्चयति * अग्निमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशद्यानपेक्षस्याग्नेस्त्रय-
८०८।१ स्त्रिंशद्देवमन्त्राभ्यामप्यभिधानात्समुच्चयमुपपादयति * न ह्यादि-
ति * परिवेष्टृत्वलक्षणयुक्तेषु मन्त्रात्समुच्चयावगतिरित्याशङ्क्याह *
स त्विति * अग्नपत्नीवत्साम पिबति पानचोदनया त्रिंशा-
न्मन्त्रया चाग्नआयाहीत्यागमनचोदनया देवतारूपतया सिद्धम-
ग्निमभित्रयस्त्रिंशतो देवानां देवतात्वमाहेत्यर्थः । ततोऽग्निस्त्रय-
स्त्रिंशद्यपत्नीवत्पीतस्येत्यमूह कार्य इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *
तस्मादिति * कथं परिवेष्टृत्वेन देवतात्वसिद्धिरित्याशङ्क्याग्नीत्क-
र्तृकाध्वर्युचोदिताग्नीध्रमन्त्राभ्यामस्तत्वलुप्तान् अपि स्वास्यारभते परिवेष्टृ-
त्वायोगमसूचनाद्व्यवस्थानेन च अर्पणानर्हतया गुणभूतत्वायोगमूच-
नाद्गतश्च देवतात्वातिरिक्तस्याप्ययोगादेवतात्वसिद्धावत्र परि-
हारसूचनार्थं वस्तुतः परिवेष्टृत्वेन देवतात्वं मन्त्रव्याख्यया दर्शयतीत्याह

*तदिति*मन्त्रव्याख्यार्थमिमं हीति भाष्यं व्याचष्टे*याज्यामिति* मन्त्रस्य विश्वामित्रार्थत्वादग्नीधोध्यर्तृत्वायोगमाशङ्क्य याज्यापाठयितृत्वेनाध्येतृत्वोपपादिता । छन्दसीत्यनुवर्त्तमाने व्यवहिताश्चेति सूत्राद्व्यवहिता न्वयोपपत्तिः छन्दसीत्यनेनोक्ता । आयाहीत्यादावात्तान्वयायेत्यध्याहारस्तत्रश्चेत्यनेनोक्त ।इदमिति भाष्यावयवस्यानुष्वपद्व्याख्यार्थत्वोक्तौ पदपाठवत्पूर्वस्वधाशब्दाव्याख्यार्थो ऽत्रशब्द सोमयागविनियोगानुसारात्सोमविषयत्वेन व्याख्यात आवहेत्याख्यातस्योत्तराख्यातान्वयायाहुयेति पदस्य भाष्ये व्याहृतस्य ततो ऽनन्तरमित्यर्थे प्रतीत्यावगतिस्तत्रश्चेत्यनेनोक्ता तर्पयत्यस्य मादयत्यर्थव्याख्यार्थत्वोक्तौ * मादयत्युक्तम * ऋत्विग्प्रत्ययेनार्थतयात्यर्थनिश्चय. । अत्र हीति भाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति * नन्वित्याशङ्कानिरासार्थं सत्यमिति न च चोदनयति वार्त्तिकेन किमत इत्याशङ्कानिरासार्थं न च मान्त्रवर्णिका इति भाष्यं न च मान्त्रवर्णिक्यामित्यनेनागतावेक्षणेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय त्रिधैव स्यादित्यभिधानाभिस्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यमानत्वादेवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमेव प्राप्तइत्यादिसङ्कीर्त्यते भाष्यमाक्षिप्य व्याचष्ट * एवमिति * कुत इति हेतुप्रश्नभाष्यव्याख्यार्थं कुत इत्युक्ता सहीत्युत्तरभाष्यं पूर्वार्द्धेन व्याख्यायोत्तरार्द्धे ऽनेन चेत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातम् । पूर्वार्द्धं व्याचष्ट * पायनीतेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न चेति * देवतात्वेन चोदितस्याग्नेर्दातृत्वक्षितैश्वर्यप्रकाशनरूपस्तुत्यर्थत्वेन [illegible]शङ्कीर्त्तनादित्यर्थे । कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * न हीत्यादिप्रत्यायवतीत्यन्त भाष्यं व्याचष्ट * अप्रसिद्धेति * यस्यान्यतोऽप्रासिद्धैश्वर्यस्याग्नेर्दातृत्व कीर्त्यते तस्यैश्वर्यार्थं तद्दातृत्वकीर्त्तित प्रतीयते न हि तस्य दातृत्वकीर्त्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपो ऽर्थ सम्भवनाद्द इति न शब्दाध्याहारेण वाच्यम् । आकाङ्क्षामुपपादयति * यदि हीति * ८०९॥ देवतात्वेन चोदितस्याग्नेरकरणात्प्रकथनात्कीर्त्तनाख्य प्रकथनार्थं करोति । मादयतेस्तर्पणमात्रवाचित्वाद्दातृत्वाख्यविलम्भयितृत्व च कीर्त्यतइति न त्विति भाष्येणाशङ्क्य लक्षणया विलम्भनकीर्त्तनात्स्यर्थं उच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्ट * मादयस्वेत्यपि चेति * यथेष्टविनियोज्यत्वरूपपरस्वत्वापादनाभावेन दानस्यापि मुख्यस्याभावाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागमात्र दानत्वेन विवक्षितमिति भाष्ये त्यागोक्त्या सूचितम् त्यक्तत्वकीर्त्तने ऽप्यैश्वर्यं कीर्त्तनार्थत्व कथमिति न त्विति भाष्येणाशङ्क्य लक्षणयैश्वर्यकीर्त्तितोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्या-

चष्टे * दातृत्वमपीति * केवलस्य च पत्नीवतो देवतात्वचोदनाच्च त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमित्यपि चेति भाष्येणोक्ते सत्यं चोदनयेति भाष्योक्तदेवतान्तरानिषेधनं त्विति भाष्येणानुष्वधानिषेधे ऽपि मान्त्रवर्णिकदेवतान्तराभावस्य पदार्थेनेत्यादिभाष्येणोक्तत्वाद्देवतान्तराभावोक्त्यर्थमुक्यतइति भाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय तद्धितसामर्थ्याद्देवतान्तरोक्त्यर्थमपि चेत्यादिभाष्यं पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य गुणापेक्षायां मन्त्रवर्णादग्नेस्त्रयस्त्रिंशतो देवानां च समुच्चयेन गुणित्वावगतेः पत्नीवदग्निस्त्रयस्त्रिंशद्देवरूपस्य प्रकृत्यर्थस्यानपेक्षस्यैव तद्धितेन देवतात्वाभिधानमभिप्रेत्य न च प्रमाणान्तरगम्यायामिति वार्त्तिकेन सापेक्षत्वदोषस्य परिहृतत्वादयुक्तमाशङ्क्य पत्नीवानग्निर्देवता ऽस्येत्येकवचनान्तविग्रहे त्रयस्त्रिंशद्देवानामग्रहणात्पत्नीवन्तो ऽस्य देव इति बहुवचनान्तविग्रहे ऽप्येभिरग्ने इति मन्त्रनिर्दिष्टस्याग्नेः पात्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्याभावेन गुणित्वायोगान्मन्त्रद्वयनिर्दिष्टयोश्च गुणिनोरन्योन्यानपेक्षसिद्धयोर्गुणाश्रयप्रतीतेरन्योन्यसापेक्षत्वनिमित्तबहुवचनान्तविग्रहे, अग्नेः पत्नीवद्विशेषकवचनान्तनिर्दिष्टस्याग्नेः परामर्शायोगात् गुणसमुच्चयायोगेनैकेन गुणिना नैराकाङ्क्ष्यावगतेरितरस्य गुणित्वान्वयायोगाद्देवतात्वेनान्वयमापाद्य सापेक्षतोक्तेति सूचनार्थं व्याचष्टे * विस्पष्टं चेति * एतच्चोदनायत्नेनेति भाष्यं पूर्वपक्षयुक्तमन्त्रार्थनिरासार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीयांश्चेत्यादिभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * सामानाधिकरण्यस्यानिश्चायकत्वं शङ्कते * नन्विति * तद्धितस्य निःसंख्यपदेशने विगृह्योच्चारणे निःसंख्यप्रतिपत्तिकार्थायोगात्संख्यायां कल्प्यमानायां नियतक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ परिहृतायां द्वित्वबहुत्वकल्पने प्रमाणाभावादेकत्वाख्याविशेषाभिव्यक्तेरेकवचनान्तनिर्दिष्टत्वादग्निरेव पत्नीवांस्तद्धितेन गृह्यतइत्येवं सामानाधिकरण्यस्य निश्चायकत्वं समाधत्ते * सत्यमिति * एतदेव विवृणोतीति * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * त्रयस्त्रिंशतां देवानां पात्नीवते देवतात्वाभावोक्त्योदन्याङ्गेन देवतात्वविचारे तात्पर्यं सूचितम् ॥

मन्त्रस्थे ऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३७ ॥

मनुवषट्कारे यागे भूतभव्यसमुच्चारणन्यायाद्वस्तूसा-

मत्पर्यास्सोमो ऽङ्गम । अनुवषट्सामर्थ्याद्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वावगतेरनुवष-
ट्कारयाग यागाङ्गमित्यनुवषट्कारदेवतार्थं पृथक्सोमग्रहणाविध्यभा-
वाद्वहति तेन शेषेण सयाजयति देवतामिति वषट्कारदे-
वतायै यद्यपिवचहति तच्छेषेणानुवषट्कारदेवतासयोजना-
र्थमायवाद्विशेषेणानुवषट्कारयाज्याया सङ्कुपे वक्ष्यमाणत्वात्सो-
मग्रहणकाल ऽनुवषट्कारे वात प्रयोजनार्थं वषट्कारयागानन्तर नष्टे
सोम ऽर्थकर्मत्वात्सामान्तर गृहीत्वानुवषट्कारे याज्याकार्यात्प्रति-
पत्तिकर्मत्वाद्वा लुप्यतइति प्रयाजनार्थं वा लैङ्गिकविनियाग-
विचार तात्पर्यात्पादलक्षयासङ्गती स्पष्टत्वादनुवषट्कारदेवतात्वे-
नाभिमतस्याग्ने वीहीति मन्त्रवर्णेन दवतात्वावगमाग्मन्त्रविधिशानु-
वषट्कारयागचोदनया च दवतापक्षितया मान्त्रवर्णिकदेवताग्रह-
णेनाग्नेर्देवतान्वयस्यैकान्तिकत्वात्पूर्वाधिकरणव्युत्पादितदेवतात्वक
पलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षात्थानादनन्तरसङ्गति सू-
चयन्पूर्वपक्षमाह * अनुवषट्कारात * वायव्यैन्द्रैवावरुणवदेक-
पात्रस्थस्यापि सोमस्थानकयागाङ्गत्वाविरोधान्मन्त्रवर्णाच्च सोमद्र-
व्यकत्वावगमे ऽपि प्रतिपत्तित्वावेदकाग्न्यदीयसोमद्रव्यकत्वानवगमा-
दनुवषट्कारयागस्यार्थकर्मत्वावगतेरर्थकर्मभूतसोमयागाङ्गत्वरूपा
प्राकृतकार्यापन्नत्वादनुवषट्कारदेवतापलक्षणीयेत्यर्थ । वषट्कारश्च
नैव स्यात्पानकर्तव्यवषट्कारशब्देनानुवषट्कारदेवताया लक्षितलक्ष-
णयाक्तायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वेन प्राकृतकार्यापत्त्यभावात्प्रकृतदेवता-
संस्कारभूतस्योपलक्षणस्यातिदेशतो प्राप्तेरित्येवमुपलक्षणानिरासार्थं
नैवमिति पूर्वसूत्रानुपक्त तत्पूर्वं सूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थ
मेवमित्यादिभाष्य व्याचष्टे * एवमिति * पश्चात्तनाव्यप्रोपि पाता
पूर्वस्य होत्रादे पातु प्रतिपत्तिकर्मपानाङ्गत्वेन प्राकृतदेवताकार्या-
नापन्नस्योपलक्षण प्रकृतितो ऽतिदेशेनाप्राप्तत्वाद्यथा ऽनुकुर्वीत तथै-
तामपि अनुवषट्कारदेवताप्रतिपत्तिकर्मानुवषट्कारयागत्वेन वा कृ-
तार्थकर्मदेवताकार्यानापन्नत्वान्नोपलक्षयेदित्यध्याहारेण योज्यम ।
पूर्वतरसूत्रस्थैव शब्दन त्वग्नार तूपलक्षयेदित्येतत्सूत्रोक्तोपलक्ष-
णीयत्वपरामर्शात्प्रमाणवानध्याहार प्रतिपत्तिकर्माङ्गभूतस्यापि
स्विष्टकृत सूक्तवाके ऽग्निर्होत्रेणेद हविरजुषतेत्युपलक्षणवदुप-
लक्षणाविरोधाद्धोत्रादेश्चादेवतात्वेनानुपलक्षणोपपत्तेरनुवषट्का
रदेवताया प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वे ऽप्युपलक्षणीयत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन
न हीति भाष्यव्याख्यार्थमप्राकृतपदमिन्द्रप्रदानाच्चप्रकृतस्यपु मक्षे
ष्वप्यनुवषट्कारदेवतापलक्षणाभावादित्येव व्याचष्टे * न हीति *

मन्त्रे तु वषट्कारदेवताद्यभ्यग्निपदानात्मनः प्रकृतौ वोहाभावादनु- पलक्षणे ऽपि विकृतावूहस्यावश्यकत्वादुपलक्षणं भविष्यतीत्याश- ङ्क्योपलक्षणाभ्युपगमे यदर्थं कर्म ज्योतिष्टोमाभ्यासात्मकं प्रकृतावैन्द्रा- ग्नया देवतया कृतं तद्विकृतावन्याख्यया ऽनुवषट्कारदेवतयापि कार्यं न च तत्क्रियते सद्ग्राहे सोमस्याग्ने विहीत्यनुयजतीत्यनेनै- न्द्रवायवादियागे मन्त्राख्यगुणविधिं पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रविशिष्टकर्मा- न्तरविधेर्वक्ष्यमाणत्वे तु वषट्कारयागस्येन्द्रप्रदानवत् ज्योतिष्टोमा- ङ्गत्वभूताभ्यासत्वनिरासन्तदर्थ्येन च पृथक् सोमग्रहणादैन्द्रवाय- वादियागार्थत्वेन च गृहीतस्य कर्मान्तरार्थत्वायोगादनुवषट्कारस्य पूर्वया- गानुसारप्रतीतेस्तदीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वावगमाद्धया यत्सोमस्याग्ने वि- हीत्यनुवषट् करोति तेनैव संस्थितास्सोमास्भक्षयन्ति स एव सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति च द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थस्विष्टकृद्यागरूपत्वसत्त्वादपि प्रतिपाद्यकर्मत्वावगमादर्थकर्मत्वेन सकृदनुष्ठानापत्तेरिदं वत्स्याद्रिष्य- नुवषट्कारानपेक्षरूपाल्लिङ्गाद्यगतप्रत्यभ्यासावृत्तिविरोधात्तद्रूपे च स्विष्टकृन्मन्त्रानुष्ठानं पूर्वपक्षयित्वा पृथक्त्वेनावक्ष्यमाणत्वादि- त्येवं परिहारार्थत्वेन यत्र नामेति भाष्यव्याख्यार्थतयाप्यप्राकृतपद- मेवावृत्त्यावषट्कारदेवतायाः प्राकृतदेवताकार्यानापत्तेरनापलक्षणस्य प्रकृतितो ऽतिदेशनाप्राप्तेरित्येवं व्याचष्टे * न चेति * तस्मादित्यकार- ८१०।१ थार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कृत्वाचिन्तारूपम् ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणानाममन्त्र- कत्वस्य यथादेशन चेति सूत्रेणाक्षिप्तस्य समाधानार्थत्वेनैव सूत्र- व्याख्यार्थं स्थितादिति भाष्यं व्याचष्टे * स्थितादिति * इन्द्रपीताधि- करणपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपात् स्थितादित्यर्थः । तुहितमन्त्रप्रयोगनिरा- सेनामन्त्रक त्वपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानार्थतया तु शब्दव्याख्यार्थं नै- तदिति भाष्यं व्याचष्टे *नेति* सामाधानहेतुत्वेन समानविधानेन्द्र- नैन्द्राणाममन्त्रत्वहत्यतत्सूत्रस्य समाविधानशब्दोक्तप्रकृतिविकारभा- वाभावस्मरणार्थं कस्मादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ज्यो- तिष्टोमक्रियाया एकत्वेन कथम्भावात्मकप्रकरणभेदाभावादेकस्य क- थम्भावस्योपदेशापूरितत्वे निराकाङ्क्षेणातिदेशिकधर्मग्राहित्वरूपावि- कृतित्वायोगादपूरितत्वे चान्यस्यैव धर्माभिधानाशक्तेर्धर्माधातृत्वरू-

पप्रकृतित्वायोगादात्मानमेव प्रति प्रकृतिविकृतिता न युक्तेत्यर्थः । ऐन्द्र प्रतिपद्योक्तिव्याख्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यमसम्बन्धत्वप्रतीयापत्त्या उत्कृष्य व्याख्ययत्याज्ञुपक्षस्य तावज्ज्योतिष्टोमस्याभेदाद् प्रकृतिविकृतित्वायोगे ऽपि प्रकृतानां प्रकृतित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यत ऐन्द्रसाम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपसूत्रस्थभाष्योक्तप्रकृतानां प्रकृतिविकृतिभावायुक्तमिति भाष्येण स्वर्गकामो यजतेति यागस्यैव फलान्वयश्रुतेः धर्मत्वरूपेण अभ्यासानां निष्फलत्वादशक्यत्वगतभेदस्याभ्यासानां धर्मकत्वाभावात्प्रकृतिभावायोगोक्त्यर्थं नैतदिति भाष्यं य एते ऽभ्यासविशेषा ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च मिश्रा नैते यागा येन फलवत्तया धर्मग्राहित्वात्प्रकृतिविकृतिभावाहीः स्युः यदि चाधर्मका अपि भिन्नयागान्वयिनः स्युस्तत प्रकृतिविकृतिगतयागद्वाराप्यभ्यासानां प्रकृतिभावः शक्यते न त्वेतदप्यस्त्येकयागत्वादित्यत व्याख्यातुमाह *यदि ह्येते* न चेति भाष्यं गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादित्यनेनापि न्यायेनाभ्यासानां यागगुणत्वाद् गुणरूपधर्मान्वयानर्हत्वात्स्वार्थतया भासमानगुणानामपि प्रयाजादीनां गुणान्वयाभ्युपगमे ऽपि साक्षात्फलवत्त्वाभावे ऽपि चाभ्यासानां फलवद्यागोपकारित्वेन परम्परया फलवत्त्वान्मैत्रावरुणाद्यभ्यासानां अयणादिधर्मग्राहित्ववत्सर्वोपदेशिकातिदेशिकधर्मग्राहित्वोपपत्तेः प्रकृतिविकृतित्वसम्भवादयुक्तमाशङ्क्याभ्यासार्थधर्मविध्यभावाशयस्थम व्याचष्टे * न चेति* यागधर्मस्यायाभ्यासद्वारा योगोपकारित्वादैन्द्रप्रदानमात्रद्वारापि च यागोपकारित्वोपपत्तेः प्रदानानां भेदात्सामफलचमसयोरिव कर्मैक्ये ऽपि प्रकृतिविकृतित्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवस्य सर्वाभ्यासगामित्वात्सोमस्य तद्धर्माणां चेत्यस्य व्याख्यार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन त्विति * भाष्योक्तार्थोपपादनायाभ्यासानां धर्मग्रहणस्य यागीयत्वसर्वाभ्यासगामित्वादिति व्याख्यान्तरमप्यनेन सूचितम् । यथा च समनान्तर्वर्तिना प्रज्ञाणा प्रति सावानके सह सामानविध्य सप्तमपादाधिकरणे वक्ष्यते तथानैन्द्राणामैन्द्रैः सहेति शङ्कार्थं दृष्टान्तमाह * यथेति * फलयम्पुनर्वंस्यत इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपभाष्योक्त मन्त्रवर्णात्सामस्य धर्माणां चैन्द्रप्रदानाजयत्वं च यत्त्वानि भाष्येणानुभाष्य परिहारार्थमिन्द्रस्येत्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न चेति * सोमेन यजतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वप्रदानविषयत्वबाधाद् गुणबोधेन सङ्कोचो न युक्त इत्यर्थः । भवत्विह साधनवचनं साध्यस्य नियम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपवार्त्तिकमाह वनायादिवद्येनाग्निहोत्रादेर्मैवार्णिक-

विषयतया सङ्कोचवन्मन्त्रवशेनासोमस्येन्द्रप्रदानविषयतया सङ्कोचसम्भव वैषम्योक्त्या परिहरति * न च यथेति * आहवनीयस्यानारभ्यवादेन सर्वहोमार्थत्वात्सङ्कोचवत्त्व युक्त मन्त्रस्य तु सर्वेस्तामार्थत्वानवगमाच्च सङ्कोचकता युक्तेत्यर्थं । मन्त्रस्य वाक्यात्सर्वार्थत्वानवगमे ऽपि प्रकरणात्सर्वार्थत्व भविष्यतीत्याशङ्कां निरस्यन्नेतदेवमितिभाष्य स्वरूपतो व्याचष्टे *प्रकरण इति * सामर्थ्यावगतेन्द्रार्थसोमप्रकाशकत्वमात्रेणापि प्रकरणपाठोपपत्तेर्न सर्वसोमार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्याशय. । अभिषवकालीनसोमग्रहणविषयत्वान्मन्त्रस्य तदा च विवेकाभावेनेन्द्रसोममात्रविषयत्वायोगादिन्द्रसम्बन्धिन सोमस्य ग्रहणं मन्त्रेण स्मार्यते देवतान्तरसम्बन्धिनो ध्यानादिनेत्येतद्व्याख्यापरितोषेणैतदेवमिति भाष्य कर्मण्युपरया ग्रहणशब्दोक्तो ग्राह्य सर्व. सोमो मन्त्रेणेन्द्रसम्बन्धितया सङ्कल्पनीया देवतान्तरसम्बन्धितया ध्यानादिनेत्यव व्याख्यातुमाह * अथ वेति * यथेन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याख्ये मन्त्रे प्रकृतदेवतामात्रोपलक्षणार्थ मुख्यतयेन्द्र प्रकाश्यतइत्यवाद्य सुब्रह्मण्याधिकरण वक्ष्यते तथेहापि भविष्यतीति स्वयं परिहारान्तरमाह * अथ वा सुब्रह्मण्यावदिति * देवताशब्दपर्यायेण च शब्देन दवतान्तरप्रकाशनसम्भवप्रदर्शनार्थत्वकल्पनायोगादेतत्परिहारापरितोषेणान्यथा परिहरति * अथ वा श्रीयतेति * तुशब्दोक्तोहितमन्त्रप्रयागनिरासे हेतु

८१।१।१ सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवोक्तमुक्तमुपसहरति * तस्मादिति * उपक्षित छन्द प्रतिषेधशब्दव्याख्यार्थ यल्लिङ्गमित्यादिभाष्य व्याचष्टे * यदिति * समानविधानत्वे ऽसिद्धान्तन्यायेनानूहितमन्त्रप्रयोगाज्जगच्छब्द शब्दप्रयोगे प्राप्तो ऽनुष्टुप्छन्द शब्दाविधिप्राहविधानत्वेनानुष्टुप्छन्दो विधानाभिधानमुपपत्स्यतइत्यर्थ । सख्यासामानविध्याशय ऽनुलिङ्गोक्ति सख्याधिकरणवक्ष्यमाणेन सख्याना विकारत्वेन निराकार्यत्याह * अथ वेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानोपसहारार्थं तस्मादिति भाष्य सोमस्य प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वार्थ्यासन्निधमत्त्वन्द्रक्षणस्य सर्वसोमविषयत्वानवबोधान्मन्त्रवशान्नैन्द्रसामविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभाव भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्का निरस्यन्व्याचष्ट * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसामविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्का निरस्यन् व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमभक्षार्थत्वमात्रेण प्रकरणपाठोपपत्ते सर्वसोमभक्षार्थत्वप्रमाणाभावान्मन्त्रवशेन मानग्रहणयोरिव भक्षस्यापि सङ्कोचा न युक्त इत्याशय ।

ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

समानविधानत्वोपपादनेनोहितमन्त्रप्रयोगात्पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपपरिहृते ऽप्यसंहितेन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे तूहितमन्त्रप्रयोगोपपत्तेरमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्राग्न्यापकत्वेनाक्षिप्य व्यापकत्वोक्त्यर्थमेतदधिकरणमिति सूचनायैव पूर्वपक्षप्रयोजनसाधनत्वे ऽप्याक्षिप्य समाधातुं चिन्त्यत इति अभिधानार्थस्यैवमिति भाष्यस्याथशब्देन व्याख्यां सूचयन् सन्देहभाष्यं पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं च सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * अथेति * सहितशब्दो ऽनैन्द्रान्तराणाममन्त्रकत्वे ऽप्यैन्द्राग्ने ऽनैन्द्रे ऽपि मन्त्रसद्भावात्प्रयोजनस्याव्यापकत्वेनान्यथाक्षेपसूचनार्थः । इन्द्रपीतशब्दस्येन्द्रदेवत्योक्त्यर्थत्वादैन्द्रदेवत्यतायाश्चतुर्थाधिकरणे निरस्तत्वात् कुतो ऽयमहिनैन्द्रदेवत्ये सोम व्यपदेश इति प्रश्नोत्तरत्वेन लिङ्गाभावादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यस्य हीत्यादिपीतमवयवान्तरमिन्द्रेऽमेत्यन्तं भाष्यं व्याचक्षाणो यस्यैन्द्राग्नी देवता तस्येन्द्रो न देवतेति कृत्वेन्द्रपीतोक्त्या देवतात्वानुक्तेराग्नेयोक्तुल्यतेत्येषमाद्यं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * कुत इति * इहेन्द्रपीतशब्दे सापेक्षत्वे सत्यसामर्थ्यादाग्नेयसाम्यं प्रतीयते तदिन्द्रस्य देवतात्वाकीर्तनापेक्ष्यत इत्यर्थः । वैषम्यं विवृण्वन् उच्यत इति भाष्यावयवं व्याचष्टे * आग्नेया हीति * केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्य मुख्यैन्द्रदेवत्यत्वाभावे चौपचारिकस्य कीर्त्यस्यापत्तेः श्रौतस्यैवेन्द्रपीतत्वस्य मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारात् कीर्तनसम्भवे लाक्षणिकदेवतात्वकीर्तनायोगात्पानाख्यो व्यापारो विशेषणं तस्यैवैन्द्राग्निदेवत्ये प्रत्येकं सङ्कल्प्यमानत्वलक्षणदेवतात्वाभावे ऽपि केनचिद् हुतांशरूपेण वार्वविषयभूतेन मन्त्रार्थवादावगतस्यौपचारिकस्य विद्यमानत्वाच्च सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सोऽग्निलिङ्गोक्तिव्यावर्त्या विशेषणोक्तिः हुतविषयत्वात्पीतव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्येन्द्रपीतत्वं नास्तीत्याशङ्कानिरासार्थं यस्य हीत्यवयवान्तरमसम्बद्धव्यवायापत्तेरनुकृष्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावदुभाभ्यां पेये कथमेकस्य पातृतेत्यादिशङ्कानिरासार्थं तस्येति भाष्यावयवं व्याचष्टे * यस्य चेति * अनेकपेये प्रत्येकपेयो ऽल्पत्वनिमित्तेन पातृव्यापारावयवत्वेन पातृत्वव्यपदेशव्याप्यतादर्शनादिन्द्राग्निपीते ऽप्यधर्मस्येन्द्रपीतत्वं वक्तुं वाक्यमित्यर्थः । यस्य हीत्युपेक्षितं भाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * भक्षणकाले सर्वात्मनस्य हुतशेषस्य देवतोद्देशेनाहुतत्वात्साक्षादिन्द्रपीतत्वाभावे ऽपि हुताद्यवयवगतमिन्द्रपीतत्वमहुते ऽप्युपचर्यैन्द्रपीतत्वव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । कथलन्द्रदधस्ये हुतशेषस्येन्द्रेणापीतत्वात्तद्गतन्द्रपीतत्वोपचाराद्धुतादिविशिष्टत पीतत्वात्तद्गतन्द्रपीतत्वापचाराध्दुतादिविशिष्टतत्पीतव्यपदेशोपपत्तावपि इद्राग्निदवत्ये हुतस्यापि कृत्स्नस्येन्द्रेणापानात् । हुतशेष किङ्गतेन्द्रपीतत्वोपचार्यंतत्पाराशङ्क्याह * न च तत्रापि * हुताधंगतमिन्द्रपीतत्वमुपचर्यिष्यत इत्यर्थः । तस्मादित्यव्यापकत्वापसंहारभाष्य ८१२।१ व्याचष्ट * तस्मादिति *

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

लिङ्गभावत्वोक्तस्य पातृताविशेषणत्वस्य निरासार्थो देवतोक्तिरिति सूचयन् देवतान्तरोक्तिं व्याचष्टे * सत्यमिति * उभयपीतस्याप्यर्थे ऽन्यतरपीतव्यपदेशवदुभाभ्यां सङ्कुचितत्वस्यार्थे ऽप्यन्तरसङ्कुचिताव्यपदेशोपपत्तेरैन्द्राग्ने ऽपीन्द्रस्य देवतात्वसद्भावाद्देवतान्तरापयोगमाशङ्क्य * न चत्युक्तम् * देवतात्वस्येह पातृत्वेन भक्षणीयत्वादैन्द्राग्ने चाग्निसहितस्येन्द्रस्य पातृत्वादग्निसहितस्यैव देवतात्वं भक्षणाय व्यपदेक्ष्यत इत्याशङ्क्य समासात्केवलस्येन्द्रस्य पातृत्वप्रतीते तस्य चार्थविषयत्वतया देवत्वस्याप्यधर्मानवयतयैव भक्षणीयत्वापत्तरुद्देशापाधत्व च देवतात्वस्याधर्मविषयाद्देशभावनार्थविषयत्वायोगादिन्द्रस्यैन्द्राग्नदेवतात्वायोगसूचनार्थं * तद्धितेत्युक्तम् * अनेन च नावकल्पतइत्यन्त भाष्य देवतान्तरोक्तिव्याख्यार्थमित्यपि सूचितम् । तदुक्तमिति भाष्यणैकस्मिन्निति पूर्वपक्षयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारार्थस्य सूत्रावयवस्य केवलएवेन्द्रदेवताया मन्त्र स्याग्न्यन्यसहित इन्द्र इत्येव व्याख्या व्यवस्था शब्दवत्सूत्रादाहरणद्विभागरूपचतुर्थाधिकरणविषयसिद्धान्तसूत्रोदाहरणाच्च विभागा यथैकस्मिन्नचाग्नौ देवताया नान्यसहित इत्येव विभागवदिति सूत्रावयवव्याख्या सूचितेति सूचयन् सूत्रावयवद्वय व्याचष्ट * तस्मादिति * आहेतिभाष्येण चतुर्थाधिकरणाधिकरणेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहारार्थमुत्पतरतिभाष्य व्याचष्ट * अनेनैव चति * सूत्रव्याख्यया तात्पर्यत कृत्स्न व्याख्याय नास्य सोमस्याहुतमवयवान्तर देवतया पीयते न च हुतेनावयवान्तरेण देवतया पीतेनाहुतमवयवान्तर देवतापीत भवतीत्ययमर्थान्तरसत्याद्यभाष्य हुते ऽप्यवयव देवताया पातृत्वा-

भाधादयुक्तमाशङ्काऽभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति* अशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे *चमसस्यो हीति* देवताया पातृत्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वादग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया ऽग्नौ मुखेति क्षेपस्य पेयत्वावगमान्मुखनिक्षिप्ते पेये मुखित पातृत्वप्रसिद्धे पीतव्यपदेशस्य हुतविषयतावसीयतइत्याशय । उक्तेन प्रकारेण केवलेन्द्रदेवत्यहुतशेषस्यापीन्द्रपीतत्वायोगादिन्द्रपीतोक्तिरिन्द्रदेवतत्वलक्षणार्थेत्यभिधानार्थं तेनेति भाष्यमिन्द्रदेवत्यत्वस्यापि मुख्यस्य हुतशेषे ऽनुपपत्तेरिन्द्रदेवत्यस्य च समुदायस्यैकदेशहोमेन नष्टत्वाद्भक्ष्या प्रकाशत्वायोगादुपचाराद्धुतशेषस्येन्द्रदेवत्यत्वव्यपदेशाभ्युपगमे त्विन्द्रपीतत्वस्याप्युपचारो व्यपदेशोपपत्ते श्चोतार्थवत्वर्थत्वायोगो गादयुक्तमाशङ्कोपपादयन् व्याचष्टे * तस्मादिति * हुते ऽपि पीतव्यपदेशस्यौपचारिकत्वेनाहुतेत्यन्ताविद्यमान ऽपीतव्यपदेशस्याहृप्रार्थत्वापत्तेरिन्द्रदेवत्यस्य तु समुदायस्य मुख्यस्यैव विद्यमानत्वाहुतेस्तुत्यर्थत्वापपत्तेरदृष्टकल्पनातश्च लक्षणाया ज्यायसीत्वाद्देवतात्वमेव भक्ष्यमाणस्य सोमस्योपलक्षणं न पीतत्वमित्याशय । यद्यपि च हुते सोमावयवे परमार्थत पीतत्वं स्यात्तथापि समुदायसमुदायिनोरभेदात्समुदायधर्मस्येन्द्राय सङ्कल्पितत्वस्य समुदायिभूतभक्ष्यमाणशेषधर्मताया मुख्यत्वसम्भवात् पीतेन चापीतलक्षणायामिन्द्रशब्दस्योपपदस्य पिबतेर्धातोर्निष्ठाप्रत्ययस्य चानभिधेयेवृत्त्यापत्ते सङ्कल्पलक्षणाया तु धातुमात्रस्य भक्षणावृत्त्यापत्तेर्नाहुते पीततोपचरितु शक्यत्याह * न चेति * सङ्कल्पस्य यजमानधर्मत्वात्सङ्कल्पितत्वभक्षणार्थो सङ्कल्पोक्ति । सङ्कल्पितत्वस्य भक्ष्यमाणशेषधर्मतामुपपादयितुमाह * एकदेशे ऽपि हीति * पिबते स ८१३।१ङ्कल्पभक्षणार्थतामुपसंहरति * अत इति * निर्वपतेर्यागभक्षणार्थत्वाभाव यागप्रतीतिप्रयोजनत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वम् । पूर्वपक्षप्रयोजनान्यापकत्वशङ्कापरिहारमुपसंहरति * तनेति* चिन्ताया प्रयोजनं मन्त्रार्थे ऽनुसन्धेये पूर्वपक्षे देवतोद्देशेन हुतत्वमनुसन्धेयं सिद्धान्ते देवतोद्देशेन त्यक्तत्वमिति ।

गायत्रच्छन्द इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥ १९ ॥

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेनाधिकरण-

स्यानन्तरसङ्गतिमाह * इदमिति * ऐन्द्रेष्वेव ज्योतिष्टोमिकसोमभक्षणेषु मन्त्रादिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनं पूर्वोक्तं सर्वेषु ज्योतिष्टोमिकसोमभक्षणेष्विति सिद्धान्तप्रयोजनं च सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाण गायत्रच्छन्दस्त्वसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन नैकच्छन्दस्के ज्योतिष्टोमादुत्कर्षशङ्कायाक्षिप्यानुत्कर्षसिद्धान्तेन समाधानात् पादलक्षणसङ्गतिसूचनायामपिशब्दः । यथान्यसंहितेन्द्रदेवत्यकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते तथान्यसंहितया गायत्रच्छन्दस्कयापीत्येवं प्रयोजनाक्षेपसूत्रं व्याचष्टे * तत्रेति * केवल गायत्रच्छन्दस्कः सोमयागो नाम्नातो ऽपि मन्त्रगतगायत्रछन्दस्त्वविशेषणसामर्थ्यं कल्पयिष्यते बृहस्पतिसवे वा गायत्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्र्युपयुक्तेस्त्याशयः । सर्वेषु वा भावादेकच्छन्दस इति सूत्रमाक्षिप्तप्रयोजनसमाधानार्थत्वेनावतारयति * इतीति * मन्त्रास्यायिधायकत्वेनापूर्वयागकल्पकत्वायोगाद् बृहस्पतिसवे ऽपि गायत्रत्वश्रुतेरर्थविहितच्छन्दोविधेयान्याविधिपदत्वेनापि सम्भवे प्रातरनुवाकादावनिर्देशमासससच्छन्दस्कत्वादिबाधायोगाच्च मधुनेतयदिति सुक्रमुखीये इत्यादिनानाच्छन्दोविधानाच्च केवलगायत्रीच्छन्दस्कस्तुतित्वानुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसोमयागाभावात्सर्वेषु सोमयागेषु मन्त्रादिमन्त्रस्यादित्ये च एन्द्राभे लिङ्गाभावात्स्यादित्येतत्सूत्रस्य स्याच्छन्दस्येकस्मिन्वा स्यादित्येवं तदनन्तरसूत्रं ऽनुषक्तस्य छन्दश्चाक्षेपसूत्रे ऽस्य बुद्धिस्थीकृतस्यानुषङ्गेण योज्यम् । इन्द्रपीतसमासवद्गायत्रच्छन्द' समासे ऽपि सम्बन्धिशब्दत्वनिमित्तनित्यसापेक्षत्वाभावात्कथमनेकच्छन्दसो गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणमित्याशङ्क्याह *यत्र नामेति * सम्बन्धिशब्दस्यापि गुर्वादेर्नित्यसापेक्षस्य शिष्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यभावहेतुकत्वात्सम्बन्धिशब्दत्वाभावे ऽपि गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षस्याभावान्नित्यसापेक्षता नास्तीत्याशयः । यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो ऽभ्यासवत्सर्वव्यापारपरिहाराय छिदेवत्यो ऽभ्यग्रहीष्यतइति भाष्यस्यार्थः पाठनोपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे *उक्तं हीति* वेदोक्तैर्दर्विहितकर्मलक्षणार्थत्वाद्विदश्यार्थविहितानामपि सोमयागानां मध्ये कस्य चित्केवलगायत्रच्छन्दस्कत्वे नास्तीत्युक्ते बृहस्पतिसवे गायत्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्रछन्दस्कत्व भविष्यतीत्याशङ्क्ते * तत्रापि* क चित्प्रातरनुवाकादावङ्गान्यसाधनांशच्छन्दोन्तराणामवश्य भावित्वादित्युक्तम् । छन्दोन्तरव्यावृत्तौ गायत्रस्य विशेषणत्वायोगेन सामर्थ्याभावात्समासो न स्यादित्याशङ्क्य गायत्रच्छन्दः ।

पयास्येति छन्दः शब्दलक्षितः छन्दः कार्यासत्त्वव्यावृत्त्या विशेषणा-
त्वोपपत्तिसूचनार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * रथन्तरं
सामैवास्येत्येवं विशेषणत्वविवक्षया दृष्टान्तः । रथन्तरस्य वैकल्पि-
कत्वाद् बृहत्पक्षे सामकार्यस्तोत्रसाधनत्वाभावापत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै वि-
शेषणार्थकत्वाद्गायत्रस्य [illegible] वैकल्पिकत्वेन नित्यं छन्दः कार्यस्तोत्र-
शस्त्रादिसाधनत्वात्पक्षे ऽप्यभावानापत्तेर्न विशेषणानर्थक्याद्वेपम्य-
मापाद्य सम्बन्धिपदत्वाभावे ऽपि विशेषणत्वायोगमात्रनिमित्ता-
मित्यसापेक्षाधारसामर्थ्याधिगतसूचनार्थं दृष्टान्तत्वोक्तिर्न सत्त्वासा-
म्येन व्यावृत्त्यर्थत्वाभावे ऽपि चास्त्यर्थत्वेन विशेषणार्थत्वेति सूच-
यितुमाह * अत एव ेति * छन्दोन्तराणामसद्व्यभाविवात्केव-
लगायत्रछन्दस्त्वाभावेनोक्तस्य निरपेक्षविशेषणत्वायोगे ऽस्यातो
रथन्तरसामत्वमित्यतः परामृश्यतेनेन येन शब्देन परामर्शः । त-
स्मादिति पक्षद्वयप्रयोजनसमाधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति
पक्षोक्तप्रयोजनसम्भवे यस्याश्चिन्तायाः प्रकृतेन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्ष-
सिद्धौ तत्प्रयोजनसमाधानप्रयोजनतास्माभिरुक्ता ।

॥ एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपा-
नत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४२ ॥

मन्त्रादिमन्त्रो लिङ्गेनानैन्द्रसोमभक्षणेषु * विनियुज्यतइति
प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थमेतत्सूत्रमिति सूच-
नार्थं यदुक्तमित्यनुभाष्य व्याख्यातुमाह * सिद्धादिति * छन्द.प्रतिषे- ८।४।१
धसूत्रपूर्वपोहनिरासात्सर्वेषां मन्त्रपरत्वेमुक्ते सिद्धान्तसिद्धाप्यनू-
दितस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्याल्लिङ्गेन विनियोगानुपपत्तेरूहेनानैन्द्राणां मन्त्र-
वत्तेत्येकदेशिनः पुनः प्रत्यवस्थानशङ्कानुत्थानायैकशब्देनैकरूपत्वा-
भाविनोहो निरस्त इत्येवमैकमन्त्र्यं शब्दव्याख्यार्थं सर्वेषामित्यादिभा-
ष्यं व्याचष्टे * अनिन्द्रेति * लिङ्गेनानैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते
ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धान्तस्तत्प्रयोजनं च त-
न्त्रोक्तम । तत्पुरुषबलीयस्त्वनन्द्रपीतशब्दस्येन्द्रसोमवाचितया ऽनै-
न्द्रेष्वशक्तेः कुतो लिङ्गेन विनियोग इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सवनाधि-
कारो हीति सूत्रावयवस्येन्द्रपीतत्वोक्तेर्यष्टुमीढित्वेनेन्द्रपीतसवनवा-
चित्वादनैन्द्रस्यापि च सोमस्येन्द्रपीतसम्बन्धितया प्रकाशयितुं वा-
क्यस्मात्तत्रापि विनियोगोपपत्तिरित्येवं व्याख्यार्थं नेन्द्रपीत इत्यादि-

सामानाधिकरण्यादित्यन्तस्भाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवमिति * अनेन साधिकारोक्तेर्विषयवाचित्वादिन्द्रपीतशब्दः सवनविषयो हीत्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः। प्रातर्यस्य सोमस्य सवनमभिषव इति प्रातःसवनशब्दस्यापि बहुव्रीहित्वेन सोमसामानाधिकरण्योपपत्तेः प्रातःसवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशयः यद्यपि च वाग्नुग्राणा सोमस्य तृप्य त्विति षष्ठ्यन्तसोमशब्दसामानाधिकरण्यसिद्धौ प्रातःसवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वं तथाप्यवयवकृतुभागगतस्य कृत्स्नस्य सोमस्य प्रातरभिषवात्प्रातःसवनशब्दस्य कृतुभागगतकृत्स्नसोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य च सवनसम्बन्धिवाचित्वात्प्रातःसवनसम्बन्धित्ववाचिनं शब्दं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः प्रातःसवनशब्दः क्तप्रत्ययान्तः प्रसज्येतेत्याह * कुत इति * अतो देवसोमयस्यामिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य संबन्धी तस्य तेऽवयवं भक्षयामीत्येव षष्ठी योज्या न तु यस्य प्रातःसवनस्य सम्बन्धीन्द्रपीतः तस्येत्युपसंहरति * अत इति * षष्ठ्यन्तस्य सोमशब्दस्याख्यातान्वयायोगाद्भक्षणोपदेशात्स्वावयवसम्बन्धाधिक्यप्रतीत्या सोमस्येति षष्ठ्युक्ते कथमभूतावयवान्वयप्रतीतिरित्याशङ्क्य प्रतीतिसिद्धै सोमाश्रयतावयवोक्ता। किं चापूर्वसंयोगादिविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वत्र प्रधानपूर्वभूतभक्षयामिपदसामर्थ्यादिप्राप्तस्य गुणभूतेन्द्रपीतपदानुरोधेन सङ्कोचो ऽङ्गीकार्यः। तस्यापि तु सवनविषयत्वेन शक्त्युपपादनाच्च सङ्कोचकता युक्तेत्याह * तेनेति * अनीन्द्रपीतस्यपीति शेषः। अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेन व्यधिकरणबहुव्रीह्ययोगाच्च सोमविषयतैवेन्द्रपीतोक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भक्तिपानत्वादिति सूत्रावयवे षताःरणोनुक्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे * कस्मादिति * समुदायस्येन्द्रदेवत्यस्येन्द्रपीतोक्त्या विवक्षितस्यावयवहोमेन नष्टस्य सोमेतिसम्बन्धार्थत्वात्प्रत्यक्षवचनेन शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यत्वाद् घृतशेषे च भक्त्या पानोक्त्यापत्तेः तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहेरन्यथाकार्यत्वात्कण्ठेकालादिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि सम्भवात्पूर्वपदस्वरप्रकृतिस्वरत्वाच्च बहुव्रीहित्वावगतेरैन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्तस्येव भक्तिपानत्वादित्यवयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिशब्द इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सोमविषयत्वेनाभक्तपानप्रसङ्गादिन्द्रपीतोक्तः सवनविषयत्वं गृह्यते इत्येव सूत्रावयवं योजयित्वा ऽन्य एवेति भाष्यं ऽन्यशब्दस्य समुदायवाचित्वसूचनपूर्वं पानोक्तेर्भक्तत्वोपपादनार्थम् * पूर्वैरयुक्तम् *

पिबतिना सकृत्त्वस्य विवक्षितत्वान्मुख्यत्वाविरोध सकृत्त्वोक्त्या सूचित । अन्ययवसम्बन्धशङ्कानिरासायैवकार । देवताया पातृत्वाभावात्सवनविशेषत्वेऽपि भक्तिता तुल्यत्वाशङ्कापपदधातुप्रत्यया- ना त्रयाणामपि विशिष्टार्थोक्तिद्वारानभिधेयवृत्त्यापादकसोमविषयत्वापेक्षया धातुमात्रस्य नामधेयार्थवृत्त्युपपादिकाया सवनविषयता- या निर्दोषात्त्वर्थं समानवर्तिक त्वित्यादिभाष्यस्य सामपातृत्वनिरासार्थं भक्तिपानत्वसूत्रावयवप्रत्वसिद्धौ सोमविषयत्वनिरासता- त्पर्यं सूचयितुमाह * न चेति * अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्रिकाण्डमीमांसामण्डनमतिवसन्तसोमयाजिभट्टमा-
धवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां
सर्वानवद्यकरण्यां न्यायसुधाख्यायां
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः
समाप्तः ॥

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथोच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तायाः सङ्गतिमाह * एवमिति * लिङ्गाधिकरणोपक्रमवदिहापि विशिष्टदृष्ट्या विशिष्टरूपविनियोगोक्तेर्विनियोगप्रकारोक्तिः वाक्यप्रकरणया क्रीयातीति प्रकरणाधिकरणभाष्यात् प्रकरणाधिकरणे वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तां निराकर्तुमुच्चैरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह * तत्रेति * वेदोपक्रममृगाद्युपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरणमित्याह * तद्यदीति * तत्रेति वा सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहसामान्यरूपाणां जातानां ऋगादिशब्दैर्ग्रहणं वेदानां वेत्येवं भाष्ये व्याख्याते शब्दार्थचिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्यर्गादिमन्त्रप्रकाश्ये कर्मणि उच्चैस्त्वादिकमेवैवं च प्रायश्चित्तमित्येवं विनियोगचिन्ताफलत्वात् लक्षणसङ्गतिसूचनायोच्चैस्त्वेत्याद्युक्तं वाक्यव्यापारालोचने ऽपि पूर्वपक्षोद्भवसूचनायोपक्रमोपसंहारस्थपदान्वयानपेक्षश्रुतिवशत्वं जातग्रहणस्योक्ते श्रुतिविरोधात् सिद्धान्तायोगमाशङ्क्य विनियोगश्रुत्यव्यापारात् अविरोधो ऽभिधानोक्त्या च सूचितः। श्रुतिवशात्वेव ग्रहणाप्रतीतेः सन्देहायोगं चाङ्कते *कुत इति* श्रुतिवशात्पूर्वपक्षसम्भावनातिशयायोक्ता वस्तुतस्तु अत्र पूर्वपक्षस्यापि वाक्येनैव करणात्पदानां चान्योन्यविरोधे सति एकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधेनेतरस्य व्याख्येयत्वावगतेरुपक्रमोपसंहारस्थयोः श्रुत्योर्विरोधे बलाबलविशेषो ऽस्ति न वेति सन्देहाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे ऽङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रति प्राधान्यात् बलीयस्त्वावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारस्थयजुर्वेदश्रुतिबलीयस्त्वात् तदनुरोधेनार्थवादरूपोपक्रमस्था वेदश्रुतिर्व्याख्येया उपक्रमबलीयस्त्वे तु उ-

८।१५।२

पक्रमस्य वेदश्रुत्यविरोधेन गवादिश्रुतिव्याख्येयेति पक्षत्रयप्रतिभाषा-त्सन्देहमुपपादयति * एकेति * एतदेवोपपादयति * उपक्रमे हीति * यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादावुपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरपि विध्युद्देशस्थत्वे सति उपक्रमबलीस्त्वे ऽपि अवार्थवादरूपस्योपक्र-मस्य विध्युद्देशेन बाधनिश्चयात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * स चेति * विध्युद्देशस्यार्थवादकृतप्ररोचनां विना पर्यवसानासम्भवासम्भवे ऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहारार्थमेकवाक्यत्वाभ्युपगमे ऽपि विध्यु-द्देशबलीयस्त्वेन सन्देहमात्रस्याज्ञनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचनं विना पुंसः प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् अर्थवादसन्निधौ चार्थवादानपे-क्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्तकत्वायोगेनार्थवादात् घृताख्यविशेषग्र-हणात्पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनां विना पर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहास्स्नेहमात्रेणोक्त्याः शर्कराः घृतेनैव वेति सन्देहः सम्भवतीति परिहारेण यथासन्देहः समर्थि-तः तथेहापि समर्थयन्ती इत्यर्थः । पौनरुक्त्यं तर्हीत्याशङ्कते * एवं तर्हीति * विध्युद्देशे ऽज्ञनसाधनद्रव्यानुपादानात्सन्दिग्धार्थस्य दौ-र्बल्यं वक्तुं युक्तं न तु निश्चितार्थेत्याशङ्काधिकयाहारुच्यत इत्याशयेन परिहरति * नायमिति * विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वानुमेयत्वादिविधौ जातस्य विधेयांशैस्त्वादिविषयत्वेनैवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं

८१३।१ तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अक्ताधिकरणपूर्वपक्षे विध्युद्देशस्योपक्रमस्थत्वात् बलीयस्त्वोपपत्तेः न तन्न्यायेनास्योपसं-हारस्थस्य बलीयस्तता युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोपक्रमस्थापा वेदश्रु-तेर्लक्षणया जातविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षण-या ऽप्यधिकारो विपरीताकारः सम्भवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रव्याख्यार्थं वेदानामिति भाष्यं व्याख्यातुं लक्षणासम्भावनयान्योन्याश्रयं ताव-दाह * किं चेति * सूत्रावृत्तिसूचनार्थो किञ्चोक्तिः यथाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विध्युद्देशस्थपश्वाख्यद्रव्यं सामान्यरूपत्वा-द्वाक्यशेषभूतमन्त्रस्थेन छागाख्येन विशेषेण भावनाया अनेकधात्व-र्थानुरञ्जनसहत्वेन सामान्यरूपत्वात् द्रव्यदेवतान्वयानुमितिवाक्य-शेषस्थेन यागाख्येन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्येत तथर्गादयो ऽवा-न्तरसमूहरूपत्वाद्विशेषस्थानीया महासमूहत्वात्सामान्यस्थानीयैर्वा-क्यशेषस्थैर्वेदैर्न विरुध्यते किं त्वन्वीयन्ते ततश्च सम्भवति तावल्लक्ष-णेत्याशयः । लक्षणासम्भवे ऽपि वेदोक्त्यैव गवादयो लक्ष्यन्ते न स्वर्गा-द्युक्त्या वेद इति कुतो ऽवधारणेत्याशङ्कां निरस्यन् भाष्यव्याख्यां सूचयति * ■ कथं चिदिति * ब्राह्मणे ऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां

न वदन्तीत्युक्तम् । पक्षद्वये ऽपि सामर्थ्येनोच्चैस्त्वादीनामृगादिम-न्त्ररूपशब्दाख्यजातिधर्मत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे ऽनेकवेदविहितानामृ-गादीनामुच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्राप्तावष्टदोषविकल्पापत्ते-र्जातविषयतैव युक्तेत्येवमावृत्त्यान्यथासूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वे ऽप्येक-र्गादिरूपव्यवस्थानादेकोच्चैस्त्वादिधर्मावधारणादिवक्यं वेदानां त्वनेकजातसङ्कीर्णत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजातधर्मोच्चैस्त्वा-दिसङ्करः स्यादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * ऋचो हीति * वेदविहि-तत्वस्य धर्मान्वयहेतुतयोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् पठितविधि-लक्षणार्थः भाष्यस्थस्य ऋग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वं तथात्वंनोक्तम् । उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदविषयत्वे च प्र-करणेन वर्णाकारायोगात् प्रकरणबाधापत्तेर्जातविषयतैव युक्तस्येव-मन्यथा सूत्रव्याख्यार्थं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टो-मेति * प्रकृतज्योतिष्टोमत्यागे ऽपि प्रकरणस्यानादरादुल्लङ्घनम् । ऋग्वेदादिविहितस्य ऋगादिप्रकाशत्वस्यापि सर्वक्रतुसाधारण्या-त्तद्धर्मत्वपक्षे ऽपि प्रकरणबाधाख्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाक्यार्थत्वेन प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकरणिक्यर्चा यत् प्रकाश्यते तदुच्चैरुच्चारित-तया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन व्यवस्थाभ्युपगमाद्दोषपरिहारे तु वेदविहितधर्मत्वपक्षे ऽपि प्राक-रणिकेन ऋग्वेदेन यत् विधीयते तदुच्चैरुच्चारितेन शब्देन प्रकाशनी-यमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकर्ग्वेदविषयत्वेन व्यवस्थया प-रिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्तव्य इत्याशङ्कते * म-न्यतीति * ज्योतिष्टोमप्रकरणे यो वेदः तेन यद्विधीयतइति वाच्ये कृत्स्नयजुस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाव्याप्तेः यावानित्युक्ते जातस्वर्गो-दियद्वाच्यवर्णसङ्घाने प्रत्येकं प्रवृत्तेः प्रकरणस्वर्गादेः समासस्था-द्व्यवस्थोपपत्तेर्वेदत्वस्य तु प्रकरणस्थे वेदभागे समाप्त्यभावात् व्यव-स्थानुपपत्तेर्न परिहारतुल्यतेत्याह * नैतदिति * व्यतिरेकमुखेनातु-ल्यत्वमुपपादयति * सर्वेति * श्लोकद्वयेनान्वयमुखेन विवृणोति * ८१७॥ मन्त्रेति * विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति विधिशब्दोक्तस्य विधाय-कब्राह्मणभागस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां मननविध्यपेक्षिता-त्मतत्त्वतर्कणार्थजगज्जननात्मकार्याभिधायिनो "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति त-द्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे"त्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे काठकाद्याख्ये क्रतुविषये वेदत्वं पादसमूहे त्वेकवाक्यभूतं जातं

पदसमूहे पङ्क्तिजातम् भवच्छेदरूपसमवयवात्मकेष्वपर्वसमूहे सामजातं वर्ततइत्यर्थः । जातशब्दार्थसमूहसामान्यवाचितां वनादिशब्दद्यान्तेनोपपादयितुमाह * यथेति * सङ्घातसामान्यान्विता वृक्षादिसङ्घाता यथा वनादिशब्दवाच्याः तथा ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यन्तइत्यर्थः । जात्यधिकार इति भाष्येण भर्तृमित्रादिभिश्चाजातशब्दस्य जातिवाचितया व्याख्यानात्समूहवाचितया युक्तेत्याशङ्क्याह *जातिरेव रिवति * ऋगादिजात्ययोगात् ।

> चिरच्छिन्नयसव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
> व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥
> अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।

इति वार्त्तिकोक्तगोशब्दस्यायोगन्यायेन तद्भूताधिकरणोक्तवाक्यत्वायोगमेवुपपादयितुमाह * द्विवर्णे ऽपीति * प्रातिपदिकाख्यो द्विशब्दः श्लोकं व्याचष्टे*यथैव हीति * भिन्नैः कण्ठादिभिः स्थानैरुच्चारणप्रकारभेदैश्च करणैस्तद्धेतुभूतैश्च प्रयत्नैरपेक्ष्यमाणत्वेन क्रमवत्त्वादयुगपद्भाविनां वर्णानां वर्णसमुदायात्मकानां वा ऽक्षराणामक्षरसमुदायात्मकानां वा पदानां समूहे वाक्याख्ये वा वर्णे जातिरूपं वाक्यत्वं ब्रह्मत्वादिवत् कल्पयितुमारभ्यमाणं नवानन्त्यवर्णवेलायां तेष्वालोचनसम्भवः पदतद्वाक्यसम्बन्धवुद्ध्यव्यवधिबाधनादिति तद्भूताधिकरणोक्तास्वलक्षणानां पदरूपाणां वाक्यावयवानां ग्रहणरूपैः पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धानां च स्मरणानुरूपैः प्रत्ययैः पदार्थानां चान्यान्याकाङ्क्षाभिरन्वयबधानाञ्जात्याश्रया । ननु सम्भावेन जातिग्रहणायोगात् यथा नाश्वसितं तथगोदीनि जातिरूपाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः । अयुगपद्भाविरवेन तर्हि समूहस्याप्ययोगात्सामान्यरूपं जातमपि न स्यादित्याशङ्क्याह * किंरिवति * अयौगपद्ये ऽर्थे एकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणैकधर्मयोगात्समूहोपपत्तिरित्याशयः सामान्योक्तेर्जातिवाचित्वात्सामान्याभ्युपगमे जात्यपह्नवो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यौगिकानामिति * साधारणवाचक्य सामान्यशब्दो न जातिवाचीत्याशयः । जातोक्तेश्च समूहवाचितया लोकप्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्वव्याख्या युक्तेत्याह * लोके ऽपि चेति *

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

८।१।८।१ किमिदमिति प्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * किमिति * गत्य-

र्थक्रमिसमानार्थत्वेनेण प्रक्रमाख्योपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्थ-
र्थेदेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एतद्भाष्यविवरणार्थं प्रजापति-
र्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इति प्रश्नभाष्यं पूर्वपक्ष-
सूत्रस्थश्रुतिशब्दोक्तहेत्वनुसन्धानार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदिवेति
* वाक्यत्युत्तरभाष्याशयं व्याचष्टे * तत्रेति* विध्यकवाक्यत्वं वि-
ना ऽर्थवादत्वानवसायात् विधिविरोधानवभासे ऽपि स्तुतिनिन्दा-
ज्ञानानुत्पत्तेर्न विधिजन्येन ज्ञानेनार्थवादजन्यस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वलक्ष-
णं विध्यर्थवादयोर्बलाबलं किं तु विधायकरूपविध्येकवाक्यत्वात् स्तु-
त्यर्थवादो निषेधरूपविध्येकवाक्यत्वाच्च निन्दार्थवाद इति विध्येक-
वाक्यत्वानुसारेणार्थवादस्वरूपावधारणलक्षणं तच्च विरोधकारण-
कत्वाभावात् न मुख्यपक्षाद्भावापेक्षं अतो जर्तिलयवाग्वा वा जुहु-
यादित्यादेर्मुख्यस्याप्यर्थवादस्य पयसा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्याद्युपसंहा-
रस्थविध्यनुरोधात् पयोहोमस्तुत्यर्थवादत्वाद्यवधारणं युक्तम् । इह तु
श्रौतार्थज्ञानाद् बाध्यबाधकत्वलक्षणं बलाबलमालोच्यते तच्च विरोध-
हेतुकत्वात् मुख्यपक्षाद्भावापेक्षं न विध्यर्थवादपदस्थत्वालोचनाद्वि-
परीतं भवतीत्याशयः । यदि तु विध्यर्थवादत्वनिबन्धनमेव बला-
बलं वाच्यमित्याग्रहस्तत पश्चात्तनेष्वर्थवादेषु तदस्तित्वस्तीत्यपार्थ-
माह * य इति * मुख्यत्ववाद्यभ्युदयात्वस्याप्यङ्गगुणविरोधन्या-
याद् बलीयस्त्वहेतुता न विरुद्धेत्याशयः । पौरस्त्येष्वर्थवादेषु अङ्ग-
त्वादौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * ये त्विति * विरोधा-
वस्थायां श्रुतस्य विध्युद्देशस्य स्वार्थपरत्वे ऽर्थवादान्वयापत्तेः सार्थ-
वादस्य स्वयमप्ररोचकत्वेन केवलस्यापर्यवसानादलब्धात्मकस्य बा-
धकायानुपपत्तेर्मुख्यत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्त्वाद्विध्युद्देशगतत्वे ऽ-
भ्युगादिशब्दानां दौर्बल्यमित्याशयः । आग्नावैष्णवमेकादशक-
पालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्येन यजेतेतिश्रुतेरमुख्यस्याग्नावैष्णवस्य
विकल्पनाग्नीषोमीयैन्द्राग्नविकारत्वात्पौर्णमास्यमावास्यातन्त्रप्राप्तेनैव
नैराकाङ्क्षात्पाश्चात्यस्य सारस्वतस्योपांशुयाजविकारत्वहेतुकपौ-
र्णमासतन्त्रनियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणे वक्ष्यते इह त्वेकवाक्यत्व-
प्रतीतिरुपक्रममात्रेण नैराकाङ्क्षाभावात् न तेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयं
यद्युद्गातापच्छिद्यादर्दक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वदक्षिणेने-
तिश्रुते द्वयोः क्रमेणावच्छेदे पूर्वनिमित्तकः प्रयोगः कार्यः परनिमित्त-
को वेति सन्दिह्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद् बाधकत्वं पूर्वपक्षयित्वा
पूर्वत्राव विनात्तरात्मलाभानुपपत्तेः वैकृतेभ्यः पदार्थेभ्य प्राक् प्रा-
सप्राकृतपदार्थवत् पूर्वदौर्बल्यस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्या-

र्थवादजन्यस्य वेदज्ञानस्य प्राश्वात्यविष्णुद्देशजन्येन ज्ञातज्ञानेन बाध्यता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * उत्पन्नस्योत्तरभानस्य विरोधिपूर्वज्ञानबाध विनोत्पत्त्ययोगेन बाधकत्वादेकवाक्यस्थानां च पदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिनो ज्ञानस्योत्तरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुपपत्तेर्नात्र पूर्वदौर्बल्यन्याय-
८१९। सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * ये हीति * पूर्वपदस्योत्तरपदानानुरोधप्रवृत्तित्वे ऽप्येकवाक्यत्वविघातात् एकवाक्यस्थेष्वपि पूर्वदौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * पूर्वप्रतीत चेति * ज्ञातस्योचैस्त्वादिविधेयत्वाभावेन पूर्वप्रतीताद्विधेयविषयात् अनधिकत्वात् पूर्वप्रतीतवेदरूपविधेयविषयत्वाभावेन च पूर्वप्रतीताननुगुणत्वादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपादतया बलीयस्ता नाशङ्कितुमपि शक्यस्याशय । सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिहेति * वेदाना विधेयविषयत्वस्य पूर्वप्रतीतेर्विधेयमात्रापेक्षणात् ज्ञातस्यान्वयायोग्यताप्रतिपादनत्वान्न बाधकतेत्यर्थः । वेदानामर्थवादाद्विधेयविषयत्वप्रतीतौ विष्णुद्देशकीर्तनमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याहार्थवादस्य एव स्थिति । वेदानां विधेयत्व विधयतेव वेत्यर्थवादात्सन्देह विषयत्वनिर्णयस्य विष्णुद्देशकीर्तनाधीनत्वात् यद्यपि वेदा ऽर्थवादाद्विधेयविषयतया भाति तथापि निर्णयार्थं विष्णुद्देशो कीर्तनीय इत्याशय । भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रायदर्शनोक्तेर्भूयोदर्शनाभिव्यक्त प्राययुक्तार्थत्वमङ्गीकृत्य वेदो व्यापकत्वेन हेतुलक्षणव्याप्त्यशून्यत्वात् न ऋगादीन् लक्षयितु शक्त स एव ऋगादित्रिभिर्व्याप्यत्वेन हेतुलक्षणयुक्ते शक्यो लक्षयितुमित्यन्वयाश्रय सूत्रव्याख्या सूचयितुमाह * वेदश्चेति * वेदाव्यभिचारात् ऋगादीनामृगाद्युक्तमाख्यगादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धे तल्लक्षणार्थत्वं वेदाकरणार्थिका तस्मात्प्रबलो वेद इत्येवमादिमध्यमपदलोपिसमासत्वनैवमेवेदाद्युक्तिर्व्याख्येयेत्यप्यनेन ग्रन्थेन सूचितम् । अर्थवादाद्य च वेदाना विधेयोच्चैस्त्वादिविषयत्वप्रतीतिसिद्धत्वेऽवश्यमाश्रयार्थत्वेनवेदाद्युक्तीनामनुवादप्रायत्वादनुवादाना च लक्षणवृत्तिदर्शनाद्विष्णुद्देशस्थानामपि ऋगाद्युक्तीना लक्षणायावृत्तिरविरु-
८२०। द्धेति व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * यथा वेति * यस्मादिति भाष्यं सकलवाक्यवचनव्यक्त्युक्तयर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * त-

स्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

ऋग्भिः प्रातरित्यादावृक्शब्दस्य लक्षणयैव वेदे प्रयोगादलिङ्ग-त्वमाशङ्क्याह * लक्षणापि चेति * त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ ऋक्शब्द-श्च सङ्गीर्यते यदैरिति चतुर्थे पादे बहुवचनेनोपसंहरतीति कृत्वा वेद-वचनमृक्शब्दं दर्शयतीत्येव लिङ्गत्वोपपादनार्थं द्वावित्यादिभाष्य-ममुख्यपादद्वयस्यैव सङ्कीर्तनमध्यादावुपन्यासेन मुख्य वा पूर्वचोद-ना लोकवदित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमि-त्यस्माच्चिन्ताधिकरणतया समसङ्ख्याविरोधविषयत्वमङ्गीकृत्यालस्य मुख्यत्वे ऽपि भूयोनुसारित्वसूचनात् चतुर्थपादानालोचने ऽपि ऋक्शब्दस्य यजुर्वेदसामवेदशब्दसाहचर्यात् वेदविषयत्वज्ञानं भव-ति बहुवचनान्यथानुपपत्त्या तु तदेव दृढीक्रियत इत्येवं व्याचष्टे * त्रिष्वेव तावदिति * तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जत इति पूर्व-पक्षवार्तिकोक्तं ऋगादौ वेदप्रयोगमनुभाषणपूर्वं परिहरति * य-स्त्विति * धर्मोपदेशसूत्रमसम्बद्धपदव्यवायापत्तेः स्वस्थानादुत्कृष्य

त्रयी विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

इति सूत्रं तावत् बलीयसा शास्त्रेण प्रयोगोपन्यासानर्थ-क्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * यदि चेत् *प्रश्न-पूर्वं प्रयोगमुपपादयति * कथमिति * पञ्चविंशब्राह्मणप्र-थमप्रपाठके महन्मे वोच इत्यादि यजुः पाठात् छन्दोगानां जातत्व-स्य त्रयीविद्याशब्दस्य वेदविषयत्वे ऽपि ऋगादिशब्दानां किमायात-मित्याशङ्क्याह * अत इति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ८२१॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

पक्षद्वये ऽपि लिङ्गेनोच्चैस्त्वोपांशुत्वयो ऋगादिशब्दरूपश्रुति-सम्बन्धिनयैव प्रयोज्यत्वाद्वेदविहितपदार्थधर्मत्वपक्ष यजुर्वेदविहित-त्वेन ऋचामृग्वेदाव्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्तावपि ऋग्वेदविहितत्वेनोच्चैस्त्वस्याप्यपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहित-त्वनिमित्तस्योपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथात्वापत्ते जात-धर्मत्वेवाचित्वेऽपि चेति भाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थोनुभाषणार्थ-त्वेनैतत्सूत्रव्याख्यार्थमयेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुभाषयेति *

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

ऋग्वेदविहितानां यजुषां यजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वे यजुर्वेदविहितानां चर्चां ऋग्वेदपाठमात्रेणोच्चैस्त्वं सति विधिविरोधाद्दोषः स्यात् सर्वस्मिन्नृग्जाते यजुर्जाते च ऋग्वेदविहिते उच्चैस्त्वनिवेशाद्यजुर्वेदविहिते चोपांशुत्वनिवेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसम्बन्धाप्रसक्तेर्न दोष इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नैष दोष इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न पाठमात्रेणेति * करोतेर्विध्यनभिधायित्वात्कथं वेदविधेयतोक्तिरित्याशङ्क्य वेदस्य कर्त्तव्यत्वज्ञापनरूपकरणत्वग्राहिन्या तृतीयया विधायकत्वाभिधानात्करोतेर्विध्यभिधायकत्वोपपादनार्थं प्रमाणेनेत्युक्तम् । एवमपि वेदद्वयविहिते ऽग्निहोत्रादौ विकल्पो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन न्यायेनाग्निहोत्रस्य याजुर्वेदिकत्वावगतेः सर्वं चास्य बर्हिष्यं सर्वैः परिगृहीतं च एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यार्ग्वेदिकस्य विधेर्द्रव्यकालस्वलक्षणगुणविध्यर्थे प्रकरणोज्जीवनार्थत्वावसायान्नोच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारणे तु विकल्पो ऽप्यदोष इत्याशयः ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदाधिकारत्वे प्रकरणबाधापत्तेः ज्ञाताधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याख्यातं सूत्रार्थं एवमुक्तमिति भाष्येणानुभाष्य तत्परिहारार्थत्वेन वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्ज्योतिष्टोमव्यतिरिक्ते ऽपि क्रतावुच्चैस्त्वादिनिवेशः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधितुं शक्य इति कृत्वा यत्प्रकरणं बाध्यते स न दोषः वाक्येन प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं वेदेति भाष्यं स्वपक्षाद्व्याख्याय वेदसंयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चैस्त्वादिधर्मो बाधेतेति द्वितीयान्तविपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गीकारेण धर्म इत्यध्याहाराधिक्येन च सूत्रव्याख्यामभिप्रेत्य पाठान्तरमुदाहरति * बाधेतेति वेति * पूर्वपाठे प्रथमान्ततया निवेशशब्दविपरिणामः ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ (१)

ऋग्धर्मत्वेनोपदिष्टस्योच्चैस्त्वस्य पुनःसामधर्मत्वेनोपदेशाच्च

---

(१) अत्र चतुर्थसूत्रं व्याख्यातं वार्त्तिके ।

श्रुगादिशब्दैर्वेदो ऽधिक्रियतइत्येव सिद्धान्तसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेण सूत्रपूरणसूचनार्थं लिङ्गाच्चेति सूत्रानन्तरमतःसूत्रकरणमपि पूर्वपक्ष-निरासार्थत्वेन स्वस्यानारुक्तेर्यदानीं व्याख्येयमिति सूचयितुं जा-ताधिकारपक्ष श्रुग्धर्मत्वापदर्शनेऽोच्चैः वस्य सामधर्मत्वसिद्ध सा-मान्ययो न वक्तव्य इत्येव पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रशेष व्याचष्ट * जातेति * प्रजापतिहृदयादिसज्ञाना साम्नामग्रहीतत्वात् तद्वे साम्नामुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्कत * अनुक्त्वेति * जा ८२२।१ तधर्मपक्ष प्रकरणानुग्रहसम्भवेनाप्राकरणिकेषु प्रजापतिहृदयादिषु उच्चैस्त्वविध्ययोगात्तादर्थ्यं न सम्भवतीति परिहरति * नेति * तादर्थ्याभ्युपगमे ऽप्यल्पविषयत्वात्मन्दप्रयोजनत्वापत्तिरित्याह * अल्पेति * वदो ऽधिक्रियतइत्यनुषङ्गेण सूत्रपूरण सूचयन्नधिकरणा-र्थमुपसहरति * तस्मादपीति *

॥ आधाने गानस्योपांशुनाधिकरणम् ॥ २ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोग. ॥ ९ ॥

उच्चैस्त्वादेर्वेदधर्मत्वे स्थिते प्रसङ्गादुत्पत्तिवेदधर्मत्व येत्यत्र चिन्तेति परमतेन तावदधिकरणं वर्णयन् आधानसाम्ना विधानस्य वेदान्तरीयत्वाभावादनुदाहरणत्वमाशङ्क्य इत्यादिचिन्तात्वसूचनपूर्व सन्देह पूर्वपक्ष चाह * इदानीमिति * उत्पत्तिवेदधर्म कर्तव्य । प्रयोगवेदधर्मो वेति सन्देहार्थं वदव्यपदेशनिबन्धनत्वादुच्चैस्त्वा-दिधर्माणा प्रयाजप्रत्यक्षितोत्पत्तिविधिविषयस्य च साक्षाद्वेद-व्यपदेशोपपत्त । प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वङ्गेषु प्रधानद्वारत्वेन साक्षाद्वेदव्यपदेशहेतुत्वायोगात् यस्याङ्गस्य यत्र वेदे विधान तस्य तद्वेदधर्म स्यादिति वदता यत्सामवेदिकैर्वारवन्तीयादिवाक्यैर्वि-धीयते सामवेदनैतत्साक्षात्क्रियते यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्यत्र पू-र्वपक्षभाष्यव्याख्या सूचिता । अङ्गप्रधानयोर्भिन्नवेदविहितत्वरूपे व्यतिक्रमे अङ्ग स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य ध-र्मस्य बाधलक्षणो ऽतिक्रम कार्य ।प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्व-रूपनिबन्धनस्येति सन्देहे प्रधानसादृगुण्यार्थत्वादङ्गधर्मानुष्ठानस्य प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमस्य न्याय्यत्वा त्प्रधानद्वारक प्रयोगवेदसंयोग क्रियतइत्यनेन विवक्षित इत्येव सूत्रव्याख्या सूचयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * गुणे स्वरूपत

प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः । भाष्ये ऽपि स्वरूपनिबन्धनो धर्मो गुणात्प्रोक्तः । प्रधानद्वारको मुख्योक्त्या । अपरोक्तेर्विरोधिधर्मान्तरार्थतामवश्यकर्त्तव्यतोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * अवश्यमिति * तदर्थत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * प्रधानद्वारप्राप्तेनैव धर्मेणाङ्गस्यापि साद्गुण्यसिद्धेरभ्युपेत्यवादमात्रेण * यद्यपीत्युक्तम् * आधानदृष्टेत्यादिभाष्यं सिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रयोगविधेरङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वलभ्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयत्वेन फलवद्भावनाभ्यासत्वेन वेदत्वानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थायोगात् यजुर्वेदेन यद्विनियुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थावगतेः सामवैदिकोत्पत्तिविधिविहितस्याधानसामस्तु उपांशुत्वाप्राप्तेर्नोच्चैस्त्वबाधकता युक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति *नन्विति * प्रधानेन सहाङ्गानामेकदेशकालकर्तृत्वसिद्धये ऽङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे प्रकारान्तरविधानरूपेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाकरणाद्यप्रधानविषयेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रयोगविधिनोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः कर्मोत्थानुष्ठानात्मकप्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * प्रधानेन सहैकधैव विहितानामङ्गानां वाक्यैकवाक्यत्वापन्नवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थभूतानामङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयवैदिकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वसम्भवे ऽपि वेदान्तरविहितानामेकवाक्यत्वायोगात् न तत्प्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं विधेरेकश्रुतित्वात् अपर्यायविधानात् नित्यवत् श्रुताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं शब्दार्थो नीतः तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकरणान्तरसिद्धान्तसूत्रं पठति * तथेति * साङ्गप्रधानप्रयोगविधेरेकप्रधानप्रयोगविधिश्रुतिनिबन्धनत्वेनापर्यायेणाकदाचित्कत्वेन सर्वाङ्गानां विधानावगतेर्नित्यवच्छ्रुतानां च तथाभूतानां श्रुत्यादिप्रमाणोपनयलक्षणसन्निधानाविशेषात्सन्निकर्षविप्रकर्षानादरेण प्रधानान्वयावगतेर्निर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन च प्रधानोपकाररूपेणार्थेन सर्वेषामपेक्षितत्वात् युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्ते च स्वशब्दार्थे विकल्पायोगात् निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वर्त्विजां निवीतवद्यथाप्राप्तस्याङ्गसमूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधायिशब्दविषयत्वावगतेः सर्वाङ्गप्रयोगे फलसिद्धिः स्यादिति समस्ताङ्गप्रयोगोपपादनायैकका-

षडाम्नाननिमित्तैकवाक्यत्वाभावेऽपि अङ्गप्रधानानामन्योन्यापेक्षा-
वशात्सर्वाङ्गानुगृहीतेन प्रधानेन फलं भावयेदित्येवं वाक्यैकवा-
क्यत्वकल्पनया सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां सर्वेषामङ्गानां प्रधानप्रयोग-
विधिप्रयोज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् वेदान्तरीयाणामप्यङ्गानां प्रधान-
प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । अत्र प्रधानप्रयोगविधिप्र-
योज्यत्वेनाङ्गानां वेदान्तरोत्पन्नानामपि प्रधानप्रयोगवदप्रयोज्यत्वा-
त्साङ्गस्याधानस्य याजुर्वेदिकत्वेनासाम्नामुपांशुत्वोपपत्तिरित्युपसंह-
रति * तस्मादिति * स्वयमेव तर्ह्याधानवत्सान्नामपि यजुर्वेदप्रयोज्यत्वा- ८३३।१
दुपांशुत्वप्राप्ते प्रधानद्वारत्वायोगाद्बलीयस्त्वं न युक्तमित्याशङ्कते * एवं
तर्हीति * प्रधानोपकारित्वेनाङ्गधर्मस्याप्युपांशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वा-
भ्युपगमे तूच्चैस्त्वस्यापि प्रधानधर्मे वा पक्षपरिहारयोः तुल्यबलत्वादिह
* अथेति * साक्षादङ्गविधायप्युत्पत्तिविध्यालोचनेन साम्नां याजुर्वेदिक-
त्वाभावादुपांशुत्वाप्राप्ते प्रधानस्यैव तु साङ्गस्य यजुर्वेदसम्बन्धा-
त्साम्नामुपांशुत्वप्राप्तेर्दुर्निराकरत्वात् प्रधानद्वारत्वमिति परिहरति * उ-
च्यत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आधानसामोत्पत्तेर्व-
स्तुतो याजुर्वेदिकत्वेऽपि सामवैदिकत्वं कृत्वाचिन्तारम्भादित्याश-
यः । साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धस्य याजुर्वेदिकत्वेन साङ्गस्योपांशु-
त्वावधारणात्स्वरूपेण चाङ्गस्योपांशुत्वसंस्पर्शाभावे साङ्गस्योपांशु-
त्वायोगात् स्वरूपेण संस्पर्शापत्तिरित्याशङ्कते * नन्विति * साङ्ग-
विधौ विशेषणत्वेनाङ्गविधानादङ्गस्वरूपाविधिश्च विशिष्टविधिकल्पत्व-
नानाम्नानाद्वैदिकत्वानुपपत्तेराधानसाम्नां याजुर्वेदिकत्वाभावेनो-
पांशुत्वाप्राप्तावुपांशुत्वरूपो धर्मः प्रधानद्वारेणाङ्गानि प्राप्नुवन्नङ्गधर्म
इत्युच्यते न त्वङ्गस्य स्वरूपेणोपांशुत्वापादिका यजुर्वेदे सा-
क्षाच्चोदनास्तीति परिहरति * नेति * अतो नोपांशुत्वोच्चैस्त्वयो-
स्तुल्यबलत्वमाह * ततश्चेति * बलीयस्त्वेऽप्युपांशुत्वस्य विरो-
धाभावे बाधकत्वायोगाद्विरोधोऽतिक्रमात्तत्वात्तु प्रधानद्वाराप्यङ्ग-
प्राप्तस्य धर्मस्य बाधे साक्षात्प्रधानवैगुण्यानापत्तेरङ्गवैगुण्यद्वारस्य
तु प्रधानवैगुण्यस्योच्चैस्त्वबाधेऽपि तुल्यत्वेन नोपांशुत्वस्य बा-
धकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रधानेन * न हीत्युक्तम् * उपांशु-
त्वस्य साङ्गप्रधानधर्मत्वादङ्गेऽप्युपांशुत्वबाधे साक्षात्साङ्गप्रधानवै-
गुण्यापत्तेरुच्चैस्त्वस्य त्वङ्गधर्मत्वात्तद्बाधेन साक्षात्प्रधानवैगुण्या-
नापत्तेर्वैषम्यमित्याशयः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्वेदविशेषविधेयत्वो-
पलक्षितकर्माङ्गत्वेन विधानादुत्पत्तिवदविधेयत्वस्य चाङ्गत्वेनान्य-
द्वारत्वात्साक्षात्प्राप्ते प्रयोगवदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वाविप-

रीत बलाबलमितिप्राप्त्यानिमित्तत्वाद्व्यपदेशधर्मायामिति वार्तिकोक्त पूर्वपक्षस्य दूषणायानुसन्धत्ते * नन्विति * वैरूप्ये ऽपि सोऽङ्गे-स्वरस्य बाध्यत्वापित्त्यर्थं । प्रधानवैगुण्यापादकत्वेन साक्षात्प्राप्ति-र्बलीयस्त्वहेतुरभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वमात्र वाच्य तच्च प्रत्याधि-करणन्यायाद्दौर्बल्यमेवापादयतीत्याशयेन दूषयति * सत्यमिति * प्रधानवदङ्गस्वरबलीयस्त्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्ति शङ्कते * ननु चेति *

८२४। वचनेन न्यायादनिष्टापत्ति परिहरति * सत्यमिति * सामिधेन्य-नुवचनादीनां ऋग्वेद ऽन्वाधानमन्त्रादीनां च यजुर्वेद विधानात् पूर्वपक्षन्यायेन नानावदङ्गस्वरप्राप्तौ सिद्धान्तन्यायेन बाधिताया विशे-षविषयेण मन्त्रादिवचनेन प्रधानेषु सामान्यवचनप्राप्तोपांशुत्वबाध-पूर्वमङ्गेषु तद्बाध इत्यर्थ । स्वप्रधानानामिष्ट्यावयवानां पशुयन्याद्य-वयवानां च दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिक मन्त्रादिस्वरस्य चोदकात्प्राप्त बाधित्वा प्रत्यक्षयाजुर्वैदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोप-देशेनप्रधानविधायियजुर्वेदनिमित्तोपांशुत्वस्वरप्रसक्तौ सामवद्-विहिते इव ऽङ्गान्युद्गातृभि कार्याणीति वदोपदेशात्पूर्ववदङ्गान्यत्वे यथोपदेशं स्युरिति सतमवादान्त्याधिकरणसूत्रस्य पूर्वपक्षयि-त्वा तद्दूषणाद्वा स्वधर्मे स्यादधिकारसामर्थ्यादन्यक्त शेष इत्यनेन पूर्वसूत्रस्थपूर्ववच्छब्दनिर्दिष्टमन्युपस्थापितप्राकृतधर्मपरामर्शिन तच्छ-ब्द चोदकप्राप्तान्यङ्गान्यधिकृत्य वैकृतप्रयोगवचनप्रवृत्तेश्चाधिकार उदश्चावकत्वाविनमभिप्रत्य प्रयोगवचनेन प्राकृतधर्मग्रहणात्प्राकृताना-श्च धर्माणाश्चोदकसामर्थ्येनानतिक्रान्तृकाणामेव प्राप्त स्वकीयचोद-कमातनानतिक्रान्तृकधर्मयुक्त इवेत्यादि स्यात् यस्तूद्गात्रादि साम-न्यसमाख्यानिमित्तत्वात् अव्यक्त कर्ता स एव प्राकृतधर्मान्यति-रिक्त कल्पकवितादृशाद्यपूर्वे इवनाङ्ग भविष्यतीति सिद्धा-न्तयिष्यमाणत्वात् तनैव न्यायेनात्रापि चोदकबलीयस्त्वात् काम्यपशुव्यतिरिक्ताना दर्शपूर्णमासविकृतीनां साङ्गाना चो-दकप्राप्तमन्त्रादिस्वरस्य काम्यष्टीना तु यथार्थमेव ये काम्या इष्टय स्ता उपांशु कर्तव्या इति काम्यशब्दवाच्य प्रधान विशेषवचन नो-पांशुत्वविधानादङ्गमात्र स्वरस्य युक्तमित्याह * तथेति * ज्योति-ष्टोमाङ्गभूताना तु दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिक मन्त्रा-दिस्वरस्य चोदकेन प्राप्तप्रयोगवचनेन बाध्यमान तद्दूषणाद्भूति बध्यमानेन चोदकबलीयस्त्वेनोर्ज्जीवित ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिक त्वेनापांशुत्वमकत्वादयुक्तत्वादिष्ट साम प्रवृत्ति स्यादित्यष्टमाधिक-रण पूर्वपक्षयिष्यमाणस्य फलमापत्त्यारत्याहपौर्णमासिकाना धर्मा-

णां ग्रहणस्य कृत्स्नविधानात्तत् पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निराकरिष्यमाणत्वेनाभावाद्दार्शपौर्णमासिकमन्द्रादिस्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयाद्युद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि (स्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयोद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि)स्वरकाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिसवं साङ्ग प्रयोगं प्रयोगं त्रेधा विभज्य प्राकृतमन्द्रादिभिराज्यभागान्तत्वाधनादरात्सर्वथा साम्याभावे ऽपि त्रेधा विभक्तयज्ञभागधर्मत्वेन तुल्यानां मन्द्राद्युच्चारणानां प्राप्तौ यत्किंचिदिति वाक्याच्च सर्वेषां दैक्षात्प्राचामुपांशुत्वप्राप्तौ प्रधानमात्रवाचिना शब्देनोद्दिश्य यावत्या वाचा कामयीत तावत्या ऽनुब्रूयादित्यादिस्वरविशेषविधानात्प्रधानमात्रे स्वरविशेषाच्चतदङ्गपूर्वांशुनेति व्यवस्था दैक्षे तु मन्द्रमाज्यभागान्तमित्यादिविभागेन प्राप्तस्य प्राकृतस्य स्वरस्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसङ्गाद्वारितस्य सवनविभागविहितेन मन्द्रादिस्वरेण गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायादेव दैक्षप्राप्तेनोभयानुग्रहायाज्यभागान्तादिविभागेन साङ्गदैक्षप्रयोगं त्रेधा विभज्य प्रयोज्यतया ऽवगनेन प्रतिप्रसवः प्राकृतस्य वा स्वरस्याङ्गभूते दैक्षे स्वरूपतः प्राप्तस्य प्रधानतः प्राप्तेन सवनविभागस्वरेण बाधात्सवनविभागतुल्यदैक्षविभागाश्रयात्मन्द्रादिस्वरकस्योच्चारणस्य सम्पादनं कार्यमनुबन्ध्यादिष्वपि सवनविभागस्वरद्वारप्राप्ता मन्द्राद्युच्चारणविशेषोद्देशेण व्याख्याता इत्याह * एवमिति * तथा ज्योतिष्टोमस्येति तु पाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम्। ततो ज्योतिष्टोमस्येति पाठस्तु सुगमः यत्किञ्चिदित्येनेनैवोपसत्स्वप्युपांशुना न युक्तेत्याशङ्क्योपसंहारं यत्कि चिदिति वीप्सार्थप्रतीतिविराधापत्तेर्दीक्षणीयास्वरप्रशंसार्थत्वेन चार्थवत्त्वोपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्व सम्भवतीतिसूचनायोपांशूपसत्स्वित्युक्तं विप्सार्थयत्किञ्चिच्छब्देन सर्वव्यापित्वोक्त्योपसंहारानर्हत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि साङ्गं

१ षष्ठं पा० १ पु० गा०।

प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्राद्युच्चारणानां दैक्षन्यायेनोचितत्वात्तद-
तिक्रमेणानूबन्ध्यादिषु दैक्षन्यायातिदेशो न युक्त इत्याशङ्क्याह * सु-
[८२५॥] त्याकालेति * मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिवाक्यस्थानां सवना-
नां सोमयागावयववाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वाभावाद्यथा दी-
क्षणीयाद्युद्देशेन विहिताः स्वरास्तदङ्गेषु न भवन्ति यथा वा दीक्ष-
णीयादिषु सुत्याकालबहिर्भूतेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सवनसम्बन्धेन
विहिताः स्वरा न भवन्तीत्याशङ्कते * ननु सवनशब्दानामिति *
सप्तम्या सवनानामाधारत्वप्रतीतेः कर्ममध्ये ऽनुष्ठानादेव च कर्मणा-
माधारत्वप्रसिद्धेः कर्मकाले चानुष्ठानं विनानुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा-
सिद्धेः सवनकाले तत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादिविध्यवगमात्
सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वरा भवन्तीति परिहरति *
नेति * एतदेव व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च यथाक्रमं श्लोकद्वयेन वि-
वृणोति * यदिति * यस्मात् सवनस्याङ्गं चरन्ति तन्मन्द्रमित्य-
ङ्गव्यतिरेकजनितषष्ठ्यर्थगुणात्सवनाङ्गमन्त्रप्रतीतिरभिमता । सव-
नानामाधारत्वमात्रविवक्षायां स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिरूपाणां स-
वनाङ्गमन्त्राणां सवनाख्यसोमयागावयवभूतावान्तरसमुदायावयव-
त्वेन सवनेभ्यो ऽत्यन्तभेदाभावादाधेयत्वानुपपत्तेर्मन्द्रं प्रातः सवने
चरन्तीत्यादिवाक्ये सवनं प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वान्न यथासवनं मन्द्रा-
दिस्वरः स्यादित्याशङ्क्य * कश्चिदिति * व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च
यथाक्रमं श्लोकं व्याचष्टे * आधार इति * षष्ठीप्रयोजनस्य मन्द्रा-
दिस्वरलाभस्य षष्ठ्यभावे ऽपि सवनाधारत्वाविशेषेण स्तोत्रादिष्व-
प्यवगतत्वेन सम्भवात् स्तोत्रादौ मन्द्रादिस्वरसमावापत्तिरूपो दोषो
नास्तीति परिहरति * इतीति * अङ्गानङ्गविषया इत्युक्तपरिहारो
ऽभिधीयत इत्यध्याहारेण योज्यम् । अत्यन्तभेदाभावे ऽपि आधेयत्व
[८२६॥] दृष्टान्तेनोपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथा हीति * अङ्गानङ्गविषया
इत्युक्तिः । याज्यानुवाक्यादिसन्निपत्योपकारिमन्त्रव्यतिरिक्तस्य त्वा-
रादुपकारिणि प्राप्ते कृत्स्नस्य मन्त्रजातस्य निष्फलसवनाङ्ग-
त्वायोगेन ज्योतिष्टोमाङ्गस्यावसायात्सवनीयाद्यङ्गान्तरत्वस्तोत्राद्यपि
सवनाधारत्वमात्रं सवनानां न तु प्रधानतेति सवनीयादिष्वयं यत्तु
वाक्यस्याह * यदि यति * सुत्याकालात्र ज्योतिष्टोमो विवक्षितः ।
सवनान्तर्गते सवनीयादौ स्तोत्रादौ च यथासवनस्वरमुपपादितम-
पूर्वं प्राकृतो स्वरान्तरप्राप्तिक्रमोक्तिपूर्वमुपसंहरति * नान्यत *
सवनीयादिष्वाशङ्कितदाङ्गानिरासाय समस्तोक्तिः । सुत्याकालीना-
न्यङ्गानीति मध्यमपदलोपी समासः । सर्वेष्वप्यहीनसत्रेषु

ज्यौतिष्टोमिकस्वरन्यायमितिदिशति * एतेनेति * सर्वे-
ष वाचनिकस्वरलाभव्युत्पादननानिष्टापत्तौ परिहृतायामुच्चैर्वे-
त्यादिविहितस्य नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वं शङ्कते * क पु-
नरिति * को विषय इत्यर्थः । श्येनादावौद्गात्रादिसमाख्या-
प्राप्तस्य कर्त्तुः प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्ववत् नानावेदस्व-
रस्यापूर्वमङ्गं विषयो भविष्यतीति परिहरति * उच्यतइति *
एतदेव विवृणोति * यदिति * येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतस्व-
रस्तद्वत्यां विकृतौ चोदकेन प्रयोगवचनबाधात् प्रयोगवचनं च वि-
नाङ्गे प्रधानधर्मप्राप्तेरपूर्वे ऽङ्गस्वर्वेदस्वरापपत्तिसूचनार्थम् * प्राकृ-
तत्युक्तम् । प्रयोगवचनस्याबाधाभ्युपगमे ऽपि वेदान्तरीयतोक्ता ।
सविषयइति पूरणीयं प्राकृतेष्वङ्गेषु चोदकप्राप्तेन स्वरेण प्रयोगव-
चनप्राप्तस्वरबाधे ऽप्यपूर्वे ऽङ्गे चोदकाप्रवृत्तेः प्रयोगवचनप्राप्तस्वर-
बाधायोगात् वेदान्तरीयेऽप्याङ्गवाक्ये प्रत्यक्षैकवाक्यत्वाभावे ऽप्यङ्गा-
ङ्गिनामन्योन्यापेक्षाकल्पितैकवाक्यत्वसद्भावाद्वेदान्तरीये ऽप्यङ्गे वेदान्त-
रीयप्रधानप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तेः गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन
वेदान्तरीये ऽप्यप्रधानप्रयोगविधेर्वेदान्तरीयाङ्गैकवाक्यत्वायोगा-
द्वेदान्तरीये ऽङ्गे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः वेदान्तरीये ऽङ्गे प्रधा-
नवेदस्वराप्राप्तिसूचनार्थं वेदान्तरीयेऽपूर्वेऽङ्गे प्रधानद्वारस्य स्व-
राख्यस्य धर्मस्याभावान्न सविषय इत्येवमपि पक्षं दूषयति
* नन्विति * समानवेदस्य तर्ह्यङ्गप्रधानस्वराविरोधिस्वरत्वेनानाना-
वेदस्वकीयस्वरस्याप्राप्तनानास्वरविधिविषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते
* एवं नहीति * कण्टकचितोद्वनादेः प्रधानवेदविहितस्याव्यक्त-
शेष इत्यनेन विषयत्वकल्पनादत्रापि समानवेदविहितस्यैव विषयता
युक्तेति सूचनार्थम् * शेषेष्वित्युक्तम् * अङ्गे नानावेदस्वरस्य प्रधा-
नस्वराविरोधित्वं वदता प्रधाने ऽस्वस्य नानावेदस्वरविधिरभ्युपग-
न्तव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात्प्रधानद्वारेणापूर्वे ऽङ्गे त-
द्वेदस्वरलाभोपपत्तेरङ्गविषयस्वरविधेर्नैष्फल्यप्रसङ्गात् सो ऽपि वि-
षयो न भवतीत्येवमेनमपि पक्षं दूषयति * सा ऽपीति * प्रधानमेव
तर्हि यथाप्रकृतप्राप्तशेषाङ्गकं स्वसमानवेदस्यापूर्वाङ्गान्तरकं विषयो
ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * तदेव तर्हीति * दार्शपौर्णमासिकेन म-
न्द्रयाज्याभागान्तामित्यादिना ज्यौतिष्टोमिकेन वा मन्द्रं प्रातः सवनइ-
त्यादिना स्वरेण तस्य प्रधानस्यावरुद्धत्वात्सो ऽपि विषयो न भव-
तीत्येवमेतमपि पक्षं दूषयति * नेति * प्रधानस्यात्मीयवेदस्वराभावे
प्राकृतस्य स्वरस्य प्राकृताङ्गमात्रान्वयित्वेनापूर्वाङ्गान्यथानुपपत्तेः प्र-

धानद्वाराङ्गे स्वरलाभायोगात् अङ्गमेव तर्हि विषयो भविष्यतीत्यपू-
र्वाङ्गविषयबाधेव पुनः प्रत्यवतिष्ठते * न तर्हीति * प्रधानद्वारापू-
र्वाङ्गस्य नानावेदस्वरप्राप्त्यभावे ऽपि यः प्रधानस्य प्राकृतस्य प्राकृत-
स्वराख्यो धर्मः तस्यैव देशादिवत्प्रयोगाङ्गत्वेन प्रकृतिवद्विकृतावपि
प्रयोगवचनाश्रयत्वावगतेरपूर्वे ऽप्यङ्गे ऽभावान्नाङ्गे नानावेदस्वरवि-
धिविषय इत्येवं परिहरति * नैवमपीति * प्रकृतस्य स्वरस्य च य-
ज्ञभागधर्मतया देशवदमुपांशुत्वमिति नवमाधिकरणन्यायेन स्थित-
त्वाद्यज्ञभागपतितस्यापूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतस्वराख्यधर्मलाभोपपत्ते-
र्नोपूर्वमङ्गं नानावेदस्वरविधिविषय इत्याह * अपि वेति * ननु
स्वरा वा एष यज्ञस्य तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु
चरन्तीत्युदाहृत्य उपांशुताग्नीषोमीयप्राग्भावित्वपदार्थधर्मो यज्ञभागध-
र्मो वेति सन्दिग्धे यज्ञशब्दस्य प्रयोजनवचनत्वाद्यद्वा स्वरशब्द-
प्रयोगेन विप्रुदेशमाचीनशब्दान्वयप्रतीतेर्यज्ञभागधर्मत्व पूर्वपक्ष-
यित्वा तस्मादित्यादिपदव्यवधानेन यज्ञस्य प्राचीनमित्यन्वयायोगात्
प्राचीनस्य चोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्यज्ञभागस्य वैफल्यात्
यत्किंचिदिति बहुविषयविस्तार्थप्रतीत्ययोगापत्तेर्यज्ञस्य स्वरेत्यन्वये
ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन्नधिकरणे
सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् कथं तेन न्यायेन मन्त्रादिस्वरस्य यज्ञभा-
गधर्मता स्थितेत्याशङ्कानिरासार्थम् * वेधेत्युक्तम् * यत्किंचित्प्रा-
चीनमित्यत्र यज्ञशब्दान्वयाद्यज्ञभागधर्मत्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि
प्रातः सवनादिशब्दानां यज्ञभागवाचित्वात्तदवयवभागान्तादिशब्दाना-
मप्येकवचनान्तत्वेनाञ्जसा यज्ञभागवाचित्वावगतेः नवमाधिकरणपू-
र्वपक्षन्यायेन मन्त्रादेर्यज्ञभागधर्मतावसीयत इत्याशयः । यूपावटस्त-
रणबर्हिषः प्राकृतलवनादिधर्मानन्वयवत् अपूर्वस्याङ्गस्य प्राकृतस्व-
रानन्वयशङ्कानिरासाय पूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतयज्ञभागावयवकार्या-
रम्भकत्वेनाप्राकृतकार्यबर्हिरनुत्पत्त्व निरस्तम् । नानावेदस्वरस्य नि-
र्विषयत्वशङ्कामुपसंहरति * तस्मादपीति * ज्योतिष्टोमे च नाना-
वेदस्वरनिवेशे सति वाक्यबलीयस्त्वादन्यत्र निवेशे ऽपि त्वान्तरं
ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानानर्थक्यापत्तेर्ज्योतिष्टोमनिवेशाभावे ऽप्य-
न्तानर्थक्यं स्यादित्याह * प्रकरणेति * शङ्काद्वयस्यापि परिहारं
प्रतिजानीते * अत्रेति * सर्वेषां दर्विहोमानामपूर्वत्वेन प्राकृतधर्मा-
प्राप्तिरप्रायशब्दश्च यजुर्वेदिकत्वात्तद्भूतेषु प्रधानद्वारस्वरप्राप्ता-
वपि स्वतन्त्रेषु दर्विहोमेषु उपांशु यजुषेति विधानमर्थवदित्याह *
२७। उपांश्विति * एवं निर्विषयत्वशङ्कापरिहारे ऽपि ज्योतिष्टोमे निवे-

णाभावात् प्रकरणाम्नानानर्थक्याशङ्काऽपरिहृता स्यादित्याशङ्क्य ऋ-
क्सामयजुःस्वरविधानपारनैमित्तिक ज्योतिष्टोमाङ्ग काम्ये चानङ्ग
ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गाश्रितत्वादन्न क्रतुप्रयोज्य सार्थकत्वात् ज्योति-
ष्टोमप्रकरणाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेस्तत्साहचर्यादस्यापि प्रकरणाम्ना-
नमर्थवद्भविष्यतीतिसूचनार्थस्तावच्छब्दः । इतरयोरपि स्वरयोः का-
म्यनैमित्तिकेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु निवेशेन सविषयता अन्तर्ज्योतिष्टोम-
प्रयोगाच्च प्रकरणाम्नानार्थवत्त्वमित्याह * ऋक्सामेति * यन्निमि-
त्तस्वरलक्षणार्थो वेदोक्ति कस्याश्रितत्वलक्षणाद्वाक्ति । तत्र वि-
शेषविहितमन्द्रादिस्वरसद्भावात् सार्थवत्त्वेऽप्यङ्गानिरासपूर्वमेतद्-
य विवृणोति * मन्द्रमिति * सामवेदविहित प्रवर्ग्याङ्ग-
महावीरमदनिमित्तकमङ्गमुदाहरति * तथेति * एकपदार्थसम-
वायेनाभिमर्शनस्याग्नीषोमीयपशुवध विभागायोगात्सुत्याकालत्वाभा-
वेन च सवनीयादिवद्यथासवनमेकस्वरत्वायोगात्प्रधानद्वारस्वरा-
प्राप्तेरात्मीयवेदस्वरबाधाद्युदाहरणत्वाविरोधे ऽप्यमन्त्रकत्वे स्वर-
विषयत्वायोगात्तन्मन्त्रप्रतीकग्रहणनैमित्तिकयजुर्वेदिकस्य काम्यस्य
चोभयविधस्योदाहरणस्य सूचनार्थश्चशब्दः । यजुर्वेदविहितत्वनि-
मित्तमुपांशुत्वमन्वेव विधियजुर्वेदविहितैकपदार्थात्मककाम्यनैमित्ति-
काङ्गविषयमुदाहार्यमित्याह * पत्नीमिति * सुत्योत्तरकालेषु पान्नुप-
स्थादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु मध्ये ऽवभृथाङ्गभूतानां साम्नामादिश-
ब्दोक्तानां चानुपस्थादिसाम्नां परिसामाख्यानां पत्नि सामाना-
मित्युक्तत्वा ऽवभृथादिप्रयोगाद्बाह्यत्वावगतेरवभृथादिप्रयोगविधि-
विधेयत्वाभावेनावभृथादिद्वारस्वरप्राप्त्यभावात्साक्षाज्ज्योतिष्टोमाङ्ग-
त्वाभावेन चाग्नीषोमीयादिवत्सवनविभागस्वरेण विषयतया ग्रहणा-
भावाद्बाधकाभावेन स्वरूपेण प्राप्तो यथावदेव स्वरो युक्त इति
कृत्वा नानावेदस्वरोपदेशानुपपत्तेस्त्वासिद्ध नानावेदस्वरोपदेशस्य नि-
र्विषयत्वं प्रकरणाम्नानानर्थक्यं वा नास्तीत्याशयेनोदाहरणान्तरमा-
ह * तथेति * सवनविभागविहितमन्द्रादिस्वरलक्षणार्थो सव-
मोक्ति । सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभागविहितोपांशुत्वप्राप्त्यभावे
सवनविहितेन च स्वरेण विषयतया ग्रहणाभावान्मन्द्रादिस्वराभा-
वे पारिशेष्यानुपपत्तेस्त्वसिद्धे वेदस्वरविधानमनर्थकमाशङ्क्याह *
अन्यथा हीति * परिसामसु प्रयोगसमवायिस्वराभावे दीक्षणी-
याद्यङ्गप्रयोगसमवाय्युपांशुत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह * दीक्षणीयादी-
ति * दीक्षणीयादिपरिसाम्नां दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतत्वे ऽप्य-
ग्नीषोमीयप्राचीनत्वाविशेषादुपांशुत्वाशयः । प्रवर्ग्यसाम्नामपि त-

ह्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वात्प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावाच्च प्रवर्ग्यस्वरोच्चै-
स्त्वाप्राप्ते उपांशुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * प्रवर्ग्येति * करण-
विभक्त्या साङ्गस्योच्चैस्त्वविधानात् प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावेऽपि च
पशुप्रयोगबहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनस्य पश्वङ्गत्वाविरोध-
वत् प्रवर्ग्यसाम्नो प्रवर्ग्याङ्गत्वाविरोधादुच्चैस्त्वमित्याशयः । प्रास-
ङ्गिकं परिसमाप्य साङ्गप्रधानसंयोगादुपांशुत्वं तु गम्यत इत्येतेन
प्रकृतमेव तर्हि स्वयमेवाम्नाना याजुर्वैदिकत्वादुपांशुत्वं न गुणप्र-
धानधर्मविरोधद्वारमिति शङ्कानिरासमुपसंहरति * प्रधानेति *
शङ्कानिरासोपसंहारत्वसूचनार्थस्तुशब्दः परमतेन वर्णितमधिकरणं
आधानसाम्नां यजुर्वेदविहितत्वेन वेदान्तरीयत्वाभावादुदाहरणत्वा-
योगेन तावद् दूषयति * य इति * सामवेदेनैतद्क्रियते यद्वारव-
न्तीयादीभिरिति भाष्ये वारवन्तीयादिसामरूपं यद्गानं पठ्यते त-
त्सामवेद इति करोतेः पाठार्थत्वाद्वारवन्तीयादिभिरिति तृतीयाया-
श्चेत्थम्भूतलक्षणार्थत्वात्स्वरूपपाठमात्रं सामवैदिकमपेक्ष्योपचारा-
त्सामवेदेन क्रियत इत्युपन्यासः न तु लिङादिव्यापारात्मिकाया वि-
धानक्रियाया कारकहेतुं सामवेदमभिप्रत्येति स्वमतेनोदाहरणं स-
मर्थयितुमाह * तत्रेति * पाठस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादक-
त्वोपचारोपपत्तेरुत्पादनवाचिकरोत्यर्थत्वसम्भवसूचनायोत्पत्त्युक्त्या-
ऽस्मिन् व्याख्याने पाठो विवक्षितः । एवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्ययोदा-
हरणसमर्थने सति पाठवद्धर्मो बलीयान् विधिवेद्धर्मो वेति चिन्ता-
पक्ष गुणे त्वरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विरोधचिन्ताभावात्सौ-
त्रो गुणमुख्यशब्दो नोपपद्येतामिति कृत्वा कस्य चित्सामवेदे
पाठायामप्याधानसाम्नां विधिकल्पनेनोदाहरणं समर्थनीयमिति प-
रमतेनाह * तत्स्थेति * उपपत्त्युक्त्यात्र शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन पाठस्योत्पाद-
कत्वोपचारात् पाठो विवक्षितः । विनियोगोक्त्या च विशिष्टोऽसा-
धारणो नियोग इति व्युत्पत्त्या सर्वाङ्गप्रधानसाधारणप्रयोग-
विधिव्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविध्यात्मकानेकपदार्थविषयत्वेनासा-
रणत्वाद्विवक्षितः । सामवेदपाठायामाधानार्थयो सत्यप्यैन्द्रभद्राभा-
याद्यजुर्वेदे पुनः श्रुत्यानर्थक्यापत्तेः शाखान्तरीयविधिवद्वेदान्तरीया-
णामप्येकार्थानां विधीनां विकल्पेन विधायकत्वाभ्युपगमं विकल्पेन
पूर्वपक्षकरणापत्तेरुदाहृतसामवैदिकविधिकल्पनायोगाच्चैतत्समर्थ-
नानुपपत्तेरुत्पत्तिविनियोगबलाबलस्यैव चिन्तनीयत्वादपठितानां म-
न्त्राणामज्ञातस्वरूपत्वाद्विनियोगात्मक पाठस्य विनियोगं प्रत्युपया-
यित्वात् पाठाभ्यामुत्पत्ति गुणशब्देन मुख्यशब्देन च पाठं प्रत्युपका-

वैत्वलक्षणान्प्राधान्यात्प्राथम्याद्वोत्पत्तिविधिं विवक्षितत्वाधिकरणं व-
क्ष्यमाणप्रकारेणारम्भणीयमिति परमतनिरासपूर्वं स्वमतेनाधिकर-
णवर्णनं प्रतिजानीते * तदा त्विति * कीदृगारभ्यत इत्यपेक्षायां विष-
यसन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तान् सहेतुकान्संक्षेपेणाह * यस्त्विति *
भाष्यमपि पाठवेदस्वरानुरोधेन वेदस्वरानुरोधेन वा
पाठवेदस्वरमिति जिज्ञासायां पाठवेदस्वरं बाधयितुं युक्तो वि-
धिवेदस्वरश्चानुग्रहीतुं युक्त इत्येतावद् गुणत्वात् पाठवेदस्वरो मु-
ख्योक्त्या च विधिवेदस्वरो विवक्षित इत्यत्र व्याख्याय शेषं विधाना-
र्थत्वात्पाठस्य विधीयमानस्यैव च मन्त्रस्य स्वरापेक्षत्वात्तद्विधानका-
लावगतस्यैव स्वरस्य यादृक्सामशब्दाभ्यां विधीयते तदुच्चैः प्रयोज्यं
यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येव चोदनार्थस्यावगतेः यदृक्साम-
वेदयोः पठ्यते तदुच्चैः यजुर्वेदे पठ्यते तदुपांश्वित्येव विधानाभावात्
पाठकरणेन विधिविषयार्थगुणयुक्तं सम्पद्यतामित्येतदर्थमध्ययनं पा-
ठे प्रवर्त्तते तत्र चेत्स्वरचोदनार्थाज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधि-
वेदस्वरहानिर्भवति ततश्चाध्ययनकरणात्फलमेव नाधानं भवति विधि-
वेदस्वरानुष्ठानात्तु पाठवेदस्वरहानौ तस्याचोदितत्वान्न स्वार्थहानि-
र्गुणश्च सामगानं पाठात्मकं प्रधानमाधानम् आधानाङ्गत्वेन विधीय-
मानं तस्य च याजुर्वैदिकत्वादुपांशुता गुणः स सामवेदाख्यपाठवे-
दधर्ममुच्चैस्त्वं बाधत इत्येव व्याख्येयम् । भाष्यानुसाराय व्यतिक्रमशब्द
बाधवाचिनं मन्दहास्यार्थत्वाद्वा विरोधवाचनमभिप्रेत्य निय-
ममात्रेण च पूर्वपक्षं कृत्वा स्वयं व्यभिचारवाची व्यतिक्रमशब्दो
नियमाधिकरणपरतया च पूर्वपक्ष इत्येतावता अर्थाधिकरणं वर्णयति *
अथ वेति * सामान्यतो वेदान्तरीयाङ्गमात्रविषयत्वादस्याधिकरण-
स्य कृत्वा चिन्तया ऽऽधानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमते-
नाधिकरणार्थं स्वरूपतो दूषयितुं स्मारयति * अथ चैवमिति *
स्वरूपताङ्गविधायिना उदनाङ्गस्य स्वरविधानुपलक्षणं बलवत्प्रधान-
द्वाराङ्गविधायिना वेति चिन्तायां गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यनेनैव
न्यायेन प्रधानद्वाराङ्गविधायिनेति निर्णयात्प्रात्यात्मिकवेदधर्मबाधेन
प्रधानवेदधर्मः कार्य इत्यधिकरणार्थो व्यपदेशद्वारोक्तः । प्रधानद्वा-
राङ्गे प्राप्तेन धर्मेण स्वरूपतः प्राप्तस्य धर्मस्य बाधपक्षः प्रकृतौ ज्यो-
तिष्टोमे वेदान्तरीयेषु स्तोत्रशस्त्रादिष्वङ्गेषु तद्ग्रहणाद्वात तच्छब्द-
परामृष्टप्रात्यात्मिकवेदसमाख्याप्राप्तकर्त्तारं विकृतौ तत्सूत्रच्युतादि-
स्तवलीयस्त्वप्रात्यात्मिकचोदकप्राप्तकर्त्तारं बाधित्वा प्रधानवेदसमा-
ख्यानकर्तृप्राप्तं स्थितसिद्धान्तबाधप्रसङ्गात् नैव चिन्ता युक्त्याह

* एतस्मिंस्त्विति * यथा चोदकप्रापिताङ्गग्राहित्वात्प्रयोगवचनश्चोदकात् दुर्बलस्तथा प्रात्यात्मिकोपदेशरूपविधिप्रापिताङ्गग्राहित्वाच्चतो ऽपि दुर्बल इति सूचनार्थं चोदकबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थं. सूत्रोपन्यास । प्रात्यात्मिकाङ्गविधेरतिदेशस्य च प्रापकत्वेन बलीयस्त्वात्प्रकृतौ विकृतौ चाङ्गवेदसमाख्यातकर्तृग्रहणे ऽनुस्वरस्याप्यङ्गवेदसमाख्यातस्यैव ग्राह्यत्वापत्तेः प्रधानस्वरग्रहणं न युक्तमित्याह * अथेति * करोते प्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति प्रयोगविधिविहितस्योपांशुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वैदिकप्रयोगविधिविहितस्योपांशुत्वेनाधानसाम्ना युक्तेति यत्प्रयोगवचनपरिगृहीतत्वादन्यस्याप्युपस्थानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिरिति वार्त्तिकेनोक्तं तन्निरासस्सूचनार्थश्चकार । प्रधानप्रयोगविधिविधयत्वे ऽङ्गानामेकादश वक्ष्यमाणा ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः केवलस्याङ्गवाचिपदरहितत्वेन साङ्गप्रधानप्रयोगविधानाशक्तेः करणविभक्तिनिर्देशात्साङ्गस्यावगम ऽप्यङ्गविशेषानवगते साङ्गत्वस्य चैकाङ्गसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्तेः सर्वाङ्गोपसंहारानादपसङ्गात् श्रुत्यादिस्मृत्याचारपर्यन्ताङ्गप्रापकसर्वप्रमाणसहितस्यैव दर्शपूर्णमासादिवाक्यस्य साङ्गप्रधानप्रयोगविधायित्वाद्वाक्यस्य च पदान्तरस्य पारार्थ्यान्नाश्रयात यो ऽपि मन्यते । वाक्यप्राधान्ययोगेन वाक्यार्थे चापि भावनामित्याख्यातस्य वाक्यतायोपपत्तेः प्राधान्यमात्रेणोपपत्तेस्तावतस्य चानाम्नातत्वेनोदाहृदेर्मन्त्रायणवद्वेदत्वाभावाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति वाक्यार्थानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येव एव वाक्यार्थो युक्त इत्याह । करोतेश्च विधिवाचिनस्तद्विशेषप्रयोगविधिपरत्वे सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगेनाङ्गे स्वरूपतो धर्मप्राप्तेस्तस्य प्रधानद्वारप्राप्तेन धर्मेण सह बलाबलचिन्ता न युज्येत उत्पत्तिविधिवाची करोति प्रयोगविधिवाची वेति चिन्तायां तु गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यादिग्रन्थानुपपत्तिः. तस्मात्पाठार्थः. करोतिर्विधानार्थो वेति सन्दिह्योत्पादनार्थत्वात्करोतेः पाठस्य च शब्दाभिव्यञ्जकस्येनोत्पादनत्वोपचारोपपत्तेर्विधाने ऽत्यन्ताप्रसिद्ध्या स्वकशक्तिकल्पनायोगात्पाठार्थं करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा पाठ धरस्य करणत्वायोगाच्चेत्यादितृतीयाभङ्गापत्तेः करोतेस्तु लक्षणया क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषापेक्षाया प्रयोगविधेः फलपरत्वेनैवद्विधिरप्यपेक्षायोगस्योपपादितत्वात्कार्ये ज्ञाते ऽधिकार स्यादिति चाधिकारवानस्य प्रयोगविध्यधीनकार्यज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेनाधिकारविधेः प्रयोगविधिपूर्वकस्यावसायात्सुतरां यद्विधिव्यपदेशा-

योगावगतेरुत्पत्तिविनियोगविध्योरन्यतरो विधिविशेषो विवक्षित इति भवगतेरुत्पत्तिविधौ करोतिसामञ्जस्यात् तस्यैव च प्राथम्यादुत्पत्तिविधानार्थः करोतिरिति सिद्धान्तयितव्यमिति सूचयन् किं करोतिः पाठार्थत्वात्पाठवेदधर्मकार्यो विधानार्थत्वाद्वा विधिवेदधर्मं इत्यैव व्याख्या शोभनेत्याह * अत इति * पाठाख्यामुत्पत्तिं करोतिवाच्यां पूर्वपक्षे अभिप्रेत्य सिद्धान्ते विधानं करोतिवाच्यमभिप्रेत्य किमुत्पत्तिवेदधर्मं कार्यो विधिवेदधर्मो वेत्येव विचार इत्यर्थः। वाक्यलिङ्गानपेक्षता ऽऽथेनैवकारेण व्यावर्तिता। एवं च सामवेदपठितत्वादाधानसाम्नां युक्तोदाहरणतेत्याह * तथा चेति * गुणानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादित्यादिभाष्यानुसाराद्गुणप्रधानधर्मविरोधार्थतया गुणमुख्यव्यतिक्रमशब्दं कस्मान्न व्याख्यात इत्याशङ्क्याह * यदि स्यात * अपौनरुक्त्यसम्भव सम्प्रधारणीय इति मृदुतयोक्तः।

॥ ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुति १० ॥

ज्योतिष्टोमस्यानेकवेदविहितत्वात् स्वरविकल्पो यजुर्वेदसमाम्नविहितत्वाद्वोपांशुत्वेवेति भाष्योक्ता चिन्ता यावानेकस्वरान्तराथवत्त्वेन ज्योतिष्टोमे नानावेदस्थस्वरस्यानवकाशादयुक्तेत्याशङ्क्याग्निहोत्रं जुहोतीति यजुर्वेदे सर्वे वा अस्य बर्हिष्य सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यृग्वेदे च श्रुतस्याग्निहोत्रस्य भाष्योक्तोदाहरणादन्यदोदाहरणतामनन्तराधिकरणसिद्धान्तोपजीवनेन च सिद्धान्तकरणादनन्तरसङ्गतिं सूचयितुमाह * इदानीमिति * यानि नानावेदेषु भूयन्ते तानि केनवेदेन व्यपदेष्टव्यानीत्युदाहरणानादरः सूचितः। उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः पाठवेदधर्मत्वे ऽनेकवेदपठितस्यैकस्य मन्त्रस्यानेकव्यपदेशानिराकरणाशक्तेः सिद्धान्तायोगप्रसङ्गात् विधिवेदधर्मत्वे ऽनन्तराधिकरणेनोक्ते ऽनेकवेदश्रुते केन वेदेन विहितमिति व्यपदेष्टव्यमिति चिन्ता सिद्धान्तसम्भवायुक्तेत्यनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीमित्युक्तं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्ताशेषत्वात्तु लक्षणप्रकरणसङ्गती पूर्वाधिकरणवदस्यापि स्पष्टे निर्गुणपुनः श्रवणस्यैकशाखास्थस्येव वेदान्तरस्थस्याप्यध्येतृभेदाभावेन भेदकत्वात्सन्देहायोगमाशङ्क्य सन्देहोपपादनार्थं द्वितीयश्रवणस्य गुणार्थतां भाष्योक्तां स्ववाक्य गुणानुपादानात् वाक्यान्तरस्थस्य च गुणस्य वाक्यान्तरेण विध्ययोगाद्युक्तमाशङ्क्यासरूपत्वेनोत्पादकत्वायोगाद्भेद-

फलत्वानुपपत्तेरनुवादकत्वाभ्युपगमे चानर्थक्यापत्तेः प्रकरणेन स्तोत्र-
शस्त्राद्यङ्गान्यन्यार्थौ वेदान्तरीयस्तो विधिरिति सूचनायाविच्छिन्ने
फलसम्भावे यत्प्रधानस्य पठ्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्ग-
तेति प्रकरणस्य फलसम्भावात्मकत्वाभ्युपगमात् प्रधानानीत्युक्तं व्यप-
देशोक्त्या सामवेदविहितत्वधर्मं कार्यं इति फलतामिन्नाका भाष्ये
वैकल्पावधारणाभावरूपानिश्चयोक्त्या विकल्पेन पूर्वपक्षकरणादुत क-
दाचिद्विपरीतमिति कदाचित्पदाध्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्याख्या-
नापेक्षया इतरथेति भाष्यं चिन्ताप्रयोजनकथनार्थत्वेन व्याचष्टे * त
द्वेति * यस्मिन्वेदे स्वरूपेण विधीयन्ते तत्र व्यपदेशदर्शनात् तद्वेद-
धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । शाखान्तरवन्नित्यं सर्वेषु वेदेषूत्पत्तिप्रती-
८२५॥ तस्यैर्मविकल्पाशयत्वेन तावत्पूर्वपक्षभाष्यं परमतेन व्याचष्टे * कि-
मिति * शाखान्तरवद्व्युत्पत्तिभेदाभावात् नित्यं सर्वेषु वेदेषु उत्प-
त्त्यानर्थक्यापत्त्यभावाच्चान्यतरस्योत्पत्त्यनिर्णयात् स्वमतेनाप्य-
विविकल्पार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेनैव
प्राप्तमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यथा शाखान्तरे सर्वत्र
नित्यकर्मोत्पत्तेर्विकल्पैकादशकपालत्वादिधर्मविकल्पस्तथा वे-
दान्तरेऽप्युत्पत्तिभेदाभावो सर्वत्र नित्यकर्मोत्पत्त्ययोगात् स्वरादिधर्म-
विकल्पो न युक्त इत्यादिपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्त । नित्यवदा-
म्नानाच्छाखान्तरवत् वेदान्तरेऽप्युत्पत्तिविधिविकल्पेन युक्त इति
द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्त । अतोऽनेकवेदस्थाविधायकम-
ध्यं नित्यमपेक्ष्य कश्चित् कर्मणो विधायकोऽप्यस्तु प्रकरणेन गुणा-
न्यथासिद्ध्यर्थमित्युत्तरार्थं सूत्रव्याख्यार्थं भूयस्त्वेनेत्यादिभाष्यं
विशेषानवधारणहेतुत्वार्थत्वेनावधारणपूर्वं परमतेन तावद्व्याचष्टे *
सर्वथेति * एकैकस्याङ्गस्य करणनिराकाङ्क्षोकारणाशक्त्यङ्गभूय-
स्त्वेनेतिकर्तव्यतात्वायाय । एकैकस्याङ्गस्येतिकर्तव्यतात्वाभ्युपगमे
एव भूयांसो गुणा मा प्रहासिषुरिति कल्पना तस्माद् गृह्णीति कल्प-
नामात्रमिथ्यात्वकर्मानुग्रहार्थं कर्तव्यता चोदनालिङ्गायतत्वप्राप्ति-
कल्पनया लिङ्गमूलया कर्तव्यताचोदनानुमानं युक्तमित्येव परम-
तेनैवान्यथा व्याचष्टे * यजुर्वेद इति * यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमस्य-
स्यापि करोतिवाच्यस्यानुष्ठानस्य यद्द्रव्याधीनत्वादवयवकार्यत्व-
स्य वेदानुत्पत्तेरेकवदाधीनानुष्ठानस्येव दर्विहोमादेर्नानावेदस्वर-
विरहाभावागमात् ज्योतिष्टोमादौ स्वरचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य वि-
हितानुष्ठानार्थकं यजुर्वेदेन यस्मात् ज्योतिष्टोमो विधीयते तस्मा-

(१) ध्यानेश्वर्यं १ पु० ।

येन क्रियतइत्युच्यतइति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणार्थत्वात् ज्यो-
तिष्टोमादरकृतवदकार्यत्वव्यपदेशोपपत्त्युक्त्यर्थं यजुर्वेदेन हीति भा-
ष्यमनुष्ठेयत्वप्रमापकत्वाद्विधेरनुष्ठानहेतुहेतुत्वमुपपादयन् व्याचष्टे *
अतश्चेति * यजुर्वेदेन ज्योतिष्टोमस्य कर्तव्यत्वप्रमा क्रियत इति कृत्वा-
यजुर्वेदेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमस्तेन क्रियतइति करोत्यर्थो भव-
तीत्यन्वय । यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयते अविहितानुष्ठानाशक्तेश्चानुष्ठे-
यताज्ञापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङादिव्यापारस्य वेदेन पुंसि प्रव-
र्तमाने द्वारतावसीयते तस्मात्तेन क्रियतइत्युच्यतइति मुख्यार्थतये-
व करोतिर्व्याख्यातार्थमेतद्भाष्यमित्येवमन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति *
कर्तव्यत्वकरणाख्येनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि यद्यप्यङ्गयति तद्वदन
क्रियतइत्येव व्यपदिश्यतइत्यर्थः । परमतेन भूयस्त्वव्याख्या दूषयि-
तुमुपशङ्कते * नन्विति * एकैकस्याङ्गस्येतिकर्तव्यताभूयस्त्वं च लि-
ङ्गमित्यनया व्याख्यया प्रश्नपूर्वं दूषयति * कुत इति * दृष्टान्तेने-
तदेवोपपादयति * याजकस्य हीति * दार्ष्टान्तिके योजयति * त-
थेति * स्वासमाप्त्यपेक्षत्वेन भूयस्त्वानपेक्षत्वाशय भूयसी स्यात्
स्वधर्मत्वमित्यस्य विषय इत्याशय । गुणभूयस्त्वेवेतिकर्तव्यतेत्या-
द्या व्याख्यया दूषयति * नैव हीति * प्रत्यक्षं करणोपकारिणामेवा-
ङ्गानामुपादेयत्वात् संहतानां प्रयोगो न तु संहतानामुपकारित्वाश-
यः । एकैकस्याङ्गस्येति कर्तव्यतात्वे ऽपि वेदान्तरस्थप्रधानानुवाद-
स्यानुसन्धानक्लेशापादकत्वात् बह्वङ्गविधौ च क्लेशबहुत्वापत्तेर्वेदा-
न्तरस्थप्रधानानुवादे यावदपाया एव विधेयत्वस्योचितत्वात् भूयस्त्वा-
या प्रधानविधिलिङ्गतेत्याशङ्कते * तत्रेति * एकाङ्गविधये गुणार्थेन
प्रधानविधिना अनुसन्धीयमानस्य बुद्धिविच्छेदकाभावेनाङ्गान्तरवि-
धेय पुनरनुसन्धानानपेक्षत्वात् बह्वङ्गविधाने ऽपि क्लेशाधिक्यं ना-
स्तीत्याशयेन परिहरति * उच्यतइति * वेदान्तरस्थस्य प्रधानस्य
वेदान्तरीयाङ्गापेक्षायां वेदान्तरीयाङ्गान्वयसिद्ध्यर्थं वेदान्तरीयप्रधा-
नविध्यधीनत्वाभ्युपगमात् स्वतो वेदान्तरीयाङ्गानपेक्षत्वावगतेरनपे-
क्षितार्थविधेश्च क्लेशबहुत्वापत्तेर्भूयस्त्वस्य प्रधानविधिलिङ्गं च शा-
ङ्कते * तत्रापि * प्रधानस्य प्रत्येकमङ्गापेक्षायामङ्गाधिक्ये क्लेशाधि-
क्यापत्तिस्तस्य तु युगपत्सर्वाङ्गापेक्षाभ्युपगमाद्यावदङ्गवाक्य सकृ-
दपेक्षोत्पत्तेरङ्गवाक्यबहुत्वादेवाकल्पेन बह्वङ्गविधिः सेत्स्यतीत्याशयेन
परिहरति * नैतदिति * परव्याख्यादूषणोपसंहारपूर्वं स्वमतेन
कर्मनिष्पत्त्युपयोगिद्रव्यदेवतारूपाङ्गसाकल्यार्थतया भूयस्त्व व्या-
ख्यातुं प्रतिजानाति * तस्मादिति * व्याचष्टे * इहेति * एतदे- ८३०॥

व तत्र हि द्रव्यदेवतारहिते कर्ममात्रं प्रस्तुतस्तोत्रशास्त्रयाज्यानुवाक्यादिमात्रं विधीयतइति शास्त्रान्तराधिकरणवार्त्तिकेन दर्शयति * तथा चेति * यजुर्वेदे तु समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्याम्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पत्तिशक्तेस्तोत्रादिनिरपेक्षक्रियाविधानं शक्यमित्याह * यजुर्वेदे त्विति * स्तोत्राद्यग्रहण तर्ह्यनर्थकं स्यात् इत्याशङ्क्याह * वचनेति * व्याख्यातेऽर्थे सूत्रं योजयति * अत इति * त्रिष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमाम्नानादुभयोक्तिरनुक्तेत्याशङ्क्याह * अपकसामेति *

॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्त्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञातत्वात् । श्रुत्यादित्रयस्य विनियोगकारणत्वमनुक्त्वा प्रकरणादेर्विनियोगकारणत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तानीति वृत्तसङ्कीर्तनभाष्यं तेषामर्थेन सम्बन्ध इत्यादिना कथं च विनियुज्यतइति प्रतिज्ञाचिन्तनेन श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य वृत्तविनियोगप्रकारचिन्तानुकीर्तनार्थत्वेन व्याचष्टुमाह * एवं तावदिति * तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यत्र वेदार्थेषु शब्दानामौत्पत्तिकः सम्बन्धः तेष्वर्थेषु वर्त्तमानानां शब्दानां सर्वकारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणत्वोक्त्या प्रत्येकश्रुतिरूपाणां पदकारकविभक्त्याख्यानां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयरूपे क्रियान्वितकारकरूपे वार्थे व्यापाराभिधानात् लिङ्गस्य विनियोगकारणत्वे सिद्धेऽपि यदि कश्चिच्छब्दस्य तात्पर्यानवधारणात् विज्ञानानुत्पादकत्वे प्रामाण्यायोगाद्वेदस्य च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वेन प्रमाणान्तरतोऽर्थतात्पर्यावधारणायोगाद्वेदान्तर्गतस्य श्रुत्यादेर्विनियोगकारणत्वायोगं शङ्केत तद्भ्रमापनुत्तये ऽध्ययनविधानार्थं विनियोगात्तात्पर्यावधारणं विनियुक्तशब्देनोक्ते पुरुषार्थानुबन्धित्वर्थे विधिना विनियोगाच्छ्रुत्याद्यर्थस्याङ्गत्वाख्यपुरुषार्थानुबन्धित्वे प्रधानोक्त्योक्ते श्रुत्यादनपेक्षस्य विधेः समीहितविशेषे विनियोजकत्वायोगात् श्रुत्यादेर्दीपकत्वेन द्वये लिङ्गाद्विनियोगोपपत्तिसूचनार्था द्वयोक्तिः पुरुषार्थानुबन्धित्वङ्गान्वयरूपे द्वये ऽध्ययनविधिना श्रुत्यादीनां विनियोगात्तात्पर्यावधारणे यस्य श्रुत्यादेर्यस्मिन्नर्थे विनियतात्पर्यं तस्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वसिद्धेस्तेषामर्थाधिकरणादिभिः विनियोगविशेषचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य श्रुत्यादिभिर्यस्य य-

वदङ्गत्वं ज्ञापयितुं शक्यते तस्य तदङ्गत्वं ज्ञापयेदिति सङ्कीर्णेना-
स्पर्याविधारणात् सङ्कीर्णेविनियोजकत्वासद्भावेऽपि विनियोगविशे-
षचिन्तावैयर्थ्यसूचनार्थं सङ्कीर्णरूपेण विनियुक्तानि सन्ति विशेष-
रूपेणाख्यातानीत्युक्तम् । विनियुक्तानीति पाठे तु प्राधान्येनैतद्-
ध्यायविषये ऽङ्गत्वरूपे ऽर्थे तद्भूताधिकरणप्रथमान्त्यन्यायाभ्यां सङ्की-
र्णानि सन्ति तेषामर्थाधिकरणादिभिर्विविक्तानि कृत्वा वर्णितानी-
त्यर्थः । अनेन चैतद्भाष्यस्था विनियोगोक्तिर्विशब्दावृत्तिर्विनियोगाव-
शेषार्थत्वेन व्याख्याता । एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति प्र-
ह्याधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे ऽवघातादीनां श्रुतिसंयोगाद्विवक्षाऽभ्युपगमे
सम्मार्गादावपि एकवचनश्रुतिसंयोगादेकस्मिन्नेव ग्रहादौ ऽयनिश्रु-
तत्वाभिधानादवघातादीनामर्थान्तरविशेषकारणत्वेन श्रुतेरर्थाभिधान
सामर्थ्यमेवमेव शेषभावे स्यादित्यत्र सामर्थ्यशब्दान्तर्गतविनियो-
गविशेषकारणत्वेन लिङ्गस्य सूचितत्वेऽपि वाक्यस्य कञ्चिद्विशे-
षकारणत्वमसूचितत्वाद्विनियोगकारणत्वमिति बहुवचनायोगमाश-
ङ्क्य परमतेन साक्षाद्वाक्यस्य विनियोगविशेषकारणत्वं केन चि-
त्सूत्रेणानुक्तेऽपि श्रुत्यन्तर्गतत्वात् लिङ्गान्तर्गत्या च वाक्यस्य विनि-
योगविशेषकारणत्वसिद्धं बहुवचनमुपपादयितुमाह *तत्रेति* विनियु-
ज्यते ऽनयेति विनियोगशब्दस्य विनियोजकवाचित्वाद्विनियोजका-
त्मिकाया श्रुतेः सामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्यान्तर्गतं वाक्यमपि कृत्वा
वाक्यशब्दोऽत्र ग्रहणेन साक्षात् सूचितमित्युक्ते ऽन्तर्गत्युपपादनार्थं
यथाऽनुमितावघातादिविध्ययोगेन केवलपदप्रयोगाच्च व्रीह्यादिश्रवणस-
त्यश्रुतावहेतुत्वाविकल्पनानुपपत्तेरवहन्त्यादिसमर्पकव्रीह्यादिपदान्त-
रसन्निध्यपेक्षत्वात् विध्यात्मिकाया श्रुतेर्वाक्यान्तर्गततया विनियोग
स्यापि प्रतियोग्यनपेक्षस्यायोगात् केवलपदप्रयोगाभावाच्च श्रुते च प्र-
तियोगिनि सत्यश्रुतप्रतियोगिकल्पनानुपपत्तेः प्रतियोगिनि समर्पकप-
दान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात् विनियोजकात्मिकाया अपि श्रुतेर्वाक्यमन्त-
र्गतं लिङ्गविनियोज्यस्य कर्मसमवेतार्थस्य निर्वपामीत्यादिपदस्य के-
वलस्य प्रयोगाभावेनासमवेतार्थसवित्रादिपदान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात्
वाक्यस्यैव लिङ्गविनियोज्यत्वावगतेर्विनियोगविषयत्वस्यैव च सा-
मर्थ्यस्य लिङ्गत्वात् लिङ्गस्यापि अन्तर्गतं वाक्यमित्युक्तम् । अन्यत्रा-
न्तर्गत्वे बहुवचनायोगोपपत्तेः श्रौतसामान्यविनियोगापेक्षितविशेष-
विनियोगहेतुत्वमात्रेण वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतिः सामान्यविशेषरूपवि-
षयभेदात्तु श्रुतिवाक्ययोर्भेदो ऽस्त्येव लैङ्गिकपदविनियोगापेक्षि-
तवाक्यविनियोगहेतुत्वमात्रेण च लिङ्गान्तर्गतिः पदवाक्यरूपवि-

पयभेदात्तु लिङ्गवाक्ययोर्विषयभेदो ऽस्त्येवेति प्रायशब्देनोक्तम् ।
श्रुतेः सामान्यमात्रपर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वात्त-
द्गतलिङ्गस्य च पदमात्रपर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्त-
त्वात्तद्गतवाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावमात्रव्यापाराच्छ्रुतलि-
ङ्गाश्रयो विनियोगे वाक्यस्य विनियोगकारणत्वाभावेनैव बहुवच-
नसमर्थनानुपपत्तेरपौरुषेयत्वमतेन वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगते-
र्ग्रहणाभावे ऽपि प्रायशब्देनोपक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वरूप विनियो-
गकारणत्वाभिधानात् वाक्यमपि साक्षाद्विनियोगोपकारकं वेद
सूचितमित्येव बहुवचनं समर्थयितुमाह * अथ यत्ति * विशेष-
विहितस्यापि अरुणायेति वाक्योदाहरणं न युज्यते तस्याह * अथ
त्विति * सामान्यमात्रविनियोगेन श्रुतिपर्यवसानाभ्युपगमे तन्त्रे-
ऽप्युदाहरणं श्रुतिलिङ्गविनिरोधाद् बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणो न यु-
८३।१। ज्यते तस्याह * अथेति * कथं तर्ह्यरुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणत्वमित्या-
शङ्क्याह * तस्मादिति * उदाहरणद्वये ऽपि विशेषणविनियोगेनापूर्वभु-
त्पत्तिविशेषणविशेष्यभावसमर्पणेन वाक्यस्य अस्य तयोरुदा-
हृतं वाक्यं यात विनियोजकत्वस्य तूभयत्रापि अभावात् उभयस्य
साक्षाद्विनियोगाविवक्षया श्रुत्युदाहरणत्वं विनियोगोपयिकविशेष-
णविशेष्यभावविवक्षया च वाक्योदाहरणत्वं सम्भवत्यपि गुणस्य
क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना श्रुत्यादीनविशेषाद्विनियोगात् श्रुतस्य
द्रव्यान्वये व्यापाराभावात् वाक्यगम्यस्यान्वयस्यैकहायन्याद्यारुणा-
यैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति यथोक्तेति सूचनायो-
दाहृतस्य वाक्योदाहरणत्वादित्याशयः । श्रुत्यादिवत् प्रकरणा-
दिवप्यपि कथं च विनियुज्यत इत्यत्र कस्मान्न चिन्त्यत इत्याश-
ङ्क्याह * इदानीमिति * श्रीप्रहानित्यादिपरमापूर्वसाधन ऽप्रधानादि
विनियुक्ते ऽवान्तरापूर्वसाधन त्वादिश्यानर्थानयोगाद्वादवच्चिन्ताया
गौणमुख्य च लिङ्ग मन्त्र विनियुक्त मुख्य पदार्थ । लैङ्गिकविनियो-
गविचारावचिन्ताया वाक्यमुपक्रमानपक्षमुपसंहारादीनि विनियुक्त
तदपक्ष यति वाक्यै विनियोगविचारचिन्ताया श्रुत्यादिरत्र तत्र
चिन्तानपक्षत्वात् पृथक्करणे युक्त पूर्वप्रमाणविनियुक्ताङ्गानाम
ङ्गाना प्रकरणादिविनियोजकं सर्वंपामत्र तस्यैव प्रकारोयं । विनि
योगविशेषान्वयास्तु श्रुत्यादिषडवलचिन्तान्तर्गत यद्वतादया-
श्च विनियोगविचारचिन्ताया प्रकरणादिष्वयोगाय नपु विनियोग
विचारचिन्ता कार्येत्याशय । अविशारलक्षणस्य प्रकरणस्यान तव

(१) अमात वाक्ति १ ३० च०

लक्षणस्य क्रमस्य रूढिशब्दलक्षणायाश्च समाख्याया सिद्धान्ते ऽपि विनियोजकत्वानभ्युपगमादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणाया समाख्यायाश्च पूर्वपक्षे सद्भावस्याप्यनभ्युपगमाद्विनियोगकारणत्वचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्येतिकर्त्तव्यतार्थित्वादेशसामान्याच्चतदर्थत्वादिति सूत्रावयवे स्वरूपमात्रमयुक्तं प्रकरणाच्चेति प्रधानभूताद्य यथायोचितया मन्त्रानुवर्त्तमानशब्दानुषङ्गात् पञ्चम्या च ज्ञापकहेतुरुक्तः क्रमश्चेति चकारेण पञ्चम्यर्थानुकर्षणादायथा चैवमित्येव शब्देन च तन्निर्देशाद्विनियोगसामर्थ्येन दर्शयतीत्युक्तम् । सद्भावेनेति भाष्ये यत्किञ्चिद्रूपप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्धत्वात् स्वाभिमतरूपप्रकरणादिसद्भावस्य साध्यत्वसूचनार्थो स्वरूपोक्तिः । वैदिक चार्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात् । शब्दस्य च साक्षाच्छ्रवणाक्षरसामर्थ्याकाङ्क्षितयोग्यार्थपदसन्निध्यतिरिक्तविनियोगकारणभूतप्रकाराभावात् । भुक्त्यादीनि चोच्येत तादर्थ्यबोधाय विनियोग कारणानीत्याशये किमेतावन्त्येवेति पृष्टमोदन पचेत्युक्ता तण्डुलानानय काष्ठान्याहरोदक स्थापयादि चोपनयेत्युक्ते लोके तण्डुलापनयनादीना पाकाङ्गत्वप्रतीते पदसन्निधिवद्वाक्यसन्निधापीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेभ्य शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्ते च शुक्लवस्त्रादीना यथाक्रम देवदत्ताद्यङ्गत्वप्रतीते सादेश्यनिमित्तस्य सन्निधिर्विनियोगहेतुत्वावसायाद्यवदत्तीय पाक इत्युक्ते दयदत्तस्य पाकाङ्गत्वप्रतीतेर्यौगिकशब्दस्य विनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दे व्यवहारे धा शाब्दस्याथस्यान्वयायोगादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षासादेश्ययौगिकत्वानामपि विनियोगकारणभूतशब्दप्रकारत्वाचित्यावगतस्तान्यपि विनियोगकारणानीत्याशयेन नेतिभाष्येण निरस्य भावनाया सन्निपत्योपकारीतिकर्त्तव्यतान्यथमाप्रणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तराराद्युपकारीतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात् सन्निपत्योपकारिण्याश्चेतिकर्त्तव्यताया युक्त्यादिगम्यत्वेन प्रकरणगम्यत्वाभावात् नेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षण प्रकरणमस्तीत्याशयेन प्रकरणमात्रविषय प्रश्नान्तर किमपरमिति भाष्येण कृत्वाधिकरणरक्षणार्थं पूर्वपक्षे कार्ये प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य विपर्ययवत् मन्दहाज्ञानयोरपि सिद्धान्तप्रतिकूलत्वात्पूर्वपक्षत्वसम्भवसूचनार्थं त्रैविध्यप्रसिद्धेन प्रश्नेन पूर्वं पक्ष कृत इति प्रश्नेनैवेति भाष्येणोक्त तत्सर्वं तात्पर्येण व्याचष्टे * तत्रेति * अयमपि क्रमेणोपपाद्यति * यावदीति * स्वाधीनज्ञान-

स्य पुनः कथनात् प्राक् सन्देहाकाले सम्भवत इत्याशयः । नहीत्थं-
धंतत्वफलत्वरूपेणानिश्चितयुः प्रश्नस्य लोके वैविध्यप्रसिद्धिदर्शनार्थं
भवति चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यात पूर्वपक्षमुपसंहरति * त-
स्मादिति * अस्य पूर्वपक्षस्याधिकरणत्रयसाधारण्यसूचनादित्या-
दिशब्द तदित्यादिसिद्धान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति *
करणत्वस्यातिशयेनसाधकत्वरूपसाधकतमत्वलक्षणत्वादतिशयस्य
चापेक्षितत्वात्प्रकृष्टसाधकत्वरूपामितिकर्त्तव्यतां विना करणत्वा-
नुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणश्च प्रोक्षणमन्त्रादेर्यागनिष्पादकभाव-
नाकरणीभूतद्रव्यदेवतादीनि कर्त्तव्यतात्वेन फलभावनाकरणीभूत-
यागादीतिकर्त्तव्यतात्वाभावादवश्यम्भाविन्यारादुपकारीतिकर्त्तव्यता-
काङ्क्षेति सूचनार्थं करणवाची प्रधानशब्दः । सन्निपत्योपकारी-
तिकर्त्तव्यतान्वयमात्रेणाकाङ्क्षानिवृत्त्यभाव कथम्भावाविच्छेदात्त्वो-
क्त । असयुक्तोक्तिर्व्याख्यानायामिश्रीत्युक्तम् * प्रकरणना-
ङ्गतेति यदुत * यत परार्थत्वादिति सूत्रस्थशब्दानुषङ्ग सूचि-
त । सिद्धान्तोपपादनार्थं यदीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिण इत्यादिभाष्य
व्याचष्टे * दर्शेति * दर्शपूर्णमासयोरुपकारान्यानुग्रहापेक्षाया प्र-
याजादीनां च साध्यापेक्षाया सत्यामपि यथा विकृतेरुपकाराकाङ्क्षायां
विकृतौ चातिदिष्टानां प्रयाजादीनां साध्याकाङ्क्षायां प्राकृतप्रमाण-
सिद्धेनोपकारेण निवृत्तेर्न विकृतौ प्रकरणं प्रवर्त्तते । तथा यदि द-
र्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां साध्य उपका-
रो ऽन्यतः सिद्धः केन चित्प्रमाणेनोपलभ्येत तदा द-
र्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्त्तेत न त्वेतदस्ती-
तिसूचनार्थं * तथायुक्तम् * वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यस्य च प्र-
कृतिलिङ्गभूतनालभतिना दैक्षापकारस्य स्ववदे मासमग्निहोत्रं जु-
होतीत्यत्र अग्निहोत्रोपकाराभ्यासाग्निहोत्रधर्मातिदेशाच्चप्रतस्योपका-
रस्य स्ववाक्ये दैक्षप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनादैष्टे
पौर्णमासधर्मातिदेशावगते स्वतोपकारस्य स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाण-
सिद्धस्योपलम्भात्तद्वैषम्यसूचनार्थं * स्वेत्युक्तम् * एव
सत्यपि यदि प्रकरणालोचनाद्दर्शपूर्णमासयोः काचित्प्रवृत्तिरव-
गम्येत ततस्तद्गतप्रमाणसिद्धेनोपकारेण नैराकाङ्क्ष्यं स्यान्न त्वेतदस्ती-
ति सूचनार्था प्रकरणान्तरोक्तिः । शब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपञ्चका-
न्तर्गतत्वात्तन्निरासेनैव निरास ऽपि लौकिकवैदिकशब्दभेदविवक्षया
भेदेनोक्ति । दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां च साध्यभूत
उपकारो ऽन्यतः सिद्धो न केन चिल्लौकिकेन वैदिकेन वा प्रमा-

येनोपलक्ष्यत इत्युक्ते ऽर्थात् प्रोक्षणावघातादिजन्येन सांनिपातिकेनोपकारेणोपकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्दर्शपूर्णमासयोरारादुपकाराकाङ्क्षेत्याशङ्क्य * अवश्यञ्चेत्युक्तम् * यदि त्वित्यनेनाभावशङ्काया प्रकरणाख्यारादुपकारप्रमाणसद्भावाभिरस्तायां सन्निधिमात्रादन्वयानुपपत्तेः प्रकरणे पदसान्निध्याभावाद्वाक्यसन्निधेश्च विप्रकृष्टत्वेनान्वयहेतुत्वायोगान्न प्रकरणं प्रमाणमित्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * विश्वजिद्वत्फलाध्याहारेण दर्शपूर्णमासफलानुषङ्गेण वा साक्षात्पुरुषार्थभूतं स्वर्गादेव प्रयाजादीनां साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यत इत्याशङ्क्य यथान्यत्स्वर्गादिसाध्यं कल्प्येत तस्येज्याधिकरणन्यायाद्दर्शपूर्णमासनामविशेषितयज्युक्तेनाग्नेयादिषट्केन सह सम्बन्धे निराकाङ्क्षीभूतस्य न प्रयाजादौ सम्बन्धाकाङ्क्षास्तीत्युक्त्वा दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादीनां च परस्परमुपकार्योपकारित्वनियमसिद्धिरन्योन्याकाङ्क्षाधीनाङ्गाङ्गिसिद्ध्यर्थमुपसंहृता । प्रयाजादेश्च स्वर्गार्थत्वशङ्कानिरासेन तानि तत्रैवेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य प्रयाजादीनि दर्शपूर्णमासयोरेव विनियुज्यन्ते न स्वर्गे तथाग्निहोत्रे ज्योतिष्टोमे वा यद्य विधं पदार्थजातं तदप्यग्निहोत्र एव ज्योतिष्टोम एव विनियुज्यते न स्वर्ग इति व्याख्या सूचिता फलकल्पनानुषङ्गाभ्यां चेह पूर्वपक्षश्चतुर्थोपान्त्ये फलवाक्यस्थेन यजिना प्रयाजादीनामपि ग्रहणादित्यपौनरुक्त्यं स्पष्टम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षिप्रधानसन्निधौ पठितानां प्रोक्षणप्रयाजादीनां बहूनामुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते विनियुज्यन्त इति प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनोदाहरणप्रश्नानर्थक्याशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रोक्षणादीनां क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यन्वयेन नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन क्रियाया विनियोगानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगात्क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यङ्गत्वद्वारा तु तेषां क्रियाङ्गत्वाभ्युपगमे ऽधिकारलक्षणप्रकरणानुगृहीतेन श्रुत्यादिनैव तत्सिद्धेः कथम्भावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगायोगात्तैरेव च क्रियाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेरारादुपकारिणां प्रयाजादीनां विनियोगायोगात्प्रयोजनानुपपत्तेः प्रयोजनोदाहरणे पृष्ट्वा सन्निपत्योपकारिणामुदाहरणत्वायोगे ऽपि आरादुपकारिणामुदाहरणत्वं तद्विनियोजनं च प्रयोजनमिति भाष्यव्याख्यासूचनायासंयुक्तोक्तं सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं परमतेन तावत्सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च प्रकरणविनियोज्यतामभिप्रेत्यासंयुक्तोक्ते । प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * असंयुक्तेति * द्वित्वबहुत्वयुक्तस्य प्रतिपद्विधानस्य श्रुत्या द्विबहुयजमा-

८३२।१

नक्षत्वन्तरसयुक्तस्य पूष्णो ऽह देवयज्यया पशुभिर्जनीपीयेत्याद्यनुमन्त्रणेषु च पूषादिशब्दानां लिङ्गात् तच्छेषाश्वा चाहमित्यादीनां वा वयेन पूषादिदेवत्याष्टपशुसयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकरणाभ्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युक्तरार्थे । प्रोक्षणादीनां श्रुत्यादिभिर्व्रीह्यादिसयुक्ताना दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यामविनियोगापत्तेर्विशेषणमध्याहरति * प्रकरणेति * पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थप्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारस्य स्योन ते सदनमित्यादे सुमनस्यमान इत्यस्य वाक्यविनियोगात्करैकवाक्यत्वापगमने सामर्थ्यनिमित्तविनियोगाङ्गत्वस्य स्योन ॥ इत्यस्य पूर्वेण सहैकवाक्यसामर्थ्यपेत्योपसरण समर्थनत्यादिभाष्यालोचनया प्रतीते. प्रतिनियतावेनौ श्रुतिवाक्यसम्बन्धानेक शेषशेषिरूपेभ्या विशेषणविशेष्यात्मकत्वादिवार्त्तिके वाक्यस्य विनियोजकताया निषेत्स्यमानत्वात्तत्सामान्यनारुणावाक्य ऽपि वाक्यस्याविनियोजकत्वावगतेरारुण्यस्य वाक्येन क्रयसम्बन्धायुक्तत्वादेतत्प्रयोजनानुपपत्ते स्वमतेनासयुक्तस्य ग्रहणस्य संनिपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्तिप्रयोजनत्व सूचयितुमाह * नास्तीति * श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव परदौर्बल्यात् पूर्वसयुक्तपदार्थे परस्याविनियोगसामर्थ्यात्सामर्थ्यालोचनयैव श्रुत्यादिसयुक्ताना प्रकरणविनियोगनिवृत्त सिद्धत्वादसयुक्तमिति यत्सूत्र तच्छ्रुत्यादिसयुक्ताना प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थं न भवति । किं तु सयुक्तशब्दन सन्निपत्योपकारित्वाभिधानात् । संनिपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थमित्याशय. ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्सावेदबलौगिकत्वयोश्च विनियोगहेतुभूतशब्दप्रकारत्वाभावात् । ॥ क्रमसमाख्ये विनियोग कारण इत्याशयनाथत्याद्यऽधिकरणद्वयस्ये विकृतीनां प्राकप्राकृताङ्गान्वय ऽप्यज्ञातोपायपरिमाण वादश्रुतफलत्वेनाङ्गत्वयोग्येषु कर्मसु सन्निहितेषु सत्सङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्यसिद्धेर्वैकृतकर्मसन्निधानस्य प्रकरणत्वादुपांशुयाजस्य विप्रतिपन्नजातशत्रुमत्कर्तृकेन्द्राग्नकर्मद्वयस्य वा ब्राह्मणपाठादनुमन्त्रणमन्त्रस्य याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य वा मन्त्रसंहितायां पाठादेकपदं वाक्यपाठमादृशयाभावेन तद्धेतुकबुद्धिविपरिवृत्त्याख्यसांनिध्ययागादेक्षस्य च स एव औपवसथ्ये ऽहनि।द्व-

देवत्यः पशुरालभ्यत इतिश्रुत्यौपवसथ्याख्ये ज्योतिष्टोमप्रदेशे ऽनुष्ठानोक्तावप्युपाकरणादीनां दैक्षाङ्गत्वावगमात्प्रागौपवसथ्ये ऽनुष्ठानावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यानुष्ठानसादेश्याभावेन तद्धेतुकस्यापि सन्निधेरयोगाच्च फलवत्सन्निधिलक्षणः क्रमो ऽस्ति निर्वापादीनां च समाख्यां विनाध्वर्य्वादिसम्बन्धानवगतेराध्वर्यवादिसमाख्या यौगिकशब्दलक्षणा नास्तीत्याशयेन * किं चेति * द्वितीये च प्रश्नभाष्ये एकहेलया व्याचष्टे * पूर्ववच्चेति * किमुक्तक्रमो ऽन्यदपि प्रमाणमस्तीति किंशब्दार्थो भाष्यार्थः । फलसोपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य दशमे गृहमेधीयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वान्निवृत्ताकाङ्क्षाया सांग्रहण्यादिकाया विकृतेः सन्निध्याम्नातानाम् अश्रुतफलानामामनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलवत् फलोपकाराख्यसाध्यसम्भवे कल्पनागौरवापादकस्वर्गफलकल्पनायोगात् विकृतिफलानुपबद्धस्य फलसम्बन्धैकहेतुत्वादितरस्य प्रधान स्यादिति चतुर्थाधिकरणे परिधिमन्त्राद्यसम्बद्धपदन्यायेन निराकरिष्यमाणत्वात् सन्निहितविकृत्यङ्गतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकाङ्क्षस्योपाध्यायस्य शिष्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनवत्सन्निध्याम्नातधर्माकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापने ऽपि स्वतो नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणत्यानुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधि क्रम एव भिन्नग्रन्थाम्नातानामपि च कर्ममन्त्राणामुपकारकोपकार्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणाधीतैः कर्मभिर्मन्त्रसंहिताधीतेषु मन्त्रेषु उपकारत्वेन मन्त्रैश्च कर्मसूपकार्यत्वेनालोच्यमानेष्वादित आरभ्यालोचनाद्याद्यग्रन्थप्रदेशाधीतयोः कर्ममन्त्रयोरन्योन्यं द्वितीयप्रदेशाधीतयोश्चान्योन्यमित्येवं क्रमेण बुद्धौ विपरिवृत्तेः सर्वस्वसंबद्धत्वेनापहृत्यायोगात् पाठसादेश्यहेतुको दैक्षाङ्गत्वानवगमे ऽपि चोपाकरणादीनां पाठक्रमेणौपवसथ्यस्य दैक्षप्रदेशे ऽनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुको ऽपि फलवत्सन्निधिजन्यः क्रमो ऽस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येतावतोक्तौ चकारेण पूर्वसूत्रस्थप्रकरणादिति पञ्चम्युक्तशेषहेतुत्वानुकर्षणात्सो ऽपि यद्धेतुरिति एवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * तत्रेति * क्रमो ऽपि विनियोगकारणमित्येतावताद्ये प्रश्ने निरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थं वैकृतकर्मसन्निधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितम् । दधिग्रहमैन्द्राग्नप्रयाज्यानुवाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्वाभिमतकर्मविशेषसन्निधिपाठाभावे ऽप्येकदेशत्वाख्येन देशसामान्येन बुद्धिपरिवृत्त्याख्यसन्निधिरूपः क्रमः प्रतीयतइत्युक्ते देशसामान्यव्याख्यार्थं द्वैविध्योक्तिः देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्ये सति कस्मात्पाठसादेश्यमात्रे भा-

व्यक्ततोक्तमित्याशङ्क्य दैक्षस्य ध्रुव्योपाकरणादीनां चौपवसथ्याहानु-
ष्ठेयाग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालपाठेन पाठक्रमादौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठे-
यत्वावगतेरेकपदार्थानुष्ठानाख्यस्यानुष्ठानसादेश्यस्य स्पष्टत्वात् सुप्र-
तिपादं सन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादेश्यस्यास्पष्टत्वेन सन्निधिहेतुत्व-
स्य तु प्रतिपाद्यस्य प्रतिपादनायोक्तं परिहारं सूचयन्पाठसादेश्योपपा-
दनपूर्वं सन्निधिहेतुत्वमत्र तावदुपपादयति * विनापीति * अपिपदप्र-
कारान्तरार्थो पाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य विनियोगहेतुतामुपपा-
दयति * चेनेति * ऐन्द्राग्नयोर्याज्यानुवाक्यायुगलयोरैन्द्राग्नाभ्यां
प्रधानाभ्याम् देवताप्रकाशकत्वाल्लिङ्गस्य च सामान्यस्य सम्बन्धि
विना विनियोजकत्वायोगात् काम्ययाज्याकाण्डसमाख्यया च कर्म-
विशेषान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धावगते क्रमेण विनियोगेऽप्य-
नुमन्त्रणस्य प्रधानेनानाकाङ्क्षितस्याक्रमेण विनियोगो न युक्त इत्याश-
ङ्क्य प्रधानस्यानुमन्त्रणानाकाङ्क्षत्वेऽप्यनुमन्त्रणाकाङ्क्षयाऽऽकाङ्क्षानु-
त्पाद्य विनियोगो भविष्यतीति परिहारं सूचयन्ननुमन्त्रणविनियो-
८३११ गे क्रमस्य हेतुतामुपपादयति * तथेति * आद्या-
नुमन्त्रणस्याद्येष्वन्वयान्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनामनुमन्त्रणा-
दीनां द्वितीयादिभिर्याज्याभिः सम्बन्धेन भाव्यमित्यर्थः । एवं तर्ह्यग्ने-
रहं देवयज्ययेत्याद्यनुमन्त्रणानि क्रमविनियोज्यत्वेन कस्मान्नोदाहृ-
तानीत्याशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्वयाख्य सा-
मान्ये सम्बन्धे सर्वेषामनुमन्त्रणानामवगते तद्वारविशेषान्व-
याय व्यवस्थापेक्षायामाग्नेयादियागाङ्गत्वेनानुमन्त्रणानामाग्नेयया-
गादिप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गेन व्यवस्थासिद्धेः क्रमानपेक्षत्वात् अस्प-
ष्टलिङ्गतया लिङ्गेन व्यवस्थापयितुमशक्यमनुमन्त्रणमुदाहरति *
तत्रेति * लिङ्गेनाव्यक्तलिङ्गमन्त्रव्यवस्थानभ्युपगमे प्रकरणात्स-
र्वार्थत्वापत्तेः । क्रमेण विनियोगो न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य * ननु
चेति * अबाधसम्भवे बाधपक्षस्यानाश्रयणीयत्वात् उपांशुयाजस्य
विशेषितया ग्रहणे द्वयानुग्रहसम्भवात् । न क्रमो बाधनीय इति
परमतेन दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * उपांशुयाजमात्रार्थ-
त्वे प्रकरणावगतसर्वार्थत्वबाधापत्तेर्न द्वयानुग्रहः सम्भवतीत्या-
शयेन दूषयति * शक्यन्येति * अनुमन्त्रणस्याशुनावृत्तिदोषा-
पत्तेः । सर्वार्थता युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिन्यायेनैवेति सूच-
नार्थं प्रति * प्रधानेत्युक्तम् * आग्नेयादीनां लिङ्गावगतैरनुमन्त्र-
णान्तरैर्निराकाङ्क्षत्वादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनास्यानुमन्त्रणस्या-
ग्रहणं न सम्भवतीति स्वमतेन परिहारमाह * तत्रेति * स्पष्टलि-

ङ्गानां लिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्य च प्रकरणेन विनियोगाद्विषमशिष्ट-
विकल्पापत्तेरयं नास्य प्रकरणेन ग्रहणमित्याह * न चेति * अदृष्टा-
र्थत्वेनैकार्थ्यानवगमात् विकल्पानापत्तिं शङ्कते * अदृष्टार्थानामिति *

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रस्थत्वेन सत्स्मरन् ।
शेषिणो तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणमित्येवम् ॥

लक्षणेनैषां यागानुमन्त्रणाख्यया यागस्मृत्यर्थत्वावगतेः ।
कृतस्यापि च यागस्याकृतत्वशङ्कायामश्रद्धानिमित्तवैगुण्या-
पत्तेः शङ्कानिवृत्तौ कृतस्य यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्यवेक्षा-
पेक्षत्वात् दृष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन च मन्त्रेण तस्मिन्संदुर्वारा विक-
ल्पापत्तिरिति परिहरति * नेति * कृतयागस्मरणस्यानुष्ठानौप-
यिकत्वात् कालविप्रकर्षाभावेन चाकृतत्वशङ्कानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थ-
त्वायोगात् पदार्थमध्ये क्षुतादिनिमित्तविष्णुस्मरणवददृष्टार्थत्वे ऽपि
मिलितानां मन्त्राणाम् अग्निमन्थनवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तेः
स्तुवाघवादिग्रहणवच्च समुच्चयमन्तरेणागत्यभावात्समुच्चयानाश्रय-
णीयत्वावगतेर्न समुच्चय युक्त इत्याह * सत्यपि चेति * गत्यन्तरे
सतीत्येतद्विवृणोति * आग्नेयादिभिरिति * मन्त्राणां चाक्रियात्वेना-
नितिकर्त्तव्यतारूपत्वात् स्वमते प्रकरणविनियोज्यत्वानुपपत्तेरभि-
धानाकृत्याद्वारा विनियोज्यत्वावगमे ऽपि अस्पष्टलिङ्गाभिधायकता-
योगान्नास्य प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्याह * किं चेति *
उपांशुयाजे ऽपि तदभिधानाशक्तेर्नो विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्र-
मादुपांशुयाजाङ्गत्वावगतेः सन्निहिताभिमुखवाचिमध्यमपुरुषयो-
गात् प्रकरणसन्निहितानेकयागत्यागेन क्रमसन्निहितैकोपांशुया-
जाभिधानसामर्थ्यावगतेरुपांशुयाजे विनियोगोपपत्तिसूचना * या-
सीत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * दधिघर्मेति * युष्मदर्थविषयम-
ध्यमपुरुषान्तरत्वेनासिशब्दस्य सन्निहितवाचित्वे ऽपि सर्वेषां प्रकृ-
तत्वेन सन्निधानात् अभिधानापत्तिमाशङ्क्य सन्निहितवाच्याभिमु-
ख्यस्य युष्मदर्थत्वादुपांशुयाजस्यैव च मन्त्राकाङ्क्षयोत्पादिताकाङ्क्ष-
त्वेनाभिमुखत्वात् मान्त्रत्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुख-
त्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुखानामाग्नेयादी-
नां सन्निधाने ऽप्यनभिधानसूचनायाभिमुखोक्तिः सादेश्येनोपांशु-
याजस्यात्यन्तसान्निध्यात्तस्यैवाभिधेयता युक्तेति परिहारसम्भवे
ऽपि अतिशयार्थाभिमुखोक्तिः । स्वमतेनोक्तपरिहारमुपसंहरति
* ततश्चेति * तथेन्द्राग्न कर्मेत्यादिभाष्येणोदाहृतो याज्याकाण्ड- ८३४।२
क्रमस्तयोश्चाङ्गाङ्गयपेक्षत्वेनायामित्यादिवाचिकेनोभयाकाङ्क्षया क्र-

मस्य विनियोगहेतुत्वाभिधानादनुपाख्यात इत्याह * याजेति *
अनुष्ठानदेशः क्रमः कस्मान्नोदाहृत इत्याशङ्क्य पशुधर्माधिकरणे
क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारेण पशुधर्माणां दैक्षार्थत्वे वक्ष्यमाणो
अनुष्ठानदेशलक्षणो ऽपि क्रमो विनियोगहेतुत्वेन सुज्ञानो भविष्यतीति
मत्वेत्याह *अनुष्ठानेति* वैकृतधर्मकर्मसन्निधेस्तु प्रकरणत्वशङ्का-
याञ्चतुर्थे मध्यस्थं यस्य तन्मध्यस्थमस्मिन्नधिकरणे स्वातन्त्र्यशङ्काया-
ञ्च फलवदुक्तहेतुत्वादिनाऽस्य प्रधानं स्यादित्यस्मिन्निराकरिष्य-
माणत्वेन क्रमस्य निःसन्दिग्धत्वात् । निराकाङ्क्षांशुयाजसन्निधे-
श्च विनियोजकत्वस्योक्तत्वात् पृथगनुदाहरणं लिङ्गक्रमसमाख्या-
नादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमसमाख्यासापेक्षत्वमात्रोक्तेः फलतस्तु विनियो-
जकत्वाभिधानादिहोदाहरणम् ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

भाष्याया विनियोगहेतुत्वाभावाशयस्यार्थेति प्रश्नभाष्यस्य
यौगिकत्वलक्षणसमाख्यात्वाभावाशयस्य च क्लिष्टत्वस्य प्रयोगे च
व्याख्यानस्थात् समाख्यापि क्रमविशेषत्वहेतुः फलतावयवार्थप्रत्य-
भिधानेन चाध्वर्यवादियौगिकत्वात्समाख्या चैवमित्यर्थं सूत्रव्याख्या-
र्थे समाख्या चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यौगिकीति * फल-
तावयवार्थप्रत्ययाभिधाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात्सम्बन्धनिमित्तैवे-
त्यवधेयं तावता यौगिकत्वाख्ये समाख्यात्वे व्युत्पादिते तस्या विनि-
योगहेतुत्वोक्त्यर्थमध्वर्य्वादिना प्रकृत्यर्थत्वेन सहान्वाधानादेः प्रत्यया-
र्थस्य कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीत्येवं सामान्याकारेण स्ववाक्यविनियोगार्था-
न्यथानुपपत्त्या प्रतीते सम्बन्धे ऽपि निःशेषसामान्यायोगात् विशेषा-
पेक्षायां शेषशेषिलक्षणसम्बन्धविशेषं साधयतीत्युक्ते विशेषबोधो-
पपादनार्थमृत्विजां कर्माणि प्रति कर्तृतया शेषत्वेन वरणभरणा-
भ्यां परिक्रीतत्वादनुष्ठेयत्वेन शेषिभूतकर्मापेक्षयामनुष्ठातृत्वेन च
शेषिभूतानां कर्मणां कर्तृशेषभूतापेक्षायां प्रत्ययार्थस्यान्वाधानादेः
प्रकृत्यर्थस्य चाध्वर्योरन्यान्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्त स-
माख्यायां निर्दोषत्वायानादिप्रसिद्धता यच्छब्देनोक्तेति सूचनार्थं
पौरुषेय्यामपि तावद्दीक्षानुवाकादिसमाख्यायामनादित्वान्न दोषो
ऽस्ति आध्वर्यवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्कापि नास्तीत्युक्तिपूर्वमुत्त-
रार्द्धं व्याचष्टे * आध्वर्यवादीति * आध्वर्यवशब्दवाच्यत्वेना-
न्वाधानादेरध्वर्युशब्दवाच्यत्वेन चर्त्विजो ऽन्वाधानादिकर्तृकत्वक-

ल्पना भवतीत्युक्ते कस्मात्तर्ह्यध्वर्युसमाख्या भाष्ये नोदाहृतेत्या-
शङ्कैकयापि समाख्यया द्वयोरपि कर्तृकर्मणोः श्रुत्यर्थाभ्यां नियम-
सिद्धेरिति सूचनार्थं प्रत्येकोक्तिः । प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्या-
पत्तेर्वा स्मृत्यभावात् कथमाध्वर्यवन्कर्त्रध्वर्युना व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य
प्रकृते ऽध्वर्युप्रातिपदिकादर्थविशेषवाचितया प्रसिद्धादाध्वर्यवश-
ब्दात्तद्विकारत्वेन व्याकरणालोचनयावगताध्वर्यवकर्मवाचित्वात्म-
केन प्रकृत्यनुरूपेण विकाराद्वाध्वर्यवशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायो-
गेनौपचारिकादन्वाधानादिवाचितयावगतादिमेधिवत् प्रसिद्धा-
ध्वर्यवशब्दादर्थेनाध्वर्युशब्दस्तत्र प्रकृतित्वेनावगतो ऽन्वाधानाद्या-
ध्वर्यवकर्तृवाचित्वात्मकेन विकारानुरूपेणानुमीयत इत्युक्तं शब्दा-
धिकरणप्रकृतिविकृत्योरुक्तिं पूर्वपक्षसूत्रोक्तं प्रकृतिविकारादिति सूत्रे
विकारोक्त्यानुभाष्य शब्दान्तरोक्त्या निरस्तत्वात् प्रकृतिविकारोक्ती
न युक्ते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वोक्त्याध्वर्यवशब्दप्रवृत्त्यनध्वर्युश-
ब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगान्नोपचारतोऽपि प्रकृतिविकारता युक्ते-
त्याशङ्क्य व्याकरणप्रत्ययौपचारिकी प्रकृतिविकारतोक्ता वस्तुतस्तु
यद्यप्यध्वर्युराध्वर्यवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षौ नि-
त्यं चार्थान्वितौ तथापि शब्दस्यार्थे प्रयोगाख्यायाः प्रवृत्ते कूटस्थ-
नित्यत्वाभावात् नित्यस्य च नैमित्तिकत्वे ऽपि अविरोधादाध्वर्यव-
शब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेनाध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वादध्वर्युश-
ब्दस्याध्वर्यवशब्द प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकारत्वान्वाख्यान-
मित्याह *यद्यपि चेति* प्रवाहनित्यत्वस्य नैमित्तिकत्वाविरोधसूच-
नार्थं सर्वयौगिकानामिति यदुक्तं तदुपपादयितुमाह * न हीति *
एवमपि शब्दानां कूटस्थनित्यत्वे ऽपि सम्बन्धज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ
निमित्तत्वात्सम्बन्धज्ञानस्य च कादाचित्कत्वान्निमित्तत्वान्निमित्त-
त्वाविरोधवद्राजादिशब्दस्यापि राज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतरा-
ज्याद्यन्वयापेक्षितराज्याद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्द प्रति निमि-
त्तत्वात् सम्बन्धज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्ते कादाचित्कत्व-
निमित्तता न विरुद्धेत्याह * निमित्तेति * समाख्याहेतुकाद्विनियो-
गात्प्रागाध्वर्यवाख्यस्यान्वाधानादेरध्वर्युसम्बन्धाप्रतीतौ शब्दे यौगि-
कत्वज्ञानादर्कः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वायोगापत्तेर्यौ-
गिकत्वायोगात् रूढित्वेनान्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्यध्वर्य्वाध्वर्यवसमा-
ख्ययोरध्वर्योः कर्त्तव्यापेक्षायामध्वर्युसमाख्यासादृश्यादाध्वर्यवस-
माख्यायामुपनिबध्यमानायामन्वाधानादेः कर्त्तव्यत्वावगमात् । अ-
न्वाधानादेश्च कर्त्रपेक्षायामध्वर्युसमाख्यायामुपतिष्ठमानायामध्वर्योः

कर्तृत्वावगमात् एव समाख्याहेतुको विनियोगः सेत्स्यतीति मतमि-
त्यस्मिन् दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * यद्यपि तैरेव धर्मसम्ब-
न्धे सारूप्यानुपस्थापनस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धं तथापि तावद्रूढि सारू-
प्यहेतुकस्योपस्थापनस्य नास्त्येव स्वोपदर्शिके क्रियाकर्तृसम्बन्धे सा-
रूप्यहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं दूरात्सारितमित्येव दूषयति *
८३५। न निर्वति * उपस्थापनस्य नित्यमुपस्थापकापेक्षत्वादुपस्थापकसारू-
प्यसापेक्षत्वे ऽपि सामर्थ्यशब्देन सह समासाविघात । कथं रथन्त-
रशब्दस्य यौगिकत्वे सत्यरथन्तरे रथन्तरं रथन्तरशब्दस्य वस्त्वर्थक-
ल्पनया शब्दोक्तान्सादृश्यात्प्रवृत्त सादृश्यस्य च धर्मसामान्यल-
क्षणत्वात् रथन्तरधर्मानिर्दशकत्वं स्यात् रूढित्वात्तु शब्दसादृश्येन
रथन्तरशब्दोपस्थापनद्वारा रथन्तरोपस्थापने ऽपि शब्दसादृश्यस्य प्र-
त्यक्षस्य गम्यत्वेन शब्दत्वात्तद्वारेण रथन्तरोपस्थापने शब्दसाम्यापा-
दनान्निदर्शनं युक्तेति वार्त्तिककृतान्तरं रूढिसादृश्यहेतुकस्योप-
स्थापनस्यानिदर्शिकधर्मान्वयासमर्थतोपपादिता । उपदर्श तु वस्त्वर्थ-
लक्षणेन शब्दोक्तस्यापि सारूप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादृश्यस्य
सारूप्याभावात्सादृश्यस्य सारूप्यसम्बन्ध विनानर्थक्याभावेन
सम्बन्धाभिमुख्यरूपेणानुपस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेण चोपस्थापने
ऽपि गोगवयवत्सम्बन्धाप्रतीतेरशब्देन सारूप्येणोपस्थापने शब्द-
स्याव्यवहारात् वैदिके च शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणाभावात् रूढिसारूप्य-
स्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्य शक्तेर्दूरोत्सारितता किमुतेत्यनेनोक्तार्थाद्वा
सम्बन्धमात्रे ऽपि सारूप्यहेतुकत्वोक्तस्योपस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति त-
द्विशेषे तु क्रियाकर्तृसम्बन्धे दूरोत्सारितेत्यर्थः । भाष्यकृतो ऽपि रू-
ढितानभिमतेति सूचयितुमाह * याचकादीनि * परपक्षे दोषमु-
क्त्वा स्वपक्षे दोषं परिहर्तुं निर्दोषत्वं प्रतिजानीते * तस्मादिति *
अनुमानपूर्वं पारहृदति * यस्त्विति * तस्य समाख्याहेतुकात् वि-
नियोगात्प्रागध्वर्युणाध्वर्यवानुष्ठानादध्वर्योस्तत्पदयोः सम्बन्धे प्र-
त्यक्षप्रमाणं नास्ति तथाप्यध्वर्युणा ऽयमेव कार्यमित्येवं रूपं युक्त्या ऽन्य-
प्रमाणं समाख्यया क्रमादपारम्पर्येणाङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधकत्वाद्विनि-
योगात् प्रागनुमाय सम्बन्धं प्रमाणं भविष्यतीत्यर्थः । सम्बन्धात्मा
न्यौगिक्या समाख्यया प्रवृत्तिरयुक्तेति यदुक्तं तत्परिहर्तुमाह *
वेद इति * अनादित्वोपलक्षणाया वेदोक्तिरनादिसमाख्याप्रमाण-
कस्य सम्बन्धस्यानादित्वादिदानीं तत्र समाख्यातृप्रयोगात् प्रागेव पू-
र्वेष्वनुष्ठातृषु निष्पन्नेस्तस्मिन् प्रतीते सतीदानीन्तनेषु प्रयोक्तृषु स-
माख्या प्रवृत्तेत्यर्थः । समाख्यात प्रागङ्गाङ्गिसम्बन्धप्रतीतौ समा-

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृश्वो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः–

		मुद्रिताः स्तबकाः
(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत–न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	१
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्–बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमल्लिकार्जुनमिश्रु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम्। (जैनदर्शनम्) १

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणा-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णः (वेदान्तः) ६

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) [illegible] (न्याय) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पय्यदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (वेदान्तः) १२

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्वेदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम्। (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम्। २

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्त,
चौखम्बा संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी।

No. 73] [*Price Rupees One*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA.

BY

PANDIT SOMESHWARA BHATTA,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

Professor Deccan College, Poona.

FASCICULUS XIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७३

स्याप्रमाणं न स्यादित्याशङ्क्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि सम्बन्धस्या-
माभमीमांसकमूलप्रमाणं विना याज्ञिकानुष्ठानमात्राद्विश्वसन्ति प्र-
तिपन्नं समाख्याख्यमूलप्रमाणदर्शनेनैव वयं मीमांसकाः सम्बन्धं
प्रतिपद्यामह इत्याह * वयं त्विति * सम्बन्धप्रतिपत्तिं विना सम्ब- ८३५॥१
न्धनिमित्ताया समाख्याया दर्शनायोगात्समाख्यादर्शनेन सम्बन्धप्र-
तिपत्तौ अन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्याशङ्क्य क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञा-
नेनावयवार्थाभावविनिश्चयं च विना समुदायकल्पनायोगात्स-
म्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयोक्तृस्था समाख्या ज्ञायते पश्चात्सम्ब-
न्धो ज्ञायत इत्याह * नन्विति * कथं तर्हि सम्बन्धस्य
प्रथमताक्त्याशङ्क्य वस्तुस्थित्याह * वस्तुतस्त्विति * सम्ब-
न्धे ऽपि सम्बन्धस्याज्ञाने तत्प्रतिपादिकाया समाख्याया प्रवृत्ति-
रयुक्तेत्याशङ्क्य सम्बन्धस्याप्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण क्लृ-
प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञानं समुदायशक्तिकल्पनायोगात् । प्रयोक्तृस्था-
या समाख्याया ज्ञातारं प्रति ज्ञेयत्वेन प्रवृत्तिर्युक्तेत्याह * स च-
ति * अन्यप्रयुक्तसमाख्यादर्शनाच्छ्रोतुः सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे ऽपि
अनवगते सम्बन्धे तत्प्रतिपादिकया समाख्यया वक्तुः प्रयोगादप्र-
युक्तायाश्च श्रोतुर्दर्शनायोगात् न सम्बन्धप्रतिपत्तिरित्याशङ्कानिरा-
सपूर्वं यौगिकया समाख्यया सम्बन्धमात्रावगमे ऽपि तद्विशे-
षाङ्गाङ्गिसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्क्य निरस्यति * यदि हीति *
प्राक्सम्बन्धावगमे ऽपि नित्यत्वात्समाख्याया पूर्वं वृद्धप्रयोगदर्शना-
त्सर्वदा नित्यप्रयोगापरत्वाद्युक्तायाः सम्बन्धनिमित्ताया समाख्या-
यास्तं विना कथं नित्यप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रवाहनित्यताक्ता
न्समाख्यावगतस्य सम्बन्धसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्तेर्वि-
धान्तरानुक्तश्चाध्वर्योश्चाध्वर्युं वृणीतानि विधिना वरणाध्वर्युमुपा-
ददीतेत्यवविधानात्सामान्यतो ऽङ्गत्वादन्वाधानादेश्च क्रतूपकारत्वेन
समुदितत्वात्सामान्यतो ऽङ्गत्वं ऽवगतेर्विध्यनुगृहीतया समाख्यया-
ङ्गाङ्गित्वलक्षणं सम्बन्धविशेषो ज्ञायत इति द्वितीयाशङ्कानिरासाय
अनेन चैव पदे ऽपीति भाष्यस्याकृतकमध्वर्युत्वाद्याधानाद्यवयवयो
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामान्यतः सम्बन्धप्रतिपादकमध्वर्युशब्दमनु-
पलभ्य निर्विषयसामान्यायोगात् तस्मिन्नङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधस्य वि-
नियोगविषयभूत ऽङ्गाङ्गित्वलक्षणे सम्बन्धविशेषे प्रत्ययो भवती-
ति शङ्काद्वयनिरासपरत्वेन व्याख्या सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्रा-
दिसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरादनवगते सम्बन्धनिमित्तसमाख्याद-

(१) अत्र वे ऽपीति १ पुस्त० ।

रणायोग' । प्रमाणान्तरात्सम्बन्धावगतौ वा सामाख्यानिकविनियोगोक्तिर्निष्प्रयोजनत्वाशयत्वेन किमिहेति प्रश्नभाष्यव्याख्यया यौगिकत्वायोगशङ्कावार्त्तिकेन सूचिता ऽधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * रूढिरर्थनिरासोपसंहाराय्येवकार ॥

भुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

श्रुत्यादीनि विनियोगे करणानीति अधे चिन्तिते तेषां प्रबलदुर्बलत्वविशेषचिन्ताया सङ्गत्युक्त्यर्थकानीति भाष्य व्याचष्टे ३।३।१४ * इदानीमिति * समवायोक्तेर्व्याख्यापूर्वं प्रयोजनमाह * तत्रेति * विरोधानपेक्षस्यासमवायस्य चिन्ताऽविषयत्वान्न्यूनतां शङ्कते * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकव्याख्ये * एक एव हीति * प्रमाणानां परस्परानुग्रहे समवायस्य निमित्तत्वोपपादनार्थं निर्विशेषसामान्यायोगात् भुत्या वाक्यस्वरूपप्रयुक्त त्वेवानर्थक्याद्वाक्येन प्रकरणमपेक्षितमित्युक्तम् । समवायोक्त्यैव विरोधसिद्धेर्न विरोधग्रहणं कार्यमिति परिहरति * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * तुल्यबलत्ववाचिन्या समानोक्त्या सशब्दस्यान्यूनानधिकैकार्थत्वव्याख्यानात् । विषयोक्त्या चापहाराख्यविन्दुशर्थविशब्दपूर्वात् बच्चनार्थेत्विनोतेर्धोनेरच्प्रत्ययान्तानुपपन्नतया विनाशब्दस्यापहरणनिमित्तार्थ करणार्थत्वादेकस्मिन्न्यूनाधिक ऽर्थे ऽपहरणानान्यदध कृत्यायागमन समवायपदार्थत्वेनोक्त यत्र त्वेक वोष तत्रापि चेत्यादिविवरणवार्त्तिकालोचनया चैकशब्दस्यान्यूनानधिकैकत्वाविषयार्थत्वाघसायाद्वहार्ये च प्रार्थनातिशयादर्शनेनार्थशब्दस्य प्रार्थनावाचित्वया पदार्थलक्षणार्थत्वाघसायात्समानविषयत्वरूप. समवाय. भुत्यादीनां प्रमाणानामन्यूनानधिकैकविषयापहारित्वे उपाणां चान्यूनानाधिकैकाण्यपरिहारित्व सत्ययमग्यतरति उत्तरार्धार्थं । श्लोक व्याचक्षाणो विषयोक्त्यापहारानपेक्षयोव्यवहरणावाक्यं प्रमाणानां समवायो नास्ती त्याह *अरुणादौ तावदिति * भुत्यादीनामेकत्रारुणादौ वोप मिश्रणात्कथ न समवाय इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वार्धं व्याचष्टे *न हीति* प्रमाणस्य प्रमेयविशेषविषयत्वात् गुणस्थेवारुण्यस्य क्रियामात्रान्वयित्वेन श्रुतिप्रमितक्रियान्वयस्य चादयस्य भुत्युक्तकारकपारुक्षतक्रियासामान्यान्वयमात्रेणापर्यवसानात् भूय क्रियाविशेष

ऽपेक्षाविशेषेण क्रयान्वयितया वाक्येन क्रयान्वयपर्यन्तत्वे ऽपि स-
म्बन्धयेन समीहितप्रयोजनानवाप्तेः प्रयोजनविषये ऽपेक्षान्तरे सति
ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धवचनं क्रयस्य सम्बन्धिन सतो ऽरुणैकहायन्यस्य
ज्योतिष्टोमान्वयितया प्रकरणेन प्रमेयत्वात् विषयतानात्वेनाविरु
द्धा सर्वेषां विनियोजकत्वेत्यर्थः । कथं कारकश्रुत्यारुण्यस्य क्रियान्व-
यप्रमितिरित्याशङ्क्य पदश्रुतकारकान्वयद्वारा क्रियान्वयोपप त्ति-
सूचनार्थां कारकोक्ति श्रुत्यादिर्कारकेपति प्रमीतः क्रियाया सह
कारकद्वारा सम्बन्धो यस्यारुण्यस्येति विग्रहो विशेषस्य सामा-
न्य प्रत्याश्रयत्वेन विषयत्वाद्विशेषणविशेष्यान्वयमात्रं वाक्यस्यावस्तुनो व्यापारो नाङ्गाङ्गिभावस्य विनियोगो प्रौढ्याभ्युपेत्य तत्र वि
नियोग वाक्यव्यापार विषयताकानि सूचनार्थां विषयतोक्तिः । क्रय-
स्येत्यान्वयव्यतिरेकजनिता षष्ठी । प्रकरणसमर्पितज्योतिष्टोमापूर्व-
साधनार्थत्वेन श्रुतिव्यापारपर्यवसानादूर्ध्वमपेक्षितशेषित्वरूपसम
र्पणमात्रे प्रकरणव्यापारसूचनार्थं ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य क्रयस्य शे
षित्वाद्विशेषणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितामभिप्रेत्य ज्योति-
ष्टोमार्थत्वोक्तिरिति प्रकरणेन ज्योतिष्टोमिकस्य क्रयस्य शेष इति पू-
र्वोक्तनाविरोधः ।

अर्थापत्त्या च युज्यन्ते सम्बन्धग्रन्थि प्रमाणकम् ।

इतिवद्विनियोगे व्याप्रियमाणया श्रुत्या ऽपेक्षितस्य शेषित्वस्य वाक्ये-
नापूर्वसाधनत्वस्य,च प्रकरणेन समर्पणाद्वाक्यप्रकरणयोर्विनियोजक-
श्रुतिसहायत्वं विवक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्तिः । प्रकरणेनापूर्व-
साधनत्वसमर्पणात्प्राक्श्रुतिव्यापारपर्यवसानादेवारुण्यस्य क्रिया-
र्थत्वं श्रुत्यैवेत्यनेनोक्तम् । एकविषयापहारलक्षणस्तु समवायः ऽरुणा-
वाक्यनाशङ्क्य एवेति दर्शयितुमाह *न चेति* वाक्यादिप्रमाणकविष-
यान्वयग्रहणात् । श्रुत्यादिप्रमाणकत्वेऽप्यन्वयबाधकप्रसक्तौ सत्यां
श्रुत्यादिना स्वप्रमेयत्वेऽप्यन्वयाबाधार्थम एव वाक्यादिप्रमेयाच्छेपिण-
श्चो ऽपहितेन तद्रूपाबाधप्रसक्तादर्शनेन त्वपहारान्यार्थानेकविषया-
पहारित्वलक्षण समवाय सम्भवतीत्याशय । ज्ञानस्य बाधस्याऽनि-
यार्यत्वात् प्रसक्तो दर्शयितव्यबाधार्थम एतदेव विवृणोति * न ही-
ति * कथ तर्हि प्रमाणसमवाय सम्भवतीत्यपेक्षायां स चैकार्थे
प्रमाणानामित्येतद्व्याख्यायोत्तरमाह *यत्र त्विति* एकस्याः एवाद्या ८३७।२
एवान्यूनाधिकाया ऐन्द्र्या लिङ्गेन गार्हपत्यादय श्रुत्यन्द्रार्थत्वबाधाना
दुहत्या चेन्द्रापहृत्य गार्हपत्यार्थत्वबाधानात् श्रुतिविषयो लिङ्ग स प-
रस्परेणापहार्ये समान विषयो ययोस्ते तथोक्त तयोर्भावस्तत्त्व तल्लक्ष-

णमस्येति विग्रहः । विशेषणाच्चावगम्यत इत्येतद्व्याचष्टे * तथेति * एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शर्विणि तुल्योपस्थापनजन्योपकारनिबन्धन-त्वाद्यान्यूनानधिकेन लिङ्गेनैन्द्र्या गार्हपत्यमपहृत्यामुष्यास्तदुपकार साधनत्वेन शेषत्वप्रतीतेः श्रुत्या चाप्रतीतो ऽपहृत्यैन्द्र्या शेषत्वप्रतीते एकशेषिविषयापहारित्वाच्छेषयोः समवाय इत्याशयः । तुल्य उपकार-शेषान्वये निबन्धनमस्येत्याद्ये पूर्वविशेषणे द्वितीये त्वेकेन शेषणोप कारः साधितो ऽस्येति विग्रहः । एकाकार्यस्य विरोधग्रहणाकार्यत्व हेतुतामुपपादयितुमाह *स चेति* विरोधं विना नापहारः सम्भव तीत्याशयः । प्रमाणविषये शेषे शेषविषये च शेषियकत्वविशेष णस्यान्यूनानतिरिक्तत्वविशेषणस्य च यथाक्रमं फलानि दर्शयितु माह * यत्र पुनरिति * शेषैकत्वविशेषणस्य समिदाद्याज्यादिषु शेषभे-दे प्रमाणासमवाये निवृत्तफलत्वं ऽभिहिते कथं तद्वाक्यादिशेषि-भेदे तथा श्रुतिलिङ्गविरोधवार्त्तिके विरोधाभावात् प्रमाणसमवायो दृश्यत इत्याद्यङ्ग भिन्नोपकारसाधनशेषभेदो ऽत्र विवक्षित इति सू-चनार्थो स्पष्टोक्तिरत्यन्यूनानतिरिक्तविशेषणफलं यत्र वा तस्येत्यनेनाक शेष्यकार्यविशेषस्याप्रयादिशेषिभेदे समवायनिर्णीतफलत्वं तथत्यने नोक्तम् । तुल्योपकारित्वानिबन्धनविशेषणफलोक्त्यर्थं यत्र शेषैक्य ऽपि शेषिणामाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासयागाङ्गानामेकस्मिन्नाग्ने-याद्ये शेषिण्युपकार्यत्वेन शेषित्वात्प्रत्यङ्गं चोपकारभेदात्सान्निधा-गजन्ययागान्तरोपकारोपकार्यत्वेनाग्नेयस्य सन्निधानशेषित्वात्तनूनपा-याजन्ययागान्तरोपकारोपकार्यत्वेन तनूनपाद्यागशेषत्वेन समवान्तरो पकारनिबन्धनमाधिक्यं तच्छ्रवणात् प्राधान्यविषयान्यायात्समवाय इत्युक्तं यत्र शेषभेदो यत्र वा तस्यैव शेषस्य क्रियाधिक्यं तत्र प्रमाणानां शेषाधिक्यविषयत्वादन्यसमवायस्तथा यत्रावयवानां प्रधाना-ङ्गाधिक्येऽन्यायसमवाय इति प्रसक्त तत्रैतस्यान्वयसूचनार्थो ऽपिशब्दः. एवं सत्यपि विरोधविषयत्वाद् बलाबलचिन्तायाः सा-क्षाद्विरोधग्रहणमेव कस्मान्न कृतमित्याशङ्क्य विरोधे सत्यपि समवा-याभावं प्रत्यक्षेण श्रुत्यादिना विनियोग इते ऽपि श्रुत्यनुमानमूलभू तानामाकाङ्क्षानिवृत्त्याभावे श्रुत्यनुमानद्वारा लिङ्गादिजन्यविनियोग-प्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तुल्यत्वापत्तेर्विरोधं विना बाध्यबाधकत्वायो गात् विरोधाभावद्वारा समवायस्यैव बाधहेतुत्वे ऽपि समवाय-स्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्समवायग्रहणमेव कार्यमिति परिहारं सूचयितुमाह * इमीति * समवाय सतीतिकरणार्थे समवायाभाव स्य महिषयाद्विरोधासम्भव ऽप्युक्त इत्यविरोधायोगाद् सर्वेषां तु-

इयत्यापत्तेर्बलवद्बलत्वायोगादित्याशयः । समिदादीनामङ्गानाम-पान्तरोपकारभेदेऽपि परमोपकाराभेदेन भिन्नोपकारसाधनत्वभेदा-भावात् प्रमाणसमवाय्येकपरमोपकार्यत्वेन चैकस्य शेषिणोऽभिन्नाप-कारोपकार्यत्वनिबन्धनाधिक्याभावाच्छ्रुत्यसमवाये सत्यपि विरोधा-भावात् । समवायस्य विरोधव्यभिचारावगतेः कथं समवायग्रहणा-द्विरोधशक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यस्त्विति* फलं भावयेदित्येतदर्थ-मित्यपर्यायेण यौगपद्येन ज्ञातं परमोपकारं विधानात् श्रुत्यादीनां च प्रत्येकविनियोजकतया यौगपद्येनाकाङ्क्षाविनियोजकत्वायोगात् प्रयोगवाक्यस्यैव विनियोजकत्वावगतेस्तस्य च एकत्वेन शेषप्रमा-णानां भेदाभावात् समवायस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् असमवाय । शेषाभेदस्य च भिन्नोपकारसाधनत्वेनेह विवक्षितत्वात् परमोपका-रापेक्षया च शेषाणां भिन्नोपकारसाधनत्वाभावात् असमवाय इत्यु-क्तं प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयाङ्गानां प्रत्येकमुपकारसाधनत्वावग-मात्सहत्यैकोपकारसाधनत्वायोगमाशङ्क्य समिधादीन् भावयेत तनू-नपादादीन भावयेदिति प्रात्यात्मिकविधिभिर्व्यापारभेदावगतेः प्रत्ये-कं बुद्ध्या व्याप्रियमाणानां श्रुत्यादीनाम् एकस्मिन् छघुजयावये स्वा-म्युपातानेकव्यापारसाध्ये सहत्य साधनत्ववदङ्गानां प्रात्यात्मिक-भिन्नव्यापारधारा सहत्यैकोपकारस्य साधनत्वोपपत्तेः शेषत्वस्यैव उपपत्तिसूचनार्थो व्यापारभेदोक्तिः । एवमप्येकस्यैव प्रधानस्य हविर्मन्त्राद्येः शेषस्यैकस्मिन्नेव पुरोडाशप्रथनादौ शेषिणि श्रुत्या लिङ्गेन च विनियोगात् प्रमाणसमवायस्य विरोधव्यभिचारावगतेः समवायग्रहणाद्विरोधासिद्धिरित्याशङ्क्य लिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणभूत-त्वात्श्रुतेरन्यासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् तत्र प्रमाणसमवाय इ-त्याह * तत्रेति * न्यूनत्वशङ्कापरिहारम उपसंहरति*तस्मादिति * लोकशो बलाबलसम्प्रधारणस्य चिकीर्षितस्यौचित्योक्त्यर्थमनेका-र्थेति भाष्यमनेकेषु अर्थेषु वाच्यवृत्तित्वेनादेकार्थवृत्तित्वं च द्वयोर्द्वयो- सम्प्रधारणायोगात् अयुक्तमाशङ्क्यैकार्थ-वर्तित्वोक्तिः । एककालविषया सम्प्रधारणा चैके-कस्याभिप्रेतेत्येवं परिहर्तुमाह * तत्रेति * सूत्रे कृत्स्नशो बलाबलो-क्तेर्भाष्ये लोकशः सम्प्रधारणस्यानौचित्यशङ्कानिरासार्थत्वं षण्णा-मप्येकस्मिन्नेव काले बलाबलकथनीयत्वोक्त्या सूचितम । एकैकस-म्प्रधारणस्याभिप्रेतत्वे द्वयोरितियुक्तेति आशङ्क्यैकैकस्य द्वितीयेन सहैत्येवमर्थत्वेन द्वयोरुक्तिं व्याख्यातुमाह * यस्त्विति * एकैकस्मिन् श्रुत्यादिरूपेऽर्थे बलाबलचिन्तनं इत्येवमेकार्थवर्ति-

त्वाद्वाच इत्येतावदन्यथा व्याचष्टे * एकार्थेति * एतदेवोपपादयति
* तानि हीति * बलाबलं प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात् प्रतिप्रधा-
नं बलाबलोक्तिरावर्त्तनीयेत्याशयः । एकमप्येकैकस्य पञ्चभिः सह
सम्प्रधारणीयत्वात् द्वयोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * श्रुत्या-
दिर्बाधितेन लिङ्गादिना बाध्यस्य वाक्यादेः वाक्यादिबाधकस्य लि-
ङ्गादेर्बाधकेन श्रुत्यादिनेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * यानि हीति *
तत्रेतिभाष्यं श्रुतिलिङ्गबलाबलसम्प्रधारणस्य प्राधान्योक्त्यर्थत्वेन
व्याचष्टे * तत्रेति * किंपुनरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरण-
प्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणसद्भावात् अयुक्तमाशङ्क्य न किञ्चिदुदाहर-
णं सम्भवतीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति * केवलस्य पद-
स्य श्रवणसामर्थ्याभ्यां विनियोगादर्शनाच्छ्रुतिलिङ्गयोः स्वकीयस्य
विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्यीयविनियोगसामर्थ्याद्विवेको न लक्ष्यत
इत्यर्थः ऐन्द्र्येत्युत्तरभाष्यं विवेकहेत्वनभिधानादयुक्तमाशङ्क्याह
८३८।१ * वक्ष्यमाणेति * अत्रेति सन्देहभाष्यमाहाक्षिलिङ्गमिति भाष्ये
लिङ्गबलीयस्त्वोक्तेरैन्द्र्यैवेत्यपि नियमस्य उक्तत्वादिदं तु लिङ्गब-
लीय इत्यस्मिन्नुज्जीविष्यमाणत्वादत्र नहि विरोध इति भाष्यं चाप-
वादयिष्यमाणत्वादविरोधात् क्व स्वदपीति भाष्येण समुच्चयस्यापि
वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्थसन्देहप्रतीतेर्न्यूनमाशङ्क्योपलक्षणार्थत्वेन व्या
ख्यातुमाह * किमिति * यदीति सन्देहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * यदीति * पूर्वाधिकरणे श्रुतिबलेन मन्त्रस्य यथार्थ-
त्वाभिधानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यदीति * का पुनरिति प्रश्न-
भाष्यं श्रुते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमितिद्वितीयाविभक्तिलिङ्गं मन्त्रेषु व-
चनसामर्थ्यमिति प्रकरणात् प्रकरणोपक्रमभाष्ये स्वरूपस्योक्तत्वात्
अयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्याद्विवेकाभावाश्रयत्वेन व्याचष्टे *
तेनैवेति * केवलपदप्रयोगाभावादिति वार्त्तिकात्तत्र मन्त्रेषु वाक्य-
त्वान्यायेन श्रुतिलिङ्गरूपेऽर्थे वाक्यत्वभ्रान्त्या पूर्वोक्तमपि स्वरूपं
पृच्छतीत्यर्थः । श्रुतिरित्युत्तरभाष्यं भ्रान्तिनिरासकविवेकानभिधा-
नादयुक्तमाशङ्क्य यत्र यत्तावच्छब्दस्येत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणविवेका-
भिप्रायेणोदाहरणाभावाशयस्य प्रश्नस्यैन्द्र्येतिभाष्येणोत्तरमुक्तं ते-
नैवाभिप्रायेणेदमप्युत्तरमित्याह * तत्रेति * प्रश्नशेषनिरासं वि
नोत्तरत्वायोगात् । उत्तरोक्त्या तेनैवाभिप्रायेणेति पदद्वयानुषङ्गस्ते-
नैवत्यस्य च वक्ष्यमाणविवेकविषयत्वपरामर्शित्वं सूचितम् अथेति
प्रश्नभाष्यं वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां विवेकाभावाशयत्वे व्याचष्टे
* एवं पुनरिति * सहत्वेत्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति *

पदसमूहस्यैकवाक्याभावादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे।* यद्यपि ८३९।१
चेति * वाक्यार्थद्रमयन्ती सतीत्याद्यव्याख्यानेन गमनमात्रल-
क्षणार्थो ऽभिद्धाति द्वितीये त्वेकेन पदाभिहितैकगम्यमानेन वा-
क्यार्थेन पदसङ्घातस्य प्रयुक्तत्वात् सङ्घात पदार्थं स्वस्वपदार्थम-
भिदधति पदान वाक्यामत्यर्थः । पदार्थाभिधानानपेक्षस्य पदस-
ङ्घातस्य वाक्यार्थवाचितायाः उपसंहारस्य उपक्रमानुरोधवृत्तित्वेन
वाक्यार्थव्याख्यासिद्धान्तभङ्गापत्तः । पदार्थाभिधानद्वारतोक्ता प्र-
द्नातयविवरणार्थं यदित्यादिभाष्यं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति *
वेदे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोज्यत्वाभावात् प्रकर-
णोपक्रमे मन्त्रविनियोगहेतुलिङ्गस्वरूपप्रदर्शनार्थं मन्त्रवृ वचनसा-
मर्थ्यमित्युक्तम् । कारकाविभक्तिश्रुतेरेव च विनियोगहेतुत्वात्कार-
काविभक्त्युपलक्षणार्थं द्वितीयाविभक्तेः श्रुतितोक्ता का पुनरत्र श्रुतिः।
किं लिङ्गमित्यनेन ऐन्द्र्युदाहरणे ऽत्र शब्देन श्रुतिलिङ्गयोः स्पृ-
ष्टयादिन्द्रशब्दस्य इवनाभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तम् । गार्हपत्यं
प्रातिपदिकार्थत्वं च विना विभक्तिमात्रात् गार्हपत्यमाधान्यप्रती-
तेः लिङ्गविरोधाभावेन बलाबलं विनोदाहरणत्वाप्रसङ्गात् गार्हपत्य-
श्रवणश्रुतितोक्ता इह पुनः श्रुतिलिङ्गवाक्यानाम लक्षणतो विवे-
कार्थं सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गलक्षणत्वे ऽन्यार्थान्तरविषयत्वे लिङ्गस्य
श्रुतिवाक्याभ्यां विवेकस्यष्टविषयत्वाच्छब्दविषयलिङ्गस्य श्रुतिवा-
क्याभ्यां विवेकार्थाभिधानसामर्थ्यलक्षणं यदर्थमभिधातु सामर्थ्यं
तच्छब्दस्य लिङ्गमिति वक्तोक्तं विध्यभिधानश्रुत्या लिङ्गवाक्याभ्याम
अविवेकवद्वायां तदर्थ विनियोगश्रुतिरपि अविवेकाद्यपदार्थस्य
स्वरूपेणानियतत्वनेकार्थत्वाभिधानेन तच्छ्रवणमितिकृत्वा श्रुतिरिति
तच्छब्दाद्याहारेयो श्रुतिमात्रलक्षणमुक्त्वा श्रोतृजन्यस्य श्रवणशब्द-
वाच्यत्वाप्रसिद्धेः शब्दजन्यार्थज्ञानाख्यस्याभिधानस्य श्रवणशब्दवा-
च्यत्वायोगात् पर्यायश्रुतिवाच्यता न युक्तेत्याशङ्क्य सो ऽर्थः
श्रुत्यावगम्यतइति कृत्वा श्रुतिजन्यार्थावगमाख्यमभिधानं लक्षणया
श्रुतित्वेन व्यपदिश्यतइत्युक्त व्याख्यायार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दश्र-
वणाख्यश्रुतिजन्यत्वाच्छ्रुतित्वापत्तिरित्याशङ्क्यापदार्थाभिधानानपे-
क्षाच्छब्दश्रवणाद्यो ऽर्थो गम्यते स एवानया श्रुत्या गम्यतइतिव्यप-
दिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारा गम्यमानो वाक्यार्थ इत्युक्ते स-
हत्यार्थमित्यनेन तु वाक्यमात्रलक्षणस्यैवोक्तत्वादेहान्यलक्षण वाक्यं
इत्येकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्येयम् । तदेतदित्यादिना
लिङ्गादित्यन्त भाष्यं श्रुत्यादित्रयसङ्करनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं

शङ्कां तावदाह * सामर्थ्येनेति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेनार्थतो भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * यद्यपि ब्राह्मणे मन्त्रे च शक्तिरभिधानाख्या श्रुतिश्चास्ति तथाप्यैन्द्र्या गार्हपत्यस्य प्रकाशनोक्तिः कार्येति शक्त्या नावगम्यत ऐन्द्र्याङ्गत्वमनिश्चैन्द्र्या न अयोगेनाभिधानद्वारा कृतेति श्रुतिलिङ्गयोः परस्परं विवेकः शक्यो वक्तुमित्याशयः । अभिधानद्वारत्वसूचनार्थम् * कार्त्स्न्येनेत्युक्तम् * पूर्वार्धं व्याचष्टे * या हीति * ब्राह्मणपदस्य शक्त्यैन्द्र्या गार्हपत्याङ्गतावगम्यते मन्त्रपदस्य वेति विकल्प्याद्यपक्षे अन्यस्य शक्त्यान्यविनियोगात् ब्राह्मणपदस्य शक्त्या नैन्द्रो मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमवगम्यत इत्युक्ते ब्राह्मणपदानामेव तर्हि स्वया शक्त्या स्वेषु स्वेषु ऐन्द्र्यादिविनियोगसम्भवात् श्रुतित्वादभिमतेषु ब्राह्मणादिपदेष्वपि विनियोगहेतुत्वस्यावयलिङ्गोपपत्तेर्न श्रुतेर्लिङ्गाद्विवेको ऽवगम्यत इत्याशङ्क्य लौककार्यविनियोगहेतुत्वे ऽपि तस्य लिङ्गस्य वैदिकविनियोगहेतुत्वाभावात् विवेकासिद्धिरिति परिहारसूचना * येनेत्युक्तम् * प्रतिपदं शक्तिभेदे ऽपि सामान्याश्रयेणैकवचनं गार्हपत्योक्त्यशक्तस्यैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये ऽपि विनियोगान्मन्त्रपदस्य शक्त्या मन्त्रपदस्याङ्गार्हपत्याङ्गत्वं भविष्यतीति द्वितीयपक्षनिरासार्थं ब्राह्मणस्थे पदे मन्त्रपदस्यामशक्तिमिव शक्तिमप्यनपेक्ष्य स्वकीयेप्सिततमत्वायुक्तिसामर्थ्येनैव शात् ईप्सिततमत्वादिषु प्रवृत्तेरैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गमन्त्रत्वमभिधीयत इत्युक्ते कथमशब्दस्य अङ्गत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रशक्तिग्रहणात्प्राक् स्वसामर्थ्यदर्शनादङ्गत्वाभिधाने निष्पन्ने तदन्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाङ्गत्वाभिधानात्प्राक् शक्तिग्रहणात् गृह्यमाणात्स्वरूपेण शक्तेनपेक्षाकाना स्वरूपेणेति न चत्यननाक ऽनवगतापि विनियोगहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य ज्ञानस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वानियमाच्च ज्ञाताया शक्तेरङ्गत्वस्य विनियोगे हेतुत्वोपपत्तिरित्याशयेन तेनेत्यनेन परिहृत विनियोगहेतुत्वाभाव कल्प्यमानानर्थक्यमाशङ्क्य कारकहेतुत्वकल्पनार्थवत्त्वं यद्यपीत्यादिना उक्ते शेषविज्ञापनेनैव मन्त्रस्याङ्गत्वादज्ञातशक्तिकस्य च ज्ञापकत्वायोगात् अङ्गिज्ञापकरूपे ऽङ्गत्वे कारकताप्ययुक्तेत्याशङ्क्य विनियोगवाक्यस्य पौरुषेयत्वे सति प्रमाणान्तराग्राह्यस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तेरङ्गत्वाभिधानात् । प्राक् विनियोगमन्त्रप्रयोक्तुः शेष्यभिधानशक्तिज्ञापनमपेक्ष्य स्यात् तदत्वेन त्वस्यापौरुषेयत्वात् स्वयं प्रमाणान्तरावगतगौणशक्त्याक्षेपत्वोपपत्ते म-

न्त्रप्रयोगकाले शक्तिज्ञानापेक्षायामपि विनियोगकाले ऽनपेक्षणात् युक्ता सद्भावमात्रेण शक्ते कारकतेति यदि तित्सनेन सूचयित्वा पूर्वार्द्धोक्तश्रुतलिङ्गादिविवक्तत्समादित्यनेनोपसहृत । अङ्गत्वज्ञापनाख्यविनियोगविषयत्वनाङ्गत्व लक्षणया विनियोगत्वेनाभिप्रेत्य विनियोगस्याभिधेयत्वोक्ति लिङ्गस्य श्रुतितो विवक्तार्थम उत्तरार्द्धं व्याचष्ट * कदेति * इन्द्राभिधानशक्त्यालोचनात् मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वशक्तिज्ञाने सत्यङ्गत्व कस्मान्नाभिधीयतइत्याशङ्क्य मन्त्राङ्गत्वस्य सिद्धयर्थोऽसौ शक्तिर्नोक्तिरत्वाभिधानसिद्धयर्थेति कृत्वाभिधानतया मन्त्रस्याङ्गस्याभिधायिना युक्तेति परिहारसूचनार्थं न चत्पुरुषकत्वाद्युपगतस्याङ्गत्वाभिधान विधिं विना विहितस्यापि मङ्गस्य सत्कारियत्नादरणीयत्वात मन्त्रस्य चाभिधायकत्वनाभिधानश्रुत्येन्द्रस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरिति न विहिता इत्यननोक्ते ब्राह्मणे ऽप्यङ्गत्वविधानस्य प्रागनुक्तत्वात् कस्य चिदभावस्य शङ्का निराकर्तुम * ब्राह्मणे त्विस्युक्तम * यथा ब्राह्मणेऽभिधानान्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाभिधानात् पश्चाच्छक्तेर्ज्ञानाद्विनियोगहेतुत्वायोगेनाभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्व तथा मन्त्रे ऽप्यभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्वापत्तेन लिङ्गस्य श्रुतितो विवेक शक्यो ऽवगन्तुमित्याशङ्कृत * नतु चाति * इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानमिति विवेकहेतुमाह * सत्यमिति * विनियोगानभिधाने विनियोगशक्तेकल्पकाभावेनासिद्धं । स्वरूपाभिधानशक्तेश्चाभिधानमात्रहेतुत्वेन विनियोगहेतुत्वाभावात् न शक्त्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अन्येव चाति * स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तच्छक्तौ कल्पितायां स्वरूपाभिधानशक्तिबलेन विनियोगयोग्यत्वाख्या शक्ति कल्प्यते तत्र विनियोक्तु शक्यत्वात् कल्पितया श्रुत्या विनियुज्यतइत्यर्थ । पाकादौ शक्तस्यापि देवदत्तादेर्विनियोक्तारमननुविदधानस्य विनियोक्तुमशक्यत्वदर्शनाद्यो यत्कर्तुं शक्तस्स तत्र विनियोक्तु शक्य इति नियमानुपपत्ते कथमभिधानशक्त्या विनियोक्तु शक्यत्व कल्प्यतइत्याशङ्क्य प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * असौ शक्तो न स्ययक्त इति कर्मोत्पत्तिनिष्ठान्ताभ्यां,शक्यत्वाशक्यत्वोक्ते प्रकरणाम्नातस्य मन्त्रस्य प्रकरणयङ्गत्वे ऽवगते कथ तस्योपकारिष्यतीत्यपेक्षाया शक्त्यालोचनया अनेन मन्त्रेणेन्द्रमभिदध्यादिति विनियोजकश्रुतिकल्पनादवदर्थविनियोज्यत्वावगते विनियोक्तुमशक्याभिधानशक्तिकल्पितयापि श्रुत्युक्तिविनियोज्यत्वायोगात् अभिधानशक्त्या विनियोज्यत्व शक्य इत्यर्थ । श्लोकव्याख्यानाय शक्तश्चैष विनियु-

ज्यते मा विनियोजि न ह्यावद्यविनियोज्यता केन चिदवगतेत्याशङ्क्या-
भिधानशक्त्यैव श्रुतिकल्पनाद्वारा ऽवद्यविनियोज्यतावगतेति सूच-
यितुमाह * ततश्चेति * हेतौ चशब्दः ततो ऽभिधानसाच्छ्रुतिक-
ल्पनाद्वारा यो विनियोगो ऽभिमतः सद्वितीयाद्विनियोक्तुं शक्यत्वक-
ल्पात् सामर्थ्यात्कल्पयिष्यत उपपादयिष्यत इत्येनदर्थमभिधानशक्ति-
बलेनाविनियोक्तु शक्यत्वं कल्प्यतइति क्रियार्थायां क्रियायाम् उपप-
दस्मृतेन लृट्प्रत्ययेन विनियोगशक्तिः कल्प्यतइत्युपपदार्थीकृतविनि-
योक्तुं शक्यत्वकल्पनक्रियया कल्पयिष्यत इति कल्प्तसामर्थ्येवाच-
कल्पयन्युक्तोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानार्थः अभिधानशक्तिमात्रात्
विनियोगोपपत्तेर्विनियोक्तुमशक्यत्वकल्पना न कथितेत्याशङ्क्य न प्र-
थमसामर्थ्यमात्रात् विनियोगोपपत्तिरित्याह * नेति * एतदेवो-
पपादयति * प्रथमेन हीति * पूर्वेणावगतो ऽपि विनियोगो द्वि-
तीयं विना न निर्वहतीत्याशयः । श्रुतिलिङ्गयोर्विवेकमुक्तं स्पष्टयति*
अत इहेति * श्रुतौ जातस्वरूपेणासत्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्याङ्गतोच्य-
ते लिङ्गे त्वनुक्ताङ्गत्वसामर्थ्यमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे

८४१।१ * अविद्यमानमपीति * ज्ञानस्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितस्याङ्गस्य
विधानात् कल्प्यमित्यर्थः । तदेतदिश्यस्य श्रुत्यादित्रयपरामर्शित्वसूच-
नार्थं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्तिकेनाशङ्कितमपि श्रुतिलिङ्गा-
भ्यां वाक्यस्याविवेकं निरस्यति * वाक्ये पुनरिति * सर्वेष्वेवेति
भाष्यात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणे श्रुत्यादित्रयविवेककथनस्य स-
र्ववाक्येषु विवेककथनार्थत्वावगतेर्वाक्यप्रकरणादिविरोधोदाहरणेषु
प्रकरणादिविवेको ऽपि कस्मात् भाष्ये न पृथक् कथितो वेत्याशङ्क्याह
* कथं भावेति* तदावश्यत्यस्मिन्नर्थे विवेचिते इति णिच्प्रत्यययो-
गेन कथित इति वाच्ये प्रत्ययानुग्रहार्थो धातुः व्याख्याते ऽर्थे श्रुत्या-
दित्रयशङ्कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्यावयवं योजयति * त-
द्विति * लिङ्गाच्छ्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेवमिति भाष्यावयवं
योजयति * गार्हपत्ये पुनरिति * का पुनरत्र श्रुतिरित्यादिभाष्येण
श्रुत्यादिविवेकोक्तेः । ऐन्द्रयुदाहरणे श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्व-
सूचनार्थत्वेन यदि त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इतीति * यथे-
यमित्यादिभाष्ये चोभयोर्वाक्यत्वात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणत्वा-
योगे शङ्कितेनैव श्रवणात् गम्यते नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चारि-
रितसामर्थ्यमप्यस्ति येनैतत् गम्यतेत्यनेनैन्द्रीत्वस्य वाक्यीयस्य
श्रौतत्वनिरासे ऽपि न त्वेवमस्यामृचि सामर्थ्यमालोच्यैव वाक्यात्
ऐन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानं भवतीति अनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य लै-

ङ्गिकत्वनिरासे ऽपि वाक्यीयत्वानिरासात् वाक्यीयत्वाभ्युपगमे प्रतीते यथा गार्हपत्यशब्दमात्रात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीतावपि मन्त्रस्य वाक्याधीनत्वादैन्द्रीवाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताऽभ्युपगम्यते तथेन्द्रशब्दमात्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वप्रतीतावपि शेषाणां मन्त्रपदानामिन्द्राङ्गत्वस्य वाक्याधीनत्वात् कृत्स्नस्य च पदस्याप्रधानत्वेनाविनियोजकत्वात् मन्त्रे ऽपि वाक्यस्य विनियोजकताऽभ्युपगन्तव्येत्याशङ्कोत्थानादथ चेति भाष्येणाथवा वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते मन्त्र कृत्स्नस्य पदस्याभिधानाशक्तत्वेऽनिराकाङ्क्षीकरणसमर्थपदान्तरान्वयं विना सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोक्तुमशक्यत्वात् इन्द्राभिधानशक्तेन्द्रपदैकवाक्यत्वाच्चावशिष्टानामपि पदानां विशेषणाभिधानद्वारेन्द्रप्रकाशनशक्त्युपपत्तेः पदमात्रे च लैङ्गिकविनियोगस्य पर्यवसानाभ्युपगमे लिङ्गविरोधाद्वाक्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगापत्तेरिन्द्रपदसामर्थ्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगाय पदान्तराणामिन्द्रविशेषणाभिधानासामर्थ्यसम्पादनमात्रे वाक्यव्यापाराङ्गमात् लिङ्गेनैव कृत्स्नमन्त्रविनियोगसिद्धेर्न वाक्यस्य विनियोजकतेतीन्द्रशब्दवत् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रप्राधान्यमिति भाष्येणोपपादितत्वात् लिङ्गत्वमभ्युपगम्य ब्राह्मणवाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासयुक्त्यनभिधानादेव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति भाष्येण पुनः प्रत्ययस्थानामपि व्युत्क्रमया परया भाष्यव्याख्यां दूषयितुम् उपन्यस्यति * अन्नेति * प्रश्नपूर्वकमपकर्षहेतुमाह * कुत इति * शङ्कावादिनैव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रोपस्थानकस्य प्रमाणस्य लिङ्गत्वाभ्युपगमात् पुनर्वाक्यत्वाभिधानाशक्त निरासार्थम् अथ चेति भाष्यमथ तर्हि त्यत पश्चाद्वस्तव्यमित्याशय । क तर्हि अथ चेत्यय ग्रन्था वाजनीय इत्यपेक्षायां यत्र यथमिति भाष्ये द्वयोर्वाक्यत्व शङ्कते तत्रैव तदभिधीयत इत्यादिना ततो गार्हपत्येन द्वयोर्वाक्यत्वसम्भवे ऽपि श्रुतिलिङ्गोक्तावदन्योन्यविवेको ऽस्तीत्युक्तवाक्याद्विवेकोक्तये ऽथ चेत्यनेनैकवाक्यत्वापादानरासो च कल्प्यते इत्यभिधानपूर्वकं सम्यक् व्याचष्टे * यत्रेति * ८४२।१ दूषयति * न त्विति * यद्यथमिति भाष्यस्य श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्यत्वोक्त्या वाक्याद्विवेक शङ्कित्वा श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेकत्वानीति अनेन द्वितीयासामर्थ्यात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीतेः श्रुतेर्लिङ्गत्वेन लिङ्गाद्विवेक मन्त्रेन्द्राभिधानात् इन्द्रप्राधान्यात् इन्द्रप्रतीतेः लिङ्गस्य श्रुतित्वेन श्रुतेरविवेकः वाक्य चर्वेदग्ने आग्नेरजायनेत्यादिभिरुपक्रमस्थैः पदैर्देवाभिधानादुपश्रवञ्चेत्यादीनां चोपसंहारस्थानामाङ्क्ष्वादिपदानां

वेदाभिधानसामर्थ्यात् उपवेषस्यादीनां वेदधर्मत्वप्रतीतेर्वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्याम्। अविवेक इति शङ्कात्रयसूचनाच्छङ्काचतुष्टयमध्ये कदाचनस्तरीरसीत्यनेन मन्त्रेणेत्यादिभाष्येण लिङ्गश्रुतिवाक्याभ्यां विवेकाभिधानात् तृतीयशङ्कालिङ्गांशे चाद्यां परिहृत्य नत्वेवमित्यादिना श्रुतेर्लिङ्गात् विवेकाभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यामविवेक इत्यनिष्टापादनं कृत्वा तदतत्सर्वेष्वेव समवेत विविक्तं च दृश्यतइति प्रतिज्ञामात्रेण निरासासिद्धेस्तत्परिहारमुपपाद्य तत्परिहारकाले ऽपि लिङ्गयोर्वाक्यादविवेक इत्याद्यशङ्का लिङ्गांशमापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृतत्वादुपेक्ष्यैव तर्हीत्यनेन श्रुत्यंशे ऽनुभाष्य नैतदेवमित्यनेन श्रुतवाक्ययोरविवेके ऽपि श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्यात्यपि विवेकाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते लिङ्गस्यापि तर्हि वाक्यादविवेकाभ्युपगमापत्तेः कृत्स्नस्य मन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्रे विनियोजकेन वाक्येन विनैव श्रुतेर्विरोधप्रतीतेः पदमात्रविनियोजकेन लिङ्गेन विरोधाभावात् श्रुतिवाक्ययोरसम्प्रधारणापत्तेर्न श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणता युक्तेति लिङ्गांशे वाक्यत्वादाशङ्कापरिहारार्थत्वाच्छङ्काया नापि शब्दान्तरस्येत्यनेन परिहृताया अपि श्रुतिरप्यनेन पुनरुज्जीवनमाशङ्क्याथ वेत्यनेनोभयोर्वाक्याद्विवेकाभिधानात्परिहारः सम्भवतीत्याशय। एतच्चाथ वेत्यस्याद्यशङ्कापरिहारार्थत्वादादौ निवेशो युक्त इत्यपकर्षवाद्याशयमापाद्योक्तं प्राकाथ वेत्यनेनाभयार्वाक्यत्वे निरस्ते श्रुतेर्वाक्यत्वशङ्कानुत्थानात् एव तर्हीत्यत्र वाक्यशब्दो न युज्येतेत्याह * अपि चाते * अपकर्षवाद्युक्तम् अपकर्षकारणं त्रेधा निरस्यति अत या देवताविशेषवक्तु शक्नोति इन्द्रशब्दः सो ऽस्यामृचि विद्यते कर्मसमवेतत्वात् चैन्द्रशब्दोक्तया देवतया प्रयोजनमस्तीति एवशक्त्यालोचनमात्रेण सा उपस्थातव्या इत्येव गम्यते न त्विन्द्रशब्दश्रवणमात्राच्छब्दान्तरसमीपादेत्युक्ते कथमिन्द्रशब्दशक्तिमात्रात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वावगतिरित्याशङ्क्य यन कारणेनेन्द्राभिधायकः शब्दो ऽस्मिन् मन्त्रे प्रयुज्यते तदेकवाक्यत्वेन चावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेन कारणेन कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गतावगम्यते इति शक्त्येकवाक्यत्वाभ्यां मन्त्रस्येन्द्राङ्गतावगमाभिधानात् वाक्यसङ्कीर्तनमेव लिङ्ग श्रुतिलिङ्गविरोधाभिधायिनो ऽभिमत इति मन्यमानेनाक्षेपा यद्यपि विध लिङ्गं तवाभिमतं तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्तेः श्रुतिविरोधोदाहरणता न युक्तेत्यभ्युपेत्यवादमात्रेण लिङ्गत्वस्योक्तत्वात् आक्षेप्तुर्वाक्यत्वा-

भिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वं निरस्यतापनीतस्यापि लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं भविष्यतीति शेषमपनेतुमथ वत्यनेन उभयथ वाक्यस्य निरासो युज्यते यद्वा श्रुतेरेव केवलया वाक्यात् विवेकायैन्द्रीवाक्यस्यैकवाक्यत्वस्य विनियोग प्रयोजकतया विवक्षिता न मन्त्रस्य दृष्टान्तार्थं तु मन्त्रस्यैकवाक्यत्वस्य कारणत्व पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गात् स्मारितमित्येवं यथान्यासमेव स्थिते ग्रन्थसन्दर्भे व्याख्यानं कार्यमिति भावे क्रत्योरपत्तेरर्थः क्रमेन यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तर्हीति भाष्यस्य वाक्यं इत्यादिरययवं येन्द्रयाः कश्चिदुपस्थानाहंपदार्थं प्रति तृतीयाश्रुत्यप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च कं चिन्मन्त्रं प्रति द्वितीययाश्रुत्यप्रतीतेर्वाक्यत्वे सत्यपि श्रुतेरपि विनियोजकत्वासम्भवेन श्रुतिलिङ्गविरोधसम्भवादयुक्तमाशङ्कोपपादयति * तत्रेति * श्रुतेर्वाक्यात् विवेकाभावे ऽपि श्रुतेरेवात्र लिङ्गविरोधो न वाक्यस्येत्याशङ्कापरिहारार्थं नैतदिति भाष्यमैन्द्र्याचारणादिवाक्ये श्रुत्या क्रियमाणे वाक्येन क्रियाविशेषे प्रकरणेन प्राकरणिके विनियोगे इत्येवं वादिमते ऽथ वेत्यस्य वाक्यव्यापारनिरासार्थत्वायोगात् भाष्यद्वये ऽपि श्रुतिविरोधमात्रोक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्का प्रतिपादकेश्रुतिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * नैतदिति * गार्हपत्यशब्दस्य यौगिकत्वात् गौणत्वादैन्द्रार्थत्वाभावे ऽपि द्वितीयाया. सप्तम्यर्थवृत्त्या गार्हपत्यसमीपे तिष्ठन्निन्द्रमुपतिष्ठेतेत्यैन्द्र्या विरोधो भविष्यतीत्याशङ्का विभक्तिश्रुत्यनुग्रहीतया प्रातिपदिकश्रुतविरोधोक्त्यर्थमग्निसमीपं चेति भाष्यावयव व्याख्यातुम् अग्निसमीपं वा लक्षयेदित्युक्तम् । समुदायप्रसिद्धिपरित्यागोक्त्या गौणस्यसामीप्ये लक्षणयोर्निरासः । अथ वेतिभाष्ये प्रतिपदिकश्रुत्यनुगृहीतविभक्तिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * श्रुतिविरोधयोः प्रातिपदिकविभक्तिभेदादपौनरुक्त्ये ऽपि लिङ्गविरोधस्य नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य इत्यनेन मन्त्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासेनोक्तत्वात् श्रुतिवच्च लिङ्गवैलक्षण्यानुपलम्भाच्चैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं किं न इन्द्रशब्दवत्वात् मन्त्रस्येति लिङ्गस्यैव श्रुत्या विरोधो न वाक्यस्येति लिङ्गविरोधोक्तेः कथमपौनरुक्त्यम् इत्याशङ्क्य नापीत्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते ऽपीन्द्रशब्दस्य लिङ्गेनावशिष्टानां च पदानां वाक्येन विनियोगात् लिङ्गसहितस्य वाक्यस्य कृत्स्नविनियोजकत्वावगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन च लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियोजकतया श्रुत्या विरोधाभावात् वाक्यस्यैव श्रुत्या

८४३।५

विरोध इत्येवं वाक्यस्यविषयदीर्घत्वप्रदर्शनपरतयापि केवलस्य सम्पूर्णव्यवहारानर्हत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् इन्द्रविशेषणोक्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानामिन्द्राकाङ्क्षायुपपत्तेः श्रुतिवाक्याभ्यां सामान्यविशेषविनियोगवत्त्व पदमात्रकृत्स्नमन्त्रविनियोगयोरन्योन्योपकारित्वाभावेन विरोधाल्लिङ्गविरोधिवाक्येन स्योनादिमन्त्रवत् कृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगात् लिङ्गविनियोगापेक्षितपदान्तराणामिन्द्रविशेषणाकाङ्क्षासामर्थ्यस्य सम्पादनमात्रे वाक्यस्य व्यापारो न विनियोग इत्येवम् । एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासमात्रार्थे नैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यमित्युक्तमित्येव परिहरति * लिङ्गेति * श्रुतिवाक्ययोर्द्वयोरपि अत्र विनियोजकताभ्युपगमे श्रुत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यानपेक्षाया श्रुतेरपि ऐन्द्रयाथस्तृतीयाश्रुत्येत्यादिवार्त्तिकोक्तन्यायेनाविरोधात् श्रुतेरेव विरोधो न वाक्यस्येति परिहारो न युक्त इत्याशङ्क्याक्षिपति * कथं पुनरिति * आक्षेपनिरासोक्तेरेतत्परिहारार्थत्वेन भाष्यव्याख्यानापरितोषात्क्षमतेनाप्यथ चेति भाष्यस्य मन्त्रब्राह्मणे ऽपि एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासार्थत्वेन व्याख्यासूचनार्थे विरोधे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या लिङ्गादिकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धवद्विरोधे ऽपि क्रियासामान्यस्य विरोधित्वेन साक्षात्परम्परया वा पुरुषार्थाननुबन्धितया वैयर्थ्याद्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनाभयत्वेनासामान्योक्तेः सत्याधिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया धर्मान्वयस्य निराकरिष्यमाणत्वेन दोषत्वात् । महत्त्वात्सामान्ये वा विनियोगायोगेन क्रियाविशेषे ऽङ्गविनियोगं विना तृतीयाश्रुत्यपर्यवसानात् विधेयं स्वविषयस्य साक्षात्स्वतः समीहिताङ्गत्वे समीहितविशेषणसमर्पणद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थे ऽङ्गविनियोजकत्ववत्तोक्तविधिविहितस्यैवाङ्गस्य द्वितीयाविनियोज्यत्वावगतेरङ्गमात्रविनियोगे पर्यवसानायोगादक्षरश्रवणकृत एवाय गार्हपत्याङ्गप्रत्यय इति वार्त्तिकाच्च विशेषविनियोगपरश्रुतिपर्यवसानावगतेरैन्द्र्या गार्हपत्याङ्गत्वबोधाख्ये विनियोगे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या वाक्यकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धाद्विनियोगव्यापारानुपपत्तेर्न वाक्यलिङ्गविरोध इत्येवं परिहरति * उच्यत इति * कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । सैव प्रवर्त्तत इति । एवकारेण वाक्यप्रवृत्तिं निरस्तां सुपपादयितुं श्रुतिकल्पनप्रतिबन्धोक्तौ पूर्वप्रवृत्त्युक्तिः श्रुतेः शीघ्र प्रवृत्तावपि सामान्यविषयत्वादविरोधे वाक्यप्रवृत्तेश्च निरासाद्वाक्यविरोधमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गविरोधवाक्ये चाविरोधं वक्तुं

विषयत्वं सूचयितुमाह * यद्यपीति * विशेषविषयत्वं विना प्रतियो-
गित्वायोगात् प्रतियोग्युक्त्या विशेषविषयत्वं सूचितं परिहारा-
शयाज्ञानाच्छङ्कते * ननु चेति * तृतीयया गार्हपत्यमेव प्रत्यैन्द्र्या
शेषत्वोक्तेर्द्वितीयया चेन्द्रीमेव प्रति गार्हपत्यशेषत्वोक्तेः श्रुत्यैव विशेष-
विनियोगकृतवाक्यस्य विनियोजकत्वायोगात् विशेषविनियोगप्रवृत्त्या-
श्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेष्यान्वयमात्रार्थत्वात्तगतश्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन
बाधकत्वेऽपि स्वाभिमतपरिहाराशयविवरणनाशङ्कां निरस्यति *कथमि-
ति*एकश्रुतिकृतोऽन्यो वाक्यकृत इत्येवं प्रत्येकं व्यवस्थितनाङ्गाङ्गान्व-
यस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वान्वयस्य लिङ्गविरोधाभावेऽपि श्रौतत्व-
तस्य सामान्यतोऽङ्गाङ्गान्वयस्य कथं विरोध इत्याशङ्कां विशेषितं
एवाङ्गाङ्गान्वयं श्रुत्या क्रियत इति सूचयितुं * तथेत्युक्तम् *
निष्पातद्वन्द्वयुक्त्या वाक्यस्याङ्गाङ्गान्वये व्यापाराभावः स्पष्टीकृत
कीयाऽन्वयबलश्च समवायो हि सत्यपीत्यादेस्तु परमत स्थित्यो-
क्त्यादिह वाक्यस्य क्रियासम्बन्ध श्रुत्यत्यादिश्रुतद्वन्द्वानुसार
णैव व्याख्यातत्वान्न पूर्वापरवार्तिकविरोधः । तद्भाष्योक्तं द्वितीया-
श्रुतलिङ्गविरोधमुपपाद्य विध्यानर्थक्यपरिहारार्थेवेन्द्र्यतिरिक्ताङ्ग
त्वस्यैन्द्र्या कल्प्यत्वनाख्यातान्वयाधीनत्वात् वाक्यानपेक्षायास्तृ-
तीयाश्रुतेरपि लिङ्गविरोधायोगात् । स्वानभिमतमपि तृतीयाश्रुतलिङ्ग-
विरोधं प्रौढिप्रदर्शनायाह * अथ वेति * श्रुतिलिङ्गविरोधोपसं-
हारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * श्रुतिलिङ्गवि- ८४७।१
रोधोपपादनस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वं सूचयितुं श्रुतिलिङ्ग-
विरोधोपपादनभाष्यं व्याख्याय भाष्यं एवं व्याख्यानात् प्राक् सूत्र
व्याख्यातुं पूर्वपक्षं तावदाह * किं तावदिति * श्रुत्याद्यनुमान-
द्वारा लिङ्गादीनां प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधं च लिङ्गादिभिः श्रु-
त्यात् प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धयास्येत्यशक्ते कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं
तुल्यबलत्वायोगेन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * स्वप्रकृ-
तित्यनेन स्वतः प्रामाण्यात्स्मृतिवैरूप्यं सूचितम् । स्वतः प्रामाण्य
स्यापि न कश्चिद्वाधात् अप्रामाण्यं प्रत्यक्षादिबद्धविष्यतीत्याशङ्क्याह
* सर्वत्रेति * प्रत्यक्षादावपि किञ्चित्प्रमाणमेव कश्चिच्च प्रमाणा-
भास एवेति नियतैकरूपप्रकारद्वयातिरिक्ताद्वैरूप्यलक्षणप्रकारान्त-
राभावात् प्रमाणस्याभासता । आभासस्य वा प्रमाणता नास्तीत्युक्त
त्वाता ऽन्यथात्वाभावेऽपि वाक्यादप्रमाणस्य प्रामाण्यं भविष्यती
त्याशङ्क्य बाधफलकत्वात्प्रामाण्यस्य न कदाचित्प्रमाणस्य बाधो
बाध्यस्य वा प्रमाणत्वमित्युक्त्वा मपि तर्हि प्रमाणाभासा एव बाधिष्य

न्त इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षार्थविषयत्वात् इन्द्रियार्थस-
न्निकर्षाविषयसञ्चारः ऽनुमानस्य व्यापकविषयत्वाद्व्यापकवि-
षयत्वाद्व्यापकाविषयसञ्चारः प्रमाणाभासेति एवं सर्वेषां विष-
यान्तरहेतुत्वात् प्रमाणाभासत्वस्य श्रुत्यादीनां चाभिधेयान्त-
र्भावाद्विनियोगे वृत्त्यन्तराकाङ्क्षमनीपायाभावात्समानविषयात्समाधया-
नात् स्वविषयाद्विषयान्तरसञ्चाराभावेन प्रमाणाभासत्वं ना-
स्तीत्युक्तम् । नचानुत्पत्तिविनाशसंस्काराच्छादं फलापहारा-
णां बाधप्रकाराणां मध्ये कश्चिदत्र सम्भवतीत्याह * न
चेति * बाध्यत्वाभिमतं विज्ञानं स्मृत्याद्यकार्यदर्शनेन
नुच्छेदोपपादनार्थं स्मृतिहेतुताका तुल्यबलत्वे पूर्वपक्षे सम्प्रयोजन-
मुपसंहरति * तस्मादिति * बलाबले वैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरमाह *
बाधस्त्विति * श्रुत्यादिकल्पनाद्वारापि लिङ्गादीनां प्रामाण्यविरोधे
ऽपि स्मृतिपक्षान्त्यादिवत्तुल्यान्यतरमूलत्वाद्योगेन श्रुत्यादिकल्पन-
स्य दुर्बलस्थानकल्पनापक्षे तत्र श्रुत्यादिभ्यः पश्चात्प्रवृत्तं कल्प्य
श्रुत्याद्यपेक्षत्वे ऽपि च विरोधिश्रुत्यादिपक्षश्रुतत्वात् ।
पौर्वापर्यबलीयस्त्वं यावनैव वैपरीत्यं युक्तमित्यर्थः । श्लोकं
व्याचष्टे * श्रुत्यादीनामिति * परदौर्बल्यहेतुत्वेन सिद्धान्त्युक्तस्य
विप्रकर्षस्य पूर्वदौर्बल्यापादकत्वाद्विपरीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षे
परत्वादपि बलाबलवैपरीत्यमित्याह * किं चेति * यद्यपि श्रुत्या
विनियोगः प्रतीयते तथाप्यशक्तस्य नाङ्गकल्पनेत्यपिशब्दार्थः ।
सामर्थ्यैकगम्यस्य त्वाकाङ्क्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानामेवं
वाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निधिरूपैर्वाक्यप्रकरणस्थानैर्विना रूपमेव नास्ती-
त्यर्थः । श्रुतं शक्त्यपेक्षत्वे ऽपि विनियोगानुसारिशक्तिकल्पनया वि-
नियोगो ऽवकल्पत इत्याशङ्क्याह * उत्पत्तीति * प्रागविद्यमानसा-
मर्थ्यविनियोगादपि विनियोजकादस्यापि च श्रुत्या विरोधाभावात्सा-
मर्थ्यस्यैवाविनियोजकत्वावगतेर्बलीयस्त्वादनुमानकालावगतस्येन्द्रि-
यादिविषयसामर्थ्यस्य श्रौतविनियोगकाले निवर्त्तनाशक्तेर्गार्हपत्यशक्ति-
कल्पनायोगाल्लिङ्गानुसारेणैन्द्र्या एव विनियोगो युक्त इत्यर्थः । लि-
ङ्गस्य वाक्यापेक्षतामुपपादयति * केवलेति * केवलस्य पद-
स्याप्रयोजकत्वे वा विनियोजकत्वात् लिङ्गेन कृत्स्नमन्त्रविनियो-
गार्थं मन्त्रवाक्यस्यासमवेतार्थस्यापि द्रव्यत्वाद् पदस्य समवे-
तार्थनिरपेक्षत्वादिपदेन सहैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धबलेन निर्वा-
पादिविषयशक्तिकल्पनेन विनियोगदर्शनात् । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षाय-
गत यस्य मन्त्रान्तरस्थपदस्य यत् मन्त्रान्तरस्थपदेन सहैकवाक्य

तालक्षणाः सम्बन्धो न विद्यते । तस्यैव विनियोज्यपदार्थविषय-शक्तिर्न कल्प्यते । तस्मिन्सीद तवैव सदनं कृणोमीत्यनेन सहैकवाक्यतालक्षणो सम्बन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव तस्मिन्सीदेत्यादेः सदनकरणविषयशक्तिसिद्धेः स्योनं तइत्यादेश्च सीदेत्यनेन सहैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या सादनविषयसिद्धेर्वाक्यस्यैव लिङ्गाद् बलीयस्त्वेत्यर्थः । वाक्यस्य प्रकरणापेक्षामुपपादयति * तथेति * प्रकरणस्य क्रमापेक्षितामुपपादयति * तथा सर्वाकाङ्क्षेति * आकाङ्क्षायाः सम्बन्धसिद्ध्यर्थत्वादसम्भवत्सम्बन्धिवैफल्यापत्तेः । नाकाङ्क्षा युक्तेति सूचनार्थम् * सम्बन्धं वेत्युक्तम् * समाख्यायां कथं बलीयस्त्वेत्यपेक्षायामाह * समाख्या पुन रिति * वैपरीत्यपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * समुच्चयेन पूर्वपक्षमाह । * अथ वेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रश्नपूर्वं लिङ्गादौ विनियोगावयवसामर्थ्यस्य विप्रकर्षहेतुमाह * कुत इति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदेव हीति* पठितश्रुतिग्रहणे प्रत्यक्षः समुदायो पठितश्रुतिग्रहणे लिङ्गादीत्याशयः । चोदावस्थानोपपादनार्थं पूर्वपक्षाशयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमाह *कथं पुनरिति* चोदनाशब्दाद्विधाय्येव श्रुतिः प्रमाणम् । न विनियोक्त्रीत्याशङ्क्य शब्दमात्रमेव धर्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थं चोदनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थम् * तथा चेत्युक्तम् * एवं सति षट्प्रकारत्वं भवतीत्याह * तत्रेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * प्रस्तितयोः प्रवृत्तयोर्मध्य-इत्यर्थः । विरोधे ऽपि श्रुतिकल्पनस्य दुर्वारत्वात् । श्रुतिकल्पनात्वनिबन्धनविप्रकर्षस्य बलाबलवैपरीत्यापादकत्वं बाधो यदि कल्प्येतेति द्वितीयपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं निराकर्त्तुमाह * तस्मिंश्चेति * आकाङ्क्षारूपप्रकरणाद्यगतसामान्यव्याप्तेक्षत्वेनाकाङ्क्षासहितस्य लिङ्गस्य विनियोजकश्रुतिकल्पनात्वे नैराकाङ्क्ष्ये ऽसति सामग्रीवैकल्याच्छ्रुतिकल्पनानुपपत्तेः श्रुतिं विना विनियोगासिद्धेर्लिङ्गप्रामाण्याद्वैपरीत्यं दूरोत्सारितमित्याशयः न केवलं प्रकरणानुमानान्यथानुपपत्तेः परिहृतत्वात् श्रुतिकल्पनायोगात् किं तु विध्याकाङ्क्षासहितानामेव श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वात् । प्रत्यक्षाया च विनियुक्ते मन्त्रे विध्याकाङ्क्षानिवृत्तेर्विध्याकाङ्क्षावरुद्धादपीति सूचयितुं संनिकृष्टो न लभ्यते प्रकृष्टो ऽपि वैदिकः*अपवादस्तु तस्य स्यात्*प्राप्तः सन्निहितो यदेत्युपरङ्गाधिकरणवार्त्तिकोक्तामाकाङ्क्षां विना कल्पितस्य वैदिकत्वं स्मारयति * वर्णितं चेति * विप्रकर्षस्य विपर्ययसाधनत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * पूर्वश्लोकेनैतदेव दृढयति * आह चे-

ति * इममेव श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनां हीति * पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमिति न्यायस्यान्योन्यानपेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वात् सापेक्षे लिङ्गादावप्राप्तिसूचनार्थम् * न हीत्युक्तम् * विप्रकर्षवैपरीत्ये श्रुत्यापि नासमर्थस्येति वार्त्तिकोक्तं दूषयितुमनुभाषते * नन्विति * दूषणप्रतिज्ञानानि * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * शक्तिकल्पने विनानुपपत्त्यपरिहारे ऽपि अङ्गत्वरूपज्ञानोत्पादनेन श्रुतं शक्त्यपेक्षेति पूर्वार्द्धेनोक्तं ज्ञानस्याप्यङ्गत्वज्ञानस्य शक्तिं विना कथं प्रमितत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य निरासार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * विनियोगानि * स्वाभाविकशक्तिनिष्ठुरया शक्त्यन्तरस्यानवकाश

८४७।१ दर्शनात्सैवानुपपत्तिरिति परिहारं सूचयितुमाह * तत्रेति * स्वाभाविकशक्त्यनिष्ठुरयोगवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * ननु चेति * अनुमेयस्य लिङ्गस्य दुर्बलतरत्वोक्त्यानुमापिकाया श्रुतेर्दुर्बलत्वमुक्तम् । विनियोगात्प्राक् सामर्थ्ये कल्प्यमाने तत्कल्पिकाया श्रुतेस्तदानीमविनियोजकत्वाच्छ्रुतिविरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यविनियोजकत्वापत्तेः कल्प्यस्य सामर्थ्यस्य प्रत्यक्षदुर्बलतरतापद्येत । ननु विनियोगात्प्राक् तत्कल्पनास्तीत्याह * सत्यमिति * एव विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासेन बलाबलवैपरीत्ये निरस्ते मन्त्रप्रकरणिनोश्च नैराकाङ्क्षयोक्त्योभयत्र विनियोगनिरासात् । समुच्चयपूर्वपक्षस्यापि निरासं सूचयते विनियोजकश्रुत्यपेक्षितस्य शक्तिकल्पनस्य पश्चाद्भावे सिद्धान्त्युक्तमाश्रित्य विप्रकर्षतुल्यत्वादन्यूनतां शङ्कते * नान्वति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वथा हीति * एवं विधविप्रकर्षसाम्यं बलाबलसाम्येनापपादयतीति परिहरति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वं बलाबलसाम्यानापादकतामुपपादयति * कुत इति * लिङ्गविनियोगाभिधानात् पूर्वं श्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य दूर्[illegible] श्रुतौ तु विनियोगोत्तरकालं शक्त्यनुमानं न विनियोगोक्तेर्दूरतल्यर्थं । श्लोकं व्याचष्टे * लिङ्गे हीति * श्रुतो विनियोगप्रत्ययस्योत्पत्तिविक्षेपाभावे ऽपि प्रमितत्वनिर्वाहाय विक्षेपस्य लैङ्गिकेन विनियोगप्रमितिविक्षेपेण साम्यात्तुल्यबलतैव युक्तेत्याशङ्क्याह * सहेति * प्रस्थानप्रायत्वेन विनियोगस्य दृष्टान्तत्वोपचारात् सह विनियोगाख्यं देशं प्रस्थितयो सतो प्रमाणयोरर्थेन विक्षेपेण कृत्वा प्रमाणस्य चिरेण विनियोगप्राप्तिः सम्भवति तस्यैव दौर्बल्यकरत्वाद्विनियोगप्रत्ययोत्पत्त्युत्तरकालं तस्य प्रमितिप्रयोजकनिर्दोषकारणजन्मत्वावगमं प्रमितत्वावश्यम्भावावगमात् । प्रमितित्वनिर्वाहायापवादकशक्तिनिरासार्थं शक्त्यनुमानविक्षेपे ऽपि न विनियोगविपरीतता नापि तुल्यो

विप्रकर्षे इत्यर्थः । प्रत्युपयुज्यतइति हिशब्दान्वयाध्याहारार्थं युगलान्तरेष्वेतमेव न्यायमतिदिशति * यत्नेनेति * प्रकरणाम्नातस्य देवस्यत्वेत्यादेरसमवेतार्थस्य पदस्य प्रकरणाङ्गत्वे ज्ञाते कथमुपकरिष्यतीति सन्देहे यथा शक्नोतीत्यवधारिते कथ शक्नोतीत्यपेक्षायां निर्वपामीत्यादिवत् प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात् समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदैकवाक्यतामनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या प्रकरणपेक्षितोपकारजननसामर्थ्यंकल्पनपूर्वम अनेन प्रकरणिनमुपकुर्यादिति श्रुतिमनुमाय विनियोगावगते उपांशुयाजादिसन्निध्याम्नातस्य च दधिमन्त्रादेरुपांशुयाजादिप्रत्याकाङ्क्षादर्शनाच्छिध्याद्याकाङ्क्षायाश्च स्वतो निराकाङ्क्षेऽप्युपाध्यायादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वदर्शनेनास्या अप्युपांशुयाजादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वावगते उपांशुयाजादेर्दधिमन्त्राद्याकाङ्क्षामनुमाय तदेकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुत्यनुमानपूर्वं विनियोगावगतेराध्वर्यवादिसमाख्यातस्य च कर्मणोऽध्वर्य्वादिसम्बन्धदर्शनात्तत्सन्निधिमनुमाय तदाकाङ्क्षैकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुतिकल्पनपूर्वं विनियोगावगतेः परस्य वाक्यादेः पूर्वं लिङ्गाद्यननुमाय विनियोगोक्तिरेव (दर्शनेन निर्वापादिविधिशेषणीभूतस्य स्वार्थाभिधानद्वारा स्वार्थे विधिष्टनिर्वापादिप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेनेन निर्वापादि प्रकाशयेदिति श्रुतिकल्पनद्वारा विनियोगावगतेः प्रयाजादेश्च प्रकरणाम्नातस्योभयाकाङ्क्षादर्शनात् प्रकरणिना सहैकवाक्यतैव) नोपपद्यते पूर्वेण तु लिङ्गादिना वाक्याद्यनुमायैव पूर्वं श्रुत्याद्यनुमायेण विनियोगे कृते प्रत्यक्षस्यस्य सामर्थ्यादेनेकवाक्यत्वाद्यन्तरेण प्रमित्यनिर्वाहाद्विनियोगोपायार्थे परस्य वाक्यादेर्नान्तरेणैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्युपपद्यते इत्येवं नान्तरीयकत्वेन सद्भावमात्रं विनियोगहेतुत्वाद्यपेक्ष्या इति बलाबलवैपरीत्यनिरासार्थं नान्तरीयकतोक्ता एकवाक्यत्वादिभिर्विना सामर्थ्यादेर्दृष्टमात्रस्याप्रमितत्वेन श्रुत्यादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वायोगमाशङ्क्याप्रमितस्यापि गृहाभावादेर्निर्दोषकारणजनितत्वाच्यप्रमितिप्रयोजकयुक्तजातविषयत्वमात्रेण वह्न्यभावादिकल्पकत्ववत्सामर्थ्यादेरपि प्रमितिप्रयोजकत्वाद्युक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिभिर्विनाऽनुपपद्यमानस्यैकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् श्रुत्यादिभिर्विनानुपपद्यमानत्वात् श्रुत्यादिकल्पकत्वस्याप्युपपत्तिसूचयनायेति * इत्युक्तम * सर्वलौकिकानामेव प्रतिपत्तिः सर्वस्वसंवेद्येत्यर्थः । वाक्यादीनामपि श्रुतिकल्पनमात्रेण लिङ्गादिविनियोजकत्वोपपत्तेर्लिङ्गादिकल्पनानपेक्षत्वाच्छ्रुतितः सर्वेषां दौर्बल्ये अपि अन्योन्यं तु-

(१) षष्ठं पा० १ मा० ।

८४८।२ व्यवलतैव युक्तेत्याशङ्कते * आहेति * विनियोगसि-
द्धौ विनियोजकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रवृत्तैर्वाक्यादिभिरसमर्थविनि-
योगाद्ययोगेनाङ्गाङ्गिप्रतिपादकशब्दैकवाक्यतां च विनाङ्गाङ्ग्यन्वयायो-
गेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा एकवाक्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात्
समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वायोगे साकाङ्क्षमकल्पयित्वा
एकवाक्यतःकल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां कल्पयितुंप्र-
वृत्तवाक्यसंहितालम्बनेन सन्निधिमकल्पयित्वा कल्पयितुमशक्यत्वा-
ल्लिङ्गादीनां यथाक्रममेकादिभिः श्रुतिसमर्थैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्नि-
ध्यायैर्वस्तुभिर्व्यवधिकारित्वं विनियोगं प्रति विप्रकर्षवैषम्यं बलाब-
लापादकमिति परिहरति * तदिति * लिङ्गवाक्ययोर्मध्यं तावद्वा-
क्यस्यार्थविप्रकर्षमुपपादयितुं प्रतिजानाति * श्रुतिमात्रेति * प्रश्नपूर्व-
मुपपादयति * कथमिति * असमवेतार्थवाचिनां पदानां समवेतार्थ-
वाचिना पदेनैकवाक्यत्वात्समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा श्रुतिः
कल्प्यत इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * देवस्य त्वा सवि-
तुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति म-
न्त्रपदानां देवतादिविशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वोक्त्या सकल-
स्यैव मन्त्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचना। अतः
एतेन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपदानां विनियोज्यत्वाभिधानाद्वाक्यसह-
कृतेन लिङ्गेन सकलमन्त्रविषयश्रुत्यनुमानं सूचितम् । एवं तर्हि
स्योनन्ते तस्मिन् सीदेत्यनयोरपि तच्छब्दयोगाधीनैकवाक्यत्वानुप-
पत्त्या तस्मिन् सीदेत्यस्यापि सदनकरणे स्योनन्त इत्यस्यापि च पु-
रोडाशसदनेन सामर्थ्यकल्पनोपपत्तेर्लिङ्गे बाधो न युज्येतेत्याशङ्क्याह
* तथेति * द्वयोः समवेतार्थत्वसम्भवे भेदेन विनियोगाय प्रत्या-
नाविरोधावगतेर्युक्तो बाध इत्याशयः । प्रथिन इति भाष्योपन्यस्त-
निष्ठया प्रस्थानमुक्तम् । लिङ्गेनैकत्र प्राप्यतो वाक्येनान्यत्र नेतुमश-
क्यतां लिङ्गाच्च प्राप्नुवतः स्वप्रकाश्ये ऽर्थे नेष्यतो वाक्याद्वागच्छ-
वृत्त्या ऽप्रकाशकानां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्याल्लिङ्गस्यार्थप्र-
विप्रकर्षमाह * कथमिति * केवलस्य पदस्याप्रयोज्यत्वात् वाक्यस-
हकृतेन लिङ्गेन सकलस्यैव मन्त्रस्य विनियोगावगतेः तच्छब्दप्रयोग-
स्य च स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्यैकमन्त्रस्यावगमादर्शनेन सामर्थ्येन
तावतः पदसमूहस्य विनियोगसिद्धेः सामर्थ्यान्तरकल्पनानापत्ति-
८४९।१ रित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * प्रत्युतायां हीति * कल्पया-
म्यन्तस्य स्वार्थविनियोगोपकरणप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशित-
स्योपकरणसंस्कृतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य तच्छब्देन प्रत्ययात्

सादनत्वविशेषणत्वेऽपि उपस्तरणविशेषणेन कल्पयाम्यन्तानां सादनविशेषणत्वानुपपत्तेः श्रुत्योपस्तरणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तोऽवयवः सादने विनियोक्तुमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्च स्वार्थविशिष्टसादनप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशितस्य सादनस्योपस्तरणक्रियाविशेषणत्वेऽपि सादनविशेषणानामुपस्तीर्णस्थानादीनामुपस्तरणक्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस्तस्मिन्नित्याद्यवयवो नोपस्तरणे विनियोक्तुं शक्य इत्याशङ्कानिरासाय । समुदायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वात् शक्त्यन्तरकल्पनापेक्षत्वेऽपि एकवाक्यतयैव शक्तिद्वयस्यापि कल्प्यत्वात् विप्रकर्षसाम्यशङ्कां निराकर्तुम् अवयवस्यैकवाक्यस्थमात्रमन्योन्यानपेक्षोपस्तरणसादनरूपभिन्नार्थाभिधानशक्त्यवगमात् प्राक्शब्दालोचनया प्रत्यक्षवच्छीघ्रं प्रतीयते न उपस्तरणविशिष्टसादनरूपस्य साधनविशिष्टोपस्तरणरूपस्य चैकार्थस्याभिधाने शक्तिरन्योन्यानपेक्षार्थाभिधानशक्तिस्तु स्वविशेषणविशिष्टैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धेत्युत्तरश्लोकव्याख्यार्थं तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्वाक्यस्य विप्रकर्षोक्तिः पूर्वबाधसिद्ध्यै प्रकरणे मन्त्राम्नानस्य नैराकाङ्क्ष्यमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयोर्लैङ्गिकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्ष्यमुक्त्या प्राकरणिकप्रकाशनाद्या-

कल्पयाम्यन्तमन्त्रग्राहकत्वेऽभिहिते सादनस्योपस्तरणस्य सादनविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् कल्पयाम्यन्तमन्त्रमात्रेण तथा प्रकाशयितुमशक्यत्वात् । उत्तरमन्त्रग्राहितामुपस्तरणस्य वा सादनं प्रत्युपसर्जनत्वेन सादनस्योपस्तरणविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् तस्मिन्नित्यादिमन्त्रमात्रेण च तथा प्रकाशनायोक्तेः पूर्वमन्त्रग्राहिताशङ्का * स्वप्राधान्ये चेत्युक्तम् * अतश्च लिङ्गवाक्ययोस्तावत् बलाबलं सिद्धमित्याह * तस्मादिति * लिङ्गबलेन दृश्यमानैकवाक्यत्वबाधे लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य यावद्भिः पदैर्विना नैराकाङ्क्ष्यं न सम्भवति तावता लिङ्गापेक्षितेन वाक्येन विनियोगे व्यतिरिक्तानामसमवेतार्थवाचित्वात्पृथक्प्रयोगानर्हाणामपि लिङ्गेन बाधाद्विनियोगापत्तेः शिष्टानि स्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्याद्युदाहृतवार्त्तिकेन देवस्य त्वेत्यादीनां निर्वापे विनियोगोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * भिन्नप्रयोजनत्वे सति याज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वाभावापत्तेर्भिन्नप्रयोजनकत्वायोगेन न समुच्चयः सम्भवतीत्युक्तं यद्गुणप्रकाशनं चेह प्र-

योजनान्तरं शङ्कनीयं तस्य च नवमे निराकरिष्यमाणत्वेनायोगात् प्रयोजनान्तरशङ्काप्रयुक्तोत्पत्त्यशायायावश्यम * चेत्युक्तम् * लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य देवस्यत्वेत्यादिपदाद्देवस्य त्वेत्यादीनां लिङ्गविनियोज्याभिर्निर्वापमिपदैकवाक्यत्वं विनानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहाराय वाक्यस्याप्यनुग्राह्यत्वात् निर्वापविनियोगोक्तिरविरुद्धेत्याशयेन प-
८५०।१ रिहरति * अत्रेति * अगत्युपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानि हीति * कल्पतनिर्वापान्वयोऽग्नये जुष्टमित्यादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि निर्वापो देवस्येत्यादीनां साकाङ्क्षत्वात् उत्पन्नपुनराकाङ्क्षः सन् देवस्येत्यादिपदप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते निराकाङ्क्षस्यान्योन्याकाङ्क्षोपपत्त्युपपादनार्थं प्रकरणप्राप्तैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतानामप्युपांशुयाजादीनां निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिलक्षणेन क्रमेणाकाङ्क्षामुत्पाद्यानुमन्त्रणादिधर्मप्राप्तिं प्रयाजादीनां च प्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्क्षीकृतानामपि विकृत्याकाङ्क्षयोत्पन्नाकाङ्क्षाणां विकृतिगमनं दृष्टान्तयित्वात्यन्तसाम्यार्थे मन्त्रशेषस्यैकमन्त्रावयवान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतस्यापि मन्त्रान्तरव्यवायाकाङ्क्षामुत्पाद्य मन्त्रान्तरान्वयं दृष्टान्तयितुं यथाक्लृप्तावसकृदुच्चारितमन्त्रशेषयुक्तायां विचारितायां सकृदुच्चारितमन्त्रशेषत्वात्प्रतियोगित्वेनानुषङ्गाधिकरणे प्रसक्ते मन्त्रशेषार्थो यथैकमन्त्रावयवान्वितशेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि मन्त्रान्तरावयवानां साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुच्चारितपूर्वमन्त्रशेषप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इति व्याख्यात इत्यवं यथाक्लृप्ताविति पाठे यथा सोमलक्षणं वस्तु सदृगुणादिपदैः प्रकाशने तु निराकाङ्क्षीकृतमपि मन्त्रादीनां तृप्यन्तानां पदानाम् अनुमेयतृप्तिप्रकाशने कर्मानङ्गत्वापत्तेः भक्षणावयवो भूततृप्तिप्रकाशनो ऽर्थत्वेन साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन्मन्त्रादिप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इति व्याख्यातमित्येवं तृतीय दृष्टान्तमुक्त्वा विप्रकृष्टप्राप्तानामपि देवस्येत्यादीनां निर्वापसम्बन्धोपपत्तेः निर्वापविनियोगाविरोधमुपसंहृत्य पदान्तराणि यज्ञार्थमिति श्लोकावयवं व्याख्यातुम् * येषां त्वित्युक्तम् * देवस्येत्यादिपदानामानर्थक्यापत्तावपि लिङ्गेन बाधो निर्वापे विनियोगमाशङ्क्याह * सर्वेषामेवेति * विधिना सामान्यतः समीहिताङ्गतयाकाङ्क्षितस्य विशेषमात्रबोधे श्रुत्यादीनां व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहिताङ्गत्वायोगाच्च श्रुत्यादीनां व्यापारः सम्भवतीत्याशयः । कस्यतदस्यपेक्षायां नवमाद्यसिद्धप्रकरणेन श्रुतिबाधमुदाहरति * तद्यथेति * श्रुत्या स्वरूपेण शेषित्वं प्राप्त प्रकरणप्राप्तेन प्रकृतापूर्वसाधनीभूतानि व्रीह्यादीनि समीहिततया शेषित्वं बाधित्वा प्रकरणलभ्य

यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्षणादिसम्बन्धो नवमाद्ये भविष्यतीत्यर्थः। दध्यस्येत्यादिना निर्वापाङ्गत्वविरोधापत्तेर्लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वायोगाशङ्कायाः परिहारमुपसंहरति * तेनेति * येन कारणेन लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वे ऽपि नानिष्टापत्तिस्तेनेत्यर्थः। लिङ्गबलीयस्त्वानभ्युपगमे पवेत्येकोपक्रमोपसंहारदर्शनैकवाक्यत्वस्य भक्षानुवाकेन गतस्य लिङ्गेन बाधो भक्षानुवाकाधिकरणोक्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह * तथा चेति * वाक्यात्प्रकरणस्यार्थे विप्रकर्षं प्रतिज्ञापूर्वकमुपपादयितुमाह * वाक्येति * अङ्गाङ्गिसम्बन्धस्याभावे ऽपि उभयाकाङ्क्षामात्रेणाङ्गाङ्गन्वयायोगावगतेराकाङ्क्षातो ऽङ्गाङ्गिवाक्यरूपाणां शब्दानां सङ्गतिरनुमातव्येत्युक्तं भवति * प्रकरणे हीति * वाक्यानामित्यनेन प्रकरणे ऽङ्गाङ्गिवाक्यानां प्रत्यक्षा सङ्गतिर्नास्तीत्यर्थं सूचितं। वाक्ये पदानां सङ्गतिः प्रत्यक्षेत्यर्थः। विप्रकृष्टत्वस्याख्यार्थम् * ततश्चेत्युक्तम् * यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुतिः कल्प्यत इत्युपक्रेन पदेन कल्प्यमानाया वर्त्तमानत्वोक्तेस्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्यङ्गाभिहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तेः प्राकरणिकश्रुतिकल्पनात्प्राक् वाक्ये ऽपि विनियोगाभिधानमुक्तं वाक्यात्प्रकरणस्यार्थविप्रकर्षं फलेनोपसंहरति * तस्मादिति * करणात्क्रमस्यार्थविप्रकर्षं प्रतिजानाति * तथेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * प्रकरणमाकाङ्क्षातः प्रकृतिश्रुतेरर्थं विनियोगं प्रति गच्छति क्रमस्य तु विनियोजकस्य सिद्धेरथां श्रुतिराकाङ्क्षां विना गौरश्व इत्यादेः सन्निधाने ऽप्यन्वयादर्शनात् आकाङ्क्षामपि इतराकाङ्क्षातो यथैकवाक्यतसामर्थ्यकल्पनपरम्परया कल्पयितुमारभ्यन्त इत्यर्थः। दधिमन्त्रस्यानिर्ज्ञातपरिमाणोपायत्वे स्यानिवृत्ताकाङ्क्षत्वोपांशुयाजे साकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगाभ्युपगमात् क्रमे ऽप्युभयाकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् अङ्गाकाङ्क्षयाङ्गाकाङ्क्षाकल्पनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * क्रमो नामेति * मन्त्रस्याक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यतारूपतया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेणोपांशुयाजेनाभिधानक्रियानपेक्षितस्याकाङ्क्षितुमशक्यत्वात् दधिमन्त्रस्यापि ज्ञातलिङ्गत्वनाभिधानक्रियाद्वाराकाङ्क्षितुमशक्यत्वाच्चोपांशुयाजस्य स्वतो मन्त्राकाङ्क्षास्तीत्याशयः। निरपेक्षाणां सतां प्रधानानामनुष्ठानदेशतः पाठदेशतो वाङ्गानां सान्निध्यमात्रं क्रम इत्यनुष्ठानतोक्त्या पाठस्याप्युपलक्षणादित्यर्थः। उपांशुयाजस्य दधिमन्त्रानपेक्षत्वसाकाङ्क्षत्वे निष्ठापादनेनोपपादयितुमाह * यदि त्विति *, निराकाङ्क्षसन्निधेः क्रमत्वे

८५।१।५

साकाङ्क्षसन्निधाख्येन प्रकरणेन सह क्रमस्य क्वचित् समवायायो-
गाच्च क्वचित्क्रमप्रकरणविरोधे प्रकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * अत्र
चेति * विकृतित्वेन प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकरणात् क्रमस्य महाप्रकर-
णोपनिपाताच्च प्रकरणसमवायस्तु सम्भवतीत्याशय । दैक्षस्यापि
तर्हि ज्योतिष्टोमिकमहाप्रकरणापनिपाताद्दर्शपूर्णमासविकृतित्वा-
च्चावदाहरणत्वापपत्त पशुधर्माणां क्रमप्राप्ते दैक्षाङ्गत्व प्रकरणेन
बाध्येतेत्याशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणा प्रकरणाविनियोज्यत्वाभा-
वादनुदाहरणत्वसूचनार्थम् * प्रायेणेत्युक्तम् * राजसूयादिमहा-
प्रकरणान्तरगतास्वभिषेचनीयासु ज्योतिष्टोमादिविकृतिषु शौन-
शेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यादिना प्राकृत-
माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गसम्बन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गत्वावगते-
र्निरङ्गस्य माहेन्द्रस्तोत्रादेर्वैगुण्याद्यनिष्टमुपकार प्रकृतौ शौन शेपाख्या-
नाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ तद्रहितस्यासाधनत्वावगमादतिदिश्यमा-
नानाम्माहेन्द्रस्तोत्रमुपोद्दिश्यमानाङ्गवैशिष्ट्य विनातिदेशापर्यवसानाव-
गतेर्विकृतिकथम्भावाकाङ्क्षायामपनिवृत्तायामेव शौन शेपाख्यानाद्यु-
पनिपातादवान्तरप्रकरणेन माहेन्द्रस्तोत्रादिद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वप्र-
करणयोर्महाप्रकरणान्तर्गतानामपि विकृतीनां नोदाहरणता युक्ते-
ति मध्यस्थ यस्य तन्मध्य इति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनाश-
ङ्क्य माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यत इत्यस्याभिषेचनीयाङ्गभूत-
माहेन्द्रस्तोत्रदश ऽभिषेकान्त शौन शपाख्यानमभिषेचनीयप्राकृता-
ङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्का निराकर्तुं
यत्प्राकृतानुवादेनान्यदनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुत्पत्तिविधत्वादुत्प-
त्तिविधिवेलायामेव तत्प्रयोजनापेक्षणादभिषेचनीयात । बहिरुप-
स्थान्महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वावगत्या च कृतार्थत्वेन माहेन्द्रस्तो-
त्रसयोगस्य देशार्थत्वोपपत्तेस्तद्द्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनायोगात्
क्रमेणैवाभिषेचनीयाङ्गता कल्पनीयेति सर्वासां वा समत्वाच्चोद-
नात स्यान्न हि प्रकरण तद्देशार्थमुच्यते तस्य मध्य इति तदीयसि-
द्धान्तन्यायेनोदाहरणसमर्थन सूचयितुमाह * तासु हीति *
शौन शेपाख्यादीनामभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेच-
नीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्का निराकर्तुं यत्प्राकृताङ्गानुवादेनोत्पन्न-
मिति वाच्यं प्राकृतानुयाजोद्देशविहितपृषदाज्यवद्विधानार्थानूदित
प्राकृताङ्गानुवादेनाप्युत्पन्नस्याङ्गस्य सन्दंशाभिव्यक्तकथम्भावग्राह्य
त्वसूचनार्थं प्राकृताङ्गमध्यपातित्वेनेत्युक्ते प्राकृताङ्गगुणविधानत प्रा-
गतिदेशापर्यवसानात्कथम्भावानिवृत्त्यभ्युपगम ऽप विष्ठन्त पशु प्र-

यजन्तीति प्राकृताङ्गापकर्षविधानात्प्रागुत्पन्नानामुपकरणादीनामपि देश्यप्रकरणग्राह्यत्वापत्तेः क्रमविनियोज्यत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गग्रहणे प्रवृत्तस्य कथम्भावस्य स्वतो ऽक्लृप्तोपकारापूर्वाङ्गग्राहित्वायोगात्प्राकृताङ्गान्वयस्य च पूर्वाङ्गग्रहणहेतोः प्राकृताङ्गगुणविधितः पुरस्तादवस्थितेष्वङ्गेषु अभावात् प्रकरणग्राह्यत्वापत्तिसूचनार्थं पुरस्तादित्युक्तम् । एवमन्योन्याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वशङ्कां क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणायोगाशङ्कां च निरस्यन् प्रकरणात्क्रमस्यार्थविप्रकर्षं दर्शयितुमारभते * तथेति * क्रमसमाख्ययोर्मध्ये क्रमे सम्बन्धार्थान्योन्याभिमुख्यरूपेण्या सन्निधानापेक्षं परस्परपर्युपस्थापनं वेदरचितत्वात् प्रत्यक्षमित्यनेकात्समाख्यायामप्रत्यक्षमिति विप्रकर्षसिद्ध्यर्थमुक्ते ऽपेक्षां विना सम्बन्धायोगात् समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षायोगमाशङ्क्य समाख्यैकीभावार्थत्वात् सम्बन्धपदस्य च नियमार्थत्वात् अवयवव्युत्पत्त्या ऽऽलोचनया नियम्यते । यदेकस्य सम्बन्धार्थपदयोरित्याद्युदाहरणालोचनया च सम्बन्धस्यैकनियमरूपत्वावगतेः सम्बन्धिनोः केन चिदभिधेन सम्बन्धहेतुना विना सम्बन्धायोगात्तत्सिद्ध्यात्मलाभेन च सम्बन्धिनाकाङ्क्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्र निधानाख्यसम्बन्धिनोः सन्निधानं सम्बन्धहेतुत्वेनावश्यं कल्पनीयम् । पौरोडाशिकसमाख्यायत्तं शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह न किञ्चित्पाठतो ऽनुष्ठानतो वा देशैक्यं वेदेन विरचितमस्ति येन मन्त्रपुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह तन्निमित्तसम्बन्धार्थं सम्बन्धिनोरन्योन्याभिमुख्यं स्यात्ताभिमुख्यानपेक्षं च भवदपि न विनियोगायालमिति सर्वत्र हीत्यादिनोक्तम् । समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव सम्बन्धं वदन्तीति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्त समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वमनुभाषते * ननु चेति * ८५२।१ दूषयति * नैतदिति * श्रुत्यभिधेयादङ्गाङ्गित्वविशेषरूपात्सम्बन्धात्समाख्यानिकस्य सम्बन्धस्य सामान्यरूपात्मनोक्त्या श्रुतितुल्यत्वे निरस्ते ऽव्यतिशयार्थं कल्पयतोक्त्याभिधानं निरस्तम् । लौकिक्याः समाख्याया वैदिकसम्बन्धप्रतिपादने विप्रकर्षसूचनापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * अर्थानामिति * यापि वैदिकी समाख्यानवगतसम्बन्धार्थप्रतिपादने प्रवर्त्तते सापि तावदाङ्गाङ्गित्व प्रतिपादयतीति वदता विप्रकर्षो लौकिक्या सूचितम् । येन केनचिदित्यनेन सामान्यरूपतयान्यत्व व्याख्यातम् । सर्वत्र हीति वार्त्तिकेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यैव सन्निध्यपेक्षोक्तेति भ्रान्त्या समाख्या-

कल्पितस्य सम्बन्धमात्रस्य सन्निधिकल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावशङ्कां निराकर्तुमाह * सम्बन्धमात्रस्य चेति * यद्येतत्किञ्चिदभिन्न सम्बन्धिनामस्तीत्यवगम इत्यध्याहारेण योज्यम् । सम्बन्धस्य सन्निधयुक्त क्रमसमाख्याबलासिद्धयर्थत्वं दर्शयितुमाह * ततश्चेति * विप्रकर्षमेव प्रपञ्चयति * समाख्या हीति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एवदेव द्रढयतु वृद्धानाम् । श्लोकपञ्चकं पठति * आह चेति * अतश्च य पूर्वपक्षवार्त्तिके विरोधा अपि बाधायोगा-
५।३।१० त्त्वार्थं कश्चिदस्य प्रमाणत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तमित्याह * तस्मादिति * यदपि नित्यं च प्रमाणाभासस्यैव बाध इत्युक्तं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * यदितीति * यदपि श्रुत्यादिषट्कस्य समस्तेस्यादिवार्त्तिकेन विषयान्तरसञ्चाराभावेन लिङ्गादीनां कश्चित्प्रमाणाभासत्वायोगात् बाध्यत्वं न युक्तमित्युक्तं तदपि दूषयितुं प्रश्नपूर्वं प्रमाणाभासतामुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्त्या यज्ञसाधनत्वगुणयोगेनेन्द्र इत्यर्थानुसाराद्ऐन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरत्वावगतेरिन्द्रोपस्थानस्य वाक्यत्वेन लिङ्गाविषयत्वात् स्योनन्ते सदनं तस्मिन् सीदेत्यनयोश्च लिङ्गाङ्गिमन्त्रवाक्यत्वावगतेरनन्यत्वेन वाक्याविषयत्वात् पौर्णमासीदेवतापदरूपाणां च वाक्यादमावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वाभावावगतेरमावास्यप्रयोगेणनिकर्त्तव्यत्वेनानाङ्क्षणादमावास्यादेवतापदरूपाणां पौर्णमासीप्रयोगेणानाकाङ्क्षणात् प्रकरणविषयत्वानुपपत्तेः शौन शेपाख्यादीनां च प्रकरणात् प्रकृतसर्वसाधारण्यावगतेरभिषेचनीयमात्रसन्निध्यभावेन क्रमाविषयत्वात् शुन्धनमन्त्रस्य च क्रमात् सान्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वावगते पौरोडाशिकसमाख्याया भूम्ना दर्शपूर्णमासकाण्डविषयत्वावगमेन पुरोडाशमात्रकाण्डपरसमाख्यानाविषयत्वाल्लिङ्गादीनां विषयान्तरसञ्चारो विषयापहारात्त्वा बलाबलवद् बाधितं विषयं व्यापाराभावसिद्धे सूचितं । बाधहेतुकत्वाद्व्यापाराभावस्य बाधात् प्राक् व्यापारोपक्रमे सत्यपि बाधाद्विषयान्तरसञ्चारावगमोत्तरकालसमाप्तव्यापारत्वात् प्रमाणाभासत्वेत्यन्यथाप्रमाणाभासतामुपपादयितुमाह * अथ वेति * प्रमाणाभासतामप्युपसंहरति * तदिति * यदपि न च तदुत्थापितं ज्ञानमित्यादिवार्त्तिकेन बाधप्रकारासम्भवात् बाधो न सम्भवतीत्युक्तं तदपि उत्पत्तिप्रतिबन्धरूपबाधाभ्युपगमेन परिहरति * अनुत्पन्नमेव चेति * व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमपक्षे आन्तरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनरूप-

ज्ञानमिथ्यात्वकल्पनायेत्यम्भूतकल्पनार्थं तथा तृतीयया बाधप्रकार-
तोक्ता । विपर्ययविज्ञाने तु पक्षद्वये ऽप्यनुत्पन्नमेव बाध्यते वस्तुकथनार्थं
चेह प्रकारान्तरस्यानाशङ्कनीयतोक्ता न तूपपादनासामर्थ्यादिति सू-
चयितुं यो ऽप्यनुमानादीनां प्रत्यक्षादिभिरुत्पन्नबाधो बाधग्रन्थं वक्ष्य-
ते । तमपि तत्रैवोपपादयिष्याम इत्याह * यो ऽपि चेति * एकैकस्य ८५४।
भाष्ये बाध्यत्वोक्तेः सूत्रे परशब्दस्य अनन्तरपदमात्रविषयत्वभ्रान्ति
निराकर्तुं व्यवहितपराणामपि बाध्यत्वस्य प्रपञ्चनीयतामाह * एव-
मिति * श्रुतेर्वाक्यविरोधे सोदाहरणं बलाबलं प्रपञ्चयति * यथे-
ति * आनन्तर्यसामानाधिकरण्यावगमात् वाक्यसामर्थ्यादैकहाय-
न्याद्यङ्गत्वेनारुणादि प्राप्नुयादित्यर्थः । षष्ठीश्रुतेः प्रकरणविरोधमुदाह-
रति * श्रुतीति * षष्ठीश्रुतिसंयोगाविशेषे ऽप्यनुवचनानामेव प्रकरणवि-
रोधो न द्वादशाहस्येति परमत दूषयितुमुपन्यस्यति * अनुवचनानां
चेति * एवकारार्थे चकारः । दूषयति * नास्तीति * स्वविशेषणवैशिष्ट्यं
विना वैगुण्यापत्तेर्विहितकर्तृव्यस्यायोगेनाभिप्रेतानिर्दिश्यमानामनुप-
सदामुपदिश्यमानद्वादशाहवैशिष्ट्यात् प्रागतिदेशापर्यवसानादहीन-
रूपस्वभावप्राप्तता ऽविरुद्धेत्याशयः । विप्रकर्षं दर्शयति * इहापि
चेति * ज्योतिष्टोमे विध्यन्तदानाय कयाचिद्विकृत्या न हीयतइति
व्युत्पत्त्या ऽहीनश्रुत्युपपत्तेर्नेदं श्रुतिविरोधोदाहरणं युक्तमित्याश-
ङ्क्याह * नैव हीति * श्रुतेः प्रश्नपूर्वं क्रमाविरोधमुदाहरति * ८५५।
श्रुतीति * रशना तक्ष्मांश्च दर्भमय्यादयः क्रमादग्नीषोमीययागा-
ङ्गतया यूपं परिव्ययतीति द्वितीयाश्रुत्या रशनाया यूपाङ्गत्वे ऽव-
गते दर्भमयी रशना भवतीत्यादौ रशनाश्रुत्या रशनात्वैकार्थसमवा-
यियूपाङ्गत्वं लक्षयित्वा तदुद्देशेन दर्भमयीत्यादिविरोधात् तद्धर्म-
ता स्यादङ्गमित्यर्थः । यूपस्याग्नीषोमीयाङ्गत्वात् स्वधर्मिकाया रश-
नाया यूपाङ्गत्वे ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गकयाङ्गस्याङ्गत्वस्य ज्योतिष्टोमा-
ङ्गवदग्नीषोमीयाङ्गत्वोपपत्तेरविरोधमाशङ्क्यालौकिकत्वेन यूपस्य
स्वरूपोत्पत्त्यर्थमेव रशनादिधर्मान्वयोपपत्तेः क्रयवत् प्रकृतापूर्वसा-
धनत्वानपेक्षणात् यूपस्वरूपे विधीयमानानां रशनादीनामग्नीषो-
मीयाङ्गत्वानुपपत्तेः यूपस्य च पशुयागप्रयोगात् बहिरुप-
न्नत्वेनागृह्यमाणविशेषतया सर्वपशुयागसाधारण्यात् रशनादीनां
यूपाङ्गत्वे सवनीयस्याप्राकृतत्वे ऽपि परिव्याणान्तरे साधारण्याव-
गतेरग्नीषोमीयाङ्गत्वसाधारण्यापत्तेः विरोध सूचयितुमाह * एत-
द्यूपेति * रशनया यूपं परिव्ययतीत्यग्नीषोमीये विहितात्परिव्या-
णात् स आश्विनं ग्रह गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूप व्ययतीति सवनीये

विहितस्य परिव्याणस्य भेदे ऽपि लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्व-
रूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रयुक्तत्वात् धर्मान्वयस्य यूपसा-
धारण्यात् धर्माणामपि साधारण्यप्रतीतेः परिव्याणद्वये ऽपि र-
शनायाः समानविध्यसूचनायैवगताविव्यस्माद्धातोरेतेस्तुडित्युणा-
दिसूत्रेणातिप्रत्ययस्य तुडागमसहितस्य विहितत्वादति सर्वत्राग-
च्छतीत्यर्थविवक्षया साधारणवाच्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशु-
द्वयसाधारणस्य यूपस्य यदेकं परिव्याणमग्नीषोमीये परं च स-
वनीये विहितं तस्योभयस्य साधारणधर्मं रशना धर्मसहितं भु-
ग्यावगम्यते अतस्तद्विरुद्धेन क्रमेणाग्नीषोमीयपशुयागमात्राङ्गता न
यातीत्यर्थः । विप्रकर्षं श्लोकद्वयेन दर्शयति * यावदिति * श्रु-
तिसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुपसंहरति * श्रुतीति * पौरोडा-
शिकसमाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्याविरोधे ऽभिहिते दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे वर्तमानत्वात् प्रकरणाविरोधमाशङ्क्य साधारण्या-
त्तस्य यथापि मन्त्रविनियोगे विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणाविरोधाभावे
ऽपि सर्वार्थप्रतीतेर्विरोधापरिहारमाशङ्क्य नचाविज्ञातलिङ्गानां प्राक-
रणा विनियोजिकेति न्यायेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् प्रकरणाद्विनियोज्यत्व
क्रमेण चेति चकारेण सूचितं तस्येत्यस्य सामर्थ्यं सन्निधावुपलक्षन-
मित्यनेन न्यायेनाग्नापीपेत्वेति युष्मदर्थविषयत्वात् सन्निहिताभि-
धायित्वात्तच्छब्दायोगात् प्रथमपदार्थे ऽग्निप्रणयनेनाम्नातमन्त्रकारा-
त् मन्त्राकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगावगते श्रुतिक्रमाविरोधापत्तेरित्या-
शङ्क्य क्रियापदशून्यत्वेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् क्रमस्य विनियोगाव-
क्ताबुक्तायां क्रियापदशून्यत्वे ऽपि यागानुमन्त्रणसमाख्यानात् सामा-
न्यतो यागाङ्गत्वावगमाद्दृष्टिमन्त्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पौ-
रोडाशिकसमाख्यानादिपत्वेत्यस्यापि सामान्येन पुरोडाशयागाङ्ग-
त्वे ऽवगते क्रमेणाग्निप्रणयने विनियोगोपपत्तिमाशङ्क्यानुमन्त्रणस्य
क्रिया विशेषत्वर्द्धमन्त्रसाध्यक्रियाविशेषावगमात् ॥ क्रमस्य
विनियोगे शक्तिरिति परिहारसम्भवे ऽपि अभ्युपेत्य क्रमविनियोग
क्रमसमाख्ययोस्तावद्य विरोध इति परिहारसूचनार्थम् * पुरोडाश-
स्यैव चेत्युक्तम् * विप्रकर्षं दर्शयति * तत्रापीति * लिङ्गस्य
प्रकरणादिविरोधोदाहरणानि प्रतिजानाति * प्रथममिति * प्रक
रण विरोधं तावदुदाहरति * तत्रेति * विप्रकर्षं दर्शयति * याव-
दिति * माहेन्द्रग्रहयागक्रमे पठितस्यैन्द्रस्य प्रगाथस्य लिङ्गेनापकर्ष-
८५६।४ क्रमविरोधोदाहरणमित्याह * अलिङ्गेति * अनिष्टापादनार्थत्वाद्या
पकर्षोऽकरपरितोपाव प्रतिवचनमिति पञ्चमपादाधिकरणस्थितमुदाह-

रणमाह *स्थितेति* विप्रकर्षं दर्शयति *यावद्धीति* उदाहरणमाह ८५६।४
तथेति परिवीरसि परित्वाग्निर्विशोऽव्ययन्तां परीमे रायस्पोषो
यजमानं मनुष्या इतिकरणमन्त्रस्य युवासुवासाः परिवीत आगात्स-
उ श्रेयान् भवति जायमान इति क्रियमाणानुवादिमनोतासूक्तस्य प्र-
करणात् ज्योतिष्टोमान्वयावगतेर्मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानु-
ब्रूहीति मनोतोद्देशेनावदीयमानपश्वाख्यहविरर्थत्वेन प्रैषाच्च पशुदे-
वताया मनोताशब्दवाच्यत्वावगमेन पशुयागान्वयावगतेन सामा-
ख्येन लिङ्गेनाग्नीषोमीयकर्मं बाधित्वा सवनीयाङ्गत्वावगमस्योदाहर-
णत्वं यद्युक्तं * कथमिति * श्रुत्या लिङ्गबाधाच्च मनोतासूक्तस्य स-
वनीयाङ्गतेति परिहरति * नेति * कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां श्रुतिमु-
दाहरति * एवं हीति * मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादित्यत्र
वाक्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य मनोतासूक्तस्योहनिषेधकत्वेनास्याः श्रु-
तेऽर्थाद्व्याख्यास्यमानत्वात् । न दैक्षे विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्याह
* अनया हीति * दैक्षकर्मे ऽधीतायाः श्रुतेर्लिङ्गप्राप्तोत्कर्षनि-
रासार्थत्वेन दैक्षार्थत्वसम्भवे दूरस्थे वायव्यादावूहनिषेधार्थत्वायो-
गात् लैङ्गिकोत्कर्षनिरासेन च लिङ्गस्याग्नावत्यर्थे ऽभिहिते ऽर्थत्वा-
नुपपत्त्यर्थत्वाभावेनान्यायनिगदत्वात् बहुवचनान्तपाठाद्ध्यदनू-
ह्यसिद्धमनोताधिकरणविरोधाभावात्लिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता कार्यं-
श्रुत्या वारितेत्याशयः । आग्नेय्येवेत्येवकारेणानाग्नेयीनिषेधाव-
गतेः प्रकृतौ चानाग्नेय्या मनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्वि-
कृतौ त्वतिदेशप्राप्तायास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताया वा-
यव्यादिवैकृतपशुदेवताया प्रकाशकाशक्तेस्तस्मादपाठेऽहिनिवर्णानूह-
निषेधाद्वाव्याप्तिवेवतस्य सूक्तान्तरस्य मनोताकार्ये प्राकृतस्यैव
कारकश्रुत्यानिषेधोपपत्तेर्वायव्यादिपशावनाग्नेयादिसूक्तान्तरत्वे रू-
पविकारनिषेधार्थैव श्रुतिर्न दैक्षादावाग्नेयसूक्तोत्कर्षार्थेत्याशङ्क्य द्वे-
धैवकारमुपादयति * द्विदेवत्ये ऽपीति * द्विदेवत्ये यद्यप्येकदेव
त्याग्नेयपक्षा तथापि सैव कार्या न तूत्कृष्टैव्येत्याद्यव्याख्यायामेव-
कारार्थः द्वितीयायां कार्यैवेत्यर्थः । भक्षानुवाकस्यान्ये हि सवितर-
र्यादिवाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गस्वरूपाय विनियोगाय प्रस्थि-
तानि सन्ति लिङ्गेन ग्रहणादिषु विनियुज्यन्तइति यत् भक्षानुवा-
काधिकरणे स्थितं तदेकं सलिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणं यद्याग्नि-
दश्चे पुरोहितइत्यादीनां मनाश्रुचां पृथूपजास्तं स याथ इति पृथुपा-
जवत्योश्च याज्यासमाख्यां बाधित्वा लिङ्गेन सामिधेनीकार्ये विनि-
योगइति लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्रोकवदपरमित्याह * लिङ्ग-

ति * विप्रकर्षं दर्शयितुं भक्षाङ्गत्वरूपसम्बन्धाभिमुखार्थस्य कस्य
चित्सामान्यस्यादिशब्दोक्तस्य भक्षादेः कल्पनयेत्युक्तम् । वाक्या-
नि लिङ्गेन विनियुज्यन्त इति वदता लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियो-
जकतोक्ता परिव्याणकरणमन्त्रे परिवीरसिपदव्यतिरिक्तानां परि-
त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तामित्यादिपदानां क्रियमाणानुवादिमन्त्रे च प-
रिवीतपदव्यतिरिक्तानां युज्येत्यादिपदानां लिङ्गे विनियोक्तुमारभ्य-
माणाभ्यां परिवीरसिपरिवीतपदाभ्याम् एकवाक्यत्वात् सवनीयार्थे
द्वितीये ऽपि परिव्याणे विनियोगो वाक्यक्रमविरोधोदाहरणमित्याह
* वाक्येति * परिवीतपदोक्त्या परिवीरसिपदमप्युपलक्षितम् । स-
म्यासमासत्यादिपदेषु लिङ्गेन ग्रहणादौ विनियोक्तुमारभ्यमाणेषु स-
म्यासमित्यादिपदैकवाक्यगतानां शेषाणां पदानां भक्षणात्प्राची-
नग्रहणादावेव वृत्तिविनियोगात्था वाक्यसमाख्याविरोध उदाहार्यं
८५७। स्याह * वाक्यसमाख्ययोरिति * आवृत्तिरितिपाठे त्वाङो ऽर्वागर्थत्वा-
त्त्वात् भक्षणात्प्रागनुष्ठीयमानत्वात् ततो ऽर्वाचीनेषु वृत्तिर्विनियोग
इत्यर्थः । यद्वा भक्षणं शेषाणां पदानामावृत्तिर्वा विनियोग इति समाख्या-
प्राप्तभक्षणाङ्गत्वबाधो वृत्तिप्रतिषेधेनोक्तम् । एकपदमात्रे लैङ्गिकवि-
नियोगापर्यवसाने चालिङ्गविरोधिना वाक्येन शेषपदविनियोगा-
योगात् शेषपदमात्रस्य कृत्स्नवाक्यत्वाभावेनाविरोधेन वाक्येन वि-
नियोक्तुमशक्यत्वात् पदान्वये तु तस्य चैकवाक्यत्वस्य पदार्थान्वय-
त्वाभावेन वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात् आत्माश्रयदोषापत्तेश्चात्मनैवा-
त्मनो विनियोगाच्छेषाणां पदानां लिङ्गविनियोज्यपदार्थोपसर्जनी-
भूतार्थप्रतिपादनशक्तिमात्रमेकवाक्यत्वादवसीयते । ननु विनियोग
इत्यपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * चेतनस्य कर्म-
फलभाक्त्वं विना कर्तृत्वायोगात् । समाख्याकर्तृत्वस्य यजुर्वेदा-
ध्ययनलब्धाध्वर्युसंज्ञस्य पुंसः कर्मफलभाक्त्वेन प्राधान्यापत्तेः समा-
ख्यातोऽध्वर्य्वर्थत्वावगमे ऽपि वाक्यावगतस्य स्वर्गकामार्थस्य समा-
ख्यानुरोधेन यजुर्वेदाध्यायिस्वर्गकामविषयकल्पनया सङ्कोचायोगा-
द्वाक्येन च समाख्याबाध इत्याशयः । कर्माधिकरणे निरस्य-
मानस्याख्यातेन कर्माभिधानस्याज्ञानात् श्रुतिसमाख्याविरोधोदा-
हरणत्वं शङ्कते * नन्विति * कर्माधिकरणसिद्धान्तस्मारणेन
निरस्यति * नात्रेति * प्रयाजादीनां पुरोडाशमात्राङ्गत्वस्य प्रकृ-
तप्रधानमात्राङ्गत्वेन बाधः प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह *
प्रकरणेति * स्रुचादीनां शेषमात्रत्वेन शेषिविषयत्वाभावात् शे-
ष्यैकविषयत्वे ऽपि शेषभेदे प्रमाणसमवायानुपपत्तेरुपस्मरणे कृत्स्नो

मन्त्रः स्योनादिसुमनान्तः प्रयोज्यः कल्पयाम्यन्तो वेत्येकस्मिन्नुपस्तरणाख्ये शेषिणि समुदायावयवरूपयोस्समवाये ऽपि लिङ्गवाक्ययोः समवायायोगात् बलाबलचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य शेषसमवायद्वारा प्रमाणसमवायसूचनार्थं शेषसमवायोदाहरणानि दर्शयिष्यन् विरोधवृत्तवर्तिष्यमाणसङ्कीर्तनं तावत्करोति * एवं तावदिति * श्रुतेस्तावल्लिङ्गाविरोधमुदाहरति * तद्यथेति * ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्याह * श्रुतीति * पूर्ववदपरिहार्यमुदाहरणान्तरमाह * तथेति * प्रकारविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकाममिति * एकविंशतिसङ्ख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानुश्रुत्या नत. प्रवक्क इति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्याधानसिनिगदस्य च जातवेदो वपया गच्छ देवानिति लिङ्गेन सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावेनानुवचनेन प्रयोक्तुमशक्ते एकविंशतिसङ्ख्यायाश्च सङ्ख्येयापेक्षया सङ्ख्याविशिष्टानुवचनचोदनासामान्येनानुवचनान्तरस्य दार्शपौर्णमासिकस्य सामिधेन्यनुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां सङ्ख्ययत्वनातिदेशात् तासां चार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वात् अतः प्रयोज्यनिगदसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वादेकविंशतिसङ्ख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठां कामयमानस्य नित्य फलार्थं वा दर्शपूर्णमासप्रयोग इत्युक्तम् । अन्तः क्रतु प्रयोज्यत्वादेव पुरुषार्थेनाप्यनुवचनान्तरेण प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणसिद्धये ऽङ्गस्योपचारः. प्रतिष्ठाकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजानितत्वमनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वेनाङ्गीकृत्य षष्ठीश्रुतिप्रयोगाङ्गताका । क्रमविरोधमुपहरति * पशुकाममिति * चमसोत्पत्तिसन्निधावपः प्रणयतीति श्रुतस्य कारणत्वनान्वयस्य विवक्षितत्वात् कर्तृव्यापारस्य लक्षणस्य शब्दतः साधनापेक्षितत्वावगमे ऽपि चमसस्य साधनत्वानुक्ते. यद्वतः साध्यापेक्षित्वानवगमात् पदानपेक्षवस्तुमात्रयाथ्यापेक्षाया दण्डो ऽस्ति । गामानयेत्युक्ते ऽपि दण्डेनानयेत्यप्रतीतेः शाब्द व्यवहारानुयोगित्वादन्यतराकाङ्क्षालक्षणेन क्रमेण च समस्याङ्गता गोदोहनेन पशून् कामयमानस्यापि दर्शपूर्णमासप्रयोगे सामान्यतः प्राप्ता श्रौतास्तु गोदोहनास्तस्मिन् प्रयोगे चमसनिवर्तकियेत्यर्थः । गोदोहनस्यापि क्रत्वर्थं प्रणयनाभितयान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वबलेन पशुकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वाङ्गीकारात् गोदोहनस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगाङ्गतायाः प्रासङ्गिकोपकार-

८५८।१

त्वेनोपचरितायाः श्रौतत्व श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धये ऽ-
भिप्रेत समाख्याविरोधमुदाहरति * वाजपेय इति * स्वा-
राज्यकामस्य कर्तृत्वेनाध्याहार कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षे सिद्धोदाहृत-
त्वेनैतदपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * लिङ्गस्य वा-
क्यविनियोगमुदाहरति * स्योनान्तेऽपीति * एकस्मिन्सादनाख्ये शे-
षिण्येकसमुदायान्वयात्मकशेषसमवाय प्रथमश्लोकेनैकस्मिन्नु-
पस्तरणाख्य शेषिणि द्वितीयेनोदाहृत । पुरोडाशव्यापारस्य सदन-
स्यानुष्ठेयत्वेनाप्रकाश्यत्वात् प्रयोजकसादनलक्षणार्थो सदनोक्ति
हवि. संस्कारार्थत्वे ऽप्युपस्तरणस्य हविराधारपात्राभिमुख्यक्षारणरू-
पत्वेनाभिघारण विवक्षितम् एतयो समुदायावयवयो. पूर्वोदाहृतत्वा-
द्विवेकमाशङ्क्याह * अनेकेति * अनेकया शेषिणोरन्योन्यविशिष्ट-
शुद्धरूपयोरेकस्य शेषित्वमभिप्रेत्य प्रागुदाहृतौ सम्प्रत्येकस्य सा-
दनस्योपस्तरणस्य वा शेषिणो ऽनेकसमुदायावयवरूपशेषान्वयम-
भिप्रेत्येत्यर्थ । पूर्वार्धं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * पूर्वमिति * कल्पया-
न्यस्तस्योपस्तरणशाचित्वात्तस्मिन्नित्यादेकवाक्यत्वेन सादनाङ्गत्वा-
योगमाशङ्क्य साभिघारणस्योपस्तरणस्य सादनेनोपसर्जनतोक्ता
यद सादनविशिष्ट अभिघारण इत्याध्याहार्य तस्यैवोत्तरार्धं व्याचष्टे
८९१॥ * एकैकस्मिन्नितीति * द्वयोरवयवयो समुदायापन्नयोर्वाक्यादेक-
स्य तु लिङ्गेनैकस्मिन्नपि शेषिणि यस्मिन्नप्यत्र प्राप्त तस्तत्प्रति उदाहर-
णत्वेन गृह्यतइत्यर्थ । सादनोपस्तरणाख्यशेषिभेदेनोदाहरणभे-
दात् विरोधोपपत्ति समुदायस्य विकल्पेन समुच्चयो न वा शेषि-
द्वये विनियोग यथालिङ्ग वाक्यवद्येकस्यैव लिङ्गवाक्यबलाब-
लोक्तप्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्प्रकारचतुष्टयस्य भाष्यानारूढत्वा-
दाशङ्क्याह * एकस्मिन्नेवेति * यद्यप्येक एव मार्गो भाष्यकृतोक्त त-
थापि किमुपस्तरणे पुरोडाशसादने च प्रयोक्तव्य उतोपस्तरण इय-
तावता भाष्येण निष्कृष्टोपस्तरण कृते यत्पुरोडाशसादनमित्येव वि-
शेषणविशेष्यमात्रप्रतीतेरुपस्तरणविशिष्टे सादने स्वप्रधाने चोपस्त-
रणे प्रयोक्तव्या इति अनेकथा शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसम-
वायादेको मार्ग. पुरोडाशसादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्य
इत्यनेकयो शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमुदायादेको मार्ग पुरो-
डाशसादने कार्ये यदुपस्तरणमिति विपरीतविशेषणविशेष्यभावा-
त्सादनविशिष्ट उपस्तरण स्वप्रधाने सादनइति द्वितीया ऽपि किं कृ-
त्स्न उपस्तरण प्रयोक्तव्य इति कल्पयामन्यन्त्यतावतैकस्मिन्नुपस्त-
रण शेषिणि समुदायावयवरूपशेषद्वयसमवायात् तृतीय किं कृ-

स्न पुरोडाशमासादने प्रयोक्तव्य उत तस्मिन्सीदेत्येवमादिरित्येताव-त्येकस्मिन्पुरोडाशासादने शेषिणि तस्यैव शेषद्वयस्य समवायाच्चतु-र्थ इति मार्गचतुष्टयमेकस्मिन्नेव मार्गे यत्सङ्कीर्त्तनमव्यक्तं प्रतीयते तद्व्याख्यातृभिरात्मना स्वयं विवक्तव्यमित्यर्थः । लिङ्गस्य प्रकरणा-दिविरोधानुदाहरति * लिङ्गस्येति * लिङ्गेन प्राप्तेनाध्याहार्य्यं वाक्यस्य प्रकरणविरोधमुदाहरति * वाक्यमिति * शेषद्वयसम-वायमुपपादयति * प्रकरणेन हीति * गार्हपत्यस्योपरि हविः स्थापनं विधाय वेदिकरणविधानात् विधिपाठक्रमेणार्थादवगतस्य तदधि-वासनोत्तरकालस्य प्रकरणेनाङ्गतया ग्रहणमुपपादयितुं विधानो-क्ति कालार्थविशेषणप्रधानानुष्ठानलक्षणार्थं चानुत्तरकालविधान-हेतुकस्योत्तरकालस्य ग्रहणमित्यर्थः । एवमप्यमावास्यायामिति स-प्तमीश्रुत्यैव पूर्वेषु कालस्यामावास्याङ्गत्वोपगतेर्वाक्यप्रकरणविरो-धोदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * शेषिणं शेषेण सह सम्बन्धाख्यविधित्वं न वक्तीत्यर्थः । तावत्या दीक्षणीयामनुब्रूयादि-त्यादिनोक्तसप्तम्युक्तस्याधिकरणत्वस्याधेयव्याप्यत्वात् प्राधान्यापेक्ष-कत्वेन सप्तम्याः शक्तित्र प्रमाणत्वमाशङ्क्य स्वरादिवत् कालस्य कर्म मध्यपातित्वलक्षणाधेयत्वाभावात् कालं प्रति कर्मणोऽधिकर-णत्वायोगात्किं (प्रतिपदामस्यान्धकार्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमान-स्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृति-द्वितीये) वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपपादनमुपसंहरति * त-स्मादिति * बाध्यबाधकतानुपपादितत्वात् निर्द्धयत्याह * स-र्वेति * क्रमविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * वाक्यमिति * इति राजन्याय प्रतिपदमितीतिकरणश्रुत्या विनियोगात् श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वा-शङ्कां निराकर्तुं पादमात्रमित्युक्तं श्रुतिविरोधेऽस्ति हि वाक्येनापि द्वितीयादिपादविनियोगो न युज्यतेत्याशङ्क्य विरोधार्थं प्रतीकाक्त श्रुत्या पवस्व वाचेत्याद्यपादानां विनियोगमोपास्मै गायता नर पवमानायन्दवे अभिदेवं इयक्षत इति नित्याया प्रतिपद तुल्या-र्थे उताद्यस्यैव पादस्य निर्वर्चितत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य श्रुत्या विरोधे सति द्वितीयपादादिप्रभृति कस्या प्रतिपत्सम्बन्धिका-र्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्ब-न्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृति द्वितीयातृतीयत्वलक्षणं यथास-ङ्ख्य कर्मविनियोगप्रसङ्ग इति न चेत्यनेनाक्रम । ततश्चैकस्मिन् बहि-ष्पवमानस्तोत्रे शेषिणि द्वितीयपादप्रभृतिशेषद्वयसमवायमुदाहर-

(१) सा० पा० २ पु० ना० ।

णपूर्वं दर्शयितुमाह * तथेति * युपेति प्रथमान्तस्य पदस्य पव-
मानायेत्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तैरेकवाक्यतोपगमनासामर्थ्याल्लिङ्गेन क्रमस्य
विरोधे सम्भवति ततो जघन्येन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते
* नन्विति * मत्सरादिपदवत्पवमानायेत्यादीनामपि सोमलिङ्ग-
त्वाच्च लिङ्गविरोध इति परिहरति * नेति * एकवाक्यत्वोपगम-
नशक्त्यायत्तं हि लिङ्गमेकवाक्यत्वेन कल्प्यत्वात्ततोऽपि जघन्यमि-
त्याशङ्काशयनिरासार्थं दर्शयितुमाह * विभक्तीति * मत्सरवत्प-
त्वस्यापि चतुर्थ्यन्तत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य मदत्यत इत्यस्य
देवतावाचिनो वृषत्यादिवदन्यवाचिपदानन्तर्यान्मत्सरवद्द्रव्यत्वेन सोम-
द्रव्यस्तुत्यर्थत्वात् सोमस्तुत्यर्थवृषादिपदैकवाक्यत्वोपपत्तिर्मत्सरा-
दिपदानां च वृषादिपदवत्सोमवाचित्वेन स्पष्टमेव वृषादिपदैः स-
मानविषयत्वं विप्रकर्षोक्तिमिषेण सूचयितुमाह * तदिति * स-
६०।१ माख्याविरोधमुदाहरति * वाक्येति * समुच्चयाशङ्कानिरासाय
* केनेत्युक्तम् * तत्रेत्यनेन विप्रकर्षस्यानाशङ्क्यतोक्ता । प्रथमा-
या अप्यभिहितकारकाविभक्तित्वादिति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके प्रथमा-
या कारकविभक्तित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रथमाश्रुतेः समाख्याविरो-
धमाशङ्क्य कर्त्तरि प्रथमाश्रुत्यभावात् आख्यातसामानाधिकरण्या-
न्यथानुपपत्त्या च प्रातिपदिकस्याख्यातार्थभावनाक्षिप्तकर्तृत्वाभ्युप-
गमेन कर्त्रधिकरणवार्त्तिकोपपत्तेः । प्रथमायाः कारकार्थविभक्तित्वा-
भावाच्छ्रुतिविरोधाभावादिनाख्यातस्य कर्तृवाचिता वैयाकरणानामुप-
गन्तव्येत्याशय तदसम्भवोक्त्या निरस्यति * नेति * प्रकरणस्य
क्रमविरोधमुदाहरति * क्रमेति * पूर्वं श्रुतिवाक्यविरोधाविषयत्वेना-
प्युदाहृतस्याक्रमविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य तत्रापक्षप्रयुक्तया
याऽन्यथोक्तं नामशब्दोऽत्र स्तोत्रवाची पूर्वं विप्रकर्षेत्या-
शङ्क्य मदीयाव्यतामापदयत्याह * पूर्वं स्थितेति * समाख्यावि-
रोधमुदाहरति * प्रकृतेति * वाक्यसमाख्याविरोधविषयतया
ऽप्युदाहृतत्वात् । प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य
ज्योतिष्टोमे प्रतीत्युक्तत्वा तस्य दीक्षादिना विविक्तविषयत्वं विवृत्य
क्रमसमाख्याविरोधे यदुदाहृतमुदाहरति * क्रमेति * लिङ्गनापूर्व-
कर्मद्वयानुपपादक लिङ्गक्रमविरोधोदाहरणत्वमाशङ्क्याह * लिङ्गे
स्थिते * सामान्यसम्बन्धापेक्षत्वेन लिङ्गस्यान्यतश्च सामान्यसम्ब-
न्धानवगतेः क्रमसमाख्ययोर्मध्ये यद्बलीयस्तदपेक्षत्वात् बाधेन वि-
निर्णयोऽपवाद न सम्भवतीत्यादाय । श्रुत्या समवाय दीयन्तमर्पविप्र-
कर्षात् लिङ्ग्या समवाय पारदौर्बल्यमपर्यवसानादित्यमादिदृष्टा-

समवाये [illegible]
पर्वणि [illegible]
श्येन प्र[illegible]

तद्विषयाया बर्हिष्पिहर्वीप्यासादयतीति बर्हिःश्रुतेः प्राप्तत्वेन विप्रकर्षायोगात् बाध्यस्यायोगमाशङ्क्य विप्रकर्षाभावे ऽपि विज्ञानोत्पादकत्वाभावात् बलवद्विरोधपरिहारं च विना तात्पर्यस्यावधारणाभावात् । विषयपरिच्छेदकरूपज्ञानाख्यज्ञानविशेषोक्तिप्रतिबन्धलक्षणबाध्यत्वं सम्भावयितुमाह * यथेमिति * प्राकृतवैकृतविरोधग्रहणायादिशब्दः । एकस्मिन्सख्याख्ये भावनाख्ये च शेषे पदैकाभिधानश्रुत्योः समवाये पदश्रुतेरेकाभिधानश्रुत्या बाधात् श्लोकद्वयेनोदाहरति * तथेति * लिङ्गद्वयस्यैकस्मिन् शेषे शेषद्वयस्य च एकस्मिन्शेषिणि समवाये स्योनमित्येवोदाहरणमित्याह * तथा लिङ्गेति * किमत्र लिङ्गद्वयमित्याशङ्क्याह * एतथेति * तदेवं ऽर्थविप्रकर्षो यत्र स्योने त इत्यस्य प्रत्यक्षमात्रनाभिधानसामर्थ्यं मुख्यमित्यादिभाष्येण विशेष प्रदर्शयितुमाह * इतीति * एकस्मिन् वैश्यप्रयोग शेषिणि पाशद्वयसाम्नवाक्यशेषद्वयसमवाये वाक्ययोर्विशेषमुदाहरति * वाक्ययोरिति * उदाहरणस्योपपादनपूर्वं विशेषमाह * उभयत्रापीति * सामान्यश्रुतिवत् सामान्यवाक्यस्यापि विशेषविषयज्ञानोत्पादने साकूयांद्विप्रकर्ष इत्याशयः । एकस्मिन्नभिक्रमणे शेषे प्रकरणयोः समवायमुदाहरति * प्रकरणयोरिति * विरोधोपपादनपूर्वं विशेषमाह * महाप्रकरणेन हीति * सन्दंशाभिव्यक्तावान्तरप्रकरणस्थस्याङ्गस्य सन्दंशभूतभृत्यादिसंयुक्तत्वेन महाप्रकरणाय प्राप्ताभ्यामावन्ताभ्यां अवान्तरप्रकरणमध्याभ्यां व्यवधानाश्रयान्तरप्रकरणिनः प्रयाजादेर्महाप्रकरणस्पर्शं विनाभिक्रमणादेर्महाप्रकरणस्पर्शानुपपत्तेस्तदनुभूयेवान्तरप्रकरणान्वयः प्रत्यासन्नत्वान्महास्थानीयत्वात् पूर्वं भवतीत्याशयः । आद्यस्य युगलस्य द्वितीयकर्मणः पूर्वत्वात् द्वितीयस्य चाद्यात् परत्वात् पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य द्वितीयाङ्गत्वाश्रवणे द्वितीयस्य पौर्वापर्यक्रमेणाद्याङ्गत्वात् द्वितीयाङ्गत्वाश्रवणे यथासंख्यक्रमेण स्वयमतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषे क्रमद्वयसमवाये पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य यथासंख्यक्रमेण द्वितीयस्य च पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य च यथासंख्यक्रमेणाद्याङ्गत्वाश्रवणेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषिणि शेषद्व-

८।२।१ यसमवाये क्रमयोर्बलाबलमुदाहरति * क्रमयोरिति * साहदयलक्षणस्यैव क्रमस्य विनियोजकत्वाभ्युपगमात् पौर्वापर्यस्य क्रम-

त्वाभावमाशङ्क्य सन्निधिरूपत्वेन क्रमस्य विनियोक्तृत्वात् पौर्वा-
पर्यस्यापि सन्निधिरूपत्वाविशेषेण विनियोक्तृत्वसम्भवे ऽव्यवधि-
तपौर्वापर्यदर्शनेन विनियोक्तृत्वानभ्युपगमाद्व्यवधानजनितपराजि-
प्रकरणादिपौर्वापर्येवैव प्रकरणादिना बाधाभावाद्यथासंख्यक्रमे-
बाधे विनियोक्तृत्वापत्तेस्तेन बाधः सम्भवतीति न चेति सम्प्र-
ता युक्तेति परिहारसूचनार्था प्रत्यासत्त्युक्तिः । एकस्मिन्
दाख्यकर्मणि शपिणि पोत्रभ्यर्थ्यास्यशाणद्वयसमवाये पो
मेति विशेषसमाख्यया आध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्यया बाध
इति । सप्तमपादसूत्रवच्च समाख्याद्वयविरोधोदाहरणमित्या-
समाख्ययोरित्यत्रेति * सन्दिग्धासन्दिग्धश्रुत्याद्युक्तोदाहरणे-
ष्वेकैकस्मिञ्छेदे प्रमाणद्वयसमवाये क्वचिदेकस्मिञ्छेदेऽपि
गाय इत्याद्युक्तसमुच्चयप्रकारविवेकं सूचयितुमाह
* * उपकारपृष्ठभावेन पदार्थशास्त्राणामत्यतिदेशाभ्यु-
पः ानिकेष्वपि श्रुत्यादिषु बलाबलस्य विचार्यत्व वृत्तानु
की तिज्ञानानि * एव तावदिति * एतद्व विवृणोमि
* * तत्रैव भवतीत्यादिना प्रत्यक्षगम्यानां श्रुत्या-
दीनां हुर्बोध्यासाद्यतीत्यादिभिः श्यते ऽनुमानगम्यैः श्रु-
त्यादिभिः सह एषां चानुमेयानां प्रयाजादिविषयाणां श्रुत्यादीनां
पशुपुरोडाशप्रयाजादिविषयैरानुमानिकैः श्रुत्यादिभिः सह बलाबल-
मनुत्पन्नमत्र चेह श्रुत्यभावाच्छ्रवणानम । बाध्यतइति पूर्ववार्त्तिकोक्तेन
मार्गेण व्याख्येयमित्यर्थः । कीदृग्बाध्यत्वमित्यपेक्षायां प्रत्यक्षाणामा-
नुमानिकैः सजातीयैः सह विरोधे प्रत्यक्षाणां बलीयस्त्वमाह * तच-
वेति * विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि श्रुत्यादेरानुमानिकस्य परेणापि
लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाध इत्याह * विपरीतोऽपि चेति * यथा
कृष्णलेषु कृष्णलान्यवहन्तीत्यवहननातिदेशानुमितश्रुतिप्राप्तावघात-
स्तुषकरणविमोचनसामर्थ्येन प्रत्यक्षेण तुषरहितेषु कृष्णलेष्ववाक्य-
त्वावगमात् बाध्यत इत्युदाहरणमाह * यथेति * लिङ्गमात्रेषु व-
चनसामर्थ्यमिति करणाधिकरणोपक्रमभाष्ये मन्त्रसामर्थ्यस्य लिङ्ग-
त्वाभिधानात्कृष्णलगतस्यासामर्थ्यस्यालिङ्गत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह * स-
र्वेति * लैङ्गिकगौणमुख्यार्थविषयविनियोगप्रकारचिन्तायां मन्त्रव्यति-
रिक्तविषयत्वायोगात्तदनुकीर्तनार्थं भाष्ये लैङ्गिकार्थनियोगसङ्घे लि-
ङ्गविषयलक्षणं तद्विद्यायाय । सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गत्वे भाष्यसम्म-
तिमाह * तथा चेति * प्राप्तयुक्ता प्रापकं विवक्षितत्वाल्लिङ्गदर्श-
नाक्ते प्रापकाभावाद्बलार्थत्वाच्च तत्प्रापकमन्त्र लिङ्गेनापादूबलनीयम् ।

तत्किमिति पृष्टे ऽनन्यथासम्भवोक्त्यानन्यगतित्वलक्षणसाध्यता-
या. प्रापकत्वाभिधानात् सामर्थ्यरूपता लिङ्गस्य भा-
ष्यकृतो ऽभिमता ज्ञायत इत्याशयः । भवत्वन्यार्थदर्शनस्य प्रा-
पणासमर्थत्वाल्लिङ्गत्वम् । तस्य तु श्रुतिविरोधे बाधोऽक्तिर्न वेति
पृच्छति * यत्पुनरिति * सन्देहोपपादनार्थं श्रुतेरानुमानिकत्व लिङ्गस्य
प्रत्यक्षत्वे ऽभिहित कृष्णलाचघातवद्व तर्ह्यन्यत्राप्यानुमानिक्या. श्रुते.
प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वासिद्ध प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्यानिवेशानुमेयाया.
श्रुतेर्वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतयानुमेयत्वाभ्युपगमात् समस्तप्राकृत-
वैकृताङ्गप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणपर्यालोचनमानुमीयमानायां श्रुतौ
विरोधपरिहारार्थं बलवत् प्रमाणाविरुद्धार्थविषयतयानुमानादर्श-
द्रूपस्य वा लिङ्गस्य गौणसामर्थ्ययोगादसमर्थस्य च विनियोगा-
योगादेवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यरूपलिङ्गाभावे विनियोगानुप-
पत्तेस्तस्या श्रुते. प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसम्भवे ऽपि स्मृत्यनुमेयाया-
श्रुते स्वात-ऽयेण पठ्यमानतयानुमेयत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षश्रुतितुल्य-
त्वावगमाद्धर्मे तुनो जानना दम्पती कर्तव्यस्त्वष्ट्रजनिता विश्वरूप इत्या-
देर्मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहादिद्योतनार्थस्यान्यार्थदर्शनसामर्थ्य-
रूपस्य लिङ्गस्याभावे ऽपि पैतृष्वसेयीं मातुलसुतां सगोत्रां च प-
रीणीय चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवत् बिभृयात् इतिस्मृत्यनु-
मेयया श्रुत्या मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहानपेक्षादेरपक्षत्वा-
भावाद्वैपस्य सूचनार्थम् * यथेत्युक्तम् * उत्तरमाह * तत्रेति *
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वारत्वस्यैतान-
रिवह वक्तव्यमित्यादिविरोधाधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वेन लिङ्गविरोधे मू-
लान्तरशङ्कया दूरोत्सारितत्वाद्यथार्थश्रुताश्रुतिमूलत्व मूलान्तरो-
स्त्याभिप्रेतम् । यमेन स्वभगिनीं यमीं प्रति आवयोर्गर्भे दम्पती प्रजापति-
र्जनितेत्यभिधानात् भ्रातृभगिन्यपत्ययोरन्योन्य दाम्पत्यौचित्यद्योतक-
त्वे ऽनभिमतस्य गर्भेत्विति लिङ्गस्यौचित्येन वेदस्तयोर्यमयमयो. सर्वा-
द पठ्यपद्युग्भिर्यमीमिथुनार्थं यम मोवाच सतां नवमी युग्भिरनिच्छन्प्र-
त्याचष्ट इति शौनकस्मृतेर्गर्भेरित्यृच. पञ्चमीत्वेनानायुक्तत्वावयस्या स्व-
भ्रातरं यमं प्रति गर्भे स्थावेवावां दम्पती जनितेत्यभिधानार्थतया भ्रातृ-
भगिन्यपत्ययोर्दाम्पत्यौचित्यद्योतकत्वाभावमभाराङ्क्य मम सत्पुरु-
षान्तराश्च च स्यन्तरैयो गर्भस्तज्जातयोस्तापत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पती-
तावश्य स्वभावयिनी तद्वस्मावधारे वान्योन्यमकम्पकोयो गर्भो भविष्य-
ति तज्जातया स्त्रीपुंसयोर्दम्पतिता ऽभिलषत यमीवचनस्य ऽपि भ्रातृभ-
गिन्यपत्ययोर्दम्पतीत्वौचित्यद्योतकत्वाविरोधसूचनार्थम् * न इत्यपु-

क्रम * आयाहीन्द्रपथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्वाभि-तृप्ताऽऽज्ञुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवेति अस्यामप्यृचि घृतसेकतृप्तवपास्य भागधेयं जुषस्वेत्युक्ते वपाया सेव्यत्वलक्षणन्तामत्त्व दृष्टान्तेनोपपादयितुं यथा मातुलस्य योषा रूपं जहुशब्दवाच्यमपत्य यथा च पैतृष्वसर्यां पुसा भागो भजनीया सव्या तथा वपा त्वयेत सेव्येत्यभिधाने स्रुचौ व्यूहति प्राचीं जुहू प्रतीचीमुप भृतमिति, स्रुग्व्यूहनविधिवाक्यशेषे च समानात्पुरुषदसो वायश्च जायते इत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्या भ्रातृभगिनीभ्यां पुरुषाद्सो भोक्ता पुरुषसन्तानो वायश्च भाग्यस्त्रीसन्तानो जायतइत्युक्ते भ्रातृभगिन्योरेव भोक्तृभोग्यत्वेत्याशङ्का निरासार्थमुत तृतीये सङ्गच्छामहै चतुर्थे सङ्गच्छामहा इति य इवन्दीव्यमाना जात्या आसतइत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्या भ्रातृभगिनीभ्यां द्वितीयाभ्यां स्वभार्यास्वपतिसम्पृक्ताभ्यामेकस्मात्पुमानन्यस्मात् स्त्रीत्येव जाते तृतीये तता वा जाते चतुर्थे विवाहाख्या सङ्गतिं कुर्म इत्येव दीव्यमानाः क्रीडमाना श्लाघ्यमाना जात्या कुलीना यस्मादासते तस्मादेकस्माद्भोक्ता भोग्यश्च जायते इत्यभिधाने भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दम्पतित्वौचित्यद्योतकलिङ्गमनन्यगतित्वात् स्मृतिं बाधते तस्मात्पुत्रिकाकरणं तु हेतु, स्वत्वनिवृत्त्यभावात्सापिण्ड्यानिवृत्ते।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्।
अनन्यपूर्विकाङ्कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्॥

इति सपिण्डाद्युद्वाहनिषेधात्सद्विषयत्वेन पैतृष्वसर्यमातुलसुतापरिणयनिषेधस्मृतिर्व्याख्येया अतएव।

पैतृष्वसर्यीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च॥
मातुश्च भ्रातुरासस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति।

गमने प्रायश्चित्तमुक्त्वा।

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान्।
ज्ञातित्वेनानुपयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः॥

इति पैतृष्वसेयाद्यपरिणयनिषेधे ज्ञातित्वैव सपिण्डताख्याहेतुत्वेनोक्ता भगिनीत्वस्य पैतृष्वसेयीविवाहयोग्यत्वाभावे चतुर्थ्याप्सरेताज्ञिसन्निहितत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्पितृष्वसु पुत्रिकाकरणे तृतीय पुत्रः पुत्रिकैवेति पुत्रिकायाः पुत्रत्वस्मृते। अभ्राते च पुंस एति प्रतीचीति मन्त्रे चाभ्रातृकादुहिता पुत्रिकाकरणात्पुंसः प्रतीचीनं पुत्रत्वङ्गच्छतीति पुत्रिकायाः पुत्रत्वदर्शनात् पुत्रिकायाः स्वभ्रातृ पुत्रं प्रति पितृव्यत्वापत्तेः।

पितृव्यदुहितुश्च भगिनीत्वविशेषणेन पुत्रिकायां पितृष्वसुर्या दुहिता पैतृष्वसेयीति प्रतीतेर्मातृभ्रातुश्चासत्त्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो भ्राता सपिण्डस्तस्य दुहितुरङ्गत्वेत्यर्थावगमात् पैतृष्वसेयीमातुलदुहितृपरिणयननिषेधः पुत्रिकाकरणविषयो निश्चीयते । वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यत इत्यादि वार्त्तिकं त्वभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याख्येयम् । मातुलदुहितृपरिणयनस्याश्वविक्रयादिवत् दुराचारत्वस्मृतिः पितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वाक्पुत्रिकाकरणाभावमाश्रित्य परिणयनविषयेति सर्वमनवद्यम् । न केवलमानुमानिकस्यैव श्रुत्यादेः परेण लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाधः किन्त्वानर्थक्यापत्तौ प्रत्यक्षस्यापीत्याह * सर्वत्र चेति * विपरीतबाधोदाहरणार्थं साधनविशेषलक्षणार्थो जातिनाऽध्यवसीयते । व्रीहिजातिरहितं यत्साधनं किं तद्यतस्तण्डुला भवन्ति तत्प्राक्षितव्यमिति तण्डुलनिर्वृत्तिकरणता हि साधनं न द्रव्यतेति नवमाधिकरणभाष्यम् अर्थतः पठति * तदिति * श्रौतं व्रीहिस्वरूपमनादृत्य प्रकरणगम्यापूर्वसाधनत्वलक्षणो सजातिना व्यवहितः प्रमेयाख्याश्रयबलाबलवैपरीत्यादपि प्रमाणबलाबलवैपरीत्यं भवतीत्याह * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * एतदेव लोकसिद्धमुपपादयति * तथा चेति * श्रुतिलिङ्गविरोधापादनभाष्यस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वसूचनार्थं वक्ष्यमाणकीर्त्तनं करोति * एवमिति * किन्त्वाचविदित्यादिपूर्वपक्षभाष्यलिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षत्वेनासम्भवादर्थविषयप्रतिज्ञानुपपत्तेर्युक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तत्रेति * श्रुत्यपेक्षत्वाभ्युपगमेऽपि यस्मिन् विषये विरोधो नास्ति तस्मिन् यल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनहेतुभूतं समवेतार्थोक्तिसामर्थ्यं करणाम्नातं च रूपं तस्य विरोधविषयेऽपि तुल्यत्वात् श्रुतिकल्पनाविघातः तुल्यबलत्वोपपत्तिमद्दृष्टान्तरैरत्यनेनोक्ता यथाश्रुतविरोधाविरोधयोस्तुल्यं रूपम् । तथा लिङ्गस्यापीति श्रुतिदृष्टान्तेन लिङ्गस्य रूपतुल्यत्वं द्वयोरपीत्यनेनोपपादितया पूर्वार्धं व्याचष्टे * स्वत एवेति * श्रुतिलिङ्गजन्ययोर्ज्ञानयोस्तुल्यरूपत्वेन श्रुतिलिङ्गत्वापपादनार्थं न हीति भाष्यं श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्पितया गार्हपत्योक्तिरात्त्वैन्द्र्युक्तिविनियोगात् श्रुत्याश्रयलिङ्गरूपविकल्पेन लिङ्गस्य ज्ञानोत्पादकत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * न हीति * रूपोक्त्याशक्त्यभिधानाद्ज्ञानत्वनाशकस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात् विनियोगात् प्राक् शक्तिनिरूपणं कार्यं स्यादिसैन्द्र्यादिकजनितद्राङ्-

८६३।१

त्यज्ञानबाधा न शक्येत्यर्थः लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वा-लिङ्गस्य सारूप्यशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं लिङ्गादपि सन्देहाद्यविचिकित्सानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विक्षेपार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिं व्याख्यातुमाह * नान्विति * स्वतःप्रामाण्यात् विक्षेपायोगमाशङ्क्य * नहीत्युक्तम् * नैतदिति परिहारभाष्यं श्रुत्यपेक्षत्वेन कुतश्चित् लिङ्गान्निर्विक्षेपप्रत्ययायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * पर पुनरिति * भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति भाष्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादनं सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वात् । ऐकान्तिकभ्रान्त्या गृहीत्वा ज्ञानस्योत्पन्नस्य विक्षेपे ऽपि दोषाभावेन सविक्षेपत्वस्य सविचिकित्सत्वस्य वाच्यत्वात् सन्देहो विपर्ययो ऽनध्यवसायो वा सदृसत्ताभावसाधारण्यज्ञानरूपा विचिकित्साशब्देनोक्त इति मत्वा सन्दिग्धयुध्यभावान्नैतदेवमिति वाचकाभावेन च विपर्ययायोगात्पारिशेष्यादिन्द्राङ्गत्वलक्षणैन्द्रीत्वसदसत्त्वयोरेकतरानिश्चयरूपो ऽनध्यवसायाख्यो भवति तस्याविरोधे ऽपि विपर्ययसदृसत्त्वादन्यत्र परिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वाभावेनाप्रामाण्यात् बलाबलचिन्तानुपपत्तेर्बाध्यत्वे ऽपि न पूर्वपक्षहानि । यतस्तु कदाचनेति स्पष्टेन्द्रलिङ्गात् इन्द्रदेवत्यो ऽयं मन्त्रो भवत्येवेति । एवं सत्यनिश्चयरूपे निर्विचिकित्साख्यः प्रत्ययो भवति सप्रामाण्यविशेष्याद्विकल्पितुमर्हतीति पूर्वपक्षयतीत्यर्थः । नन्विति शङ्काभाष्यश्रुतिविरोधे मन्त्रस्येन्द्रपरत्वायोगात् विज्ञानोत्पादकशब्दसहकारिताप्यर्थावधारणाभावे विज्ञानापरपर्यायाध्यवसायाप्यनिर्विचिकित्सत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सविचिकित्सा हीति भाष्यवदिहापि विक्षेपार्थे विचिकित्साशब्दस्त्विति व्याचष्टे * नन्विति * नतदिति परिहारभाष्यं विक्षेपे ऽप्यविरोधिश्रुतिविकल्पनोत्तरकाले प्रामाण्यासम्भवादयुक्तमाशङ्क्यानध्यवसायाख्यविचिकित्साश्रयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * काममित्यादि न लिङ्ग वि- ८६४।८
नियोजकमित्यन्तं शङ्काभाष्यं सिद्धान्तिना सार्थकलिङ्गाप्रामाण्यानुज्ञानौचित्यादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे तदप्रामाण्यं नास्त्येवेत्यभ्युपगम्य कुपिताक्त्या सूचयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विचिकित्सोक्तविक्षेपार्थत्वव्याख्याया लिङ्गस्य चाप्रामाण्याधीकरणेनाऽन्योन्यविरोधं शङ्कते * कथं पुनरिति * यदि सविचिकित्सोक्त्या सविक्षेपत्वमुच्यते कथं भाष्यकृता सविक्षेपकत्वम् सविचिकित्सशब्दवाच्यत्वेन परित्यज्य संशयो यः स विचिकित्सशब्दवाच्यत्वेन लोके प्रसिद्ध स यत्राच सविचिकित्सत्वेनोच्यते लिङ्गस्य वा प्राप्तबाधाभ्युपगमे कथं लक्षणस्य चाप्राप्तबाधाभ्युपगमे कथं लिङ्ग-

परिज्ञाततत्त्वं भाष्यकृतोच्यते नास्मिन् विषयद्वये भाष्यविरोधो वार्त्तिकस्येत्याशयः चशब्दार्थे एवशब्दः । श्रुत्यविरोधे लिङ्गविनियोज्यस्य मुख्यार्थतात्पर्यावधारणा लिङ्गस्याङ्गत्वरूपार्थविषयपरिच्छेदकविज्ञानोत्पादकत्वे ऽपि विरोधतात्पर्यानवधारणात् शक्तिप्रकरणाम्नानलक्षणलैङ्गिकज्ञानमात्रोपपादकसामग्रीसद्भावे ऽपि विषयपरिच्छेदकस्वरूपज्ञानविशेषात्मना विज्ञानोत्पादकतात्पर्यावधारणाद्यसामर्थ्यभावात्सदसत्साधारणज्ञानरूपो ऽनध्यवसायः । संशय एव प्रतिभाविमुख्यो यस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाको-कांपेनाविरोधो ऽपि प्रामाण्यं त्यज्यते तथापि तद्वयमङ्गीकुर्मः । न तु विरोधे प्रामाण्यमित्येवमर्थत्वात् भाष्यस्य न तद्विरोधाख्यो दोषो वार्त्तिकस्यास्तीत्याह * नैव इति * संशयस्यानिश्चयतुल्यत्वात् सन्दिग्धत्वोक्त्या नाध्यवसाय एवोक्तः । शक्तिप्रमाणाम्नानमात्रस्य च लैङ्गिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेनाविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रोत्पत्तिरुक्ता वस्तुतः श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोक्तृत्वायोगात् आकाङ्क्षा च विना श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य शक्तेराकाङ्क्षायामपि सामर्थ्यावगमात् प्रत्यक्षया च श्रुत्यान्यत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्याकाङ्क्षानिवृत्तेः सामर्थ्यमात्रेण ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगात् प्रामाण्यशङ्कैव नास्तीत्यभिधानार्थं यदेवेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * यदि चेति * सामान्यतो लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमात्रेत्यादिभाष्यमित्येतत्परिहारभाष्यं सिद्धान्तिना सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवादयुक्तमाशङ्क्य काममित्यादिभाष्येण सिद्धान्तिना विरोधविषय एवाप्रामाण्यं शङ्कित ऽपि पूर्वपक्षी भ्रान्त्या सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवं सिद्धान्तिकमत मत्वा प्रकरणवादित्यादिभाष्येण प्रामाण्यमार्गं दर्शयन्नी-

८६५॥ त्याह * यदास्त्विति * इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गं प्रदर्शयितुमाह * तदेतदिति * यद्वा सार्वत्रिकं लिङ्गाप्रामाण्य सिद्धान्त्यनभिमतं न विरोधविषया प्रामाण्योक्तिसौकर्यार्थं काममिति भाष्येणाशङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्यमत्रात भाष्येण पूर्वपक्षेणोक्तमित्येवमन्यथा भाष्यद्वयं व्याचष्टे * अथ चेति * तुल्यबलत्वाभावे ऽप्यविरोधात् समुच्चय इति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * अभ्युपगम्यापीति * एकस्यानेकार्थता विरुद्धेत्याशङ्क्य प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनेकार्थत्वादर्शनाद्विरोधोक्त्यर्थं न चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * अश्रुतार्थान्तरदोषापत्तेः विरोधाशङ्कायां तन्निवृत्तिभाष्यं व्याचष्टे * सकृदिति * प्रधानानुरोधेन गुणावृत्त्योऽयुक्तत्वात् विरोधपरिहारार्थमुप-

स्थापयेति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * एकस्येन्द्रशब्दस्य मुख्यजघ-
न्यवृत्तिद्वयविरोधशङ्कार्थमथ तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * इन्द्रेति *
प्रयोगभेदेन विरोधपरिहारार्थं नेति मम इतिभाष्यं व्याचष्टे * नेति*
इन्द्रार्थत्वे मुख्यवृत्तेः सम्भवस्य गार्हपत्यार्थत्वे ऽपारसम्भवस्याध-
षणादित्यर्थः । अत इत्युपसंहारभाष्यं समुच्चयपूर्वपक्षानुरूपत्वाद्यु-
क्तमाशङ्क्य परं लक्षणार्थत्वेन तुल्यबलोक्तिं व्याचष्टे * तस्मादि-
ति * एवमिति सिद्धान्तप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * कुत
इत्याद्यवगम्य तं प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * वि-
धेरस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे विधितो ऽवगतेर्विनी-
यया गार्हपत्यस्योपसततमत्वेन समाहितयोक्ते गार्हपत्याङ्गतोक्ता
भवतीत्याशयः। श्रुत्याख्यस्य प्रमाणाभावे ऽपि प्रकरणलभ्यसामान्यसं-
बन्धे एव लिङ्गाद्विनियोगो भविष्यतीति अत्राभिधानत इत्यादिपूर्व-
पक्षभाष्योक्तानुभाषणार्थं नान्विति भाष्यं व्याचष्टे * यस्येति * वै-
दिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणायोगात् श्रुत्यभावे लिङ्गादेः प्रामाण्येन
सम्भवतीति परिहारार्थं नैतदित्यादिविप्रकृष्टः श्रुत्यर्थो लिङ्गमित्य-
न्तं भाष्यं व्याचष्टे * नादिति * श्रुतिं विना प्रामाण्याभावे लिङ्गस्य
श्रुत्यभावे ऽनुपपत्त्यभावात् श्रुतिसद्भावकल्पकत्वायोगात् प्रामाण्यापत्तेर्ब-
लाबलचिन्तानुपपत्तिशङ्कार्थं नादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यदरित्य-
ति * अध्ययनविधिना मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे ऽवगते
तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृते कर्मणि समीहितविशेषत्वेन सम-
र्पिते यदुद्देशेन विधिविषयस्याख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनैवं कुर्यादित्येवं
रूपाकाङ्क्षावाचिशब्दाभावे ऽनवगते समीहितविशेषार्थत्वे च विना
सामान्यतो ऽवगतस्य समीहितार्थत्वस्यानर्थक्यात्सविशेषोपादानेन
यजेतेति श्रुतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मन्त्रेण यागं कुर्यादित्यपे-
क्षायां यथा शक्नुयादिति सर्वाख्यातसाधारण्योपपन्नात्सामान्यतः
शङ्काद्वारा ऽवगमे तद्विशेषापेक्षायां लिङ्गेनाभिधानाख्ये द्वारविशेषे
समर्पिते ऽपि पूर्ववदेव मन्त्राभिधानयोरन्वयवाचिशब्दाभावे ऽन्व-
यानवगतेरभिधानद्वारातन मन्त्रेण यजतेति द्वारद्वार्यन्वयवाचिश-
ब्दकल्पने ऽस्या लैङ्गिकविनियोगान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या स्व-
गतश्रुतिमूलत्वेन लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमन्त्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थ
इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्व ८६६॥
सति विरोधे ऽपि श्रुतेरेव कल्पकत्वाविघातात् प्रामाण्याविघातश-
ङ्कार्थं यदीत्यादि भवतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्तु मर्दायमेवेति*
नापीत्यादि बाध्यत इत्यन्तं भाष्यं प्रामाण्यविकल्पाख्यदोषपरिहारार्थ-

त्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विकल्पायोगोपपादनार्थं यतस्त्वि-
त्याद्यर्थविप्रकर्ष इत्यन्तं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * विरोधे चेत्यु-
क्तम् * भाष्ये च लिङ्गभूतस्येन्द्रशब्दस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यमालोच्या-
नेन मन्त्रेणेन्द्रोपस्थानमित्यर्थं ततो ऽर्थो च गम्यत इत्युक्ते साम-
र्थ्यादिन्द्रशब्दमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमन्त्रस्येत्याशङ्क्य कृत्स्नम-
न्त्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्राग्भवन्तीति कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैक-
वाक्यतामपेक्ष्य * आलोच्येत्युक्तम् * तदस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य
इति श्रुतेः सन्तापादिष्वनुमानशब्दस्य पाठमङ्गीकृत्याप्रत्ययोत्पत्तिम-
लिङ्गेन पदमात्रविनियोगात् वाक्यीयकृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगस्त्व-
त्यनुमेयश्रुतिवच्च लिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः क चित्पाठादपाठे च विना
विशिष्टक्रमकवस्तुसमूहार्थश्रुत्यसम्भवात् लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमा-
नायोगमाशङ्क्य पदमात्रस्य निराकाङ्क्षार्थे शक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनि-
योगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्गिकविनियोगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्गि-
विनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममिन्द्रपदैकवाक्यत्वालोचनया
कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यरूपं लिङ्गज्ञानं ततः कृत्स्नमन्त्रसा-
मर्थ्यालोचनयोत्तरितेनाप्यनेन मन्त्रेणेन्द्रो ऽभिधेय इति शब्देन प्रयो-
गवाक्यैकदेशतयाभिसंहितेनोच्चारणक्रमाभावे ऽपि अभिधानक्रमा-
त्सम्भवाद्विशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्मकत्वेनास्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गस्वरूपो
ऽर्थो ऽभिहितो ऽर्थो भवतीति विज्ञानमित्येवं शङ्काद्वयपरिहारार्थं प्र-
थमं तावदिति भाष्यद्वयमविरोधे श्रुतिकल्पनापपत्त्यर्थत्वेन व्या-
ख्यातुम् * यत्र हीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लैङ्गिकश्रुतिवि-
कल्पनायोगोक्त्यर्थं तदर्तादित्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुम् * यत्र
त्वित्युक्तम् * गार्हपत्योपस्थानाख्येनैकेनोपकारेण निर्ज्ञातेन मन्त्र-
वाक्यस्य क्रतावागोपकाराख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणस्य च क्रतयाग-
ङ्गस्वबोधाख्यप्रयोजनत्वान्निराकाङ्क्षय तत्रेत्यनेनोक्तप्रयोजनाख्यः स-
मीहितोक्त्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकस्यानेन भाष्यस्थेन साम-
र्थ्यशब्देनोक्त. । विकल्पस्य चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किं चेति *
अष्टदोषत्वेनान्याय्यत्वोपपादनार्थं नित्यवच्चेतिभाष्यं व्याचष्टे * स्व-
तन्त्रयेति * श्रुत्युपन्यासेन लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनार्थम् *
लिङ्गेन चेत्युक्तम् *चोदित सच्च क्रतमित्यनेन श्रुतं चेति भाष्यावयवं
व्याख्यायाचोदित सत्कृतमित्यनेनाश्रुतं सत्कृत भवतीत्येवमश्रुतमिति
भाष्यावयवे व्याख्याते व्युत्क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशङ्क्य चोदि-
तस्यापीतरालोचनेनाचोदितत्वापत्तिं हेतुं सूचयितुम् * तदपेक्षेत्युक्-
म् * अन्यतराश्रयणे सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदाश्रीयमाणस्

नियमार्थेन शास्त्रेणार्थादन्यनिवृत्तेरितराकरणस्यापि चोदितत्वात्
दापो ऽकृतनेत्याशङ्क्योत्तरत्र कार्यमिति निषेधाभावान्नियमस्य च स्व-
विषयनियतत्वमात्रपर्यवसानेनान्यनिवृत्तावव्यापारात्प्रकरणमपि चो
दितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्वं स्यादिति तदकरणमपीत्य-
नेनोक्तमश्रुतस्याप्यनिषिद्धत्वेनानुष्ठानकरणमित्याशङ्क्य न शास्त्रपरिमाण-
त्वादित्यनेन न्यायेन पदार्थेयत्तानियमात् अधिकपदार्थकरणे चेयत्ता-
बाधापत्तेरश्रुतकरणदोषत्वोक्त्यर्थं यावांश्चेति भाष्यं व्याचष्टे
* श्रुतेति * तुल्यत्वोपपादनार्थं उभयत्र हीति भाष्यं व्याचष्टे
* प्रसक्तेति * विकल्पपक्षनिरासोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं
व्याचष्टे * तस्मात्तावदिति * समुच्चयपक्षस्याविरोधात्सत्वपी-
त्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानुभाषणपूर्वं निरासार्थमथत्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * यस्त्विति * विरोधोपपादनार्थं यत्कृतसामर्थ्येत्यादि ८६७।१
त्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति * भाष्यस्य वाक्यो-
क्तिव्याख्यानार्थो मन्त्रोक्ति कृतप्रयोजनोक्तेर्नैराकाङ्क्ष्यसिद्ध्यर्थस्य
सूचनार्थम् * निराकाङ्क्षेत्युक्तम् * यस्मान्मन्त्रप्रकरणे ह्यपि
निराकाङ्क्षे कृते लिङ्गस्य च विनियोगरूपो ऽर्थे साकाङ्क्षाभ्यां
मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्य तस्माल्लिङ्ग श्रुत्या विरुध्यत इत्यर्थं ।
श्लोकं व्याचष्टे * एक इति * मन्त्रप्रकरणयोर्नैराकाङ्क्ष्ये सति हवि
ष्कृदेहीति त्रिवदग्नावाह्वयतीत्यादिवच्छ्रुतरपि विनियोजकत्वायोगात
लिङ्गविनियोग्यपदार्थैकपदमात्रसमूहस्य व्याकृतवाक्यत्वेना-
विनियोज्यत्वे विनियोगयोर्द्वयोरप्ययोगात् लिङ्गविनियोज्य पदैक-
वाक्यतायाश्च लैङ्गिकविनियोगापक्षत्वस्य नि सन्दिग्धत्वात लिङ्गेन
सह तुल्यबलत्वशङ्कानुपपत्तेर्भाष्योक्त लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणा-
परितोषात्स्वयमुदाहरणान्तरं तावदाह * लिङ्गेति * होता यक्षन्मि ८६८।१
त्रावरुणाप्रशास्तारा प्रशास्त्राद्रतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यजेति प्रैष ।
प्रशास्तृशब्दस्य मैत्रावरुणवाचित्वात् स्वशक्त्या मैत्रावरुणयागे नि-
युङ्क्ते। ततश्च मैत्रावरुणस्य नियोज्यत्वेन नियन्तृत्वायोगाद्विनियो-
गार्थे प्रैष्येषु मैत्रावरुणविधिर्न कचलेष्विति सूचनार्थं हौत्रप्रवचना-
धीनत्वविशेषण को ऽनुष्ठाने विशेष इत्यपेक्षायामाह *तत्रेति* मैत्राव
रुणस्य यागे नियोगे ऽस्मिन्स्तस्य प्रैष कर्तृत्वाशक्ते अशक्तस्य
च विनियोगायोगात वाक्येन प्रैषे विनियोगायोगमाशङ्क्य वाक्या

(१) प्रैषे प्रकारानुपपत्त्यतिरिक्तस्य लिङ्गेन विनियोगाभावमाश्रित्य कर्णविनियोज
कस्य वाक्यस्य विरोधाभावादेकोदाहरणतन्त्रम् । मनुवाक्यापूर्वकेऽपि इत्यधिकं २ पु० ।

धगतेन प्रैषकर्तृत्वेन लिङ्गानवगतयागकर्तृत्ववाधात् होतुरेव सामाख्यावगतं यागकर्तृत्वं बाधकाभावेन यागे नियोगावगतमैत्रावरुणस्य प्रैषे शक्त्यविरोधोऽको त्वात्मनि चेत्युक्तं केन परेण मैत्रावरुणो यागे नियोक्तव्य इत्यपेक्षायां स च परो होता नियोक्ता विप्रतिषेधे समवायविशेषादितराऽभ्यामन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति सूत्रशेषोक्तेन न्यायेन विज्ञायत इत्युक्तेऽपकृष्टस्यापकृष्टकार्यकारित्वप्रसिद्धेर्मैत्रावरुणादुत्कृष्टस्य होतुर्मैत्रावरुणकार्यकारित्वायोगान्मैत्रावरुणादपकृष्टस्यान्तरस्य होतृपुरुषत्वेन मैत्रावरुणसदृशस्याच्छावाकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तेरपरितोषात्समाख्ययोर्होतृकर्तृकत्वं प्रैषस्योक्तं प्रैषार्थे ऽपि तर्हि यागे समाख्यया होतैव कर्ता स्यादित्याशङ्क्य यागांशे लिङ्गेन समाख्याबाधः प्रैषार्थेत्वनेनोक्तः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थप्रकाशनात् तत्परतन्त्रवृत्तेरित्येन्द्र्यधिकरणवार्तिके मन्त्रस्य ब्राह्मणानुरोधवृत्तित्वोक्तेः प्रैषमन्त्रानुरोधेनेह ब्राह्मणवाक्यबाधो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ब्राह्मणोक्त्या श्रुतिस्तत्र विवक्षितेत्याशयः । कीदृक् लिङ्गमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * मैत्रावरुणस्य प्रैषकारित्वे होतुः समाख्यावगतप्रैषकार्ये यागकारित्वापत्तेर्यागनियोज्योक्त्यर्थेन प्रशास्तृशब्देन होता वाच्यः । स च मैत्रावरुणकार्यलोपं मत्वा न शक्यो वक्तुमित्याशयः । मैत्रावरुणस्य प्रैषार्थकारित्वे ऽपि होतृशब्दो मैत्रावरुणे ऽनर्थकः स्यान्न युक्तो ऽनर्थको ऽभ्युपगन्तुमिति लिङ्गद्वयविरोधस्यैतदुदाहरणम् । ततश्चोपक्रमस्थेन होतुर्यष्टृत्वलिङ्गेनोपसंहारस्थस्य प्रशास्तुर्यष्टृलिङ्गस्य बाधः स्यादित्याशयेन शङ्कते * ननु चेति * ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वगुणयोगेन होतृशब्दस्यार्थवत्त्वाभ्युपगमे प्रशास्तृशब्दस्यापि तुल्यार्थवत्त्वेत्याह *गौण इति* आदिरित्यादिशब्दसूचितं होतृशब्दस्य गौणत्वायोगं प्रकटयितुमाह *अपि चेति* शङ्काशयं प्रकटयन्नुपसंहरति * तस्मादिति* होतृशब्दस्य होतारं मुख्यया वृत्तौ ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणे गौण्या वृत्तौ निमित्तत्वायोगात् कार्यप्राप्तित्व निमित्तं वाच्यं मैत्रावरुण एव होतृकार्यम् ऋग्वेदविहितं करोति न तु मैत्रावरुणकार्यं प्रैषानुवचनं होतेत्याशयेन परिहर्तुमाह * अत्रेति * एवमपि होतृशब्दस्य गौणत्वदोषो परिहृतः स्यादित्याशङ्क्य * सर्वथा तावदित्युक्तम् * अगत्या च मुख्यस्यापि गौणत्वं न दोषायेत्याशयः । अध्वर्यवो यजन्ति विनिपत्योद्गातारः स्तुवन्तीत्यादौ च मुख्यर्त्विग्वाचिनोरध्वर्यूद्गातृशब्दयोस्तत्पुरुषेष्वपि

प्रयोगदर्शनात् होतृशब्दस्यापि मुख्यर्त्विग्वाचिनस्तत्पुरुषमैत्रावरु-
णवाचिता कल्पयितुं युक्तेति सूचयितुमाह * सर्वं यत्रेति * अथाह
यद्धोता यक्षद्धोता जक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्माद्धो-
तृभ्यः सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रेष्यतीति
ब्राह्मणेषु होतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृष्ट्वा प्राणो वै होता प्राणः सर्व-
ऋत्विजः प्रतिप्रतिवचनालोचनायां होतृशब्दस्य गौणता-
वसीयत इति सूचनार्थः सर्वशब्दः । अतो होतृलिङ्गस्याभावान्नायं प्रै-
षमन्त्रो होतारं प्रयुङ्क्ते किं तु प्रशास्तृलिङ्गत्वात् प्रशास्तारमेवेति नेह
लिङ्गवाक्यविरोध इत्युपसंहर्तुमाह * तस्मादिति * एतत्प्रैषानुवच-
नमात्रविषय एव लिङ्गेन वाक्यबाधो नान्येषु प्रैषानुवचनेष्वित्याह *
न चेति * भाष्यकारोदाहरणमाक्षिपति * स्योनमिति * श्लोकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * पुरोडाशाधारस्य पात्रस्य सीदति पुरो- ८६९.१
डाशो ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सदनशब्दवाच्यस्याभिधारणमाधारस्था-
न पुरोडाशसंस्कारार्थत्वाद्भाष्यकृतोपस्तरणत्वेनोक्ते निश्चलत्वफल-
प्रतिष्ठापनपर्यन्तं सादनं मन्त्रवर्णोक्तकार्यमिति सूचनाय प्रतिष्ठाप-
नोक्तिः स्योनादिकल्पयाम्यन्तपदसमूहात्मकमेकं वाक्यं तस्मिन्सि-
त्यादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकमपरमित्यर्थैकत्वादेकं वाक्यं
साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्यत्र वाक्यैकवाक्यविशेषण-
प्रयुक्तोदाहरणत्वेनोक्तत्वात् सकलस्य स्योनादेः सुमनस्य-
मानान्तस्य पदैकवाक्यत्वायोगे ऽपि तस्मिन्सीदेति त-
च्छब्दाद्वाक्यद्वयैकवाक्यत्वावगम्यते यद्यपि किं सकलस्यो-
नादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकावान्तरवाक्यभेदशून्यं वाक्यं
लिङ्गविनियोज्यत्वविचारो न सम्भवति तथापि किमेक एवावान्तर-
वाक्यरूपांशो लिङ्गबलीयस्त्वाद्विनियुज्यते वाक्यबलीयस्त्वाद्वा द्वि-
तीयो ऽपि द्वितीयांशेन सहैको ऽशो विनियोज्यः केवलो वेत्ययं
विचारः सम्भवतीति परमतेन तावत्समाधत्ते * तत्रेति * म-
न्त्रप्रकाश्यस्यार्थद्वयस्य विशेषणविशेष्यत्वेनोक्तावान्तरवाक्यभे-
दयोगादस्यान्तरांशयोरुक्तौ विधेयत्वाभावेनाङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षाभावात्
वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तेरद्धावान्तरवाक्यभेदे सति वाक्यैकत्वायो-
गात् सत्यपि च वाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावान्तरवाक्यविनियोगेन
पर्यवसानसम्भवेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षालिङ्गानपेक्षितस्या-
वान्तरस्यार्थान्तरे च लिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य लिङ्गवि-
नियोज्यावान्तरवाक्यैकभूतावान्तरवाक्यान्तरविनियोजकतया लि-
ङ्गापेक्षेण वाक्येन विनियोगाशक्तेर्वाक्यस्य विनियोजकत्वायोगा-

न्सत्यपि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानेकत्वनिश्चयाद्वाक्यस्य लिङ्गापेक्षत्वनिश्चयात्तुल्यबलत्ववाक्यबलीयस्त्वयोः शङ्कानुपपत्तेरेतत्समाधानापरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * श्लोकं व्याचष्टे * तस्मिन्निति * साकाङ्क्षावयवत्वे सत्यप्यर्थैक्याभावादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य साकाङ्क्षावयवत्वेनैवार्थैक्यस्य कल्पयितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानकारणमित्युक्त्वा साकाङ्क्षावयवत्वं नार्थैक्यकल्पन शक्तये हीत्यादिनोपपादितं यदीत्यादिना लिङ्गबलीयस्त्वस्य नानावाक्यत्वानापादकतोपपादिता वाक्यस्य तर्ह्यलब्धात्मकत्वाद्विरोधो बलाबलचिन्ता वा न युक्तेत्याशङ्क्याह * तेनेति * वाक्यस्यात्मलाभो ऽस्ति न वेत्येवमिह चिन्त्यते तेन लब्धात्मकस्य वाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे सति बलाबलमिव वाक्यात्मलाभस्याशङ्क्यमानस्य बलाबलसहितो लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति भाष्यस्यविरोधोक्त्या चोक्तो ननु लब्धात्मकस्य वाक्यस्येति वदता सूचिते वाक्यात्मलाभस्य भाष्यानारूढत्वमाशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगोक्तिद्वारा कृत्स्नस्यैकमन्त्रतोक्तेत्युक्तम् अनेन न कृत्स्न एको मन्त्र इति कृत्स्न उभयत्र विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन् सीदेत्यवमादिरपर इतिकृत्वा विभक्तोऽस्येव सन्देहभाष्यव्याख्यां सूचिता वाक्यात्मलाभ एव कथं तर्हि कस्मात्साक्षान्न विचारित इत्याशङ्क्याह * तत्रापीति * साकाङ्क्षावयवत्वेनापाततो वाक्यात्मलाभप्रतीतेर्लिङ्गेन वाक्यभेदप्रत्ययेन बाधे सत्यनिर्वाहादबाधे तु निर्वाहाद्वाक्यात्मलाभसहसद्भावार्थं बाधकसदसद्भावविचार इत्याशयः । किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * तुल्यबलत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र प्रयोज्य इति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्यसम्भवमाशङ्क्य पुरोडाशसादने चेति चकारेण विभज्य प्रयोगो ऽपि पाक्षिकः सूचितः पुरोडाशसादने वेति वाशब्दाध्याहारेणोभयत्र विकल्पेन कृत्स्नप्रयोगस्य शब्दावृत्त्या समुच्चयेन कृत्स्नप्रयोगो ऽभिहित इत्येवं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तदा चेति * लैङ्गिकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगो वाक्यीयविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्ये ऽन्यतरत्र समुच्चयेन वोभयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । विभज्य प्रयोगस्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्समुदायप्रयोगस्य वा भेदापेक्षत्वात् वाक्यभेदाभेदयोस्तदर्थभेदाभेदापेक्षत्वात्तावत एव च स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्य मन्त्रसमूहस्यैको ऽर्थो भिन्नो वेत्यनवसितमन्त्रशास्त्रार्थ-

७०॥

योगाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न सम्भवतीत्याशङ्क्यते * कथं पुनरिति * समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगापादकवैकल्पिकाभिन्नाभिन्नरूपतेत्यथशब्देनोक्ता । एकस्याप्यतो देवा अवन्तु न इत्यादेर्मन्त्रस्य देवविष्णवादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वावगमात् एकस्यापि स्योनादे सुमनस्यमानान्तपदसमूहस्य विशेष्यभावापन्नैकार्थत्व स्वतन्त्रार्थपरत्व वेत्येव वैकल्पिकानेकार्थत्वाविरोधेन वैकल्पिकवाक्यभेदाभेदविकल्पाविरोधाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोरविरुद्धो विकल्प इत्याशयेन परिहरति * सर्वथेति * कथं प्रमाणतो भिन्नाभिन्नरूपतया ऽवस्थितस्योनादिसुमनस्यमानान्तमन्त्रयोरस्यार्थावगतिरित्यपेक्षायामाह * लिङ्गेति * वाक्यवलीयस्त्वपूर्वपक्षाश्रयार्थमथ चेति भाष्य व्याचक्षाणस्तस्मिन्पक्षे प्रकारेण विभज्य प्रयोगसूचनाशङ्का निराकर्तुमाह * यद्यपीति * यथा लिङ्गाच्छीघ्रप्रवृत्ते श्रुतिर्लिङ्गाद् बलीयसी। तथा यस्य येन सह सम्बन्ध एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्ति कल्प्यते इति वार्त्तिकोक्तन्यायेन लिङ्गस्य केवलपदविनियोगे पर्यवसानायोगेन पदान्तरैकवाक्यत्वापेक्षित्वात् वाक्यमपि लिङ्गात् शीघ्रं प्रवृत्तेस्ततो बलीय इत्यभिधानार्थं तद्वीत्यादिभाष्य व्याख्यातुम् * श्रुतिर्वेत्युक्तम् * एवमित्यादिप्रयोजनमस्तीत्यन्त सिद्धान्तभाष्य व्याचष्टे * एवमिति * तस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणस्योनादि रिति स्यानादिह उपस्तरणप्रकाशनाय तस्मिन्नित्यादिश्च सादनप्रकाशनाय स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन विनियोगान्निराकाङ्क्ष शक्यते कर्तुमिति यत्तु साकाङ्क्षत्व कल्पयितुमारभेत * तत्तर्हिमन्निति * तच्छब्दाधीन तच्च वैश्वदेवीति वन्नैव वाक्यत्वापादकसाकाङ्क्षत्व कर्तुं शक्नोतीत्यध्याहारेण वाक्य वाक्यात्मलाभहेतो साकाङ्क्षावयवत्वस्य तच्छब्दादरपालने प्रतीतस्यापि स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन बाधादकवाक्यत्व स्वात्मलाभ एव नास्ति कुतस्तस्य तुल्यबलत्व बलीयस्त्व वा शङ्क्येतेत्याशय । स्योनादे कल्पयाम्यन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्येन विनियोगनिराकाङ्क्षोक्त्या केवलस्य पदस्य लिङ्गविनियोज्यत्वशङ्कानिरासो ऽपि सूचितः तस्मिन्नित्यादेर्नैराकाङ्क्षात्तत्रार्थस्य प्रकरणात इत्यादेर्विनियोज्यतेत्यन्तस्याशयस्य श्रौत व्याख्यानमकृत्वा स्यानादेर्नैराकाङ्क्षा ऽर्थस्य तथेत्यादे पाश्चात्यस्य श्रौतव्याकरण स्यानादेर्नैराकाङ्क्षस्य स्पष्टत्वसूचनायेतिसर्वस्तावादित्यनेन सूचनपूर्वं श्लोक व्याचष्टे * सर्वस्तावदिति * उपलक्षितभाष्यव्याख्याप्रकरणार्थं

(१) शास्त्रदीपिक १ पृ०

मे* न चेत्युक्ते*तच्छब्दस्य पूर्वापेक्षत्वात्कथं च परस्य पूर्वेण विना नर्थकत्वानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकान्त्यपादव्याख्यानस्यार्थम् * यद्यपि चेत्युक्तम् * नास्तीत्यस्य न पुरोडाशासादनत्वस्य च भाष्यावयवस्यान्येनैव पादेन व्याख्येति सूचनार्थम् * तस्मादित्युक्तम् * एवमिति भाष्यस्य तस्मिन्सीदेति पुरोडाशासादनाभिधानसामर्थ्यादित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनाविनियोगमात्रेण निराकाङ्क्षोक्तं सामर्थ्यस्य विनियोजकप्रमाण्याभावेन चोपस्तरणे विनियोगाक्तेस्तस्मिन्सीदेत्यस्योपस्तरणार्थोत्सामर्थ्याभावाभिधानात् पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्यस्य तत्तयत्यादिना सामर्थ्यावगतरूपस्तरणविनियोगमात्रेण नैराकाङ्क्ष्योक्ते सादने च विनियुज्यमानस्य स्योनमित्यस्य प्रयोजकवाचिप्रयोजनशब्दोक्तविनियोगाक्षेपकसामर्थ्याख्यप्रमाणाभावेन सादने विनियोगानर्हत्वोक्तेरर्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * एवमिति * अर्थसिद्धस्यापीतरविषये सामर्थ्याभावनिरूपणस्य व्याख्येयेत्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्य सादने विनियोगान्नैराकाङ्क्ष्ये स्योनमित्यस्याप्युपस्तरणे विनियोगान्नैराकाङ्क्ष्य सतीति भाष्यस्यैवशब्दार्थः । यत्स्योनं तदुपस्तस्यति भाष्यस्य सदस्यनन सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्वेण सहत्यनन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यद्यपीति * तस्मिन्नित्यस्यैकत्र सादने सामर्थ्यस्य । तस्मिन्सीदेति पुरोडाशाभिधानसामर्थ्यादिति भाष्याकस्य इतरस्यापस्तरणत्रावानि भाष्यया स्यानमित्यस्य चैक त्रापस्तरणे सामर्थ्यस्य तथाति भाष्याकरस्यतरत्र सादने पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्यया नास्ति सामर्थ्यमित्यनुषङ्गसहितेनाभाव दर्शयित्वा तच्छब्दालोचनयैकवाक्यत्वस्यावगतस्यार्थैक्यं विनानुपपत्तेरयथवद्वयस्यैतरतरविषय सामर्थ्याविद्य भावमाशङ्क्य स्योनं तस्मिन्सीदेत्यस्य पूर्वैकवाक्यत्वादुपस्तरणे पूर्वस्य च पदैकवाक्यत्वात्सादने शक्तिस्तथापि स्वरूपेणोभयार्मन्त्रयोरुभयार्थविषयशक्त्यभावाद्विनियोगस्य श्रुत्यर्थविप्रकर्षे इत्युक्ते तस्मिन्सीदेति यत्स्योनादिशब्दानामप्युपस्तरणाख्यसदनकरणाक्ति शक्ते सदनम करोमीत्यतदेकवाक्यत्वाधीनत्वेन तत्वायागाद्विप्रकर्षेतुल्यत्वमाशङ्क्य सदनशब्दवत् स्योनसुशेवशब्दयोर्द्वितीयान्तत्वेन कृणोतिकर्मभूतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्योनस्य प्रहरत्सुमुखत्वरूपस्तुत्यर्थत्वेन तच्छब्दस्य

---

(१) प्रकटनार्थमि २ पु पा० ।

(२) परैकेति २ पु० पा० ।

च स्थानापेक्षितस्यात्पुरोडाशसमर्पकत्वेन घृतस्य धारयेत्यस्य च करणसमर्पकत्वेन कल्पयामिशब्दस्य च सदनक्रियायाः रचनारूपस्तुत्यर्थत्वेन कृण्णोमिपदैकवाक्यत्वस्य स्पष्टत्वात् स्योनादे कल्पयाम्यन्तस्य सदनकरणोक्तिशक्ति स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमायोगत्वान्मुख्येति वदता यत्स्योन तद्दस्येति भाष्येणात्मनिबन्धन स्वरूपनिबन्धन शक्त्याख्य धर्ममुपनीय सिद्धत्वेनोक्ता तस्मिन्सित्यादेरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्य सदनक्रियाफलात्त्वार्थत्वेन कृणोमिपदैकवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य सदनक्रियाया मन्त्रविधेयत्वाभावेन फलानपेक्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्तसदनपरामर्शित्वसम्भवनैकवाक्यत्वाक्षेपकत्वात् बलात्कृणोमिपदैकवाक्यतामापाद्य सदनकरणोक्तिशक्ति पाश्चात्यत्वेन जघन्यति वदता सीदेत्यस्य पुनरितिभाष्येणेतरमन्त्रावयवैकवाक्यत्वनिबन्धनस्य च स्थानपेक्षत्वधर्मस्य तेनाकाङ्क्ष सत्येकवाक्यत्वकल्पनायोगेन तन्निबन्धने शक्तकल्पनायोगान्निराकरणं कृत ततश्च भिन्नार्थत्वात् पौनरुक्त्यमित्येव सकलो ग्रन्थो निराकुलीकार्य इत्यर्थः । एवमन्येकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यलिङ्गविप्रकर्षार्थत्वोक्त्यर्थस्य सत्यमेवमित्यादिभाष्यस्य सीदेत्यनेनोत्तरस्य त्वित्यनेन चापिचेत्यादिभाष्यस्य च न ह्यस्मिन् विनियुज्यमानस्य किं चिदपि प्रयोजनमस्तीत्यनेन पौनरुक्त्या परिहारात्कथं सकलस्य ग्रन्थस्यानाकलतेत्याशङ्क्याह * पूर्वश्रुति * को वा अर्थविप्रकर्षे प्रस्तुतस्तत्र प्रकरणवत ८७।१।१ इत्यादिना लिङ्ग यलवत्तरमित्यनेकस्यावयवस्य स्वार्थे ऽभिधानशक्त्याख्यविनियोगप्रमाणसद्भावात्तस्य च श्रुतिकल्पनमात्रान्तरितत्वात्सन्निकृष्टो विनियोगः स्वश्रुत्यर्थे ■वयवान्तरार्थे त्वभिधानशक्त्याख्यप्रमाणाभावेन वाक्यस्य विनियोजकतयाऽभ्युपनीयत्वात्तस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनान्तरित्वात् विप्रकृष्ट इत्येवं वाक्यस्य लिङ्गापेक्षयार्थे विप्रकर्षप्रस्तावे पूर्वकृते अवयवद्वयस्यैकवाक्यत्वाभ्युपगमादेकार्थ्ये च विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शाक्त शक्तिनियुक्ते इत्याशङ्कानिरासार्थं तत स्योनमित्यपशब्दमित्यादिभाष्येण लिङ्गेन बाधापत्तेरेकवाक्यबाधायोगापत्तनिराधस्यापरिहारार्थत्वमाशङ्क्यैकवाक्यत्वोपगमनशक्तेर्लिङ्गस्य विधिप्रकृष्टार्थत्वेन बाध्यत्वस्याचितत्वात् वाक्यभेदोपपत्तेः शक्त्यशक्त्याविरोध इत्येवं शक्त्यशक्तिभ्यामविरोधिनयोपपाद्यत्वेन प्रयोगभूताभ्यां सत्यमेवमित्यादिभाष्येणैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यस्य लिङ्गस्य सन्धानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षयार्थविप्रकर्षप्रस्तावो मध्ये कृत इत्यस्य तावद्भाष्ये सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनोत्तरस्य

त्वित्यनेन चार्थभेदादपौनरुक्त्यम्। अनेनापि चेति भाष्येण वाक्य-
स्य तन्निर्वाह्यार्थस्य शब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षया द्व-
यर्थत्वविशेषनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रस्तावो न ह्यस्मिन्नित्यनेन च प्रमा-
णस्य चोक्तौ पौनरुक्त्य तत्तच्छब्दावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहार्थकवाक्य-
त्वोपगमनशक्त्याख्याल्लिङ्गात्कल्पितादेकवाक्यत्वनिर्वाहे ऽङ्गते
ऽप्यवयवान्तराकाङ्क्षाक्रियाविशेषणोक्तिद्वारावयवान्तरस्यावयवान्तरा
र्थाभिधानशक्ते कल्प्यत्वात् स्वप्रधानभूतस्यार्थोक्त्या च निराकाङ्क्ष-
णावयवाद्युत्तरार्थविशेषणीभूतस्वार्थोक्तौ च द्व्यर्थत्वापत्तरस्यार्थवि-
ष्यस्यावयवान्तराकाङ्क्षा कल्पयित्वान्तराभिधानशक्तिरया-कल्पनपूर्वक
स्वार्थकल्पनाद्विप्रकर्षो प्रधानभूतस्वार्थमात्रोक्तौ च द्व्यसमवेतार्थस्येना-
वयवान्तरार्थाकाङ्क्षाकल्पनाभावात्सन्निकर्ष इत्येवमादियच्छब्दाद्यपि घति
भाष्यस्यार्थः । एवमित्यादिभाष्यस्य तु निरूपणाद्दाढ्यार्थत्वेनाध-
प्रस्तावान्तावारमध्यमप्रस्तावार्थत्व न युक्तमित्यनवद्यम् * तस्मा-
दिति लिङ्गबलीयस्त्वसिद्धान्तोपसंहारभाष्य * तस्मादि-
ति * अथेति भाष्येण वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कीदृग्बला-
बलमिति पृष्ट्वा प्रकरणस्वरूपप्रश्नार्थ किं पुनरिति भाष्यमितिकर्त्तव्य-
तार्थित्वलक्षणस्य स्वरूपस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य शब्दन-
तिकर्त्तव्यतार्थित्वरूपेण भावनानभिधाने वस्तुवृत्त्या तदर्थित्वे ऽपि
अङ्गप्रधानवाक्यानामन्योन्यानाकाङ्क्षत्वनैकवाक्यत्वायोगापत्त्या तद-
नुमानद्वारविप्रकर्षायोगापत्तः प्रकरणस्य वाक्यार्थविप्रकर्षैयत्ता दौर्ब-
ल्य वक्तुमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वेन भावनाभिधानस्य प्रकरण
लक्षणकरत्वकथनार्थेनद्भाष्यमिति सूचयितुमाह * किं पुनरिति *
प्रकरणस्य त्रिनियोगसामर्थ्योपपादनार्थेतिकर्त्तव्यतार्थित्वादिति
सूत्रावयव । न तु लक्षणकथनार्थेति न चेत्यनेनोक्ते वस्तुवृत्त्येतिक-
र्त्तव्यताकाङ्क्षाया सद्भावे ऽपि शब्दस्पर्शाभाव शब्दैकसमधिगम्ये
ऽर्थे प्रामाण्याभावापत्तिर्विनियोगसामर्थ्यस्याप्यसिद्धस्तत्रैवैतल्लक्षण
वाच्यमित्याशङ्क्य शब्दस्पर्शविनीतकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया परमार्थतो
विनियोगप्रामाण्याभावे ऽपि शब्दोक्तार्थत्वमात्रेण प्रामाण्य वक्तु श-
क्ष्यामीति प्रौढिसूचनार्थं तत्र लक्षणानुक्तिरिति सूचयितुम् * तदि-
त्याद्युक्तम् * यद्वा न लक्षणजिज्ञासयाय प्रश्न किं तु वाक्यक्रमा-
भ्या भेदजिज्ञासयेत्यन्यथागतार्थत्व परिहरति * अथ वेति * वा-
क्यात्तावदभेदशङ्का दर्शयितुमारभत * साकाङ्क्षेति * इतिकर्त्तव्य-
तान्वय विना भावनाकर्त्तव्यत्वात्क्र्यपर्यवसानात्प्रकरणे ऽप्याकाङ्क्षा-
या शब्दस्पष्टत्वाविशेषसूचनार्थं पदसाकाङ्क्षत्वोक्तिः प्रकरणस्य वा-

क्यसमूहात्मकत्वेन पदसमूहात्मकाद् वाक्यात् भेदो ऽस्मा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यावतां पदानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं संहत्यमानानां चैकप्रयोजनत्वं तावतां वाक्यत्वेत्येतावन्मात्रोपलक्षणत्वाद्वाक्यस्य तन्निरपेक्षायां पदसंख्यायां प्रमाणाभावे नैराकाङ्क्ष्यात् प्राक् वाक्यत्वात् प्रकरण ऽपि पदानामेकसमूहो न वाक्यानामित्यपरं बहुपदमित्यनेनाशङ्कानिरासार्थं सूचितं ऽवान्तरवाक्यार्थवशेनावान्तरसमूहाख्यवर्गान्तरकृतात्यन्तभिन्नवाक्यत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्यावान्तरसमूहीकृतत्वे ऽपि महावाक्यार्थाख्यप्रयोजनवशेन महासमूहापत्तेरेकवाक्यत्वोपपत्तिरुक्ता एतदेव न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति वेदाधिकरणसूत्रस्वभाष्यसम्मत्या द्रढयति * वक्ष्यति हीति * क्रमादभेदशङ्कां दर्शयति * अथ चेति * कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रय लक्षणत्रयोक्त्यर्थत्वेनाभासमानत्वादयुक्तमाशङ्क्य आद्यमेव लक्षणोक्त्यर्थं द्वितीय लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थं तृतीयं रूढित्वशङ्कानिरासाथ यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायात्त्वर्थमित्येव व्याचष्टे * तदिति * तत्त्व प्रकरणस्य प्रकरणत्व प्रकरणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सर्वप्रकरणेष्वनुवृत्तमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणभेदो ऽत्रयथार्थोक्तिः प्रकरणशब्दपर्यायो विध्यादिशब्दः तैस्तै प्रकरणं निरूपयतीत्यर्थः एतदेव विवेक्तु कर्त्तव्यस्येतिभाष्य तावत्तत्र प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तत्रेति* इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपादनार्थं कर्त्तव्यतोक्ति द्वेधा व्याचष्टे*कर्त्तव्येति * सेति कर्त्तव्यताकप्रधानसाध्यत्वेनापूर्वस्येतिकर्त्तव्यतां विना साध्यत्वायोगात्साध्यत्वोक्त्या भावनाया वा सेतिकर्त्तव्यताकप्रधानावच्छिन्नाया विधेयत्वेतिकर्त्तव्यतां विना विधेयत्वायोगाद्भावनाविधेरितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनोक्तिसूचनायानुष्ठापकप्रयोगविधिविषयत्वलक्षणार्थत्वेन कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यार्थानुष्ठेयत्वोक्तिभावनार्थत्वात्कर्त्तव्यत्वोक्तेः ध्वालिङ्गत्वापत्तेर्भावनाशब्देन भावनोक्ताकर्त्तव्यत्वोक्तेः साध्यार्थत्वे फलत्वाचित्त्वापत्तर्वापूर्वत्वाचित्त्व स्यादित्याशङ्कते * साध्यांशेति * फल भवद्भावयेदनेनेत्यमिति साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावच्छिन्नाया भावनाया युगपत्प्रयोगविधिविषयत्वात्त्रयाणामपि भावनांशानामेककालत्वावगतेः फलस्य चानिर्ज्ञातकालत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताकालत्वावगमात्स्वर्गादेश्च कालान्तरभावित्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताप्रयोगेण सहैककालत्वाख्यसमवायाभावादपूर्वस्य तु यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फललाभः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति न्यायेन फ-

लनिष्पत्तिपर्यन्तं पूर्वापरोदासीन्यावस्थान्तरालकालैक्यात् प्रयोगसमवायोपपत्तेस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वावधारणाच्च फलं कर्त्तव्यमिति परिहरति * नेति * अपूर्वस्य फलत्वाभावात्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्त्ययोगात्स्वर्गादिनिष्पत्तिपर्यन्त कालैक्यात्स्वर्गादेरपि प्रयोगसमवायोपपत्तिमाशङ्क्य पूर्वापरोदासीन्यावस्थान्तरालवर्त्तिप्रयोगवाह्यस्य कालस्य प्रयोगपरिच्छेदकत्वायोगात्स्वर्गादेश्चान्तरालवर्त्तित्वाभावाच्च निष्पत्तिपर्यन्तकालैक्यानुपपत्तेः फलसिद्ध्यर्थत्वाच्चापूर्वस्यापि इत्युद्देश्यत्वलक्षणफलत्वोपपत्तेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्तिसूचनार्थम् * तत्सिद्ध्यर्थेत्युक्तम् * यस्य च शब्दार्थेन फलं साध्यते नापूर्वं कस्येति भावार्थाधिकरणभाष्यं द्वितीयया पूर्वस्य कृतिकर्मत्वाभिधानेन कर्त्तव्यत्वावधारणं द्रढयितुं तद्वचन पठति * तेनेति * नवमाद्यसूत्रे च यत्नेन क्रियते इति व्युत्पत्त्या पूर्वस्य यत्नकर्मपदोक्तस्य कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वेन हेतुना प्रयोजकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव कर्त्तव्यतासूत्रकृतो ऽभिप्रेतेति दर्शयितुमाह * तथा चेति * कर्त्तव्यताङ्गीकारेणेति तथाशब्दस्यार्थः फलदेवतयोश्चेति नवमाधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे वागग्नेः सव्योतिषा भूमेति फलप्रकाशके मन्त्रे फलस्याग्नश्चिन्तिमनुज्ञपमित्यादिषु देवताप्रकाशकेषु देवतायाः प्रयोजकत्वमुपन्यस्य चोदनातो हि तादृगुण्यमिति सिद्धान्तसूत्रे कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वे नापूर्वस्य मन्त्राणामपि नवमाद्यन्यायेनापूर्वार्थगुणत्वागते फलदेवतयोः कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रयोजकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्फलस्याकर्त्तव्यता सूत्रकृतो ऽभिप्रेतावसीयतइत्याह * फलेति * इतिकरणसूत्रावच्छेदायोपन्यासपूर्वेनिराकार्यप्रयोजकत्वपरामर्शाय चावर्त्तनीयः कर्त्तव्यार्किं द्वेधा व्याख्यायेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * कर्त्तव्यस्य च इति कर्त्तव्यताविषया आकाङ्क्षाभिलाषस्तस्य यद्वचनमिति व्यधिकरणस्य षष्ठ्यन्तपदद्वयस्याद्य व्याख्याने ऽभिप्रेतत्वात्तस्येति षष्ठ्यां प्रयोज्यार्थी कर्त्तव्यतानुक्ताविति कर्त्तव्यताया अभावेनापूर्वनिष्पत्तावपि भावनायाश्च विधेयत्वायोगे ऽपि शब्दविरोधाभावात्कयाचिदितिकर्त्तव्यतयावश्यम्भाव्यमितिकर्त्तव्यता ऽकाङ्क्षायाः शब्देनाक्षेपायोगेन शब्दस्यापत्तेः शब्दे च सिद्ध्यर्थमिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षेण कर्त्तव्यत्वस्य निमित्ते च सूचनार्थे नवेति सप्तम्यर्थे तत्प्रयोगेण षष्ठ्यर्थो लक्षितः पर्यायेणेति कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यानायानुग्रहोपयोगोक्तिः भावव्युत्पन्नत्वेनाकाङ्क्षोक्तौ ल्युडन्तयाकाङ्क्षणोक्त्या व्याख्यातायामाकाङ्क्षापद-

स्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रसिद्धे पुल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य पुल्लिङ्गत्वसिद्धै घञ-
न्तताप्रमुक्तायामलौकिकप्रयोगापत्तेर्घञन्तत्वायोगमाशङ्क्याकाङ्क्षाया
शाब्दत्वसिद्ध्यै वाच्यत्वं विवक्षितु परमतेन षष्ठीसमासमाश्रित्येय
व्याख्यातिव्याख्यायतइत्यनेन सूचितं साकाङ्क्षत्वापादकेन कर्णेयापू-
र्वस्य भावनाया वाभिधानमात्रेणाकाङ्क्षाया शाब्दत्वोपपत्तौ तत्राचि-
शब्दकल्पनायोगादेतद्व्याख्याव्याख्यानापरितोषेण कर्मत्रयेण प्रत्ययम-
भिप्रेत्योपपादसमासतया स्वमतेन व्याख्यातु यद्वत्युक्ते ऽस्यां व्या-
ख्याया पदद्वयस्यापि सामानाधिकरण्याच्छ्रुतपदार्थान्वय पूर्वस्या तु
वैयधिकरण्यादिविकल्पताकाङ्क्षाया विधिवाक्ये केन विच्छब्देना-
नभिधानाद्वचनोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य व्याचष्टे * वचनेति * आद्य-
व्याख्याते ऽङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन क-
थमितिशब्देन प्रत्यायन द्वितीये त्वपूर्वकर्त्तव्यत्वपक्षे यागेनापूर्वं कृ-
त्वा स्वर्गं भावयेदिति साध्यसाधनान्वयान्यथानुपपत्त्या कल्पितेना-
पूर्वकर्त्तव्यत्ववाचिना पूर्वं कुर्यादिति शब्देन भावनाकर्त्तव्यत्वपक्षे श्रु-
तेन विधिशब्देनेत्यर्थं वचनविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षाया-
माह * एतदिति * प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानत्वे ऽपि शाब्दत्व
सिद्ध शब्देनत्यध्याहार्यं आकाङ्क्षावद्वेन प्रत्यायनशङ्का निवर्त्तयितु
माह * तेनेति * भावनत्यत्राप्यभिधीयमानेत्यनुषञ्जनीय भावव्यु-
त्पत्त्याकाङ्क्षाया भावनाया वा प्रकरणत्वोक्ति भाकाङ्क्षावतो ऽपूर्वस्य
प्रकरणत्वानुपसंहारेणापूर्वनिष्पत्तिभावनयेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणाद-
पूर्वस्याकाङ्क्षोक्ता वस्तुतस्तत्त्वशात्वयाश्रिता भावना क्षिप्युत्तरकाल क-
ल्प्यत्वेनापूर्वस्य प्रागप्रतीतेराकाङ्क्षायोगाभावमिच्छाधापूर्वप्रयुक्तधो-
कर्भावनाया धर्मप्रयोजकस्यापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाशयस्येन व्याख्यातु
शक्यत्वात्त्वापूर्वस्याकाङ्क्षास्तीति सूचित प्रारम्भो इति भाष्य यस्मा-
च प्रकरणशब्दवाच्यो ऽर्थे स क इत्यपेक्षायामवयवार्थानुसारात्
क्रियाया प्रारम्भो ऽवसीयते क्रियानवयत्वाच्चाकाङ्क्षाया क्रियारम्भत्व
न सम्भवति तस्मादभिधानानपेक्षाप्रकरणं किं त्वशाब्दयान्वितकर्त्त-
व्यभावनाभिधानाख्याक्रियारम्भात्मकत्वादाकाङ्क्षाभिधान साकाङ्क्ष-
भावेनाभिधानं वा प्रकरणमित्येवमुपलक्षणोपपादनायावयवार्थभेदेन
प्रकरणोक्तयर्थतया व्याचष्टे * इदानीमिति * लक्षणोपपादनार्थ-
त्वसूचनायेदानींशब्द क्रियाप्रारम्भवाचित्वं प्रकरणशब्दस्योपपादयि-
तुमाह * तत्रेति * अवयवालोचनया क्रियामात्रारम्भप्रतीतेर्वच-
नविशेषणमयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षाभिधानस्य क्रियान्तरारम्भत्वायो-
गादुत्रयापत्ता भावनाभिधानक्रियारम्भत्वोक्तयर्थत्वेनोपपादयितु-

माह * का पुनरिति * किं विषया वचनक्रियेत्यपेक्षायां तस्येत्येतेन कर्त्तव्यस्य भावनाख्यस्यार्थविषयत्वेन परामर्शं सूचयन्वचनोक्तेश्च वाक्यवाचित्वाशङ्कां निवर्त्तयन्नवतारितं भाष्यावयवं व्याचष्टे * अर्थेति * भाष्ये स इत्यस्य प्रकरणपरामर्शित्वे ऽप्यारम्भशब्दसामानाधिकरण्यात्पुल्लिङ्गत्वाविरोधः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनाभिधानस्यांशत्रयोपेतभावनाभिधानक्रियारम्भत्वमुपपादयितुमारभते * भावनेति * ऽयंशभावेनाभिधानक्रियायाः प्रयोगवाक्यव्यापारात्मनः प्रयोगवाक्यस्य प्रवृत्तिस्तस्य तदारम्भत्वात्किं केन कथमिति च फलकरणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वापादकेन भावयेदिति अनेन रूपेण भावनाभिधानस्य प्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकत्वात्तस्यैव ऽयंशभावनाभिधानक्रियारम्भतावसीयत इत्याशयः। प्रयोगवाक्यस्यास्मात् प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिशब्देनोक्तं यस्मादाद्यप्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकं सम्भाविताभिधानक्रियारम्भस्तस्मादिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षभावनाभिधानस्य भावनाभिधानक्रियारम्भता युक्तेत्यर्थः। फलाकाङ्क्षाया एव तद्योग्यत्वादारम्भत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * फलेति * फलस्वयमात्रसाध्यत्वेनांशत्रयपूरणस्य प्रकरणानपेक्षत्वेनेतिकर्त्तव्यतालाभमात्रस्यानेकवाक्याधीनसिद्धित्वेन प्रकरणापेक्षत्वादितिकर्त्तव्यतालाभे च फलकरणाकाङ्क्षयोर्हेतुत्वाभावेन प्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनावकल्पत्वात्कथम्भाव एवेति कर्त्तव्यतालाभाभावात्तुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनोच्यते इत्युक्ते कथम्भावस्य फलकरणाकाङ्क्षोत्तरकालत्वेनाविर्भूतत्वादारम्भत्वायोगमाशङ्क्य तेषामनेकेषां वाक्यान्तराणां समस्तानामालोचनापेक्षयेत्युक्तं वचनशब्देनाभिधानवाचिना ऽविधानस्याप्युपलक्षणं सूचयितुं विधानोक्तिः यथा च करणशब्दस्य स्वरसतः क्रियामात्रवाचित्वे ऽप्यागमस्य क्रियान्तरायोगाद्योग्यतयाभिधानाख्यक्रियाविशेषणवाचितावसीयते तथारम्भवाचिनः प्रशब्दस्य स्वरसतः कथं किं भावविषयत्वावगमे ऽपि किं भावयेदितिकर्त्तव्यतालाभाद्धेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वायोगाद्योग्यतयाङ्गवाक्यालोचनाविर्भूतकथम्भावविषयतापीति सूचयितुमाह * करणेति * स एव इति भाष्ये प्रकरणशब्दस्य रूढित्वेनायोगिकतया क्रियारम्भवाचित्वाभावाच्च तद्वशेनाकाङ्क्षाभिधानलक्षणतावसातुं यत्केनाशङ्क्यारम्भवाचिविध्यादिशब्दपर्यायत्वात्प्रकरणशब्दस्यारम्भवाचित्वोपपादनार्थं पर्यायेण प्रकरणोत्पत्त्या व्याचष्टे * स एव इति * विध्यादिशब्दमात्र-

स्य पर्यायत्वात् विध्यन्तापेक्षोक्तत्वानर्थक्यमाशङ्क्य परिहर्तुमाह * आदीति * इत्यन्तायान्तशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतोक्ता विध्यन्तशब्दस्यार्थमाह * विध्यन्तोनामेति * विध्यन्तापेक्षया विध्यादित्वे तस्मन्मस्तालोचनापेक्षया कथं भावः प्रकरणमभिधानविधानक्रिययोरारम्भ इति वार्त्तिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तस्य चेति * अनेकेषां प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां वाक्यार्थानां च प्रयाजादीनां प्रयाजादिप्रयोजनानां चालोचनानि विधिमध्यभूतानि यस्येति बहुव्रीहिणा मत्वर्थोक्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयैव विध्यादित्वं भाष्यकृतोऽभिप्रेतं न तु विध्यन्तमात्रापेक्षया विध्यन्तोक्तिरूपलक्षणार्थेत्याशयः। विध्यन्तमात्रापेक्षाया च कथं भावस्यादित्वे विध्यन्तादित्वप्रसिद्ध्यापत्या विध्वादित्वप्रसिद्ध्ययोगापत्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयादित्वे त्वादिभूतविधिभागव्यतिरिक्तसमस्तोत्तरविधिभागसमूहं विधित्वेनाभिप्रेत्य विध्यादित्वप्रसिद्ध्युपपत्तेरेतत्प्रसिद्धिबलादपि विध्यन्तमात्रापेक्षयादित्वं निराकर्तुमाह * इतीति * इत्यर्थेनेतिकरणेनातएव मध्यसहितान्तादित्वाद्युक्तो विध्यादित्वप्रसिद्धिर्युक्तेत्युक्तं प्रसिद्धेरप्रामाण्याशङ्कानिरासायाचार्याणामित्युक्तम् आद्यन्तव्यपदेशयोर्वा मध्यापेक्षत्वात्तत्सम्बन्धित्वेन मध्योक्तत्वयर्थो ऽयं ग्रन्थः वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदं जिज्ञासया प्रश्नपक्षे कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्येण भेदसिद्ध्यै प्रकरणस्वरूपस्य वाक्याङ्गत्वसिद्ध्युपयोगित्वोक्तार्थत्वेन वाक्य स्विति भाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तत्र चेति * वाक्यार्थोक्तेः प्रयोजनत्वाभ्युपगमे तन्मात्रपर्यवसानानपेक्षत्वाद्वाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः प्रयोजनत्वानभ्युपगमे पर्यवसानायोग इत्याशङ्क्य वाक्यार्थस्य प्रमेयत्वेन प्रमाणभूतवाक्यप्रयोजनत्वात्तत्प्रतिपादनेन वाक्यानां स्वप्रयोजनाकाङ्क्षानिवृत्तिलक्षणे पर्यवसाने सत्यपि वाक्यार्थभूतभावनाकार्येण स्वास्वप्रयोजनापेक्षावशेनान्योन्यान्वयोपपत्तिसूचनार्थम् * क्रियत्यपीत्युक्तम् * पदानामपि पदार्थोक्त्या स्वं प्रयोजने पर्यवसितानां वाक्यप्रयोजनभूतवाक्यार्थोक्त्या स्वकार्यान्तरापेक्षावशेनान्वयाद्विशेषमाशङ्क्याह * तथेति * पदमप्यधिकाभावात्स्मारकात्र विशिष्यत इत्यनेन न्यायेन पदार्थानां प्रमेयत्वाभावेन प्रमाणप्रयोजनत्वायोगात् तन्मात्रे पर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः। वाक्ये पदानामन्योन्यान्वयादादौ विभज्यमानानां प्रयोजनलेशे ऽपि तृप्तिर्नास्ति किं त्वन्योन्यान्वयेनैव वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभ इत्यर्थः क्रमात्तु प्रकरणस्य भेदमते कस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रम इति

प्रकरणात्क्रमस्य दौर्बल्योक्त्यर्थं भाष्यं व्याचक्षाणो वक्ष्याम इत्याह * क्रमेण त्विति * वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदमुपसंहरति * तस्मादिति * तयोरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यमनयोरुदाहरणसद्भावादयुक्तमाशङ्क्य साकाङ्क्षपदसंनिधिमात्र हीत्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रकरणे ऽप्येकवाक्यत्वशङ्का येनेत्यवमुपपादयति * किमिहेति * सूक्तवाक्ये८७३॥ त्युदाहरणभाष्य सूक्तवाकाख्यस्यापि निगदस्य दर्शपूर्णमाससंनिधिपाठेन तदेकवाक्यत्वशङ्कासम्भवादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * सिद्धान्तेनेति * साक्षाद्दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगे ऽपि सूक्तवाकविधायिन सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरतीतिवाक्यस्य विधायकभावलक्षणेनान्वयेन सूक्तवाकैकवाक्यभूतस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वात्तद्द्वारा सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्व भविष्यतीत्याशङ्क्य विधयविधायकत्वलक्षणस्यान्वयस्यैकार्थ्यानापादकत्वनैकवाक्यत्वानापादकत्व भिन्नप्रवृत्तित्वोक्त्या सूचितं मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि प्रहरणाख्यैकार्थ्याद्विषयत्वनैकवाक्यत्वापादकमाशङ्क्य विषयैक्यं ऽपि विधायकस्मारकत्वलक्षणव्यापारभेदादेकवाक्यत्वायोगो ऽभिहित । अग्नये पावकायेत्यादिवदिन्द्राग्नीपदस्याग्नीषोमाख्यपौर्णमासीदेवताविशेषणवाचित्वादग्नीषोमपदस्य चेन्द्राग्नाख्यामावास्यादेवताविशेषणवाचित्वादन्योन्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावेन दवतापदोत्कर्षाभावात्तदेकवाक्यत्वहेतुकशेषोत्कर्षसिद्धान्तायोगेन सन्देहायोगमाशङ्क्योपपादनपूर्वं सन्देहोक्त्यर्थं तत्र हीत्यादिभाष्य सङ्क्षिप्य व्याचष्ट * लिङ्गादिति * निष्कृष्ट त्विति भूतनिष्ठया देवतापदानुत्कर्षस्य कृत्स्नापदेशात्पुभयत्र सर्वंवचनामेतदधिकरणसिद्धत्व स्मारित तदुक्त्या विकल्पेन प्रकरणस्य शेषप्रापकत्वपक्ष ऽविवृधेनामित्यादिप्रतीकत्वमङ्गीकृत्य कृत्स्नस्यैद विरजुरेतामवीवृधतामहोज्यायो ऽक्रातामिति शेषस्य बहुवचनेन चन्द्रादिपददाशाणामप्युदाहरणत्व सूचितं देवतापदरहितानां शेषाणां देवताविशेषणवाचित्वायोगेनाप्रयोज्यत्वमाशङ्क्य प्रयोगसमवेतदेवताविशेषणवाचितयैव प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषे सह विकल्पेन प्रयोगोपपत्तिसूचनार्थेन * तद्रहिता अपीत्युक्तम् * प्रकरणस्य विकल्पेनानेकशेषविनियोजकत्व मत्वा यावत् कृत्व इति भाष्यावयव समुच्चयेनानेकशेषप्रयोगार्थतया भासमान सर्वप्रयोगमात्रोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रकरणेनेति * विकल्पपक्षे शेषोदाहरणभाष्यायामाशङ्क्योपपत्तेरस्या व्याख्याया परमतत्वसूचनार्थत्वाच्छन्द द्विवचनयोगिन शेषस्य द्विवचनयोगिना शेषेण सहैकवचनवा-

गिनश्चैकवचनयोगिभिः सह वैलक्षण्याद्विकल्पयोरत्यानर्थक्यापत्तेरे-
कवचनयोगिना द्विवचनयोगिनश्चैकवचनयोगिभिः सह विकल्पस्य
वक्तव्यत्वात्तत्र लिङ्गात्समानसंख्ययोरेव विशेषणविशेष्यत्वावगते
प्रकरणबाधः स्यादित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * अवैलक्षण्ये ऽग्नी-
षोमपदशेषस्येन्द्राग्निपदान्विते प्राजापत्यादिपदशेषस्य चैन्द्रादिप-
दान्वये पाठक्रमेण देवतापदात् प्राक् प्रयोज्यत्वाभावात् देवताप-
दशेषस्य तु पश्चात्प्रयोज्यत्वात्प्रयोगक्रमवैलक्षण्यार्थत्वेन वि-
कल्पोक्त्ययथार्थत्वोपपत्तेर्लिङ्गानुसारेणैवोभयोः पौर्णमास्यमावा-
स्ययोः सर्वशेषप्रापकत्वाच्च लिङ्गाविरोधे प्रकरणस्यै-
वाश्रय । प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषस्य स्ववाक्यस्थत्वाद्देवतान्तरप-
दशेषस्य तु वाक्यान्तरस्थत्वाद्विप्रकृष्टत्वेन विकल्पानुपपत्तेः प्रक-
रणबलीयस्त्वात्सर्वे यथा विकल्पेन प्रयोक्तव्या वाक्यबलीयस्त्वाद्वा
प्रयोगसमवेतदेवतापदशेष एव नियमेनेति सन्देहो न युक्त इत्याशये-
नाशङ्कते * ननु चेति * आत्मीयानात्मीयत्वलक्षणे विप्रकृष्टत्वे
सत्यपि प्रकरणेनापनीतदेवताकस्यापि वाक्यान्तरस्थस्य शेषस्य वि-
कल्पेन प्रयोज्यत्वप्राप्तेर्वाक्येन तु स्ववाक्यस्थस्यैव नित्यं प्रयोज्य-
त्वप्राप्ते वाक्यप्रकरणविरोधे सति वाक्यबलीयस्त्वं विना स्ववा-
क्यशेषनियमाश्रयणायोगाद्विकल्पोऽत्यविरुद्ध इत्याशयेन परिहरति *
सत्यमिति * प्रकरणस्यापर्यायवृत्तित्वेन युगपत्सर्वाङ्गग्राहित्वादस-
मवेतविशेषणान्वयप्रकाशनस्य चादृष्टार्थत्वाच्चैकैकसमभिगम्यत्वेन
चादृष्टस्यैकैकस्माच्छेषादृष्टसिद्ध्यवगतेरिदं हविरजुषेतामित्यव-
तो विभागमन्त्रवद्विकल्पसम्भवे ऽव्यधीवृधतामित्यादेर्विकल्पायोगा-
च्चोदाहरणभाष्यस्य चास्मिन्पक्षे ऽनाञ्जस्यापत्तेर्यावत् कृत्व इति
भाष्यावयवस्य सर्वप्रयोगप्राप्त्यैकार्थत्वव्याख्यानायापरितोषात्स्व-
मतेन समुच्चयार्थत्वव्याख्यासूचयनन्यथासन्देहं दर्शयितुमाह *
असकृद्वेति * सकृदसकृत्प्रयोगयोरविरोधपक्षायोगसूचनार्थो वि-
रोधोक्तिः अवीवृधेतामिति शेषेणासकृत्प्रयुक्तेनापि देवते विशिष्येतां
प्रस्तरं प्रहरेदिति प्रकरणकल्प्ययासकृत्प्रयुक्तेनेति वाक्यकल्प्यया
वा श्रुते शेषस्येष्टदेवतापदैकवाक्यत्वपूर्वकेष्टदेवताविशेषणोक्तिसा-
मर्थ्यकल्पनापूर्वकत्वाविशेषादेकवाक्यत्वस्य च वाक्यप्रकरणयोर्द्व-
योरप्याकाङ्क्षाहेतुकत्वाविशेषात्तुल्यबलतेति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं ताव-
दित्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाख्यप्रकरणपूर्वकत्वेन नैकवाक्यत्वस्य लिङ्गा-
देव प्रकरणादपि विप्रकृष्टार्थत्वाद्वाक्यस्य दुर्बलतेति पूर्वपक्षान्तरो-
क्त्यर्थं चाथवेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । एवमित्यादिसिद्धान्त-

भाष्ये वाक्यबलीयस्त्वसिद्धौ वाक्ये पदैकवाक्यत्वप्रत्यक्षतोक्तिं पदैक-
वाक्यत्वस्याकाङ्क्षाविशेषादयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षानवगमे ऽप्यन्योन्या-
न्वययोग्यपदसमभिव्याहारमात्रे ऽप्यैकवाक्यत्वावगत्याशयत्वेनोप-
पादयितुमाह * फलस्येति * वाक्यस्य वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभेन नैरा-
काङ्क्ष्यरूपात्परिपूर्णत्वात्प्रकरणे वाक्यैकवाक्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वोप-
पादानपूर्वं विप्रकर्षोपपादनार्थमितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्येत्यादिभाष्य
सूक्तवाकमन्त्रात्मकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणात्मकदर्शपूर्णमासवाक्यै-
कवाक्यस्यायोगात्प्रहरणसंयुक्तत्वेन प्रकृतयागैकवाक्यतया तदभि-
धानसामर्थ्यकल्पनपूर्वकप्रकृतयागाभिधानार्थत्ववाचिश्रुतिकल्पन-
स्यायुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * कथम्भावेन इति *
इत्थं यजेतेति कथम्भावाख्यप्रकरणानुमितायां श्रुतौ दर्शपूर्णमास-
वाक्यविहितयागानुवादेन तदङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिरेकवाक्य-
तयोपचरित इति सम्बन्धोक्त्या सूचितं प्रहरणसंयुक्तस्यास्साक्षा-
त्प्रकृतयागाङ्गत्वाभावे ऽपि प्रकृतयागापूर्वान्वयिनि रूपे सूक्तवाकस्या-
ङ्गत्वसिद्धौ सामान्यसम्बन्धानुमानपूर्वं प्रहरणाङ्गतया विहितसू-
क्तवाकस्यापनीतदेवतापदरूपाणामात्मीयैर्वाक्यान्तरस्थैश्चान्यदीयैर्दे-
वतापदैः फलस्य वाक्यशेषान्वयस्याक्षेपान्तराकाङ्क्षैः सह पुन शे-
षान्तराकाङ्क्षानुरूपान्वयकल्पनेति प्रहरणाङ्गत्वविध्यपेक्षितसा-
मान्यसम्बन्धसिद्ध्यै प्रहरणाङ्गत्वद्वारा प्रकृतयागाङ्गत्वोक्तिरिति तथा-
शब्देन सूचितं सामान्यसम्बन्धापेक्षया शेषाणां वाक्यान्तरस्थदे-
वतापदान्वयं स्ववाक्यस्थदेवतापदान्वयं च तुल्यत्वेनोभयसा-
धारण्याद्विप्रकर्षाय वाच्यत्वमाशङ्क्य सर्वशेषप्रयोगसिद्ध्यर्थत्वं सा-
मान्यसम्बन्धोक्तेः सूचयितुम् * यावदाम्नातमित्युक्तम् * भा-
ष्ये चाभिधेयो ऽयं प्रकृतो याग इति वाच्य श्रौतप्रहरणाख्यद्वा-
रविशेषान्वयस्य सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय पूर्वकालत्वेनार्थाभि-
हित इति भूतनिष्ठा साक्षाद्यागाभिधाने ऽपि श्रुतिविहितयागाङ्गभूतप्रह-
रणाभिधानद्वारा यागाभिधानोपपत्तिसूचनार्थं तस्मात्सूक्तवाकन प्र-
स्तरप्रहरतीति सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय वक्ष्यमाणभाष्योदाहृत-
श्रुतिविहितद्वारपरामर्शार्थैवशब्दः प्रकृतयागापूर्वसाधनभूतप्रस्तर-
प्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिमात्रात् सूक्तवाकस्य विशेषणीभूतप्रकृ-
तयागसिद्धेः प्रकृतापूर्वलक्षणामात्रे प्रकरणव्यापारो न त्वङ्गत्वापादने
यागेतिकर्तव्यताभूतप्रहरणाकरणकेन सूक्तवाकस्य यागेतिकर्तव्य-
तात्वाभावात्प्रकरणाविनियोज्यत्वस्यानुपपत्तेः. सन्निपत्योपकारिणां च
प्रकरणाविनियोज्यत्वस्यासंयुक्त प्रकरणादित्यसंयुक्तोक्त्या पर्युद-

स्त्वादितिसूचयितुं प्रकरणाङ्गत्वविधिमानायागाङ्गत्वसिद्ध्युक्त्यर्थं भवतीत्युक्तम् एषो ऽत्रेति भाष्यमुपपादितार्थविप्रकर्षोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * इतीति * तस्मादिति भाष्यं प्रकरणबाधाभिमता-न्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * इतिकर्तव्यताकाङ्क्ष-त्वादिभाष्येण सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतायाः प्रत्य-क्षत्वनिरासे ऽपि देवतान्तरपदशेषाणामुत्कर्षायष्टदेवतापदैकवा-क्यतायाः प्रत्यक्षत्वस्य निरसनीयस्यानिरासादुत्कर्षासिद्धेः कथं देवतान्तरपदशेषाणां निष्कृष्य प्रयोगासिद्धिरित्याशङ्क्य प्रकरणसा-मर्थ्यालोचनं विना देवतान्तरपदशेषाणामिष्टदेवतापदैकवाक्यत्व-स्यानवगतेरप्रत्यक्षत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य येन कारणेन यद्यप्यप्रत्यक्षा सती पौर्णमासी देवतापदशेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यतानु-मातुमारभ्यते तथापि प्रत्यक्षेणामावास्या देवतापदैः सहाम्नातानामेव शेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वावगतेः प्रत्यक्षविरोधान्नानु-मानं सम्भवति वस्तुतस्तु शेषाणां स्ववाक्यदेवतापदान्वयाद्देव-तापदानां च स्ववाक्यशेषान्वयात्प्रकरणाम्नानार्थत्वोपपत्तेर्निराकाङ्क्षा-णां देवतापदान्तराणां वाक्यान्तराकाङ्क्षोत्पादनाशक्तेर्न प्रकरणस्या-नुमानारम्भे सामर्थ्यमस्ति तेन कारणेन निष्कृष्य प्रयोगासिद्धिरि-ति तेन शब्देोत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोग इति. भाष्यावयवानुपङ्गेण परिहारार्थं तेन-त्यादिभाष्यं फलसंयोगैरिति वार्तिकेनानागतावेक्ष-णन्यायेनार्थतो व्याख्यातत्वाद्विपरीतयाथपूर्वपक्षस्य चार्थात् भाष्येणानुभाष्य निरासार्थं न ■दित्यादिभाष्य वाक्ये पदैकवाक्य-त्वस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्या वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकर्षः प्रकरणापेक्ष-या सन्निकर्ष इत्युपपादितार्थत्वादव्याख्याय चिन्ताप्रयोजनं विवक्षु-राह * ततश्चेति * देवतापदान्तरशेषाणां नित्यमपकर्षसिद्धान्तप्र-योजनमुक्त्वा तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रकरणस्य विकल्पेन सर्वशेषप्राप-कत्वे वाक्याश्रयणं नित्यमपकर्षः प्रकरणाश्रयणे पाक्षिकः समुच्चये-नासकृत्प्रयोगप्रापकत्वे तु प्रकरणाश्रयणे सर्वशेषविनियोग इति प्र-योजनं सूचयितुं न पाक्षिक इत्याद्युक्तम् । बलावलविपरीतपूर्वपक्षे तु न पाक्षिक एवापकर्षः सर्वदेवताविनियोग इत्युभयत्राप्यवधारणं कार्यम् । अथेति प्रश्नभाष्यस्यार्थतः पाठपूर्वमाशयं व्याचष्टे * अथे-ति । अनुक्रमुदाहरणं ज्ञातुमशक्नुवतः श्रोतुरज्ञानादपरस्ततो ज्ञातं च निश्चेतुमशक्नुवतः संशयात्तावत्सम्भवत्येव प्रश्नः तावतिक्रमस्यापि तुल्यक्रमाणामैन्द्राग्नादीनां कर्मणां याज्यानुवाक्यायुगलानां चाना-

रम्याधीनत्वेन कस्य चित्प्रकरणेऽनाम्नानाद्दब्धिमन्त्रस्य शुन्धनम-
न्त्रस्य च यथासंख्यलक्षणक्रमविनियोज्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणा-
म्नातस्यापि शुन्धध्वमिति सन्निहितोपसंहारियुष्मदर्थविपर्ययवद्सा-
मर्थ्यात्मकलिङ्गविरोधेन दब्धिमन्त्रस्य चास्पष्टलिङ्गत्वेनापि प्रकर-
णाविनियोज्यस्यायोगाद्यथासंख्यलक्षणपाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य
प्रकरणविरोधे कस्य चिदुदाहरणस्यानुपपत्तेरनुष्ठानसादेश्यहेतु-
कात् । क्रमाद्भिवेचनीयाङ्गत्वावगतेः प्रकरणाच्च राजसूयाङ्गत्वावगते-
रुदाहरणत्वेनाभिमतस्य पुरस्तात्परस्ताच्चाम्नानसन्निधिनैव लक्षणेन
सन्दंशाभिधयावान्तरप्रकरणस्यप्रसङ्गाच्च किञ्चिदुदाहरणमस्तीति
विपर्ययदार्ढ्याय सम्भवतीत्यर्थः । राजसूयस्येत्युत्तरभाष्यमाशङ्कापूर्वं
व्याचष्टे * शङ्कास्थिति * कथं वाक्यमित्येवंभिन्नं नैकस्याम्नायमा-
नस्येति भाष्यवक्ष्यमाणाकाङ्क्षारहितसन्निधिमात्रलक्षणत्वात्क्रमस्ये-
ति सूचयितुं तद्भाष्यकारीयं पुरस्तात्परस्ताच्चाम्नानसन्निधानलक्षणेन
क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपाद्यैव तावत्सप्रयोजनस-
न्देहोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं त्रीन वाक्यानादीनां सामान्यतोऽङ्ग-
त्वासिद्धेस्तद्विशेषचिन्तायोगादयुक्तमाशङ्क्यापि वाङ्मात्रञ्चाः स्यु-
रिति चतुर्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे ऽङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सन्देह-
विपर्ययाभावेनोपपादयन्यदि तुल्यबले सर्वेषां वाभिवेचनीयस्य चेति
विकल्प इत्यध्याहारेण त्रेधा सन्देहोक्त्यर्थतया व्याख्यातुमाह *
तथा चेति * विपर्ययो विप्रतिपत्तिशब्देनोक्तः । समस्तैकाङ्क्षयोः
समुच्चयायोगादुक्तप्रकारेण त्रेधैव विचार्यतइति इतिकरणान्वयः ।
कैमर्थ्यचिन्ताया बलाबलचिन्ताप्रयोजनत्वसूचनार्थम् * प्रकरण-
स्येत्युक्तम् * आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानां त्रयाणाम् एकवाक्यत्वा-
पादकत्वेनैतस्याकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सन्निधिलक्षणस्य च
क्रमस्य तुल्यबलत्वोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यं सम्बन्धयोगेऽस्याका-
ङ्क्षायाः सन्निधिं च विना सम्बन्धायोगात्सर्वासामाकाङ्क्षाणां स-
न्निहितावलम्बिनीत्वावगतेराकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य वाक्यादिव
सन्निधिलक्षणात्क्रमादर्थविप्रकर्षात् दुर्बलत्वात्तबलाबलयोरदीस्यपूर्व-
पक्षान्तरोक्त्यर्थं चापि चेति भाष्यमेव मिथ्यार्थविप्रकर्षादित्यन्तं
च सिद्धान्तभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्या-
वान्तरप्रकरणत्वेन महाप्रकरणान्नविप्रकृष्टार्थत्वावगतेर्नार्थविप्रकर्षः
सम्भवतीत्याशयेन कोऽत्रेति प्रभाष्यव्याख्यां सूचयन्नवान्त-
८७४॥ रप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयितुं शङ्कते * ननु चेति * एत-
दङ्गानिरासार्थत्वेन प्रकरणवत स्यात्. सन्निधिविधानमात्रं

हि क्रम इत्यन्तस्योत्तरभाष्यस्य व्याख्यां सूचयन्नवान्तरप्रकरण-
त्वापत्तिनिरासमुपपादयति *नैव इति* अनेन ह्यवान्तरप्रकरणव-
त्त्वेनाभिमतस्याभिषेचनीयस्य यदि शौनःशेपादिपाठकाले साकाङ्क्षत्व
स्यात्ततस्तत्सन्निधानाम्नातेन शौनःशेपाख्यानादिना स्ववाक्यार्थप-
रिपूर्णतायामवान्तरप्रकरणलक्षणवाक्यैकवाक्यतावकल्पेत तस्य त्वभि-
षेचनीयस्य विदेवनशौनःशेपाख्यानादिभ्यः प्रागेव निराकाङ्क्षीकृत-
त्वेनावान्तरप्रकरणवत्त्वायोगात् तल्लक्षणैकवाक्यतावकल्पत इत्येव
प्रकरणवत् इति भाष्याशयव्याख्या सूचिता । प्रत्यासन्नविदेवना-
द्युल्लङ्घनेन प्राकृतधर्मापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाभिषेचनी-
याख्यस्य फलारुपकारापेक्षत्वतो ऽफलत्वापकारान्सन्निहितान्धर्मा-
नुल्लङ्घ्यातिदेशतः धर्मलाभाय प्रकृत्यपेक्षत्वादाकाङ्क्षारहितसन्निधि-
मात्रलक्षणक्रमवत्त्वापत्तेः सन्निधिमात्रलक्षण क्रम शौनःशेपाख्याना-
दिनाम्नातेनार्थकवाक्यत्व नावकल्पत इत्येव न त्विति भाष्याशयव्या-
ख्या सूचयितुमाह * सत्यामपीति * क्रमत्वे सत्यपि साङ्गरूपपाद-
त्तिम आहुतीर्जुहोतीत्यादिभिरेकवाक्यत्वमुपपत्तेरनवक्लृप्त्युक्तिरयु-
क्त्याशङ्क्य प्रकरणाविरोधेनानवक्लृप्त्युक्तिमुपपादयितुमाह * नि-
राकाङ्क्षस्य हीति * अभिषेचनीयत्वसर्वेषां राजसूयशब्दवाच्यानां
सामादिपशुबन्धानां विकृतित्वेन प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृततया कथ-
म्भावायोगमाशङ्क्याह * तदीया हीति * प्रात्यात्मिकापूर्वसिद्धौ
कथम्भावस्य प्राकृतैर्धर्मैर्निवृत्तावपि समस्तसाध्यफलापूर्वसिद्ध्यै क-
थम्भावस्य पवित्राख्याग्निसामयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसामया-
गपर्यन्तमनुवृत्तस्तन्मध्यपातिविदेवनादिरूपशौनःशेपकथम्भावेन विनि-
योग सिद्ध इत्याशय । अथावान्तरप्रकरणापत्तिनिरासमुपसंहरति *
अत इति * कस्या चिदपि तर्हि विकृतौ प्रात्यात्मिक प्रकरण न
स्यादित्याशङ्क्याह * यस्या त्विति * प्रकृतमङ्गमनूद्य तत्सम्बन्धि-
त्वेन वैकृतमङ्ग यस्या विधीयते तत्सम्बन्धित्वेन वा विहितस्य वैकृ-
तस्याङ्गस्यैकस्य विधीयमानादङ्गात्पुरस्तादपरस्य च परस्तादवस्थि-
तस्य मध्ये स्वतन्त्रमङ्ग यस्या विधीयते प्रधानाद्वा पुरस्तात्प्राकृताङ्गा-
नुवादेन विहितस्याङ्गस्य परस्तात्स्वतन्त्रमङ्ग परस्ताद्वा प्राकृताङ्गा
नुवादेन विहितस्य पुरस्तात्स्वतन्त्रमङ्ग यस्या विधीयते तस्या
कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गवर्तित्वात्कथम्भावाग्रहीतप्राकृताङ्गानुवादे-
न विहिताङ्गद्वयमध्यवर्तित्वाद्वा प्रकरणापपत्तिरिति यथायोगम-
ध्याहारावृत्तिभ्यां योज्यम् । अभिषेचनीये ऽपि तर्हि माहेन्द्रस्य स्तोत्र
प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधान-

लक्षणायोगात्प्रकरणोपाख्यानादीनां प्राकृतवर्त्तित्वात्पश्वादिषु प्राकृत-
सामिधेन्यनुवादेन विधीयमानसाप्तदश्यवत्प्रकरणपाठो भविष्यती-
त्याशङ्क्याह *न चेति* शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकालेऽनु-
ष्ठानविधानेऽपि स्तोत्राङ्गत्वाभावेन स्तोत्रद्वारा कथंभावग्रहणायो-
गात्प्रकरणव्यापारो न सम्भवतीत्याशयः । तात्पर्यतो व्याख्याते
प्रकरणवत इति भाष्ये शौनःशेपाख्यानादेः परिपूर्णत्वोक्तिः प्रकरण-
वतैकवाक्यत्वात्प्रयोजनालाभेन नैराकाङ्क्षलक्षणपरिपूर्णत्वायोगादयु-
क्तामाशङ्कामुपपादयति * सन्निधाविति * क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाशङ्कानिरासार्थलक्षणोक्तावर्थेऽनेकस्येति भाष्ये ऽनेकविशेषणानर्थ-
क्यमाशङ्क्यानेकस्य मध्ये कस्य चित्सन्निधावाम्नानमित्येवं रूपस्य
सन्निधिविशेषाम्नानस्य नान्तरीयकत्वादेकाङ्गत्वं विनाप्येकसन्निध्यु-
पपत्तिसूचनायानेकोक्तिर्न लक्षणविशेषणार्थेत्येवमुपपादयितुमाह *
अनेकस्येति * नान्तरीयकतामुपपादयति * यो हीति * एकस्यापि
तर्हि प्रकरणिनोऽर्थेऽनाम्नायमानस्य प्रकरणापाठासम्भवात्प्रक-
रणपाठोऽपि नान्तरीयकः स्यादित्याशङ्क्याह * नत्विति * क्रमवद-
ङ्गत्वं विनापि क्रमस्योपपत्तिरूपं यादृशं नान्तरीयकत्वं तादृशं प्रकर-
णवदङ्गत्वं विनापि प्रकरपाठस्योपपत्तिरूपं नान्तरीयकत्वं नास्ति क-
श्चित्प्रकरणवन्तं प्रत्यङ्गत्वाभावे बहिरपि पाठसम्भवात्प्रकरणपाठ-
स्यावश्यंभावापत्तेरित्याशयः । सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाभावेऽप्याकाङ्क्षासन्निध्योस्तुल्यवेदकवाक्यत्वहेतुत्वात् क्रमस्या-
काङ्क्षालक्षणात्प्रकरणाद्विप्रकर्षः. सम्भवतीति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षाद्य-
यस्याकाङ्क्षानपेक्षात्सन्निधिमात्रादेकवाक्यत्वावगतेः क्रमे चाप्रत्यक्ष-
त्वाकाङ्क्षायाः प्रकरणे तु प्रत्यक्षत्वाद्विप्रकर्षोपपादनेन निरासार्थं त-
त्रेत्यादिभाष्यं सन्निहिताऽलम्बनत्वेनाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वाद्विप-
रीतबलाबलपूर्वपक्षस्यानुभाषणपूर्वमाकाङ्क्षणीयान्वयं विनानुपपत्ति-
रूपत्वेनार्थापत्त्याख्यप्रमाणतयाऽऽकाङ्क्षायाः साक्षादेकवाक्यत्वावगति-
हेतुत्वात्संनिधेस्त्वाकाङ्क्षणीयविषयविशेषसमर्पणद्वारैकवाक्यत्वाव-
गतिहेतुत्वाद्विषयविशेषसमर्पणायाकाङ्क्षायाः संनिध्यपेक्षत्वे ऽप्येक-
वाक्यत्वावगमाय सन्निध्यनपेक्षत्वाद्वाक्यापेक्षयार्थविप्रकर्षात्प्रकरण-
स्य दौर्बल्ये ऽपि क्रमापेक्षयार्थसन्निकर्षाद्बलीयस्त्वमेवं निरासार्थं
चार्थेत्यादिभाष्यम् एकग्रन्थेन सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * यत इति * क्रमस्य
सन्निधिविशेषमात्रत्वेनावान्तरप्रकरणत्वाभावे सतीत्येव तत्र सन्नि-
धिविशेषम्नानसामर्थ्यादिति भाष्यस्तत्रशब्दव्याख्यासूचनार्थं व्या-
ख्यातभाष्ये क्रमलक्षणपरामर्शायात नाद्. क्रमसमाख्याविरो-

धोदाहरणपरभाष्यमपि पूर्ववदेवा व्याख्येयमित्याह * क्रमेति * ८७५।१
अधिकृत्य कृते प्रन्थे ह्यनुवर्त्तमाने पुरोडाशाङ्गमिति स्मृते पौरोडा-
शिकसमाख्याया पुरोडाशविषयमन्थवाचित्वावसायान्मन्त्रपुरो-
डाशपात्रशुन्धनसम्बन्धाख्यविनियोगहेतुत्वस्य तद्धितशब्दकृतत्वेन
बलीयस्त्वात्परदौर्बल्यसिद्धान्तोपयोगिविरोधोदाहरणत्वायोगात्पौ-
गिकयाश्च समाख्याया विनियोगहेतुत्वनिरासाद्रूढित्वाभ्युपगमेन
सारूप्यमात्रेण विनियोगहेतुतया दौर्बल्यायोगान्न किञ्चिदुदाहरण
सम्भवतीति यत्तु शक्यत्वे ऽपि पौरोडाशिकसमाख्याया समस्ते
दर्शपूर्णमासकाण्डे पुरोडाशानलङ्कविनियोगत्वाच्छ्रुतितुल्यस्य
क्वापि नास्तीति अतिप्रयोक्त्वर्थत्वेन पौरोडाशिकमित्युदाहरणभाष्य
व्याख्यानमाह * पौरोडाशिकमिति * पुरोडाशपात्रशुन्धनार्थत्वा-
भाव पौरोडाशिकसमाख्यानुपपत्तिशङ्कापि समस्तकाण्डवाचित्वो-
क्त्या निरस्ता लिङ्गाच्छुन्धनार्थत्वावगम अपि पात्रशुन्धनार्थत्वानवगमा-
त्पात्रविशेषसन्देहो न युक्त पात्राणामेव प्रक्षालनाख्यशुन्धनविधा-
नाच्छुन्धनार्थत्वलिङ्गवशेन पात्रशुन्धनार्थस्वरूपविशेषावगम ऽपि शु-
प्रहादिपात्रशुन्धने ऽपि लिङ्गाद्विनियोगावगते क्रमसमाख्ययोर्द्वया-
रपि बाधप्रसङ्गान्सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकरणाद्दार्शपौर्णमासिकत्ववि-
शेषलाभ इत्यत्र सन्देहोपपादनार्थत्वेन दर्शपूर्णमासकाण्डे शुन्धनार्थ-
मन्त्रे समाम्नाते सतीत्यत्र तत्रशब्द व्याचक्षाणस्तत्रेति सन्देहभाष्य
व्याचष्ट * स चेति * प्रकरणावगतस्य सामान्यसम्बन्धस्य द्वार-
विशेषसम्बन्धापेक्षत्वात्प्रकरणनिरोधस्य निरासे प्रकरणेनेति भाष्य-
व्याख्याया निराकरिष्यमाणत्वेनानाशङ्क्यत्वसूचनार्थम् *सामान्यने-
त्युक्तम् * विनियोगविषयविप्रतिपत्तिचिन्ताया फलतो बलाबलचि-
न्तार्थत्वसूचनार्थतां समाख्यानस्येति भाष्याशयस्य सूचयितुम् *
इतरदित्युक्तम् * तुल्यफलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्वोभयत्रेति
पूर्वपक्षद्वयान्तरमपि किंशब्देन सूचितम् । पौरोडाशिकसमाख्याया-
पौरोडाशिकापौरोडाशिकसमुदायवाचित्वे ऽप्यर्थवत्त्वाय श्रुत्यादिप्र-
मानवगतद्वारविशेषस्य पुरोडाशशब्दान्वयार्थत्वावगतेस्तद्बलीयस्त्वे
पुरोडाशमात्रपात्रशुन्धनार्थताक्ता । समाख्योक्तसम्बन्धस्याकाङ्क्षावि-
नानुपपत्ते सन्निधिमकल्पयित्वा ऽप्याकाङ्क्षाकल्पकत्वसम्भवात्स-
माख्याया क्रमाद्विप्रकर्षायोगायेन तुल्यबलत्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थ किं
तावदित्यादि स्यातामित्यन्त भाष्यमते इत्यादिवानुरत्या विच्छिन्न वे
अप्यते ऽविरोधाद्विनियोगकारणे इत्येव समुच्चयपूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थे
यदि वेति भाष्य च समाख्याया श्रुतितुल्यत्वात् बलाबलवैपरीत्य-

पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थमित्येकदेशेन पूर्वपक्षभाष्यद्वयव्याख्या पूर्वमेव-
मित्याद्यस्यं विप्रकर्षाविरस्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तुल्येति *
श्रुत्यर्थयोरुक्त्या क्रमस्य विप्रकर्षः समाख्यायाश्चाश्रुत्यर्थत्वोक्त्या
सन्निकर्षो विवक्षितः । कथमर्थविप्रकर्ष इत्यपेक्षायामुपदिश्यन्ते हि
हि क्रमे समाम्नानात्साध्यसम्बन्ध इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणामुपप-
त्तिमनागतावेक्षणन्यायेन दर्शयति * तथा हीति * यावति प्रदेशे
प्राग्रया सान्नाय्यपात्रशुन्धनं तावत्येव मन्त्रसंहितायां शुन्धनमन्त्र-
पाठाद्वेदर्चिमात्रेण क्रम सादेश्यं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं दृश्यते समाख्या-
यां तु सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वाद्विलम्बेनेत्यर्थः * क पुनरि-
ति * सम्बन्धस्यावाच्यस्य ऽप्यन्तर्णीतसम्बन्धस्य सम्बन्धिनो ऽभि-
धानात्सम्बन्धानुपपत्तिमात्रेणाकाङ्क्षाकल्पनसिद्धेरेकस्मिन्नेव च क्ष-
णे सादेश्यसम्बन्धाभ्यामाकाङ्क्षाकल्पना न विप्रकर्ष इति तुल्यबल-
त्वपूर्वपक्षे प्रश्नाशयः । वैपरीत्यपूर्वपक्षे तु श्रुत्यभिधेयस्याङ्गाङ्गि-
सम्बन्धस्य समाख्यावाच्यं सम्बन्धिष्वन्तर्णीतत्वेन श्रुतितुल्य-
त्वात्समाख्यायाः क्रमस्येव प्रकरणादिव समाख्यातो ऽनर्थविप्रकर्ष
इत्याशयः । निर्वीत इत्युत्तरभाष्ये प्रकरणव्यापारेण स्थानानर्थक्यमाश-
ङ्क्य परिहरति * निर्वीत इति * अविरोधोपपादनार्थं विरोधं
तावच्छङ्कते * कथं पुनरिति * मन्त्रस्य संनिपत्योपकारित्वेन
प्रकरणविनियोज्यत्वाभावेन सामान्यान्वयमात्रे प्रकरणव्यापारात्तस्य
च स्थानविशेषापेक्षत्वादविरोधे इत्याशयेनाविरोधमुपपादयति *
नैव इति * लिङ्गाच्छुन्धनसंयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणेन कारकद्वय-
योगात्मकैः शुन्धनस्वरूपाङ्गतायामानर्थक्यप्रसक्तिपरिहारायापूर्व-
साधनांशलक्षणामात्रार्थं प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांश-
लक्षणया चानर्थक्य परिहृते ऽपूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां
प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्यं परिहृते
पूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां प्रकरणाम्नानासर्थवत्त्वापत्तिसूचनार्थं
प्रकृतदर्शपूर्णमासाख्ययागप्रकरणान्तराधेयाधानप्रकरणोक्ता । परिहा-
७६। रासम्भवान्नाच्छङ्कामपरिहृतां मत्वा पुनः शङ्कते * नन्विति * परि-
हारादाथ विवृणोति * नावद्यमिति * मन्त्रस्यैकप्रकरणस्थत्वेन
कृतार्थत्वात्तदानर्थक्यपरिहारे ऽप्यन्येषां पुरोडाशादियागाख्यानां प्र-
करणिनां पात्रशुन्धनमन्त्राभावे वैगुण्यापत्त्या ऽपूर्वांशप्रयोजनकल्पा-
र्थासिद्धेर्मन्त्रस्य सर्वार्थत्वमाशङ्क्य मन्त्रस्य यागान्तरपात्रशुन्धना-
ङ्गत्वाभावाच्छुन्धनस्यामन्त्रकत्वे ऽपि वैगुण्यानापत्तेर्यागान्तरा-
णां विध्यन्त मन्त्राभावे ऽननुष्ठानां दृष्टान्तेष्वेषु स्वेषु मन्त्रा-

दरदर्शनादमन्त्रमन्त्रे परिकिञ्चिद्दूयते च शुनाशने । संवत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामीत्यादिलिङ्गाच्च वैगुण्यं प्राप्य तत्र प्रोक्षणादिष्वङ्गान्तरेषु मन्त्रसद्भावाच्चोपपद्यत इति परिहारसूचनार्थम् * मन्त्रान्तरैरपीत्युक्तम् * क्रमात्पूर्वं च प्रकृतकत्वन्वयाख्यसामान्यविनियोगविषयश्रुतिकल्पने ऽपि क्रमविरोधाभावात्पात्रशुन्धनाख्यद्वारविशेषान्वयविषयश्रुतिकल्पनकाले च पात्रशुन्धनस्य सन्निपत्योपकारित्वेन आत्मातिमकयागोत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायित्वात्तेषां चापूर्वाणां धर्मान्वय ऽन्योन्यानपेक्षतया युगपत्पर्यालोचनायोगाद्यावत्प्रकरणमैकैकयागापूर्वसाधनीभूतं पात्रशुन्धनं प्रतिद्वारविशेषान्वयविषयां श्रुतिं कल्पयितुमारभ्यते तावत्क्रमेण सान्नाय्यपात्रशुन्धनविषयाकाङ्क्षाख्यप्रकरणकल्पनापेक्षेणाप्येकविषयत्वान्यालोचननिमित्तविक्षेपशून्येन कल्पितत्वात्प्रकरणेन कल्पयितुमारभ्यमाणाया द्वारविशेषान्वयविषयायाः श्रुतेः क्रमकल्पितश्रुतिविषयभूतसान्नाय्यपात्रविषयत्वोपसंहारापत्तेः प्रकरणेन सर्वार्थत्वावधारणादविरोध इत्याह * सामान्येति * समाख्याया अपि तर्हि समस्तदर्शपूर्णमासार्थत्वेनालब्धविषयश्रुतिकल्पनापत्तौ क्रमकल्पितैकविषयश्रुतिविषयोपसंहारसम्भवाद्विरोधापत्तिरित्याशङ्क्यानेकविषयत्वे पौरोडाशिकसमाख्यानर्थक्यापत्तेर्द्वारापेक्षिणां धर्माणां पुरोडाशमात्रद्वारान्वयार्थैव समाख्येत्यवसायादविरोध इति परिहारं सूचयितुमाह * समाख्या पुनरिति * लौकिकत्वेऽपीति भाष्यमवैदिकत्वेनास्याः समाख्याया वैदिकेऽर्थे प्रामाण्याभावोऽस्त्वर्थमिति भ्रमं निरसितुं विप्रकर्षात्समाख्या दुर्बला नावैदिकत्वादित्याह * विप्रकर्षेणेति * समाख्याकल्पितसम्बन्धेन सन्निधिमकल्पयित्वैवाकाङ्क्षाकल्पनाद्विप्रकर्षाभावमाशङ्क्य सम्बन्धिनोरेकत्र नियमरूपत्वात्सम्बन्धस्यैकत्र सम्बन्धिद्वयनिधानाख्य सन्निधिं विनात्मलाभाभावेनाकाङ्क्षाकल्पनायामेवाविप्रकर्षोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोक्त्यर्थस्योपदिश्यते इति भाष्यस्य सान्नाय्यपात्रशुन्धनेन सह शुन्धनमन्त्रस्यैकत्र नियमरूपसन्निधिः क्रम पाठेनैवावबुध्यते ऽवगम्यते समाख्याया नावगम्यत इत्येवं सशब्दस्यैकीभावार्थत्वाद् बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात्सम्बन्धशब्देन सन्निधियुक्तिमङ्गीकृत्य व्याख्यासूचनेन विप्रकर्षं दर्शयति * सर्वो हीति * वैदिकत्वे ऽपि तर्हि समाख्याया विप्रकर्षसिद्धेर्लौकिकत्वेन चाप्रामाण्यस्य भक्तानुवादकसमाख्यायां निरस्तत्वाल्लौकिकास्त्वत्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य वैदिकाङ्गाङ्गिसम्बन्धविप्रकर्षस्य लौकिक्यां समाख्यायामतिशयाख्यप्रकर्षदर्शनार्थ-

त्वेनोपपादयति * लौकिकास्त्विति * यद्येवमित्याशयाशङ्काभाष्यं लौकिकत्वेनाप्रामाण्यस्य सिद्धान्तिनानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याज्ञाताशयशङ्कात्वेनोपपादयति * परस्त्विति * नैष इत्यादि न प्रमाणमित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * कीदृगुत्तरमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः पौरोडाशिकशब्द इति भाष्यावयवं तात्पर्यतस्तावद् व्याचष्टे * पौरोडाशिकेति * भवति चेति भाष्यावयवस्याशयं तावदाह * शब्दश्चेति * वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानादित्वेनानाप्तत्वेनानाप्तत्वदोषाभावात्पुरोडाशशब्दस्येति यौगिकत्वस्मृतेश्च प्रयोगमूलभूताया विद्यमानत्वेन यौगिकत्वाद्विनियोजकस्योपपत्तेर्नाप्रामाण्यमित्युक्ते पुरोडाशान्वयस्य पौरोडाशिकशब्दवाच्यस्यातीन्द्रियत्वेन वाच्यवाचकसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्स्मृतेरपि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यापत्तेर्न तन्मूलत्वेन शब्दप्रमाणता युक्तेत्याशङ्क्य याज्ञिकैरनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशान्वयस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः सम्बन्धस्यापि प्रत्यक्षत्वसंभवोक्त्यर्थम् * पौरोडाशिकेत्ययुक्तम् * तदेतद्वैदिकत्वे ऽपि शब्दस्य प्रामाण्यं दृष्टान्तैर्दर्शयतीत्याह * तर्हीति * सान्नाय्यपात्रशुन्धनक्रमे शुन्धध्वमन्त्राम्नानं दर्शपूर्णमासयोरिव प्रकरणं शुन्धध्वं दैव्यायेत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूहरूपं शब्दो वेद इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुषः प्रमाणं तथा पौरोडाशिकशब्दो ऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणमित्यर्थः । न हीति भाष्यावयवं पुरुषप्रामाण्योपपादनायैन्द्रियकत्वोक्त्यर्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * अध्येतृपुरुषस्य क्रमाम्नानादिदर्शनपूर्वं श्रोतॄणां सर्वत्र क्रमाम्नानादौ क्रमादिशब्दप्रयोगप्रवृत्तिरित्यर्थः । अनिन्द्रियरूपवेदाविषयत्वाभावात्पुरुषस्यास्मिन्नर्थे प्रमाणता युक्तेत्येवमर्थत्वेनैतमेव भाष्यावयवं व्याचष्टे * समानेति * पदानामन्योन्यान्वयलक्षणैकवाक्यत्वहेतुभूतस्यान्योन्यसन्निधेर्वेदेनानभिधाने ऽप्येकवाक्यत्वस्यैकार्थ्यनिबन्धनत्वात्पदार्थस्य चानन्यप्रमाणकत्वादर्थौचित्यद्वारैकवाक्यत्वस्यापि वेद एव वक्तेत्याशङ्क्य वेदानुक्तस्याप्येकवाक्यत्वस्य पदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन ज्ञातुं शक्यत्वान्न वेदो वक्तेति परिहारसूचनार्थम् * परस्परेत्याद्युक्तम् * उपपद्यत इतिभाष्यावयवं पूर्वोक्तैन्द्रियकत्वोक्तावत शब्दाध्याहारेण पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदाविषयत्वाभावोक्तिपक्षे मूलभूतप्रमाणाभावात्तदप्रामाण्यं पुंसां स्यादित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * किं तर्हीति * दृश्यत इत्यनेन

८७७।१

प्रत्यक्षमूलतोक्ता । पुरुषदोषनिरासायानादित्वं नैरपेक्ष्येनोक्ते ऽन्धपरम्परान्यायनिवृत्त्यै दर्शसम्भवोक्तिः । ये त्वेवं भाष्यावयवमतीन्द्रियत्वं सर्वलोकप्रसिद्धवेदादिविवेकबाधापादनवैन्द्रियकदृढीकरणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अन्यथा हीति * बुद्धादिवाक्यानामपि तर्हि प्रामाण्यभयेनैन्द्रियकविषयताभ्युपगन्तव्येत्यतिप्रसङ्गशङ्कां वैधर्म्योक्त्या निराकर्तुमाह * अनेकान्त * तस्मादिति परिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उपदिश्यते इत्यादिभाष्योक्तस्य समाख्यायां सादेश्यलक्षणस्य सन्निधेः कल्पनीयत्वेन विप्रकर्षस्य समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणाकाङ्क्षादिकल्पनासिद्धेः सादेश्यस्याकल्पनीयत्वेनायोगमाशङ्क्य सर्वत्र हि केन चिदभिप्रेत सम्बन्धो ऽवकल्पत इति सूत्रव्याख्यावार्त्तिकेन सादेश्यस्य कल्पनीयत्वोपपादनाच्छ्रुत्यादिपरामर्शित्वायोगेनान्यप्राप्तस्य ग्रन्थस्यासामर्थ्यात्तोत्कर्षो युक्त इत्याशङ्क्याह * विज्ञातेति * श्रुत्यादिबाधप्रस्तावेन बाधान्तराणामपि बुद्धिस्थत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्तावुक्तायां सन्निधानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकृतश्रुत्यादिपरामर्श एव युक्त इत्याशङ्कानिरासार्थम् * विज्ञानेत्युक्तम् * बाधान्तरप्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगसिध्द्यै मीमांसाशास्त्रोपनिबद्धतोक्ता । बाधान्तराणां बुद्धिस्थत्वे ऽपि श्रुत्यादिबाधप्रकारोक्त्यैव ज्ञातप्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगमाशङ्क्याह * तेषां चेति * एवमपि प्रकृतोपयोगाभावात्तत्प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तबाधस्य मिथ्यात्वज्ञापनरूपाधाभिमिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे चानाप्तोक्तत्वदोषाभावात्सामान्याद्विशेषस्य प्राप्तबाधाभ्युपगमे शास्त्रार्थप्रतिपत्तुरपराधप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य च लिङ्गादिष्वपि सम्भवात्प्राप्तबाधोपपत्तौ बाधस्य सर्वत्रैकप्रकारत्वसम्भवे प्रकारान्तरकल्पनायोगाल्लिङ्गादिभिर्बाधकविषयप्राप्तौ श्रुतेरप्यवश्यानुमेयत्वादनुमितायाश्च श्रुतेः सामान्यशास्त्रादिबाधद्विषयव्यवस्थया विरोधपरिहारायोगात्प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वेन चात्यन्तबाधायोगात्तुल्यबलत्वेन विकल्पापत्तेर्व्युत्पादितमपि श्रुत्यादिषु परदौर्बल्यं न सम्भवति शास्त्रार्थं प्रतिपत्तुः परस्परामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य फलदोषत्वच्छेदे संक्रान्त्ययोगाच्छास्त्रज्ञानमिथ्यात्वापादकदोषत्वानुपपत्तेर्लिङ्गादिषु प्राप्तबाधायोगेनाप्राप्तबाधाभ्युपगमे तु तेनैव हेतुना सामान्यशास्त्रादिष्वपि अप्राप्तबाधापत्तेः सामान्यशास्त्रादेर्ज्ञानजनकत्वाभावेन विशेषशास्त्रानवरुद्धे विषये प्रामाण्याभावापत्तेः सार्वत्रिको बाधः प्रसज्येतेति कृत्वा वेदेन क्व चिद्बाधः सम्भवतीति

सूचनात्प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमाह * सर्वत्रेति * बाधस्यानेक
प्रकारत्वस्य घायोगान्न क्वचिद्बाध सम्भवतीत्येवमाशयेन्ये प्र-
श्नस्य श्रुत्यादावपि साधारण्यापत्तेः श्रुत्यादिविषयत्वनिरासो न
युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सर्वबाधान्तरविषयत्वेन प्रश्न
व्याख्यातुमाह *प्रत्यक्षेणेति* स्तम्भो ऽयमित्यादिना बाह्यार्थविषय-
प्रत्यक्षेण निरालम्बनानुमानम् । मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च तत्स-
म्प्रयोगजत्वादिप्रत्यक्षादिप्रमाणलक्षणरहितत्वात्प्रमाणाभासा प्र
त्यक्षया प्रत्यक्षाभासो ऽनुमानेनानुमानाभास इत्येवं यथास्वं प्रत्य
क्षादिभि प्रमाणे औदुम्बरीस्पर्शनादिश्रुत्या सर्ववेष्टनादिस्मृति ।
आततस्य मन्वादेरविगीतया नात्मानं घातयेन्नात्र इत्यादया स्मृत्या
केदारं पातयद्धर्ममित्यादिवनासपारयन्त्र्यादिस्मृति । भार्याश्चतस्रो
विप्रस्येत्यादावस्मृतिरपि ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिर्विगीता—

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिमित्यादया अरदा-
र्थया न जातु ब्राह्मण इत्यादिरित्यादिस्मृत्या जिघांसन्ताञ्जघांसीया-
दित्यात्मरक्षणार्थादिरूपया पुत्र प्रतिगृहीष्यन्वधूमाहूय परस्य निवेदनि-
वेदनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा मातर्गृह्णीयादित्येवया होमादित
कर्तव्यतायुक्तपुत्रप्रतिग्रहादिविषयत्वानिप्रभवया स्मृत्या न दोषः अप्र
भ्यजातमस्तीत्याद दायः ऽपत्यमन्यात्पादितं नास्तीत्यादाभयाधि-
श्यन्न दत्तकपुत्रनिषेधादिलिङ्गेनासम्भवया यस्य यन्नापादिना त्रि
प्रकारं इत्याह * स चेति * तदनेनामत्यादरधिकरणार्थोपसंहा-
रभाष्यस्य प्रत्यक्षानुमानादिबाधप्रकारास्तर्थादयस्त्यादिभाष्यस्यागम
प्रप्य व्याख्यायत्व सूचयितुमधिकरणार्थं संक्षिप्योपसंहरति * एव-
मिति * सामान्यादिविषयाया श्रुतेरपि विशेषादिविषयेण बा-
धात्स्य विशेषविषयायाश्च समाख्याया सामान्यविषया समा-
ख्या प्रति बाधकत्वस्य सजातीयबलाबलवार्तिके प्रसिद्ध-
मत्वाच्छित्य श्रुतबाधकता समाख्यायाश्च बाध्यता न युक्तेत्याशङ्का-
निरासार्थं यथाभाष्यार्थस्थितानाप * मध्ये युक्तम * मध्या-
दि न तत्मिष्यत्यन्तस्य भाष्यस्याक्षेपपूर्वमतदाधकत्वात्श्रुतिलि-
ङ्गादिबाधप्रकारावधर्षं तथा परमतेन व्याख्याय दर्शयितुमुपन्यस्य-
ति * इदानीमिति * श्रुतिलिङ्गादिमाश्रावयवा । तत्र तत्रापि वी-
प्सायोगमापन्न पञ्चधा विभक्तश्रुतिलिङ्गादियुगविषयापर ।वि-
ध्यापपादनायेव * यथावयाऽऽयुक्तम * वादात भाष्य व्याख्य

* तद्यदि तावदिति * अथेति भाष्यं व्याचष्टे * समवायेति * प्राप्ते बाधकविषयमित्यादिबाध्यप्रकारोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विरोधाविरोधसाधारणभूतात्सामर्थ्यैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासंनिधियौगिकत्वरूपाल्लिङ्गादेर्विनियोगज्ञानकारणाद् बाधकस्य श्रुत्यादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयमैन्द्र्यादिकं प्राप्तं सल्लैङ्गिकादिविनियोगज्ञानं बाधकेन मृषात्वेनावगम्यत इत्युक्ते लिङ्गादेर्विप्रकृष्टार्थे श्रुत्यादिविरोधेऽनुमितश्रुतितया विनियोजकज्ञानजनकत्वायोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य विरुद्धार्थविषयज्ञानजनकत्वं विना लिङ्गादेर्विरोधायोगेन बाधायोगान्मृषात्वावगतेः प्राग्वस्तुनो सत्यामप्याकाङ्क्षायां श्रौत्याकाङ्क्षारोपेण श्रुत्यनुमानद्वारोत्पन्नस्य विनियोगज्ञानस्य श्रुत्यादिजनितेन ज्ञानान्तरेण विरोधे सति विप्रकर्षालोचनया वास्तवनैराकाङ्क्ष्यमध्यवसाय श्रुत्यनुमानमृषात्वावगतिसूचनार्थत्वेन भाष्यस्य पूर्वग्रन्थव्याख्यार्थम् * पूर्वमित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * सामान्यस्येति भाष्येणोपपत्तेरुक्तत्वाद्विनोपपत्तेरित्ययुक्तमित्याशङ्क्य सामर्थ्यादिरूपाणां लिङ्गादीनां साक्षाद्विनियोगकारणताभावात्साक्षात्करणभूतायाश्च श्रुतेरभावादसिद्धेयमुपपत्तिरित्याह * यद्यपीति * श्रुत्यनुमानाभ्युपगमेन तुल्यबलत्वेऽपि स्यादित्याह * अथ स्यादिति * अविद्यमानाकाङ्क्षारोपेणानुमितायाः श्रुतेर्वस्तुनोऽसत्त्वान्न तुल्यबलत्वापत्तिरित्याशङ्क्य पश्चाद्बाधाभ्युपगमेन विप्रकर्षो वाच्यः तदा च पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेनानुमितयैव श्रुत्येतरश्रुतिबाधापत्तेस्तद्विनियोगवशेन नैराकाङ्क्ष्याध्यवसायायोगाच्छ्रुत्यनुमानमिथ्यात्वकल्पना न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * यदि चेति * पूर्वबाधापत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादाविति * परव्याख्यादूषणोपसंहारपूर्वं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * बाध- ८७८।१
ग्रन्थान्तेऽधिकरणोपसंहाराद्यप्ययं ग्रन्थः श्रुत्यादिबलाबलप्रकरणान्तःपातित्वेन श्रुत्यादिविषयः प्रतिभाति तथापि तेषु न घटत इति कृत्वोत्कृष्यत इत्यर्थः । तत्रेति सर्वनाम्ना प्रकृतश्रुत्यादित्यागेनाप्रकृतबाधान्तरविषयभूतप्रत्यजिनो जातास्तस्य तेनेतरस्य स्यादित्यादा तथा मनुष्यराजआगते अन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वाक्षदन्त इत्याद्यर्थवादप्रभवा च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदित्याद्यामागमनागामिरिति वचिष्टेत्यादिविधिश्रुतिप्रभवयागो ब्राह्मणोऽनलाम्भांसिनाच्छिद्यो न पदा स्पृशेद् न निन्दा ताडने कुर्यादित्यादया सूर्यादिदेव धूमवज्जन्दयादित्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थेऽग्नि ८७५।१

धधूवस्त्रपरिधानाद्याचारः । वृद्धव्यवहाराभियुक्तानामपि म्लेच्छानां हस्त्यादौ पील्वादिशब्दप्रयोगाचारो ऽभियुक्ततराणामार्याणां वृक्ष-विषयप्रयोगाचारेण । अक्ताः शर्करा इति सन्दिग्धमसन्दिग्धेन घृतस्तवनेन दुर्बलकमाधश्च वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति वेदवाक्यं पलवत्पदार्थाश्रयेण श्रुत्यादिनिमित्ताचमनाचापयने उपसंहारस्समृगा-त्रिपदमुपक्रमस्थेन वेदपदेन साम्नायाज्ययोरित्यन्तास्तपदार्थे अवघाता-द्योपधे नियमादृष्टार्थेनावघातादिना पशुपुरोडाशयोरानुपकारित्व सान्निपत्योपकारित्वेन दध्ना जुहोतीति विशिष्टविधिपक्षे विशेषण-विशेष्यानिवेश्यरूपानेकार्थविधाने गुणविधिपक्षे ऽल्पार्थविधानेन एकस्यार्थस्यानेकगागाव्यादिशब्दत्वम एकगाशब्दत्वेन एकस्य च शब्दस्यानेकव्यक्त्याकृत्यर्थत्वमेकाकृत्यर्थत्वेन प्रतिगृह्णीतुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतश्च प्र-तिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्य-निर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देव-ताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् वहुयाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरा-मर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविव-क्षितार्थत्वाद् वहुयाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्च-म्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स्वां-न्देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् वहुया-धो दातुरिष्टिरिति पक्षे प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दाने कल्पत्वात्तद्वधाधे न सामवेदत्वेन यारवन्तीयादियजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्त्यो-पेस्स्वरूपेण परशाखाविहित वार्तामात्रेणावगत याधत्स्वय श्रूयत तावत्स्वशाखाविहितमनाम्नीयामीयादष्टादशकपालत्वाचैकादशकपा-लत्वादिना नित्य सामधनीपाञ्चदश्य वैदयनिमित्तेन साप्तद-श्येन नित्य पाञ्चदश्य नैमित्तिकपञ्चात्साप्तदश्यम्पुरुषार्थनैके-विंशत्यादिनानारभ्याधीन साप्तदश्य प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सर्वत्र दाक्षिण्यादाक्षिण्यानिमित्तभूतप्रतिहर्तुरुद्गात्रपच्छेदपौर्वा-पर्यात्सर्वत्र दाक्षिण्यादाक्षिण्ययोः पौर्वापर्येणापद्यमानयाविरोधे पू-र्वपरया प्राकृत बर्हिरादि वैकृतेन शरादिना । प्रयाजवचनाश्रित ऽध्यन-प्रकृतप्रदेशु उद्गातृकर्तृकत्व चोदकाश्रयेण नानर्त्विक्कर्तृकत्वेन । नि-प्रयाजन निगदेषु परसम्बोधनार्थेषु उपांशुत्व समयाजनार्थत्वेन ।

आग्नेयाग्नीषोमीययोर्ग्रहणक्रमो मन्त्रक्रमेण देवताभयमैन्द्रपुरोडाशादौ सान्नाय्यविध्यन्तादिद्रव्याश्रयेणौषधविध्यन्तादिना । पश्चादाम्नातमुपांशुयाजाधिकारभूतं सारस्वतं कर्मामावास्यायामुपांशुयाजमङ्गीकृत्यामावास्यातन्त्रप्रवर्तकतयाभासमानं पूर्वाम्नातेनाग्नीषोमीयविकारभूतनाग्नावैष्णवेन पौर्णमासतन्त्रप्रवर्तकेनाऽल्प पञ्चदशरात्रे ऽप्यैन्द्रकर्मापर्यासुब्रह्मण्याप्रवर्तकं भूयसा ज्योतिरादिनैन्द्रीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकेन गौणं बर्हिर्मन्त्रप्रकाश्यं कुशस्वरूपं मुख्येन कुशेन सामान्यविहितमाहवनीयादि विशेषविहितेन पदादिना सावकाशं परिकल्पितप्राचीनमित्यग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थविहितमुपांशुत्वं दीक्षणीयादिमात्राङ्गतया विहितेन स्वरेणान्यत्र निरवकाशे ऽनाङ्गभाधाने ऽग्निहोत्रहवणीप्रधानेन निर्वापेणाऽङ्गधर्मो दीक्षणीयादौ पर्वकालस्य प्रधानधर्मेण सुत्यायाः पर्वकालत्वेन बाध्यत इति यत्र यत्रोच्यते तत्सर्वं प्राप्तमप्राप्तं वा बाध्यत इत्यर्थः । सर्वशब्देनैकाभिधानश्रुत्या पदश्रुतिबाधो ऽपि सूचितः । किञ्चेति भाष्येणाप्राप्तबाधपक्षे को दोषः प्राप्तबाधपक्षे क इति पृष्टे बाधकविषयमप्राप्तस्य बाधे दोषोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं यदि बाध्य सामान्यशास्त्रादिज्ञानानुत्पादकत्वाद् बाधकस्य विशेषशास्त्रादेर्विषयभूतं होमादि अप्राप्त ततो विरोधाभावात्किं बाध्यतइत्येवमर्थत्वेन भासमानं बाधकज्ञानविषयविरुद्धज्ञानाभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानस्यापि सामान्यराज्यादेरन्योन्यराज्याभिमुख्यमात्रेणापहृतराज्यानामपि राज्ञामिव विरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विरोधविषयभूतपदहोमादिवद्विरोधविषयभूते ऽग्निहोत्रहोमादावप्याहवनीयाधिकरणत्वादिज्ञानानुत्पादकत्वेनातुल्यत्वात्सार्वत्रिकबाधापरत्वधरत्वेन व्याख्यातुमाह *यद्यपि तावदिति* सामान्यशास्त्रादेः प्रत्यक्षेण स्वरूपेणाभावायोगे ऽपि ज्ञानोत्पादेन प्रवृत्त्यभावेनाहवनीयादिविनियोजकत्वरूपेणाभावापत्त्युक्तौ विनियोजकत्वमुक्तम् । अनेन च किं बाध्यतइति भाष्यस्य किंशब्दस्य क्षेपकवाचि किञ्चित् शब्दैकदेशस्यारित्कमिव च रेतो विक्रियतइत्यादिदर्शनाद्वा क्षेपकवाचित्वाभ्युपगमपूर्वं विरुद्धलक्षणया सर्ववाचित्वमभ्युपगम्यान्यथाभ्युपगमेन च सप्तम्यर्थत्वाचित्वमभ्युपगम्य सर्वत्र बाध्यतइति भाष्यार्थः सूचितः । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधनिबन्धनत्वाद्विरोधविषये प्रतिबन्धकाभावेनोत्पादकत्वोपपत्तेः नाप्रवृत्तिनिमित्ताऽसत्तुल्यत्वापत्तिरित्याशयेन * यथेति * सामान्यादिशास्त्रस्यापर्यवसानाद्विरोधादिषु प्रवृत्तावपि सामान्यादिद्वारैव प्रवृत्तेर्विषये भेदाभावेन

८८०।१

ज्ञानभेदायोगाच्च क्वचिदंशे ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबध्यते क्वचिन्नेत्यनुपपत्तेरविरोधविषये प्रतिबन्धाभावेन * ज्ञानोत्पादकवच्छास्त्रस्यासत्तुल्यत्वानापत्तौ विरोधविषये ऽप्यसत्तुल्यत्वापत्त्ययोगाद्विशेषादिशास्त्रेण सह तुल्यबलत्वापत्ति । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा विपरीतबाधापत्तिरित्याशयेन परिहरति * तत इति * ज्ञानभेदाभावेनोत्पत्तिप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यवस्थायोगसूचनार्थम् * न हीत्युक्तम् * सर्वमेतदुदाहरणनिष्ठतया विवृणोति * तेनेति * सामान्यविशेषशास्त्रयोस्तुल्यबलत्वं विपरीतो वा बाधो ऽस्त्वित्याशङ्कमानस्य लोकप्रसिद्धिविरोधसूचनार्थं लौकिकोदाहरणम् । ज्ञानोत्पादने शास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धाशक्तेरप्राप्तबाधवादिना ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धार्थं शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य वाच्यत्वात्तन्मते शास्त्रस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्तुल्यत्वापत्त्युपपादनाया ऽप्रवृत्तिशब्द । नहीति वार्त्तिकावयवव्याख्यानायाप्यतो प्रतीत्यनेनैकस्य ज्ञानस्य सदसत्त्वविरोधात्तज्जनकस्य शास्त्रस्य सदसत्तुल्यत्वविरोधमुक्तमेकस्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदाच्च विरुध्यत इत्यादिसम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकोक्तग्रहणाग्रहणविरोधवत्तदृष्टान्तत्वेन चोक्ता धानन्धसमीपच्छरूपग्रहणाग्रहणाविरोधवदेकस्यापि शास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधाद् गृहीतस्यैव च शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वात्क्वचिदपि ज्ञानजनकत्वं क्वचिन्नत्यविरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याधभेदे ऽपि प्रमातृभेदाभावाच्छास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधायोगा न चात्रेत्यनेनोक्तं । प्रमातृभेदाभावे ऽपि विषयभेदेन तदधीननिरूपणाज्ञानभेदादज्ञातज्ञानाख्यशासनात्मकशास्त्ररूपभेदावगते सदसत्त्वविरोधो नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सकृदुच्चरितस्य शास्त्रस्यानेकार्थपरत्वायोगाद्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशय । सामान्यशास्त्रस्य च व्यक्तिविषयत्वाभावादतिदेशशास्त्रस्यैकपदार्थविषयत्वाभावाद्विषयभेदो नास्तीत्याह * व्यक्तीति * व्यक्तिवाचित्वपदार्थविशेषपक्षयो शास्त्रस्वरूपैक्ये भेदे ऽपि स्वरूपभेदाभावसूचनार्थं कदाचिद्भिद्यत्व भवेदित्युक्तम् । आकृतिवाचित्वयागगामिपदार्थसमुदायव्यापारातिदेशयोरपि सामान्यशास्त्रस्यानुष्ठानार्हव्यक्तिपर्यवसायित्वादतिदेशशास्त्रस्य च पदार्थपर्यवसायित्वाद्व्यक्तीनामङ्गाख्यानां च पदार्थानां भिन्नत्वात् भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * आकृतीति * प्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे सामान्यवाचिना ब्राह्मणादिशब्देन व्यक्तिलक्षणायां प्रकृतिसादृश्योक्तिद्वारभूतयागगतव्यापारवाचित्वात् जनकपदार्थान्तरकार्यलक्ष-

साक्षारायाः पदार्थलक्षणायाः प्रवृत्तित्वेनाभिप्रेतायाः प्रतिबन्धत्वेन
नाभावाद्व्यक्तीनां पदार्थानां वा विषयत्वानुपपत्तेर्विषयभेदो न स-
म्भवतीत्याशय. । व्यक्त्यादिलक्षणात्मकप्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधा-
भ्युपगमे विषयभेदाभावेन शास्त्रभेदाभावात्सदसत्त्वविरोधपरिहा-
रायोगे ऽपि सर्वत्र प्रवृत्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्य विशेषादिशास्त्रेण
स्वविषयानिवृत्तिलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाच्छास्त्रभेदोपपत्तेर्वि-
रोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एतेनेति * व्यक्तिषु सामा-
न्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य पदार्थेषु चातिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहे-
तोः प्रकृतिवच्छब्दस्य सर्वव्यक्तिषु सर्वपदार्थेषु तुल्यत्वेन कस्याश्चि-
द्व्यक्तेः कस्य चिद्वा पदार्थस्य वर्जनायोगादनेन तयो ऽद्वयमित्या-
दिवार्त्तिकोक्तेन प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्तशास्त्राभावापादनलक्षणबाध-
निरासेन निवर्त्तनाख्योत्कालनलक्षणो ऽपि बाधो निरस्त इत्यर्थः ।
सूत्रकृत्समस्या किं विवर्जनायोगं दर्शयितुमाह * तथा चेति *
अनारभ्यादिकरणे ऽनारभ्यविधिना विकृतिष्वपि खादिरत्वादिप्राप्ते-
स्तद्वर्जं चोदकवचनमित्यनारभ्यवादानां प्रकृतिमात्रार्थत्वसिद्धान्त-
हेतोः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कार्थमुक्त्वा
चोदकस्यानारभ्यविधितो दौर्बल्यं तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्षाच्चोदकाभा-
वापत्त्या तत्प्राप्यप्रयाजादिदर्शनाद्विति चेदिति सूत्रेणाशङ्क्य न चोदनै-
कार्थ्यादित्यनेनानारभ्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थपरत्वेन स्वा-
वधानाद्विकृतिनैराकाङ्क्षकरणाशक्तेश्चोदकस्य दौर्बल्ये ऽप्यनार-
भ्यविध्यप्राप्तप्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन
द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्र-
याजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रस-
ङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधि-
दृष्टान्तेन खादिरादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानमुत्पत्तिरिति चे-
दित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनाग्न-
होमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि सङ्क्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेनानैकान्तिक-
त्वादनुमानायोगमुक्त्वा चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्य-
र्थमित्यनेनानारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वादिविषयभूतस्रुवादिप्राप्त्यै
चोदकापेक्षत्वेन चोदकस्यैव बलीयस्त्वादनारभ्यविधिविषयवर्ज-
नानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गजातस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमे-
नानारभ्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेश्चोदकः यपरो ऽना-
रभ्यविधिर्वेति विप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारायानारभ्यविधान प्र-
कृतिमात्रार्थमिति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कानिरासेन सिद्धा-

न्तमुपसंहरिष्यच्चोदनार्थकात्स्न्यार्थितोर्नं प्राप्तवर्जनमित्यसिद्धत्व-
शङ्कोत्तरसूत्रच्छायस्यतीत्यर्थः । शुक्रस्य च वर्जनव्यापाराभावात्स-
म्भवद्वर्जनव्यापारस्य च वक्त्राद्यस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न कि-
८८१॥ ञ्चिद्वर्जनं सम्भवतीत्याह * पौरुषेये ऽपि तावदिति *
वक्त्राद्यनुरोधेन पुंवाक्यस्यार्थप्रतिपादकत्वाच्छब्दव्यापारं वि-
नापि तत्र वर्जनरूपस्यार्थस्य यन्मया ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्रयुक्तं
तत्कौण्डिन्यवर्जमित्येव वक्तृहृदये वर्तमानतया वर्जनं भवेदिति
हृदये वर्तमानो ऽर्थो हृदयार्थ इति मध्यमपदलोपिसमासाभ्युपगमेनो-
क्ते वर्जनस्यावाच्यार्थत्वे सत्यनावृत्य त्वमाशङ्कानुविधेयपुरुषार्थत्वे-
नाप्तस्यत्वसूचनायेश्वरस्युक्तम् । सामान्यशास्त्रस्यैकत्वे ऽपि तत्क-
ल्प्यव्यक्तिशास्त्रभेदात्तदसत्यविरोधपरिहारमाशङ्क्य सामान्यशा-
स्त्रस्यैवापर्यवसानाद्व्यक्तिपरत्वेनानुष्ठेयार्थत्वायपत्तेः शास्त्रान्तरक-
ल्पना न युक्तेत्याशयेन परिहरति * न चेति * अतो लिङ्गादि-
ष्वप्राप्तबाधस्योक्तत्वाद्द्वयस्याभावाधिककल्प्यसिद्धौ यदि सामान्य-
शास्त्रादिष्वप्यप्राप्तबाधो ऽभिप्रेतस्ततो विरोधविषयवदविरोधविषये
ऽपि बाधापत्तेर्नोक्तकल्पनमिति यदीतिभाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * प्राप्तबाधपक्षे दोषोऽप्यर्थमयेतिभाष्य प्राप्तस्य सामान्या-
दिशास्त्रस्यापरस्य बाधे त्वयमर्थत्वेनाभासमानमुत्पादितज्ञानत्वेन बाध-
कविषयप्राप्तस्यापि तज्जनितज्ञानमिथ्यात्वकल्पनया बाधोपपत्तेरयु-
क्तमाशङ्क्य प्राप्त चेत्सामान्यशास्त्रादि बाध्यते ततो लिङ्गाद्यपि बाधे-
ककल्प्यसिद्धौ प्राप्तमेव बाध्येत तस्य च बाधकसमानविषयश्रु-
तिकल्पनं विना बाधकविषयप्राप्तययोगात्कल्पितायाश्च श्रुतेः प्र-
त्यक्षया सहाविरोधात्तुल्यबलत्वापत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा क-
ल्प्याया एव पाश्चात्यत्वेन बाधकत्वापत्तेः कथं लिङ्गादि बाधितु
शक्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दोषजन्यत्वा
न्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च तदयोगा-
त्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्यामित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति *
दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च
तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य तात्पर्यावधारणानपेक्षस्य शब्द-
स्य विषयपरिच्छेदकज्ञानाख्यविज्ञानानेनुसारकत्वात्सर्वाद्योपेतभा-
वनाविषयसमस्तोत्सर्गापवादरूपशास्त्रालोचनं च विना तात्प-
र्यानवधारणात्सामान्यादिशास्त्रमात्रलोचनं विज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्ते-
र्विज्ञानापेक्षया वेदे सर्वत्राप्राप्तबाधे ऽपि लिङ्गादिना ब-
लवद्विरोधिश्रुत्यनुमानाभावेन ज्ञानमात्रमपि नोत्पाद्यते सा-

मान्यशास्त्रादिना ऽनुविरोध अपि ज्ञानमात्रमुत्पाद्यत इति वैलक्ष-
ण्यप्रदर्शनाय ज्ञानमात्रापेक्षयात्र प्राप्तबाधोक्तिर्ज्ञानमात्रस्य च वि-
ज्ञानत्वाभावाद्विज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नैव विद्यते कारणाभा-
वतस्तेन च तत्सिद्ध नस्त्वयुक्तिवदिति स्वतो ऽप्रामाण्याभिधानाद्दोषा-
भावे ऽप्यप्रामाण्योपपत्तेरिति सूचनार्थं कथञ्चिच्छब्द । तत इत्या
दिना ततो लिङ्गाद्यपि प्राप्तमेव बाध्येत तत्र कथं शक्नोत बाधितुमि-
ति साध्याहारभाष्यव्याख्या सूचिता । कथं शक्येतेति यद्भाष्यकृता-
क तत्र श्रुत्यादीनां प्राप्तबाधे इति तदध्याहारसूचनायोक्त कथं
तद्बाधितुमशक्यमित्यपेक्षाया न चतद्व्यापित ज्ञानमनुत्पन्न शक्य
बक्तुमित्यादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तिसूचनार्थश्चकार । प्रश्नभाष्यस्य
वेदे कश्चिद् बाधो न सम्भवतीत्येवमाक्षेपत्व सूचयन्नुपसंहरति *
अत इति * बाधमार्गस्यैकरूप्य युक्त नत्र न घटत इतिकृत्वा न क
चिद् बाधो वेदे घटत इत्यर्थ । प्राप्तमित्युत्तरभाष्य प्रश्नाक्षेपानतिक्र-
मादयुक्तमाशङ्क्य प्रश्नाक्षेप नावधिरस्यति * तदिति * प्रमाणप्र-
त्यक्षरूप्यमवगम्यमाने यस्मादिह वेदे न किञ्चिद्विरुणद्धि तस्माच्च
बाधस्यैकप्रकारत्वनियमो ऽस्तीत्यर्थ । बाधप्रकारनानारूप्यस्यानुभ-
वसिद्धत्वेन प्रमाणबाध बाध्यनानारूप्यदृष्टान्तेनोपपादयन्नुत्तरार्ध
व्याचष्टे * यथैवेति * य एते ऽनुमानादयो ऽक्षधर्मपर्यन्ता षडपि
द्व्यन्योन्य भिद्यमाना बाधविषया वर्णितास्तेषु भिन्नरूपत्वस्यैव प्रमा-
णपरत्वार्थैकरूप्य नाङ्गीकृत तथा बाधप्रकारनानात्वस्यापि गम्य-
मानत्वेन प्रमाणपरत्वाद्वेदे ऽपि ज्ञानमात्रापेक्षया प्राप्तबाधोपपत्तेश्च
बाधविरोधित्वाभावाद् बाधप्रकारस्वप्येकरूप्य नाङ्गीकार्यमित्यर्थ ।
बाधप्रकारनानात्वोक्त्यर्थत्वेन प्रश्नाक्षेपनिरासकतयोपपादयन्नुत्तर
भाष्य श्रुत्यादिबाध्यव्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपत्तिपूर्व व्याख्यातुमाह
* तत्रेति * लिङ्गादेरप्राप्तबाधपक्षे सामान्यशास्त्रादिघटत्वदस-
त्त्वविरोधापत्तिमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रादेर्विरोधविषयभूते कौथिद-
म्यादौ शाखान्तरप्रतिपन्नाया प्राप्तत प्राप्त्यन्तरस्याविरोधविष
यभूते माठरादावभ्युपगमात्सदसत्त्वविरोधापत्तिरुक्ता परा चन
स्तरीरसीत्यग्न्यन्यन्द्राक्ष्णक्रयात्मकस्य तु लिङ्गस्य तन्निमित्तय-
स्य च स्योनाधिकवाक्यत्वात्मकस्य वाक्यस्यार्थावृधतामित्यस्य च
दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानात्मकस्य प्रकरणस्य यौन द्वेषायणानाद्-
आभिषेचनीयसन्निध्यात्मकस्य शुन्धनमन्त्रस्य च पौरोडाशिका-
यामिकाया क्वचिन्नियोजकत्वानभ्युपगमेन विरोधविषयप्रा-
प्ति. प्राप्त्यन्तरानभ्युपगमाच्च तथाप्राप्तबाध अपि सदसत्त्वविरोधो .

ऽस्तीत्युक्तम् । श्रुत्यादिव्यतिरिक्तसर्वबाधाविषयत्वेन प्रश्नभाष्य-
व्याख्यानादुत्तरभाष्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वशङ्काप-
त्तेस्तन्निरासार्थम् * ये ऽपीत्युक्तम् * अर्थविप्रकर्षहेतुकत्वेन श्रु-
त्यादिच्छागानुपातिनो ये बाधास्ते सर्वे ऽर्थविप्रकर्षाख्यस्य हेतोरत-
स्मिंश्च निश्चिते कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतदेव कल्पयितु श-
क्यमिन्द्रोपस्थानं शब्देनाभिहितमितीत्यादिभाष्येणाप्राप्तबाधसाम-
र्थ्यकथनात्सद्भावनैवाप्राप्तबाधतया व्याख्याता इत्यर्थः । सद्भावा-
चिना ऽऽदिशब्देन पूर्वोद्दिष्टो ऽनुमानबाधो ऽनन्तरोद्दिष्टा च परशाखा-
विहिताङ्गबाधाऽव्यवहितोद्दिष्टा चानारभ्याधीतप्रयोगवचनार्थितया
क्ष्याक्रमदेवताश्रयगौणबाधा गृहीता । अनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधे
पक्षस्यैव साध्यशून्यत्वेन विपक्षत्वात्तत्र हेतोर्वृत्तेरनैकान्तिकत्वेन
कारणाभावात्सर्ववेष्टनादिश्रुतेश्च क्रियाङ्गुलव्यतिरिक्तसर्ववेष्टनादि-
विषयत्वसम्भवेनाशेषवेष्टनश्रुतिकल्पनाशक्तत्वादनास्मृतेश्च श्रु-
त्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वाद्विरोधितायाश्चास्मृतेरप्यापद्विषये ऽल्प-
दोषत्वार्थत्वसम्भवेन निर्दोषत्वादेवाश्रुत्यकल्पकत्वाद्दानता
विधस्मृतेश्चात्मरक्षाप्रयत्नमात्रार्थत्वसम्भवेन वधपरश्रुत्यक-
ल्पकत्वाल्लिङ्गार्थवादप्रभवयोश्च स्मृत्योस्तन्मूलत्वेनैव श्रुत्य-
कल्पकत्वाद्यूपस्पर्शपरिधानाचारस्य चाऽभीप तनूर्मेयनिरराती-
पाययामुपावतीर्थेद्धो चासमाद्यमङ्गमभिधित्सत इत्यादिलिङ्गाद्वधू-
वपत्यफलत्वावगतेर्वधूयन्धूभिस्तद्वत्त्वसिद्धौ प्रवर्तितत्वसम्भवेन
श्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्दस्त्यादौ च पितृव्यादिशब्दप्रयोगाचारस्य सादृ-
श्यादि मूलत्वसम्भवेनानुपपत्तिक्षयाद्वाचकाशक्तिकल्पनायुक्त स-
न्दिग्धस्य च विध्युद्देशस्यासन्दिग्धवाक्यशेषापेक्षत्वेन तद्विरु-
द्धार्थविध्यशक्तत्वात् दुर्बलक्रमाद्याश्रयस्य च बलवत्पदार्थवि-
प्राप्त्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धक्रमादिविध्यशक्तत्वादुपसंहारस्य चोप-
क्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वादवघातादिविधेश्चौषधे निय-
मादृष्टार्थत्वेन परिहृतानर्थक्यस्याज्यसान्नाय्ययोरत्यन्तादृष्टार्थावघा-
तादिविध्यशक्तत्वादग्नीषोमीयपशुपुरोडाशयागविधेश्च लिङ्गावगत-
देवतासंस्काराख्यसन्निपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहृतानर्थक्य-
स्य प्रकरणावगम्यारादुपकारार्थयागविध्यशक्तत्वाद्रूपार्थविधानेन
च कृतार्थस्य विधेरनेकार्थविध्याशक्तत्वादेकस्य च शब्दस्य वा-
चकशक्तिकल्पनेन तदशक्तिजशब्दान्तरप्रयोगोपपत्ते शब्दाशक्ति-
कल्पनस्याशक्यत्वादेकस्य वार्थस्य वाच्यशक्तिकल्पनया तदविना-
भावनार्थान्तरप्रत्ययोपपत्तेरर्थान्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वाप्रतिगृह्या-

त्रिमासबाधेन चाश्वप्रतिग्रहेष्टिवाक्योपपत्तेर्बहुबाधकल्पनस्याशक्य
त्वात्तुषैश्चा क्रियतामिति च करोतेर्विधिवाचित्वेनोत्पत्तिवेदस्वर-
विध्यशक्यत्वात्परशाखाविहितस्य च मूलानिश्चयात्प्रागधर्द्धेयत्वेनानु-
ष्ठेयत्वादनारभ्याधीतस्य च प्रकृतिप्रकरणावगतविकृत्यन्वयनिरा-
काङ्क्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनाशक प्रयोगवचनस्य च चोपेक्षत्वेन
तद्विरुद्धार्थविध्यशक्यत्वात्प्रयोगसमवायिमन्त्रक्रमकल्पितक्रमविधा-
यिश्रुतिकल्पनाशक्तेः स्वरूपसमवाय्यन्तरङ्गद्रव्यसामान्ययुक्तसुसदृश-
प्रकृतिलाभसम्भवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गदेवतासामान्ययुक्तस्य
कर्मणो मन्दसदृशत्वेन यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या भव-
ति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तमित्यनेन न्यायेन विसदृशत्वात्प्रकृ-
तित्वकल्पनाशक्तेः पूर्वान्मन्त्रकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलब्धोपकार-
स्य पश्चादाम्नातस्य कर्मणः स्वकीयतन्त्रप्रवर्तकत्वाशक्तेः मुख्ये
ऽर्थे मन्त्रविनियोजकलैङ्गिकश्रुतिकल्पनेन च मन्त्रप्रकरणपाका-
ङ्क्षायां निवृत्तायां गौणे ऽर्थे विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्तेः सर्वेष्वे-
वप्राप्तबाध इत्याशय । प्राप्तबाधोक्तिस्तर्हि किं विषयेत्यपेक्षायाम् *
ये त्वित्युक्तम् * प्राप्तिहेतुप्रश्नार्थं कथमितिभाष्यं ब्राह्मणशब्दादेः
प्राप्तिहेतोः स्वपरत्वादयुक्तमाशङ्क्य लिङ्गादौ सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतो-
र्भावे ऽपि बलवता श्रुत्यादिना प्रतिबन्धादप्राप्तिवत्सामान्यशास्त्रादा-
वपि बलवता विशेषशास्त्रादिना प्राप्तिहेतुप्रतिबन्धादप्राप्त्या भा-
ष्यमित्येवमाशयेन व्याख्यातुमाह * कथमिति * आकाङ्क्षा-
सहकृतस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाद् बलवद्विनियोगेनाकाङ्क्षानिवृ-
त्तौ श्रुतस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाभावादप्राप्तियुक्ता ब्राह्मणश-
ब्दादेस्तु विरोधाविरोधयोः साधारणरूपस्य श्रुतस्यैव प्राप्तिहेतुत्वा-
त्प्राप्तिहेतुभूतब्राह्मणादिशब्दानाश्रितत्वेन च विशेषशास्त्रादेः प्रति-
बन्धकत्वायोगाद्ब्रह्मप्राप्तियुक्तत्येवमाशय सामान्यस्येत्युत्तरभाष्यम-
वतारयति * उत्तरमिति * विरोधाविरोधसाधारण्यवाचिना
सामान्यशब्देनाविरोधासाधारणाकाङ्क्षानपेक्षत्वं सूचितम् । प्रमा-
णाभास सामान्यरूपस्य कारणस्य चक्षुरादेः प्रमाणविरोधे ऽपि
नित्य च सामिधनीपाञ्चदश्य क्रतुप्रकरणाम्नातस्य वैश्यप्रयोगे ऽपि
नित्यनैमित्तिकयोश्च क्रत्वर्थयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोर्गुणकामप्रयो-
गे ऽपि पूर्वस्मिंश्च सर्वस्वदाक्षिण्य निमित्तभूतस्य प्रतिहर्त्रप-
च्छेदस्योद्गातृपच्छेदे ऽपि प्राकृते च बर्हिषि प्रकृतिवच्छब्दस्य शा-
खोपदेशे ऽपि सामान्यविहित चाहवनीये होमत्वस्य पदादिहोमे
ऽपि निष्प्रयोजनञ्च परसम्बोधनार्थपूपांशुत्वे यजुर्वेदविहितत्वस्य नि

गृहेष्वप्याग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकत्वे चाग्निप्लुत्वस्य भूयो विरोधे ऽपि सावकाशे चोपांशुत्वे ऽग्नीषोमीयप्राग्भावित्वस्य दीक्षणीयादिष्वप्यग्निहोत्रहवणयज्ञाङ्गत्वे च निवार्यत्वस्याधाने ऽप्यङ्गधर्मे च दीक्षणीयायाः पूर्वकालत्वे मुख्यत्वेनानुपसञ्जातविरोधत्वस्य प्रधानसोमयागधर्मपूर्वकालत्वविरोधे ऽपि विद्यमानत्वात्प्राप्तिः सम्भवतीति भाष्यार्थसूचनायोत्तरशब्दः । कथं प्राप्तिकारणस्य विरोधाविरोधविषययोः साधारणरूपतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणप्रकृतिवच्छन्दसोस्तुल्यहेतुत्वेन किं विप्रजेनासम्भवादिति वार्त्तिकेन सामान्यातिदेशप्राप्तिकारणयोर्विरोधाविरोधसाधारण्योक्त्या सर्वेषां प्रमाणाभासादिप्राप्तिकारणानां चक्षुरादीनां साधारण्यं तुल्यन्यायतया दर्शितं भवतीत्याह * दर्शितमिति * प्राप्तस्य बाधायोगाशयमर्थेति प्रश्नभाष्यमुपपादयितुं नचैतदुपपादयितुं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं वक्तुमित्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां बा-

८८२।१ धायोगोपपत्तिमनुभाषते * यदिवेति * अनुष्ठानावयफलवियोगाशक्तिरूपध्वंसत्वपरिच्छेदावयफलवियोगलक्षणबाधोपपादनेन निराकरिष्यमाणत्वाच्चानुभाषिता । नैवेत्युत्तरभाष्ये नोत्पन्नं ज्ञानं प्रतिषिध्यते न च स्वरूपेण संस्काररूपेण वाऽबाधकपदात्स्नश्यति किं तु मिथ्यात्वेनावगम्यत इति मिथ्यात्वज्ञापनरूपबाधोक्त्यर्थत्वेनावतारयति * तत्रेति * विपर्यासत्वव्युदासप्रकाशफलज्ञानविशेषरूपविज्ञानमिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे च दोषाभावात्तन्मिथ्यात्वानुपपत्तेर्वेदे ज्ञानमात्रस्य प्राप्तस्य बाधो विवक्षितो विज्ञानस्य त्वप्राप्तस्यैवेति सूचयितुं भाष्यविशब्दानादरेण ज्ञानमित्येतावदुक्तम् । भाष्ये त्वकारप्रश्लेषेण विज्ञानत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन दोषाभावाद्विज्ञानमिथ्यात्वायोगाशङ्कानिरासार्थमविज्ञानमेतदिति विज्ञानत्वाभावप्रादुष्कं प्रत्ययान्तरं विज्ञानरूपं भवतीत्यविज्ञानरूपाद्बाध्यप्रत्ययाद्विज्ञानरूपत्वेन बाधकप्रत्ययस्य वैलक्षण्योक्त्यर्थमन्तरशब्दमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् । एतदेव विवृणोति * ज्ञानान्तरं हीति * परिकल्पतोऽस्या सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विषयसत्यपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावाध्यवसाने ऽभिहिते यथा तर्हि गौरिति पदमात्रस्य गोसत्यपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रमाणान्तरेण गवाभावावगमे ऽपि विरोधो न भवेत् तथात्रापि विशेषादिशास्त्रेण विषयाभावावगमे ऽप्यविरोधापत्तेर्बाधो न युज्येतेत्याशङ्क्य नेह ज्ञानस्य विषयसत्यापहारलक्षणो बाधो ऽभिमतः किं तु सामान्यादिशास्त्रस्य ज्ञानस्यावगतकोविदस्यादिविषयत्वापहारलक्षणो ऽन्यथाविना विशेषादिशास्त्रेण

बाध इति भ्रान्तिशब्देन सूचिते भ्रान्तौ को हेतुरित्यपेक्षायां सामा-
न्यरूपेण कारणेन ब्राह्मणशब्दादिना कौण्डिन्यादिव्यतिरिक्तेषु ब्राह्म-
णादिषु सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यमित्येवंरूपाया बुद्धेरपहारेण
ब्राह्मणादिमात्रे तात्पर्यभ्रान्ति सामान्यादिशास्त्रस्य ब्राह्मणादिमात्र-
विषयत्वभ्रान्तौ हेतुं सूचयितुम् * सामान्येत्युक्तम् * बाध्यशा-
स्त्रस्य बाधकशास्त्रावरुद्धविषयतया भ्रान्तत्वे भ्रमपदयोगात्प्राप्त-
बाधोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्य चक्षुरादेरसन्निकृष्टे मृगतोयादौ स्वकार्य-
प्रमाणज्ञानजननाशक्तस्तद्विषयत्वाभावे ऽपि दोषसहितचक्षुरादिज-
न्यस्य मृगतृष्णादिज्ञानस्यासन्निकृष्टविषयत्वोपपत्तिवत्सामान्यादिशा-
स्त्रस्य तात्पर्यशून्ये कौण्डिन्यादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेः कौ-
ण्डिन्यादिविषयत्वाभावे ऽपि ब्राह्मणादिमात्रतात्पर्यभ्रान्त्याख्यदोष-
सहितसामान्यादिशास्त्रजन्यस्य ज्ञानस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वोप-
पत्तिसूचनार्थो दृष्टान्तोक्तिः । ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहारलक्षणबा-
धाभावे मिथ्येति प्रत्ययान्तरं भवतीति भाष्यं न घटतेत्याशङ्क्य
विषयसत्त्वपरिच्छेदकत्वबुद्धित्वलक्षणविज्ञानत्वाभावनिश्चयेन विष-
यसत्त्वपरिच्छेदाख्यात्फलाद्वियोगलक्षणो बुद्धेर्बाधो मिथ्याशब्देन
विवक्षित इति सूचयन्भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रमे-
रनवस्थानाधीनस्वातन्त्र्यव्यवस्थाहेतुपरिच्छेदकनिरासार्थो ऽयं भ्रा-
न्तिशब्दः । यद्येतदविज्ञानमिति कृत्वा सत्त्वेनापरिच्छिद्यमानत्वात्कौ-
ण्डिन्यादिरर्थो स्विन्निति प्रत्ययान्तरं शास्त्रं यार्थसत्त्वापरिच्छेदक-
मिति प्रत्ययान्तरं भवतीत्यर्थसत्त्ववाचिनं शास्त्रस्यार्थसत्त्वपरिच्छे-
दकत्वाभाववाचिनं वा मिथ्याशब्दमिति करणावृत्तिं चाङ्गीकृत्येदं
भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनार्थं * शास्त्रं चेत्युक्तम् * किमि-
त्याशङ्क्य भाष्य सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विज्ञानत्वेनाभा-
समानस्यापि विज्ञानत्वाभावरूपमिथ्यात्वज्ञापनेन निरासे विशेषा-
दिशास्त्रजनिते ऽपि ज्ञाने विज्ञानत्वानाभ्यासपर्यवसानेन व्याचष्टे
* किं त्विति * पदादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयसदसत्त्वसाधा-
रण्यात्स्वत एव विज्ञानत्वाभावो ऽवसीयते न तु प्रत्ययान्तरबलेनेति
वैषम्यसूचनार्थो प्रत्ययान्तरोक्तिः । यस्येत्युत्तरभाष्यं शास्त्रान्तर-
विरोधे यथाश्रुते तात्पर्यावधारणायोगात्तन्निरपेक्षस्य शास्त्रस्य विज्ञा-
नजनकत्वाभावाद्विज्ञानत्वनिरासो न तु विरोधम् । विनेति व्य-
वस्थोत्सर्गपरत्वेन व्याचष्टे * तदिति * यस्य च दुष्टं करणं यत्र
च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्यय इति भाष्ये कारण-
दोषज्ञानबाधकज्ञानयोर्विषयव्यभिचारित्वलक्षणविज्ञानमिथ्यात्वज्ञा-

पकारेणोक्तयोर्मध्ये बाधकविज्ञानस्य विज्ञानत्वाभावलक्षणज्ञानमि-
थ्यात्वज्ञापकत्वोक्तौ कारणदोषज्ञानस्यापि बाधकज्ञानवद्विपर्यास-
त्वज्ञापनेनैव विषयसत्त्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावज्ञापक-
८८२।२ त्वस्याप्युपपत्तेः कस्मादत्र तज्ज्ञापकतोक्तेत्याशङ्क्याह * यदिवेति *
शाब्दविज्ञानमिथ्यात्वहेतुत्वेन प्रसिद्धस्यानाप्तप्रणीतत्वाख्यस्य वि-
ज्ञानकारणशब्दस्य दोषस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न तत्र ज्ञानस्य मिथ्या-
त्वज्ञापकत्वं सम्भवतीत्याशयः । दोषाभावे निष्कारणं मिथ्यात्वं
न सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । नोत्पन्नस्य विज्ञानस्य विषयव्य-
भिचारित्वलक्षणं मिथ्यात्वं वेदे सम्भवति किं तु विशेषशास्त्राव-
रुद्धे विषये सामान्यशास्त्रादेर्विज्ञानोत्पादकतैव नास्ति । यथोक्त-
मागमनयाधिकरणे परिहृत्य च विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि
प्रवर्तन्त इति । अशक्यमानाधिकरणे च न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि
केन चिदपि निवर्त्यन्ते किं तर्ह्युदित एवैषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धो ऽवधा-
र्येत इति दशमेनेदानीं किमस्तीदृश्यत इति व्याख्यायत इति दश-
माध्यायस्थितिकालोचनयापि विधिशास्त्रादेर्विरोधिशास्त्रविषये विज्ञानो-
त्पादकतावसीयते श्वेतो ऽवधावतीत्यादौ त्वनेकार्थप्रतिभाने ऽपि
यत्रैवार्थे ऽर्थप्रकरणादिना तात्पर्यमवधारितं तत्रैव विज्ञानजनकत्व-
दर्शनाद्विज्ञानोत्पादने तात्पर्यावधारणस्य शब्दसहकारित्वावगतेः
सामान्यशास्त्रादेश्च विशेषशास्त्राद्यविरोधार्थं तदनवरुद्धे ऽर्थे ता-
त्पर्यावसायात्तात्पर्याख्येन शब्दव्यापारेण विशेषशास्त्राद्यवरुद्धविष-
यवर्जनोपपत्तेः. कक्षान्तरतसामान्यविशेषेषु हि दुर्लभः सामान्य-
वचने शब्दो जायते लक्षणावलांवितिवार्तिके दुर्लभोक्त्या सामा-
न्यवाचिनः शब्दस्य विरोधिशास्त्रान्तरविषयवर्जनावगमेन तत्र वि-
ज्ञानजनकत्वोपपत्तिः. चोदनार्थकार्त्स्न्योक्तिस्तु ज्ञानमात्रापेक्षत्वेन
व्याख्यया एतदेवाभिप्रेत्य पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दो ऽन्यां कुरुते म-
तिमित्युक्तमन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते । अन्यश्च पौर्वा-
पर्येण समस्तार्थोपसंहृतादिति च वक्ष्यते इहापि यथा चैषां
विप्रकर्षाद्विजातीयैः सह बलाबलमेव सजातीयैरपि यत्र हे-
तुसाम्यं तत्र दर्शयितव्यमित्युपक्रम्य सामान्यविशेषादिश्रुतिबलाब-
लोदाहरणात्सामान्यादिशास्त्रस्याप्राप्तबाधोक्तिर्विज्ञानापेक्षया प्राप्त-
बाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रापेक्षयेत्यवसीयते ।

ज्ञानमात्रस्य चोत्पत्तिर्न प्रामाण्यसञ्ज्ञिका ।
स्मृतौ पदार्थबाधे च प्रामाण्यानुपलम्भितः ॥
अतो विरोधिविषये त्वज्ञानोत्पत्त्यभावतः ।

दोषाभावे ऽपि सामान्यशास्त्रार्दने प्रमाणता॥
न च प्रामाण्यजनकं ज्ञानमात्रस्य कारणम्।
किं तु ज्ञानविशेषस्य विज्ञानस्यैव कारणम्॥

सर्वं चैतत्तन्त्रसारे विस्तरेणोपपादितम्। प्रधानलक्षणे चास्माभिस्तस्मातुपरम्यते। बाधग्रन्थस्य श्रुत्यादिबाध्यतिरिक्तबाधविषयत्वे ऽधिकरणोपसंहारभाष्यात्पाकपाठापोगशङ्कानिरासपूर्वं तदेतेषामित्याद्युपसंहारभाष्यं कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च विनियोगकरणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवत्त्वमिति भाष्यारब्धज्ञानमेव शेषप्रकाराणामथातः शेषलक्षणमिति सूत्रेणाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वप्रतीतेस्तेषां च सर्वेषामुक्तत्वात्कारणमिति च कारणशब्देन विनियोगकारणत्वनिर्देशकृतचतुर्थतृतीयप्रकारयोरुपसंहारसम्भवादुपकारित्वादिरूपं च शेषे तद्धेतुकयोपकारादेः प्रत्यक्षादिगम्यत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणकाभावात्प्रमाणपर्याचना कारणशब्देनैवाद्ययोरप्युपसंहारसम्भवाद्धीनो वेत्याद्युत्तरसूत्रग्रन्थस्य चाध्यायान्तरत्वसम्भवादध्यायोपसंहारपरत्वेनाभासमानमधिकरणोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रासङ्गिकमिति * प्राकपाठापपत्तिसूचनार्था प्रासङ्गिकोक्तिः। अध्यायोपसंहारार्थत्वशङ्कानिरासार्थोधिकरणोक्तिः चतुर्थोपक्रमे तृतीये ऽध्याय इति भाष्येण प्रयुक्तलक्षणस्य शेषत्वस्यान्तर्योक्तेः मध्ये ऽध्यायान्तरानुपपत्तिसूचनार्थाधिकरणान्तरोक्तिः॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम्॥ ८॥

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः॥ १५॥

अध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरचिन्ताजातस्य लक्षणासङ्गतिं शङ्कते * ननु चेति * विरोधविषयस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्को विरोधस्य विषयः को वा नेति विरोधविषयपरिशोधनार्थतया बलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिमाह * तदिति * कस्मिन्प्रदेशे कस्य प्रमाणस्य केन प्रमाणेन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षिते पशुधर्माधिकरणात्प्राचीनेषु तावदधिकरणेषु प्रकरणस्य क्व चिल्लङ्कृत्या क्व चिल्लिङ्गेन क्व चित्क्रमेण सहेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * भाष्यादाहृताग्निप्रणयुक्तवाक्यवच्छाखान्तरीयं साव्ह्युक्तमपि वाक्यमिहोदाहरणमिति दर्शयितुमाह *ज्योतिष्टोमइति* साह्नदस्याप्रसिद्धार्थत्वेन तद्गामिनी ऽप्युपसत्तापि सन्दिग्धत्वाच्चिन्तनीयेत्याशङ्क्य वाक्यशेषात् साह्नशब्दार्थमसिद्धेस्त्युपसत्ताया निःसन्दिग्ध-

त्वात् द्वादशोपसत्तामात्रचिन्तेत्युपपादनार्थमाह * तत्रेति * प्रक
८३१२ रणस्य श्रुतिविरोधाविरोधत्सन्देहात्सन्देहमुपपादयति * यदीति *
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया घाशब्दोक्तत्व दर्शयितुमाह * किमिति * कथ
घाशब्देन ज्योतिष्टोमार्थत्वप्रतिक्षेपत्वाशङ्क्य भाष्योक्तसन्देहनिवृत्तिद्वा-
रैव सिद्धान्तनिवृत्तिद्वारापि प्रतिमार्थत्वोपपत्तिसूचनार्थं सिद्धान्ते-
नेत्युक्त परदौर्बल्योक्त्या सिद्धान्तोद्भूनेत्तेनापक्रमा युक्त इत्याशय ।
प्रकरणस्य श्रुतिविरोधशङ्कोत्तरत्वेनाहीनो गौण इति सूत्रावयवद्वय
व्याचष्टे नन्विति भाष्ये नाहीनस्यति पष्ठीश्रुतिविरोधमाशङ्क्य त
त्परिहारार्थं न बाधिष्यतइति भाष्यमुपपादयितुमाह * न चेति *
न समासार्थत्वेन गौणोक्तिव्याख्यार्थं न हीयतइतिभाष्य व्याचष्टे *
अस्ति चेति * मध्योदात्तत्वेनाह समूहवाचित्वप्रत्ययान्तत्वावसा-
याज्जसमासत्वायागमाशङ्क्य स्वरस्याशब्दत्वेन श्रुतित्वाभावाद्विरोधे
अनादरणीयत्व सूचयितुमाह * अत इति * यता ऽहीनशब्दस्य
ज्योतिष्टोमाभिधानसामर्थ्यास्तित्वाच्छ्रुतिविरोध एव्य परिहर्तुमि
ष्यत शब्दार्थं । नञ्समास गौणोक्ति कथमित्याशङ्कानिरासाय *
अहानीत्युक्तम * स्वमतेनाहानि द्वेधा व्याचष्टे * सहीति * त्या-
गवाचिनो जहात कर्मकर्तोर निष्ठोत्पत्तौ प्रतियोगिना सोमयाङ्गा-
न्तराणा समानजातीयत्वेन प्रतिपन्नानामपि कर्मत्वेन कर्तृत्वेन वा-
न्वयायोगादपायरूपत्यागापेक्षितावधित्वनान्वय कुतश्चिदिति पञ्च-
म्योक्ता निष्ठार्थोक्तौ हीयतइत्युक्त कर्मणि निष्ठायामनमिति द्वितीय-
या निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिना कर्तृत्वेनान्वयोक्तौ * जहनीत्युक्तम *
हीनोक्तन्यूनवाचित्वे तन्निषेधोपपादनार्थं परिपूर्णत्वोक्तौ * क्रत-
त्युक्तम * दाक्षणयेतिभाष्योक्तामहानिव्याख्यया दक्षिणादीना साम-
याागान्तरवत्समानजातीयत्वस्यान्यस्य चाप्रतिपत्तिनिमित्तस्यानुपा-
दानेन प्रतिपत्त्ययोगाद्विच्छामात्र वानुसृतदक्षिणादिभरहीनत्ववि-
कल्पे क्रियमाण ऽनवस्थितसमासार्थापत्त सहस्रदक्षिणादिभ्यश्च
साद्यस्क्रादिभ्य क्रतुभ्यो ज्योतिष्टोमस्य दक्षिणाभ्यून्यत्वात्क्रतुकर
णारुयैश्च सवनीयपशुभि सत्त्वान्तर ऽत्यग्निष्टोमसस्थस्य ज्योतिष्टोम-
स्य न्यूनत्वाद्दूषयति*यत्विति*फलस्य तु साक्षात्परिमाणाश्रुतेस्तेन
न्यूनत्व कल्प्यत्वान्नाक्रम । तनेत्यहानिव्याख्योपसहारभाष्य स्वम
तमवानुसृत्य व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वमतेनैवाहानिङ्सरि नि-
ष्ठामुत्पाद्य तृतीय प्रकारेण व्याख्यातुम् * न चत्युक्तम * कर्मनिष्ठा-
पक्षप्रत्याख्यानेन निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिन कर्तृत्वेन तृतीययान्वय
घटतु * केन चिदित्युक्तम *, स्वरानादराद्वा प्रत्ययान्तत्वानिश्चये

ऽपि नञ्समासेनापि कथं निश्चयेत्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यान्निश्चये ऽभिहिते नञ्समासे ऽपि गौणवृत्त्यभावाद्गौणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यानेनेत्यायुक्तम् ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमस्याहीनशब्देन सह वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धाभावादहीनसंयुक्ता द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमादपकृष्यन्तेत्येव सिद्धान्तसूत्रमाकल्पयन व्याचष्टे * मुख्यइति * गुणयोगेनाप्यहीनशब्दसम्बन्धो नास्तीति कथं च नेत्यनेनोक्तं भाष्यात् द्वादशोपसत्त्वमयोगप्रतीतेरहीनशब्दासंयोगत्वयोक्त्या न युक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टाहीनशब्दासंयोगव्याख्यायां तत्सङ्गतत्वेन बुद्धिस्थद्वादशोपसत्त्वस्यापकृष्येतेत्यनेनान्वयसौकर्यायान्यथाव्याख्येति परिहारसूचनार्थं तेन * सङ्गतत्युक्तम् * प्रश्नपूर्वं द्वादशोपसत्ताया ज्योतिष्टोमासंयोगोपपादनार्थं कथमित्यादिभाष्ये षष्ठीश्रुते । सम्बन्धमात्रवाचित्वे ऽपि निर्दिष्टोपसामान्याधारसम्बन्धविशेषापरत्वापेक्षायां विधीयमानस्यापेक्षिताङ्गाङ्गिसम्बन्धविशेषपरत्वावगत्या विनियोजकत्वस्य निर्वीतमनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देश इत्यादिनिवीताधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणन्यायेनावगमान्नञ्समासाच्च ज्योतिष्टोमेनाऽप्येकवाक्यत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यप्रकरणाभ्यां प्रीणातीति भाष्यवाद्विदमपि विशेषाभ्यां वाक्यस्यापि व्यापारांशेन तु श्रुत्यभावादयमहीनोक्तिव्याहरणवाचिभ्यमिश्रेणेति सूचयितुमाह * प्रावृत्यत्वमिति * नन्वितिभाष्यं पूर्वपक्षोक्तश्रुतिविरोधपरिहारानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * यदितति * नेतीत्यनुभाषणपरिहारभाष्यमौपचारिकत्वाख्यस्य मुख्यार्थप्रतियोगिनो गौणत्वस्य पूर्वपक्षिणानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य गौणत्वस्यौपचारिकत्वं विवक्षितं नञ्समासाभिमतप्रत्ययायुक्तत्वपरिसंख्येति विफलत्वाख्यकल्पनिरासायैतद्भाष्यमित्यर्थं व्याचष्टे * तदिति * प्रकरणबाधापत्तेर्मुख्यसम्भवोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य न प्रकरणानुरोधेनेत्युक्तम् । यो विद्वान् स नैरृत इत्यादौ नैरृतादिशब्दानां प्रकरणानुरोधेनापि श्रुत्यर्थत्यागो ऽदृष्ट इत्याशङ्क्याह * न चेति * विधावप्यदृष्टानुपभूतीत्यहशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागन चतुरुच्छ्वपलक्षणार्थता दर्शेत्याशङ्क्याह * नचास्येति * चतुरुत्सृष्टवाचिशब्दान्तराभावादहशब्देन तल्लक्षणाभ्युपगता ज्योतिष्टोमवाचिनस्त्विह सान्तःशब्दस्य भावाद्हीनशब्देन तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । आद्यकल्पनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अन्यत्वेतिभाष्येण द्वितीय क-

त्वमाशङ्क्य तन्निरासार्थं नेतीतिभाष्यं मध्योदात्तत्वोक्त्या समुद्दवा-
चित्वप्रत्ययान्तत्वेनावयवव्युत्पत्त्याहर्गणवाचित्वात्तदर्थत्वेनाभासमान-
महर्गणात्मकेष्वपि सत्रेष्वहीनशब्दप्रयोगाभावेन केवलयौगिकत्वा-
योगादयुक्तमाशङ्क्य योगरूढ्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति *
अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्विशिष्टगणवाचित्वे ऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः
समुदायप्रसिद्धययोगादहीनशब्दावयवभूतस्याहः शब्दस्याह परिमिते
सोमयागाभ्याससमूहे समुदायप्रसिद्ध्या नञ्समासनिरासादित्येवं
व्याख्येयं विशेषणभूतश्च नञ्समासो ऽनेन निषिध्यते न विशेष्य-
भूतावयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्ध्यैव नञ्समासनिरासेन नञ्स-
मासचिह्नभूताद्युदात्तत्वाभावेन तन्निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्योपन्य-
सार्थत्वेनार्थवत्त्व चशब्देन सूचयस्तथासतीति भाष्यं व्याचष्टे *
न च नञ्समासस्येति * नञित्यस्याख्यानात्वपलक्षणसञ्ज्ञायाश्चिह्न-
वाची लक्षणशब्द चिह्नाभावमुपपादयति * नञ्समासं हि स
तीति * नञ्समासस्य तत्पुरुषत्वात् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्य-
त प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवर्तमाने तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युप-
मानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या ऽव्ययाख्यस्य नञ पूर्वपदस्यो-
दात्तत्वप्रकृतिस्वरत्वान्नाद्युदात्तत्वादित्याशय । मध्येतिभाष्य खप्रत्ययां
तत्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * मध्येति * कथं मध्योदात्तत्वा-
त्खप्रत्ययान्तत्वाध्यवसानमित्याशङ्क्याह * तथा सति हीनि *
आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वविधानादाकार प्रकृतिस्वर सि-
द्ध्यतीत्युक्ते आयनेयीनीयिय फढखछघां प्रत्ययादीनामिति प्रत्यया-
दिभूतस्य खकारस्येनादेशविधाने ईनादिशब्दस्याप्रत्ययत्वादाद्युदात्ता-
भीकारे कथमुदात्तस्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यानादिष्वादेशेषु स्वरसि-
द्ध्यर्थमुपदेशो विद्यते यथा फगादिप्रत्ययानां तद्व्यपदेशस्य वचनङ्गा-
र्थमितिस्मृतेरादेशसम्बन्धिन्यपीकारे * स्वर सिध्यतीत्युक्तम् * त-
स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्य मध्योदात्तत्वोपपादितमित्युक्तान-
हेत्वहर्गणवाचित्वोपसंहारपूर्वकत्वेन व्याख्यातुमाह *तस्मादिति *
मान्हाहीनशब्दयोः सह प्रयोगेणापर्यायत्वावगतेर्मुख्यस्य सान्ह-
शब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्य वाच्यवाचक-
लक्षणसम्बन्धाभावादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेतिभाष्यं व्याच-
ष्टे * अपि चेति * अर्थान्तरवाचित्वाभावे ऽहीनशब्दानर्थक्यापत्-
त्युक्त्यर्थत्वेन व्याख्याय शब्दद्वयानर्थक्यापत्त्युक्त्यर्थत्वेनैतदपि भाष्य
व्याचष्टे * प्रकरणाद्धीति * अहीनशब्दस्यार्थान्तरवाचित्वे ऽपि सा-
न्हपदस्यानर्थकान्तत्वदवस्थमेवेत्याशङ्क्याह*अर्थान्तरत्व इति*तिन्न-

उप सद इत्युपसदनुवादेन त्रित्वविधिमात्रेण नैराकाङ्क्ष्याद्दहीनशब्दा-
द्युपक्रमानुपपत्तेरहीनशब्दस्य च सान्तशब्दत्वाद्द्वादशत्वस्याव्यव-
धाभावेनोभयान्वयानवगतेरनूद्यमानाहीनसन्निधेश्च प्रकरणविरोध्य-
हीनाङ्गत्वानापादकत्वात्कथं त्रित्वस्याहीनान्वयापत्तिरित्याशङ्क्य
वस्तुतो ऽहीनान्वयानापत्तावप्यानन्तर्याद्द्वन्द्वयापत्तिभ्रमं निवर्तयि-
तुं सान्तशब्द इति सूचनायानन्तर्यादित्युक्तम् । द्वादशोपसत्त्वं ज्यो-
तिष्टोमे विधीयते ऽहीने वेत्येव यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्याय स्व-
मतेनाहीने द्वादशत्वविध्ययोगमभिप्रेत्याक्षिपति * न विधाविति * य-
थाहीनस्य द्वादशोपसत्त्वोचिता तथा ज्योतिष्टोमस्य त्र्युपसत्त्वौचि-
त्यरूपेण त्रित्ववस्तुत्वे द्वादशता ऽनूद्यते न त्वहीने विधीयत
इत्याक्षेपार्थः । स्वाभिप्रेतार्थे ऽप्याक्षेपस्य स्तुत्यर्थतयैकवाक्यत्वसं-
भवे वाक्यभेदापादिका विध्यर्थता न युक्तेति तूष्णीकोक्त यत्राक्षेप-
हेतुरुक्तो ऽत्र त्वन्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वादन्यधर्मविधौ वि-
च्छिन्नस्य प्रकरणस्यानुसन्धानक्लृप्त्या ऽहीने च द्वादशत्वप्राप्तिरिति हेतु-
श्च परमतेनोक्तमिति सूचनार्थः । किलशब्दः स्वमतेन ज्योतिष्टोम
द्वादशत्वं विधीयते वाक्यान्तरादहीने प्राप्तं त्रित्वस्तुत्यर्थमनूद्यत इ-
त्येवमधिकरणं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं तर्हीति * श्लोकं व्याचष्टे *
यतदिति * अहीनसम्बन्धिद्वादशत्वात्क्रतुज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तु-
त्यर्थत्वे प्रकृतज्योतिष्टोमोपयोगसम्भवात्प्रकरणाविरोधाविरोधचि-
न्तास्मिन्नधिकरणे न युज्यत इत्याशङ्क्य * नन्विति * द्वादशत्वस्य
विधेयत्वे प्रकरणस्य तद्विनियोजकत्वाद् बाधो विरोधत्वे सत्येव वि-
रोधाविरोधचिन्तामुपपादयति * नैष इति * प्रकरणस्याविनियोज-
कत्वे ऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वेन
प्रकरणपाठानर्थक्याभावात्प्रकरणबाधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * अन्य-
थेति * प्रकरणपाठार्थवत्त्वे ऽपि विनियोजकस्य प्रकरणस्य प्रामा-
ण्याद्विनियोगाभावे बाधो भवतीत्याशयः । द्वादशाहीनस्येत्यस्य
स्तुत्यर्थत्वेन त्रित्वविध्येकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदानेकादृष्टकल्प-
नापादकविध्यर्थत्वायोगाद्द्वादशत्वस्याविधेयत्वमित्युक्तेन हेतुत्रयेण वि-
धेयता निराकर्तुमशक्यति सूचयितुमाह * यदा त्विति * क्रत्वन्त-
रान्वयाख्यविशेषसम्बन्धविधिनैवापूर्वान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धाक्षे-
पे गौरवापत्तेः किलान्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वं वाच्यं तस्यां
च गतौ गौरव दोषो नास्त्येव क्रत्वन्तराङ्गविधिश्च क्रत्वन्तरविधायि-
त्वाभावेनातुल्यकक्षत्वात्पूर्वोत्तराङ्गसन्दंशापगतं प्रकरणं विच्छेत्तुं न
शक्नोतीति उत्तराधिकरणन्यायोक्त्या सूचितम् । वाक्यभेदाद्या-

पौनरुक्त्योपपत्तेर्विधित्वासम्भवे स्तुतेः प्रयोजनत्वायोगाद्विधितैव युक्तेति सूचनार्थम् * शाखान्तरेत्युक्तम् * स्तुत्यर्थत्वे ऽप्येवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति प्रकरणा बाधितं चेति पूर्वपक्षभाष्यसिद्धान्तभाष्ययोः पूर्वपक्ष इत्यादिवार्त्तिकाक्षेपोपपत्त्यापि विधित्वपक्षे एव भाष्यार्जव यथाभाष्यमेवास्याक्रमः । ज्योतिष्टोमगतत्र्युपसत्त्वस्तुत्यर्थत्वे तस्मादपकृष्येताति सूत्रावयवस्याप्यनार्जवापत्तेर्यथासूत्रमिति

८८६।१ कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वथा तावदिति * द्वादशाहस्याहीनसम्बन्धित्वेनोक्तस्य पक्षद्वये ऽपि ज्योतिष्टोमानन्वयसाम्यादपकर्षोक्तिरविरुद्धेत्याशय. प्रकरणविच्छेदशङ्कानिवृत्तिसूचनाय * एतावदि त्युक्तम् *

॥ कुलायादौ प्रतिपदोत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

अतिदेशाधिकरणत्वेनानन्तरसङ्गतिं सूचयन्सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * का तर्ह्यधिका शङ्केत्याशङ्क्याह * एतावदिति * ज्योतिष्टोमान्वयिगुणद्वारापकर्षसिद्धं पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य * कथंचिदित्युक्तम् * आशङ्कित प्रकृतेन सम्बन्धो यस्येति समासार्थः प्राथम्यादस्य पूर्वपक्षत्वशङ्का निवर्त्तयन् मुख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वनिमित्तयुक्तमपि प्रति यद्विधानं तस्माज्ज्योतिष्टोमादपकृष्येतेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थानुकर्षणार्थत्वेन चकारव्याख्यार्थं द्वित्वेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * सिद्धान्तेनाधिकरणोपक्रमो येनेति समासार्थः । प्रसयोगोपपादनार्थत्वेन तस्य ज्योतिष्टोमस्य यजमानद्वित्वबहुत्वाचोदनादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं नहीति भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति * अन्यतः सिद्धद्वित्वबहुत्वानुवादेन द्वित्वबहुत्वे निमित्तीकृत्य द्विबहुशब्दप्रवृत्त्यवगमनानयोर्वाक्ययोः प्रतिपन्मात्रविधिपरत्वात्सर्वथा प्रतिपद्रूपानेकार्थविधौ च वाक्यभेदापत्तेर्नैव वाक्यद्वयं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन द्वित्वबहुत्वे विधीयेत इत्यर्थः । अविहितत्वाच्चेति वार्त्तिकस्य यजमानार्थानाक्षेपापेक्षया तावच्छब्दं सङ्ख्यानपेक्षस्य यजमानस्य यजमानानपेक्षाया वा सङ्ख्याया नित्यत्वेन सङ्ख्यायाश्चाव्यवस्थितत्वाद्धिकर्थेन निमित्तत्वायोगान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति यद्यजमानविशिष्टाया निमित्तत्वे ऽपि न वाक्यभेदापत्तिः प्रतिपत्प्रकरणा च यजमानद्वित्वे निमित्ते युवं हि स्थः स्वर्पती इति कुर्यादिति निमित्तोद्देशेन मन्त्रे विहिते प्रकरणादेव प्रतिपत्त्वावगतेर्यदग्नये च प्रजापतये च

सायं जुहोतीति कालोद्देशेन देवतायां विहितायां प्रकरणप्राप्तजुहोत्यनुवादवत्प्रकरणप्राप्तप्रतिपदनुवादस्सम्भवात् प्रतिपत्तिनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देशाद्वाक्यभेदापत्तिः । प्रतिपत्त्वेनैव च मन्त्रविधिमभिप्रेत्य प्रतिपाद्विभ्युक्तिः । अनेकस्तोत्रीयागणात्मके स्तोमे कस्याश्चित्स्तोत्रीयाया नियमेनादित्वप्राप्तेराद्यस्तोत्रीयत्वाख्यप्रतिपत्त्वप्राप्तेः स्तोमविधिनैव सिद्धत्वात्स्वरूपेण प्रतिपद्विध्यनुपपत्तिः । एकस्य यजमानस्य ज्योतिष्टोमानुष्ठानायकायशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायात् ज्योतिष्टोमेऽपि विहितयजमानैकत्वत्यागेनार्थाद्द्वित्वबहुत्वप्राप्तिर्भविष्यतीति माशङ्क्य आधानादेकस्यविशिष्टस्यैव कर्तृत्वावगतेरेकत्वाभावेनाधिकाराभावादेव स्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वानुपपत्तेर्नार्थाद्द्वित्वप्राप्तिरिति परिहारमुत्तरसूत्रव्याकरणमप्येकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वसद्भावसन्देहः यद्वात्र सन्देहहेतुरिति सूत्रनार्थं तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा ज्योतिष्टोमेऽर्थाक्षेपाभावादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवारूढं कर्तुमाह * अविहितत्वाच्चेति * यदनिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुलालादिषु त्विति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

एकाशक्तिपक्षेणापत्पाद्याभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीति प्रतिपद्विधानस्यार्थप्राप्तद्वित्वबहुत्वसंयोगविषयत्वकल्पनाकेर्बीजं तावदाह * प्रकरणाच्चेति * द्विबहुश्रुतिविरोधात्प्रकरणबाधमाशङ्क्याह * न चेति * साक्षाद्यज्ञान्तरसम्बन्धाश्रयणेऽपि द्वित्वबहुत्वसम्बन्धश्रवणात्प्रकृतिविरोधोऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यजमानेति * द्विबहुश्रुत्योरङ्गाङ्गिभावार्थत्वे प्रकरणगम्याङ्गाङ्गिभावबाधकत्वस्यानिमित्तार्थत्वे तु भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न बाधकतेत्याशयः । द्वित्वबहुत्वश्रुत्योर्द्विबहुयजमानकर्तृकक्रतुलक्षणया तदङ्गत्वावेदकत्वात् विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * लक्षणापि लौकिकीत्याद्युक्तेश्चेत्याशङ्क्याह * न हीति * श्रौतद्वित्वबहुत्वाङ्गत्वावेदकत्वादेव तर्हि विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * द्वित्वादीति * श्रौतस्य द्वित्वादिसम्बन्धस्य निमित्तमात्रौपयिकत्वेऽपि संक्रान्त्यादौ निमित्ते फलार्थस्नानादिविधिवत् द्वित्वादौ निमित्ते प्रतिपद्विधेः फलार्थत्वसम्भवात्स्यात्तद्व्यवस्थेति ज्योतिष्टोमे नियमो युक्त इत्याशङ्क्याह * फलेति * फलकल्पना-

यामश्रुतफलतत्साधनेतिकर्तव्यताकल्पनागौरवापत्तेः प्रकृतक्रत्व-
न्वयकल्पनैव ततो ज्यायसीति भाष्ये प्रकरणप्रमाणकत्वेन कल्पना-
लाघवादिति हेतुसूचनार्थं कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाची प्रकरणशब्दः
प्रयुक्तः। एतदुक्तं च प्रकरणादित्यादिवार्त्तिकेनेति चेदिति सूत्रावय-
व तस्मात्प्रकृष्येतेत्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेन व्याख्याय
पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थेन प्रकरणादिति हेतुना मण्डूकप्लुति-
न्यायादत्रागतेन परिहारोक्त्यर्थं बाध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम्।
असंयोगादित्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेनानुक्त्वा चेदिति
सूत्रावयवव्याख्यार्थं बाध्यतामिति भाष्यं व्याचष्टे * परिहृते *
तत्परिहारार्थत्वेनार्थकृतस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमसत्यपीति भाष्यं
व्याचष्टे * तदिति * अचोदनात्तस्येति सूत्रावयवोक्तामुपपत्तिं
८८७।१ निराकर्तुमाह * न हीति * द्विवचनबहुवचनयोरर्थप्राप्त्युपपादनार्थत्वेन
पक्षेणेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं य एक इति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति
चेति * एकस्यायुक्तावपि यजेतेत्येकत्वश्रुतिविरोधादनेकयजमान-
प्राप्तिं सम्भवतीत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारं विवक्षितं हीत्यु-
त्तरसूत्रस्थभाष्यसूचितमाह * न चेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन प्र-
त्यवस्थाने सर्वविचाराणामनवस्थानापत्तेस्तत्परिहारापरितोषाद्दा-
दिकृताङ्गत्यागन्यायेनैकत्वत्यागादनेकयजमानप्राप्तिरिति स्वमतेन प-
रिहारान्तरोक्त्यर्थमवश्यंतिभाष्यं व्याचष्टे * सत्यामपि चेति *
षष्ठे सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशादिति सूत्रेण नित्ये ऽपि
प्रयोगे सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तौ सत्यां प्रवृत्तिर्युक्ता विधस्त्वेकश्रुतिरवा-
न्तरपर्यायविधानासन्निधानेन श्रुतिभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्ते-
र्यथाप्राप्त स्वशब्दार्थौ निर्गीतवत्तस्मात्सर्वप्रयोगे स्यादित्येकादशा-
धिकरणन्यायेन सर्वाङ्गोपेतप्रयोगोपदेशादिति पूर्वपक्षयित्वा ऽपि
वाप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वादि-
त्यनेनाङ्गैकदेशे ऽपि शक्तौ सत्यां नित्ये प्रयोगे प्रवृत्तिर्युक्ता
शक्त्यपेक्षत्वे ऽप्यधिकारस्य सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तेरनित्यत्वेन नित्यं
सर्वाङ्गोपेतं कुर्यादिति विध्ययोगाद्यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्तुं श-
क्नुयात्तदा कुर्यादिति विध्यर्थाभ्युपगमे च यावज्जीवादिश्रु-
त्यवगतनित्यत्वविरोधापत्तेर्यावन्त्यङ्गानि कर्तुं शक्नुयात्तावद्धि-
रूपेण नित्यं कुर्यादिति विध्यर्थावसायाद्यावच्छक्याङ्गोपेते प्रधाने
ऽनुष्ठिते विध्यर्थनिष्पत्तेरितरस्य चाशक्यस्याङ्गस्य प्रधानार्थत्वेन
गुणमात्रत्वाद् गुणलोपे च मुख्यस्य । क्रिया स्यादिति दशमाधिकरण-
न्यायेनाङ्गलोपे ऽपि प्रधानानुष्ठानस्य युक्तत्वादिति सिद्धान्तयित्व-

माणत्वाद्यजमानैकत्वमपि कथा चित्पारत्व्यज्यानेऽपि यजेरन्नित्युक्ते कर्तुरेवाधिकारादेकस्मिन्निर्दिष्टस्यैव च कर्तृत्वादेकत्वस्यापि ऽधिकाराभावाद्यागानुष्ठानं न युक्तमित्याशङ्क्य बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति बहुद्व्येकवचनानां संख्याप्रधानत्वाभ्युपगमात्कर्तुरेकत्वे द्वित्वे बहुत्व इति च व्याख्यानात्संख्याविशेषणार्थेन संख्यान्वयात्प्रागेव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वस्यापि ऽपि कर्तृत्वसद्भावेनाधिकारसद्भावाद्यागानुष्ठानोपपत्तिसूचनार्थम् * यथैवत्युक्तम् * सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति * तत्रश्चेति * प्रतिपद्विधानान्यथानुपपत्तिरूपप्रयोजकलिङ्गतया ज्योतिष्टोमस्य द्वियज्ञुयजमानकर्तृकत्वश्रुत्या विहिताभ्यां द्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीत्यत्र स्वयमन्यथार्थकृतस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * अथ वेति * ज्योतिष्टोमेन द्वौ बहवो वा यजेरन्निति श्रुतिकल्पने द्वियज्ञुबहुत्वयोर्द्वित्वबहुत्वविधिं विनानर्थक्यापत्तेरनन्यगतित्वेन निरवकाशत्वाद्धर्जनेऽस्यैकवचनाद्यातश्रुतेरद्यानानां मध्ये कस्मिंश्चिदापाते प्रयोक्तव्यं प्राथम्यात्प्रयोगोपपत्तेर्गत्यन्तरसम्भवेन सावकाशत्वाद्बाधमयन्त याक्यनत्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्प्रतिपद्विधिपक्षणेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सा चेति * यदि च हेतुरयतिमुंवंति न्यायात् सूर्येऽपैकार्थसमवायिना ऽप्रकरणाद्यान्तरसामान्यस्य होमसाधनत्वहेतुत्वान्यथानुपपत्त्याश्रयणविधिः कल्प्यमानो यथा शूर्पविषयएव कल्प्यते तथा द्वित्वादिनिमित्तप्रतिपद्विधानविध्यन्यथानुपपत्त्या द्वित्वादिविधि कल्प्यमान प्रतिपद्विधानपक्ष एव कल्प्यत इत्याशय । न त्वेतदुक्तप्रतिपद्विधेयनिमित्तद्वित्वादिविधिकल्पने ऽन्योन्यनिमित्तत्वापत्त्या ऽन्योन्याश्रयापत्ते निमित्तानपेक्षद्वित्वादिविधिकल्पने तृचास्मै गायता नर इति प्रतिपदं कुर्यादिति नित्यायाः प्रतिपदो नैमित्तिकया प्रतिपदा यद्धनार्थाद्वित्वबहुत्वात्वानिमित्ताभ्यां प्रतिपद्भ्यामकविषयत्वनियमे ऽपि तद्विधायिन्यो श्रुत्यो प्रतिपद्विधानपक्षत्वात्स्मैर प्रागृक्त्वचोदनाया विरोधपरिहारायोगेन बाधे सत्युपास्मै गायता नर इत्यस्या अपि प्रतिपदो ऽनन्यगतित्वाद्वियज्ञुयजमानकयोरेव प्रयोगयोर्विकल्पेन निवेशापत्त. । तस्मात्पौर्द्विमात्रेणेव व्याख्याकृता ।

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिवत् स्वय तावत्प्रक्रियतइतिकर्मन्युत्पत्त्या प्र-

कृतद्याचित्वेनासंयोगात्तु मुख्यस्येति मुख्यशब्दार्थं ज्योतिष्टो-
मोत्पत्त्यर्थतया व्याचष्टे * प्रकृतीति * यथाभाष्यं व्याचष्टे
* औपदेशिकत्वाद्धेति * आतिदेशिकं सर्वं कार्यं प्रयोगवचनस्यार्थ-
स्यैकेन कर्तुमशक्यत्वात्तद्दर्शने कपालवद् बाधेन द्विविधे ऽपि तु
ज्योतिष्टोमप्रयोगे तस्यैकवचनश्रुत्या प्रत्यक्षविहितत्वात्प्राबल्येन बा-
धो युक्त इत्यर्थः। विवक्षितं हीति भाष्यमविवक्षाशङ्कानिरासार्थत्वेन
व्याचष्टे * न चेति * पश्वाद्यन्यायेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वे-
नैकत्वस्य पुंस्त्ववदुद्देश्यविशेषणत्वमविवक्षाकारणमतोऽस्त्याशङ्का प्रा-
धान्यस्य भावनानिष्पाद्यकत्वात्स्वगुणत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेन गु-
णत्वमेव शास्त्रव्यापारादाख्यातोक्तस्यैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतो-
पादीयमानकर्तृविशेषणत्वाद्विवक्षोपपादयिष्यत इत्याह * यथा
चेति * यद्यपि हीति भाष्यमेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषय-
त्वाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * यद्यपीति * भावनासंख्ययोरेक-
प्रत्ययवाच्यत्वाद्भावनाप्रतीतिकाल एव संख्याप्रतीतेस्तदा च भावना-
क्षेप्यस्य कर्तुरप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगाच्छाब्दत्वेन तु निष्पाद्यत्वा-
पत्त्या कथं चिन्निष्पादकाक्षेपे ऽप्यक्रियात्वेन स्वतन्त्रानिष्पादकक-
र्तृरूपाक्षेपायोगाद्भाव्यत्वेनेह भाव्यर्थः प्रतीतस्तावदेव क्वापि भाव-
ना कर्त्री कश्चिन्निर्वक्ष्यतीत्यवधार्यत इति कर्त्रधिकरणवार्तिके च
धात्वर्थेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्त्राक्षेपस्य वक्ष्यमाणस्य प्रौढिमात्रत्वा-
द् बहुवचनशब्दानां संख्यामात्रस्य वाच्यत्वान्वाख्यानमित्येवं पर-
त्वात्प्रथमप्रतीतत्वेन संख्याया एव विशेषणत्वावगतेर्यजेतेत्येकव-
चनादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वाभावे कर्तृत्वाभावेना-
धिकाराभावादेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयता युक्तेत्याश-
यः। यदि व्याम्याङ्गत्यागे ऽप्येकस्या शक्तिः स्यात्ततो गुणलोपे च
मुख्यस्य क्रिया स्यादिति न्यायात्प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्व-
त्यागः शक्येत न त्वेतदस्तीत्याह * शक्नोति हीति * कर्तृविशेषण-
त्वाभ्युपगमे ऽप्येकत्वस्य त्यागो न युक्त इति प्रौढिं दर्शयितुमाह
* उत्पत्तीति * सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिचोदनास्थत्वेनैकत्वस्य कर्माङ्ग-
त्वावधारणात्तत्त्यागे कर्मण एवाननुष्ठितत्वापत्तेरुत्पत्तिकाले च
बहुदक्षिणत्वाद्येकाशक्तिहेत्वनवगमेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रु-
तत्वाद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति च प्रयोगचोदनास्थत्वेनानु-
ष्ठानप्रत्ययप्रत्यासन्नतया बलवत्त्वादित्याशयः। तस्मादिति भाष्यं
सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वयं व्याख्याते
पक्षेणेतिशङ्कासूत्रार्थे विकृतौ क्व चिद्द्वित्वबहुत्वाभ्यामपि संयोगा-

सद्भावेनार्थाक्षेपायोगोक्त्यर्थत्वेन प्रकृतेरेवैकत्वसंयोगनियमादित्येवं व्याख्यातुमाह * यस्त्विति * प्रतिपत्तिविशेषनिमित्तो यजमानसंख्याविशेषो यजमानसंख्याविशेषनिमित्तश्च प्रतिपत्तिविशेष इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रतिपत्तिविशेषनिमित्तद्विबहुयजमानकरणश्रुतिकल्पनायां गात्प्रतिपत्तिविशेषानपेक्षश्रुतिकल्पने चैकत्वचोदनाविरोधापरिहाराद्यजमानसंख्याविशेषविधिप्रतिपत्तिविशेषविकल्पनपूर्वं तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणभूतसंख्याविशेषविधिं कल्पयित्वा संख्यान्तरपक्षे प्रतिपत्तिविशेषविध्यभावात् सख्याविशेषस्यार्थान्निमित्तत्वं वाच्यं कुलायादौ तु सख्याविशेषप्राप्तेर्गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च न विशिष्टविधिः सम्भवतीत्याशयः । अथेत्यादिभाष्येण वासनाविति द्विवचनवत् ज्योतिष्टोमे ऽपि पत्न्याशयं द्विवचनं बहुवचनं वा भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ऽनन्तरं तावद्धर्मप्रजासम्पन्ने दारेषु नान्यं कुर्वीतेति दारान्तरनिषेधेनैकपत्नीकत्वनियमात्पत्न्याशयस्य द्वित्वस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहारमाह * पत्नीति * व्याचष्टे * बहुत्व इति * ८८८।१ बहुवचनस्यैकशेषस्याभावात्प्रत्यक्षप्रतीतेन बहुत्वयुक्तं वाक्यं गृहीत्वा तुल्यन्यायत्वाच्च चकारेण द्वित्वयुक्तं वाक्यमन्वाचिनोति ऽस्मिन्वाक्यद्वये यो यजमानशब्दः स पुमान् क्रियेति लक्षणाद्विरूपैकशेषः कल्प्येत सच पुंपरत्वस्य पुंद्वित्वस्य वा सत्राहीनेषु विहितस्य द्विबहुवचनाभ्यां स्वरसात्प्रतीतेर्निष्प्रमाणक इत्येवं योऽयं निमित्तोपादानानर्थक्यदोषोक्तिप्रसङ्गे नेह त्विति भाष्यावयवं व्याख्याय सम्भवादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * क्षौमे इति * प्राप्तयो ऽप्रीनादधीतेत्युत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधिपुंद्वित्वविध्ययोगात् क्षौमाधिगुणविधानार्थत्वेन च वाक्यार्थवत्त्वोपपत्तेः पुंद्वित्वप्राप्तिमगतिं हेतु सूचयितु गुणस्य तु विधानत्वात्पत्नयां द्वितीयशब्दः प्रयुक्तः क्षौमवाक्ये पुंद्वित्वाविधाने ऽप्यन्यत्र क्व चिद्विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थम् * न दीरयुक्तम् * अपि चेतिभाष्यं व्याचष्टे * पक्षेति * विकल्पेनार्थवत्त्वमाशङ्क्य नित्यनैमित्तिकत्वेन विषमशिष्टत्वाद्विकल्पायोगो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्ये तस्मात्पुरुषाभ्यां एवेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्येण गतार्थमाशङ्क्यापिशब्देन युक्त्यन्तरोपसंहारार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मादपीति * न चाहीनवत्प्रकृतयश्च सत्यो ऽन्यो ऽस्तीत्यादिवार्त्तिकेन क्रत्वन्तरान्वयायैव क्वप्रमाणाभावाद्यजमानद्वित्वबहुत्वस्वरूपान्वये चानर्थक्यापत्तेरुत्कर्षायोगमुक्तमनुभाषयापूर्वं द्वेधा परिहरति * यस्त्विति *

ज्योतिष्टोमस्य प्रतिपन्निमित्तभूतयजमानद्वित्वबहुत्वसंयोगाभावात्प्र-
तिपदोत्कर्षो ऽपि क्रत्वन्तराङ्गत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य द्विवचना-
न्तयजमानशब्दोपस्थापितस्य द्वियजमानकस्य व्यहस्याहीनवच्छ्रुत्या
बहुवचनान्तोपस्थापितस्य च बहुयजमानकस्य तादर्थ्यचतुर्थ्याप्राधा-
न्याभिधानाच्छ्रुतिं प्रमाणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * त-
स्मादिति *

॥ जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

जाघनीपत्नीसंयाजान्वयविधिर्दर्शपूर्णमासयोः पशौ वेति
चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वैः सविरोधाविरोधचिन्तारूपाभावेनासङ्ग-
तिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनोद्देशभूतयोर्द्वित्वबहुत्वयोः प्रकृतकर्मसंयो-
गात्तत्संयुक्तानां पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षं प्रसक्तमपवदितुं चिन्ते-
वेति विरोधाविरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तारूपात्सङ्गतिमाह
* उत्कर्षेति * जाघन्यास्तृतीययाङ्गत्वोक्तेः संस्कार्यत्वायोगेनो-
त्कर्षकाभावयोगादुत्कर्षशङ्कानुपपत्तेरधिकरणानारम्भमाशङ्क्य पश्ववय-
ववत्त्वेन पशुं विनोपादानाशक्तेरवयवत्वेनैव चात्वालदिवदवय-
व्यप्रयोजकत्वादङ्गत्वानुपपत्तेः प्रयाजशेषवत् तृतीयाभङ्गेन संस्का-
र्यत्वे न्यायाभासात्पुरुषबुद्धिप्रभवाच्छङ्कोत्तरेति परिहारसूचनार्था
वृत्त्युक्तिः क्रियतइति वक्तुं प्रयुक्तस्य प्रत्ययस्यानुग्रहार्थं कार्त्स्न-
श्रुतौ प्रयोज्ये नित्यायाः प्रतिपदः प्रकृतौ विहितायाः कुलाया-
दिष्वव्यतिदेशात्प्राप्तिं प्रसङ्गाद्वारयितुं प्रतिपदन्तरविधिर्युक्तः जा-
घन्यास्तु प्रकृतावप्रस्तुतत्वान्न युक्तः संस्कारविधिरित्याशङ्क्य पत्नी-
संयाजानां प्रकृतावारादुपकारित्वेन विहितानां प्रसङ्गात्पशावनिर्दे-
शप्राप्तानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविधेर्युक्तत्वसूचनार्थं प्रसङ्गवाची प्र-
स्तौतिः प्रयुक्त । प्रश्नपूर्वं सन्देहहेतूक्त्यर्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याच-
ष्टे * जाघन्येति * कीदृग्वचनव्यक्तिद्वयमित्यपेक्षिते पत्नीसंयाजा-
नां गुणत्वं जाघन्याः प्राधान्यमित्येका जाघन्या गुणत्वं पत्नीसंयाजानां
प्राधान्यमिति द्वितीयेतिविवरणार्थं यद्वीत्याद्युक्तं सर्वपशुप्रकृतित्वा-
दग्नीषोमीयगतत्वोक्त संस्कार्यत्वोपपादनायोत्तराङ्गत्वात्पत्नीसंया-
जानां तत्काले पशुकार्यस्य प्रधानस्य कृतत्वात्तदवयवभूताया जाघ-
न्याः कृतार्थतोक्ता नेह पत्नीसंयाजानामुत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता किन्त्वस्य
वाक्यस्यैवैतद्विधानमिति भाष्यस्थविधानशब्देनोक्तमिति सूचनार्थो

विधानोक्तिः । किं तावदित्यादिभाष्योक्तं पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * कि-मिति * अचोदनादित्यस्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्य हेतोर्जाघन्याः पशुरहितयोर्दर्शपूर्णमासयोश्चोदयितुमशक्यत्वादित्येवमर्थाङ्गीकार-णोत्कर्षहेतुनयानुपक्तस्य व्याख्यार्थेन जाघन्यामिति भाष्येण प्रति-ज्ञाते सन्निपत्योपकारित्वे कथमिति प्रश्नाक्षिप्तया हेतूक्त्यर्थमारादुप-कारित्वमपेक्ष्य सन्निपत्योपकारित्वस्य पशुपुरोडाशाधिकरणन्याय-नाभ्यर्हितत्वादित्युक्तम् । शब्दादितिभाष्ये शब्दोक्तेरेकपदोपादान-लक्षणश्रुतिशाश्चित्यसूचनायान्यत्र चेत्युक्तम् । सोऽयं हेतुमेकदेशश्चेति भाष्यव्याख्यया स्पष्टयितुमकदेशेत्युक्ते विद्यमानैकदेशिसंयोगहपैक-देशाग्रस्याप्रयोजकत्वहेतुतया वक्ष्यमाणस्यैकदेशस्यभावेनाभावादेक-देशो प्रयोक्ष्यतइत्याशङ्क्य परमयुक्तश्रुतैकदेश्येकदेशग्रहणे सम्भव-त्यन्यप्रयोजकता न युक्तेति सूचनार्थम् * तथा सति चेत्युक्तम् * ८८९।१ अप्रकृष्येतेत्यहीनाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवस्य द्वितीयचेत्युक्तं चेति चकारानुकृष्टस्यहापि जाघनी चेति चकारेणानुकृष्य पूर्वपक्ष प्रतिज्ञार्थत्वेन व्याख्यार्थे भाष्यस्थमुत्कर्षपदं व्याख्यातुमुत्कर्षोक्ति न्विन्यत्याशङ्कायां परिहारे सत्यमित्यादावुच्यते वक्ष्यमाणोत्तरग्रन्थ-योजनां विवक्षम नयस्तंयितुमाह * सेति * एव सतीति भाष्य पत्नीस-याजानां सन्निपत्योपकारित्वोक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * पर चेति * कर्मानुष्ठानं कथ्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्यानुष्ठानकथनार्थं पर माष्यमित्यर्थः । कस्मात्पूर्वग्रन्थसन्नतोऽच्यते शब्दस्येष्यत इत्याश-ङ्क्याह * यदि पुनरिति * विहितत्वाभ्युपगमेन परिहारे इचे पत्नीसंयाजान्यजतीति वाक्यान्तरेण विहितत्वे सति दर्शपूर्णमास याजाघन्यभावे ऽपि पत्नीसंयाजानुष्ठानापत्तेः पूर्वपक्षीष्टोत्कर्षासिद्धि-प्रसङ्गादनिष्टापत्तिपरिचोदनाच्छायापतनयुक्तमयेत्याशङ्कोत्तरेत्युक्त-म् । पशौ जाघनीप्रतिपादनार्थत्व ऽपि दर्शपूर्णमासयोरारादुपका-रित्वेनानुष्ठानविरोधाज्जाघनी हित्यादनौचित्य सम्भवतीत्याशय । अत परिहारवाचिरचनत्वनैवेन सतीत्यादिग्रन्थश्चात जाघनीवाक्य-न पत्नीसंयाजसस्कृता जाघनी कार्येति वचने सति वाक्यान्तराद्दर्श-पूर्णमासयोः पत्नीसंयाजानुष्ठान ऽपि जाघनीवाक्यात्पत्नीसंयाजेषु जाघनी प्रतिपादन तस्मात्पशौ हृदयादिनिष्पत्तिप्रयोजनत्वेन विशस्यमान पशुमनुनिष्पन्नाया जाघन्याः प्रतिपत्तिरित्येव योज्यमि-त्युपसंहरति * तस्मादिति * जाघनीवाक्यस्य जाघनीसंस्कारा-र्थतया पत्नीसंयाजविधायित्वे सति क्रत्वन्वयनिरपेक्षाणां जाघनी स्वरूपान्वय नैष्फल्यापत्तेः प्रतिपच्छब्दात्क्रतुगामित्वप्रतीतियदनेनैव

वाक्येन आघनीशब्दादपश्वाश्रयक्रतुगामित्वप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वा-
त्प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासगामित्वबाधापत्त्या तत्राकरणप्राप्तेर्दर्शपूर्ण-
मासयोः पत्नीसंयाजा इति भाष्यं न युज्यतेत्याशङ्कते * नन्विति *
आघनीवाक्यं विना पश्वाश्रयक्रतुगामित्वासिद्धौ वाक्येन प्रकरण-
बाधाद्दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाकरणं प्राप्नुयादतिदेशात्तु तद्गा-
मित्वप्रतीतिसंभवे वाक्यस्य तत्राव्यापारादतिदेशेन चोपदेशात्म-
कप्रकरणबाधायोगात्प्रयुक्तातिदेशेनात्मलाभार्थं प्रकरणगम्यदर्शपू-
र्णमासाङ्गत्वापेक्षणात्तत्राकरणाप्राप्तेन भाष्यविरोध इत्याशयेन प-
रिहरति * प्राप्नुयादिति * उत्कर्षोक्तिस्तर्हि विरुद्ध्यतेत्याशङ्कते
* तेन तर्हीति * वाक्योत्कर्षोऽत्र विवक्षितो न विध्योरुत्कर्ष इति
परिहरति * सत्यमिति * पाठोत्कर्षशङ्कानिरासार्थं विकृतावित्यु-
क्तम्। आघन्याः पश्वेकदेशत्वात्पशुं विनापादानाशक्तेरङ्गत्वेन चो-
दयितुमशक्यत्वात्पशौ कृतार्थत्वात्प्रतिपाद्यत्वावगतदेवतयाऽऽघ-
नीवाक्यमपकृष्यतेत्येव सूत्रं योज्यमित्याशय ।

चोदना वाऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

आघनी वेति भाष्यं पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्यानुपक्ता चोदना-
दिति शब्दोक्ताविधेयत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतयाभासमान
पूर्वपक्षसूत्रस्य चकारानुकृष्टापकृष्यतेतिशब्दोक्तोत्कर्षप्रतिज्ञानिरासा-
भावे पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रयोरन्योन्यासङ्गत्यापत्तेः प्रथमान्तजाघनी-
शब्दपरेण तु चकारेणा पक्षस्यन्तभावव्युत्पन्नाच्चोदनादिति
शब्दानुकर्षणमङ्गीकृत्याऽविधेयत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य
सौत्रेण वाशब्देनोत्कर्षप्रतिज्ञाया निरस्ताया तद्ध-
तुत्वेनाभिमतोद्देश्यत्वनिरासार्थत्वेन सौत्रचोदनाशब्दव्याख्या-
नतया व्याख्यातुमाह * नवेति * आघनी संस्कार्या
सत्युद्दिश्यमानत्वादुत्कर्षिका स्यात्सा तु तृतीयया पत्नीसंयाजा-
ङ्गेषु यागेष्वङ्गत्वावगतेः संस्कार्यत्वाभावान्नोद्दिश्यते किं तूपादीयते
ततश्चेह दर्शपूर्णमासयोरेवैतद्वाक्यं विधानाख्यं कार्यं कुर्वन्नापकृ-
ष्यत इति स्लोकार्थः । भाष्ये विधेयत्वाक्तेरुपादेयत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचना-
र्थोपादीयत इत्युक्तम्। पत्नीसंयाजाङ्गत्वेनाज्यस्य विहितत्वादाघनी-
विध्यानर्थक्यमाशङ्क्य विकल्पेनार्थवत्त्वसूचना * याज्यावदित्युक्त-
म् * विधेयत्वसिद्ध्यर्थत्वेनापूर्वत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्या-
दिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीसंयाजा इति भाष्यं स्वरूपेण
विहितानामपि जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः सत्य वि-

हिता इत्यादिपूर्वपक्षभाष्ये ऽभिहितत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्सन्निधे-
र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेनापि न्यायेन जाघन्या विधेयत्वोक्त्यर्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * सर्वत्वेति * जाघनीवाक्यस्यैवांशविधायकत्वे प्रत्य-
भिज्ञायमानधात्वर्थत्वोक्त्यर्थतां भाष्यस्य वक्तुं ततश्चानन्तरवि-
हितत्वान्मनसि विपरिवृत्तेरदाश्वः पत्नीसंयाजानाम * विधिरि-
त्युक्तम । ततश्चेति चकारार्थः । अनन्तरविहितस्यापि स्विष्टकृ-
यागस्योत्तरार्द्धसंस्कारार्थत्वेन विधिवदेषामपि जाघनीसंस्कारा-
र्थत्वेन विधिर्भविष्यतीति सत्यमित्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तपरिहार-
निरासार्थं यद्यपि जाघनीसम्बन्ध- पत्नीसंयाजानामविहितस्तथापि
जाघन्याः प्राप्त्यभावेनोद्देश्यत्वायोगात्सम्बन्धिद्वयोद्देशं च विना सम्ब-
न्धिनो ऽपि विधेयत्वापत्त्या गौरवापत्तेः प्राकाशावच्छेदार्थे द्वादशीया-
दिवत्सम्बन्धविधौ तात्पर्यायोगाद्वाक्यार्थत्वेन जाघन्याः स्थानेऽन्वेतया
विनियोगे ऽपि पत्नीसंयाजोद्देशेन तत्सम्बन्धं नान्तरीयकमङ्गीकृत्य
तस्या एव विधेयता युक्तेति जाघनीसम्बन्ध इत्यादिना लक्षणत्वेन यात्र
पत्नीसंयाजा इत्यन्तेन भाष्येणोक्ते कथं तेषामुद्देश्यतावगम्यत इति क-
थमिति भाष्येण पृष्ट्वा पत्नीसंयाजानां जाघन्यन्वये विधेयत्वोपादेय-
त्वात्तदन्वये चानुवादत्वप्राधान्योद्देश्यत्वाद्वैरूप्यापत्तेः विधेयत्वा-
योगादित्यभिधानार्थं पत्नीसम्बन्धश्चाविदिताद्भाष्य दार्शपौर्णमासि-
कानां पत्नीसंयाजानां प्रत्यवतिष्ठन्तात्प्राप्तानां जाघन्यन्वयविधेः पू-
र्वपक्षाभिप्रायत्वेनां च परस्परस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्वैरूप्यानापत्तेर-
युक्तमाशङ्क्य स्वरूपतो प्राप्तानामप्यन्वयविनियोगेन जाघन्यन्वयवि-
धेः स्वरूपप्राप्तमनुवादापेक्षत्वात्पदो च प्राप्तानां दर्शपूर्णमासप्रकरण-
त्वेन वाक्येनाप्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुवादायोगादपूर्वस्य यागस्य जा-
घनीसंस्कारार्थत्वेन विधिः पूर्वपक्षिणां वाक्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्य-
र्थतया व्याख्यातत्यपूर्वपक्षार्थं पक्षं दूषयितुमाह * न चेति * पा-
त्नुकपत्नीसंयाजानुवादसम्भवाभ्युपगमे ऽप्युद्देश्यत्वायोगाज्जाघन्या
नोत्कर्षकार्यं सम्भवतीत्याह * न च जाघन्या इति * इतोपादेय-
तदिति वार्त्तिकेन पात्नुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वये जाघन्याः संस्का-
[illegible] पात्नुकपत्नीसंयाजान्वये संस्कार्यत्वादुद्देश्यत्वं न-
[illegible] स्कार्यत्वादिति * पत्नी जाघ-
[illegible] कृतार्थत्वाच्च कश्चोपादि छन्दा-
[illegible] ते * पूर्वपक्षनिरासमुपसंहरति
* तस्मादिति * पात्नुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वयपक्षे तु पत्नीसं-
याजानां प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वविरोधापत्तेर्जाघनीसंस्का-

९०॥ तार्थत्वायोगाश्चोत्कर्षशङ्काप्यस्तीत्याह * न चेति * पत्नीसंयाजोत्क्वा
ऽस्मिन्पक्षे पदार्थोत्कर्षः सूचितः । वाक्याज्जाघन्यङ्गत्वावगते प्रकर-
णबाधं शङ्कते * वाक्यति * अनुत्पन्नानां पत्नीसंयाजानां जाघन्या
विनियोक्तुमशक्यत्वात्पत्नीसंयाजान्यजतीत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षित्वे-
नार्थविप्रकर्षाद्वाक्यमपीदं न बलीय इति परिहरति * नेति * एत-
देव विवृणोति * यदि हीति * एवमपि तुल्यबलत्वापत्तेर्दौर्बल्यो-
क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य जाघनीफलालोचनाद्विप्रकर्षाधिक्यमाह * न
चेति * अतः एवो दर्शपूर्णमासयोर्वा प्राप्तानां पत्नीसंयाजानां जा-
घनीसंस्कारार्थत्वविध्ययोगादपूर्वस्य यागस्य तादर्थ्यविधिं पूर्वपक्षि-
णा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्तौ पत्नीसम्बन्धादिति भाष्यमित्यव्या-
चष्ट * न चेहेति * भाष्ये च पत्नीसम्बन्धादित्यनेन वैरूप्ये सू-
चिते सर्वयागेषु सपत्नीकस्यैवाधिकारात्पत्नीकर्तृकत्वमात्रं पत्नीशब्द-
स्य तदनुवादत्वेनाविधायकत्वाद्वैरूप्यानापत्तिमाशङ्क्यानर्थक्याप्ते-
र्थेनुपत्नीकर्तृकत्वस्य च नित्यप्राप्तत्वेपत्नीदेवत्यत्वानिमित्तपत्नीसं-
याजनामधेयावगतत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च पत्नीशब्दस्य देवताभूतदेवपत्नी-
वाचित्वावगमन देवतारूपगुणविधायित्वावगमाद्वैरूप्यस्या ऽपरिहा-
र्यत्वसूचनार्थं भाष्य यजमानपत्नीनियोगो ऽभ्यधीयते येन सर्वयागानां
पत्न्यन्वयप्राप्तः पत्नीशब्दो ऽनुवादः स्यात्किं तु यस्य यागस्य देव
पत्न्यो देवतात्वरूपेण साधनत्वेनोच्यन्ते तासां चापूर्वे यागे प्राप्त्य-
भावेन विधेयत्वापत्तेरपरिहार्यं वैरूप्यमित्युक्तम् । एतद्भाष्यविव-
रणार्थत्वेनाथेत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * जा-
घन्याख्यद्रव्यपत्न्याख्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरकाल यागकर्म-
ण्यांकाङ्क्षाया जाघनीप्रतिपादनार्थत्वावगमे ऽपि जाघन्युद्देशेनाविधा-
नाद्वैरूप्यपरिहारशङ्काया निराससूचनार्थत्वेन जाघन्या त्विति भा-
ष्यस्य तुशब्दं व्याख्यातुमाह * अन्यार्थेति * पत्नीविशिष्टयागोद्देशेन
जाघनी विधिपक्षे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदशङ्कानिरासार्थत्वे-
नास्ति त्विति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कापातनिकार्थे सिद्धान्त्यभिमतव-
चनव्यक्त्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पश्चात्पठितमपि तावद्व्या-
चष्टे * तस्मादिति * शङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यमिदानीं
व्याचष्टे * नन्विति * पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणात्पत्नीविशिष्ट-
त्वप्राप्ते पत्नीशब्दानादरादित्यर्थः । अवान्तरप्रकरणाद्विशेषलाभं
दृष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * यत्त्वित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वाद-
व्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
स्मादिति *

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षसूत्रोक्तोत्कर्षहेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति
भाष्यं व्याचष्टे * अथ यदिति * पशुदेशत्वस्याप्रयोजकत्वे हेतुताया
न्यायसिद्धत्वसूचनार्थं चतुर्थाधिकरणसूत्रं पदकर्माप्रयोजकमित्ये-
तत्सूत्रस्याथपरिणताप्रयोजकपदानुषङ्गसहितं पठितम् * न प्रकृते-
रशास्त्रनिष्पत्तेरिति[1]) * सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * तत्रेति *
तत्र व्याख्यातुमाह * स नामेति * यद्यप्येकदेशो द्रव्यं यस्य ८९.१।१
यागस्येति चतुर्थाधिकरणसूत्रस्यैकदेशद्रव्यशब्दार्थस्तथाप्येकदेशद्र-
व्यो ऽपि जाघनीशब्दो जाघन्या नाप्रयोजको नानुपादायक इत्येवं
तत्र व्याख्यातुं तत्पर्यांत द्रव्येनेर्थातोर्द्रव्यशब्दव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैक-
देशो द्रव्यो यस्य. प्रतिपाद्यो यस्य शब्दस्येत्येकदेशद्रव्यशब्दार्थं
कृत्वा एकदेशवाची शब्दो ऽर्थस्यानुपादायको यस्य सम्बन्धि-
शब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं च विना सम्बन्ध्युपादानाशक्तेरन्यतः
सिद्धप्रतिसम्बन्धिसम्भवे च तदाक्षेपाशक्तेरन्यतः सिद्धत्वेन प्रकृ-
तस्य प्रतिसम्बन्धिनो ग्रहणं विनार्थो न ज्ञायते जाघनीशब्दस्य तु
जातिवाचित्वेन सम्बन्धिशब्दत्वाभावात्तदर्थभूताया जाघन्या प-
शुपातनादन्यत्र सिद्धस्य पशोर्ग्रहणं विनाप्युपादातुं शक्यत्वात्प्रा-
नुपादेयत्वेनोत्कर्षकत्वमुक्तम । न प्रकृतावपितिभाष्ये प्रकृतौ दर्शपू-
र्णमासयोरित्यथवा देशयोरुभयोरप्यर्थसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थत्वा-
नुक्त्यानन्त विशसनादिप्रकारस्य पशुनो निष्पन्नया जाघन्या पत्नी-
संयाजाः कार्या इत्यनेन रूपेण जाघनीशास्त्रेण नोच्यते किं त्वविध-
त्वात् विधीयतइत्येवं भाष्यमेव व्याख्यातुमाह * रूप चेति *
यथा कर्मात्रक्रद्धेन विशसनाद्युत्पत्तिप्रकारनियमाभाव येन केन
चिद्विशसनेन च क्रियाद्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्तमनोरासोन्याये-
नोपपादयितु रूप चेति सप्तमाधिकरणसिद्धान्तसूत्र पठितम् । यदि
चेय पृथग्भूता न प्रचरणत. पशु विना न यज्ञस्योपादातु नत्वदस्ती-
त्येवमर्थत्वेन सतिभाष्य व्याख्यातुमाह * यथेति * पृथक्कथाचय-
यपचशब्द. छागप्रकृतिकत्वनियमस्यापि चाभावाद्विशसनादिति-
यमो दुरापास्त इत्याह * तथाचयथामिति * देशे ऽपि तर्हि नियमः
स्यादित्याशङ्क्य तेषस्योक्तयर्थसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ दर्श-
पूर्णमासयोरिति भाष्यावयवमुत्कृष्टमिदानीं व्याख्यातुमाह * अ-
ग्नीषोमीये ऽपीति * पश्वचयचमासौ दर्शपूर्णमासयोर्द्वसप्रकृतित्वा-

---

(१) २२ सूत्र वार्तिकव्याख्यानम् ।

भावात्प्रकृत्युक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाचित्वेन द-
र्शपूर्णमासोपलक्षणार्थतयोपपादयति * प्रकृतीति * भाष्ये च सप्त-
म्यर्थे षष्ठीव्याख्यार्थम् * प्रकृताविर्युक्तम् * तस्मादित्यधिकर-
णार्थोपसंहारभाष्यं संस्कार्यत्वाभावेनात्पर्यकत्वा ऽयोगे ऽपि दार्श-
पौर्णमासिकेषु पत्नीसंयाजेष्वाज्यावरोधेन जाघन्यनवकाशादुत्कर्षो-
पपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयन्व्याचष्टे * तस्मादिति *

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

दीर्घसोम इति सप्तमीश्रुत्या प्राधान्यानुक्तेरधिकरणत्वस्य च
सन्तर्दनं प्रति यागस्यायोगात्केन सहात्र प्रकरणस्य विरोधाविरोधचि-
न्तेत्यपेक्षायामाह * इहेति * ज्योतिष्टोमोक्त्या प्रकरणविरोधा-
विरोधचिन्तात्वसूचनपूर्वं ननु वा एते यज्ञस्य यदभिषवणे इति
चाभिषवणफलकयोः प्रक्रमोक्त्या सन्तर्दनीयत्वसूचनपूर्वं ज्योति-
ष्टोम इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोम इति * सम्पूर्वस्य
तर्दतेरर्थं व्याचष्टे * भित्त्वेति * द्वयोः समीभूतयोः संश्लेषार्थं
संश्लेषप्रदेशो भेदनेन तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा संश्लेषयेत्
इति यावत् । तत्रेति सन्देहभाष्यं कर्तृतो वेत्यादिपक्षान्तराणामपि
वक्ष्यमाणत्वान्न्यूनमाशङ्क्याग्निष्टोमपक्षवत्कर्तृपक्षे ऽप्यविरोधाविरो-
धाद्भाष्यमतेन च संस्थापक्षे ऽप्यविरोधाद्विरोधस्य च सत्राहीनपक्ष-
वदग्निष्टोमान्यमात्रपक्षे ऽप्यविशेषाज्ज्योतिष्टोम एवेत्यनेनाग्निष्टोमक-
र्तृसंस्थापक्षाभ्यामाद्योस्त्रिविदित्यनेन च सत्राहीनाग्निष्टोमान्यमात्रप-
क्षयोः संग्रह इति सूचयितुमाह * तत्रेति * कियन्तो ऽत्र पक्षाः
८९.२।१ सम्भवन्तीत्यपेक्षायामाह * एते चेति * अग्निष्टोमसंस्थानां स्त्र्यर्थः
शुद्धशब्दः । सन्तर्दनं प्रकृतानर्थलोपादित्येतावत्सूत्रव्याख्यार्थमुच्य-
त इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * दीर्घसोमशब्दार्थस्य दी-
र्घकालत्वस्य सोमयागत्वस्य च प्रकृतावग्निष्टोमे ऽप्यलोपादित्येवं
व्याख्यार्थं दीर्घेत्युक्ताग्निष्टोमोदाहरणाशङ्काभावेन दीर्घाख्यप्रयोजन-
लोपाद् धृत्यर्थत्वाभावाद्योगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थम् * स-
न्तर्दनेत्युक्तम् * क्रयणद्रव्याणां विकल्पदृष्टान्तत्वायोगसूचनार्थं
स्वयं दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । अग्निष्टोमनिवेशप्रतिज्ञार्थत्वेनावृत्त्या प्र-
कृतिशब्दव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याख्यातुमनुत्कर्षे इत्युक्ते क-
र्मव्युत्पन्नेन प्रकृतिशब्देनाग्निष्टोमोक्तेः प्रकरणाख्यानुत्कर्षहेतुसूच-
नार्थत्वं सूचयितुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * दीर्घसोमत्वस्याग्निष्टोमे

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं . मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

ग्रन्थः	विषयः	मुद्रिताः स्तबकाः
(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाष्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम्। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णः (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम्। (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम्। ३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्त.,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी।

